Τζέημς Τζὸλ

ΟΙ ΑΝΑΡΧΙΚΟΙ

Βολίν
Γκόλντμαν
Γκόντουϊν
Καφιέρο
Κροπότκιν
Μαλατέστα
Μάχνο
Μπακούνιν
Μπαμπέφ
Μπέρκμαν
Μπουοναρρότι
Ντουρρούτι
Ὀλιβέρ
Προυντόν
Στίρνερ
Φανέλλι
Φερρέρ
Φουριέ

ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εἰσαγωγή

«Εἴσαστε ἄθλια ἀπομονωμένα ὑποκείμενα. Χρεωκοπήσατε. Ὁ ρόλος σας τελείωσε. Πηγαίνετε ἐκεῖ ποὺ ἀνήκετε, στὸ σκουπιδοτενεκὲ τῆς ἱστορίας». Ἔτσι κατήγγειλε ὁ Τρότσκυ τοὺς ἀντιπάλους του Μενσεβίκους τὸν Ὀκτώβρη τοῦ 1917 — οἱ φράσεις του εἶναι χαρακτηριστικὲς ἑνὸς βασικοῦ τρόπου ἀντιμετώπισης τῆς ἱστορίας. Σύμφωνα μ' αὐτὴ τὴν ἄποψη ὁ ἱστορικὸς θὰ πρέπει νὰ ἐνδιαφέρεται μόνο γιὰ τοὺς στόχους ποὺ ἐπιτυγχάνονται, ἐνῶ τὰ κινήματα καὶ τὰ ἄτομα ἐκεῖνα ποὺ δὲν συμβάλουν σ' αὐτὴ τὴν πορεία τοῦ ἱστορικοῦ προτσὲς θὰ πρέπει νὰ ἀγνοοῦνται καὶ ν' ἀντιμετωζονται μὲ εἰρωνεία ἢ ν' ἀποκηρύσσονται σὰν ἀντιδραστικὰ καὶ ἀδιέξοδα. Δὲν εἶναι μόνο οἱ μαρξιστὲς ποὺ ἀντιμετώπισαν τὴν ἱστορία μ' αὐτὴ τὴ μέθοδο· οἱ χριστιανοὶ ἱστορικοὶ ἐκφράσανε τὴν ἴδια ἄποψη γιὰ τοὺς εἰδωλολάτρες καὶ οἱ φιλελεύθεροι ἱστορικοὶ γιὰ τοὺς συντηρητικούς. Οἱ ἐπαναστάτες ὅμως ποὺ οἱ ἀγῶνες τους δὲν στέφθηκαν μ' ἐπιτυχία ἀποτέλεσαν βασικὰ θύματα αὐτῶν τῶν ἱστορικῶν ποὺ ἐνδιαφέρθηκαν ἀποκλειστικὰ καὶ μόνο γιὰ τὴν ἐπιτυχία. Ὅταν πετυχαίνει μιὰ ἐπανάσταση, οἱ ἱστορικοὶ ἐνδιαφέρονται ν' ἀνακαλύψουν τὶς ρίζες της καὶ ν' ἀποκαλύψουν τὶς καταβολὲς καὶ τὴν ἀνάπτυξή της· πολὺ συχνὰ λοιπὸν ὁλόκληρη ἡ ἁλυσιδωτὴ σειρὰ τῶν γεγονότων ποὺ ὁδήγησαν σ' αὐτήν, γιὰ πολλὲς δεκαετίες πρίν, παρουσιάζεται σὰν ἀναπόφευκτο προτσές, καὶ κάθε ἰδέα ἢ ἐπεισόδιο κρίνεται ἀνάλογα μὲ τὴ βοήθεια ἢ τὰ ἐμπόδια ποὺ πρόβαλε γιὰ τὴν πραγμάτωση τοῦ τελικοῦ ἀποτελέσματος. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, οἱ ἐπαναστάσεις ποὺ ἀπέτυχαν ἀντιμετωπίζονται σὰν ἀδιέξοδα, καὶ σπάνια γίνονται ἀντικείμενο μελέτης οἱ ἄνθρωποι καὶ οἱ ἰδέες ποὺ τὶς ἐμπνεύσανε. Κατὰ συνέπεια ἀγνοοῦνται καὶ ξεχνιοῦνται πάρα πολλὰ στοιχεῖα ποὺ εἶναι ἐνδιαφέροντα καὶ ἄξια μελέτης, καὶ περιορίζονται σκόπιμα οἱ ἔρευνες τοῦ ἱστορικοῦ. Κι ὅμως, ἂν ὁ στόχος τοῦ ἱστορικοῦ, ὅπως καὶ τοῦ καλλιτέχνη, εἶναι νὰ διευρύνει τὴν εἰκόνα μας γιὰ τὸν κόσμο, νὰ μᾶς προσφέρει ἕνα νέο τρόπο θεώ-

ρησης τῶν πραγμάτων, τότε ἡ μελέτη τῆς ἀποτυχίας μπορεῖ συχνὰ νὰ εἶναι τόσο ἀποδοτικὴ καὶ διδακτικὴ ὅσο καὶ ἡ μελέτη τῆς ἐπιτυχίας. Ἡ περιοδικὰ ἐπανερχόμενη ἀποτυχία καὶ οἱ αἰτίες της παρέχουν δυνατότητες ἀποσαφήνισης τόσο τῆς ψυχολογίας τῶν ἀτόμων ὅσο καὶ τῆς δομῆς τῶν κοινωνιῶν.

Οἱ ἀναρχικοὶ ἔχουν ὑποστεῖ πάρα πολλὰ πλήγματα, ὅπως καὶ κάθε ἄλλη μειονότητα, ἀπὸ τὴ λατρεία τῶν ἱστορικῶν γιὰ τὴν ἐπιτυχία. Καμιὰ ἐπανάσταση ὅπου διαδραμάτισαν σημαντικὸ ρόλο οἱ ἀναρχικοί, δὲν πέτυχε. Οἱ πολιτικές τους θεωρίες ξεφεύγουν ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς τωρινῆς λογικῆς καὶ περιέχουν ἀρκετὲς λαθεμένες ὑποθέσεις. Ἡ συμπάθεια ποὺ κατάφερε νὰ προκαλέσει κάποια πλευρὰ τοῦ ἀναρχικοῦ κινήματος καταστράφηκε ἀπὸ τὴν ἀνελέητη καὶ χωρὶς νόημα βία καὶ τρομοκρατία ποὺ χαρακτήριζε μιὰν ἄλλη σχολὴ ἀναρχικῆς πρακτικῆς. Παρόλα αὐτά, ἡ θεωρία καὶ ἡ πρακτικὴ τῶν ἀναρχικῶν τὰ τελευταῖα ἑκατὸ χρόνια ἔχει θέσει ἀρκετὰ θεμελιακὰ ἐρωτήματα ὅσον ἀφορᾶ τὴ φύση τῆς σύγχρονης βιομηχανικῆς κοινωνίας. Ἄσκησαν ἔντονη καὶ συνεχῆ κριτικὴ ἐνάντια στὴ σύγχρονη ἀντίληψη γιὰ τὸ κράτος καὶ ἀμφισβήτησαν τὶς ὑποθέσεις καὶ τὰ συμπεράσματα ὅλων σχεδὸν τῶν σχολῶν τῆς σύγχρονης πολιτικῆς σκέψης. Ἐπιτέθηκαν, πολὺ συχνὰ μὲ τὸν πιὸ σκληρὸ καὶ ἄμεσο τρόπο, ἐνάντια στὶς ἀξίες καὶ τοὺς θεσμοὺς τῆς κατεστημένης κοινωνικῆς καὶ ἠθικῆς τάξης πραγμάτων. Πολλὲς ἀπ' αὐτὲς τὶς ἐνέργειες δὲν ἔφεραν ἀποτελέσματα, παρέμειναν ὁρισμένες φορὲς κωμικὲς κι ἄλλες φορὲς ὁλοκάθαρα τραγικές. Κι ὅμως οἱ ἐκδηλώσεις τοῦ ἀναρχικοῦ κινήματος ἐκφράζουν μιὰ διαρκῶς ἐπανερχόμενη ψυχολογικὴ ἀνάγκη, καὶ μάλιστα μιὰ ἀνάγκη ποὺ δὲν κατάφερε νὰ ἐξαφανίσει ἡ φαινομενικὴ ἀποτυχία τοῦ ἀναρχισμοῦ σὰν σοβαρῆς πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς δύναμης.

Τὸ ἀναρχικὸ κίνημα εἶναι προϊὸν τοῦ 19ου αἰώνα. Ἐνμέρει, τουλάχιστον, εἶναι ἀποτέλεσμα τοῦ ἀντίκτυπου ποὺ εἶχαν οἱ μηχανὲς καὶ ἡ βιομηχανία στὴν ἀγροτικὴ καὶ συντεχνιακὴ κοινωνία. Ἀναπτύχθηκε μὲ βάση τὸ μύθο τῆς ἐπανάστασης ὅπως ἐξελίχθηκε μετὰ τὸ 1789· ταυτόχρονα ὅμως, τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ πολιτικὲς ἐπαναστάσεις καὶ οἱ συνταγματικὲς μεταρυθμίσεις δὲν κατάφεραν νὰ ἱκανοποιήσουν τὶς οἰκονομικὲς καὶ κοινωνικές ἀνάγκες, ὤθησε

τοὺς ἀναρχικοὺς νὰ ἀμφισβητήσουν τὶς μεθόδους καὶ τοὺς σκοποὺς αὐτῶν τῶν ἴδιων τῶν ἐπαναστατῶν. Οἱ ἀξίες ποὺ προσπάθησαν νὰ καταστρέψουν οἱ ἀναρχικοὶ ἦταν οἱ ἀξίες τοῦ ὁλοένα καὶ ἰσχυρότερου συγκεντρωτικοῦ, βιομηχανικοῦ κράτους πού, στὸν 19ο καὶ στὸν 20ὸ αἰώνα, ἐμφανίστηκε σὰν τὸ πρότυπο στὸ ὁποῖο ἔτειναν ὅλες οἱ κοινωνίες. Οἱ ἀναρχικοὶ ἀναγκάστηκαν λοιπὸν νὰ τοὺς ἀντιμετωπίσουν ὅλους σὰν ἐχθρούς: ὕστερα ἀπὸ τοὺς γαιοκτήμονες καὶ τοὺς παπάδες τῆς παλιᾶς τάξης πραγμάτων ἦρθε σὲ λίγο ἡ σειρὰ τῶν «ἐπαναστατῶν» τυράννων καὶ γραφειοκρατῶν ποὺ εἶχαν προέλθει ἀπὸ τὰ κινήματα ἐκεῖνα ποὺ ἰσχυρίστηκαν ὅτι ἀποσκοποῦσαν στὴ δημιουργία τῆς νέας κοινωνίας. Οἱ ἀναρχικοὶ ἀγωνίζονταν πάντοτε ταυτόχρονα σὲ δυὸ τουλάχιστον μέτωπα.

Μολονότι τὸ ἀναρχικὸ κίνημα εἶναι φαινόμενο τοῦ τέλους τοῦ περασμένου αἰώνα καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ τωρινοῦ, ἀντιπροσωπεύει κάποιο εἶδος ἐξέγερσης ποὺ οἱ ρίζες του μποροῦν νὰ βρεθοῦν σὲ πιὸ μακρινὸ παρελθόν. Πάρα πολλοὶ ἀναρχικοὶ εἶναι περήφανοι γι' αὐτὲς τὶς καταβολὲς κι ἔχουν θεωρήσει προγόνους τοῦ ἀναρχισμοῦ πάρα πολλοὺς ποὺ σίγουρα θὰ ἔνιωθαν ἔκπληξη ἂν ἀνακάλυπταν τοὺς τωρινοὺς θεωρητικούς τους φίλους. Ὁ Ζήνωνας καὶ οἱ Στωϊκοί, οἱ Γνωστικοὶ αἱρετικοὶ καὶ οἱ Ἀναβαπτιστὲς θεωρήθηκαν ὅλοι πρόδρομοι τοῦ σύγχρονου ἀναρχικοῦ κινήματος. Πράγματι, κατὰ κάποιο τρόπο, αὐτὰ τὰ κινήματα θρησκευτικῆς καὶ κοινωνικῆς ἐξέγερσης ἢ ἀποχώρησης ἀντιπροσωπεύουν ἕνα ἀπὸ τὰ σημαντικὰ ρεύματα τῆς ἀναρχικῆς σκέψης καὶ δράσης. Οἱ ἀναρχικοὶ συνδυάζουν τὴν πίστη στὴ δυνατότητα βίαιης καὶ ξαφνικῆς μεταμόρφωσης τῆς κοινωνίας μὲ τὴν ἐμπιστοσύνη στὴν ὀρθὴ λογικὴ τῶν ἀνθρώπων καὶ στὴ δυνατότητα ἀνθρώπινης βελτίωσης καὶ τελείωσης. Ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρά, εἶναι κληρονόμοι ὅλων τῶν οὐτοπικῶν, χιλιαστικῶν θρησκευτικῶν κινημάτων ποὺ διακήρυχναν ὅτι πλησιάζει τὸ τέλος τοῦ κόσμου καὶ περίμεναν μ' ἐμπιστοσύνη τὴ στιγμὴ ποὺ «θὰ ἠχήσουν οἱ σάλπιγγες καὶ θ' ἀλλάξουμε μέσα σὲ μιὰ στιγμή, ὅσο ν' ἀνοιγοκλείσουμε τὰ μάτια μας». Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, εἶναι καὶ τέκνα τοῦ Αἰώνα τῆς Λογικῆς. (Εἶναι ἀλήθεια πὼς ὁ Μέττερνιχ ἀποκάλεσε κάποτε τὸν Προυντὸν νόθο τέκνο τοῦ Διαφωτισμοῦ). Εἶναι οἱ ἄνθρωποι ποὺ

ὠθοῦν τὴν πίστη τους στὴ λογική, στὴν πρόοδο καὶ στὴν εἰρηνικὴ πειθὼ μέχρι τὰ ἔσχατα λαγικά της ὅρια. Ὁ ἀναρχισμὸς μὲ τὴν παλιά του σημασία εἶναι τόσο πίστη ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ ἐκφραστεῖ μὲ θρησκευτικοὺς ὅρους ὅσο καὶ ὀρθολογικὴ φιλοσοφία· καὶ πολλὲς ἀπὸ τὶς ἀντιφάσεις καὶ ἀσυμφωνίες του ὀφείλονται στὴ σύγκρουση ἀνάμεσα σ' αὐτὰ τὰ δύο, καὶ στὴν ἔνταση ποὺ ἐπικρατεῖ ἀνάμεσα στὶς διαφορετικὲς ἰδιοσυγκρασίες ποὺ τὸν ἐκπροσωποῦν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι

Αἵρεση καὶ λογικὴ

1

Ὑπάρχουν κινήματα στὴν ἱστορία ὅλων τῶν θρησκειῶν ποὺ ἀπορίπτουν κάθε ἐξουσία, ἐγκόσμια ἢ θεϊκή, καὶ διακηρύχνουν τὴν ἀπόλυτη ἐλευθερία δράσης σύμφωνα μὲ κάποιο ἐσώτερο ψυχικὸ φῶς. Λόγω τῶν διώξεων καθὼς καὶ σὰν χαρακτηριστικὴ ἔνδειξη τῆς ὁλοκληρωτικῆς ἀποχώρησής τους ἀπὸ τὸν κόσμο, οἱ ἀφοσιωμένοι πιστοὶ πολλῶν αἱρέσεων ἦταν ἀναγκασμένοι νὰ καταφεύγουν στὴν παρανομία καὶ τὴ συνωμοσία. Στὸ χῶρο τῆς χριστιανικῆς ἐκκλησίας μᾶς εἶναι ἀρκετὰ γνωστὰ αὐτοῦ τοῦ εἴδους τὰ κινήματα. Ἔχουν μελετηθεῖ ἀπὸ τοὺς κοινωνιολόγους ποὺ ἐρευνοῦν τοὺς νόμους τῆς κοινωνικῆς καὶ πολιτικῆς συμπεριφορᾶς τοῦ ἀνθρώπου· ἔχουν ἀναφερθεῖ ἀπὸ τοὺς μαρξιστὲς συγγραφεῖς σὰν παραδείγματα τῶν πρώτων προλεταριακῶν ἐξεγέρσεων καὶ σὰν πρώϊμα στάδια τῆς πάλης τῶν τάξεων. Ἄλλοι συγγραφεῖς (1) προσπάθησαν ν' ἀποδείξουν τὶς σχέσεις ποὺ ὑπάρχουν ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς τοὺς τρόπους σκέψης καὶ δράσης καὶ στὰ ὁλοκληρωτικὰ κινήματα τῆς ἐποχῆς μας. Ὁρισμένες ἀπ' αὐτὲς τὶς αἱρέσεις προσέλκυσαν ὁπωσδήποτε ἀνθρώπους σὰν κι αὐτοὺς ποὺ ἀργότερα θὰ προσχωροῦσαν στὸ ἀναρχικὸ κίνημα καὶ θ' ἀποδέχονταν τὶς ἀπόψεις του· καί, πρὶν ἐξετάσουμε τὴν ἀνάπτυξη τοῦ σύγχρονου ἀναρχισμοῦ, θὰ πρέπει ἴσως νὰ ἐξετάσουμε συνοπτικὰ ποιές εἶναι αὐτὲς οἱ διαρκῶς ἐπανερχόμενες ἀνθρώπινες ἀνάγκες ποὺ ἱκανοποιοῦνται ἀπ' αὐτὲς τὶς ἀκραῖες πεποιθήσεις καὶ ποιοὶ ἄνθρωποι τὶς ἀκολουθοῦν.

Ὅλες οἱ αἱρέσεις εἶναι κινήματα ἐξέγερσης ἐνάντια στὴν καθιερωμένη ἐξουσία, ὁρισμένες ἀπ' αὐτές, ὅμως, εἶναι καθαρὰ θρησκευτικὲς καὶ δογματικές. Ἡ ἐπίθεσή τους κατευθύνεται ἐνάντια στὶς πεποιθήσεις ποὺ διατηρεῖ ἡ καθιερωμένη ἐκκλησία καὶ ἡ κριτική τους ἐνάντια στὴν κοινωνικὴ τάξη πραγμάτων ἁπλῶς ὑ-

ποδηλώνεται. Ὁ ἀντικειμενικός τους στόχος δὲν εἶναι ἡ μεταβολὴ τῶν κοινωνικῶν συνθηκῶν αὐτοῦ τοῦ κόσμου, ἀλλὰ ἀντίθετα ἡ ἀποχώρηση ἀπ' αὐτὸν καὶ ὁ ἐξαγνισμὸς τῶν θρησκευτικῶν πεποιθήσεων σὰν προετοιμασία γιὰ τὸν ἐπερχόμενο κόσμο. Κι ὅμως κάθε αἵρεση ποὺ ἀπαιτεῖ τὴν ἀποχώρηση ἀπὸ τὰ ἐγκόσμια συνεπάγεται κάποια κριτικὴ ἐνάντια στὶς ἀξίες τοῦ κόσμου τούτου. Κι ἐπιπλέον αὐτὴ καθαυτὴ ἡ πράξη τῆς ἀποχώρησης, ἰδιαίτερα ὅταν κατέληγε στὴ δημιουργία μιᾶς ὁμάδας ὁμοφρόνων πιστῶν, ὁδηγοῦσε συχνὰ ἐκείνους ποὺ συμμετεῖχαν σὲ ἐνέργειες ποὺ θὰ μποροῦσαν νὰ θεωρηθοῦν ἐπικίνδυνα ἀνατρεπτικές. Πολλὲς αἱρέσεις, στὴ βόρειο Ἰταλία καὶ στὴ νότιο Γαλλία στὶς ἀρχὲς τοῦ 13ου αἰώνα, προπαγάνδιζαν τὴ λατρεία τῆς ἀθλιότητας — κι' ἔτσι κατακρίνανε ἔμμεσα τοὺς συμπολίτες τους ποὺ ἐπιδιώκανε τὰ πλούτη. Ἄλλες αἱρέσεις, ὅπως ἀναφέρθηκε γιὰ μιὰ ἀπ' αὐτὲς σ' ἕνα ἐκκλησιαστικὸ δικαστήριο κοντὰ στὸ Τουρίνο γύρω στὰ 1030, εἶχαν πραγματοποιήσει κάποια μορφὴ κοινοκτημοσύνης «Omnem nostram possessionem cum omnibus hominibus communem habemus» (2) Αὐτὰ τὰ κινήματα ἀπάρνησης δὲν παρενοχλοῦσαν τὶς ἀρχές· καὶ τὰ ἔνστικτα στὰ ὁποῖα βασίστηκαν ἦταν δυνατὸ νὰ τεθοῦν στὴν ὑπηρεσία τῆς ἐκκλησίας καὶ νὰ δημιουργηθοῦν ἔτσι οἱ τεράστιες στρατιὲς τῶν ζητιανοκαλόγερων. (3) Ὑπῆρχαν ὅμως καὶ αἱρέσεις πολὺ περισσότερο ἀνατρεπτικές, ποὺ χωρὶς νὰ φτάνουν στὸ σημεῖο τῆς ἀνοιχτῆς πολιτικῆς ἐξέγερσης, ἀπέριπταν τὶς ἀξίες τῆς κατεστημένης κοινωνίας σὲ τέτοιο βαθμὸ ποὺ οἱ ἀρχὲς τὶς θεωροῦσαν ἐξαιρετικὰ ἐπικίνδυνες. Πρόκειται γιὰ τὰ κινήματα ποὺ χαρακτηρίζονται πλατιὰ σὰν Γνωστικὲς αἱρέσεις. Στὸ μεσαίωνα ἡ πιὸ γνωστὴ ἦταν ἡ αἵρεση τῶν Καθαρῶν ἢ Ἀλβιγηνῶν, ποὺ ὑποστηρίχτηκε ἀπὸ τοὺς κόμητες τῆς Τουλούζης τὸν 13ο αἰώνα, καὶ ποὺ ἐξαφανίστηκε μόνο ὕστερα ἀπὸ ἄγριους διωγμοὺς κι ἕναν ἰδιαίτερα αἱματηρὸ ἐμφύλιο πόλεμο.

Ἡ βασικὴ πεποίθηση τῶν Γνωστικῶν αἱρέσεων ἦταν ἡ ἑξῆς: ὁ ὑπάρχων κόσμος εἶναι ἐντελῶς διεφθαρμένος, ἐξωπραγματικός, ἐφήμερος καὶ χωρὶς καμιὰ σημασία. Σημασία εἶχε μόνο ὁ κόσμος τοῦ πνεύματος, οἱ πνευματικὲς ἀξίες καὶ οἱ δοκιμασίες ποὺ διατηροῦσαν τὴν ψυχὴ σὲ διαρκῆ ἐπαφὴ μὲ τὴν αἰωνιότητα, γιὰ τὴν ὁποία τελικὰ προορίζονταν ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀπόδρασή της ἀπὸ

τοὺς πειρασμοὺς καὶ τὶς ψευδαισθήσεις τοῦ κόσμου αὐτοῦ. Ἡ στάση αὐτὴ μποροῦσε νὰ ἔχει πολὺ διαφορετικὰ ἀποτελέσματα στὴν πράξη. Ὁρισμένοι, ὅπως οἱ Καθαροὶ τῆς Λανγκντὸκ ἀκολουθοῦσαν μιὰ ἀσκητικὴ καθαρότητα ζωῆς σὰν ἔνδειξη τοῦ γεγονότος ὅτι ἀπέριπταν τὶς ἐγκόσμιες ἀξίες. Αὐτὴ ὅμως ἡ αὐστηρότητα δὲν θὰ ἦταν ὁ μοναδικὸς δυνατὸς τρόπος συμπεριφορᾶς ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ θὰ εἶχε καταλυθεῖ τὸ κυρίαρχο σύστημα ἠθικῆς. Ἐφόσον ὁ κόσμος ἀντιμετωπιζόταν σὰν ἐφήμερος, ἡ συμπεριφορὰ τῶν ἀτόμων δὲν εἶχε καμιὰ σημασία, μιὰ καὶ δὲν ἴσχυε κανένας ἀπὸ τοὺς ἀποδεκτοὺς ἠθικοὺς κανόνες, καὶ οἱ πράξεις ποὺ ἀψηφοῦσαν αὐτοὺς τοὺς κανόνες μποροῦσαν νὰ θεωρηθοῦν ὅτι ἐξυπηρετοῦσαν τὴν ἀληθινή, τὴ γνήσια πίστη. Εἶναι εὔκολο νὰ διαπιστώσουμε ὅτι οἱ αἱρέσεις ποὺ προπαγάνδιζαν τὴν ἀδιαφορία ἀπέναντι στὶς ἀποδεκτὲς ἀξίες μποροῦσαν πολὺ γρήγορα νὰ θεωρηθοῦν ὕποπτες γιὰ ἀνηθικότητα καὶ διαφθορά. Ἡ προπαγάνδα ἐνάντια στοὺς Ἀλβιγηνούς, λογουχάρη, δὲν εἶναι παρὰ κατηγορίες γιὰ ὅλων τῶν εἰδῶν τὶς διαστροφές, ἰδιαίτερα σεξουαλικές. Κάθε ὁμάδα ἀνθρώπων ποὺ διοργάνωνε μυστικὲς συναντήσεις, ποὺ σύμφωνα μὲ κάποιες φῆμες ἀποκήρυχνε τὸ γάμο, ποὺ ἀπέριπτε σὰν ἀσήμαντους τοὺς δεσμοὺς καὶ τὰ πρότυπα τῆς ὑπάρχουσας κοινωνίας, ἀργὰ ἢ γρήγορα ἔμελλε νὰ ἀντιμετωπιστεῖ ἀπὸ τὶς ἀρχὲς σὰν τεράστιος κίνδυνος. Ἀκόμα κι ἂν ἀληθεύει ὅτι στὴν ἱστορία τῶν αἱρέσεων βρίσκουμε παραδείγματα συμπεριφορᾶς ποὺ θὰ μποροῦσαν νὰ χαρακτηριστοῦν ἀνήθικα, σύμφωνα μὲ τὰ πρότυπα τῆς σύγχρονης κοινωνίας, εἶναι ἐξίσου ἀληθινὸ ὅτι οἱ κατηγορίες γιὰ ἀνάρμοστη σεξουαλικὴ συμπεριφορὰ ἀποτελοῦν ἕναν ἀπὸ τοὺς πιὸ εὔκολους τρόπους γιὰ νὰ παρακινηθοῦν οἱ ἄνθρωποι σὲ δράση ἐνάντια σὲ κάποια μειονότητα. Ὅλα τὰ δόγματα, θρησκευτικὰ ἢ ἀναρχικά, ποὺ ἀρνοῦνται τελείως τὴν ἀξία τῆς ὑπάρχουσας τάξης πραγμάτων, μποροῦν νὰ δημιουργήσουν τόσο πουριτανούς, ὅσο καὶ ἄτομα μὲ ἐλευθεριάζουσα ἠθική· καὶ ἡ ὕπαρξη ἑνὸς μονάχα ἀπὸ τὴ δεύτερη κατηγορία κάνει τὸν κόσμο νὰ ξεχνάει γρήγορα τὴν ὕπαρξη χιλιάδων ὀπαδῶν τῆς πρώτης.

Οἱ ἄνθρωποι προσχωροῦσαν στὶς Γνωστικὲς αἱρέσεις γιατὶ τοὺς συγκινοῦσε τὸ βίαιο μίσος ἐνάντια σ' ὅλα ὅσα ἐμφανίζονταν σὰν

ψεύτικες ἀξίες τῆς ὑπάρχουσας τάξης πραγμάτων. Λόγω τῶν συνθηκῶν ποὺ ἐπικρατοῦσαν ἐκείνη τὴν ἐποχή, ἀναγκάζονταν νὰ σχηματίζουν μικρὲς παράνομες κοινότητες· καὶ πολὺ συχνὰ ἡ μυστικότητα ποὺ ἀναγκάζονταν νὰ τηροῦν ἐξελισσόταν σὲ ὁλόθερμη ἀγάπη γιὰ τὴ συνωμοσία, ἁπλῶς καὶ μόνο γιὰ νὰ γίνεται συνωμοσία. Ἡ ἀπόριψη τῶν ἐγκοσμίων μποροῦσε νὰ ὁδηγήσει στὶς ἀκραῖες θέσεις τῆς ἀσκητικῆς ἀφοσίωσης· ἡ ὁρισμένες ἄλλες φορὲς μποροῦσε νὰ καταλήξει σὲ πράξεις βίαιης καὶ τρομακτικῆς ἀπάρνησης τῆς ὑπάρχουσας ἠθικῆς. Ἡ ἀντίδραση τῶν ἐγκοσμίων ἀρχῶν ἐνάντια σ' ὅλα αὐτὰ τὰ κινήματα ἦταν πάντοτε ἡ ἴδια: ὁ φόβος τῶν ἀνατρεπτικῶν συνεπειῶν ποὺ πηγάζουν ἀπὸ τὴν ἄρνηση τῶν καθιερωμένων ἀξιῶν ὁδηγεῖ στὴν ἐξαπόλυση διωγμῶν, ποὺ βασίζονται σὲ διάφορες φῆμες γιὰ κάποια διαδεδομένη συνωμοσία γιὰ τὴν ἀνατροπὴ ὁλόκληρης τῆς κοινωνικῆς τάξης πραγμάτων· καὶ οἱ φῆμες γίνονταν μὲ τὴ σειρά τους ἰδιαίτερα ἀποτελεσματικὴ προπαγανδιστικὴ ἐκστρατεία ποὺ χρησιμοποιοῦσε κάθε εἴδους κατηγορία, συκοφαντικὸ ὑπαινιγμὸ καὶ δυσφήμηση ἐνάντια στὰ θύματα, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν πραγματικὴ τους συμπεριφορὰ ἢ ἀπὸ τὰ πραγματικά τους ἀδικήματα.

Ἐνῶ ὅμως οἱ θρησκευτικὲς αἱρέσεις, ποὺ ἡ θεωρία καὶ ἡ πρακτική τους βασίζονταν στὴν ἀποχώρηση ἀπὸ τὸν κόσμο καὶ στὴν περιφρόνηση ἀπέναντι στὶς ἀξίες του, παρουσιάζουν ὁλοφάνερες ὁμοιότητες μὲ πολλὲς μεταγενέστερες οὐτοπικὲς πεποιθήσεις, καθὼς καὶ μὲ κάποιο ἀκραῖο εἶδος ἀναρχικοῦ ἀτομικιστικοῦ ἀντικομφορμισμοῦ, ἐκεῖνες οἱ αἱρέσεις ποὺ διέθεταν κάποιο πρόγραμμα κοινωνικῆς ἀλλαγῆς αὐτοῦ τοῦ κόσμου, θεωρήθηκαν πρόδρομοι τῶν μεταγενέστερων ἐπαναστατικῶν κινημάτων, καὶ πράγματι ἔχουν πολλὰ κοινὰ χαρακτηριστικὰ μαζί τους. Ἡ ἱστορία τῶν μεσαιωνικῶν αἱρέσεων εἶναι πλούσια σὲ κινήματα, ὅπως αὐτὸ στὸ ὁποῖο ἡγήθηκε ὁ Τασὲλμ στὴ Φλάνδρα τὸν δωδέκατο αἰώνα, ποὺ ἔπεισε τοὺς ὀπαδούς του νὰ μὴν πληρώσουν τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς φόρους γιατὶ «τὰ ἱερὰ μυστήρια δὲν εἶναι παρὰ καθαρὴ βεβήλωση, καὶ οἱ ἐκκλησίες δὲν εἶναι καλύτερες ἀπὸ τὰ πορνεῖα». (4) Σ' αὐτὲς τὶς περιπτώσεις ἡ δυσφορία ἐνάντια στὴν ἐγκόσμια διαφθορά τῆς κατεστημένης ἐκκλησίας κατέληγε σὲ δράση ποὺ ἦταν ἐπαναστατικὴ ὅσον ἀφορᾶ τὶς συνέπειές της.

῾Ορισμένες φορὲς ὁ ἡγέτης καὶ οἱ ὀπαδοί του σχημάτιζαν κάπου μιὰ ἰδανικὴ κοινότητα καὶ περίμεναν τὴν Δευτέρα Παρουσία, πιστεύοντας πὼς πλησίαζε. ῎Αλλοι περιόριζαν τὶς ἐπιθέσεις τους ἐνάντια στὴν ἐξουσία καὶ τὴ διαφθορὰ τῆς ἐκκλησίας σὲ κάποιο γενικότερο αἴτημα γιὰ κοινωνικὴ δικαιοσύνη: «οἱ δικαστές, οἱ στρατοδίκες, οἱ ἐκκλησιάρχες, οἱ δήμαρχοι —σχεδὸν ὅλοι ζοῦν ἀπὸ τὶς ληστεῖες... ὅλοι τους πλουτίζουν σὲ βάρος τῶν φτωχῶν... ὁ ἰσχυρότερος ληστεύει τὸν πιὸ ἀδύνατο», διαβάζουμε σὲ κάποια μπροσούρα τοῦ 14ου αἰώνα ποὺ εἶναι γραμμένη σὲ γλώσσα ποὺ μοιάζει πολὺ μ' αὐτὴ τῶν μεταγενέστερων κινημάτων κοινωνικῆς ἐξέγερσης. (5) Κι ἕνας ἄλλος ἀγκιτάτορας τῆς ἐποχῆς θέτει ἤδη τὸ ζήτημα τῆς ὑπεραξίας τῶν ἀγαθῶν ποὺ παράγονται ἀπὸ τοὺς φτωχούς. «Θὰ ἤθελα νὰ στραγγαλίσω τοὺς εὐγενεῖς καὶ τοὺς κληρικούς, ὅλους τους, ἕναν-ἕναν... Οἱ ἀγαθοὶ ἐργαζόμενοι φτιάχνουν τὸ σταρένιο ψωμί, ἀλλὰ δὲν μποροῦν ποτὲ νὰ τὸ γευτοῦν· ὄχι, τὸ μόνο ποὺ παίρνουν εἶναι τὰ ψίχουλα ἀπὸ τὸ κοσκίνισμα τοῦ καλαμποκιοῦ, κι ἀπὸ τὸ καλὸ κρασὶ δὲν παίρνουν παρὰ μόνο τὴ μούργα· ἀπὸ τὰ ὄμορφα ροῦχα παίρνουν μονάχα τὰ ἀποφόρια. ῞Ολα ὅσα εἶναι γευστικὰ καὶ ὄμορφα τὰ παίρνουνε οἱ ἀριστοκράτες καὶ οἱ κληρικοί.» (6)

Αὐτοῦ τοῦ εἴδους τὰ κινήματα βάσιζαν τὸ αἴτημά τους γιὰ κοινωνικὲς ἀλλαγὲς στὴν ἐμπιστοσύνη τους γιὰ τὴν ἄμεση δυνατότητα τῆς μελλοντικῆς ἐποχῆς τῆς εἰρήνης καὶ τῆς εὐημερίας —συνδυασμὸς τῆς Δευτέρας Παρουσίας καὶ τῆς Χρυσῆς ᾿Εποχῆς τοῦ Κήπου τῆς ᾿Εδὲμ πρὶν ἀπὸ τὴν Πτώση. ῾Ορισμένες ἀπ' αὐτὲς τὶς πεποιθήσεις ἐπιβίωσαν καὶ ἐπανῆλθαν πολλὲς φορὲς στοὺς ἑπόμενους αἰῶνες· ἄλλες ἀπορροφήθηκαν σιωπηρὰ ἀπὸ τὰ ὀρθόδοξα δόγματα. Οἱ περισσότερες ὅμως ἀπ' αὐτὲς τὶς αἱρέσεις εἶχαν τὴν τύχη ποὺ περίμενε καὶ τὶς οὐτοπικὲς ὁμάδες τῶν ἑπόμενων αἰώνων. ῾Ο ἡγέτης γινόταν ὁλοένα καὶ περισσότερο μεγαλομανής· ἡ ὁμάδα χωριζόταν σὲ ἀντίπαλα κινήματα· διαφορετικὰ θὰ προκαλοῦσε τὴ δυσφορία τῶν ἀρχῶν καὶ τὰ μέλη της θὰ θανατώνονταν στὴν πυρά. Εἶναι εὔκολο νὰ κατανοήσουμε τί εἴδους ἰδιοσυγκρασίες προσελκύονταν σ' αὐτὰ τὰ κινήματα. ᾿Επικρατοῦσε ταυτόχρονα κάποια αἴσθηση ἀπελπισίας, ἡ αἴσθηση ὅτι

ὑπῆρχε κάτι τὸ ἀπελπιστικὰ λαθεμένο σ' αὐτὸ τὸν κόσμο, καὶ ἡ σταθερὴ πίστη στὴ δυνατότητα νὰ μποῦν τὰ πράγματα στὸ σωστὸ δρόμο, ἂν μποροῦσαν ἁπλῶς νὰ καταστραφοῦν οἱ θεσμοὶ ποὺ παρεμπόδιζαν τὴν σωστὴ ἐφαρμογὴ τῆς θεϊκῆς θέλησης. Ἐκεῖνο ποὺ δυσκολευόμαστε ν' ἀνακαλύψουμε εἶναι κατὰ πόσο ὑπῆρχαν κοινοὶ κοινωνικοὶ ἢ οἰκονομικοὶ παράγοντες ποὺ ὁδήγησαν σ' αὐτὰ τὰ κινήματα ἐξέγερσης, καὶ κατὰ πόσο θὰ δικαιωνόταν ὁ ἱστορικὸς ἂν σύγκρινε αὐτὰ τὰ κινήματα, ἀπὸ κοινωνιολογική, καθὼς καὶ ἀπὸ ψυχολογικὴ ἄποψη, μὲ ὁρισμένα ἀπὸ τὰ ἐπαναστατικὰ κινήματα τοῦ δέκατου ἔνατου καὶ τοῦ εἰκοστοῦ αἰώνα. Εἶναι ἀρκετὰ δελεαστικὸ ν' ἀναζητήσουμε ὁμοιότητες ὅσον ἀφορᾶ τὶς ἐξωτερικὲς συνθῆκες στὶς ὁποῖες ἄνθισαν οἱ οὐτοπικὲς ἢ χιλιαστικὲς αἱρέσεις· καὶ ἀποτελεῖ πειρασμὸ στὸν ὁποῖο δὲν κατάφεραν ν' ἀντισταθοῦν ὅλοι οἱ συγγραφεῖς ποὺ ἀσχολήθηκαν μὲ τὶς αἱρέσεις. Ἕνας ἱστορικὸς λογουχάρη ἑρμηνεύει τολμηρά, θὰ λέγαμε, τὴν ἐπιτυχία τοῦ κινήματος τῶν Καθαρῶν στὴ Λανγκντόκ, γράφοντας τὰ ἑξῆς: «Μὲ τὴν ὁλοζώντανη προτίμησή του γιὰ τὴν ἀνεξαρτησία, γιὰ τὴν προσωπικὴ ἐλευθερία, ὁ πληθυσμὸς αὐτῆς τῆς περιοχῆς συμφώνησε μ' ἕνα δόγμα ποὺ θεωροῦσε οὐσιαστικὴ τὴν πνευματικὴ ἀπελευθέρωση καὶ τὴν ἀξιοπρέπεια τοῦ ἀτόμου». (7) Πόσο βολικὸ θὰ ἦταν γιὰ τὸν ἱστορικὸ τῶν ἀναρχικῶν κινημάτων νὰ μποροῦσε ν' ἀποδεχτεῖ αὐτὴ τὴν ἄποψη· θὰ ἀνέλυε ἔτσι τὴν ἐπιτυχία τοῦ ἀναρχισμοῦ στὴν Ἱσπανία, ἀνάγοντάς την στοὺς ἐργάτες τῶν βιοτεχνιῶν τῆς Καταλωνίας, τῆς περιοχῆς ποὺ γειτονεύει μὲ τὴ Λανγκντόκ. Παρ' ὅλα αὐτὰ θὰ δυσκολευόταν πολὺ νὰ ἐξηγήσει τὴ συνεχῆ ἐπιτυχία τῶν χιλιαστικῶν αἱρέσεων στὶς περιοχὲς τῶν λιγότερο ἐλαφρόμυαλων Ὁλλανδῶν ἢ Τσέχων. Μολονότι περιστασιακά, ὅπως στὴν περίπτωση τῶν Ἀλβιγηνῶν, προσχώρησαν καὶ οἱ εὐγενεῖς σ' αὐτὰ τὰ κινήματα γιὰ νὰ ἐξυπηρετήσουν τοὺς δικούς τους πολιτικοὺς στόχους ἢ ἀκόμα καὶ ἀπὸ γνήσια πίστη, φαίνεται πὼς τὸ μεγαλύτερο ποσοστὸ ὑποστήριξης προερχόταν ἀπὸ τὰ κατώτερα στρώματα τῆς κοινωνίας. Ἔτσι λοιπόν, μὲ τὴν παρακμὴ τοῦ κινήματος τῶν Καθαρῶν καὶ μὲ τὸ πέρασμά του στὴν παρανομία, οἱ πιὸ πιστοὶ ὀπαδοί του βρίσκονταν μεταξὺ τῶν ὑφαντουργῶν καὶ τῶν χασάπηδων καί, χαμηλότερα ἀκόμα στὴν κοινωνικὴ κλίμακα, μεταξὺ τῶν

κοινῶν γυναικῶν καὶ τῶν πλανόδιων ἠθοποιῶν. (8)

Πολλὰ ἀπ' αὐτὰ τὰ κινήματα ἐμφανίστηκαν σὲ περιόδους κοινωνικῶν καὶ οἰκονομικῶν μεταβολῶν ὅταν αὐξανόταν πολὺ γρήγορα ὁ πληθυσμὸς καὶ ἀναπτυσσόταν ἡ βιομηχανία τῶν πόλεων. Ἑπομένως οἱ ἐμπορικὲς πόλεις τῆς Φλάνδρας καὶ τὰ ἀναπτυσσόμενα βιομηχανικὰ κέντρα στὰ δυτικὰ καὶ νότια τῆς Γερμανίας ἀποτελοῦσαν, σύμφωνα μὲ τὸν καθηγητὴ Κόν, περιοχὲς ὅπου ἐμφανίζονταν συχνὰ αὐτὰ τὰ κινήματα τὸν 12ο καὶ 13ο αἰώνα. Τὰ περισσότερα, ὅμως, ἀπὸ τὰ στοιχεῖα γιὰ τὸ παρελθὸν αὐτῶν τῶν μεσαιωνικῶν αἱρέσεων εἶναι ἰδιαίτερα ἐλλιπῆ γιὰ νὰ δικαιολογηθεῖ ὁποιαδήποτε γενίκευση ὅσον ἀφορᾶ τὶς κοινωνικὲς καὶ οἰκονομικὲς συνθῆκες ἀπὸ τὶς ὁποῖες προῆλθαν. Ἐξαπλώνονταν ἀπὸ τὴ μιὰ χώρα στὴν ἄλλη καὶ ἀπὸ τὴ μιὰ κοινωνικὴ τάξη στὴν ἄλλη, καὶ ἀναπτύσσονταν φυσικὰ πολὺ πιὸ γρήγορα ὅταν ἐξασθενοῦσαν οἱ παραδοσιακοὶ δεσμοὶ λόγω πολέμου ἢ ἄλλων ἐκτεταμένων καταστροφῶν· ὅταν οἱ λοιμοὶ καὶ ἡ πανούκλα ἔκαναν τοὺς ἀνθρώπους νὰ φοβοῦνται ἄμεση διάλυση, ἢ ὅταν ἡ κακὴ σοδειὰ ἢ ἡ πίεση τῆς αὐξημένης φορολογίας ἔκανε ἀσταθῆ τὴν οἰκονομικὴ βάση τῆς ζωῆς τους. Δὲν πρέπει νὰ μᾶς ἐκπλήσσει τὸ γεγονὸς ὅτι σ' αὐτὲς τὶς συνθῆκες τὰ θεμέλια τοῦ κοινωνικοῦ συστήματος δέχονταν ἐπίθεση ἀπὸ τεράστια κύματα μαζικοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος.

Ἐρευνώντας τὴ Θρησκευτικὴ Μεταρρύθμιση, οἱ ἱστορικοὶ ἔκαναν σημαντικὲς προσπάθειες νὰ συνδέσουν τὰ αἱρετικὰ κινήματα μὲ τὶς οἰκονομικὲς καὶ κοινωνικὲς ἀλλαγές. Πράγμα ποὺ ὀφείλεται βασικὰ στὸ γεγονὸς ὅτι σ' αὐτὰ ἀκριβῶς τὰ θρησκευτικὰ κινήματα τοῦ 15ου, 16ου καὶ 17ου αἰώνα, ἔχουν ἀναζητήσει τοὺς προδρόμους τους οἱ σύγχρονοι ἐπαναστάτες συγγραφεῖς καὶ στὸ γεγονὸς ὅτι καταβάλουν ἰδιαίτερες προσπάθειες γιὰ νὰ ἑρμηνεύσουν αὐτὲς τὶς ἐξεγέρσεις σύμφωνα μὲ τὶς δικές τους πολιτικὲς καὶ φιλοσοφικὲς πεποιθήσεις. Τὰ διάφορα ἔργα γιὰ τὸν κομμουνισμὸ καὶ τὸν ἀναρχισμὸ ἀπὸ τοὺς ὀπαδοὺς αὐτῶν θεωριῶν ἀφιερώνουν πολλὲς σελίδες στὸν Τόμας Μύντσερ καὶ στὴν Ἐξέγερση τῶν Χωρικῶν στὴ Γερμανία τὸν 16ο αἰώνα· καὶ στοὺς Ἀναβαπτιστὲς καὶ ἰδιαίτερα στὴν ὁμάδα ποὺ κατέλαβε τὴν ἐξουσία στὴν πόλη Μύνστερ γιὰ λίγους μῆνες ἀπελπισμένου «πολεμικοῦ κομ-

μουνισμοῦ» τὸ 1535. Ἡ ἑρμηνεία αὐτή, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία οἱ θρησκευτικοὶ μεταρυθμιστὲς ἐμφανίζονται βασικὰ σὰν ἀπόστολοι τῆς κοινωνικῆς ἐπανάστασης, ὁδηγήθηκε πολλὲς φορὲς στὰ ἄκρα καὶ ὑποτιμήθηκε ἔτσι τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ ἄνθρωποι ὠθοῦνται σ' ἕνα βαθμὸ ἀπὸ τὶς ἀφηρημένες ἰδέες καὶ τὰ γνήσια θρησκευτικὰ κίνητρα ποὺ κρύβονται πίσω ἀπὸ πολλὲς πράξεις τους. Εἶναι ἀλήθεια, παρόλα αὐτά, πὼς πολλὰ ἀπὸ τὰ θρησκευτικὰ κινήματα τῆς Μεταρύθμισης διέθεταν ἐπαναστατικὸ περιεχόμενο καὶ δὲν ἐπιτέθηκαν μόνο ἐνάντια στὸ θρησκευτικὸ δόγμα τῆς κατεστημένης ἐκκλησίας, ἀλλὰ καὶ ἐνάντια στοὺς κοινωνικοὺς καὶ πολιτικοὺς θεσμοὺς τοῦ κατεστημένου κράτους.

Ὁ Τόμας Μύντσερ ἔγινε ἐπαναστάτης ἡγέτης ἀφοῦ ξεκίνησε σὰν καθαρὰ θρησκευτικὸς μεταρυθμιστὴς ὅπως ὁ Λούθηρος. Ξεκίνησε σὰν ἱερέας στὴν ἐκκλησία ποὺ ἐνάντιά της ἐπρόκειτο ἀργότερα νὰ ἐπιτεθεῖ μὲ σφοδρότητα καὶ στὴν ἀρχὴ ἦταν πολὺ ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὶς δοξασίες τοῦ Λούθηρου. Ἡ κριτικὴ ὅμως ποὺ ἀσκοῦσε ὁ Λούθηρος καὶ ἡ θεωρία του γιὰ τὴ δικαίωση μέσα ἀπὸ τὴν πίστη εἶχαν ἰδιαίτερα ἤπια μορφὴ καὶ δὲν ταίριαζαν μὲ τὴν ταραχώδη φυσιογνωμία τοῦ Μύντσερ, ποὺ ἀπὸ τὸ 1520 κι ὕστερα στράφηκε σὲ πιὸ βίαιη προπαγάνδα καὶ κινητοποίηση, ἀπαιτώντας τὴν ἄμεση καταστροφὴ τῆς ὑπάρχουσας τάξης πραγμάτων γιὰ νὰ προετοιμαστεῖ ἔτσι τὸ ἔδαφος, ἐδῶ καὶ τώρα, γιὰ τὴν ἔλευση τῆς Βασιλείας τοῦ Θεοῦ ἐπὶ τῆς Γῆς. Πρόκειται γιὰ προπαγάνδα ποὺ βρίσκει πάντοτε ἀνταπόκριση σὲ ἐποχὲς μεταβολῶν, ὅταν ὑπάρχουν ἐλπίδες γιὰ γρήγορη μεταμόρφωση τοῦ κόσμου, ἐλπίδες ποὺ διαψεύδονται ἀπὸ τὸν ἀργὸ ρυθμὸ τῶν μεταρυθμίσεων· κι ἐπιπλέον πρόκειται γιὰ προπαγάνδα στὴν ὁποία ἀνταποκρίθηκαν μὲ μεγάλη προθυμία οἱ ἀγρότες τῆς Θουριγγκίας, καθὼς καὶ οἱ ἀσημωρύχοι τοῦ Ζβικάου καὶ οἱ χαλκωρύχοι τοῦ Μάνσφελντ, ὅπου διέδωσε τὸ ἀποκαλυπτικό του δόγμα ὁ Μύντσερ. Γιὰ κάμποσο καιρὸ ὁρισμένα μέλη τοῦ κυρίαρχου οἴκου τῆς Σαξωνίας ἔδειξαν κάποιο ἐνδιαφέρον γιὰ τὶς διδασκαλίες του, ἀλλὰ σύντομα, μὲ παρότρυνση ἐνμέρει τοῦ Λούθηρου, συνειδητοποίησαν ὅτι οἱ ἀπόψεις τοῦ Μύντσερ ἀποσκοποῦσαν βασικὰ σὲ μιὰ κοινωνικὴ καθὼς καὶ θρησκευτικὴ ἐπανάσταση. Τὸ ἑπόμενα δύο ἢ τρία χρόνια τὰ γραφτὰ τοῦ Μύντσερ ἔγιναν ὁλοφάνερα πιὰ ἐπαναστα-

τικὰ ἀπὸ ἄποψη περιεχομένου. Τὸ 1525 ἀναμείχθηκε σὲ ὁρισμένα γεγονότα ποὺ θεμελίωσαν τὴ μνήμη του σὰν ἀπόστολου τῆς κοινωνικῆς ἐξέγερσης· γιατὶ τὸ Μάρτιο τοῦ ἴδιου χρόνου ξέσπασε σ' ὅλη τὴ Γερμανία ἡ μεγάλη Ἐξέγερση τῶν Χωρικῶν. Οἱ αἰτίες ἦταν πολλὲς καὶ πολύπλοκες· οἱ εὐθύνες τοῦ Μύντσερ γιὰ τὸ ξέσπασμα αὐτῆς τῆς ἐξέγερσης εἶναι θέμα γιὰ τὸ ὁποῖο ἀκόμα καὶ σήμερα διαφωνοῦν οἱ ἱστορικοί. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία, ὅμως, ὅτι τουλάχιστον στὴ Θουριγγκία, ἡ διάδοση τῶν ἀπόψεών του ἐπιδείνωσε τὴν κατάσταση δυσαρέσκειας ποὺ εἶχε προκληθεῖ ἀπὸ τὴν ἐπιβολὴ ἰσχυρῆς πριγκιπικῆς ἐξουσίας στὰ διάφορα γερμανικὰ κρατίδια καὶ ἀπὸ τὴν συνακόλουθη αὔξηση τῆς φορολογίας. Καὶ δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία, ἐπίσης, ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Μύντσερ καλοδέχτηκε τὴν ἐξέγερση σὰν ἕνα βῆμα πρὸς τὴν ἀνατροπὴ τῆς ὑπάρχουσας τάξης πραγμάτων. Ὁ Μύντσερ κατατάχτηκε στὸ στρατὸ τῶν χωρικῶν καὶ μετὰ τὴν ἧττα του πιάστηκε αἰχμάλωτος καὶ ἐκτελέστηκε.

Τὰ ἱστορικὰ προβλήματα ὅμως γύρω ἀπὸ τὶς αἰτίες ποὺ προκάλεσαν τὴν Ἐξέγερση τῶν Χωρικῶν καὶ τὴ συμμετοχὴ τοῦ Μύντσερ δὲν παρουσιάζουν ἰδιαίτερη σημασία γιὰ τὴν μελέτη τῶν μεταγενέστερων ἐπαναστατικῶν κινημάτων. Ἐκεῖνο ποὺ κάνει σημαντικὸ τὸν Μύντσερ γιὰ τοὺς μεταγενέστερους ἐπαναστάτες συγγραφεῖς, μαρξιστὲς ἢ ἀναρχικούς, εἶναι ἡ σχέση του μὲ μιὰ γνήσια ἀπόπειρα κοινωνικῆς ἐπανάστασης καὶ ἡ ἐπαναστατικὴ ἰδιότητα τῆς γλώσσας μὲ τὴν ὁποία ἐκφράστηκε. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ βασικὰ τὸν συνδέει περισσότερο μὲ τοὺς μεταγενέστερους ἀναρχικούς. Ἐπέμενε διαρκῶς ὅτι ἡ ὁλοκληρωτικὴ ἀνατροπὴ τοῦ κυρίαρχου συστήματος μὲ τὴ βία ἀποτελοῦσε τὴν βασικὴ προϋπόθεση τῆς νέας τάξης πραγμάτων. «Ἐμπρός, ἐνάντιά τους, ἐνάντιά τους, ὅσο καίει ἀκόμα ἡ φωτιά!», ἔτσι παρακινοῦσε τοὺς ὀπαδούς του. «Μὴν ἀφήσετε νὰ κρυώσει τὸ σπαθί σας! Μὴν ἀφήσετε τὴν κόψη του νὰ στομώσει! Μὲ τὸ σφυρὶ πάνω στὸ ἀμόνι τοῦ Νεμρώδ! Γκρεμίστε τὸν πύργο τους, ρίξτε τον συντρίμια στὸ χῶμα! Ὅσο ζοῦνε αὐτοὶ δὲν θὰ ἀπαλλαχτεῖτε ποτὲ ἀπὸ τὸ φόβο τῶν ἀνθρώπων...» (8) Ὁ Μύντσερ εἶναι ὁ χαρακτηριστικὸς τύπος ἐπαναστάτη, γιατὶ αὐτὸ ποὺ ἔχει σημασία γιὰ ἐκεῖνον εἶναι ἡ πράξη τῆς ἐξέγερσης καὶ ὄχι ἡ φύση τοῦ μετεπαναστατικοῦ κό-

σμου. Πράγμα πού τόν κατατάσσει μεταξύ τῶν ἀληθινῶν προδρόμων πολλῶν ἐπαναστατῶν τῶν μεταγενέστερων ἐποχῶν.

Οἱ Ἀναβαπτιστές θεωρήθηκαν κι αὐτοί πρόδρομοι ἐπαναστατῶν ἀπό τούς ἐπαναστάτες συγγραφεῖς τοῦ 19ου αἰώνα. Καί σ' αὐτή τήν περίπτωση οἱ ὁμοιότητες ἀφοροῦν περισσότερο τήν ἰδιοσυγκρασία τῶν ἀνθρώπων παρά τά δόγματα πού ὑποστηρίχθηκαν ἤ τίς περιστάσεις· ὑπάρχει, ὅμως, τουλάχιστον ἕνα ἐπεισόδιο, ἡ κατάληψη τοῦ Μύνστερ τό 1535, πού ἔχει ἀποκτήσει θρυλική σπουδαιότητα στήν ἐπαναστατική ἱστοριογραφία. Στήν πραγματικότητα ἀποτελεῖ σφάλμα ν' ἀναφέρουμε τούς Ἀναβαπτιστές σά νά ἦταν ἕνα κίνημα μέ συνοχή. Οἱ διάφορες ὁμάδες τῶν Ἀναβαπτιστῶν τίς περισσότερες φορές εἶχαν ἐλάχιστα πράγματα κοινά, ἐκτός βέβαια ἀπό τήν πεποίθησή τους ὅτι ἀνῆκαν ὅλοι στήν Κοινότητα τῶν Ἁγίων. Μεταξύ τῶν ὀπαδῶν τους περιλαμβάνονταν ποικιλόμορφα δόγματα καί ἰδιοσυγκρασίες. Ὁρισμένοι ἦταν βίαιοι ἐπαναστάτες, ἄλλοι ἦταν ἤρεμοι καί πουριτανοί ἐφησυχαστές. Μερικοί πίστευαν στήν πρακτική ἐπαναστατική δράση· ἄλλοι προτιμοῦσαν, ὅπως καί οἱ Γνωστικοί αἱρετικοί τόν μεσαίωνα, ν' ἀποτραβηχτοῦν ἀπό τόν κόσμο καί νά στηρίξουν τίς ἐλπίδες τους στόν ἑπόμενο. Ὅλοι τους ὅμως συμφωνοῦσαν στήν ἄρνηση τῆς ἀναγκαιότητας τοῦ κράτους. Μιά καί ὅσοι εἶχαν περάσει τό μυστήριο τῆς βάπτισης βρίσκονταν σέ ἄμεση ἐπαφή μέ τό Θεό, ὅλοι οἱ παραπέρα μεσολαβητές ἀνάμεσα στό Θεό καί τούς ἀνθρώπους ἦταν περιττοί. Τό κράτος καί ἡ ἐκκλησία ἦταν θεσμοί ἄχρηστοι, στήν οὐσία κακόβουλοι, μιά καί στέκονταν ἀνάμεσα στόν ἄνθρωπο καί τό θεῖο φῶς πού ὑπῆρχε μέσα του καί πού αὐτό τό φῶς θά τοῦ ἔδινε τήν κατεύθυνση τῆς ζωῆς του. Ἀπό αὐτές τίς ἀπόψεις ἦταν εὔκολο νά προχωρήσουν στό αἴτημά τους γιά καταστροφή τῆς ὑπάρχουσας κοινωνίας καί γιά δημιουργία μιᾶς νέας χιλιαστικῆς τάξης πραγμάτων πού οἱ νόμοι της θ' ἀποκαλύπτονταν στούς πιστούς μέ τό ἐσώτερο φῶς κάποιου προφήτη ἤ ἡγέτη: καί, ὅπως ἔγινε συχνά στήν ἱστορία τῶν ἐπαναστατικῶν κινημάτων, ὅ,τι ξεκίνησε σάν κίνημα ἀπελευθέρωσης ἦταν εὔκολο νά καταλήξει σέ δεσποτισμό τῆς τρομοκρατίας.

Οἱ Ἀναβαπτιστές ἔδρασαν στήν Ἑλβετία, τή Γερμανία καί στίς Κάτω Χῶρες, καί στήν πόλη Μύνστερ τῆς Βεστφαλίας —

κρατίδιο στὸ ὁποῖο ἀνώτατος ἄρχοντας ἦταν ὁ ἐπίσκοπος— τὸ κίνημα πῆρε τὴν πιὸ ἀκραία ἐπαναστατική του μορφή. Τὸ Μύνστερ εἶχε γίνει προπύργιο τοῦ Λουθηρανισμοῦ ἀπὸ τὸ 1533, ἀλλὰ οἱ κάτοικοί του στράφηκαν γρήγορα στὶς πιὸ ἐνθουσιαστικὲς δοξασίες τῶν Ἀναβαπτιστῶν. Ἡ πόλη καὶ τὰ περίχωρά της εἶχε ταλαιπωρηθεῖ τὰ τελευταῖα χρόνια ἀπὸ διαδοχικὲς καταστροφὲς καὶ δυσκολίες —πανούκλα, οἰκονομικὴ δυστυχία, βαριὰ φορολογία, θρησκευτικὲς διαμάχες— καὶ οἱ ἄνθρωποι ποὺ τὴν κατοικοῦσαν εἶχαν τὴν κατάλληλη διάθεση ν' ἀκούσουν τοὺς προφῆτες τῆς κρίσης καὶ τῆς καταστροφῆς καὶ νὰ τοποθετήσουν τὶς ἐλπίδες τους σὲ μιὰ κατακλυσμικὴ καὶ πολὺ ἄμεση ἀλλαγή. Ἦταν λοιπὸν εὔκολο γιὰ τοὺς Ἀναβαπτιστὲς «προφῆτες», γιὰ τὸν Γιὰν Μάθυς ἀπὸ τὸ Χάαρλεμ καὶ τὸν μαθητὴ καὶ διάδοχό του Γιὰν Μπόκελσον, γνωστὸ σὰν Ἰωάννη ἀπὸ τὸ Λέϋντεν, νὰ προκαλέσουν μιὰ κατάσταση ἐπαναστατικοῦ πάθους καὶ ἐνθουσιασμοῦ ποὺ κράτησε περίπου ἕνα χρόνο. Σ' αὐτὸ τὸ διάστημα πίστευαν ὅτι τὸ Μύνστερ ἐπρόκειτο νὰ γίνει ἡ Νέα Ἱερουσαλήμ, ἐνῶ ὁ ὑπόλοιπος κόσμος θὰ καταστρεφόταν. Οἱ Ἀναβαπτιστὲς ἀνέλαβαν τὸν πλήρη ἔλεγχο τῆς πόλης. Οἱ ρωμαιοκαθολικοὶ καὶ οἱ ὀπαδοὶ τοῦ Λούθηρου ἐξορίστηκαν· πράγμα ποὺ ὤθησε τὸν ἐπίσκοπο, ποὺ τυπικὰ ἐξακολουθοῦσε νὰ εἶναι ἄρχοντας τῆς πόλης, ν' ἀναλάβει δράση. Μὲ ἕνα μισθοφορικὸ στρατὸ κι ἀργότερα μὲ τὴ βοήθεια τῶν γειτονικῶν ἀρχόντων, ὁ ἐπίσκοπος ἄρχισε νὰ πολιορκεῖ τὴν πόλη· ἡ κοινωνικὴ ἐπανάσταση καὶ ἡ τρομοκρατία τῶν Ἀναβαπτιστῶν πραγματοποιήθηκε ταυτόχρονα μὲ τὴ διεξαγωγὴ ἑνὸς ἄγριου κι' ἀνελέητου πολέμου. Πρῶτ' ἀπ' ὅλα, γιὰ νὰ δείξουν τὴν περιφρόνησή τους γιὰ ὅλους τοὺς ὑπάρχοντες νόμους ἰδιοκτησίας, κατέστρεψαν ὅλα τὰ ἀρχεῖα συμβολαίων καὶ χρεωγράφων. (Αὐτὴ ἡ καταστροφὴ τῶν ἀποδείξεων μιᾶς ἄδικης κοινωνικῆς δομῆς ἀποτέλεσε βασικὸ χαρακτηριστικὸ τοῦ ἰταλικοῦ καὶ ἰσπανικοῦ ἀναρχικοῦ κινήματος στὸν 19ο αἰώνα· ὅλες οἱ ἐξεγέρσεις αὐτῆς τῆς ἐποχῆς ἄρχιζαν μὲ τὸ κάψιμο τῶν ἀρχείων ἰδιοκτησίας στὸ Δημαρχεῖο.) Ὕστερα θεμελιώθηκε κάποιο εἶδος κομμουνισμοῦ ὅσον ἀφορᾶ τὰ ἀναγκαῖα ἀγαθά· δημιουργήθηκαν κοινοτικὲς ἀποθῆκες τροφίμων, ρούχων καὶ στρωμάτων. Τὸ κίνημα ἐκδήλωσε μαχητικὰ τὸν ἀντιδιανοουμενισμό του (ἄλλο ἕνα χαρακτηριστικὸ τῶν

μεταγενέστερων ἐπαναστατικῶν κινημάτων) καὶ τὰ βιβλία καὶ τὰ χειρόγραφα καταστράφηκαν σὰν ἀντιχριστιανικὰ κι ἐφήμερα.

Ὅπως εἶναι φυσικό, ἡ κυριαρχία τῶν Ἀναβαπτιστῶν στὸ Μύνστερ δὲν κράτησε πολύ. Ὁ Γιὰν Μάθυς σκοτώθηκε προσπαθώντας νὰ καθοδηγήσει μιὰ ἔξοδο τῶν πολιορκημένων· καὶ ἡ διακυβέρνηση ἀπὸ μέρους τοῦ Ἰωάννη ἀπὸ τὸ Λέϋντεν γρήγορα μετατράπηκε σὲ παράλογη μεγαλομανιακὴ τρομοκρατία — σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν πολυγαμία, ποὺ ἀποτέλεσε κοινὸ χαρακτηριστικὸ στὴ ζωὴ τῶν «προφητῶν» τῶν μεταγενέστερων οὐτοπικῶν κοινοτήτων. Τὸν Ἰούνιο τοῦ 1535 ἡ πόλη καταλήφθηκε καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ ἑπόμενου χρόνου ὁ Ἰωάννης ἀπὸ τὸ Λέϋντεν πέθανε ἀπὸ τὰ βασανιστήρια στὰ χέρια τῶν ἐχθρῶν του. Τὸ περιστατικὸ αὐτὸ πῆρε ἀργότερα θρυλικὲς διαστάσεις στὴ γενεαλογία τῶν ἐπαναστάσεων, καί, ὅπως καὶ ὁ Μύντσερ, ὁ Ἰωάννης ἀπὸ τὸ Λέϋντεν θεωρήθηκε ἀπὸ τοὺς μεταγενέστερους ἐπαναστάτες σὰν πρόδρομός τους, παρ' ὅλο ποὺ κατὰ τὴ διακυβέρνησή του στὸ Μύνστερ ἐμφανίστηκαν μόνο οἱ πιὸ παράλογες καὶ ἀρνητικὲς πλευρὲς τῆς ἀναρχικῆς βίας καὶ τοῦ φανατισμοῦ.

Τὸ συμπέρασμα ποὺ ἀντλοῦμε ἀπὸ ὁποιαδήποτε μελέτη τῶν αἱρετικῶν θρησκευτικῶν κινημάτων εἶναι ὅτι ὁρισμένοι ἄνθρωποι νιώθουν τὴν περιοδικὰ ἐπανερχόμενη ἀνάγκη νὰ ἀντιδράσουν βίαια ἐνάντια στὴν ὑπάρχουσα τάξη πραγμάτων, ν' ἀμφισβητήσουν τὸ δικαίωμα τῶν κατεστημένων ἀρχόντων νὰ κυβερνοῦν, καὶ νὰ διακηρύξουν κατὰ συνέπεια ὅτι κάθε ἐξουσία καὶ κυβέρνηση εἶναι ἄχρηστη καὶ κακόβουλη. Καὶ αὐτὴ ἡ ἐξέγερση ἐνάντια στὴν κοινωνία καθὼς καὶ ὁ ἑκάστοτε ἡγέτης της, συνοδεύεται, ἀνάλογα μὲ τὴ συγκεκριμένη ἰδιοσυγκρασία, ἢ ἀπὸ τὴν πίστη στὶς ἐπανορθωτικὲς ἰδιότητες τῆς βίαιης καταστροφῆς, στὴν σπουδαιότητα τῆς ἐπανάστασης σὰν αὐτοσκοποῦ, ἢ ἀπὸ μιὰ ἀπεριόριστη πίστη στὶς δυνατότητες κάποιας ἄμεσης καὶ ριζικῆς ἀλλαγῆς πρὸς τὸ καλύτερο, στὴν οἰκοδόμηση μιᾶς ἐντελῶς νέας τάξης πραγμάτων πάνω στὰ ἐρείπια τῆς παλιᾶς. Ἡ ἀπόλυτη ἀπόριψη τῶν ἀξιῶν τῆς σύγχρονης κοινωνίας, τὸ μίσος γιὰ τὴν ἐξουσία, ἡ πίστη στὴ δυνατότητα καὶ στὴν ἐγγύτητα μιᾶς ὁλοκληρωμένης ἐπανάστασης — τὰ χαρακτηριστικὰ αὐτὰ συνδυάζονται μὲ μιὰ αἴσθηση συμμετοχῆς σὲ κάποια ἐκλεκτὴ καὶ συχνὰ μυστικὴ ὁμάδα.

Τὸ ταμπεραμέντο ποὺ ὤθησε κάποτε τοὺς ἀνθρώπους ν' ἀποδεχτοῦν χιλιαστικές, ουτοπικὲς θρησκευτικὲς πεποιθήσεις ἐνδέχεται (σύμφωνα μὲ ὁρισμένους συγγραφεῖς) νὰ τοὺς ὠθήσει στὴ δική μας ἐποχὴ νὰ ὑποστηρίξουν παντοδύναμα, ὁλοκληρωτικὰ ἐπαναστατικὰ δόγματα· μπορεῖ ὅμως καὶ νὰ ὁδηγήσει καὶ στὴν ἀπόριψη κάθε ἐξουσίας καὶ στὴν ἐξέγερση ἐνάντια σὲ κάθε μορφὴ κράτους. Οἱ πεποιθήσεις ποὺ ὠθοῦν κάποιον ἄνθρωπο στὴν ἀποδοχὴ μιᾶς ὁλοκληρωτικῆς δικτατορίας ἐνδέχεται νὰ ὠθήσουν κάποιον ἄλλο στὴν ὁλοκληρωτικὴ ἀπόριψη κάθε ἐξουσίας.

Μολονότι ὁ ἀναρχισμὸς εἶναι ἐπίσης προϊὸν τοῦ ὀρθολογισμοῦ τοῦ 18ου αἰώνα, καὶ ἡ ἀναρχικὴ πολιτικὴ θεωρία βασίζεται στὴν πεποίθηση ὅτι ἡ φύση τοῦ ἀνθρώπου εἶναι λογικὴ καὶ στὴν πίστη ὅτι ὑπάρχει δυνατότητα πνευματικῆς καὶ ἠθικῆς προόδου, ὅλα αὐτὰ δὲν ἀποτελοῦν παρὰ μονάχα μιὰ ἀπὸ τὶς χαρακτηριστικὲς τάσεις του. Ἡ ἄλλη τάση του μπορεῖ νὰ προσδιοριστεῖ μόνο σὰν θρησκευτικὴ τάση καὶ συνδέει τοὺς ἀναρχικοὺς ἀπὸ συναισθηματικὴ ἄποψη, ἂν ὄχι ἀπὸ δογματική, μὲ τοὺς ἐξτρεμιστὲς αἱρετικοὺς τῶν προηγούμενων αἰώνων. Αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ σύγκρουση ἀνάμεσα στὶς δυὸ ἰδιοσυγκρασιακὲς πλευρές, τὴ θρησκευτικὴ καὶ τὴν ὀρθολογική, τὴν ἀποκαλυπτικὴ καὶ τὴν ἀνθρωπιστική, ἔκανε τὴν ἀναρχικὴ θεωρία νὰ ἐμφανίζεται σὲ μεγάλο βαθμὸ καθαρὰ ἀντιφατική. Αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ διπλὴ φύση του προσφέρει στὸν ἀναρχισμὸ πλατιὰ καὶ παγκόσμια ἀπήχηση. Δὲν μποροῦμε νὰ κατανοήσουμε τὶς πεποιθήσεις τῶν ἀναρχικῶν χωρὶς νὰ κατανοήσουμε τὶς πολιτικὲς θεωρίες ποὺ κληρονόμησαν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ διαφωτισμοῦ. Ἡ δράση τους ὅμως μπορεῖ πολλὲς φορὲς νὰ ἑρμηνευτεῖ μόνο σύμφωνα μὲ τὴν ψυχολογία τῶν θρησκευτικῶν πεποιθήσεων.

2

Ἂν τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ ἄνθρωποι γίνονται ἀναρχικοὶ ὀφείλεται σὲ κάποιο αἱρετικὸ ταμπεραμέντο, πολλὲς ἀπὸ τὶς πραγματικὲς θεωρίες ποὺ ἔχουν ἀποδεχτεῖ, ὅπως καὶ τόσα ἄλλα συστήματα σύγχρονης πολιτικῆς σκέψης, ἔχουν ἀντληθεῖ ἀπὸ τοὺς φιλόσοφους τοῦ

18ου αἰώνα. Ἡ πίστη στὶς ἀπεριόριστες δυνατότητες βελτίωσης τοῦ ἀνθρώπου, ἡ πεποίθηση ὅτι οἱ κοινωνίες μποροῦν νὰ ὑποστοῦν μεταρυθμίσεις μέ βάση τὸν ὀρθολογισμό, ὅλες αὐτὲς οἱ ἰδέες εἶναι κοινὲς στὸν Κοντορσὲ καὶ τὸν Μπένθαμ, στὸν Μοντεσκιὲ καὶ τὸν Ἑλβέτιο, καὶ ἀποτελοῦν τὴ βάση κάθε συνακόλουθης φιλελεύθερης θεωρίας καὶ πρακτικῆς. Κι ὅμως, ἐνῶ ὁ ἀναρχισμὸς προϋποθέτει τὴ φυσικὴ καλοσύνη τοῦ ἀνθρώπου, κατέληξε νὰ διαφέρει ριζικὰ ἀπὸ τὶς πολιτικὲς θεωρίες τοῦ διαφωτισμοῦ. Οἱ Γάλλοι φιλόσοφοι τοῦ 18ου αἰώνα δὲν ἦταν σὲ καμιὰ περίπτωση ἀναρχικοί: ἀποδέχονταν τὴν ἰδέα τοῦ κράτους, κι ἑνὸς κράτους μάλιστα ποὺ μποροῦσε, σ' ὁρισμένες περιπτώσεις, νὰ ἔχει τὸ δικαίωμα καταπίεσης τῶν πολιτῶν γιὰ τὰ συμφέροντά τους. Ἀκόμα καὶ τὰ πιὸ ριζοσπαστικὰ ἔργα τοῦ 18ου αἰώνα — λογουχάρη, ἡ «Πραγματεία γιὰ τὴν Ἀνισότητα» τοῦ Ρουσσὼ — διακηρύττουν ὅτι οἱ κοινωνικὲς μεταρυθμίσεις θὰ πραγματοποιηθοῦν μὲ τὴν πολιτικὴ μεταβολή, ἐνῶ οἱ ἀναρχικοὶ ἐπέμεναν πάντοτε στὴν ἀναγκαιότητα τῆς κοινωνικῆς καὶ οἰκονομικῆς μεταβολῆς ἐνάντια στὴν ἐναλλαγὴ τῶν πολιτικῶν μεταρυθμίσεων, ποὺ τὶς θεωροῦσαν ἀσήμαντες καὶ ὁπωσδήποτε βλαβερές.

Οἱ μοναδικοὶ στοχαστὲς τοῦ 18ου αἰώνα ποὺ θὰ μποροῦσαν νὰ θεωρηθοῦν πρόδρομοι τῶν ἀναρχικῶν εἶναι μιὰ ἢ δυὸ φυσιογνωμίες στὸ περιθώριο τῶν μεγάλων φιλοσοφικῶν κινημάτων τῆς ἐποχῆς, σκοτεινὲς φυσιογνωμίες μὲ ἰδιόρυθμες ἀπόψεις ὅπως ὁ Ζὰν Μελιέ, ἢ ὁ μυστηριώδης Μορελλύ, τοῦ ὁποίου τὴν ἄποψη γιὰ τὴν «ἄρνηση τῆς κυβέρνησης» ἐπρόκειτο νὰ ἐπιδοκιμάσει ἀργότερα ὁ Προυντόν. Αὐτοὶ οἱ συγγραφεῖς ὅμως ἦταν τόσο ζοφεροὶ γιὰ τὴν ἐποχή τους καὶ μὲ τόσο ἀσήμαντη ἐπιρροὴ ποὺ ὁρισμένες φορὲς ἔχει ἀμφισβητηθεῖ ἀκόμα καὶ αὐτὴ ἡ ὕπαρξή τους. Ἡ «Διαθήκη» τοῦ Μελιέ, λογουχάρη, ἐκδόθηκε ἀρχικὰ ἀπὸ τὸ Βολταῖρο· ὁρισμένες φορὲς ἐκφράστηκαν ὑποψίες ὅτι τὸ ἔγραψε αὐτὸς καὶ χρησιμοποίησε τὸ ψευδώνυμο Μελιέ, γιατὶ περιέχονταν στὸ βιβλίο βίαιες ἀντικληρικὲς ἀπόψεις. Στὴν πραγματικότητα, φαίνεται πὼς ὁ Μελιὲ ἦταν ἀληθινὸ πρόσωπο· φαίνεται πὼς ἦταν ἱερέας σ' ἕνα χωριό, ἐξοργίστηκε ἐνάντια στοὺς ἀνώτερούς του κληρικοὺς καὶ ἄρχισε νὰ ἀσκεῖ κριτικὴ ἐνάντια στὴν κατεστημένη ἐκκλησία μέχρι ποὺ τελικὰ ἐπιτέθηκε ἐνάντια σὲ

κάθε θρησκεία καὶ ἐξουσία. Ὁ ὑπότιτλος τῆς «Διαθήκης» του ἀποδίδει τὴν οὐσία τοῦ μηνύματός του: «Ἀπομνημονεύματα σκέψεων καὶ συναισθημάτων τοῦ Ζὰν Μελιὲ ποὺ ἀφοροῦν τὰ σφάλματα, τὴν ψευδῆ συμπεριφορὰ καὶ τὴν κυβέρνηση τῆς ἀνθρωπότητας, ὅπου εἶναι δυνατὸν νὰ διαπιστωθοῦν σαφεῖς καὶ συγκεκριμένες ἀποδείξεις γιὰ τὴ ματαιότητα καὶ πλαστότητα ὅλων τῶν θεοτήτων καὶ ὅλων τῶν θρησκειῶν...». Ἐκεῖνο ποὺ κάνει τὸν Μελιὲ ἀληθινό, ἂν καὶ χωρὶς ἐπίδραση, ἐπαναστάτη, ποὺ τοῦ ἐξασφαλίζει μιὰ θέση στὴν ἀναρχικὴ ἱστορία, εἶναι ἡ ϐιαιότητα τῆς γλώσσας του καὶ ἡ ἐπιμονή του —μ' ἐκφράσεις ποὺ θὰ μποροῦσαν ν' ἀνήκουν στὸν ἄλλον ἐπαναστάτη ἱερέα, τὸν Τόμας Μύντσερ— στὴν ἀναγκαιότητα τῆς δράσης: «Ἂς κρεμαστοῦν κι ἂς στραγγαλιστοῦν μὲ τὰ ἔντερα τῶν παπάδων ὅλοι οἱ μεγάλοι κι ὅλοι οἱ εὐγενεῖς τῆς γῆς, οἱ μεγάλοι καὶ οἱ εὐγενεῖς ποὺ ποδοπατοῦν, ϐασανίζουν κι ἐξαθλιώνουν τοὺς φτωχούς». (11) Ὁρισμένες φορὲς διακηρύχνει τὰ αὐθεντικὰ μηνύματα τῆς κοινωνικῆς ἐξέγερσης ποὺ χαρακτηρίζουν τοὺς ἀναρχικούς: «Ἡ σωτηρία σας ϐρίσκεται μέσα στὰ χέρια σας... κρατῆστε γιὰ σᾶς μὲ τὰ ἴδια σας τὰ χέρια ὅλα τὰ πλούτη καὶ τ' ἀγαθὰ ποὺ παράγετε τόσο ἄφθονα μὲ τὸν ἱδρώτα τοῦ προσώπου σας· κρατῆστε τα γιὰ σᾶς καὶ γιὰ τοὺς συντρόφους σας. Μὴ δίνετε τίποτα στοὺς ψωροπερήφανους καὶ ἄχρηστους ἀργόσχολους ποὺ δὲν κάνουν τίποτε τὸ χρήσιμο σ' αὐτὸ τὸν κόσμο». (12) Γενικὰ ὅμως τὰ ἀντικληρικὰ καὶ ἀντιθρησκευτικά του αἰσθήματα ἦταν αὐτὰ ποὺ ἐνθουσίασαν τὸ Βολταῖρο καὶ τὸν ντ' Ὀλμπάχ, ποὺ μ' εὐχαρίστηση ἀνακάλυψαν ὅτι αὐτὴ ἡ ἰδιόρυθμη καὶ «πρωτόγονη» φυσιογνωμία ξεστόμιζε, μὲ εἰλικρίνεια καὶ ἀφέλεια, ἀπόψεις ποὺ ἐκφράζανε ὁρισμένα ἀπὸ τὰ δικά τους αἰσθήματα.

Ὁ Μορελλὺ εἶναι ἀκόμα πιὸ σκοτεινὴ φυσιογνωμία. Ἦταν ἐφεύρεση τοῦ Ντιντερό; Μήπως ἦταν ἐκεῖνος ὁ Μορέλλι ποὺ εἶχε γνωρίσει ὁ Ρουσσὼ στὴ Γενεύη; Ἀκόμα καὶ σήμερα δὲν εἶναι τίποτε ἐξακριϐωμένο γι' αὐτὴ τὴν περίπτωση. Παρόλα αὐτά, τὸ ἔργο του «Κώδικας τῆς φύσης», ποὺ κυκλοφόρησε τὸ 1755, ἀποδεικνύει πῶς οἱ ἀποδεκτὲς ἰδέες τοῦ 18ου αἰώνα θὰ μποροῦσαν ν' ἀποκτήσουν κάποια ριζοσπαστικὴ καὶ ἀναρχιστικὴ χροιά. «Ἀπὸ τὸ σκῆπτρο μέχρι τὸ μπαστούνι τοῦ τσοπάνη, ἀπὸ τὴν πα-

πικὴ τιάρα μέχρι τὸ ταπεινότερο φόρεμα, ἂν ρωτήσει κανεὶς ποιὸς κυβερνάει τοὺς ἀνθρώπους, ἡ ἀπάντηση εἶναι εὔκολη· τὸ ἀτομικὸ συμφέρον ἢ τὸ συμφέρον κάποιου ἄλλου ποὺ γίνεται ἀποδεκτὸ λόγω ματαιοδοξίας καὶ ποὺ πάντοτε πηγάζει ἀπὸ τὸ πρῶτο. Ποιὰ εἶναι ὅμως ἡ πηγὴ ὅλων αὐτῶν τῶν τερατουργημάτων; Ἡ Ἰδιοχτησία».(13) Κι ὅμως ἐλάχιστα πράγματα θὰ μποροῦσαν νὰ θεωρηθοῦν ἀναρχικὰ στὸ δυσνόητο βιβλίο τοῦ Μορελλύ. Τὸ γεγονὸς ὅτι ἀναφέρεται σὰν πρόδρομός τους, ἀπὸ ὁρισμένους ἀναρχικοὺς συγγραφεῖς, ὀφείλεται βασικὰ στὴν πεποίθησή του ὅτι οἱ κοινωνικοὶ θεσμοὶ πρέπει νὰ προσαρμόζονται στὶς προθέσεις τῆς Φύσης, καὶ στὴ διαπίστωσή του ὅτι τὸ πρόβλημα τῆς ἰδιοκτησίας εἶναι θεμελιακὸ τόσο γιὰ τὴν ἠθικὴ ὅσο καὶ γιὰ τὴν πολιτική. Στὴν πραγματικότητα, ὁ Μορελλὺ μπορεῖ νὰ χαρακτηριστεῖ μὲ περισσότερη ἀκρίβεια σὰν πρόδρομος τοῦ πιὸ ἄτεγκτου κομμουνισμοῦ καὶ ὄχι τοῦ ἀναρχισμοῦ. Οἱ δυὸ αὐτὲς θεωρίες, τὸν 19ο αἰώνα, βρίσκονται συχνὰ πολὺ κοντὰ ἡ μιὰ στὴν ἄλλη· καὶ ὅπως θὰ διαπιστώσουμε, ὁρισμένοι μεταγενέστεροι θεωρητικοί, ὅπως ὁ Κροπότκιν, αὐτοκαλοῦνταν ἀναρχοκομμουνιστές. Κι ὅμως ἀπὸ τὴν ἄποψη τοῦ ταμπεραμέντου οἱ κομμουνιστὲς καὶ οἱ ἀναρχικοὶ ἔχουν τεράστιες διαφορές· τὸ μόνο κοινὸ τους στοιχεῖο εἶναι ἡ ἄποψή τους γιὰ τὴν ἰδιοκτησία καὶ ἡ ἀπόριψη ἀπὸ μέρους τους τῆς ἰδιωτικῆς ἰδιοκτησίας. Ἡ ἀληθινὴ ἀναρχικὴ παράδοση θὰ ἀπέριπτε τὴν ἔντονη συλλογικὴ ρύθμιση τῶν δραστηριοτήτων τοῦ ἀτόμου ποὺ πρότεινε ὁ Μορελλὺ γιατί, μολονότι ὁ Μορελλὺ διακήρυττε τὴν κατάργηση τῆς ἰδιωτικῆς ἰδιοκτησίας καὶ τὸ δικαίωμα κάθε πολίτη νὰ ὑποστηρίζεται ἀπὸ τὴν κοινότητα, ὁραματιζόταν μιὰ κοινωνία σπαρτιάτικης πειθαρχίας: ὅλοι ἦταν ὑποχρεωμένοι σὲ καταναγκαστικὴ ἐργασία ἀπὸ τὰ εἴκοσι μέχρι τὰ εἰκοσιπέντε τους χρόνια· ὁ γάμος ἦταν ὑποχρεωτικὸς κατὰ τὴν ἐφηβεία καὶ τὸ διαζύγιο δὲν ἐπιτρεπόταν στὰ ἑπόμενα δέκα χρόνια. Ὅλοι κατεῖχαν αὐστηρότατα τὴ θέση τους μέσα στὴν οἰκογένεια· οἱ οἰκογένειες ὀργανώνονταν σὲ φυλές, καὶ οἱ φυλὲς σὲ πόλεις· φαίνεται λοιπὸν πὼς ὁ Μορελλὺ ὁραματιζόταν μιὰν ἐξουσιαστικὴ ἱεραρχία καὶ ὄχι τὴν ἐλεύθερη ὁμοσπονδία τῶν αὐτόνομων κοινοτήτων ποὺ εἶναι χαρακτηριστικὴ τῆς μεταγενέστερης ἀναρχικῆς σκέψης. .Ο Μορελλὺ δὲν εἶχε καμιὰ ἄμεση, κι ἑπομένως, οὔτε

καὶ μακροπρόθεσμη ἐπιρροή. Οἱ κομμουνιστὲς καὶ ἀναρχικοὶ ἱστορικοὶ τὸν ἀναφέρουν στὰ γραφτά τους ἁπλῶς λόγω τῆς ἀκραίας φύσης τῶν κομμουνιστικῶν θεωριῶν του καὶ τῆς βίαιης ἐπίθεσής του ἐνάντια στὴν ἰδιωτικὴ ἰδιοκτησία.

Ὅσον ἀφορᾶ τὸν 18ο αἰώνα, ὁ ἀληθινὸς πρόδρομος τοῦ ἀναρχισμοῦ, καθὼς καὶ σχεδὸν ὅλων τῶν ἄλλων μεταγενέστερων πολιτικῶν θεωριῶν, εἶναι ὁ Ζάν - Ζὰκ Ρουσσώ. Μολονότι μικρότερου βεληνεκοῦς καὶ ξεχασμένες φυσιογνωμίες ὅπως ὁ Μελιὲ καὶ ὁ Μορελλὺ ἐνδέχεται νὰ διαμόρφωσαν συγκεκριμένες ἀπόψεις καὶ θεσμοὺς σὲ σχέση μὲ τοὺς μεταγενέστερους ἀναρχικούς, εἶναι ὁ Ρουσσὼ ποὺ δημιούργησε τὸ ἰδεολογικὸ κλίμα στὸ ὁποῖο ἦταν δυνατὴ ἡ ἀνάπτυξη τοῦ ἀναρχισμοῦ. Ὁ Ρουσσὼ ἄλλαξε ριζικὰ τὴν ἀτμόσφαιρα καὶ τὸ ὕφος τῶν πολιτικῶν συζητήσεων καὶ συγχώνευσε τὸν ὀρθολογισμὸ τῶν φ ι λ ο σ ό φ ω ν μὲ τὴ ζεστασιά, τὸν ἐνθουσιασμὸ καὶ τὴν εὐαισθησία τῶν ρομαντικῶν. Ὅλα ὅσα εἶπε εἶναι λιγότερο σημαντικὰ ἀπὸ τὸν τρόπο ποὺ τὰ εἶπε, καὶ γι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸ λόγο διατηρεῖ τὴ θέση του στὴν ἱστορία ὅλης τῆς μετέπειτα πολιτικῆς σκέψης· ἔτσι ποὺ σήμερα θεωρεῖται ἀπὸ ὁρισμένους πρόδρομος τῆς «ὁλοκληρωτικῆς δημοκρατίας» καὶ ἀπὸ ἄλλους πρόδρομος τῶν πιὸ ἀκραίων ἐλευθεριακῶν θέσεων.

Ὅσον ἀφορᾶ τοὺς ἀναρχικούς, θὰ πρέπει νὰ ἐπηρεάστηκαν ἰδιαίτερα ἀπὸ τὶς ἀπόψεις τοῦ Ρουσσὼ γιὰ τὴ Φύση καὶ τὴν ἐκπαίδευση.

Στὴν πεποίθηση γιὰ τὴ δυνατότητα τελειοποίησης τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῶν ἀνθρώπινων θεσμῶν, ὁ Ρουσσὼ πρόσθεσε τὴν ἀντίληψή του γιὰ τὸν Εὐγενῆ Ἄγριο, ἀντίληψη ἰδιαίτερα ἀγαπητὴ στοὺς περισσότερους ἀναρχικούς. Ἡ φράση του «ὁ ἄνθρωπος γεννήθηκε ἐλεύθερος κι ὅμως παντοῦ εἶναι ἁλυσοδεμένος» γίνεται στὴν οὐσία ἡ πρώτη βασικὴ ἀρχὴ τῆς ἀναρχικῆς σκέψης. Ἡ ἰδέα ἑνὸς εὐτυχισμένου πρωτόγονου κόσμου, μιᾶς φυσικῆς κατάστασης ὅπου οἱ ἄνθρωποι, χωρὶς νὰ ἀλληλοεξοντώνονται, ζοῦσαν μὲ βάση τὴν ἀμοιβαία συνεργασία, ἐπρόκειτο νὰ ἔχει ἰδιαίτερη ἀπήχηση σ' ὅλων τῶν εἰδῶν τοὺς ἀναρχικούς. Παρ' ὅλο ποὺ ὁ ἴδιος ὁ Ρουσσὼ ἐπρόκειτο νὰ συμβάλει στὴν ἀνάπτυξη τῶν πολιτικῶν θεωριῶν ποὺ εἶχαν σὰν βάση τους τὴν ἰσχυρὴ κρατικὴ ἐξουσία, οἱ ἰδέες τῆς πρωτόγονης ἁπλότητας καὶ καλοσύνης ποὺ

προπαγάνδιζε καὶ οἱ θεωρίες τῆς ὀρθολογικῆς ἐκπαίδευσης ποὺ ὑποστήριζε, παρουσιάζουν πολλὲς ὁμοιότητες μὲ τὶς ἀπόψεις τοῦ Κροπότκιν καὶ τοῦ Φρανσίσκο Φερρέρ.

Ἡ θεμελιακὴ ἀντίληψη ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἀπὸ τὴ φύση του καλός, ἀλλὰ διαφθείρεται ἀπὸ τοὺς κοινωνικοὺς θεσμούς, παραμένει ἡ βάση κάθε ἀναρχικῆς θεωρίας· καὶ σχεδὸν ὅλοι οἱ ἀναρχικοὶ θὰ συμφωνοῦσαν μὲ τὴν παρατήρηση τοῦ Ρουσσὼ ὅτι «μεγαλώνουμε τὰ φυτὰ μὲ τὴν καλλιέργεια καὶ διαμορφώνουμε τοὺς ἀνθρώπους μὲ τὴν ἐκπαίδευση». (14) Ὅπως ἀκριβῶς στὴν ἰδανικὴ ἐκπαίδευση τοῦ Ἐμίλ, οἱ λανθάνουσες ἰδιότητες τοῦ παιδιοῦ ἀποκαλύπτονται μὲ τὴν εἰλικρίνεια, τὴν ἁπλότητα, τὴν ἐλευθερία καὶ τὴ φυσικὴ συμπεριφορά, ἔτσι καὶ στὴν ἀναρχικὴ κοινωνία τὰ ἔνστικτα τῶν ἀνθρώπων, ποὺ ἀποσκοποῦν στὸ καλό, θ' ἀποκαλυφθοῦν μὲ τὶς ἴδιες περίπου μεθόδους.

Ἐνῶ ὁ Κοντορσὲ ἢ ὁ Ρουσσὼ πρόσφεραν πολλὲς ἀντιλήψεις στοὺς ἀναρχικοὺς στοχαστὲς τοῦ ἑπόμενου αἰώνα, κι ἐνῶ φυσιογνωμίες ὅπως ὁ Μελιὲ ἢ ὁ Μορελλὺ προσφέρουν στὸν ἀναρχικὸ ἱστορικὸ τὴ δυνατότητα ἰδεολογικῆς σύνδεσης ἀνάμεσα στοὺς ἀπόστολους τῆς σύγχρονης κοινωνικῆς ἐξέγερσης καὶ στοὺς προδρόμους τους, ἕνας Ἄγγλος συγγραφέας, ξεκινώντας ἀπὸ βασικὲς κοινοτοπίες τῶν φιλοσοφικῶν πεποιθήσεων τοῦ 18ου αἰώνα, ἐπεξεργάστηκε τὴν πιὸ ὁλοκληρωμένη ἔκθεση τῶν ὀρθολογικῶν ἀναρχικῶν πεποιθήσεων, μιὰ φιλοσοφία τοῦ ἀναρχισμοῦ ἐπεξεργασμένη μέχρι τὰ ἔσχατα λογικά της συμπεράσματα, ὅσο κι ἂν αὐτὸ φαίνεται, ἐνδεχομένως, παράλογο καὶ ἐκπληκτικό. Ὁ συγγραφέας αὐτὸς ἦταν ὁ Γουΐλλιαμ Γκόντουϊν. Ὁ Γκόντουϊν γεννήθηκε τὸ 1756 καὶ πέθανε σὲ ἡλικία ὀγδόντα χρονῶν. Στὴ διάρκεια τῆς ζωῆς του ἔμελλε νὰ γίνει πολὺ γνωστὸς —τόσο πολὺ ποὺ ἡ δεύτερη γυναίκα του μπόρεσε νὰ τοῦ συστηθεῖ μὲ τὴν παρακάτω ἐρώτηση: «Εἶναι δυνατὸν νὰ βλέπω τὸν ἀθάνατο Γκόντουϊν;»— κι ὅμως τὴν ἐποχὴ ποὺ πέθανε εἶχε σχεδὸν ξεχαστεῖ.

Ὁ Γκόντουϊν ἦταν γιὸς ἑνὸς καλβινιστῆ ἱερέα καὶ προοριζόταν κι αὐτὸς νὰ γίνει κληρικός. Ἡ ἀνατροφή του ἄφησε ἀνεξίτηλα ἴχνη στὴ σκέψη του καὶ παρόλο ποὺ ἡ ἀντίδρασή του ἐνάντια σ' αὐτὴν τὸν ὤθησε νὰ γίνει ἀναρχικός, («Γιὰ τὸν Γκόντουϊν ὁ Θεὸς ἦταν ἕνας τύραννος ποὺ ἔπρεπε νὰ ἀνατραπεῖ», σύμ-

φωνα μὲ τὸν Χ. Ν. Μπρέηλσφορντ), [15] ὁ πουριτανισμὸς καὶ ὁ ἀσκητισμὸς τοῦ καλβινιστικοῦ δόγματος σκιάζουν ὅλες τὶς πολιτικὲς πεποιθήσεις του. Ἡ οὐτοπία του, ὅπως καὶ τόσων ἄλλων Ἄγγλων πολιτικῶν στοχαστῶν, θυμίζει κάτι ἀπὸ τὸ ἀντικομφορμιστικὸ παρεκκλήσι τῶν νιάτων του, παρ' ὅλο ποὺ ἐκεῖ δὲν ὑπάρχει καμιὰ θέση γιὰ τὴ θρησκεία. Ὁ Γκόντουϊν γνώρισε μεγάλη ἐπιτυχία σὰν μυθιστοριογράφος, ἀλλὰ τὸ μεγάλο του ἔργο εἶναι ἡ «Πραγματεία γιὰ τὴν Πολιτικὴ Δικαιοσύνη», ποὺ ἐκδόθηκε τὸν καιρὸ τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης τοῦ 1793. Ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ὁ Γκόντουϊν εἶχε ἤδη πάψει νὰ πιστεύει στὴν προοπτικὴ τῆς ἐπιβολῆς ὁποιασδήποτε μεταρύθμισης μέσα στὰ πλαίσια τοῦ ὑπάρχοντος πολιτικοῦ συστήματος. Πέντε χρόνια πρίν, τὴν ἐποχὴ τῶν ἐκλογῶν τοῦ Γουεστμίνστερ τὸ 1788, ἔγραφε: «Τὸ σκάνδαλο, τὸ ἐλεεινὸ καὶ βρωμερὸ σκάνδαλο, ποτὲ δὲν παρουσιάστηκε μὲ τέτοια ξεδιαντροπιά. Ἡ ψηφοθηρία εἶναι ἐπάγγελμα τόσο ἐξευτελιστικό, τόσο χυδαῖο, τόσο πολὺ ἀσυμβίβαστο μὲ τὴν ἠθικὴ καὶ πνευματικὴ ἀξιοπρέπεια, ποὺ δὲν μπορῶ νὰ πιστέψω ὅτι εἶναι ἱκανὸ ἕνα πραγματικὰ μεγάλο μυαλὸ γιὰ μιὰ τέτοια βρωμερὴ ἀγγαρεία, γιὰ μιὰ τέτοια διαστροφή». [16] Οἱ ἐμπειρίες ὅμως τῆς ἄμεσης ἐπανάστασης στὴ Γαλλία δὲν ἦταν περισσότερο ἐνθαρρυντικὲς ἀπὸ τὰ πεπραγμένα τῆς συνταγματικῆς Βρετανίας. Ὁ Γκόντουϊν, παρ' ὅλη τὴ συμπάθειά του γιὰ τὴν Ἐπανάσταση καὶ τοὺς ὑποστηριχτές της στὴν Ἀγγλία, ἦταν μεγάλος ἐχθρὸς τοῦ Γιακωβινισμοῦ καὶ τῆς τρομοκρατίας. Ὅλη του ἡ πολιτικὴ θεωρία διαπνεόταν ἀπὸ πεποιθήσεις καὶ ἰδανικὰ ποὺ εἶχαν τεράστιες διαφορὲς μὲ τὰ ἰδανικὰ τοῦ Ροβεσπιέρου· κι ἀποτελεῖ εἰρωνεία, καθὼς καὶ χαρακτηριστικὸ τῆς τύχης ποὺ γνώρισαν πολλοὶ ἀναρχικοί, τὸ γεγονὸς ὅτι στὴν πατρίδα του θεωρήθηκε σὰν ὁ πιὸ ἀκραῖος ἐπαναστάτης καὶ τρομοκράτης.

Ἡ βασικὴ ἀρχὴ τῆς πολιτικῆς θεωρίας τοῦ Γκόντουϊν εἶναι ὅτι ἡ δικαιοσύνη καὶ ἡ εὐτυχία συνδέονται στενά. «Ἡ ἐφαρμογὴ τῆς ἀρετῆς εἶναι ὁ μόνος καὶ ὁ ἀληθινὸς δρόμος γιὰ τὴν πραγμάτωση τῆς εὐτυχίας τοῦ ἀτόμου», ἔγραφε. [17] Κατὰ συνέπεια, ἡ κοινωνία ποὺ θὰ βασίζεται στὴ δικαιοσύνη θὰ εἶναι μιὰ κοινωνία ποὺ τὰ μέλη της θὰ εἶναι ὁπωσδήποτε εὐτυχισμένα. Πρόκειται γιὰ μιὰ θεωρία ποὺ συνεπάγεται βαθιὰ αἰσιόδοξη ἀντιμετώ-

πιση τῆς ἀνθρώπινης φύσης, γιατὶ ὁ Γκόντουϊν δὲν φαίνεται νὰ ἀμφέβαλε ἔστω καὶ γιὰ μιὰ στιγμὴ ὅτι ἡ ἰδανικὴ κοινωνία του θὰ μποροῦσε ἀργὰ ἢ γρήγορα νὰ θεμελιωθεῖ. «Ἡ δυνατότητα τελειοποίησης», ἔγραφε, «ἀποτελεῖ ἕνα ἀπὸ τὰ ἀναμφισβήτητα χαρακτηριστικὰ τοῦ ἀνθρώπινου εἴδους, ἔτσι ποὺ ἡ πολιτικὴ καθὼς καὶ ἡ πνευματικὴ κατάσταση τοῦ ἀνθρώπου εἶναι δυνατὸ νὰ θεωρηθεῖ ὅτι διανύει μία πορεία προοδευτικῆς βελτίωσης». ([18]) Ἡ δυνατότητα τῆς ἀνθρώπινης τελειοποίησης πηγάζει ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ ἄνθρωπος, σύμφωνα μὲ τὴν ἀκραία παραλλαγὴ ἀπὸ μέρους τοῦ Γκόντουϊν μιᾶς θεωρίας ποὺ πρωτοδιατυπώθηκε ἀπὸ τὸν Χιούμ, γεννιέται χωρὶς καμιὰ ἔμφυτη ἰδέα. Τὸ πνεῦμα καὶ ὁ χαρακτήρας του ἔχουν λοιπὸν τὴν ἱκανότητα νὰ δέχονται ἀπεριόριστες ἐπιδράσεις ἀπὸ τὸ περιβάλλον. Αὐτὴ ἡ ἐπιδεκτικότητα στὶς ἐπιδράσεις, τὸ εὐάλωτο τῶν ἀνθρώπινων ὄντων σὲ σχέση μ' ὅλες τὶς μορφὲς πνευματικῆς καὶ ἠθικῆς πίεσης, εἶναι ταυτόχρονα ἡ ἀδυναμία καὶ ἡ δύναμη τοῦ ἀνθρώπου. Εἶναι ἡ ἀδυναμία του γιατὶ προσφέρει στὶς κυβερνήσεις τὴν σχεδὸν ἀπεριόριστη δύναμη νὰ ἐλέγχουν τοὺς ὑπηκόους τους μὲ κάθε εἴδους προπαγάνδα καὶ ἐκπαίδευση. Ἀλλὰ εἶναι καὶ ἡ δύναμη τοῦ ἀνθρώπου, μιὰ καὶ μ' ἕνα ἐκπαιδευτικὸ σύστημα ποὺ προσπαθεῖ νὰ διδάξει τὶς σωστές ἰδέες, μπορεῖ νὰ μάθει νὰ ζεῖ εἰρηνικὰ μὲ τοὺς συνανθρώπους του σὲ μία κοινότητα ὅπου ἡ βία εἶναι ἄχρηστη καὶ τὸ καλὸ τοῦ καθενὸς εἶναι ἡ εὐτυχία ὅλων. Ἀφοῦ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι πάντοτε ἐπιδεκτικὸς στὴ λογικὴ καὶ στὰ ἐπιχειρήματα ἀποτελεῖ τὴ βασικότερη, καὶ πιὸ ἀμφισβητήσιμη, προϋπόθεση τοῦ Γκόντουϊν, ὅλες οἱ διαστροφὲς καὶ οἱ φαυλότητες μποροῦν νὰ ἐξαφανιστοῦν μὲ τὴν ἐξήγηση καὶ τὴν κατανόηση τῶν αἰτιῶν τους. «Κάθε διαστροφὴ καὶ φαυλότητα», ἔγραφε, «δὲν εἶναι παρὰ ἕνα σφάλμα ποὺ ἀνάγεται στὸ ἐπίπεδο τῆς πρακτικῆς καὶ γίνεται ἀποδεκτὸ σὰν βασικὴ ἀρχὴ τῆς συμπεριφορᾶς μας». ([19]) Ὑπάρχουν περιπτώσεις ποὺ προχωρεῖ τόσο πολὺ ὥστε νὰ προτείνει ὅτι ὄχι μόνο οἱ ἠθικὲς διαστρεβλώσεις τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ καὶ οἱ σωματικὲς ἀσθένειές του, εἶναι δυνατὸν νὰ θεραπευτοῦν μὲ τὴ λογική. Ὁραματιζόταν ἕνα μακρινὸ μέλλον ὅπου ἡ ἀσθένεια, καὶ ἴσως ἀκόμα κι ὁ θάνατος, θὰ μποροῦσε νὰ ἐξαφανιστεῖ μὲ τὴν πνευματικὴ προσπάθεια: «Μιλᾶμε μὲ πολλὴ σι-

γουριά, εἶν' ἀλήθεια, γιὰ τὰ ὅρια τῶν ἱκανοτήτων μας, κι ὅμως δὲν ὑπάρχει δυσκολότερο πράγμα ἀπὸ τὸν σαφῆ καθορισμό τους. Τὸ πνεῦμα, ἀπὸ προοδευτικὴ ἄποψη τουλάχιστον, εἶναι ἀπεριόριστο». [20]

Συνήθως, στὸν κόσμο μὲ τὴν ὑπάρχουσα μορφή του, τὸ κράτος εἶναι αὐτὸ ποὺ ἐπιβάλει τὴν πίεσή του στὰ ἄτομα· καὶ ἡ τωρινὴ πολιτική, κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ τάξη πραγμάτων χρησιμεύει μόνο γιὰ νὰ ὑποχρεωθεῖ ὁ ἄνθρωπος νὰ ἀγνοεῖ τὰ ἀληθινά του συμφέροντα καὶ νὰ διαιωνίζει τὶς διαστροφές του. «Τὰ μαστιγώματα, οἱ καρατομήσεις καὶ οἱ κρεμάλες, τὰ μπουντρούμια, οἱ ἁλυσίδες καὶ τὰ στρεβλωτήρια εἶναι οἱ περισσότερο ἐπιδοκιμασμένες καὶ καθιερωμένες μέθοδοι γιὰ νὰ πειστοῦν οἱ ἄνθρωποι νὰ ὑπακούουν καὶ γιὰ νὰ ἐπιβληθοῦν στὸ μυαλό τους τὰ διδάγματα τῆς λογικῆς. Κάθε χρόνο θυσιάζονται χιλιάδες θύματα στὸ βωμὸ τοῦ θετικοῦ νόμου καὶ τῶν πολιτικῶν θεσμῶν». [21] Ὁ μοναδικὸς δυνατὸς τρόπος γιὰ νὰ βελτιωθοῦν τὰ ἀνθρώπινα ὄντα εἶναι ἡ ἐξαφάνιση τῶν αἰτιῶν τῶν διαστροφῶν τους. Κάθε ἔγκλημα ἔχει καὶ τὴν αἰτία του· ἂν ἐξαφανιστεῖ ἡ αἰτία του, τὸ ἔγκλημα θὰ πάψει νὰ ὑφίσταται. Σύμφωνα μὲ τὴν ἄποψη τοῦ Γκόντουϊν δὲν ὑπάρχει ἔγκλημα χωρὶς κίνητρο, δὲν ὑπάρχει πράξη χωρὶς κάποιο ὀρθολογικὸ στόχο ποὺ μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ καὶ νὰ συζητηθεῖ. Αὐτὸ ἀκριβῶς κάνει τὸ πρόβλημα τῆς ἰδιοκτησίας θεμελιακὸ γιὰ κάθε κοινωνία, μιὰ καὶ ἡ συχνότερη αἰτία τῶν ἐγκλημάτων εἶναι ἡ ἔλλειψη τῶν ἀναγκαίων ἀγαθῶν γιὰ τὴ ζωή. «Τὸ θέμα τῆς ἰδιοκτησίας», ἔγραφε, «εἶναι ὁ ἀκρογωνιαῖος λίθος στὸ οἰκοδόμημα τῆς πολιτικῆς δικαιοσύνης». [22]

Ἡ λύση ποὺ πρότεινε ἦταν ἀρκετὰ ἁπλή. Ἂν ἡ ἰδιοκτησία εἶναι ἡ αἰτία ὅλων τῶν κακῶν, θὰ ἔπρεπε νὰ καταργηθεῖ. Οἱ ἀνάγκες τῶν ἀνθρώπων πίστευε πὼς ἦταν βασικὰ λίγες· καὶ θὰ χρειάζονταν ἐλάχιστα πράγματα σὲ μιὰ κοινωνία ὅπου θὰ εἶχαν ἐξαφανιστεῖ τὰ κίνητρα τῆς ματαιοδοξίας καὶ τῆς φιλοδοξίας, ἡ ἐπιθυμία ἐπισκίασης τοῦ συνανθρώπου, μὲ τὴ διδασκαλία μιᾶς κλίμακας αὐθεντικῶν ἀξιῶν. Ἐπιπλέον, ἐφόσον οἱ ἄνθρωποι θὰ μάθουν γρήγορα νὰ περιφρονοῦν τὴν ἐπίδειξη πλούτου καὶ τὴν πολυτέλεια, ἡ ποσότητα ἐργασίας ποὺ θὰ ἀπαιτεῖται γιὰ τὴν παραγωγὴ τῶν ἀπαραίτητων γιὰ τὴ ζωὴ ἀγαθῶν θὰ εἶναι πολὺ

μικρότερη ἀπ' ὅ,τι στὴν ὑπάρχουσα κοινωνία· καὶ ἡ χρησιμοποίηση τῶν μηχανῶν ἐνδέχεται πολὺ σύντομα νὰ προσφέρει τὴ δυνατότητα σχεδὸν ὁλοκληρωτικῆς κατάργησης τῆς χειρωνακτικῆς ἐργασίας. «Δὲν εἶναι σὲ καμιὰ περίπτωση σαφές», ἔγραφε ὁ Γκόντουϊν, «ὅτι ἕνας καὶ μόνο ἄνθρωπος δὲν θὰ μπορεῖ νὰ ἐκτελέσει τὶς πιὸ ἐκτεταμένες λειτουργίες· ἤ, γιὰ νὰ χρησιμοποιήσουμε κάποιο γνωστό μας παράδειγμα, ὅτι ἕνα ἀλέτρι δὲν θὰ μπορεῖ νὰ ὁδηγηθεῖ στὸ χωράφι καὶ νὰ ἐκτελέσει τὴ λειτουργία του χωρὶς τὴν ἀνάγκη ἐπίβλεψης». (23) Τὰ καθήκοντα ἐκεῖνα ποὺ θὰ χρειάζονται ἐκτέλεση καὶ ἐφαρμογὴ θὰ διακανονίζονται μὲ βάση τὸν ὀρθολογισμό: «Θέλεις τὸ τραπέζι μου; Φτιάξε ἕνα μόνος σου· ἢ ἂν τὰ καταφέρνω καλλίτερα ἀπὸ σένα σ' αὐτὸ τὸ θέμα, θὰ σοῦ τὸ φτιάξω ἐγώ. Τὸ θέλεις ἀμέσως; Ἂς συγκρίνουμε ποιὲς ἀνάγκες ἐπείγουν περισσότερο, οἱ δικές σου ἢ οἱ δικές μου, κι ἂς ἀφήσουμε τὴ δικαιοσύνη ν' ἀποφασίσει». (24)

Ὁ Γκόντουϊν εἶναι αὐθεντικὸς ἀναρχικός, γιατὶ δὲν δραματίζεται τὴ συλλογικὴ ἐκμετάλλευση τῆς ἰδιοκτησίας, ἀλλὰ ἁπλῶς τὴ διάθεσή της σ' ὁποιονδήποτε τὴν ἔχει ἀνάγκη. Στὴν οὐσία, νιώθει ἀπέχθεια ἐνάντια στὸν ἐξαναγκασμὸ καὶ ἐνάντια σὲ κάθε παραβίαση τῆς ἀτομικότητας. «Ὅλα ὅσα γίνονται συνήθως κατανοητὰ μὲ τὸν ὅρο συνεργασία ἀποτελοῦν σ' ἕνα βαθμὸ μέγιστο κακό... Ἂν περιμένουν ἀπὸ μένα νὰ τρώγω καὶ νὰ ἐργάζομαι σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸν συνάνθρωπό μου, θὰ πρέπει νὰ γίνεται κάτι τέτοιο τὴν ὥρα ποὺ βολεύει περισσότερο ἐμένα ἢ τὴν ὥρα ποὺ βολεύει τὸν συνάνθρωπό μου ἢ κανέναν μας. Ἄρα, θὰ πρέπει νὰ ἀποφύγουμε προσεκτικὰ κάθε πλεοναστικὴ συνεργασία». (25) Ἀκόμα καὶ ἡ μουσικὴ εἶναι ὕποπτη, γιατὶ ἀπαιτεῖ ἀφόρητη ὑποδούλωση τῆς ἀτομικότητας τῶν μουσικῶν: «Θὰ ὑπάρχουν μουσικὲς συναυλίες; Ἡ ἄθλια κατάσταση τῆς πλειονότητας τῶν μουσικῶν ἐκτελεστῶν εἶναι τόσο φανερὴ ποὺ ἀκόμα καὶ σήμερα ἀποτελεῖ θέμα ταπείνωσης καὶ ἐξευτελισμοῦ... Θὰ ὑπάρχουν θεατρικὲς παραστάσεις; Αὐτὸ μοῦ φαίνεται ὅτι προϋποθέτει παράλογη καὶ καθαρὰ διεστραμένη συνεργασία. Ἀμφιβάλλω κατὰ πόσο οἱ ἄνθρωποι θὰ ἔχουν τὴ δυνατότητα νὰ ἐπαναλαμβάνουν μὲ ὁποιονδήποτε τρόπο λέξεις καὶ ἰδέες ποὺ δὲν θὰ εἶναι δικές τους. Ἀμφιβάλλω κατὰ πόσο θὰ ἐκτελοῦν οἱ μουσικοὶ ἐκτελεστὲς τὶς συνθέσεις

ἄλλων... Κάθε τυπικὴ ἐπανάληψη τῶν ἰδεῶν ἄλλων ἀνθρώπων φαίνεται πὼς ἀποτελεῖ μεθοδολογικὸ σχῆμα γιὰ τὸν ἐγκλωβισμὸ γιὰ μεγάλο διάστημα τοῦ δικοῦ μας μυαλοῦ. Ἀπ' αὐτὴ τὴν ἄποψη λοιπὸν πλησιάζει στὰ ὅρια τῆς καταστροφῆς τῆς εἰλικρίνειας, ἡ ὁποία ἀπαιτεῖ νὰ ἐκφράζουμε ἄμεσα κάθε χρήσιμη καὶ πολύτιμη ἄποψη ποὺ περιλαμβάνεται στὶς σκέψεις μας». ([26])

Οἱ ἄλλες μορφὲς συλλογικῆς δραστηριότητας εἶναι ἐξίσου ἀπεχθεῖς. «Θὰ πρέπει νὰ ἐπιστρέψω κάποια συγκεκριμένη ὥρα», γράφει ὁ Γκόντουϊν, «ἀπὸ τὸ μουσεῖο ὅπου ἐργάζομαι, ἀπὸ τὸ μέρος ὅπου διαλογίζομαι ἢ ἀπὸ τὸ παρατηρητήριο ὅπου ἐξετάζω τὰ φαινόμενα τῆς φύσης, σὲ μιὰ προκαθορισμένη αἴθουσα ὅπου παρατίθεται τὸ δεῖπνο, ἀντὶ νὰ τρώγω, ὅπως μοῦ ἐπιβάλει ἡ λογική, ὅταν καὶ ὅπου ταιριάζει στὶς ἀσχολίες μου;» ([27])

Οἱ ἴδιες βασικὲς ἀρχὲς ἰσχύουν καὶ γιὰ τὴν περίπτωση τῆς οἰκογένειας. Πράγματι, πρόκειται γιὰ διπλὰ λαθεμένο θεσμό, γιατὶ δὲν συνεπάγεται ἁπλῶς τὴν ὑποδούλωση τῆς μιᾶς προσωπικότητας σὲ μιὰ ἄλλη, ἀλλὰ βασίζεται καὶ στὴν ἰδιοκτησία. Ἑπομένως δὲν εἶναι ἀναγκαία ἡ ὕπαρξή της: τὸ σὲξ καὶ ἡ ἀναπαραγωγὴ εἶναι γιὰ τὸν Γκόντουϊν —δὲν μποροῦμε ν' ἀποφύγουμε αὐτὸ τὸ συμπέρασμα— ἄχρηστες περιπλοκὲς γιὰ τὸν ὀρθολογικὸ ἄνθρωπο σὲ μιὰ ὀρθολογικὴ κοινωνία. «Δὲν εἴμαστε ἀπόλυτα σίγουροι, ἂν θὰ εἶναι γνωστὸ σὲ μιὰ τέτοια κοινωνία ποιὸς εἶναι ὁ πατέρας τοῦ κάθε παιδιοῦ». ([28]) Τὰ παιδιὰ θὰ ἀνατρέφονται μὲ αὐστηρὰ ὀρθολογικὲς ἀρχές, μολονότι ἀκόμα καὶ ὁ Γκόντουϊν παραδέχεται ὅτι στὴ νηπιακὴ ἡλικία «κάτι τέτοιο θὰ ἐξαρτᾶται τὶς περισσότερες φορὲς ἀπὸ τὴ μητέρα· ἐκτὸς κι ἄν, λόγω τῶν συχνῶν τοκετῶν ἢ λόγω αὐτῆς καθαυτῆς τῆς φύσης τῆς φροντίδας, θεωρηθεῖ ὑπερβολικὸ τὸ φορτίο ποὺ ἀνατίθεται στὴ μητέρα· τότε θὰ εἶναι ἀπαραίτητη ἡ φιλικὴ καὶ πρόθυμη συμμετοχὴ τῶν ἄλλων». ([29]) Ἡ συνακόλουθη ἐκπαίδευση διαρθρωνόταν σύμφωνα μὲ ἀπόψεις ποὺ ξεπερνοῦν κατὰ πολὺ τὶς ἀντιλήψεις ἀκόμα καὶ τῶν πιὸ προοδευτικῶν ἐκπαιδευτικῶν μεταρυθμιστῶν τοῦ εἰκοστοῦ αἰώνα. «Κανένα ἀνθρώπινο ὂν δὲν θὰ εἶναι ὑποχρεωμένο νὰ μάθει κάτι, ἐκτὸς ἂν τὸ θέλει κι ἔχει προσωπικὴ ἀντίληψη τῆς ἀξίας καὶ τῆς χρησιμότητάς του· καὶ κάθε ἄνθρωπος, ἀνάλογα μὲ τὴν ἱκανότητά του, θὰ εἶναι ἕτοιμος καὶ πρόθυμος νὰ παρέχει

τὶς γενικὲς συμβουλὲς καὶ τὶς περιεκτικὲς ἀπόψεις ποὺ θὰ ἐπαρκοῦν γιὰ τὴν καθοδήγηση καὶ τὴν ἐνθάρρυνση ἐκείνου ποὺ μελετάει μὲ βάση τὴν ἐπιθυμία του». (30) Ὑπάρχουν ὄντως ὑπαινιγμοὶ ὅτι ἡ γέννηση τῶν παιδιῶν, κι ἐπομένως ἡ ἀνατροφὴ καὶ ἡ ἐκπαίδευσή τους, μπορεῖ νὰ μὴν εἶναι ἀπαραίτητη, ἐφόσον ἡ λογικὴ ἐνδέχεται νὰ ἀνακαλύψει τὸ μυστικὸ τῆς σωματικῆς ἀθανασίας καὶ τῆς αἰώνιας νεότητας. Ἡ στάση τοῦ Γκόντουϊν ἀπέναντι στὸ σὲξ εἶναι, πραγματικά, χαρακτηριστικὴ τῆς ἄποψής του γιὰ τὴν ἀνθρώπινη φύση. Στὴν ἰδανικὴ κοινωνία, «θὰ ἐπιδιώξω ἐπίμονα», γράφει, «τὴ συναναστροφὴ μὲ κείνη τὴ γυναίκα ποὺ θὰ μὲ ἐντυπωσιάσουν πάρα πολὺ τὰ προσόντα της. Ἂν ὅμως κι ἄλλοι ἄντρες νιώθουν τὴν ἴδια προτίμηση γιὰ ἐκείνη; Δὲν πρόκειται νὰ ὑπάρχει ἡ παραμικρὴ δυσκολία. Μποροῦμε ὅλοι ν' ἀπολαύσουμε τὴ συναναστροφὴ μαζί της καὶ θὰ εἴμαστε ἀρκετὰ σοφοὶ ὥστε νὰ θεωροῦμε τὴν αἰσθησιακὴ συνεύρεση πολὺ τετριμένη ὑπόθεση». (31)

Ἡ ὀρθολογικὴ διάρθρωση τῶν μεταξύ μας σχέσεων πραγματοποιεῖται πολὺ γρήγορα. Ἐφόσον οἱ ὑποσχέσεις δημιουργοῦν ὑποχρεώσεις ποὺ μᾶς ἐπιβάλονται καὶ προκαλοῦν προσδοκίες ποὺ ἐνδέχεται νὰ μὴν εἴμαστε σὲ θέση νὰ ἱκανοποιήσουμε, θὰ πρέπει νὰ δίνονται ὅσο σπανιότερα εἶναι δυνατόν, γιὰ τὸ συμφέρον τόσο τῆς προσωπικῆς ἐλευθερίας ὅσο καὶ τῆς εἰλικρίνειας. Μιὰ καὶ ἡ ἀντιμετώπιση τῶν ἀνεπιθύμητων ἐπισκεπτῶν ἐνδέχεται νὰ σημαίνει γι' αὐτὸν ποὺ τοὺς δέχεται τὴ διατύπωση ψεύτικων δικαιολογιῶν ἢ γενικὰ ψεμάτων ἢ τὴν ὑποβολή του σὲ κατάσταση προσωπικῆς δυσκολίας, τὸ μέρος τοῦ βιβλίου τοῦ Γκόντουϊν ποὺ τιτλοφορεῖται «Ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ἀποκλείονται οἱ ἐπισκέπτες» παρουσιάζει τὴ λειτουργία τῆς ἠθικῆς του στὴν καθημερινὴ ζωή. «Ἂς ὑποθέσουμε ὅτι ἐμεῖς οἱ ἴδιοι ἀναγκαζόμαστε... νὰ ἀπαντήσουμε ὅτι ὁ πατέρας μας ἢ ἡ σύζυγός μας δὲν εἶναι στὸ σπίτι», γράφει ὁ Γκόντουϊν, «ἐνῶ στὴν πραγματικότητα βρίσκονται μέσα. Δὲν θὰ πρέπει νὰ αἰσθανθοῦμε τὴ γλώσσα μας νὰ μολύνεται ἀπὸ τὸ χυδαῖο καὶ μικρόπρεπο ψέμα;» Καὶ ἂν εἶναι λογικός, θὰ ἔχει τὴν καλοσύνη ὁ ἐπισκέπτης μας νὰ φύγει: «Θὰ πρέπει νὰ εἶναι πραγματικὰ ὁ πιὸ ἀδύναμος τῶν ἀνθρώπων αὐτὸς ποὺ θὰ ἔνιωθε δυσαρέσκεια μὲ μιὰ τόσο ξεκάθαρη ἀπάντηση, ὅταν θὰ τὸν πληροφορήσουμε γιὰ τὶς ἠθικὲς συνέπειες ποὺ μᾶς ἐπιφέρει

ὅταν ἀναγκαζόμαστε νὰ τοῦ λέμε ψέματα. Ἀκόμα καὶ στὴν περίπτωση ποὺ ἡ ἄρνησή μας νὰ τὸν δοῦμε ὀφείλεται σὲ ξεκάθαρη δυσαρέσκεια, αἰτία εἶναι κάποιο ἠθικὸ μειονέκτημα ποὺ ἀντιλαμβανόμαστε ἢ νομίζουμε ὅτι ἀντιλαμβανόμαστε σ' αὐτόν. Γιατί δὲν θὰ πρέπει νὰ τοῦ ποῦμε τὴ γνώμη μας σὲ σχέση μὲ τὸ ἄτομό του, ἀποκλείοντάς του ἔτσι τὴν εὐκαιρία βελτίωσης ἢ ὑπεράσπισης τῆς προσωπικότητάς του;» (32) Ἡ εἰλικρίνεια, ἡ ἀνεξαρτησία, ἡ φυσική αὐτοσυγκράτηση, ἡ σοβαρὴ ὑψηλοφροσύνη, αὐτὲς εἶναι οἱ πνευματικὲς ἀρετὲς ποὺ σύμφωνα μὲ τὸν Γκόντουϊν ἀπαιτοῦνται ἀπὸ τὴν κοινωνία.

Οἱ κοινωνικοὶ θεσμοί, στὸ βαθμὸ ποὺ εἶναι ἀναγκαῖοι, πηγάζουν λογικὰ ἀπὸ τὴν ἀντίληψη τοῦ Γκόντουϊν γιὰ τὴν ἀνθρώπινη φύση καὶ ἀπὸ τὰ κακὰ τοῦ ὑπάρχοντος συστήματος. «Τὸ μοναδικὸ νόμιμο ἀντικείμενο τῶν πολιτικῶν θεσμῶν εἶναι τὸ ὄφελος τῶν ἀτόμων». (33) «Ἡ κυβέρνηση δὲν μπορεῖ νὰ ἔχει παρὰ μόνο δύο νόμιμους στόχους, τὴν καταστολὴ τῆς ἀδικίας ποὺ διαπράττεται ἐνάντια στὰ ἄτομα στὸ ἐσωτερικὸ τῆς κοινότητας, καὶ τὴν κοινὴ ἄμυνα ἐνάντια σ' ὁποιαδήποτε ἐξωτερικὴ ἀπειλή». (34) Τοῦτο ἰσχύει προφανῶς μόνο κατὰ τὴ μεταβατικὴ περίοδο, ὅταν ἡ ἐκπαίδευση δὲν ἔχει καταφέρει ἀκόμα νὰ ἐξαφανίσει τὶς αἰτίες τῆς ἀδικίας μὲ τὴν μετατροπὴ τοῦ ἀνθρώπου σὲ ὀρθολογικὸ κι ἑπομένως ἐνάρετο ὄν. Ὁ Γκόντουϊν εἶναι αὐθεντικὸς ἀναρχικὸς γιατί, μολονότι ἀποδέχεται τὸ συνασπισμὸ τῶν ἀνθρώπων γιὰ ἀπειροελάχιστους διοικητικοὺς σκοποὺς —«συνασπισμὸς τόσος μόνο ὥστε νὰ ὑπάρχει ἡ δυνατότητα ἑνὸς δικαστικοῦ θεσμοῦ ποὺ θὰ κρίνει τὶς ἀδικίες ποὺ ἐνδέχεται νὰ ὑπάρξουν ἐνάντια σὲ ἄτομα στὸ ἐσωτερικὸ τῆς κοινότητας» (35) — αὐτὸς ὁ συνασπισμὸς θὰ πρέπει νὰ εἶναι ὅσο τὸ δυνατὸ περισσότερο ἀντισυγκεντρωτικός. Ἡ ἐνοριακὴ κοινότητα εἶναι ἡ μονάδα στὴν ὁποία πρέπει νὰ βασίζονται αὐτοὶ οἱ συνασπισμοὶ καὶ δὲν εἶναι ἀναγκαία καμιὰ κεντρικὴ συνέλευση. «Ἂν κάποτε οἱ χωρὶς φιλοδοξίες καὶ εἰλικρινεῖς κύκλοι τῶν δρώντων ἀνθρώπων ἐνσωματωθοῦν μέσα στὸ ἀκόρεστο βάραθρο τῶν κραυγαλέων συνελεύσεων, τότε θὰ ἔχει αὐτόματα ἐκμηδενιστεῖ ἡ εὐκαιρία βελτίωσης». (36)

Ὁ Γκόντουϊν δὲν ἦταν ἐπαναστάτης ὅσον ἀφορᾶ τὶς μεθόδους, παρ' ὅλο ποὺ μπορεῖ νὰ ἐνθουσίασαν οἱ ἀπόψεις του· καὶ μὲ μεγά-

λη προσοχή καί συνέπεια ἀπέφυγε συστηματικά ὁποιαδήποτε εὐνοϊκή ἀναφορά στή βία. «Στή περίπτωση πού αὔριο θά διαλυόταν ἐντελῶς ἡ κυβέρνηση τῆς Μεγάλης Βρετανίας, ἐκτός κι ἄν αὐτή ἡ διάλυση ἦταν ἀποτέλεσμα συνεπῶν καί ἀφομοιωμένων ἀπόψεων γιά τήν πολιτική δικαιοσύνη, πού θά εἶχαν διαδοθεῖ προηγουμένως μεταξύ τῶν κατοίκων, αὐτό δέν θά σήμαινε σέ καμιά περίπτωση τήν κατάργηση τῆς βίας», (37) ἔγραφε· καί γι' ἄλλη μιά φορά δικαιώθηκε ἀπό τήν ἐμπειρία τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης. «Εἶμαι τολμηρός καί τυχοδιώκτης στίς γνῶμες μου, ὄχι στή ζωή μου», δήλωσε κάποτε ὁ Γκόντουϊν· (38) καί εἶναι εὔκολο νά γελάσει κανείς σέ βάρος ἑνός τόσο μελλοντολόγου καί οὐτοπικοῦ μεταρυθμιστῆ. Παρ' ὅλα αὐτά συμπεριφέρθηκε ἀρκετά γενναῖα τό 1794, ὅταν οἱ ἱδρυτές μιᾶς ριζοσπαστικῆς Ἕνωσης τοῦ Λονδίνου κατηγορήθηκαν γιά προδοσία ἀπό τήν κυβέρνηση Πίτ· ὁ Γκόντουϊν ἐξαπόλυσε τήν ἰδιαίτερα σφοδρή ἐκστρατεία του μέσω τοῦ τύπου καί κυκλοφόρησε πολλές μπροσοῦρες μέ τόση ἐπιτυχία πού τελικά κατόρθωσε τήν ἀπαλλαγή τῶν κατηγορουμένων. Οἱ ἐπαναστατικές του ἀπόψεις ὅμως ἀφοροῦσαν περισσότερο τό μέλλον παρά τό παρόν. Παρ' ὅλες τίς ἐπιθέσεις του ἐνάντια στήν οἰκογένεια, παντρεύτηκε δύο φορές. Ἡ πρώτη του γυναίκα ἦταν ἡ Μαίρη Γουώλστονκραφτ, σημαντική ὀπαδός τῶν δραστικῶν μεταρυθμίσεων καί πρωτοπόρος στόν ἀγώνα γιά τά δικαιώματα τῶν γυναικῶν στήν Ἀγγλία. Πέθανε ὕστερα ἀπό λίγα χρόνια γάμου πού θεμελίωσαν κάποια τρυφερότητα στή φύση τοῦ Γκόντουϊν, τρυφερότητα ἀπροσδόκητη γιά ἕναν τόσο ψυχρό ὀρθολογιστή. Ἡ μοναδική τους κόρη, ἡ Μαίρη, παντρεύτηκε τόν ποιητή Σέλλεϋ, πού ἦταν ἀπό τούς πρώτους μαθητές τοῦ Γκόντουϊν. Ἡ δεύτερη γυναίκα τοῦ Γκόντουϊν, ἡ Κα Κλαίρμοντ, ἦταν λιγότερο σημαντική· καί ὁ γάμος αὐτός δέν φαίνεται νά ἦταν ἰδιαίτερα εὐτυχισμένος.*

Ἄν μέ τό νά γίνει σύζυγος καί πατέρας ὁ Γκόντουϊν ἐμφανίζεται νά παραβίασε τίς ἀρχές του, σέ ἄλλα θέματα φαίνεται πώς

* Ἡ κόρη της ἀπό τόν προηγούμενο ἄντρα της ἦταν ἡ Κλαίαρ Κλαίρμοντ, πού φλερτάρησε τόν Λόρδο Βύρωνα πολύ πιό πιεστικά ἀπ' ὅ,τι ἡ μητέρα της εἶχε φλερτάρει τόν Γκόντουϊν καί πού γέννησε τή μοναδική κόρη τοῦ ποιητῆ, τήν Ἀλλέγκρα. (Σ.τ.Σ.).

φερόταν λὲς καὶ ἦταν ἤδη μέλος τῆς ἰδανικῆς κοινότητας, στὴν ὁποία ἀρκεῖ νὰ ἐκφράσει κανεὶς τὴν ἐπιθυμία του γιὰ νὰ ἱκανοποιηθεῖ. Ὁ Γκόντουϊν πίστευε πὼς ἡ ἰδιοκτησία δὲν εἶχε καμιὰ σημασία γιὰ τὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου· πίστευε πὼς ἡ κοινωνία χρωστοῦσε τὰ ἀπαραίτητα γιὰ τὴ ζωὴ στοὺς φωτισμένους· καὶ κατὰ συνέπεια ἔγινε ἕνας ἀπὸ τοὺς πιὸ φημισμένους καὶ ξεδιάντροπους τρακαδόρους τῆς ἐποχῆς του, δανειζόταν πάντοτε χρήματα ποὺ ποτὲ δὲν ξεπλήρωνε. Παρ' ὅλα αὐτά, ἡ εἰκόνα τοῦ γερασμένου, ἐξαθλιωμένου καὶ παρασιτικοῦ Γκόντουϊν, ὅπως ἐμφανίζεται στὴ βιβλιογραφία ποὺ ἀφορᾶ τὸν Σέλλεϋ (ἕνα ἀπὸ τὰ θύματά του) καὶ στὰ ἀπομνημονεύματα τοῦ 19ου αἰώνα, δὲν θὰ πρέπει νὰ ἐπισκιάσει τὶς ἀρετὲς τοῦ ἔργου του «Πραγματεία γιὰ τὴν Πολιτικὴ Δικαιοσύνη». Μὲ τὸ ἐπιβλητικὸ καὶ γλαφυρότατο ἔργο του, ὁ Γκόντουϊν ἀποκαλύπτει ἕνα ὅραμα γιὰ τὸν ἄνθρωπο καὶ τὴν κοινωνία καὶ παραμένει ἡ πιὸ ὁλοκληρωμένη ἔκθεση αὐτῆς τῆς τάσης τῆς ἀναρχικῆς θεωρίας ποὺ βασίζεται στὴν ἀπεριόριστη ἐμπιστοσύνη στὴν ὀρθολογικὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου καὶ στὶς δυνατότητες βελτίωσής του. Ὁ Γκόντουϊν παρουσιάζει ἐνδιαφέρον μᾶλλον σὰν θεωρητικὸς παρὰ σὰν πρακτικὸς ἐπαναστάτης. Δὲν ἦταν μόνο ἡ ἰδιοσυγκρασία του, ὅπως διαπιστώσαμε, μὴ ἐπαναστατική, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐπιρροή του ἦταν περιορισμένη. Μολονότι ἡ «Πραγματεία» πουλήθηκε σὲ 4.000 ἀντίτυπα καὶ προκάλεσε κάποια ἀναταραχὴ στὴν Ἀγγλία τῆς δεκαετίας τοῦ 1790, ὅπου ὅλοι ἦταν ἰδιαίτερα πρόθυμοι γιὰ ἐπιχειρήματα ὑπὲρ καὶ ἐναντίον τῆς Ἐπανάστασης, ὑπῆρχε κάποιο ποσοστὸ ἀλήθειας στὸ σχόλιο ποὺ λέγεται πὼς ἔκανε ὁ Πὶτ γιὰ τὸ ἔργο του: «Ἕνα βιβλίο ποὺ κοστίζει τρεῖς γκινέες δὲν θὰ μποροῦσε ποτὲ νὰ κάνει κακὸ σ' ὅλους αὐτοὺς ποὺ δὲν διαθέτουν οὔτε τρία σελλίνια γιὰ ξόδεμα».(39) Ἡ φήμη τοῦ Γκόντουϊν ἐξανεμίστηκε γρήγορα καὶ τὸ ἔργο του ξεχάστηκε, παρ' ὅλο ποὺ μεταφράστηκε στὰ Γερμανικὰ καὶ συγκέντρωσε κάποια προσοχὴ ἀπὸ μέρους τῆς Μαντὰμ ντὲ Σταὲλ καὶ τοῦ Μπενζαμὲν Κονστάν. Ἐπηρέασε ὅμως τὸν Ρόμπερτ Ὄουεν καὶ μέσα ἀπ' αὐτὸν τὴν ἀρχικὴ ἀνάπτυξη τοῦ ἀγγλικοῦ συνδικαλισμοῦ, ἐνῶ εἶχε βαθιὰ ἐπιρροὴ τόσο στὸν Κόλεριτζ ὅσο καὶ στὸν Σέλλεϋ. Ὑπάρχουν κομμάτια τοῦ Σέλλεϋ, ἰδιαίτερα στὸν «Προμηθέα Ἀδέσμευτο», ποὺ εἶναι ἁπλῶς λόγια

:οῦ Γκόντουϊν περασμένα στὸ στίχο.*

Ἡ ἐκ νέου ἀνακάλυψη τοῦ Γκόντουϊν παρατηρεῖται πρὸς τὸ τέλος τοῦ 19ου αἰώνα, ὅταν οἱ ἀναρχικοὶ ἀναζητοῦν ὀρθολογικὲς θεωρίες γιὰ νὰ δικαιολογήσουν τὸ σύνθημά τους γιὰ ἐπανάσταση. Καὶ ἐφόσον ὑπάρχουν πάντοτε ἄνθρωποι ποὺ πιστεύουν στὴν πρόοδο καὶ στὴ λογική, ὑπάρχουν πάντοτε καὶ οἱ ἄλλοι ποὺ πιστεύουν στὴν ἀναγκαιότητα τῆς βίαιης ἀλλαγῆς καὶ στὴν ἄμεση μεταμόρφωση τοῦ κόσμου. Ὁ Γκόντουϊν παραμένει θαυμαστὸ παράδειγμα φιλοσοφικοῦ ἀναρχικοῦ, γιὰ νὰ μᾶς θυμίζει τί ὀφείλει ὁ ἀναρχισμὸς στὶς θεωρίες τοῦ διαφωτισμοῦ, ὅπως καὶ ἄλλοι ἀναρχικοὶ μετὰ ἀπ' αὐτὸν θὰ προσφέρουν παραδείγματα ἀποκαλυπτικῆς καὶ χιλιαστικῆς ἰδιοσυγκρασίας ποὺ θὰ κάνουν τὸν ἀναρχισμὸ νὰ παρουσιάζει ὁμοιότητες μὲ τὰ αἱρετικὰ κινήματα τοῦ μεσαίωνα καὶ τῆς Θρησκευτικῆς Μεταρύθμισης.

Ἀλλά, οὔτε ἡ ἐπαναστατικὴ ἰδιοσυγκρασία, οὔτε καὶ ἡ ὀρθολογικὴ θεωρία, ἦταν ἀρκετὲς γιὰ νὰ διαμορφώσουν τὸν τύπο τοῦ ἀναρχικοῦ ὅπως ἐμφανίστηκε τὸν 19ο αἰῶνα. Τὸ ἐκρηκτικὸ παράδειγμα τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης καὶ ἡ αὐξανόμενη ἀμφισβήτηση τῆς πρωτοεμφανιζόμενης βιομηχανικῆς κοινωνίας ἐπρόκειτο νὰ δημιουργήσουν τὶς συνθῆκες, κάτω ἀπὸ τὶς ὁποῖες τόσο οἱ αἱρετικοὶ ὅσο καὶ οἱ ὀρθολογιστὲς θὰ συνενώνονταν σ' ἕνα κίνημα ποὺ ἄσκησε θεμελιακὴ κριτικὴ ἐνάντια στὴν παλιὰ κοινωνία καὶ πρόσφερε ἕνα πρόγραμμα βίαιης δράσης σὰν θεραπεία γιὰ τὰ ἐλαττώματά της.

---

* π.χ. : Ἔπεσε ἡ μισητὴ μάσκα, παραμένει ὁ ἄνθρωπος,
Χωρὶς σκῆπτρο, ἐλεύθερος, χωρὶς ὅρια, κι ὅμως ἄνθρωπος.
Ἴσος, αταξικός, ἀντιφυλετικὸς καὶ ἀεθνής.
Ἀπαλλαγμένος ἀπὸ τὰ καλούπια, τὴ λατρεία,
τὰ διατάγματα, τὸ βασιλιά.
Ὑπέρτερος· δίκαιος, εὐγενής.
Σοφός· ἀλλὰ ἄνθρωπος.
Χωρὶς πάθη.

Ὁ μύθος τῆς ἐπανάστασης

«Ἡ Γαλλική Ἐπανάσταση εἶναι ἁπλῶς ὁ πρόδρομος μιᾶς πολὺ μεγαλύτερης, πολὺ ἐντυπωσιακότερης ἐπανάστασης ποὺ θὰ εἶναι ἡ τελική.»

Γκράκχους Μπαμπὲφ

1

Τὸ 1909, ὁ Πιότρ Κροπότκιν, ὁ κορυφαῖος ἀναρχικὸς θεωρητικὸς τῆς γενιᾶς του, (1) κυκλοφόρησε μιὰ ἱστορία τῆς Μεγάλης Γαλλικῆς Ἐπανάστασης. «Ἐκεῖνο ποὺ μαθαίνουμε ἀπὸ τὴ μελέτη τῆς Μεγάλης Ἐπανάστασης», ἔγραφε, «εἶναι ὅτι ἀποτέλεσε τὴν πηγὴ ὅλων τῶν σύγχρονων κομμουνιστικῶν, ἀναρχικῶν καὶ σοσιαλιστικῶν ἀντιλήψεων». Καὶ κατέληγε στὸ βιβλίο του μὲ μιὰ ὁλόθερμη ἔκκληση στὸ πνεῦμα τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης. «Τὸ μόνο βέβαιο εἶναι ὅτι ὁποιαδήποτε χώρα βαδίσει στὴν ἐποχή μας στὸ δρόμο γιὰ τὴν ἐπανάσταση, θὰ εἶναι κληρονόμος ὅλων ὅσων ἔπραξαν οἱ πρόγονοί μας στὴ Γαλλία. Τὸ αἷμα τους χύθηκε γιὰ ὁλόκληρη τὴν ἀνθρωπότητα — ὑποστήκανε τὰ δεινά τους γιὰ ὁλόκληρο τὸ ἀνθρώπινο εἶδος· οἱ ἀγῶνες, οἱ ἰδέες ποὺ πρόσφεραν στὸν κόσμο, ὁ ἀντίκτυπος αὐτῶν τῶν ἰδεῶν, ὅλα αὐτὰ εἶναι κληρονομιὰ ὅλων τῶν ἀνθρώπων. Ὅλα ὅσα ἔκαναν ἔφεραν καρποὺς καὶ θὰ φέρουν ἀκόμα περισσότερους, ἀκόμα καλύτερους, καθὼς προχωροῦμε πρὸς τοὺς πλατιοὺς ὁρίζοντες ποὺ ἀνοίγονται μπροστά μας, ὅπου, σὰν φάρος ποὺ δείχνει τὸ δρόμο, λάμπουν οἱ λέξεις — ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ, ΙΣΟΤΗΤΑ, ΑΔΕΛΦΟΣΥΝΗ». (2)

Πράγματι, πρὸς τὸ τέλος τοῦ 19ου αἰώνα ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση ἦταν πιὰ καθιερωμένος μύθος, τὸν ὁποῖο οἱ ἱστορικοὶ διαφόρων σχολῶν προσπαθοῦσαν νὰ ἑρμηνεύσουν γιὰ νὰ ἐξυπηρετήσουν τοὺς δικούς τους σκοπούς· καὶ λίγο πρὶν γράψει ὁ Κροπότκιν τὸ βιβλίο του, ὁ Ζὰν Ζωρές, ὁ Γάλλος σοσιαλιστὴς ἡγέτης, εἶχε ἤδη

καταπιαστεῖ μὲ μιὰ «σοσιαλιστικὴ» ἱστορία τῆς Ἐπανάστασης. Τὰ γεγονότα τοῦ 1830, τοῦ 1848 καὶ τοῦ 1871 στὴ Γαλλία εἶχαν ὅλα διαδραματιστεῖ συνειδητὰ σὰν πιστὲς κατὰ κάποιο τρόπο ἀπομιμήσεις τῶν ἐπαναστάσεων τοῦ 1789 ἢ τοῦ 1792. Οἱ μεγάλες στιγμὲς τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης πρόσφεραν τοὺς ὅρους μὲ τοὺς ὁποίους περιγράφηκαν ὁρισμένα εἴδη ἐπαναστατικῆς δράσης, ὅπως ἡ Κομμούνα ἢ ἡ 18η Μπρυμαίρ. Ὅπως τὰ περισσότερα σημαντικὰ ἱστορικὰ γεγονότα, ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση ἐπηρέασε σὲ δύο ἐπίπεδα. Εἶχε ἄμεσες, ἀμετάβλητες καὶ βαθύτατες συνέπειες στὴ Γαλλία καὶ στὴν Εὐρώπη· κι ἄφησε πίσω της ἕνα θρύλο ποὺ συνεχίζει νὰ γοητεύει τὴ σκέψη τῶν ἀνθρώπων ἀκόμα καὶ σήμερα. Γιὰ νὰ κατανοήσουμε ἑπομένως τὴν ἐπίδραση τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης στὶς πηγὲς καὶ στὴν ἱστορία τοῦ ἀναρχικοῦ κινήματος, εἶναι ἀπαραίτητο νὰ ἐξετάσουμε μὲ ποιὸ τρόπο θεμελίωσε ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση τὴν πεποίθηση ὅτι ὑπάρχει ὄντως δυνατότητα ἐπιτυχημένων ἐπαναστατικῶν κινημάτων ἐνάντια στὴν κατεστημένη τάξη πραγμάτων καὶ μὲ ποιὸ τρόπο πρόσφερε τὴ βάση γιὰ τὴ δημιουργία θρύλων, στοὺς ὁποίους θ' ἀναζητοῦσαν τὴν ἔμπνευσή τους οἱ μεταγενέστεροι ἀναρχικοί. Στὴν πραγματικότητα ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση δὲν ἦταν στὸ παραμικρὸ ἀναρχικὴ ὅσον ἀφορᾶ τοὺς σκοπούς, τὰ ἐπιτεύγματα ἢ ἀκόμα καὶ τὶς μεθόδους της. Δὲν πραγματοποιήθηκε οὔτε ὁ ἀντισυγκεντρωτισμός, οὔτε ἡ κατάργηση τῆς ἰδιοκτησίας — ποὺ καὶ τὰ δυὸ ἀποτελοῦν βασικὲς προϋποθέσεις ὅλων τῶν ἀναρχικῶν ἀντιλήψεων γιὰ τὴν κοινωνία. Ἀντίθετα ἡ ἐπανάσταση εἶχε σὰν ἀποτέλεσμα τὴ δημιουργία ἰσχυροῦ, συγκεντρωτικοῦ κράτους καὶ τὴ θεμελίωση τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας τῆς δραστήριας ἀστικῆς τάξης. Ἐνῶ ἀπελευθέρωσε τοὺς χωρικοὺς ἀπὸ τὰ φεουδαρχικὰ δεσμά, δημιούργησε ἕνα ἔθνος ἀγροτῶν ἰδιοκτητῶν. Παρ' ὅλα αὐτά, ἐκεῖνο ποὺ ἦταν ἐντυπωσιακὸ ἦταν τὸ θέαμα τῆς μεγαλύτερης πολιτικῆς ἐξέγερσης τῶν αἰώνων, αὐτὸ καθαυτὸ τὸ γεγονὸς ὅτι εἶχε ἀνατραπεῖ μὲ ἐπαναστατικὲς μεθόδους μιὰ πανίσχυρη μοναρχία καὶ ἡ κυρίαρχη ἀριστοκρατία, καὶ ἡ ριζικὴ μεταρύθμιση τῆς πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς δομῆς μιᾶς μεγάλης χώρας. Ὅ,τι συνέβη κάποτε, μπορεῖ νὰ ξανασυμβεῖ, καὶ κατὰ συνέπεια, ἀκόμα κι ἂν τὰ τελικὰ ἀποτελέσματα δὲν ἦταν τὰ ἐπιθυμητά, ὑπῆρχε πάντοτε ἡ δυνατότητα

μιᾶς ἑπόμενης ἐπανάστασης ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ ἔχει μεγαλύτερη ἐπιτυχία.

Ὑπῆρχαν ὅμως μέσα στὴν ἐπανάσταση ὁρισμένα κινήματα γιὰ τὰ ὁποῖα δικαιώθηκαν ἀργότερα οἱ ἀναρχικοὶ καὶ οἱ κομμουνιστὲς ποὺ τὰ θεώρησαν παρόμοια μὲ τὰ δικά τους, κινήματα ποὺ ἔδειχναν νὰ ἐνδιαφέρονται περισσότερο γιὰ τὰ κοινωνικὰ καὶ οἰκονομικὰ προβλήματα ἀπ' ὅ,τι γιὰ τὰ πολιτικὰ καὶ τὰ συνταγματικά. Ἡ πιὸ μεγαλόπρεπη περίοδος τῆς ἐπανάστασης, σύμφωνα μὲ τὴν ἄποψή τους, ἦταν ἡ ἄνοιξη καὶ τὸ καλοκαίρι τοῦ 1793, ὅταν οἱ «ἀβράκωτοι» βρίσκονταν στοὺς δρόμους κι ὅταν ἡ συνεχὴς πίεση τῆς κινητοποίησής τους συνέβαλε στὴν ἀνατροπὴ τῶν Γιρονδίνων καὶ στὴ θεμελίωση τῆς Γιακωβίνικης δικτατορίας. Ἡ αὔξηση τῶν τιμῶν τῶν τροφίμων καὶ ἡ γενικὴ ἔλλειψη ἀγαθῶν ἐνθάρρυνε τὴ λαϊκὴ κινητοποίηση, καὶ ὁ Ροβεσπιέρος ἤξερε πῶς νὰ τὴν χρησιμοποιήσει ἐνάντια στοὺς ἀντιπάλους του: «γιὰ νὰ νικήσουμε τοὺς μπουρζουάδες, πρέπει νὰ ξεσηκώσουμε τὸ λαό». (3) Ἀλλὰ οἱ ἡγέτες τῶν πιὸ ἀκραίων παρατάξεων τῶν ἀβράκωτων —ὁ Ἐμπὲρ καὶ ὁ Ζὰκ-Ρού— ἀπογοητεύτηκαν γρήγορα ἀπὸ τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐπιτυχίας τοῦ Ροβεσπιέρου, καί, ὅπως ὁ Τρότσκυ σὲ μιὰ μεταγενέστερη ἐπανάσταση, ἔπεσαν θύματα αὐτῆς ἀκριβῶς τῆς τρομοκρατίας ποὺ εἶχαν βοηθήσει νὰ ἑδραιωθεῖ. Ἡ λαϊκὴ κινητοποίηση αὐτῆς τῆς ἐποχῆς ὅμως εἶχε παρακινηθεῖ ἀπὸ τὶς ἴδιες βασικὲς ἀνθρώπινες ἀντιδράσεις ποὺ εἶχαν ὠθήσει τοὺς ἀνθρώπους ν' ἀκολουθήσουν τὰ λαϊκὰ κινήματα τοῦ μεσαίωνα — ἡ πρωτόγονη ἐπιθυμία γιὰ πιὸ δίκαιη διανομὴ τῶν ἀπαραίτητων γιὰ τὴν ἐπιβίωση. «Ἔχεις ὡραῖο φόρεμα», ἀκούστηκε νὰ λέει μιὰ γυναίκα σὲ μιὰν ἄλλη τὸ 1793. «Κάνε λίγο ὑπομονή· σὲ λίγο καιρό, ἂν ἔχεις δύο, θὰ μοῦ δώσεις τὸ ἕνα κι ἔτσι ἀκριβῶς θέλουμε νὰ εἶναι τὰ πράγματα· ἔτσι θὰ εἶναι ὅπως καὶ μ' ὅλα τὰ ἄλλα». (4) Ἤ, ὅπως ἔθεσαν τὸ θέμα οἱ ἀβράκωτοι τοῦ Μπωκαὶρ σὲ μιὰ διακήρυξή τους πρὸς τὴν Ἐθνοσυνέλευση τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1793: «Εἴμαστε φτωχοὶ κι ἐνάρετοι ἀβράκωτοι· φτιάξαμε μιὰ ἕνωση τεχνιτῶν καὶ ἀγροτῶν... ξέρουμε ποιοὶ εἶναι οἱ φίλοι μας: ἐκεῖνοι ποὺ μᾶς ἀπαλλάξανε ἀπὸ τὸν κλῆρο καὶ τοὺς εὐγενεῖς, ἀπὸ τὸ φεουδαρχικὸ σύστημα, ἀπὸ τοὺς φόρους, ἀπὸ τὴ μοναρχία κι ὅλα τὰ κακὰ ποὺ σέρνει

μαζί της· ἐκεῖνοι ποὺ οἱ ἀριστοκράτες τοὺς ἀποκάλεσαν ἀναρχικούς, ταραξίες, ὀπαδοὺς τοῦ Μαρά». ([5]) Οἱ χαρακτηρισμοὶ εἶναι σημαντικοί. «Ἀναρχικὸς» ἦταν ὁ ὅρος ποὺ υἱοθέτησε ὁ Ροβεσπιέρος γιὰ νὰ ἐπιτεθεῖ ἐνάντια στοὺς ἀνθρώπους τῆς ἀριστερᾶς, ποὺ τοὺς εἶχε χρησιμοποιήσει γιὰ τοὺς σκοπούς του, ἀλλὰ ποὺ ἤθελε νὰ τοὺς ξεφορτωθεῖ. Ὁ Μαρά, ὕστερα ἀπὸ τὴ δολοφονία του τὸ 1793, ἔγινε ὁ ἥρωας ὅλων τῶν ἐξτρεμιστῶν· καθένας τους ἰσχυριζόταν πὼς εἶναι ὁ ἀληθινός του διάδοχος.

Ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς τοὺς «ἀναρχικοὺς» ὑπῆρχαν ὁρισμένοι ἡγέτες ποὺ ἐνδιαφέρθηκαν γιὰ τὴν κοινωνικὴ ἐξέγερση, ποὺ ἦταν χαρακτηριστικὴ τῶν μεταγενέστερων ἀναρχικῶν. Ὁ Ζὰκ - Ρού, λογουχάρη, ὁ ἀποστάτης παπὰς ποὺ γιὰ κάμποσο καιρὸ ἦταν λαϊκὸς ρήτορας καὶ δημοσιογράφος μ' ἐπιρροή, ἔχει περάσει στὴν ἱστορία σὰν ὁ ἄνθρωπος ποὺ συνόδεψε τὸν Λουδοβίκο 16ο στὸν τόπο τῆς ἐκτέλεσής του καὶ ποὺ ἀρνήθηκε τὴν τελευταία θέληση τοῦ καταδικασμένου βασιλιὰ μὲ τὰ λόγια «Βρίσκομαι ἐδῶ ἁπλῶς γιὰ νὰ σᾶς ὁδηγήσω στὴ λαιμητόμο» — παράδειγμα θηριώδους ψυχρότητας ἢ ἐπαναστατικῆς ἀφοσίωσης στὸ καθῆκον ἀνάλογα μὲ τὴν πλευρὰ ποὺ βλέπει κανεὶς τὰ πράγματα. Ὁ Ζὰκ - Ροὺ ἦταν ὁ πιὸ βίαιος ἀπὸ τοὺς ἐξτρεμιστὲς ποὺ ἔγιναν γνωστοὶ σὰν Enragés (Λυσσασμένοι, Ἐξοργισμένοι), καὶ αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ βιαιότητα καὶ ἀγριότητα τῶν λόγων καὶ τῶν πράξεών του τοῦ ἐξασφάλισε τιμητικὴ θέση στὴν ἱστορία τοῦ ἀναρχισμοῦ καὶ τοῦ κομμουνισμοῦ. Ἐπιπλέον, ἐπέμενε, πολὺ περισσότερο ἀπ' ὁποιονδήποτε ἄλλο ἐπαναστάτη, στὸ γεγονὸς ὅτι ἡ πολιτικὴ ἐλευθερία χωρὶς τὴν οἰκονομικὴ ἀπελευθέρωση δὲν εἶχε κανένα νόημα, καὶ ὅτι ἐκεῖνο ποὺ εἶχε σημασία ἦταν ἡ κοινωνικὴ ἐπανάσταση καὶ ὄχι ἡ πολιτικὴ ἀλλαγή. «Ἡ ἐλευθερία», ἔλεγε, «δὲν εἶναι παρὰ ἕνα φάντασμα ἐφόσον μιὰ τάξη ἀνθρώπων μπορεῖ νὰ κάνει μιὰν ἄλλη νὰ πεθάνει ἀπὸ τὴν πείνα χωρὶς καμιὰ τιμωρία. Ἡ ἐλευθερία δὲν εἶναι παρὰ ἕνα φάντασμα, ἐφόσον ὁ πλούσιος μὲ τὸ μονοπώλιό του ἔχει δικαίωμα ζωῆς ἢ θανάτου πάνω στοὺς συνανθρώπους του». ([6])

Ἡ προσφορὰ τοῦ Ζὰκ - Ροὺ στὴ μεταγενέστερη ἀναρχικὴ πρακτικὴ ἦταν ἡ ἐπίδειξη τῆς ἐπαναστατικῆς δύναμης τοῦ ὄχλου, τῶν ἀπεριόριστων δυνατοτήτων τῆς ἄμεσης δράσης —στὴν προ-

κειμένη περίπτωση ἡ ἁρπαγὴ τῶν ἀγαθῶν ἀπὸ τὰ καταστήματα τροφίμων— καὶ τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖο οἱ ἐνέργειες λεηλασίας καὶ ληστείας θὰ μποροῦσαν νὰ θεωρηθοῦν πράξεις κοινωνικῆς δικαιοσύνης. Σὲ σύντομο διάστημα ὁ Ζὰκ - Ροὺ ὁλοκλήρωσε τὸ ρόλο του σὰν λαϊκὸς ρήτορας. Ὁ Ροβεσπιέρος διέταξε τὴ σύλληψή του καὶ ἐκεῖνος αὐτοκτόνησε στὴ φυλακή.

Ἀνάμεσα στοὺς ἄλλους Enragés καὶ «ἀναρχικοὺς» τοῦ 1793, ὁ Ζὰν Βαρλὲ ἦταν ὁ πιὸ εὔγλωττος καὶ ἐπιφανής. Νεαρός, ἀπὸ καλὴ οἰκογένεια, ἦταν ἤδη στὰ εἴκοσί του χρόνια ἕνας ἀπὸ τοὺς πιὸ βίαιους λαϊκοὺς ρήτορες καὶ τὰ συνθήματα ποὺ ἔριχνε θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε πὼς ἦταν γνήσια ἀναρχικά—«Δὲν μποροῦμε νὰ πάψουμε νὰ δυσπιστοῦμε ἀκόμα καὶ γι' αὐτοὺς ποὺ κέρδισαν τὴν ψῆφο μας· τὰ παλάτια τῶν βασιλιάδων δὲν εἶναι οἱ μοναδικὲς φωλιὲς δικτατόρων», (7) φυλακίστηκε κι αὐτὸς ἀλλὰ ἐπέζησε τῆς τρομοκρατίας γιὰ νὰ κατορθώσει νὰ γράψει ἕνα βιβλίο — καταδίκη τῆς Γιακωβίνικης δικτατορίας μὲ τὸν τίτλο «Ἡ Ἔκρηξη». Στὸ βιβλίο αὐτὸ ἐκφράζεται ἡ ἀηδία ἑνὸς ἐπαναστάτη— ποὺ διακήρυξε: «εἶναι προτιμότερο νὰ χαθεῖ ἡ ἐπαναστατικὴ κυβέρνηση παρὰ νὰ χάσουμε τὶς ἀρχές μας» — ὅταν γνώρισε τὴν πρακτικὴ τῆς ἐπαναστατικῆς κυβέρνησης. «Τί κοινωνικὸ τερατούργημα, τί ἀριστούργημα μακιαβελισμοῦ εἶναι αὐτὴ ἡ ἐπαναστατικὴ κυβέρνηση», ἔγραφε. «Γιὰ κάθε λογικὸ ἄνθρωπο, ἡ κυβέρνηση καὶ ἡ ἐπανάσταση εἶναι δυὸ πράγματα ἐντελῶς ἀντίθετα —ἐκτὸς κι ἂν ὁ λαὸς θέλει νὰ θέσει τοὺς ἀντιπροσώπους του σὲ κατάσταση διαρκοῦς ἐξέγερσης ἐνάντια στὸν ἑαυτό τους— πράγμα ποὺ εἶναι παράλογο». (8)

Δυὸ ἄλλα χαρακτηριστικὰ τῆς Γιακωβίνικης ἐποχῆς ἐπρόκειτο ν' ἀφήσουν τὰ ἴχνη τους στὴν ἀναρχικὴ θεωρία. Πρῶτ' ἀπ' ὅλα ὑπῆρχε αὐτὴ καθαυτὴ ἡ τρομοκρατία. Οἱ μεταγενέστερες ἀπόψεις ὅσον ἀφορᾶ αὐτὸ τὸ θέμα εἶναι ἀμφίροπες καὶ ἀποκαλύπτουν ἄλλη μιὰ ἰδιοσυγρασιακὴ σύγκρουση μεταξὺ τῶν ἀναρχικῶν. Ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρὰ καταδίκαζαν ὅλες τὶς δικτατορίες καὶ τὶς μεθόδους τους. Κι ὅμως ὑπῆρχαν πολλὰ στοιχεῖα στὴ θεωρία καὶ στὴν πρακτικὴ τοῦ Ροβεσπιέρου ποὺ τοὺς γοήτευαν. Πολλοὶ ἀνταποκρίθηκαν πρόθυμα στὴν ἀνηλεότητα καὶ τὴ βιαιότητα ἑνὸς καθεστῶτος ποὺ οἱ ὑποστηριχτές του μποροῦσαν νὰ καυχιῶν-

ται ὅτι ἔβλεπαν «τὰ κεφάλια τῶν ἀριστοκρατῶν νὰ πέφτουν σὰν τὰ μῆλα στὴ Νορμανδία τὸ Φθινόπωρο»· (9) καὶ πολλοὶ ἀντιμετώπιζαν τὴν τρομοκρατία σὰν ἀναγκαῖο καὶ στὴν οὐσία ἐπιθυμητὸ μέσο γιὰ τὴν ἐπιτυχία τῆς ἐπανάστασης. Ἐπιπλέον, μολονότι ἡ ἐπανάσταση ἦταν καθαρὰ πολιτικὴ σὲ σχέση μὲ τὰ ἀποτελέσματά της, τόσο ὁ Ροβεσπιέρος ὅσο καὶ ὁ Μαρὰ εἶχαν θεωρητικὰ κάποιες κοινωνικὲς βλέψεις. Ὁ Ροβεσπιέρος δραματιζόταν μιὰ κοινότητα ὄχι καὶ πολὺ διαφορετικὴ ἀπ' αὐτὴν ποὺ φανταζόταν ὁ Προυντόν, μιὰ κοινωνία ἀγροτῶν καὶ τεχνιτῶν ποὺ δούλευαν γιὰ λογαριασμό τους καὶ ἀντάλλαζανε μεταξύ τους ἐθελοντικὰ τὰ προϊόντα τους. Ὁ Μαρά, σ' ἕνα του κείμενο ποὺ τὸ παραθέτει ἐπιδοκιμαστικὰ ὁ Κροπότκιν, ἔγραφε γιὰ τὸν κίνδυνο προδοσίας τῆς ἐπανάστασης. «Ἔτσι λοιπὸν ἡ ἐπανάσταση ἔγινε καὶ διατηρήθηκε μόνο ἀπὸ τὰ χαμηλότερα στρώματα τῆς κοινωνίας — ἀπὸ τοὺς ἐργάτες, τοὺς τεχνίτες, τοὺς μικρέμπορους, τοὺς ἀγρότες, τοὺς πληβείους, ἀπὸ ἐκείνους τοὺς ἄμοιρους ποὺ οἱ ξεδιάντροποι πλούσιοι τοὺς ἀποκάλεσαν «κανάγηδες» καὶ ποὺ ἡ ρωμαϊκὴ ὑπεροψία τοὺς ἀποκάλεσε προλετάριους. Ποιὸς ὅμως θὰ μποροῦσε ποτὲ νὰ φανταστεῖ ὅτι θὰ γινόταν πρὸς ὄφελος τῶν μικροϊδιοκτητῶν, τῶν δικηγόρων, τῶν ὑποστηριχτῶν τῆς ἀπάτης». (10)

Ἐξάλλου οἱ Γιακωβίνοι εἶχαν προπαγανδίσει τὰ ἰδανικὰ τῆς αὐθεντικῆς ἰσότητας καὶ τῆς δημοκρατικῆς ἀρετῆς ποὺ ἔμελλε νὰ ἔχουν ἰδιαίτερη ἀπήχηση στὶς ἀναρχικὲς ὁμάδες, κυρίως στὴν Ἱσπανία. Ἡ χρήση τῆς προσφώνησης «ἐσὺ» ἀντὶ τοῦ «ἐσεῖς» καὶ τοῦ «πολίτη» ἀντὶ «κύριε» ἀπέκτησε καθαρὰ συμβολικὴ ἀξία. «Στὴν εὐτυχία τῆς ἰσότητας, ἡ οἰκειότητα εἶναι ἁπλῶς ἡ εἰκόνα τῶν φιλανθρωπικῶν ἀρετῶν ποὺ κρύβουμε μέσα στὴ ψυχή μας», ἔγραφε μιὰ ἐπαναστατικὴ ἐφημερίδα τὸ 1972. (11) Στὰ μάτια τῶν ὑπεραισιόδοξων ἀναρχικῶν οἱ ἀρετὲς αὐτὲς ἐπρόκειτο νὰ διατηρήσουν τὴ ζωντάνια τους παρ' ὅλη τὴν ἀγριότητα καὶ τὴ χωρὶς νόημα βία ποὺ τὶς συνόδευε. Ἀκόμα καὶ στὴν περίπτωση ποὺ οἱ ἀναρχικοὶ συγκεντρώνουν τὴν προσοχή τους σὲ συγκεκριμένες ὁμάδες, ὅπως στοὺς Enragés, ἐκεῖνο ποὺ ἔχει σημασία εἶναι αὐτὸ καθαυτὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἔγινε ἡ ἐπανάσταση. Ἀπὸ ἐκεῖ κι ὕστερα ἡ ἐπανάσταση θὰ ἐπιζοῦσε σὰν μαγιὰ κάτω ἀπὸ τὴν

ἐπιφάνεια τῆς κοινωνίας μέχρι τὸ ἑπόμενο μεγάλο ξέσπασμα. Ἡ προφητεία ποὺ ἔκανε ὁ Μαρὰ —ὁ πάντοτε εὐνοούμενος ἐπαναστατικὸς χαρακτήρας μεταξὺ τῶν μεταγενέστερων ἀκραίων ἐπαναστατῶν— στὰ τέλη τοῦ 1789, θὰ μποροῦσε νὰ διευρυνθεῖ καὶ νὰ καλύψει ὁλόκληρο τὸν αἰώνα. «Οἱ φτωχοί, πάντοτε ἐξαθλιωμένοι, πάντοτε ὑποδουλωμένοι καὶ πάντοτε καταπιεσμένοι, δὲν μποροῦν ποτὲ νὰ βελτιώσουν τὴν κατάστασή τους μὲ εἰρηνικὰ μέσα. Πράγμα ποὺ ἀναμφίβολα ἀποτελεῖ μιὰ ἀπὸ τὶς σημαντικότερες ἀποδείξεις γιὰ τὴν ἐπίδραση τοῦ πλούτου στὸ νομικὸ κώδικα. Ἐπιπλέον, οἱ νόμοι ἔχουν ἰσχὺ μόνο ἐφόσον οἱ ἄνθρωποι εἶναι πρόθυμοι νὰ ὑπακούσουν· οἱ ἄνθρωποι τίναξαν στὸν ἀέρα τὸ ζυγὸ τῆς ἀριστοκρατίας· μὲ τὸν ἴδιο τρόπο θὰ καταστρέψουν καὶ τὸν πλοῦτο. Τὸ θέμα εἶναι νὰ τοὺς διαφωτίσουμε καὶ νὰ τοὺς κάνουμε νὰ συνειδητοποιήσουν τὰ δικαιώματά τους, καὶ τότε ἡ ἐπανάσταση θὰ λειτουργήσει ἀλάθητα χωρὶς νὰ μπορέσει νὰ τῆς ἐναντιωθεῖ καμιὰ ἀνθρώπινη δύναμη».(12)

Ἡ ἐπανάσταση καθαγίασε ἐπίσης τὴ συνωμοσία καὶ ὁρισμένοι ἀπὸ τοὺς κληρονόμους της ἐπρόκειτο ν' ἀποδεχτοῦν τὴ συνωμοσία σὰν τρόπο ζωῆς. Ἡ «Συνωμοσία τῶν Ἴσων» τοῦ Γκράκχους Μπαμπὲφ καὶ τῶν φίλων του τὸ 1796 ἔγινε τὸ ὑπόδειγμα ποὺ ἔνιωθαν ὑποχρεωμένοι νὰ τιμήσουν ὅλοι οἱ μεταγενέστεροι ἐπαναστάτες. Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο ἕνα συγκριτικὰ ἀσήμαντο ἐπεισόδιο ἀπέκτησε πολὺ περισσότερη ἱστορικὴ σημασία ἀπ' ὅ,τι εἶχε στὴν ἐποχή του. Ὁ Μπαμπὲφ ἦταν commissaire à terrier, ἕνα εἶδος πράκτορα γῆς, ποὺ δούλευε γιὰ λογαριασμὸ τῶν φεουδαρχῶν, καὶ ἐπιζητοῦσε μὲ πάθος τὴν ἀνατροπὴ τῆς κοινωνίας ποὺ θεωροῦσε ἀναγκαῖο ἕνα τέτοιο ἐπάγγελμα. Ἤδη τὸ 1787 εἶχε προτείνει στὴν Ἀκαδημία τοῦ Ἀρρὰς νὰ συζητήσει τὸ ἀκόλουθο θέμα: «Μὲ βάση τὴ γενικὴ συσσώρευση τῆς γνώσης ποὺ ἀποκτήθηκε, ποιὰ θὰ ἦταν ἡ κατάσταση ἑνὸς λαοῦ ποὺ θὰ διέθετε τέτοιους κοινωνικοὺς θεσμούς, ὥστε νὰ ἐπικρατεῖ τέλεια ἰσότητα μεταξὺ τῶν μεμονωμένων μελῶν τῆς κοινότητας, καὶ ποὺ ἡ γῆ στὴν ὁποία θὰ κατοικοῦσε δὲν θὰ ἀνῆκε σὲ κανένα — ἄν, μὲ λίγα λόγια, ὅλα ἦταν κοινά, ἀκόμα καὶ τὰ προϊόντα κάθε εἴδους ἐργασίας».(13) Ἡ Ἀκαδημία τοῦ Ἀρρὰς δὲν ἦταν ἕτοιμη νὰ συζητήσει ἕνα τέτοιο θέμα. Ἀπὸ τὴ στιγμὴ ὅμως ποὺ ἄρχισε ἡ ἐπανά-

σταση, ὁ Μπαμπέφ διακήρυξε γι' ἄλλη μιὰ φορὰ τὶς ἀπόψεις του: «Ἡ ἰδιωτικὴ ἰδιοκτησία εἶναι ἡ πρωταρχικὴ πηγὴ ὅλων τῶν κακῶν ποὺ μαστίζουν τὴν κοινωνία... ὁ ἥλιος λάμπει γιὰ ὅλους καὶ ἡ γῆ δὲν ἀνήκει σὲ κανέναν. Ἐμπρὸς λοιπόν, φίλοι μου, συντρίψτε, τινάξτε στὸν ἀέρα, ἀνατρέψτε αὐτὴ τὴν κοινωνία ποὺ δὲν σᾶς ταιριάζει. Πάρτε ὅ,τι θέλετε ἀπὸ παντοῦ. Ὁ,τιδήποτε περισσεύει ἀνήκει δικαιωματικὰ σ' αὐτὸν ποὺ δὲν κατέχει τίποτα». Ἡ βία ἦταν ἀρκετὴ γιὰ νὰ θεμελιώσει τὴ νέα τάξη πραγμάτων, καὶ παθιασμένα, ὅπως καὶ ὁ Μύντσερ 250 χρόνια πρίν, ἐξόρκιζε τοὺς ἀκροατές του: «Κόψτε χωρὶς ἔλεος τὰ λαρύγγια τῶν τυράννων, τῶν πατρικίων, τῶν χρυσωμένων ἑκατομμυριούχων, ὅλων ἐκείνων τῶν ἀνήθικων ποὺ ἐνδέχεται νὰ ἐναντιωθοῦν στὴν κοινή μας εὐτυχία».(14) Μὲ τὴ δημιουργία τοῦ Διευθυντηρίου τὸ 1795 καὶ μὲ τὴν ἀνυπαρξία προοπτικῶν γιὰ κοινωνικὴ ἐπανάσταση, ὁ Μπαμπέφ καὶ οἱ φίλοι του ξεκίνησαν μιὰ συνωμοσία ἐνάντια στὴν κυβέρνηση. «Ἔφτασε ἡ στιγμή», διακήρυσσαν οἱ συνωμότες μὲ τὸ «Μανιφέστο τῶν Ἴσων», «γιὰ νὰ θεμελιώσουμε τὴ Δημοκρατία τῶν Ἴσων, αὐτὸ τὸ μεγαλόπρεπο ἄ σ υ λ ο ὅλων τῶν ἀνθρώπων. Πλησιάζουν οἱ μέρες τῆς γενικῆς ἀποκατάστασης. Βασανισμένες οἰκογένειες, ἐλᾶτε καὶ πάρτε τὴ θέση σας στὸ τραπέζι ποὺ ἔστρωσε ἡ φύση γιὰ ὅλα τὰ τέκνα της».(15)

Ὁ Μπαμπέφ καταγόταν ἀπὸ τὴ βόρειο-ἀνατολικὴ Γαλλία. Ἡ κατάσταση τῶν ἀγροτῶν τῆς Πικαρδίας καὶ τὰ βιώματά του γιὰ τὴν ἀθλιότητά τους, ἐμπνεύσανε τὶς πολιτικὲς ἀπόψεις του. Ἡ βασικὴ ἀναγκαιότητα, κατὰ τὴ γνώμη του, ἦταν ἡ ὁλοκληρωτικὴ ἀγροτικὴ μεταρύθμιση — καὶ αὐτονομάστηκε Γράκχος, γιὰ νὰ τονίσει τοὺς δεσμούς του μὲ τοὺς προγενέστερους ἀγροτικοὺς μεταρυθμιστές. Ἀπὸ τὴν προπαγάνδιση τῆς ἀγροτικῆς μεταρύθμισης, κατέληξε, συχνὰ μὲ ἀσαφῆ καὶ ἀντιφατικὴ μέθοδο, νὰ ἐπεξεργαστεῖ ἰδέες ποὺ εἶχε ἀνακαλύψει στὸν Μαλβύ, τὸν Μορελλὺ καὶ τὸν Ρουσσώ, καὶ νὰ τὶς μετατρέψει σὲ πρόγραμμα ἐπαναστατικῆς πολιτικῆς δράσης. Στὴν οὐσία δὲν ἦταν ποτὲ ἀναρχικός, μολονότι ἡ ἐπιμονή του στὴν κατάργηση τῆς ἰδιωτικῆς ἰδιοκτησίας τὸν συνδέει μὲ τοὺς μεταγενέστερους ἀναρχικοὺς στοχαστές. Τὰ ἀποτελέσματα ὅμως, ποὺ σύμφωνα μ' ἕναν αὐθεντικὸ ἀναρχικὸ θὰ ἐπιτυγχάνονταν μὲ τὴν ἐλεύθερη συνεργασία τῶν ἀτόμων,

θὰ ἐπιτυγχάνονταν κατὰ τὸν Μπαμπέφ, μὲ τὸ κράτος. «Ἡ κυβέρνηση», ἔγραφε, «θὰ ἀπαλλαγεῖ ἀπ' ὅλα τὰ ὅρια, τοὺς φράχτες, τοὺς τοίχους, τὶς κλειδαριὲς στὶς πόρτες, τὶς διαφωνίες, τὶς δίκες, τὶς κλοπές, τοὺς φόνους, ἀπὸ κάθε εἴδους ἔγκλημα· ἀπὸ τὴ ζήλεια, τὴν ἀντιζηλεία, τὴν πλεονεξία, τὴν περηφάνεια, τὴν ἀπάτη, τὴ διπλοπροσωπεία, μὲ λίγα λόγια ἀπ' ὅλες τὶς διαστροφές, καθὼς καὶ ἀπὸ τὸ σκουλήκι τοῦ γενικοῦ, τοῦ ἀτομικοῦ καὶ τοῦ αἰώνιου ἄγχους γιὰ τὸ αὔριο, γιὰ τὴν ἑπόμενη ἑβδομάδα, γιὰ τὸν ἑπόμενο χρόνο, γιὰ τὰ γερατειά μας, γιὰ τὰ παιδιά μας, γιὰ τὰ ἐγγόνια μας, ἀπὸ τὸ σκουλήκι ποὺ τρώει τὰ σωθικὰ τοῦ καθενός μας». ([16]) Ἂν οἱ σκοποὶ εἶναι ἀναρχικοί, τὰ μέσα δὲν εἶναι. Ὁ Μπαμπέφ πίστευε στὸ ἰσχυρὸ κράτος, ποὺ διευθύνεται ἀπὸ κάποια ἐπαναστατικὴ δικτατορικὴ κλίκα, ὑπεύθυνη γιὰ τὴν ὀργάνωση τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς, μὲ συλλογικὴ ἰδιοκτησία τῶν μέσων παραγωγῆς καὶ πλατιὲς δικαιοδοσίες γιὰ τὴ διεύθυνση τῆς ἐργασίας. Ἑπομένως σωστὰ θεωρεῖται πρόδρομος τῶν κομμουνιστῶν συγγραφέων. Ἀποτελεῖ ὅμως σημαντική, θρυλική, φυσιογνωμία γιὰ ὅλους τοὺς μεταγενέστερους ἐπαναστάτες, γιατὶ ἐπέμενε στὴν ἀναγκαιότητα μετατροπῆς τῆς πολιτικῆς ἐπανάστασης σὲ κοινωνικὴ καὶ οἰκονομική, καὶ πάνω ἀπ' ὅλα γιατὶ πίστευε στὴ συνωμοσία σὰν τὸ μόνο σωστὸ μέσο γιὰ τὴν ἐπίτευξή της.

Ἡ δική του «Συνωμοσία τῶν Ἴσων» ἦταν τελείως ἀσήμαντη, ἐνμέρει γιατὶ τόσο αὐτὸς ὅσο καὶ οἱ φίλοι του συνδύαζαν τὴν προετοιμασία τῆς συνωμοσίας μὲ τὴ δημόσια συζήτηση τῶν στόχων τους — καὶ γι' αὐτὸ τὸ λόγο ἦταν εὔκολο γιὰ τὴν ἀστυνομία νὰ εἰσχωρήσει στὴν ὀργάνωση καὶ ἡ καταστολή της ἦταν γρήγορη καὶ εὔκολη. Παρόλο ὅμως ποὺ ὁ ἴδιος ὁ Μπαμπὲφ ἐκτελέστηκε καὶ πολλοὶ ἀπὸ τοὺς φίλους του ἐξορίστηκαν, παρέμεινε ἡ ἰδέα της συνωμοσίας σὰ μέσο γιὰ τὴν ἐπίτευξη τῆς κοινωνικῆς ἐπανάστασης. Ὑπῆρχαν ὄντως οἱ ἀντίπαλοι τῆς ἐπανάστασης ποὺ εἶχαν ὅλη τὴν προθυμία ν' ἀποδεχτοῦν τὴν ἀντίληψη ὅτι ἡ ὅλη ὑπόθεση ἦταν ἀποτέλεσμα μιᾶς παγκόσμιας συνωμοσίας. «Σ' αὐτὴ τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση ὅλα, ἀκόμα καὶ τὰ φοβερότερα σκάνδαλα, εἶχαν προβλεφτεῖ, προκαθοριστεῖ καὶ προσχεδιαστεῖ, ὅλα εἶχαν προετοιμαστεῖ καὶ παρακινηθεῖ ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους ποὺ κινοῦσαν τὰ νήματα τῶν συνωμοσιῶν, ποὺ εἶχαν μεγάλη πεῖρα

στὶς μυστικὲς ὀργανώσεις, ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους ποὺ ἤξεραν νὰ διαλέξουν καὶ νὰ ἐπισπεύσουν τὴ στιγμὴ ποὺ εὐνοοῦσε τὰ σχέδιά τους». ([17]) Αὐτὲς οἱ ὑποψίες, ποὺ διατυπώνονται ἀπὸ ἕναν ἐμιγκρὲ ἱερέα τὸ 1797, εἶναι χαρακτηριστικὲς τῶν πεποιθήσεων ποὺ ἐπρόκειτο νὰ ἔχουν οἱ συντηρητικοὶ τὸν 19ο αἰῶνα· καὶ στὴν οὐσία ὅλοι αὐτοὶ ποὺ στὴν ἐποχή μας εἶναι ἕτοιμοι ν' ἀποδώσουν ἕνα ἐνοχλητικὸ γεγονὸς στὶς μηχανοραφίες τῶν κομμουνιστῶν (τῶν μασώνων, τῶν καθολικῶν ἢ τῶν Ἑβραίων) εἶναι θύματα τῆς ἴδιας ψευδαίσθησης. Τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν νὰ ὑπερτιμήσουν οἱ συνωμότες τὴ σπουδαιότητά τους καὶ σ' ὁρισμένες περιπτώσεις νὰ ὠθήσουν καὶ τοὺς ἱστορικοὺς νὰ τὴν ὑπερτιμήσουν.

Γιὰ τὴ γενιὰ ποὺ διαδέχθηκε τὴ «Συνωμοσία τῶν Ἴσων», τὸ μεγάλο πρότυπο τοῦ συνωμότη, τὸ παράδειγμα ἀπ' τὸ ὁποῖο ἐμπνεύστηκαν πολλοὶ μεταγενέστεροι ἐπαγγελματίες ἐπαναστάτες, ἦταν ὁ Φίλιππο Μπουοναρρότι, ποὺ ὁ Μπακούνιν τὸν ἀποκάλεσε «μεγαλύτερο συνωμότη τοῦ αἰώνα». ([18]) Γεννήθηκε στὴν Τοσκάνη, καὶ στὸ πανεπιστήμιο προσχώρησε στὶς ἐπαναστατικὲς ἰδέες τῶν «φιλοσόφων»· ἐπηρεάστηκε ἐπίσης ἀπὸ τὸν ἀγώνα γιὰ τὴν ἀνεξαρτησία τῆς Κορσικῆς. Μὲ τὸ ξέσπασμα τῆς ἐπανάστασης στὴ Γαλλία βρέθηκε ἀμέσως ἐκεῖ. Συνάντησε τὸν Μπαμπὲφ καὶ πῆρε μέρος στὴ συνωμοσία του, τὴν ὁποία ἀργότερα ἐξιστόρησε. Στὴν ἐξορία του στὴν Ἑλβετία καὶ τὸ Βέλγιο, καὶ μετὰ τὴν ὁριστικὴ ἐπιστροφή του στὴ Γαλλία, ἀφιέρωσε τὴ ζωή του στὴν ἵδρυση ἀναρίθμητων καὶ συχνὰ μυθικῶν μυστικῶν ἑταιρειῶν ποὺ τελικὰ βοήθησαν τὴ διάδοση τῶν ἰδεῶν του. Πίστευε πὼς ἦταν ἐκεῖνος ποὺ θὰ ἐπανόρθωνε τὰ σφάλματα τῶν ἐπαναστατῶν προδρόμων του: «Ἡ ἀποβλάκωση τῶν ἀθεϊστῶν, τὰ σφάλματα τῶν Ἐμπερτιστῶν, ἡ ἀνηθικότητα τῶν Δαντωνιστῶν, ἡ ταπεινωμένη περηφάνεια τῶν Γιρονδίνων, οἱ σκοτεινὲς συνωμοσίες τῶν Βασιλικῶν, τὸ χρυσάφι τῆς Ἀγγλίας, διαψεύσανε τὴν 9η Θερμιδώρ, τὶς ἐλπίδες τοῦ γαλλικοῦ λαοῦ καὶ ὅλου τοῦ ἀνθρώπινου εἴδους». ([19]) Ἡ ἐπανάσταση ἦταν στὴν οὐσία ἕνα καθῆκον ποὺ ἔπρεπε νὰ ἐκπληρωθεῖ.

Στὴ Γαλλία, ὅπου γύρισε μετὰ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1830, ὁ Μπουοναρρότι ἐξακολούθησε, χωρὶς ἀποτέλεσμα, νὰ δημιουργεῖ μυστικὲς ἑταιρεῖες καὶ νὰ ἐφαρμόζει αὐτὸ ποὺ εἶχε χαρακτηρίσει

ὅταν ἦταν νεαρός, «βαθιὰ πεποίθηση ὅτι εἶναι καθῆκον κάθε ἀξιοπρεποῦς ἀνθρώπου νὰ ἐργάζεται γιὰ τὴν ἀνατροπὴ τοῦ κοινωνικοῦ συστήματος ποὺ καταπιέζει τὴν πολιτισμένη Εὐρώπη, γιὰ νὰ θεμελιώσει μιὰ τάξη πραγμάτων ποὺ θὰ συντηρήσει τὴν εὐτυχία καὶ τὴν ἀξιοπρέπεια ὅλων».(20) Ἔζησε μέχρι τὸ 1837, ἐνσαρκώνοντας γιὰ τοὺς νεότερους ἐπαναστάτες τὶς παραδόσεις καὶ τὶς ἀρετὲς τῆς μεγάλης ἐπανάστασης, «γενναῖος καὶ σεβάσμιος γέροντας», πού, ὅπως παρατήρησε ὁ Ἄγγλος χαρτιστὴς ἡγέτης Μπρόντερ Ὀμπράϊεν, «στὴν προχωρημένη ἡλικία τῶν ἑβδομηνταεφτὰ χρονῶν ἔκλαιγε σὰ μικρὸ καιδάκι κάθε φορὰ ποὺ ἄκουγε τὸ ὄνομα τοῦ Ροβεσπιέρου».(21) Μερικὲς φορὲς βρέθηκε στὸ περιθώριο πραγματικῶν συνωμοσιῶν στὸ Βέλγιο ἢ στὴν Ἰταλία. Πιὸ συχνὰ ὅμως ἦταν ὁ ἴδιος μιὰ συνωμοσία, ὁ ἀπαραίτητος πατρόνος τῶν ἐπαναστατικῶν συγκεντρώσεων, τὸ ἄκαμπτο καὶ μαχητικὸ μέλος τῶν δημοκρατικῶν ἑταιρειῶν, ὅπως τῆς «Ἑταιρείας τῶν Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου», ποὺ θεωρήθηκε —λαθεμένα— ὑπεύθυνη γιὰ τὶς ἀπόπειρες δολοφονίας ἐναντίον τοῦ Λουδοβίκου - Φιλίππου τὸ 1835 καὶ τὸ 1836* Ὁ Μπουοναρρότι ἦταν ἡ κυρίαρχη φυσιογνωμία, ὅπως ὁ Μπλανκὶ καὶ ὁ Μπακούνιν γιὰ τὴν ἑπόμενη γενιά, ποὺ θεωρήθηκε ἀπὸ τοὺς συγχρόνους του καὶ πολὺ περισσότερο ἀπὸ τοὺς μεταγενέστερους σὰν ἡ ἐνσάρκωση τοῦ πνεύματος τῆς ἐπανάστασης, σὰν ὁ ἀφοσιωμένος ἀπόστολος τῆς ἐπανάστασης γιὰ τὴν ἐπανάσταση.

Ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση ἄφησε πίσω της τουλάχιστον τρεῖς μύθους, ποὺ πρόσφεραν στηρίγματα στὶς ἐπαναστατικὲς δοξασίες τοῦ 19ου αἰώνα καὶ ἀποτέλεσαν μέρος τῶν πεποιθήσεων τῶν ἀ-

---

* Ἡ δεύτερη δολοφονικὴ ἀπόπειρα ἦταν στὴν οὐσία μιὰ πράξη κοινωνικῆς διαμαρτυρίας, ποὺ ἔμοιαζε παράξενα μὲ ὁρισμένους ἀπὸ τοὺς βομβισμοὺς ποὺ ἔκαναν οἱ ἀναρχικοὶ στὸ τέλος τοῦ 19ου αἰώνα. Ὁ δολοφόνος, ὁ Ἀλιμπώ, δήλωσε: «Ἤθελα νὰ σκοτώσω τὸ βασιλιά, γιατὶ εἶναι ἐχθρὸς τοῦ λαοῦ. Βρισκόμουν σὲ ἄθλια κατάσταση λόγω τῶν σφαλμάτων τῆς κυβέρνησης· κι ἐφόσον ὁ βασιλιὰς εἶναι ὁ ἐπικεφαλής, ἀποφάσισα νὰ τὸν σκοτώσω». Ὅταν τὸν ρώτησαν ποιοὶ ἦταν οἱ συνεργάτες του συνωμότες ἀπάντησε: «Ὁ ἀρχηγὸς τῆς συνωμοσίας ἦταν τὸ κεφάλι μου· οἱ συνεργοὶ ἦταν τὰ χέρια μου». Καὶ στὸ ἰκρίωμα φώναξε: «Πεθαίνω γιὰ τὴν ἐλευθερία, γιὰ τὸ καλὸ τῆς ἀνθρωπότητας, γιὰ τὴν ἐκμηδένιση τῆς μισητῆς μοναρχίας!» (THUREAU — DANGIN, «HISTOIRE DE LA MONARCHIE DE JUILLET», Τόμος III, 3η ἔκδοση, Παρίσι 1892, σελ. 35. (Σ.τ.Σ.).

ναρχικῶν. Πρῶτο, ὁ μύθος τῆς ἐπιτυχημένης ἐπανάστασης. Ἄρα λοιπὸν ἦταν δυνατὴ μιὰ βίαιη ἐπανάσταση· καὶ δεύτερο, ἡ ἑπόμενη ἐπανάσταση θὰ εἶναι ἡ ἀληθινὴ κοινωνικὴ ἐπανάσταση καὶ ὄχι ἁπλῶς ἡ ἀντικατάσταση τῆς μιᾶς κυρίαρχης τάξης ἀπὸ μιὰν ἄλλη. Σύμφωνα μὲ τὸν Μπαμπέφ, «Ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση εἶναι ἁπλῶς ὁ πρόδρομος μιᾶς πολὺ μεγαλύτερης, πολὺ ἐντυπωσιακότερης ἐπανάστασης, ποὺ θὰ εἶναι ἡ τελική».(22) Τρίτο, ἡ ἐπανάσταση αὐτὴ θὰ μποροῦσε νὰ πραγματοποιηθεῖ μόνο ὕστερα ἀπὸ τὴν ὑπονόμευση τῆς ὑπάρχουσας κοινωνίας ἀπὸ μιὰ συνωμοσία ἀφοσιωμένων ἐπαναστατῶν. Αὐτὲς τὶς ἀπόψεις ἐπρόκειτο νὰ συμμεριστοῦν οἱ Γερμανοὶ μαρξιστές, οἱ Ρῶσοι λαϊκιστὲς καὶ οἱ Γάλλοι καὶ Ἱσπανοὶ ἀναρχικοί. Ἀπὸ δῶ καὶ πέρα οἱ ἐπαναστάσεις θὰ γίνονταν τόσο στοὺς δρόμους ὅσο καὶ στὰ σπουδαστήρια τῶν φιλοσόφων.

2

Ὁ μύθος τῆς ἐπανάστασης ἱκανοποίησε τὶς ἰδιοσυγκρασιακὲς ἀνάγκες ὅλων ἐκείνων ποὺ στοὺς προηγούμενους αἰῶνες θὰ εἶχαν πάρει μέρος στὶς σταυροφορίες ἢ στὶς θρησκευτικὲς ἐξεγέρσεις. Ταυτόχρονα ὅμως οἱ οἰκονομικὲς καὶ κοινωνικὲς μεταβολὲς στὴν Εὐρώπη στὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰώνα προωθοῦσαν καινούργιες συζητήσεις γιὰ τὴ μορφὴ τῆς κοινωνίας μετὰ τὴ ἐπανάσταση καὶ γιὰ τὴ ζωὴ στὴν ὁποία θὰ μποροῦσαν νὰ ἐλπίζουν οἱ ἄνθρωποι σὲ μιὰ καινούργια βιομηχανικὴ ἐποχή. Στὰ χρόνια μετὰ τὴν ἐπανάσταση δημιουργήθηκαν νέες δραματικὲς οὐτοπίες, ποὺ βασίζονταν στὴ γνώση (πράγμα ποὺ ὅπως διαπιστώσαμε συμμεριζόταν καὶ ὁ Γκόντουϊν) τῶν παραγωγικῶν ἱκανοτήτων τῆς βιομηχανίας καὶ τῶν μηχανῶν, καὶ στὴ συνειδητοποίηση τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση δὲν κατόρθωσε νὰ ἱκανοποιήσει παρὰ ἐλάχιστο μόνο μέρος τῶν οἰκονομικῶν καὶ κοινωνικῶν βλέψεων τῶν φτωχῶν. Στὸ μύθο τῆς ἐπανάστασης προστέθηκαν τώρα οἱ καινούργιοι μύθοι γιὰ τὴ μελλοντικὴ κοινωνία.

Οἱ οὐτοπικοὶ σοσιαλιστές, ἀπὸ τοὺς ὁποίους πιὸ σημαντικοὶ θεωροῦνται ὁ Φουριὲ καὶ ὁ Σαὶν - Σιμόν, ἀσχολήθηκαν, ὅπως καὶ

ὁ Γκόντουϊν, μὲ τὴ μελλοντικὴ κατάσταση τῆς κοινωνίας καὶ ὄχι μὲ τὰ μέσα ποὺ θὰ χρησιμοποιοῦνταν γιὰ τὴν πραγματοποίηση τῆς ἐπανάστασης. Πίστευαν πὼς ἡ λογικὴ καὶ ἡ ἀνθρώπινη πρόοδος θὰ ἐπέφεραν τὶς ἀπαραίτητες ἀλλαγὲς χωρὶς νὰ χρειαστεῖ ἡ χρησιμοποίηση βίας. Σύμφωνα μὲ τὸν Ἔγκελς, «ὁ σοσιαλισμὸς εἶναι γιὰ ὅλους αὐτοὺς ἡ ἔκφραση τῆς ἀπόλυτης ἀλήθειας, τῆς λογικῆς καὶ τῆς δικαιοσύνης, καὶ δὲν χρειάζεται παρὰ νὰ ἀνακαλυφθεῖ γιὰ νὰ κατακτήσει τὸν κόσμο μὲ τὴ δύναμή του». (23) Στὰ δράματά τους γιὰ τὴ μελλοντικὴ κοινωνία παρατηροῦμε πολλὰ στοιχεῖα ποὺ θὰ ἐπανέλθουν ἀργότερα σὲ πολλὰ σημεῖα τῆς ἀναρχικῆς θεωρίας· οἱ πεποιθήσεις τοῦς Σαίν - Σιμὸν καὶ ἰδιαίτερα τοῦ Φουριὲ πρόσφεραν πάρα πολλὰ στὴ διαμόρφωση τοῦ εἰρηνικοῦ, λογικοῦ καὶ ἤρεμου ἀναρχικοῦ, ὅπως ἀκριβῶς οἱ ἐνέργειες τῶν Enragés, τοῦ Μπαμπέφ ἢ τοῦ Μπουοναρρότι ἀποτέλεσαν παραδείγματα γιὰ τοὺς βίαιους ἐπαναστάτες, τοὺς ἀπόστολους τῆς ἀναρχικῆς τρομοκρατίας.

Ὁ Φουριέ, ποὺ πέθανε τὸ 1837, τὴν ἴδια χρονιὰ μὲ τὸν Μπουοναρρότι, ἦταν περιοδεύων ἐμπορικὸς ἀντιπρόσωπος χωρὶς μεγάλη ἐπιτυχία, ἕνας σοβαρὸς καὶ ἥσυχος ἐργένης ποὺ πέρασε ἐντελῶς ἀδιατάραχτη ζωή. Ὅπως καὶ ὁ Γκόντουϊν, πίστευε πὼς ἡ νέα κοινωνία θὰ πραγματωνόταν μὲ τὴν ὀρθολογικὴ συνεργασία τῶν ἀνθρώπων. Ἡ κοινωνία του, ποὺ τὴν ἀποκαλοῦσε Ἁρμονία, ἀπὸ ὁρισμένες ἀπόψεις ἦταν ἤδη ἀλλόκοτη καὶ στὴν οὐσία γινόταν πιὸ ἀλλόκοτη ἀπὸ τὸ συμβολισμὸ στὴν περιγραφή της καὶ ἀπὸ τοὺς ἀτέλειωτους πίνακες, ὅπου τὰ ἀνθρώπινα πάθη ἐξισώνονται κατὰ κάποιο τρόπο μὲ τὰ χρώματα ἢ τὶς νότες τῆς κλίμακας. Δελεαζόμαστε νὰ περιγράψουμε μόνο τὶς πιὸ ἐκκεντρικὲς πλευρὲς τῆς ζωῆς στὴν Ἁρμονία — ἡ χρησιμοποίηση π.χ. τῶν μικρῶν παιδιῶν γιὰ τὸ μάζεμα τῶν σκουπιδιῶν, ἐφόσον εἶναι σὲ ὅλους γνωστὸ ὅτι ἀρέσει στὰ παιδιὰ νὰ παίζουν μὲ τὴ σκόνη καὶ τὰ χώματα, ἢ ἡ εἰκόνα παιδιῶν τριῶν χρονῶν ποὺ καθαρίζουν μπιζέλια γιὰ τὴν κουζίνα (μὲ τὴ βοήθεια μιᾶς περίεργης μπαγκατέλας μὲ διάφορες τρύπες) πρὶν πάρουν τὸ πρωϊνό τους ποὺ ἦταν κρέμα, φροῦτα, μαρμελάδα κι ἐλαφρὸ λευκὸ κρασί. Πίσω ἀπ' ὅλες αὐτὲς τὶς φαντασιώσεις ὑπάρχουν μιὰ - δυὸ ἔννοιες ποὺ δικαιολογοῦν τὴν ἐπιρροὴ ποὺ εἶχε ὁ Φουριέ, καὶ τὶς ὁποῖες δανεί-

στηκαν ἀπ' αὐτὸν οἱ μεταγενέστεροι στοχαστὲς ποὺ ἀσχολήθηκαν μὲ τὴν κοινωνικὴ ὀργάνωση.

Ὁ Φουριὲ πίστευε πὼς ὅλα τὰ κακὰ τῆς κοινωνίας ὀφείλονταν βασικὰ στὸ γεγονὸς ὅτι βρίσκονταν σὲ διαρκῆ σύγκρουση μεταξύ τους τὰ φυσικὰ ἔνστικτα τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὸ κοινωνικό τους περιβάλλον. Ἡ μόνη λύση ποὺ ἀπέμενε λοιπὸν ἦταν νὰ προσαρμοστεῖ ἡ κοινωνία καὶ ὁ φυσικὸς κόσμος στὴ φύση καὶ τὶς ἀνάγκες τῶν ἀνθρώπων. Ἡ κοινωνία ποὺ θὰ ἱκανοποιοῦσε τὴν ἐπιθυμία τῶν ἀνθρώπων γιὰ ποικιλία, γιὰ κοινωνικὴ ζωὴ καὶ προβληματισμό, γιὰ καλὴ τροφὴ καὶ ἐκλεπτυσμένες ἀπολαύσεις, θὰ μποροῦσε νὰ αὐτοδιευθύνεται. Μ' ἕναν ἐξαιρετικὰ ἐξελιγμένο καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας, μὲ τὴν μετατροπὴ τῆς ἐργασίας σὲ ἐνδιαφέρουσα δραστηριότητα ποὺ θὰ ἐξασφαλίζει νὰ μὴν καταπιάνεται ποτὲ ὁ ἄνθρωπος μὲ τὴν ἐκπλήρωση κάποιου καθήκοντος γιὰ παραπάνω ἀπὸ δύο ὧρες τὴ φορά, ἡ σκληρὴ μονοτονία τῆς νέας βιομηχανικῆς κοινωνίας θὰ μποροῦσε νὰ καταργηθεῖ. Μὲ τὴν ὀρθολογικοποίηση τῆς γεωργίας καὶ μὲ τὶς βελτιωμένες μεθόδους μεταφορᾶς θὰ ὑπῆρχε ἀρκετὴ τροφὴ γιὰ ὅλους, καὶ ἡ βιομηχανία θὰ περιοριζόταν στὰ ἐλάχιστα ἀπαραίτητα γιὰ τὴν ἱκανοποίηση τῶν ἁπλῶν ἀπαιτήσεων τῶν ἀνθρώπων. (Τὰ προϊόντα ὅπως τὸ ψωμί, ποὺ χρειάζονταν μεγάλη ἐπεξεργασία γιὰ τὴν προετοιμασία τους —μάζεμα τοῦ σιταριοῦ, ἄλεσμα στὸ μύλο, πλάσιμο τοῦ ψωμιοῦ, ψήσιμο— θὰ τὰ ἀντικαταστοῦσαν μὲ ἁπλούστερα προϊόντα). Ἡ παραγωγὴ σὲ πλατιὰ κλίμακα θὰ ἁπλοποιοῦσε τὴ ζωὴ καὶ θὰ μείωνε τὸ κόστος της, ἐνῶ ἡ μαζικὴ κατανάλωση θὰ πρόσφερε τὴ δυνατότητα σταθερῆς ἀγορᾶς, πράγμα ποὺ θὰ βοηθοῦσε νὰ ἀποφευχθοῦν οἱ ἀνωμαλίες τῆς ὑπερπαραγωγῆς. (Ὁ Φουριὲ εἶχε δουλέψει κάποτε γιὰ ἕναν ἔμπορο ποὺ βύθισε τὸ φορτίο μὲ τὸ ρύζι στὴ θάλασσα γιὰ νὰ διατηρήσει τὴν τιμὴ στὸ ὕψος της, πράγμα ποὺ δὲν τὸ ξέχασε ποτέ).

Οἱ κοινότητες τοῦ Φουριὲ —τὰ «φαλανστήρια»— ἦταν συνεργατικὲς ἐπιχειρήσεις, ὅπου κάθε μέλος διέθετε ἕναν ἀριθμὸ μετοχῶν. Παρ' ὅλη τὴν αὐτοπειθαρχημένη ρουτίνα τῆς διαβίωσης τῶν κατοίκων τῆς Ἁρμονίας, ἡ κοινωνία τους δὲν βασιζόταν στὴν ἰσότητα ἀλλὰ στὴν ἰδιοκτησία τοῦ κεφαλαίου. Σύμφωνα μὲ τὸν Σὰρλ Ζίντ, τὰ φαλανστήρια ἦταν κάτι ἀνάμεσα σὲ τεράστιο ξε-

ναδοχεῖο καὶ σὲ τεράστιο συνεργατικὸ κατάστημα. Ἐνῶ βασικὰ πρόκειται γιὰ κοινότητα μὲ περισσότερες ἀνέσεις ἀπὸ τὴν ἰδανικὴ κοινωνία τοῦ Γκόντουϊν (ὑπῆρχε τουλάχιστον κεντρικὴ θέρμανση), ἀποτελεῖ παρόμοιο ἐξτρεμισμὸ ἀπρόσωπης συνεργασίας. Πρόκειται γιὰ ἕναν κόσμο ὅπου τὰ παιδιὰ χωρίζονται ἀπὸ τοὺς γονεῖς τους, ὅπου ὅλα τὰ γεύματα εἶναι κοινὰ καὶ οἱ μόνοι ἰδιωτικοὶ χῶροι ποὺ χρειάζονται εἶναι ἡ κρεβατοκάμαρα καὶ τὸ δωμάτιο τοῦ ντυσίματος. Πρόκειται ὅμως γιὰ πραγματικὴ ἀναρχικὴ κοινωνία. Ὁ Φουριὲ σὲ καμιὰ περίπτωση δὲν ἀπαιτεῖ τὴν ἐπέμβαση τοῦ κράτους γιὰ τὴ ρύθμιση τῶν σχέσεων μεταξὺ τῶν διαφόρων φαλανστηρίων. Καταδικάζει τὴ χρησιμοποίηση τῆς βίας: «Ὅ,τιδήποτε βασίζεται στὴ βία», ἔγραφε γιὰ τὶς κοινότητες τῶν Ἰησουϊτῶν στὴν Παραγουάη, «εἶναι εὔθραστο καὶ ὑποδηλώνει τὴν ἀπουσία εὐφυΐας».(24) Οἱ κοινότητές του εἶναι πρόδρομοι ἐκείνων τῶν προσπαθειῶν γιὰ συνεργατικὲς οὐτοπικὲς ἐπιχειρήσεις, μὲ τὶς ὁποῖες οἱ ἰδεαλιστὲς τοῦ 19ου καὶ τοῦ 20οῦ αἰώνα προσπάθησαν νὰ ξεφύγουν ἀπὸ τὸν βιομηχανικὸ κόσμο· μερικὲς φορὲς ἄμεσα ἐπηρεασμένες ἀπ' αὐτόν, ὅπως ὁ περίφημος καταυλισμὸς στὴ Φάρμα Μπρούκ, στὴ Μασαχουσέτη, κι ἄλλοτε ἐπηρεασμένες ἀπὸ πεποιθήσεις κι ἐλπίδες ὅμοιες μὲ τὶς δικές του: ὅπως τὰ κιμπούτζ στὸ σύγχρονο Ἰσραήλ. Δὲν ἐπηρέασε ἀποκλειστικὰ τοὺς ἀναρχικούς: ἡ ἐπιμονή του γιὰ τὴν πλατιᾶς κλίμακας παραγωγὴ καὶ γιὰ τὴ μαζικὴ κατανάλωση μέσω τυποποιημένων συνεταιρισμῶν πρόλεγε τὶς μεθόδους τοῦ μεταγενέστερου καπιταλισμοῦ. Μὲ τὴν ἔμφαση ποὺ ἔδινε στὴ δυνατότητα νὰ μεταβληθεῖ (καὶ νὰ διαστρεβλωθεῖ) ἡ φύση τοῦ ἀνθρώπου, εἶναι πρόδρομος ὅλων ὅσων πιστεύουν στὸν οἰκονομικὸ σχεδιασμὸ καὶ τὸν κοινωνικὸ προγραμματισμό, σοσιαλιστῶν καὶ καπιταλιστῶν. Παρόλα αὐτὰ ἀποτελεῖ βασικὸ τμῆμα τοῦ κόσμου τῶν ἰδεῶν ἀπ' ὅπου ἀναδύεται ὁ αὐθεντικὸς ἀναρχισμός. Κανένας κοινωνικὸς θεωρητικὸς τοῦ 1840 καὶ τοῦ 1850 δὲν μποροῦσε ν' ἀγνοήσει τὶς ἀπόψεις του, ἀκόμα καὶ στὴν περίπτωση ποὺ πολλὲς ἀπ' αὐτὲς φαίνονταν πολὺ φανταστικὲς γιὰ νὰ θεωρηθοῦν σοβαρές. «Γιὰ ἕξι ὁλόκληρες βδομάδες ἤμουν αἰχμάλωτος αὐτῆς τῆς παράξενης ἰδιοφυΐας», ἔγραφε ὁ Προυντόν.(25) Ἀργότερα ἀρνήθηκε τὴν ἐπιρροὴ τοῦ Φουριέ: «Σαφῶς διάβασα Φουριὲ καὶ συζήτησα τὶς ἰδέες του πε-

ριστότερο ἀπὸ μιὰ φορά, ἀλλὰ σὲ τελευταία ἀνάλυση δὲν νομίζω νὰ τοῦ ὀφείλω τίποτα». (26) Κι ὅμως θὰ παρατηρήσουμε πολλὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὸ μεγαλοφυϊὲς καὶ σχεδὸν παιδικὸ δραμα τοῦ Φουριὲ μέσα στὴν εἰκόνα ποὺ ἔχει γιὰ τὸν κόσμο ὁ Προυντόν, καὶ κατὰ συνέπεια στὶς ἀντιλήψεις πολλῶν ἀναρχικῶν ποὺ θεωροῦνται πνευματικὰ τέκνα τοῦ Προυντόν.

Ἂν ὁ Φουριέ, μὲ τὴν ἔμφαση ποὺ δίνει στὴν ἐξωστρεφῆ φύση τοῦ ἀνθρώπου καὶ μὲ τὴν πίστη του σ' ὅ,τι μποροῦσε νὰ ἐπιτευχθεῖ μὲ τὴ συνεργασία — πράγμα ποὺ ἔρχεται σὲ τόσο μεγάλη ἀντίθεση μὲ τὴν μοναχική, ἐργένικη ὕπαρξή του— προβάλει τὴν εἰκόνα τῆς κοινωνίας ποὺ θὰ δημιουργηθεῖ μετὰ τὴν ἐπανάσταση, ὁ ἄλλος μεγάλος οὐτοπικὸς σοσιαλιστὴς στοχαστὴς τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰώνα, ὁ Ἀνρὺ ντὲ Σαὶν - Σιμόν, μολονότι πρόσφερε πολλὰ γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἔννοιας τῆς ἐπανάστασης, δὲν ἦταν ποτὲ ἀναρχικός. Εἶναι ἀλήθεια πὼς πίστευε ὅτι στὴν ἰδανικὴ κοινωνία τὸ κράτος θὰ γινόταν ἄχρηστο καὶ ἡ πολιτικὴ δράση περιττή. «Οἱ ἄνθρωποι ποὺ ἔκαναν τὴν ἐπανάσταση, οἱ ἄνθρωποι ποὺ τὴν κατεύθυναν, καὶ οἱ ἄνθρωποι ποὺ ἀπὸ τὸ 1789 μέχρι σήμερα καθοδήγησαν τὴ χώρα, ἔχουν διαπράξει ἕνα σοβαρότατο πολιτικὸ σφάλμα. Προσπάθησαν ὅλοι νὰ βελτιώσουν τοὺς κυβερνητικοὺς μηχανισμούς, ἐνῶ θὰ ἔπρεπε νὰ τοὺς ὑποτάξουν καὶ νὰ δώσουν προτεραιότητα στὴ διαχείριση». (27) Στὴν οὐσία τὰ λόγια αὐτὰ θυμίζουν πολὺ τὴ φράση τοῦ Κάρλ Μάρξ: «ἡ κυβέρνηση τῶν ἀνθρώπων ἀντικαθίσταται μὲ τὴ διαχείριση τῶν πραγμάτων». Ἡ «διαχείριση» ὅμως, ποὺ θαύμαζε τόσο πολὺ ὁ Σαὶν - Σιμόν, δὲν εἶχε καμιὰ σχέση μὲ τὴν αὐθόρμητη συνεργασία τῶν φαλανστηρίων τοῦ Φουριὲ ἢ τῆς ἐργατικῆς διεύθυνσης τῆς βιομηχανίας ποὺ ἐπρόκειτο νὰ προπαγανδίσουν ἀργότερα οἱ ἀναρχικοί. Οἱ ἀληθινοὶ κληρονόμοι τῆς σκέψης τοῦ Σαὶν - Σιμὸν ἦταν λοιπὸν σ' αὐτὸ τὸ θέμα οἱ τραπεζίτες καὶ οἱ καπιταλιστὲς ποὺ ἀποτέλεσαν μάλιστα καὶ τοὺς πρώτους μαθητές του. Ὁ Σαὶν - Σιμὸν θὰ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ πρόδρομος τῶν μεγάλων βιομηχάνων καὶ κεφαλαιούχων τοῦ 19ου αἰώνα καὶ ὄχι τῶν ἐπαναστατῶν ἡγετῶν.

Ἡ ἐπίδραση ὅμως τοῦ Σαὶν - Σιμὸν στὸν Μὰρξ ἦταν τεράστια. Ὁ Σαὶν - Σιμὸν ἦταν ὁ πρῶτος στοχαστὴς ποὺ ἀνέλυσε τὶς ἱστο-

ρικὲς μεταβολὲς μὲ βάση τὴν πάλη ποὺ διεξάγεται ἀνάμεσα στὶς κοινωνικὲς καὶ οἰκονομικὲς τάξεις. Πίστευε ἐπίσης πὼς τὸ προτσὲς τῆς ἱστορίας βρισκόταν στὸ πλευρὸ τῆς ἐπανάστασης, πεποίθηση πού, ὅταν τῆς δόθηκε χεγκελιανὴ μορφὴ ἀπὸ τὸν Μάρξ, ἀποτέλεσε τὸν ἰσχυρότερο ψυχολογικὸ παράγοντα γιὰ τὴν ἐξάπλωση τοῦ μαρξισμοῦ. Ἡ ἀκατάστατη, χωρὶς σύστημα καὶ ἰδιόρυθμη διδασκαλία τοῦ Σαὶν - Σιμὸν διαδόθηκε καὶ συζητήθηκε μετὰ τὸ θάνατό του τὸ 1827. Μερικοὶ ἀπὸ τοὺς ὀπαδούς του ἔκαναν τὸν Σαιν-Σιμονισμὸ θρησκεία: ἄλλοι καλλιέργησαν τὴ λατρεία του γιὰ τὴν ἐπιστήμη καὶ δημιούργησαν τὸν κλάδο τῆς κοινωνιολογίας: ἄλλοι ἔγιναν πετυχημένοι ἐπιχειρηματίες καὶ στὴν οὐσία ἡ Διώρυγα τοῦ Σουὲζ καὶ ἡ σιδηροδρομικὴ γραμμὴ Παρίσι - Λυὸν - Μεσόγειος ἦταν ἐπιχειρήσεις ἐμπνευσμένες ἀπὸ τὶς ἰδέες του. Μολονότι δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ θεωρηθεῖ ἀναρχικός, οἱ ἀπόψεις του, ὅπως καὶ τοῦ Φουριέ, πρόσφεραν πολλὰ γιὰ τὴ διαμόρφωση τῆς πνευματικῆς ἀτμόσφαιρας στὴν ὁποία ἀναπτύχθηκαν οἱ δύο μεγάλοι ἀναρχικοὶ τοῦ 19ου αἰώνα, ὁ Προυντὸν καὶ ὁ Μπακούνιν.

Ἐνῶ οἱ οὐτοπικοὶ σοσιαλιστὲς στὴ Γαλλία συμπληρώνουν τὸ ἔργο τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης, κάνοντας προτάσεις γιὰ τὴ μορφὴ τῆς κοινωνίας μετὰ τὴν ἑπόμενη πετυχημένη κοινωνικὴ ἐπανάσταση, οἱ Γερμανοὶ φιλόσοφοι πρόσφεραν τὸ ἄλλο οὐσιαστικὸ στοιχεῖο στὴ σκέψη τῶν νεότερων πρακτικῶν καθὼς καὶ θεωρητικῶν ἐπαναστατῶν ποὺ ἐμφανίστηκαν στὴ δεκαετία τοῦ 1830 καὶ τοῦ 1840. «Οἱ ἀληθινοί μου δάσκαλοι εἶναι τρεῖς», ἔγραφε ὁ Προυντόν, «ἡ Βίβλος, ὁ Ἄνταμ Σμὶθ καὶ ὁ Χέγκελ». (28) : καὶ στὸ ἔργο του ἐμφανίζονται περισσότερα ἴχνη τοῦ τελευταίου παρὰ τῶν δύο προηγούμενων. Τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ ὁ Μπακούνιν, ὅπως καὶ ὅλοι οἱ Ρῶσοι διανοούμενοι τῆς γενιᾶς του, αἰσθάνθηκε τὴν ἐπίδραση τοῦ Χέγκελ καὶ τὸν ἀγάπησε μὲ ὅλη τὴ βιαιότητα τῆς παθιασμένης φύσης του. Μέσα ἀπὸ τὴ μελέτη τοῦ Χέγκελ, ἔγραφε, «ἔχω ἀνορθωθεῖ γιὰ νὰ μὴν ξαναπέσω ποτέ». (29)

Ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση εἶχε ἀποδείξει πὼς ἦταν δυνατὸ νὰ καταστραφοῦν οἱ παλιὲς μορφὲς διακυβέρνησης. Οἱ οὐτοπικοὶ σοσιαλιστὲς πρότειναν ἐξιδανικευμένες εἰκόνες γιὰ τὴ μορφὴ τοῦ καινούργιου κόσμου. Οἱ χεγκελιανοὶ ἦταν ἐκεῖνοι ποὺ πρόσφεραν στὴ νέα γενιὰ τῶν ἐπαναστατῶν τὴν παποίθηση ὅτι ἡ ἱστορία

βρισκόταν στὸ πλευρό τους, καὶ τὴ φιλοσοφία τῆς ριζικῆς ἀλλαγῆς. Οἱ διάδοχοι τοῦ Χέγκελ —οἱ «νεοχεγκελιανοί»— παρέλαβαν τὴ θεωρία τοῦ δασκάλου καὶ τὴν ἔστρεψαν πρὸς ἐπαναστατικοὺς στόχους. Ἐνῶ ὁ ἴδιος ὁ Χέγκελ εἶχε χρησιμοποιήσει τὴ φιλοσοφία του σὰν μέσο δικαίωσης τοῦ ὑπάρχοντος πρωσικοῦ κράτους, οἱ διάδοχοί του, σύμφωνα μὲ τὸν Μάρξ, ἀντέστρεψαν τὴν διαλεκτική του καὶ τὴν ἔκαναν φιλοσοφία τῆς ἐπανάστασης. Ἐφόσον, σύμφωνα μὲ τὸν Χέγκελ, ὅλα ὅσα ἦταν πραγματικὰ ἦταν ὀρθολογικά, θὰ πρέπει, σκέφτηκαν οἱ νεοχεγκελιανοί, νὰ εἶναι δυνατὴ ἡ ἀναδιάρθρωση τοῦ κόσμου ἔτσι ποὺ νὰ ἀνταποκρίνεται στὶς ἀπαιτήσεις τοῦ ὀρθοῦ Λόγου. Ἐφόσον, πάλι, ἡ κίνηση τῆς ἱστορίας ἦταν διαλεκτικὴ καὶ ὅλες οἱ συγκρούσεις εἶχαν σὰν ἀποτέλεσμα μιὰ νέα σύνθεση, ἡ σύγκρουση τῶν τάξεων ἢ οἱ διαδοχικὲς ἐπαναστάσεις θὰ πρέπει ἀναπόφευκτα νὰ δημιουργήσουν μιὰ νέα τάξη πραγμάτων. Μ' αὐτὴ τὴ μέθοδο ἐπεξεργάστηκε ὁ Μὰρξ τὴ θεωρία τῆς πάλης τῶν τάξεων ποὺ θὰ κατέληγε στὴ δικτατορία τοῦ προλεταριάτου, διάφοροι ἄλλοι, ὅμως, ποὺ εἶχαν κι αὐτοὶ γοητευτεῖ ἀπὸ τὸν Χέγκελ, πρόσφεραν πάρα πολλὰ στὴν ἀνάπτυξη μιᾶς καθαρὰ ἀναρχικῆς θεωρίας. Ἐνῶ ὁ Μάρξ καὶ μερικοὶ ἄλλοι, ὅπως ὁ Μόζες Χές, συνδύασαν τὴ θεωρία τῆς πάλης τῶν τάξεων μὲ τὴ χεγκελιανὴ ἀντίληψη γιὰ τὸ κράτος, γιὰ νὰ δημιουργήσουν τὴν ἰδέα τοῦ κρατικοῦ κομμουνισμοῦ, ὅπου τὸ παντοδύναμο, ὀρθολογικὸ κράτος θὰ καταργήσει τελικὰ τὶς διάφορες τάξεις καὶ θὰ διαμορφώσει ὅλους τοὺς πολίτες σὲ ἁρμονικὸ σύνολο πρὶν τελικὰ μαραθεῖ, ὁρισμένοι ἄλλοι, κι αὐτοὶ ἐπηρεασμένοι ἀπὸ τὸν Χέγκελ, ἔβλεπαν τὴν τελικὴ σύνθεση, ὅπως ὁ Προυντόν, σὰν ἄμεση κατάργηση τοῦ κράτους.

Ἀπὸ τοὺς ἐπαναστάτες τοῦ 1830 καὶ τοῦ 1840 ποὺ πρόσφεραν πάρα πολλὰ καὶ ἄμεσα στὴ διαμόρφωση τῶν ἀναρχικῶν θεωριῶν τῆς ἑπόμενης γενιᾶς, ὁ Βίλχελμ Βάϊτλινγκ ἦταν ὁ πιὸ σημαντικός. Ὁ Βάϊτλινγκ καταγόταν ἀπὸ πολὺ φτωχὴ οἰκογένεια. Γεννήθηκε τὸ 1808, νόθος γιὸς μιᾶς Γερμανίδας ὑπηρέτριας κι ἑνὸς ἀξιωματικοῦ τοῦ στρατοῦ τοῦ Ναπολέοντα. Ἔγινε ράφτης καὶ μετακόμισε στὸ Παρίσι ὅπου βρισκόταν σ' ἐπαφὴ μὲ τὸ Μὰρξ καὶ τὸν Μπακούνιν, τὸν ὁποῖο εἶχε γνωρίσει σὲ μιὰ προηγούμενη ἐπίσκεψή του στὴν Ἑλβετία. Ὁ Μπακούνιν καὶ ὁ Μὰρξ δὲν κατά-

φεραν στὴν οὐσία νὰ τὸν κάνουν χεγκελιανό, καὶ ἀντλοῦσε τὶς ἰδέες του ἀπὸ τὸ Σαὶν - Σιμὸν καὶ τὸν Φουριέ. Δὲν ἀπέβαλε ποτὲ ὅμως κάποια μορφὴ πρωτόγονου χριστιανισμοῦ, τὴν πεποίθηση ὅτι ὁ Χριστὸς ἦταν ὁ πρῶτος κομμουνιστής, ποὺ εἶχε μιλήσει ἐνάντια στὴν ἰδιοκτησία καὶ τὸν πλοῦτο, ποὺ ἦταν νόθος σὰν τὸν Βάϊτλινγκ, κι ἔκανε παρέα μὲ πόρνες καὶ ψαράδες. Ἀναφερόταν διαρκῶς στὸν Τόμας Μύντσερ καὶ στὸν Ἰωάννη ἀπὸ τὸ Λέυντεν, καὶ θεωροῦσε κατὰ κάποιο τρόπο τὸν ἑαυτό του συνεχιστὴ τοῦ κηρύγματός τους· διακήρυσσε κι αὐτὸς ὅτι οἱ δημοκρατικὲς ἰδέες «ἐκπορεύονται ἀπὸ τὸ χριστιανισμό». (30) Τὸ 1838 κυκλοφόρησε τὸ «Ἡ ἀνθρωπότητα, ὅπως εἶναι καὶ ὅπως θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι», καὶ τὸ 1842 τὸ «Ἐγγυήσεις Ἁρμονίας καὶ Ἐλευθερίας». Στὰ ἔργα του αὐτὰ συνδύαζε τὴν πεποίθηση ὅτι ἡ ταξικὴ πάλη καταλήγει στὴν ἀναπόφευκτη ἐπανάσταση μὲ πολλὲς ἀκαθόριστες ἀκόμα ἀναρχικὲς ἀπόψεις· στὸ ἔργο του «Τὸ Εὐαγγέλιο ἑνὸς Φτωχοῦ Ἁμαρτωλοῦ», ποὺ κυκλοφόρησε τρία χρόνια ἀργότερα, σύνδεσε ὅλα αὐτὰ μὲ τὴν δική του παραλλαγὴ τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας. «Ἡ τέλεια κοινωνία», ἀναφέρει ὁ Μπακούνιν τὰ λόγια τοῦ Βάϊτλινγκ, «δὲν ἔχει καμιὰ κυβέρνηση, μονάχα διαχείριση, δὲν ἔχει νόμους, μονάχα ὑποχρεώσεις, δὲν ἔχει ποινές, μονάχα μέσα ἐπανόρθωσης». (31) Πρόκειται στὴν οὐσία γιὰ ἰδέες πολὺ κοντινὲς μὲ τὶς ἀπόψεις τοῦ Γκόντουϊν, τὸν ὁποῖο εἶναι σίγουρο ὅτι δὲν διάβασε ποτέ, καθὼς καὶ μὲ τὶς ἀπόψεις τοῦ Σαὶν - Σιμόν, ποὺ εἶναι μᾶλλον σίγουρο ὅτι τὸν διάβασε. Ἀπὸ τὸν Χέγκελ ἀντλεῖται ἡ πίστη σὲ μιὰ ἰδανικὴ κοινωνία ποὺ οἱ νόμοι της ταυτίζονται μὲ τὶς ἐπιταγὲς τῆς ἠθικῆς, ἔτσι ποὺ δὲν ὑπάρχει καμιὰ σύγκρουση ἀνάμεσα στὸ ἄτομο καὶ τὴν κοινότητα. Οἱ ἀπόψεις τοῦ Βάϊτλινγκ μποροῦν νὰ χαρακτηριστοῦν καλύτερα σὰν οὐτοπικὸς κομμουνισμὸς καὶ ὄχι σὰν ἀναρχισμός, γιατὶ πίστευε ὅτι τὸ κράτος θὰ πρέπει νὰ διοικεῖται ἀπὸ κάποια καθαρὰ Σαιν-Σιμονικὴ ἐπιτροπὴ γιατρῶν, ἐπιστημόνων καὶ φιλοσόφων, ποὺ θὰ ἔχουν τὴ δικαιοδοσία νὰ διευθύνουν τὴν ἐργασία. Ταυτόχρονα ἀντιπαθοῦσε τὸν συγκεντρωτισμὸ καὶ μισοῦσε τὴν ὅλη ἰδέα τῆς χρηματικῆς οἰκονομίας — χαρακτηριστικὸ σαφῶς ἀναρχικό. Θὰ προτιμοῦσε νὰ βασιζόταν ὅλη ἡ οἰκονομία στὴν ἀνταλλαγὴ τῶν ἀγαθῶν χωρὶς τὴ μεσολάβηση χρημάτων, ἔτσι ποὺ ἡ ἐργασία τοῦ κάθε ἀνθρώπου νὰ βρί-

σκεται σὲ ἄμεση σχέση μὲ αὐτὰ ποὺ παράγει καὶ τὰ προϊόντα νὰ ἀνταλλάσονται ἄμεσα μέσα στὴν κοινότητα. Πρόκειται γιὰ ἀντίληψη ποὺ χαρακτηρίζει ὅλους τοὺς κοινωνικοὺς μεταρυθμιστές: ὁ Ρόμπερτ Ὄουεν εἶχε δραματιστεῖ ἕνα «Δίκαιο Ἐθνικὸ Χρηματιστήριο Ἐργασίας», κι ἕνας ἀπὸ τοὺς Ἀμερικανοὺς ὀπαδούς του, ὁ Τζοσάϊα Γουῶρεν, ἄνοιξε τὸ 1826 ἕνα μαγαζὶ στὸ Σινσινάτι, ὅπου οἱ πελάτες ἔπαιρναν πίστωση ἀνάλογα μὲ τὸ ποσοστὸ ἐργασίας ποὺ περιεῖχαν τὰ προϊόντα ποὺ παραδίδονταν στὸ κατάστημα. Ὁ Προυντὸν ἐπρόκειτο νὰ ἀναπτύξει αὐτὴ τὴν ἰδέα· καὶ ἡ κατάργηση τοῦ χρήματος ἔγινε ἀπὸ τότε ἀπαραίτητη βασικὴ ἀρχὴ σ' ὅλα τὰ ἀναρχικὰ προγράμματα.

Ὅταν συναντήθηκαν στὴν Ἑλβετία, ὁ Μπακούνιν ἐντυπωσιάστηκε ἀπὸ τὶς «Ἐγγυήσεις» τοῦ Βάϊτλινγκ. Στὶς «Ἐγγυήσεις» ὁ Βάϊτλινγκ ἔγραφε ὅτι οἱ ἐπαναστάσεις θὰ γίνουν «ἢ μὲ σκληρὴ σωματικὴ βία ἢ μὲ τὴν πνευματικὴ δύναμη, ἢ καὶ μὲ τὰ δυό. Τὸ σπαθὶ δὲν παρεχώρησε ἀκόμα τὴ θέση του στὴν πένα· ἀλλὰ θὰ ἔρθει ὁ καιρὸς ποὺ θὰ γίνουν ὅλα ἀκριβῶς ἔτσι. Τότε οἱ ἐπαναστάσεις δὲν θὰ εἶναι πιὰ αἱματηρές». (32) Στὴν πράξη, ὅμως, δὲν ὑπάρχει καιρὸς γιὰ χάσιμο. Μόνο μὲ τὴν ἔκκληση στὰ ὑλικὰ συμφέροντα τοῦ λαοῦ θὰ ξεσπάσει ἡ ἐπανάσταση: «νὰ περιμένουμε μέχρι ποὺ νὰ διαφωτιστοῦν ὅλοι, ὅπως προτείνεται συνήθως, σημαίνει νὰ παρατήσουμε τὴν ὅλη ὑπόθεση». (33) Ὅταν ἔφυγε ἀπὸ τὸ Παρίσι γιὰ τὴν Ἑλβετία, ἡ δράση τοῦ Βάϊτλινγκ δὲν τοῦ δημιούργησε προβλήματα μόνο μὲ τὶς ἀρχὲς τῆς Ζυρίχης, ἀλλὰ καὶ μὲ ὁρισμένους φίλους του. «Θὰ ἔρθει ὁ καιρὸς ποὺ δὲν θὰ ζητᾶμε, οὔτε θὰ παρακαλᾶμε, ἀλλὰ θὰ ἀπαιτοῦμε. Τότε λοιπὸν θ' ἀνάψουμε μιὰ μεγάλη φωτιὰ μὲ τραπεζογραμμάτια, λογαριασμούς, διαθῆκες, καταλόγους φόρων, συμβόλαια ἐνοικίου, καὶ ὅλοι θὰ ρίξουν τὰ πορτοφόλια τους μέσα στὴ φωτιά...» Τὴν ἐποχὴ περίπου ποὺ συνάντησε τὸν Μπακούνιν, ὁ Βάϊτλινγκ εἶχε καταπιαστεῖ μὲ τὴν ὀργάνωση μιᾶς σειρᾶς λεσχῶν, καὶ φαίνεται πὼς ἔλπιζε ὅτι βρίσκονταν ἤδη ἐκεῖ τὰ μέσα γιὰ τὴν πραγμάτωση τῆς ἐπανάστασης καὶ ὅτι οἱ ὀπαδοί του θὰ ἦταν σὲ λίγο ἕτοιμοι νὰ πάρουν ὅλα ὅσα θέλουν καὶ ν' ἀνοίξουν τὶς φυλακὲς γιὰ νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν ὑποστήριξη τῶν καταδίκων. (34) Ὁποιεσδήποτε ἰδέες κι ἂν εἶχε ὁ Βάϊτλινγκ γιὰ τὴ χρήση τῆς βίας

ἐκείνη τὴν ἐποχή, δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία πῶς ἦταν πεπεισμένος —καὶ ὅτι σ' αὐτὸ θὰ τὸν ἀκολουθοῦσε κι ὁ Μπακούνιν— ὅτι οἱ ἀληθινὲς ἐπαναστάσεις γίνονται ἀπὸ ἐκείνους ποὺ δὲν ἔχουν νὰ χάσουν τίποτα. Ἡ νέα ἠθικὴ τῆς ἐπανάστασης, ἔγραφε, «μπορεῖ νὰ διδαχτεῖ ἀποτελεσματικὰ μόνο στὶς συγχυσμένες μάζες ποὺ συσσωρεύονται στὶς μεγάλες πόλεις μας καὶ ζοῦν στὴν πιὸ ξεδιάντροπη ἀθλιότητα». (35)

Οἱ πραγματικὰ φτωχοί, οἱ λουμπενπρολετάριοι, ποὺ περιφρονήθηκαν τόσο πολὺ ἀπὸ τοὺς μαρξιστές, οἱ ἄνθρωποι ποὺ δὲν ἔχουν κανένα στήριγμα σ' αὐτὴ τὴν κοινωνία, καὶ ὄχι οἱ πετυχημένοι τεχνίτες ποὺ ἔχουν ἐξασφαλίσει κάποια θέση στὸν κόσμο, αὐτοὶ καὶ μόνον αὐτοὶ θὰ γίνουν ἐπαναστάτες. Στὴν οὐσία, τὸ πετυχημένο ἀναρχικὸ κίνημα τοῦ 19ου καὶ τοῦ 20οῦ αἰώνα βασιζόταν σ' ἕνα συνδυασμὸ ἀνθρώπων ὅπως ὁ Βάϊτλινγκ —εἰδικευμένοι, ἀνεξάρτητοι, αὐτοδημιούργητοι τεχνίτες— καὶ ἀνθρώπων ποὺ βρέθηκαν σὲ κατάσταση κοινωνικῆς καὶ οἰκονομικῆς ἀπελπισίας, ὅπως, λογουχάρη, οἱ ἀκτήμονες ἐργάτες γῆς τῆς 'Ανδαλουσίας.

Ὁ ἴδιος ὁ Βάϊτλινγκ, ὅμως, δὲν ἦταν βίαιος ἐπαναστάτης στὴν πράξη, μολονότι φυλακίστηκε ἀρκετὲς φορές, γιατὶ στὶς Κομμουνιστικὲς Λέσχες ποὺ εἶχε ἱδρύσει, συζητοῦνταν ἀνατρεπτικὲς ἰδέες. Μετὰ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1848, ἀφοῦ ἀναγκάστηκε νὰ γυρίσει βιαστικὰ στὴ Γερμανία, ἔφυγε γιὰ τὶς ΗΠΑ, ὅπου πέρασε ὅλη τὴν ὑπόλοιπη ζωή του προσπαθώντας χωρὶς ἐπιτυχία νὰ θεμελιώσει διάφορες οὐτοπικὲς κοινότητες.

Ἐκεῖνο ποὺ κάνει σημαντικοὺς τοὺς οὐτοπικοὺς σοσιαλιστὲς γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῶν μεγάλων ἐπαναστατικῶν κινημάτων —ἀναρχικῶν ἢ κομμουνιστικῶν— τοῦ 19ου καὶ τοῦ 20οῦ αἰώνα, δὲν εἶναι τόσο οἱ συχνές, ὅσο οἱ παθητικὲς προσπάθειές τους νὰ θέσουν σὲ ἄμεση πρακτικὴ ἐφαρμογὴ τὶς ἰδέες τους. Ἐκεῖνο ποὺ κατόρθωσαν ἦταν νὰ ἑδραιώσουν τὴν πεποίθηση ὅτι ἡ κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ ἀλλαγὴ θὰ πρέπει νὰ ἔχει τὸ προβάδισμα σὲ σχέση μὲ τὴν καθαρὰ πολιτικὴ μεταρύθμιση, καὶ ὅτι ἡ ἔρευνα τῶν σχέσεων ποὺ ἐπικρατοῦν ἀνάμεσα στὸν παραγωγὸ καὶ τὸν καταναλωτὴ ἢ ἀνάμεσα στὸ κεφάλαιο καὶ τὴν ἐργασία εἶναι πολὺ πιὸ

σημαντική ἀπὸ τὴν ἐπιχειρηματολογία γιὰ τὶς συνταγματικὲς μορφὲς καὶ τοὺς πολιτικοὺς θεσμούς.

Αὐτὴ ἡ συνειδητοποίηση τοῦ «κοινωνικοῦ ζητήματος» εἶχε κάνει τὴν ἐμφάνισή της στὶς κοινωνικὲς καὶ οἰκονομικὲς συνθῆκες τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰώνα, σὲ μιὰ ἐποχὴ ποὺ οἱ νέες βιομηχανικὲς μορφὲς καὶ οἱ νέες τεχνικὲς μέθοδοι, μαζὶ μὲ τὴν αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ τῶν πόλεων σ' ὅλη τὴν Εὐρώπη, προκαλοῦσαν τεράστιες νέες κοινωνικὲς καὶ οἰκονομικὲς συγκρούσεις καὶ νέα προβλήματα. Οἱ ταραχὲς ποὺ προκάλεσαν οἱ ὑφαντουργοὶ στὴ Λυὼν τὸ 1834 ἢ στὴ Σιλεσία τὸ 1841 εἶχαν ἀποδείξει πόσο τρομακτικὴ θὰ μποροῦσε νὰ εἶναι ἡ νέα ἐργατικὴ τάξη. Τὰ ξεσπάσματα τῶν βίαιων ριζοσπαστικῶν ἐργατικῶν ἀναταραχῶν στὸ Παρίσι, τὸ Βερολίνο ἢ τὴ Βιέννη, ποὺ διατάραξαν τὴν πορεία ἐφησυχασμοῦ τῶν ἀστικῶν ἐπαναστάσεων τοῦ 1848, ἀποκάλυψαν ποιὲς ἦταν οἱ διαθέσιμες δυνάμεις γιὰ τοὺς ἐπαναστάτες ποὺ ἤξεραν πῶς νὰ τὶς ὀργανώσουν καὶ πῶς νὰ μεταπλάσουν τὶς ἀσαφεῖς βλέψεις τους σὲ ἀληθινὴ ἐπαναστατικὴ φιλοσοφία. «Κάναμε μιὰ ἐπανάσταση χωρὶς καμιὰ ἰδέα», παραπονιόταν ὁ Προυντὸν τὸ 1848. Οἱ ἐπαναστάσεις δὲν θὰ στεροῦνταν τὶς ἰδέες στὸ μέλλον. Μετὰ τὸ 1848 ὁ Μὰρξ καὶ ὁ Ἔγκελς, ὁ Προυντὸν καὶ ὁ Μπακούνιν ἄντλησαν τὰ ἀντίστοιχα διδάγματα ἀπ' ὅ,τι εἶχε συμβεῖ. Μ' αὐτὲς τὶς φυσιογνωμίες ἀρχίζει τὸ σύγχρονο ἐπαναστατικὸ κίνημα, καὶ τόσο οἱ μαρξιστὲς ὅσο καὶ οἱ ἀναρχικοὶ ἀρχίζουν νὰ προπαγανδίζουν ἀντίθετες καὶ συχνὰ ἀνταγωνιστικὲς ἀπόψεις γιὰ τὴ μορφὴ ποὺ θὰ μποροῦσαν νὰ ἔχουν τὰ ἐπιτεύγματα τῆς ἐπανάστασης καὶ γιὰ τὴν μέθοδο ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ τεθεῖ σ' ἐφαρμογὴ γιὰ νὰ πετύχει ἡ ἐπανάσταση.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ III

Λογική καὶ ἐπανάσταση: Προυντὸν

«Ἡ δυστυχία μου εἶναι ὅτι τὰ πάθη μου συγχέονται μὲ τὶς ἰδέες μου· τὸ φῶς ποὺ φωτίζει τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους, μὲ καίει.»

Προυντὸν

1

«Τί εἶναι ἡ ἰδιοκτησία; Ἡ ἰδιοκτησία εἶναι κλοπή». Ἡ φράση αὐτὴ ἐμφανίστηκε σ' ἕνα κείμενο τοῦ Πιὲρ-Ζοζὲφ Προυντὸν τὸ 1840. Ἔμελλε νὰ γίνει ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ γνωστὰ καὶ δυναμικὰ ἐπαναστατικὰ συνθήματα τοῦ 19ου αἰώνα καὶ τὸ κείμενο αὐτὸ ἑδραίωσε τὴ φήμη τοῦ συγγραφέα, ποὺ ἦταν τριανταένα χρονῶν ὅταν πρωτοκυκλοφόρησε. Τὸ παρελθόν του καὶ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς ζωῆς του εἶναι σημαντικὰ γιὰ τὴν κατανόηση τόσο τῶν θεωριῶν του ὅσο καὶ τῆς ἀπήχησης ποὺ εἶχαν στὴ γαλλικὴ ἐργατικὴ τάξη. Ἡ καταγωγὴ τοῦ Προυντὸν ἦταν ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Μπεζανσὸν στὴ Φρὰνς-Κοντέ. Μολονότι ἔζησε καὶ ἐργάστηκε στὴ Λυὼν καὶ τὸ Παρίσι, ἡ ἠθικὴ καὶ πολιτικὴ σκοπιὰ ἀπὸ τὴν ὁποία ἀντιμετώπιζε τὰ πράγματα παρέμεινε ἡ σκοπιὰ τοῦ πουριτανοῦ νεολαίου ἀπὸ τὴν ἐπαρχία, ποὺ κλονίστηκε καὶ ἀηδίασε ἀπὸ τὴν πολυτέλεια, τὴν ἐπιδεικτικὴ ἐκκεντρικότητα, τὴν παρακμὴ καὶ τὴ διαφθορὰ τῆς μητρόπολης, «αὐτοῦ τοῦ κέντρου τῆς πολυτέλειας καὶ τῶν φώτων», ὅπως τὴν ἀποκαλοῦσε. (1) Οἱ γονεῖς τοῦ Προυντὸν ἦταν ἀγροτικῆς καταγωγῆς, ἀλλὰ ἐνσωματώνονταν σιγὰ-σιγὰ στὰ χαμηλότερα στρώματα τῆς μικροαστικῆς τάξης τῆς πόλης. Γιὰ μιὰ φορὰ τουλάχιστον εἶχε δίκιο ὁ Μάρξ ὅταν χαρακτήρισε τὸν Προυντὸν μικροαστό. Ὁ πατέρας του ἦταν τεχνίτης (εἶχε δουλέψει σὰν βαρελοποιὸς) ποὺ κατέληξε ζυθοποιὸς καὶ πανδοχέας στὴ Μπεζανσόν. Δὲν εἶχε ποτὲ μεγάλη ἐπιτυχία στὴ δουλειά του καὶ συχνὰ ἡ οἰκογένεια κακοπερνοῦσε. Ὁ νεότερος Προυντὸν προτιμοῦσε νὰ τὴν ἀποδίδει στὴν γιὰ λόγους ἀρχῶν ἄρνηση τοῦ πατέρα του νὰ ἀποδεχτεῖ τὰ διεφθαρμένα πρότυπα τοῦ ἐμπορίου τῆς ἐποχῆς. «Πούλαγε τὴ μπύρα του σχεδὸν σὲ τιμὴ

κόστους· δὲν ἤθελε παρὰ μιὰ ἁπλὴ ἐπιβίωση, ὁ καημένος ὁ ἀνθρωπάκος ἔχασε τὰ πάντα». (2) Ταυτόχρονα ἡ μητέρα τοῦ Προυντὸν ἀντιπροσώπευε τὸ ἰδανικὸ τῶν ἀγροτικῶν ἀρετῶν τῆς λιτότητας καὶ τῆς ἀνεξαρτησίας ποὺ ἐπρόκειτο νὰ ἐπηρεάσει μεγάλο μέρος τῶν ἀπόψεών του γιὰ τὴν ἰδανικὴ κοινωνία. Ἦταν, παθιασμένα θὰ λέγαμε, περήφανος γιὰ τὴν καταγωγή του: «Οἱ πρόγονοί μου κι ἀπὸ τὶς δυὸ πλευρὲς ἦταν ὅλοι τους ἐλεύθεροι ἐργαζόμενοι... πασίγνωστοι γιὰ τὴ γενναιότητα μὲ τὴν ὁποία ἀντιστάθηκαν ἐνάντια στὶς διεκδικήσεις τῶν ἀριστοκρατῶν... Ὅσο γιὰ τὴν εὐγενική μου καταγωγή, ἐ γ ὼ εἶμαι εὐγενής». (3) Ὅταν ἦταν παιδὶ εἶχε δουλέψει σὰν γελαδάρης, καὶ σ' ὅλη του τὴ ζωὴ θυμόταν τὴν ὀμορφιὰ τῆς ὑπαίθρου στὴν ἐπαρχία ποὺ γεννήθηκε, τὰ τοπία ποὺ ὁ φίλος καὶ συμπατριώτης του Γκυστὰβ Κουρμπὲ θὰ τὰ ζωγράφιζε μὲ τόση ζωντάνια. Ἡ ἄποψη τοῦ Προυντὸν γιὰ τὸν κόσμο παρέμεινε πάντοτε ἀγροτικὴ καὶ ἡ ἰδανική του κοινωνία ἦταν ἡ κοινωνία τῶν δυνατῶν, ἀνεξάρτητων καὶ ὅλο αὐτάρκεια ἀγροτῶν. Ὅλο του τὸ ἔργο, ὅπως καὶ πολλῶν μεταγενέστερων ἀναρχικῶν, διαπνέεται ἀπὸ κάποια νοσταλγία γιὰ τὶς χαμένες —καὶ συχνὰ φανταστικὲς— ἀρετὲς μιᾶς ἁπλῆς κοινωνίας, ὅπως ὑπῆρχε πρὶν διαφθαρεῖ ἀπὸ τὶς μηχανὲς καὶ τὶς ψεύτικες ἀξίες τῶν κεφαλαιούχων καὶ τῶν βιομηχάνων.

Ὁ Προυντὸν ἦταν ἐντελῶς αὐτοδίδακτος καὶ στὰ κείμενά του ἐμφανίζονται ὅλα ἐκεῖνα τὰ παράδοξα καὶ ἀπρόσμενα χαρακτηριστικὰ τῆς χωρὶς σύστημα αὐτοδιδαγμένης γνώσης. Εἶχε μάθει τυπογράφος (ἐπάγγελμα ἀπὸ τὸ ὁποῖο προῆλθαν πάρα πολλοὶ σοβαροὶ καὶ σημαντικοὶ ἀναρχικοί)· ἔμαθε μόνος του Ἑβραϊκά, Λατινικὰ καὶ Ἑλληνικά· διάβασε πολυάριθμα ἔργα γιὰ τὴ θρησκεία καὶ τὴ φιλοσοφία· διατύπωσε ἐρασιτεχνικὲς ἐτυμολογικὲς θεωρίες. Τελικὰ τὸ 1838 πῆρε μιὰ ὑποτροφία γιὰ τὸ Παρίσι ποὺ παραχωρήθηκε ἀπὸ τὴν Ἀκαδημία τῆς Μπεζανσόν· σ' αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ἀκαδημία ἀφιέρωσε ἀργότερα τὸ κείμενό του «Τί εἶναι ἡ ἰδιοκτησία;» μολονότι ἡ «Προειδοποίηση πρὸς τοὺς ἰδιοκτῆτες», ποὺ κυκλοφόρησε ὕστερα ἀπὸ δυὸ χρόνια, ἐπρόκειτο νὰ κατασχεθεῖ ἀπὸ τὸν εἰσαγγελέα τῆς Μπεζανσόν. Ἡ ἐπιτυχία τοῦ «Τί εἶναι ἡ ἰδιοκτησία;» καὶ τὸ κῦρος ποὺ ἀπέκτησε ὁ Προυντὸν ἀπὸ τὶς διαμάχες του μὲ τὶς ἀρχὲς τῆς Μπεζανσόν, τοῦ πρόσφεραν μεγάλη

φήμη. Σ' δλη τὴν ὑπόλοιπη ζωή του ἦταν ἀκαταπόνητος προπαγανδιστὴς καὶ συγγραφέας καὶ ἄσκησε ἀνελέητη κριτικὴ ἐνάντια στὴν ὑπάρχουσα κοινωνία σὰν σύνολο. Ἀφοσιώθηκε, σύμφωνα μὲ μιὰ περίφημη φράση του στὸ «Τί εἶναι ἡ ἰδιοκτησία;» στὴ μελέτη τῶν «μέσων βελτίωσης τῆς φυσικῆς, πνευματικῆς καὶ ἠθικῆς κατάστασης τῆς φτωχότερης καὶ πολυαριθμότερης τάξης».

Παρ' ὅλο ὅμως ποὺ τὸ «Τί εἶναι ἡ ἰδιοκτησία;» καὶ τὰ ἄλλα κείμενά του γιὰ τὸ ἴδιο θέμα ποὺ ἀκολούθησαν, γιὰ νὰ μὴν ἀναφέρουμε τὶς διαμάχες του μὲ τὶς ἀρχὲς τῆς Μπεζανσόν, τὸν ἔκαναν ἀρκετὰ γνωστὸ στοὺς ριζοσπαστικοὺς κύκλους τόσο στὴ Γαλλία ὅσο καὶ στὸ ἐξωτερικὸ —τὸ 1842 ὁ Κὰρλ Μάρξ γνώριζε ἤδη τὸ ἔργο του— δὲν τοῦ ἀπέφεραν καθόλου χρήματα. Ἔτσι τὰ ἑπόμενα χρόνια κέρδιζε τὰ ἀναγκαῖα γιὰ τὴ ζωὴ δουλεύοντας σὲ μιὰν ἑταιρεία ποτάμιων μεταφορῶν στὴ Λυών, ὅπου μελέτησε, ἀπὸ πρῶτο χέρι, τὰ προβλήματα τῆς παραγωγῆς καὶ τῆς ἀνταλλαγῆς τῶν ἀγαθῶν. Ἐκεῖ εἶχε καὶ τὴν πρώτη ἐμπειρία μὲ μαχητικὲς ἐργατικὲς ὁμάδες. Παρόλο ποὺ μέχρι τὸ 1847 δὲν ἦρθε νὰ μείνει στὸ Παρίσι, ἔκανε ἀρκετὲς ἐπισκέψεις στὴν πρωτεύουσα, καὶ σ' αὐτὰ ἀκριβῶς τὰ χρόνια πρωτοσυνάντησε τοὺς ἄλλους μεγάλους ἐπαναστάτες τῆς γενιᾶς του, ἰδιαίτερα τὸν Μὰρξ καὶ τὸν Μπακούνιν. Στὴν οὐσία τὰ κείμενά του γιὰ τὴν ἰδιοκτησία τὸν εἶχαν ἤδη καθιερώσει σὰν ριζοσπάστη στοχαστὴ ὅσον ἀφορᾶ τὴν οἰκονομία, καὶ οἱ ἀπόψεις του συζητιόντουσαν πλατιά, ἰδιαίτερα μάλιστα ἀφοῦ τὶς διατύπωσε σ' ἕνα ἐκτεταμένο φιλοσοφικὸ του ἔργο, στὸ «Σύστημα οἰκονομικῶν ἀντιφάσεων ἢ φιλοσοφία τῆς ἀθλιότητας». Πρόκειται γιὰ ἔργο χαρακτηριστικὸ τοῦ Προυντὸν — χωρὶς συνοχή, φλύαρο, διευρυμένο ἀπὸ ἄποψη θεμάτων, ποὺ περιλάμβανε ἀπὸ συζητήσεις γιὰ τὴν ὕπαρξη τοῦ θεοῦ μέχρι λεπτομερεῖς κριτικὲς γιὰ τὶς μεθόδους ἐλέγχου τῶν γεννήσεων. Ἀπηχεῖ τὰ ὁλόθερμα διαβάσματά του ἀπὸ τοὺς κλασικούς, τὴν ἱστορία καὶ τὴ φιλοσοφία καθὼς καὶ τὶς πουριτανικὲς ἠθικές του ἀπόψεις γιὰ τὸ γάμο καὶ τὴν οἰκογένεια. Πάνω ἀπ' ὅλα ἀντανακλᾶ τὴ γοητευτικὴ καινούργια φιλοσοφικὴ θεωρία ποὺ συζητοῦσαν διαρκῶς οἱ παριζιάνικες γνωριμίες τοῦ Προυντόν, ὁ Μάρξ, ὁ Μπακούνιν καὶ ὁ Κάρλ Γκρύν, καὶ παρουσιάζει τὶς ἰδέες ἐνάντια στὶς ὁποῖες ἀντιδροῦσε ὁ Προυντόν. Ἐπρόκειτο γιὰ τὶς ἰδέες τοῦ Φουριέ, τοῦ

Σαίν-Σιμόν καὶ τῶν ἄλλων Γάλλων «οὐτοπικῶν» ποὺ τὸν τελευταῖο καιρὸ εἶχαν κάνει δημοφιλεῖς τὶς λέξεις «σοσιαλισμός» καὶ «κομμουνισμός». Ὁ Προυντὸν ἀπέριπτε κάθε ἀναδιοργάνωση τῆς κοινωνίας ποὺ προσπαθοῦσε ἁπλῶς νὰ διευθετήσει ἐκ νέου τὰ ὑπάρχοντα συστατικά της. Δὲν εἶχε νόημα νὰ μετατεθεῖ ἡ ἐξουσία ἀπὸ τὴ μιὰ ὁμάδα σὲ μιὰν ἄλλη ἢ νὰ ἀφαιρεθεῖ ἡ ἰδιοκτησία τοῦ κεφαλαίου ἀπὸ τοὺς τωρινοὺς ἰδιοκτῆτες μόνο καὶ μόνο γιὰ ν' ἀντικατασταθοῦν ἀπὸ ἕνα καινούργιο σύνολο μονοπωλιακῶν ἐκμεταλλευτῶν τῶν φτωχῶν. «Ὁποιοσδήποτε ἐπικαλεῖται τὴν ἐξουσία καὶ τὸ κεφάλαιο γιὰ τὴν ὀργάνωση τῆς ἐργασίας, ψεύδεται, γιατὶ ἡ ὀργάνωση τῆς ἐργασίας πρέπει νὰ εἶναι ἡ ἀνατροπὴ τοῦ κεφαλαίου καὶ τῆς ἐξουσίας». (4) Ὁ Προυντὸν λοιπὸν ἐναντιώθηκε ἐξίσου στὶς τεράστιες βιομηχανικὲς ἐπιχειρήσεις, στὶς ὁποῖες ἀπέβλεπαν οἱ ὀπαδοὶ τοῦ Σαὶν - Σιμὸν γιὰ τὴν κατάργηση τῆς ἀθλιότητας, καὶ στὴ μαζικὴ παραγωγὴ καὶ κατανάλωση τῶν φαλαστηρίων τοῦ Φουριέ· ἀπέριπτε ὅμως καὶ τὰ σχέδια ποὺ ἐκπονήθηκαν ἀπὸ τὸν Ἐτιὲν Καμπὲ ἢ τὸν Λουὶ Μπλὰν γιὰ τὴ δημιουργία οὐτοπικῶν κοινοτήτων ὅπου ὅλα θὰ ἦταν κοινὴ ἰδιοκτησία, ἀλλὰ ἡ ἐργασία θὰ ἦταν ὑποταγμένη σὲ κάποια ἰσχυρὴ κεντρικὴ διεύθυνση. Κι ἐπιπλέον δὲν συμπαθοῦσε καθόλου τὶς συνηθισμένες θεωρίες τῶν φιλελεύθερων. Μολονότι εἶχε μάθει οἰκονομία ἀπὸ τὶς ἴδιες πηγές —Ἄνταμ Σμίθ, Ρικάρντο, Σαίη— ἀπέριπτε τὸ συμπέρασμά τους ὅτι ἡ κατάργηση τῶν δασμῶν καὶ ἡ εἰσαγωγὴ τοῦ διεθνοῦς ἐλεύθερου ἐμπορίου θὰ ἔλυνε ὅλα τὰ οἰκονομικὰ προβλήματα. Στὴν οὐσία ὁρισμένες ἀπὸ τὶς πιὸ γλαφυρὲς σελίδες τοῦ βιβλίου του «Σύστημα οἰκονομικῶν ἀντιφάσεων» εὐνοοῦσαν τὸν προστατευτισμὸ καὶ ἐναντιώνονταν στὸ ἐλεύθερο ἐμπόριο, μὲ τὴ δικαιολογία ὅτι τὸ ἐλεύθερο ἐμπόριο θὰ ἐπέτρεπε ἁπλῶς στοὺς φτωχοὺς νὰ ὑφίστανται τὴν ἐκμετάλλευση σὲ διεθνῆ κλίμακα ἀπὸ τὰ ἴδια μονοπώλια ποὺ τοὺς καταπίεζαν καὶ πρίν.

Ἀντὶ γιὰ μιὰ κοινωνία βασισμένη στὴ συσσώρευση καὶ τὴν κυκλοφορία τοῦ κεφαλαίου καὶ στὴν ἐπιβολὴ κεντρικῆς κυβερνητικῆς ἐξουσίας, θεωροῦσε ὅτι ἡ ἐργασία, ἡ πραγματικὴ δουλειὰ ποὺ γίνεται ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο, θὰ πρέπει νὰ ἀποτελεῖ τὴ βάση κάθε κοινωνικῆς ὀργάνωσης. «Ἡ ἐργασία», ἔγραφε, «εἶναι τὸ πρῶτο χαρακτηριστικό, τὸ οὐσιαστικὸ γνώρισμα τοῦ ἀνθρώπου». (5) Ἀπὸ

τή στιγμή πού ή έργασία τοῦ ἀνθρώπου βρίσκεται σὲ ἄμεση σχέση μὲ τὶς ἀνάγκες του, τὸ πρόβλημα τῆς ἐκμετάλλευσης θὰ ἐξαφανιστεῖ καὶ κάθε ἄνθρωπος θὰ ἐργάζεται ἁπλῶς γιὰ νὰ ἐπιβιώσει αὐτὸς καὶ ἡ οἰκογένειά του χωρὶς νὰ παράγει κέρδη γιὰ τὸν ἰδιοκτήτη ἢ τὸν ἐργοδότη πού δὲν κάνει τίποτα. Ἡ ἰδιοκτησία —καὶ ὁ Προυντὸν φαίνεται νὰ ἐννοεῖ τόσο τὴν ἔγγειο ἰδιοκτησία ὅσο καὶ τὸ κεφάλαιο— εἶναι κλοπή, γιατὶ ὁ ἰδιοκτήτης ἰδιοποιεῖται ὅ,τι θὰ ἔπρεπε νὰ διατίθεται ἐλεύθερα σὲ ὅλους. Στὴ θέση τῆς ἰδιοκτησίας, ὑποστηρίζει ὁ Προυντόν, «μπορεῖ νὰ ὑπάρχει μόνο ἡ κατοχὴ καὶ ἡ χρήση, μὲ τὴ διαρκῆ προϋπόθεση ὅτι κάθε ἄνθρωπος ἐργάζεται κι ἔχει πρὸς τὸ παρὸν στὴν κατοχή του μόνο τὰ ἀντικείμενα πού παράγει». (6)

Γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς ἄμεσης σχέσης ἀνάμεσα σ' αὐτὰ πού παράγει ἕνας ἄνθρωπος καὶ σ' αὐτὰ πού καταναλώνει, ἡ βασικὴ προϋπόθεση, σύμφωνα μὲ τὸν Προυντόν, εἶναι ἡ κατάργηση ὁλόκληρης τῆς καθιερωμένης δομῆς πιστώσεων καὶ ἀνταλλαγῶν. Ἀπὸ τὴ στιγμὴ πού θὰ ἔχουν ἐξαφανιστεῖ οἱ κεφαλαιοῦχοι, οἱ τράπεζες καί, στὴν οὐσία, τὸ χρῆμα, οἱ οἰκονομικὲς σχέσεις μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων θὰ ἐπιστρέψουν σὲ μιὰ ὑγιῆ φυσικὴ ἁπλότητα. Ὁ Προυντὸν ἔμελλε, πράγματι, τὸ 1849 νὰ κάνει μιὰ σύντομη ἀποτυχημένη προσπάθεια γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ αὐτῆς τῆς μεταρύθμισης, ἱδρύοντας ἀπὸ μόνος του μιὰ Τράπεζα τοῦ Λαοῦ, πού δὲν διέθετε κεφάλαιο καὶ δὲν ἀποκόμιζε κέρδη, κι ὅπου οἱ πελάτες μποροῦσαν νὰ συσσωρεύσουν πιστώσεις γιὰ τὰ ἀγαθὰ πού εἶχαν παραχθεῖ πραγματικὰ ἀπὸ τοὺς ἴδιους. Ἔτσι μποροῦσαν νὰ ἀνταλλάσσουν τὸ προϊὸν μὲ τὸ προϊὸν χωρὶς νὰ ὑπάρχει ἀνάγκη χρημάτων. «Πρέπει νὰ καταστρέψουμε τὴ βασιλικὴ κυριαρχία τοῦ χρυσοῦ», ἔγραφε ὕστερα ἀπὸ τὴν συντριβὴ τῶν προσπαθειῶν του νὰ ἐφαρμόσει στὴν πράξη τὴν ἰδέα του, «μεταβάλλοντας κάθε προϊὸν τῆς ἐργασίας σὲ τρέχον νόμισμα...» (7) Ἦταν μιὰ ἰδέα πού ὁ Προυντόν, παρ' ὅλη τὴν ἀποτυχία της καὶ τὴν μὴ ἐφαρμογή της, δὲν θὰ τὴν ἐγκατέλειπε ποτὲ καὶ θὰ ἀποτελοῦσε βασικὸ στοιχεῖο τῆς ἄποψής του γιὰ τὴν κοινωνικὴ ὀργάνωση, πού ἐπρόκειτο νὰ ὑπερασπίσει μὲ τὸ ἔργο του.

Πρὶν γράψει τὸ «Σύστημα οἰκονομικῶν ἀντιφάσεων» καὶ τὰ προηγούμενα δοκίμιά του γιὰ τὴν ἰδιοκτησία, ὁ Προυντὸν εἶχε

μελετήσει τὴ φιλοσοφία τοῦ Κάντ καὶ τοῦ Φίχτε. Οἱ ἐπαφές του ὅμως μὲ τοὺς Γερμανοὺς ἐμιγκρέδες στὸ Παρίσι τοῦ δίδαξαν τὸν τρόπο σκέψης καὶ τὴ φρασεολογία τῆς γερμανικῆς φιλοσοφίας καὶ τοῦ γνώρισαν τὴ χεγκελιανὴ σχολή. Ἔτσι τὰ κείμενά του τῆς δεκαετίας τοῦ 1840 ἀσχολοῦνται ἰδιαίτερα μὲ τὴ συζήτηση γιὰ τὸ Ὑποκείμενο καὶ τὸ Ἀντικείμενο, τὴ βάση τῆς ἠθικῆς καὶ τῆς διαλεκτικῆς. Αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ, μᾶλλον ἀδέξια, προσπάθεια τοῦ Προυντὸν νὰ συγκροτήσει τὸ «Σύστημα οἰκονομικῶν ἀντιφάσεων» σύμφωνα μὲ τὸ χεγκελιανὸ πρότυπο ἦταν ποὺ προκάλεσε τὴν είρωνεία τοῦ Μάρξ, καὶ φαίνεται πὼς ὑπάρχει κάποια ἀλήθεια στὸ σχόλιο ποὺ ἔκανε ὁ Μάρξ: «Ἀπὸ τὴ χεγκελιανὴ διαλεκτικὴ ὁ κύριος Προυντὸν διατήρησε μόνο τὴ φρασεολογία». Ὁ Μάρξ ἰσχυρίστηκε πὼς αὐτὸς εἶχε γνωρίσει στὸν Προυντὸν τὸν χεγκελιανισμὸ καὶ ἔγραφε: «Τοῦ ἐμφύσησα τὸν χεγκελιανισμὸ πρὸς μεγάλο του κακό, μιὰ καὶ δὲν μποροῦσε νὰ μελετήσει τὸ θέμα σὲ βάθος, ἀφοῦ δὲν ἤξερε Γερμανικά». (8) Ὁ Μάρξ παρουσίασε τὴν ὀξύτατη κριτική του ἐνάντια στὶς οἰκονομικὲς θεωρίες τοῦ Προυντὸν μέσα σ' ἕνα χρόνο ἀπὸ τὴν ἔκδοση τοῦ «Συστήματος οἰκονομικῶν ἀντιφάσεων», μὲ ἕνα βιβλίο του ποὺ τιτλοφορήθηκε, παρωδώντας τὸν ὑπότιτλο τοῦ Προυντόν, «Ἡ ἀθλιότητα τῆς φιλοσοφίας». Στὴν οὐσία, ὅμως, ὅπως συνέβαινε συχνὰ μὲ τὸν Μάρξ, οἱ θεωρητικὲς διαφορὲς ἔκρυβαν μιὰ βαθιὰ προσωπικὴ διαφορά. Ὅταν ὁ Προυντὸν πρωτοσυνάντησε τὸν Μὰρξ τὸ χειμώνα τοῦ 1844-45, ὁ Προυντὸν ἦταν ἤδη συγκριτικὰ διάσημος συγγραφέας, ποὺ τὰ κείμενά του καὶ οἱ ἰδέες του συζητιοῦνταν πλατιά, ἐνῶ ὁ Μάρξ ἦταν ἀκόμα ἕνας ἄγνωστος ριζοσπάστης Γερμανὸς δημοσιογράφος. Ὁ Μὰρξ πολὺ γρήγορα διαπίστωσε πόσο χρήσιμος μποροῦσε νὰ εἶναι ὁ Προυντὸν γιὰ τὴ δουλειά του καὶ ἔκανε τὴν πρόταση ὅτι θὰ ἔπρεπε νὰ δράσει σὰν ἀντιπρόσωπος στὸ Παρίσι μιᾶς ὀργάνωσης ποὺ θὰ συνέδεε τοὺς σοσιαλιστὲς τῶν διαφόρων χωρῶν μὲ τὴ μέθοδο τῆς ἀλληλογραφίας — πρώτη ἀπόπειρα γιὰ τὴ δημιουργία τῆς Διεθνοῦς, στὴν ὁποία εἴκοσι χρόνια ἀργότερα θὰ κυριαρχοῦσε ὁ Μάρξ. Ὁ Προυντὸν δὲν ἐνθουσιάστηκε μὲ τὴν ἰδέα· φαίνεται πὼς παρόλο τὸ θαυμασμό του γιὰ τὸν Μὰρξ καὶ τὸν ἐνθουσιασμό του γιὰ τὴν ἀνακάλυψη τῆς νέας γερμανικῆς φιλοσοφίας, εἶχε ἀντιληφθεῖ πόσο δύσκολος συνεργάτης ἦταν ὁ Μάρξ·

καὶ ὁπωσδήποτε ὑπῆρχαν ἤδη διαφωνίες ποὺ ἀποκαλύπτονται ὁλοκάθαρα μὲ τὴν ἀπάντηση τοῦ Προυντὸν στὸν Μάρξ. «Ἂς ἐρευνήσουμε μαζί, ἂν θέλετε, τοὺς νόμους τῆς κοινωνίας», ἔγραφε ὁ Προυντόν, «τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο πραγματώνονται, τὴ διαδικασία μὲ τὴν ὁποία καταφέρνουμε νὰ τοὺς ἀνακαλύπτουμε· ἀλλὰ γιὰ ὄνομα τοῦ Θεοῦ, ἀφοῦ καταστρέψουμε ὅλους τοὺς a priori δογματισμούς, μὴ θέλετε κι ἐμεῖς μὲ τὴ σειρά μας νὰ προπαγανδίσουμε στὸ λαὸ διάφορα δόγματα· μὴ θέλετε νὰ ἐμπλακοῦμε στὴν ἀντίφαση τοῦ συμπατριώτη σας Λούθηρου, πού, ἀφοῦ ἀνέτρεψε τὴν καθολικὴ θεολογία, ἄρχισε ἀμέσως, μὲ ὅπλα τοὺς ἀφορισμοὺς καὶ τ' ἀναθέματα, νὰ θεμελιώνει τὴν προτεστάντικη θεολογία». (9) Ἦταν ἡ πρώτη φορὰ ποὺ ἐκφραζόταν ἡ διαφορὰ καὶ ἡ ἀσυμφωνία ἀπόψεων ἀνάμεσα στὸ γαλλικὸ καὶ τὸ γερμανικὸ ἐργατικὸ κίνημα —διαφορὰ ποὺ ἐπρόκειτο ν' ἀποτελέσει χαρακτηριστικὸ τῆς μεταγενέστερης σοσιαλιστικῆς ἱστορίας — ἐνῶ τὸ ρῆγμα ἀνάμεσα στὸν Μὰρξ καὶ τὸν Προυντὸν ἔθετε τὸ πρότυπο γιὰ τὸ μελλοντικὸ ρῆγμα ἀνάμεσα στὸν Μὰρξ καὶ τὸν Μπακούνιν, ποὺ θὰ δίχαζε γιὰ πάντα τὸ διεθνὲς ἐργατικὸ κίνημα. Ὁ Μὰρξ συμπλήρωσε αὐτὴ τὴν προσπάθειά του νὰ θεμελιώσει μιὰ συνεργασία μὲ τὸν Προυντὸν μὲ τὴν σφοδρότατη ἐπίθεση ποὺ περιέχεται στὸ βιβλίο του «Ἡ ἀθλιότητα τῆς φιλοσοφίας». Ἦταν καλύτερος φιλόσοφος καὶ καλύτερος οἰκονομολόγος ἀπὸ τὸν Προυντόν, καὶ μεγάλο μέρος τῆς κριτικῆς του γιὰ τὶς θεωρίες τοῦ Προυντὸν δικαιώθηκε. Κι ὅμως ὑπάρχει κάποια βάση στὴν παρατήρηση μὲ τὴν ὁποία δέχτηκε ὁ Προυντὸν τὴν ἐπίθεση τοῦ Μάρξ: «Ἡ ἀληθινὴ σημασία τοῦ ἔργου τοῦ Μὰρξ εἶναι ὅτι λυπᾶται ποὺ σκέφτηκα σὰν κι αὐτὸν σὲ τόσα πολλὰ θέματα, καὶ μάλιστα τὸ ἔκανα πρῶτος» (10)

Πράγματι, ἡ σπουδαιότητα τῶν πρώτων ἔργων τοῦ Προυντὸν δὲν ὀφείλεται τόσο πολὺ στὰ θεωρητικά του ἐπιχειρήματα, ποὺ εἶναι συχνὰ συναρπαστικά, οὔτε καὶ στὶς ἁπλὲς φράσεις ὅπως «ἡ ἰδιοκτησία εἶναι κλοπή» ἢ «ἡ πολυαριθμότερη καὶ φτωχότερη τάξη» ποὺ ἐπρόκειτο νὰ γίνουν κοινοτοπίες τῆς ἐπαναστατικῆς ρητορικῆς. Ὀφείλεται σ' ὁλόκληρη τὴν ἀντίληψή του γιὰ τὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς κοινωνίας. Γιὰ τὸν Προυντόν, ὅπως εἴπαμε, ἡ ἐργασία ἦταν τὸ χαρακτηριστικὸ τῆς φύσης τοῦ ἀνθρώπου· κατὰ τὴ γνώμη του ὁ ἄνθρωπος ποὺ δὲν ἐργάζεται, δὲν

εἶναι ἀληθινὸς ἄνθρωπος ποὺ ζεῖ ὁλοκληρωμένη ζωή. Κατὰ συνέπεια ἡ ἐργασία ἦταν τόσο κοινωνικὴ ἀναγκαιότητα ὅσο καὶ ἠθικὴ ἀρετή. Παρεῖχε τὸ βασικὸ στοιχεῖο τῆς οἰκονομικῆς καὶ κοινωνικῆς ζωῆς καὶ ταυτόχρονα τὸ βασικὸ ἠθικὸ πρότυπο. Καὶ μολονότι ὁ ἴδιος ὁ Προυντὸν ἦταν διανοούμενος καὶ ἀποδεχόταν μὲ τὴ σκέψη του τὴν ἀξία τῆς πνευματικῆς ἐργασίας, εἶχε στὸ μυαλό του τὴ χειρωνακτικὴ ἐργασία τῶν ἀγροτῶν καὶ τῶν τεχνιτῶν. Ἂν γιὰ τὸν Μὰρξ τὸ προλεταριάτο ἦταν ἡ τάξη ἐκείνη ποὺ προοριζόταν ἀπὸ τοὺς ἀμετάβλητους νόμους τῆς ἱστορίας νὰ θριαμβεύσει, γιὰ τὸν Προυντὸν τὸ προλεταριάτο ἦταν ἡ τάξη ἐκείνη ποὺ μὲ τὰ δεινὰ καὶ τοὺς μόχθους της θὰ ἔκανε δυνατὴ μιὰ νέα ἠθικὴ καθὼς καὶ μιὰ νέα κοινωνικὴ τάξη πραγμάτων. Ἡ αἴσθηση τῆς ἀξιοπρέπειας τῆς ἐργασίας, καὶ ἡ ἀναγκαιότητα τῆς διαφύλαξής της ἀπὸ τὸν ἐξευτελισμὸ ποὺ τῆς ἐπιβάλλουν οἱ μηχανὲς καὶ ἀπὸ τὴν ἐκμετάλλευση ποὺ τῆς ἐπιβάλλει τὸ καπιταλιστικὸ σύστημα, διαπνέει ὅλο τὸ ἔργο τοῦ Προυντόν, κι αὐτὴ ἡ ἰδέα τοῦ καθήκοντος ποὺ ἔχει ὁ ἐργάτης ἀπέναντι στὸν ἑαυτό του καὶ τῆς ἀποστολῆς ποὺ ἔχει ἀπέναντι στὸν κόσμο ἀποτελεῖ τὴ βάση ὁλόκληρης τῆς συνακόλουθης ἀναρχικῆς θεωρίας.

Ἡ θεωρία τοῦ Προυντόν, ὅμως, ὅτι ὁ ἐργάτης πρέπει νὰ εἶναι ἡ βάση ὁλόκληρης τῆς κοινωνίας, δὲν τὸν ἔκανε νὰ παραβλέπει τὶς ἀδυναμίες καὶ τὰ ἐλαττώματα τῶν ἐργατῶν ποὺ γνώριζε. Ἀντιμετώπιζε τὴν ἐργατικὴ τάξη μὲ ὅλα της τὰ ἐλαττώματα. Γι' αὐτὸν καὶ γιὰ τὸν φίλο του καὶ ὀπαδό του, τὸν ζωγράφο Γκυστὰβ Κουρμπέ, οἱ ἐργάτες ἦταν ἄτομα, καὶ ὄχι ἁπλῶς τὸ ἀνώνυμο σύμβολο τῆς ἀξιοπρέπειας τῆς ἐργασίας, ὅπως ἐμφανίζονται, λογουχάρη, στοὺς πίνακες ἑνὸς ἄλλου συγχρόνου τους, τοῦ Ζὰν Φρανσουὰ Μιλλέ. «Ὁ ἄνθρωπος», σύμφωνα μὲ τὸν Προυντόν, «εἶναι τύραννος ἢ σκλάβος μὲ τὴ δική του θέληση πρὶν γίνει τύραννος ἢ σκλάβος ἀπὸ τὴ μοίρα· ἡ καρδιὰ τοῦ προλετάριου εἶναι σὰν καὶ τὴν καρδιὰ τοῦ πλούσιου, ἄντρο φλύαρου αἰσθησιασμοῦ, φωλιὰ βρωμιᾶς καὶ ὑποκρισίας». (11) «Τὸ μεγαλύτερο ἐμπόδιο ποὺ θὰ πρέπει νὰ ξεπεράσει ἡ ἐφαρμογὴ τῆς ἰσότητας δὲν εἶναι ἡ ἀριστοκρατικὴ ψωροπερηφάνεια τοῦ πλούσιου», ἔγραφε, «ἀλλὰ ὁ ἀτίθασος ἐγωϊσμὸς τοῦ φτωχοῦ». Δὲν ἦταν ἀρκετὸ ν' ἀλλάξουν οἱ θεσμοὶ τῆς κοινωνίας γιὰ ν' ἀλλάξει καὶ ἡ φύση τοῦ ἀνθρώπου.

Κάθε πραγματική μεταρύθμιση πρέπει νά είναι καί ήθική μεταρύθμιση στό κάθε άτομο. «Ό άνθρωπος είναι άπό τή φύση του άμαρτωλός, ούσιαστικά όχι κακοποιός, άλλά κακοφτιαγμένος, καί ή μοίρα του είναι νά άναπαράγει διαρκώς μέσα του τό ίδανικό του». (12) Στήν προκειμένη περίπτωση συναντοῦμε άλλο ένα σημείο διαφορᾶς τόσο μέ τούς ούτοπικούς, όπως τόν Σαίν-Σιμόν καί τόν Φουριέ, γιά τούς όποίους άρκοῦσε ν' άλλάξει τό περιβάλον τοῦ άνθρώπου γιά ν' άλλάξει καί ή φύση του, όσο καί μέ τόν Μάρξ, γιά τόν όποίο ή ήθική ήταν άπόλυτα έξαρτημένη άπό τίς ύλικές συνθῆκες. Ή έμφαση πού έδινε ό Προυντόν στήν άναγκαιότητα έθελοντικῆς προσπάθειας άπό τό κάθε άτομο ήταν κάτι στό όποίο συμφώνησε άπόλυτα ή μεταγενέστερη άναρχική θεωρία καί πρακτική καθώς καί μιά όλόκληρη σχολή γαλλικῆς σοσιαλιστικῆς σκέψης.

Ή άντίληψη τοῦ Προυντόν γιά τή διχασμένη φύση τοῦ άνθρώπου καί γιά τήν άρχική του άμαρτία τόν κάνει νά πλησιάζει τήν πίστη στό Θεό, πράγμα πού δέν συμβαίνει σέ καμιά περίπτωση μέ τούς άναρχικούς. Γι' αύτόν ό Θεός καί ό άνθρωπος είναι άντιμέτωποι, καί ό άγώνας τους είναι άγώνας τοῦ άνθρώπου μέ τό καλύτερο μέρος τοῦ έαυτοῦ του: «'Αλλά ό Θεός καί ό άνθρωπος, παρ' όλη τήν άναγκαιότητα πού τούς συνδέει, είναι έννοιες άσυμβίβαστες· αύτό πού οί μοραλιστές έχουν άποκαλέσει μέ τήν εύλαβέστατη συκοφαντία τους πόλεμο τοῦ άνθρώπου ένάντια στόν έαυτό του, δέν είναι τελικά παρά ό πόλεμος τοῦ άνθρώπου ένάντια στό Θεό, ό πόλεμος τῆς σκέψης ένάντια στό ένστικτο, ό πόλεμος τῆς λογικῆς, τοῦ σχεδιασμοῦ, τῆς διαλογῆς, τῆς ύπομονῆς ένάντια στό παράφορο ή μοιραίο πάθος, κι αύτό άποτελεῖ άδιάσειστη άπόδειξη». (13) Άν οί ίδέες τοῦ Προυντόν γιά τήν όργάνωση τῆς κοινωνίας βασίζονται στήν πίστη του γιά τή δυνατότητα όρθολογικῶν οίκονομικῶν καί κοινωνικῶν νόμων, ή άντίληψή του γιά τήν άνθρώπινη φύση είναι θεμελιωμένη στή συνειδητοποίηση τῆς δύναμης τοῦ άνορθολογικοῦ καί στή διαρκῆ προσπάθεια πού άπαιτεῖται γιά νά μπορέσουν οί άνθρωποι νά συμπεριφερθοῦν λογικά. Ή νέα τάξη πραγμάτων δέν είναι εύκολη, άμεσα πραγματοποιήσιμη ούτοπία· όταν ό Προυντόν έγραφε στό σημειωματάριό του «'Ελευθερία, 'Ισότητα, 'Αδελφοσύνη! Προτιμῶ 'Ελευθερία, 'Ισότητα, Λιτότητα,» (14) έννοοῦσε αύτό άκριβῶς πού έλεγε.

Ἡ ἄποψη γιὰ τὴ βία ποὺ εἶναι ἔμφυτη στοὺς ἀνθρώπους καὶ γιὰ τὴ σπουδαιότητα τοῦ ἀνορθολογικοῦ στοιχείου στὶς πράξεις τους, ἔκανε τοὺς μεταγενέστερους στοχαστὲς τοῦ δικαίου καθὼς καὶ τοὺς φιλόσοφους τῆς ἀναρχικῆς βίας νὰ θεωροῦν δάσκαλό τους τὸν Προυντόν. Ἔχει ἐπίσης ὁρισμένες παράδοξες ἐπιδράσεις στὸ ἔργο καὶ στὴν προσωπικότητα τοῦ Προυντόν, ἔτσι ποὺ οἱ δύο συγκρουόμενες πλευρὲς τῆς ἀνθρώπινης φύσης ποὺ παρατήρησε νὰ ἀντικατοπτρίζονται ἀκόμα καὶ στὸ δικό του χαρακτῆρα καὶ στὸ ἔργο του. Ἡ βιαιότητα ὅμως τοῦ χαρακτῆρα του δὲν τὸν ὤθησε νὰ λάβει ἄμεσα μέρος σὲ ἐπαναστάσεις. Μολονότι μποροῦσε νὰ διακηρύξει στὴ διάρκεια τῆς ἐπανάστασης τοῦ 1848 στὸ Παρίσι ὅτι «ἄκουγε τὸ μεγαλόπρεπο βρυχηθμὸ τῶν κανονιῶν», δὲν βρέθηκε, ὅπως ὁ Μπακούνιν, στὸ ἐπίκεντρο κάθε βίαιης ἐξέγερσης. Πίστευε γενικὰ ὅτι ἡ μεταμόρφωση τῆς κοινωνίας θὰ μποροῦσε νὰ πραγματοποιηθεῖ μὲ εἰρηνικὰ μέσα καὶ φοβόταν μήπως ἡ ἐπανάσταση ἔφερνε μαζί της τοὺς κινδύνους μιᾶς νέας τυραννίας. «Δὲν πρέπει νὰ θεωροῦμε τὴν ἐπαναστατικὴ δράση μέσο γιὰ τὴν κοινωνικὴ μεταρύθμιση», ἔγραφε στὸν Μὰρξ λίγο πρὶν ἀπὸ τὴ διαφωνία τους, «γιατὶ αὐτὸ τὸ θεωρούμενο μέσο θὰ ἦταν ἁπλῶς μιὰ ἐπίκληση στὴ βία, στὴν αὐθαιρεσία, μὲ λίγα λόγια καθαρὴ ἀντίφαση» ([15])

Ἡ βιαιότητα τοῦ χαρακτῆρα τοῦ Προυντὸν εἶναι περισσότερο προσωπικὴ καὶ ἐκφράζεται μὲ τρομακτικὰ ξεσπάσματα ἐνάντια, λογουχάρη, στοὺς Ἑβραίους καὶ τοὺς ὁμοφυλόφιλους, ἤ, ἂς ποῦμε, ἐνάντια στὸ ἀγγλικὸ ἔθνος· καὶ μολονότι ὅταν βρίσκεται στὶς λογικές του στιγμὲς προχωρεῖ τόσο πολύ, ὥστε ν' ἀμφισβητεῖ τὸ δικαίωμα τῆς κοινωνίας νὰ ἐπιβάλει ἔστω καὶ τὶς ἐλάχιστες ποινές, ἄλλες φορὲς ζητάει τὴν ποινὴ τοῦ θανάτου καὶ ἀκόμα καὶ τὴ χρήση βασανιστηρίων. ([16])

Πρὸς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του ὁ Προυντὸν προσπάθησε νὰ ἐφεύρει μεθόδους γιὰ τὴν χρησιμοποίηση καὶ τὴν μεταβολὴ τῶν βίαιων ἐνστίκτων τῶν ἀνθρώπων πρὸς τὴν κατεύθυνση ὀρθολογικῶν στόχων. Αὐτὰ ἀκριβῶς τὰ ἔνστικτα ἦταν ὑπεύθυνα γιὰ τὴν πρόκληση τῶν πολέμων καὶ ὅλα τὰ νομοθετικὰ συστήματα, ἐγχώρια ἢ διεθνῆ, ἦταν ἐφαρμόσιμα μόνο στὸ βαθμὸ ποὺ μποροῦσαν νὰ καναλιζάρουν τὰ φυσικὰ ἀνθρώπινα συναισθήματα τοῦ μίσους καὶ τῆς

ἐπιθυμίας γιὰ ἐκδίκηση. Ὁ πόλεμος ἦταν ἀναπόφευκτος στὴν ὑπάρχουσα κοινωνία λόγω τῆς ψυχολογικῆς του καταγωγῆς: παρ' ὅλες τὶς προσπάθειες νὰ διατηρηθεῖ μέσα σὲ ὁρισμένα πλαίσια μὲ τὴ σύναψη συμφωνιῶν καὶ συμβάσεων, δὲν ἔγινε δυνατὸ νὰ ἐμποδιστεῖ τὸ ξέσπασμά του, καὶ ἑπομένως, ἐφόσον δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ ἐλεγχθεῖ, ὁ πόλεμος θὰ ἔπρεπε νὰ καταργηθεῖ. «Ἡ καταστροφὴ τοῦ μιλιταρισμοῦ εἶναι ἡ ἀποστολὴ τοῦ 19ου αἰώνα μὲ ποινὴ γιὰ τὴν ἐνδεχόμενη ἀποτυχία τὴν ἀπεριόριστη παρακμή». (17) Ὁ πόλεμος θὰ μποροῦσε νὰ ἐξαφανιστεῖ μόνο ὕστερα ἀπὸ τὴν πραγμάτωση τῆς κοινωνικῆς ἐπανάστασης ποὺ θὰ παρεῖχε κάποια ἐπαρκῆ μέθοδο γιὰ τὴν ἐκτροπὴ τῶν ἐνστίκτων τοῦ μίσους καὶ τῆς ἐκδίκησης πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς ὑποστήριξης τοῦ νομοθετικοῦ συστήματος ποὺ θὰ ἦταν ἀμοιβαῖα σεβαστό.

Σ' ὅλη του τὴ ζωὴ καὶ σ' ὅλα του τὰ ἔργα ὁ ἀκραῖος πουριτανισμὸς τοῦ Προυντόν, ἰδιαίτερα στὰ σεξουαλικὰ προβλήματα, ὀφείλεται στὴν ἀντίληψή του γιὰ τὴ βίαιη, τυφλὴ καὶ καταστροφικὴ φύση τῶν ἀνθρώπινων ἐνστίκτων. Μιὰ ἀπὸ τὶς ἀρετὲς τῆς σκληρῆς δουλειᾶς, κατὰ τὴ γνώμη του, ἦταν ὅτι θὰ μείωνε τὴ σεξουαλικὴ ἐπιθυμία κι ἔτσι θὰ πρόσφερε ἕνα φυσικὸ μέσο γιὰ τὸν ἔλεγχο τῆς αὔξησης τοῦ πληθυσμοῦ. Ὁ Προυντὸν ἦταν κατὰ συνέπεια ἀντιφεμινιστής· ἡ θέση τῆς γυναίκας ἦταν στὸ σπίτι καὶ δὲν ὑπῆρχε ἄλλη ἐναλλαγὴ παρὰ νὰ εἶναι νοικοκυρὰ ἢ πόρνη. Ἦταν βαθύτατα προσηλωμένος στὴ μητέρα του καὶ οἱ ἀγροτικὲς ἀρετές της τῆς λιτότητας καὶ τῆς αὐταπάρνησης παρέμειναν καὶ γι' αὐτὸν οἱ ἰδανικὲς ἰδιότητες τῆς γυναίκας. Διάλεξε τὴ γυναίκα του μὲ βάση αὐτὲς τὶς ἀπόψεις: ὕστερα ἀπὸ τὴ συνάντησή του μὲ μιὰ ἄγνωστη κοπέλα στὸ δρόμο, ποὺ τοῦ φάνηκε πὼς εἶχε τὴν κατάλληλη ἐργατικὴ ἐμφάνιση, τῆς ἔγραψε: «Μετὰ ἀπὸ τὰ θέματα τῆς ἡλικίας, τῆς περιουσίας, τῆς ἐμφάνισης, τῆς ἠθικῆς, ἔρχεται τὸ θέμα τῆς μόρφωσης: Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο θὰ μοῦ ἐπιτρέψετε νὰ σᾶς πῶ, δεσποινίς, ὅτι ἔνιωθα πάντοτε ἀντιπάθεια γιὰ τὶς ψηλομύτες κυρίες, γιὰ τὴν καλλιτέχνιδα ἢ τὴ συγγραφέα... Ἀλλὰ ἡ ἐργαζόμενη γυναίκα, ἁπλή, χαριτωμένη, ἀφελής, ἀφοσιωμένη στὴ δουλειὰ καὶ τὰ καθήκοντά της, αὐτά, μὲ λίγα λόγια, ποὺ πιστεύω πὼς διέκρινα σὲ σᾶς, ἀξίζουν τὴν ἐκτίμηση καὶ τὸ θαυμασμό μου». (18) (Σὲ τελευταία ἀνάλυση, κατέληξε νὰ εἶναι

ὅπως καὶ ὅλοι οἱ ἄλλοι τρόποι γιὰ νὰ διαλέξει κανεὶς σύζυγο.)

Ἡ οἰκογένεια ἦταν ἀπαραίτητα ἡ βάση τῆς κοινωνίας τοῦ Προυντόν· καὶ σ' αὐτὸ τὸ θέμα διαφέρει ἀπὸ τὰ κοινοβιακὰ σχήματα τῶν οὐτοπικῶν σοσιαλιστῶν. «Χωρὶς οἰκογένεια, χωρὶς πόλη, χωρὶς δημοκρατία», ([19]) ἔγραφε, καὶ στὴν ἀγροτικὴ ἁπλότητα τῆς δικῆς του οἰκογενειακῆς ζωῆς (ποὺ ἀναπαραστήθηκε θαυμάσια στὸ πασίγνωστο πορτραῖτο τοῦ Κουρμπέ) ἀνακάλυψε τὴ δική του ἀπελευθέρωση ἀπὸ ὁρισμένες ἐντάσεις τῆς ἴδιας του τῆς φύσης. Αὐτὰ ἀκριβῶς τὰ ἐνστικτώδη παθιασμένα του συναισθήματα τὸν ἔκαναν τόσο δυναμικὸ ἐπαναστάτη στοχαστή, καὶ παρόλες τὶς ἑτερόκλητες γνώσεις του καὶ τὶς προσπάθειές του γιὰ συστηματικὴ φιλοσοφία, αὐτὰ ἀκριβῶς, ὅπως συνειδητοποίησε κι ὁ ἴδιος, τοῦ ἔδωσαν δύναμη, ἔστω κι ἂν μερικὲς φορὲς προκάλεσαν ἀσυνέπειες στὴ θεωρία του καὶ ξεσπάσματα βιαιότητας καὶ προκατάληψης. Ὁ ἴδιος ὁ Προυντὸν περιέγραψε συνοπτικὰ αὐτὴ τὴν πλευρὰ τῆς ζωῆς του μὲ ἕνα του σχόλιο στὸ προσωπικό του ἡμερολόγιο: «Ἀπὸ ποῦ ἀντλῶ τὸ πάθος μου γιὰ τὴ δικαιοσύνη ποὺ μὲ βασανίζει, μ' ἐξαγριώνει καὶ μ' ἐξοργίζει; Δὲν μπορῶ νὰ τὸ ἐξηγήσω. Εἶναι ὁ θεός μου, ἡ θρησκεία μου, εἶναι ὅλα γιὰ μένα: κι ἂν προσπαθήσω νὰ τὸ δικαιολογήσω μὲ τὴ φιλοσοφικὴ λογική, διαπιστώνω πὼς δὲν μπορῶ». ([20])

2

Μὲ τὰ βιβλία καὶ τὶς μπροσοῦρες του τῆς δεκαετίας τοῦ 1840, ὁ Προυντὸν ἐνδιαφέρθηκε νὰ ἐπεξεργαστεῖ τὶς φιλοσοφικὲς καὶ οἰκονομικὲς πεποιθήσεις του, καὶ δὲν ἀναφέρθηκε ἐκτεταμένα στὴν πολιτικὴ ὀργάνωση τῆς κοινωνίας μετὰ τὴν πραγματοποίηση τῶν μεταβολῶν ποὺ πίστευε πὼς ἔπρεπε νὰ γίνουν ὅσον ἀφορᾶ τὴν ἰδιοκτησία τῶν μέσων παραγωγῆς καὶ τὸ σύστημα ἀνταλλαγῶν. Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὅμως εἶναι ὁλοφάνερο ὅτι ἀπέριπτε τὴν ἰδέα τοῦ κράτους. «Τί εἶναι ἡ κυβέρνηση;» ἔθεσε τὸ ἐρώτημα τὸ 1840· κι ἔδωσε τὴν Σαιν-Σιμονικὴ ἀπάντηση: «Ἡ κυβέρνηση εἶναι ἡ δημόσια οἰκονομία, ἡ ἀνώτατη διεύθυνση τῆς ἐργασίας καὶ τὰ περιουσιακὰ στοιχεῖα ὅλου τοῦ ἔθνους». ([21]) Ἀργότερα πάλι στὸ «Τί

εἶναι ἡ ἰδιοκτησία;» δείχνει πρὸς τὰ ποῦ κατευθύνεται ἡ πολιτικὴ του σκέψη: «Ἡ ἐλεύθερη συνένωση, ἡ ἐλευθερία, στὸ βαθμὸ ποὺ διατηρεῖ τὴν ἰσότητα στὰ μέσα παραγωγῆς καὶ τὴν ἰσορροπία στὶς ἀνταλλαγές, εἶναι ἡ μοναδικὴ δυνατὴ μορφὴ τῆς κοινωνίας, ἡ μοναδικὴ δίκαιη καὶ ἀληθινὴ μορφὴ τῆς κοινωνίας. Ἡ πολιτικὴ εἶναι ἡ ἐπιστήμη τῆς ἐλευθερίας· ἡ κυβέρνηση τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο, μὲ ὁποιοδήποτε ὄνομα κι ἂν ἐμφανιστεῖ, εἶναι καταπίεση: ἡ ἀνώτατη τελείωση τῆς κοινωνίας συνίσταται στὴν ἑνότητα τάξης καὶ ἀναρχίας». (22) Οἱ ἐμπειρίες ὅμως τοῦ Προυντὸν ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1848 ἔστρεψαν τὴν προσοχή του στὰ προβλήματα τῆς πολιτικῆς καθὼς καὶ τῆς οἰκονομικῆς ὀργάνωσης, καὶ τὸν ὤθησαν νὰ ἐπεξεργαστεῖ τὸ διπλὸ πρόγραμμα, ποὺ τὸ περιέγραφε συνοπτικά, ὅταν δήλωνε: «Θεμελιώνεται λοιπὸν ἡ ἰδέα μας γιὰ τὸν ἀναρχισμό: ἡ ἀνυπαρξία κυβέρνησης ἀναπτύσσεται ὅπως ἀναπτύχθηκε προηγουμένως ἡ ἀνυπαρξία ἰδιοκτησίας». (23) Αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ ἄρνηση τῆς κυβέρνησης καὶ ἡ ἄρνηση τῆς ἰδιοκτησίας κάνει τὸν Προυντὸν τὸν πρῶτο αὐθεντικὸ ἀναρχικὸ στοχαστή.

Μολονότι τὸ 1848 ὁ Προυντὸν ἦταν πλατιὰ γνωστὸς σὰν ἐπαναστάτης συγγραφέας, δὲν εἶχε στὴν οὐσία πολλὲς ἐπαφὲς μὲ πρακτικὲς πολιτικὲς ὀργανώσεις. Στὴ Λυών, εἶναι ἀλήθεια, ἦρθε σὲ ἐπαφὴ μὲ μιὰ ἀπὸ τὶς ἡμιπαράνομες ριζοσπαστικὲς ὀργανώσεις, τοὺς Μιουτσουαλιστές, ποὺ τὸ ὄνομά τους ἐπρόκειτο ν' ἀναβιωθεῖ ἀργότερα ἀπὸ τοὺς δικούς του ὀπαδούς, καὶ εἶχε κάνει ὁρισμένες διαπιστώσεις γιὰ τὶς ἐπαναστατικὲς δυνατότητες τοῦ βιομηχανικοῦ προλεταριάτου. Ὅλα του τὰ ἔνστικτα ὅμως ἐναντιώνονταν στὴν πολιτικὴ δράση, καὶ ἦταν τόσο διστακτικὸς γιὰ τοὺς σκοπούς, τὶς μεθόδους καὶ τὰ κίνητρα τῶν μικροαστῶν φιλελεύθερων δημοκρατῶν, ὅσο καὶ γιὰ τοὺς σκοποὺς καὶ τὶς μεθόδους τῶν ὀπαδῶν τοῦ Σαὶν-Σιμὸν καὶ τοῦ Φουριέ. Ἡ Ἐπανάσταση τοῦ 1848 τὸν ἀνάγκασε ὅμως ν' ἀναλάβει δράση ποὺ στὴν οὐσία ἀποδοκίμαζε. Εἶχε ἐνθουσιαστεῖ μὲ τὴν κατάσταση, καὶ βρέθηκε στὸ δρόμο, σύμφωνα μὲ διάφορους ποὺ τὸν εἶδαν, νὰ βοηθάει στὸ ξερίζωμα ἑνὸς δέντρου γιὰ τὸ στήσιμο ὁδοφράγματος—ἡ μοναδικὴ ἐπαναστατικὴ πράξη ποὺ ἔκανε ποτέ. Κυκλοφόρησε μιὰ μπροσούρα ὅπου ἔριχνε τὸ σύνθημα τῆς ἐκθρόνισης τοῦ Λουδοβίκου-Φιλίππου, καὶ τελικὰ

ἐπέτρεψε στὸν ἑαυτό του ἀκόμα καὶ νὰ ἐκλεγεῖ στὴν Ἐθνοσυνέλευση. Αἰσθανόταν ὅμως διαρκῶς ὅτι οἱ στόχοι τῆς ἐπανάστασης ἦταν λαθεμένοι. Ἀντὶ γιὰ τὴν κοινωνικὴ ἐπανάσταση καὶ τὴν ἀναμόρφωση ὁλόκληρου τοῦ συστήματος τῆς ἰδιοκτησίας, οἱ ἡγέτες τῆς Δεύτερης Δημοκρατίας ἐνδιαφέρονταν μόνο γιὰ πολιτικὲς καὶ συνταγματικὲς μεταβολές. Ἀκόμα καὶ οἱ προσπάθειες γιὰ οἰκονομικὴ δράση, ὅπως τὰ ἐθνικὰ ἐργαστήρια ποὺ ὑποστήριζε ὁ Λουΐ Μπλάν, καὶ ποὺ τὰ εἰσήγαγε ἡ κυβέρνηση, μὲ τροποποιημένη μορφή, προσπαθώντας μάταια νὰ ἀντιμετωπίσει τὴν αὐξανόμενη ἀνεργία καὶ τὴ δυσαρέσκεια, βασίζονταν, σύμφωνα μὲ τὸν Προυντόν, σὲ λανθασμένες ἀρχές, γιατὶ ἁπλῶς ἀντικαθιστοῦσαν τὴν καταπίεση ἀπὸ τὸ κράτος μὲ τὴν καταπίεση ἀπὸ τὸν ἐργοδότη. Κατὰ συνέπεια ἡ σταδιοδρομία τοῦ Προυντὸν στὴν Ἐθνοσυνέλευση ἦταν βασικὰ ἀρνητική. «Ψήφισα ἐνάντια στὸ Σύνταγμα», δήλωσε, «ὄχι γιατὶ περιέχει πράγματα ποὺ κατακρίνω καὶ δὲν περιέχει πράγματα ποὺ ἐπιδοκιμάζω. Ψήφισα ἐνάντια στὸ Σύνταγμα γιατὶ εἶναι Σύνταγμα». (24) Ἀπογοητεύτηκε ἀπὸ τὶς προσπάθειές του νὰ χρησιμοποιήσει τὴν Ἐθνοσυνέλευση σὰ μέσο οἰκονομικῆς μεταρύθμισης: ὅταν προσπάθησε νὰ περάσει ἕνα νομοσχέδιο γιὰ τὴν ἀναδιοργάνωση τοῦ συστήματος φορολογίας, ποὺ πρόβλεπε βασικὰ τὴν κατάσχεση τοῦ μεγαλύτερου μέρους τῶν ἰδιωτικῶν περιουσιῶν γιὰ τὴ θέσπιση Τραπεζῶν πιστώσεων καὶ ἐπιχορηγήσεων πρὸς τοὺς ἀγρότες καὶ τοὺς ἐργάτες, ἀντιμετώπισε κακόβουλα γέλια καὶ μιὰ αἴθουσα ποὺ ἄδειαζε συνεχῶς. Ἀποτυχημένη ἦταν ὅπως εἴδαμε καὶ ἡ προσπάθειά του τὸ 1849 νὰ δημιουργηθεῖ μὲ ἰδιωτικὴ πρωτοβουλία μιὰ Τράπεζα τοῦ Λαοῦ.

Ἡ ἐμπειρία τοῦ 1848 διάλυσε τὶς ψευδαισθήσεις του καὶ ἡ ἄμεση ἀντίδρασή του ἦταν καθαρὰ ἀπαισιόδοξη: «Ναί, εἴμαστε ἡττημένοι καὶ ταπεινωμένοι· ναί, χάρη στὴν ἀπειθαρχία μας, χάρη στὴν ἀνικανότητά μας γιὰ ἐπανάσταση, εἴμαστε ὅλοι διαλυμένοι, φυλακισμένοι, ἀφοπλισμένοι, ἀποβλακωμένοι...» (25) Ἀπὸ τὸ 1849 κι ὕστερα ἀπομακρύνθηκε γιὰ τὰ καλὰ ἀπὸ τὴν πολιτικὴ καὶ τὶς πολιτικὲς μεταρυθμίσεις καὶ ἐξελίχθηκε σὲ πραγματικὸ ἀναρχικό.

Τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1849 ὁ Προυντὸν δημοσίευσε μιὰ βίαιη κριτικὴ ἐνάντια στὸν Λουδοβίκο Ναπολέοντα, τὸν πρόσφατα ἐκ-

λεγμένο Πρόεδρο τῆς Δημοκρατίας, καὶ δικάστηκε γιὰ προτροπὴ σὲ στάση. Κατάφερε νὰ παραμείνει κρυμένος γιὰ λίγους μῆνες, ἀλλὰ τὸν συλλάβανε τὸν Ἰούνιο καὶ φυλακίστηκε γιὰ τρία χρόνια, μολονότι τὸν περισσότερο καιρὸ τῆς φυλάκισής του οἱ συνθῆκες δὲν ἦταν σκληρὲς καὶ μποροῦσε νὰ ἀρθρογραφεῖ καθὼς καὶ νὰ βλέπει τὴν οἰκογένειά του καὶ τοὺς φίλους του. Ὅλα τὰ ὑπόλοιπα χρόνια του —πέθανε τὸ 1865— κέρδιζε δύσκολα τὴ ζωή του σὰν ἀρθρογράφος καὶ συγγραφέας μικρῶν φυλλαδίων καὶ θεμελίωνε τὴ φήμη του σὰν ἀπόλυτα ἄφοβος καὶ ἀνεξάρτητος στοχαστὴς ποὺ δὲν θὰ τὸν ἔκανε νὰ σωπάσει ἡ ἀπειλὴ τῆς φυλάκισης ἢ τῆς ἐξορίας. Ἡ σχέση του μὲ τὸν Λουδοβίκο Ναπολέοντα ἦταν ἀρκετὰ ἀμφίροπη. Τὴν ἐποχὴ τοῦ πραξικοπήματος τοῦ 1851 ὁ Προυντὸν ἔφτασε στὸ σημεῖο νὰ καλοδεχτεῖ τὴ δικτατορία τοῦ Λουδοβίκου Ναπολέοντα. Οἱ λόγοι αὐτῆς τῆς στάσης του εἶναι πολλοὶ καὶ στὴν οὐσία μπερδεμένοι. Ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρὰ —σὰν τοὺς φιλόσοφους τοῦ 18ου αἰώνα ποὺ ἀναζητοῦσαν τὴ βοήθεια κάποιου γενναιόδωρου ἀριστοκράτη— δὲν εἶχε ἐγκαταλείψει τελείως τὶς ἐλπίδες του ὅτι ἴσως ὁ Λουδοβίκος Ναπολέοντας νὰ ἐφάρμοζε ὁρισμένα ἀπὸ τὰ σχέδιά του γιὰ φορολογικὲς μεταρυθμίσεις καὶ γιὰ παροχὴ ἐλεύθερων πιστώσεων. Ταυτόχρονα, σύμφωνα μὲ τὸν Προυντόν, ὁ Ναπολέοντας ἦταν τουλάχιστον ἡ ἀσφαλιστικὴ δικλείδα ἐνάντια στὴν παλινόρθωση τῆς μοναρχίας ποὺ φαινόταν σὰν ἡ μοναδικὴ ἐναλλαγὴ τώρα ποὺ εἶχε ἀποτύχει ἡ προσπάθεια γιὰ ἀστικὴ δημοκρατία. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ φαίνεται πὼς ὑπῆρχε κάποιο στοιχεῖο χαιρεκακίας στὴν ἀποδοχὴ τοῦ πραξικοπήματος ἀπὸ μέρους τοῦ Προυντόν. Ὅπως οἱ Γερμανοὶ κομμουνιστὲς τὸ 1932 εἶχαν προετοιμαστεῖ νὰ ἀποδεχτοῦν τὴν ἄνοδο τοῦ Χίτλερ στὴν ἐξουσία παρὰ νὰ συνεργαστοῦν μὲ τοὺς σοσιαλδημοκράτες ἀντιπάλους τους, ἔτσι καὶ ὁ Προυντὸν φαίνεται πὼς θεωροῦσε τὴ δικτατορία σὰ μέσο γιὰ τὴν ἧττα τῶν ἐχθρῶν του καὶ σὰν προοίμιο τῆς ἐπανάστασης, μιὰ φάση τῆς συντριβῆς τῆς κατεστημένης κοινωνίας ποὺ θ' ἄνοιγε τὸ δρόμο γιὰ τὴν ἀληθινὴ κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ μεταρύθμιση.

Ἡ ἀποδοχὴ ἀπὸ μέρους τοῦ Προυντὸν τῆς δικτατορίας τοῦ Λουδοβίκου Ναπολέοντα καὶ οἱ ἐπιθέσεις του ἐνάντια στὴ φιλελεύθερη δημοκρατία καὶ στὸ γενικὸ δικαίωμα ψήφου θὰ εἶχαν ἐπι-

πτώσεις στὴ φήμη καὶ τὸ κύρος του. Στὸν 20ὸ αἰώνα θεωρήθηκε ἀπὸ ὁρισμένα μέλη τῆς ἄκρας δεξιᾶς σὰν πρόδρομός τους: θεωρήθηκε πρόγονος τοῦ Μωρὰς καὶ τῆς Action Francaise* κι ἀκόμη, τὴν ἐποχὴ τοῦ καθεστῶτος τοῦ Βισύ, θεωρήθηκε ἐκπρόσωπος τοῦ αὐθεντικοῦ «Γαλλικοῦ» σοσιαλισμοῦ σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ μαρξιστικὴ ρωσικὴ παραλλαγή. Εἶναι ἀλήθεια πὼς ὁ Προυντὸν εἶναι λίγο δύσκολο νὰ χωρέσει μέσα στὰ πλαίσια τῆς παράδοσης τῆς «προοδευτικῆς» φιλελεύθερης πολιτικῆς σκέψης. Ἡ ἄποψή του γιὰ τὴν ἀνορθολογικὴ καὶ βίαιη φύση τοῦ ἀνθρώπου, ὁ πουριτανισμός του, ὁ ἀντισημιτισμός του, ἡ περιφρόνησή του γιὰ τὶς ἐκλογὲς καὶ τὰ κοινοβούλια καὶ γιὰ ὅλη τὴ φρασεολογία τῶν δημοκρατικῶν κυβερνήσεων εἶναι ἀρκετὰ στοιχεῖα γιὰ νὰ ἑρμηνευτεῖ ἡ συμπάθεια ποὺ ἔνιωσαν γιὰ τὸ ἄτομό του ὁρισμένοι φασίστες. Κι ὅμως θὰ ἦταν μεγάλο σφάλμα, ἀνεπίτρεπτο θὰ λέγαμε, νὰ θεωρούσαμε αὐτὰ τὰ στοιχεῖα σὰν ἀναπόσπαστο τμῆμα τῆς θεωρίας του, ἢ νὰ τοῦ κολλούσαμε τὴ ρετσινιὰ τοῦ προφήτη τῶν δικτατοριῶν τοῦ 20οῦ αἰώνα μὲ βάση τὴ στάση του ἀπέναντι στὴν κατάληψη τῆς ἐξουσίας ἀπὸ τὸν Λουδοβίκο Ναπολέοντα.

«Ἡ κοινωνικὴ ἐπανάσταση ὅπως παρουσιάζεται ἀπὸ τὸ πραξικόπημα τῆς δευτέρας Δεκεμβρίου» — τὸ ἔργο αὐτὸ ποὺ καταράκωσε τὴ φήμη τοῦ Προυντὸν μεταξὺ τῶν φιλελεύθερων δημοκρατῶν, τόσο τότε ὅσο καὶ ἀργότερα, ἀποκαλύπτει πῶς κατάφερε τελικὰ νὰ βρεθεῖ σὲ μᾶλλον ἀμφίβολη θέση. Ἐκεῖνο ποὺ ἀπέδειξαν τὰ γεγονότα τῶν χρόνων 1848-51 ἦταν ἡ πλήρης χρεωκοπία τῆς συμβατικῆς πολιτικῆς καὶ οἰκονομικῆς σκέψης. Κανένα ἀπὸ τὰ καθεστῶτα ποὺ ἐπικράτησαν στὴ Γαλλία μετὰ τὸ 1789 δὲν μπόρεσε νὰ ἐξασφαλίσει τὴν τήρηση τῶν «ἀρχῶν τοῦ '89», ποὺ ὁ Προυντὸν τὶς καθόριζε σὰν ἐλευθερία τῆς ἰδιοκτησίας, ἐλευθερία τῆς ἐργασίας καὶ φυσικό, ἐλεύθερο, ἴσο καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας ἀνάλογα μὲ τὴν ἱκανότητα καὶ ὄχι μὲ τὴν κοινωνικὴ τάξη. Ἡ ἱστορία τῶν προηγούμενων ἑξηντατεσσάρων χρόνων ἀπέδειξε, σύμφωνα μὲ τὸν Προυντόν, ὅτι εἶναι ἀδύνατη ἡ ὕπαρξη ἀπολυταρχικῆς κυβέρνησης. Εἶναι ἀνοιχτὸς λοιπὸν ὁ δρόμος γιὰ μιὰ καινούργια ὀργάνωση τῆς κοινωνίας ποὺ δὲν θὰ βασίζεται στὴ διαρκῆ κεντρικὴ κυ-

* Γαλλικὴ φασιστικὴ ὀργάνωση (Σ.τ.Μ.).

βέρνηση, ἀλλὰ στὴ συνεχῆ καὶ μεταβαλόμενη ἀλληλεπίδραση συμφερόντων: «Ἂν ὑπάρχει κυβέρνηση, μπορεῖ νὰ εἶναι ἀποτέλεσμα μόνο μιᾶς ἐξουσιοδότησης, μιᾶς συνθήκης, μιᾶς ὁμοσπονδίας, μὲ λίγα λόγια θὰ πρέπει νὰ προέρχεται ἀπὸ τὴν ἐλεύθερη καὶ αὐθόρμητη συγκατάθεση ὅλων τῶν ἀτόμων ποὺ ἀποτελοῦν τὴν ἔννοια Λαός, καὶ ποὺ καθένα ἀπ' αὐτὰ ἐπιμένει καὶ ἐπαγρυπνεῖ γιὰ τὴ διαφύλαξη ὅλων τῶν συμφερόντων του. Ἡ κυβέρνηση λοιπόν, ἂν ὑπάρχει, ἀντὶ νὰ εἶναι ἐξουσία, θὰ ἀντιπροσωπεύει τὴ σχέση ἀνάμεσα σ' ὅλα τὰ συμφέροντα ποὺ δημιουργοῦνται ἀπὸ τὴν ἐλεύθερη ἰδιοκτησία, τὴν ἐλεύθερη ἐργασία, τὸ ἐλεύθερο ἐμπόριο, τὴν ἐλεύθερη πίστωση, καὶ θὰ ἔχει ἀποκλειστικὰ ἀντιπροσωπευτικὴ ἀξία, ὅπως τὸ χάρτινο χρῆμα ποὺ ἔχει ἀξία μόνο μέσω τοῦ τὶ ἀντιπροσωπεύει».(26) Ἂν ἡ κοινωνία μπορεῖ νὰ ὀργανωθεῖ μὲ βάση τὴν ἄμεση ἀλληλεπίδραση τῶν συμφερόντων, καὶ ἂν αὐτὴ ἡ ὀργάνωση βασίζεται στὴ «σχέση ἀνάμεσα στὶς ἐλευθερίες καὶ τὰ συμφέροντα», τότε, συνεχίζει ὁ Προυντόν, ἐξαφανίζεται ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στὴν οἰκονομία καὶ τὴν πολιτική: «Γιατὶ γιὰ νὰ ὑπάρχει σχέση ἀνάμεσα στὰ συμφέροντα, αὐτὰ καθαυτὰ τὰ συμφέροντα πρέπει νὰ ὑπάρχουν, νὰ δίνουν ἀπαντήσεις ἀπὸ μόνα τους, νὰ προβάλλουν τὶς ἀπαιτήσεις τους καὶ τὶς δεσμεύσεις τους, νὰ δροῦν... Σὲ τελευταία ἀνάλυση, ὅλοι εἶναι ἡ κυβέρνηση, ἄρα δὲν ὑπάρχει καμιὰ κυβέρνηση. Τὸ σύστημα διακυβέρνησης λοιπὸν ἐξηγεῖται ἀπὸ τὸν ὁρισμό του: ὅταν λέμε ἀντιπροσωπευτικὴ κυβέρνηση αὐτὸ σημαίνει σχέση ἀνάμεσα στὰ συμφέροντα· ὅταν λέμε σχέση ἀνάμεσα στὰ συμφέροντα αὐτὸ σημαίνει ἀνυπαρξία κυβέρνησης».(27)

Ὁ Προυντὸν δὲν διατήρησε γιὰ πολὺ τὶς ψευδαισθήσεις του ὅτι ὁ Ναπολέοντας ΙΙΙ θὰ ἐγκαινίαζε μιὰ νέα κοινωνία, ὅπου ἡ κυβέρνηση θὰ παραχωροῦσε τὴ θέση της στὴν ἐλεύθερη ἀλληλεπίδραση τῶν ἀντισυγκεντρωτικῶν οἰκονομικῶν καὶ κοινωνικῶν ὁμάδων. Ἀντίθετα, τὰ μονοπώλια ποὺ ἐνάντιά τους εἶχε ἐπιτεθεῖ, ἡ ἀστυνομία καὶ ἡ γραφειοκρατία ποὺ εἶχε καταγγείλει, οἱ οἰκονομικὲς καὶ κοινωνικὲς ἰδέες ποὺ εἶχε ἀποδοκιμάσει, ὅλα αὐτὰ παρουσιάζονταν σταθερὰ ἑδραιωμένα στὴ γαλλικὴ κοινωνία περισσότερο ἀπὸ ποτέ. Οἱ ἰδέες ὅμως, ποὺ τὸν ὑποχρέωσαν νὰ ἀναπτύξει ἡ ἀποτυχία τῆς Ἐπανάστασης τοῦ 1848 καὶ τῆς Δεύτερης

Δημοκρατίας, παρέμειναν θεμελιακὲς γιὰ τὰ ἑπόμενα κείμενά του. Ἡ μοναδικὴ ἐλπίδα πραγματοποίησης τῶν οἰκονομικῶν μεταρυθμίσεων, γιὰ τὶς ὁποῖες ἀγωνίστηκε, ἦταν ἡ πλήρης ἀναδιοργάνωση τῆς κοινωνίας ἔτσι ποὺ νὰ συνεργάζονται τὰ οἰκονομικὰ συμφέροντα, κατάλληλα καὶ δίκαια ὀργανωμένα, γιὰ ἀμοιβαῖο ὄφελος χωρὶς τὴν παρέμβαση τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας. «Αὐτὸ ποὺ βάζουμε στὴ θέση τῆς κυβέρνησης εἶναι ἡ βιομηχανικὴ ὀργάνωση», ἔγραφε ὁ Προυντὸν τὸ 1851, «αὐτὸ ποὺ βάζουμε στὴ θέση τῶν νόμων εἶναι τὰ συμβόλαια... αὐτὸ ποὺ βάζουμε στὴ θέση τῶν πολιτικῶν ἐξουσιῶν εἶναι οἱ οἰκονομικὲς δυνάμεις». ([28])

Στὸ πολύτομο ἔργο του, σ' αὐτὰ τὰ δεκαεφτὰ χρόνια ἀνάμεσα στὸ 1848 καὶ στὸ θάνατό του, ὁ Προυντόν, ὅταν δὲ σχολιάζει ἁπλῶς τὴν τρέχουσα πολιτική, ἐπεξεργάζεται αὐτὰ ἀκριβῶς τὰ θέματα. Στὴν οὐσία, μολονότι ἀναγκάστηκε νὰ ἐκπατριστεῖ στὸ Βέλγιο τὴν περίοδο 1858-1862, γιὰ ν' ἀποφύγει νὰ φυλακιστεῖ λόγω τῶν ἄρθρων του, ἔγινε λιγότερο ἐπαναστάτης. Ἐνδιαφερόταν νὰ ἀποκαλύψει τὶς ἀντιφάσεις τῆς ὑπάρχουσας κοινωνίας καὶ νὰ προπαγανδίσει τὸ ἀναπόφευκτο τῆς ἀλλαγῆς, ὄχι ὅμως καὶ νὰ ἐπεξεργαστεῖ μὲ λεπτομέρειες τὴ μορφὴ ποὺ θὰ εἶχε ἡ κοινωνία μετὰ τὴν ἐπανάσταση. Πράγμα ποὺ τὸν διασώζει ἀπὸ τὸν συναρπαστικό, συχνὰ παράλογο, λεπτομερῆ σχεδιασμὸ ἑνὸς Γκόντουϊν ἢ ἑνὸς Φουριέ, ἀλλὰ ποὺ σημαίνει ἐπίσης ὅτι ποτὲ δὲν ἐξηγεῖ πραγματικὰ μὲ ποιὸ τρόπο πρόκειται νὰ ξεπεραστοῦν οἱ ὁλοφάνερες δυσκολίες τοῦ συστήματός του. Στὸ πιὸ ἐκτεταμένο του ἔργο, «Ἡ δικαιοσύνη στὴν ἐπανάσταση καὶ στὴν ἐκκλησία», ([29]) καταφεύγει σ' αὐτὴ καθαυτὴ τὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου σὰν τὴ μοναδικὴ ἐγγύηση ὅτι εἶναι ἐφαρμόσιμος ὁ ἀναρχισμός του. Ἡ δικαιοσύνη, ἡ θεμελιακὴ ἀρχὴ τῆς κοινωνίας, δὲν ἀποκαλύπτεται ἀπὸ τὸ θεὸ καὶ δὲν ἐνυπάρχει στὴ φύση: εἶναι «ἰδιότητα τῆς ψυχῆς», ποὺ ἀπαιτεῖ προσεκτικὴ ἀγωγή. «Ἡ δικαιοσύνη», γράφει ὁ Προυντόν, «ὅπως μποροῦμε νὰ διαπιστώσουμε ἀπὸ τὰ παιδιὰ καὶ τοὺς ἄγριους, εἶναι ἡ ἰδιότητα τῆς ψυχῆς ποὺ θὰ ἀναπτυχθεῖ σιγὰ - σιγὰ καὶ τελευταία ἀπ' ὅλες· χρειάζεται ἐνεργητικὴ ἐκπαίδευση μὲ ἀγώνα καὶ ἐπιμονή.». ([30]) Ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ οἱ ἄνθρωποι θὰ ἔχουν ἀναπτύξει τὴν αἴσθηση τῆς δικαιοσύνης, οἱ σχέσεις τους θὰ διέπονται ἀπὸ τὸν «αὐθόρμητο καὶ ἀμοιβαῖα ἐγγυη-

μένο σεβασμό γιὰ τὴν ἀνθρώπινη ἀξιοπρέπεια, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ σὲ ποιὸ πρόσωπο καὶ κάτω ἀπὸ ποιὲς συνθῆκες ἀπειλεῖται κι ἀνεξάρτητα ἀπὸ τοὺς κινδύνους ποὺ θὰ ὑποστοῦμε γιὰ τὴν ὑπεράσπισή της».(31) Κι ἀργότερα γράφει: «Τί μᾶς ἐγγυᾶται τὴν τήρηση τῆς δικαιοσύνης; Τὸ ἴδιο πράγμα ποὺ ἐγγυᾶται ὅτι ὁ ἔμπορος θὰ σεβαστεῖ τὸ νόμισμα — ἡ πίστη στὴν ἀμοιβαιότητα, δηλαδὴ αὐτὴ καθαυτὴ ἡ δικαιοσύνη. Ἡ δικαιοσύνη εἶναι γιὰ τὰ ἔξυπνα καὶ ἐλεύθερα ὄντα ἡ ἀνώτατη αἰτία τῶν ἀποφάσεών τους(32) Ὁ Προυντὸν καταφεύγει, στὴν οὐσία, στὶς πρῶτες μελέτες ποὺ εἶχε κάνει γύρω ἀπὸ τὴν ἠθικὴ φιλοσοφία τοῦ Κάντ, καὶ ἡ κοινωνία του βασίζεται στὴν κατηγορηματικὴ προστακτικὴ καὶ στὴν ἀρχή: «Κάνε στοὺς ἄλλους αὐτὰ ποὺ θὰ ἤθελες νὰ σοῦ κάνουν».

Ὁ Προυντὸν δραματίστηκε μιὰ κοινωνία ὅπου οἱ ἄνθρωποι θὰ ἀνταλλάζανε τὰ προϊόντα τους μὲ τὰ ἄλλα προϊόντα ποὺ θὰ χρειάζονταν κι ὅπου οἱ θεσμοὶ ποὺ θὰ ἦταν ἀπαραίτητοι γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ θὰ δημιουργοῦνταν μὲ διαπραγματεύσεις ἀνάμεσα στὶς ἐνδιαφερόμενες ὁμάδες. Μερικὲς φορὲς γράφει λὲς καὶ θὰ ὑπάρχει κάποια ἐλάχιστη διαρκὴς κεντρικὴ κυβέρνηση ποὺ θὰ τὴν ἀποτελοῦν ἀντιπρόσωποι ἀπὸ τὶς κομμοῦνες ποὺ σχηματίζουν τὸ κράτος. Σ' ἄλλα γραφτά του κάνει τὴν πρόταση ὅτι ἡ κεντρικὴ κυβέρνηση εἶναι ἀναγκαία μόνο γιὰ τέτοιους σκοπούς, ὅπως ἡ ἀρχικὴ ἀναδιοργάνωση τῆς οἰκονομίας καὶ ἡ ἀνασύσταση τῆς κοινωνίας. Ὁπωσδήποτε ὅμως βασικὸ στοιχεῖο τῆς νέας ὀργάνωσης εἶναι ἡ ὁμοσπονδία, καὶ αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ἰδέα ἐνδιαφέρθηκε περισσότερο ν' ἀναπτύξει ὁ Προυντὸν στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του — ἡ ἄποψή του αὐτὴ ἐπρόκειτο νὰ ἔχει σημαντικότατη ἐπιρροὴ μετὰ τὸ θάνατό του. Ἡ κοινωνία πρέπει νὰ βασίζεται σὲ μικρὲς μονάδες: «Ἂν ἡ οἰκογένεια ἦταν τὸ βασικὸ στοιχεῖο τῆς φεουδαλικῆς κοινωνίας, τὸ ἐργαστήριο εἶναι τὸ βασικὸ στοιχεῖο τῆς νέας κοινωνίας».(33) Αὐτὲς οἱ μικρὲς μονάδες θὰ εἶναι ὀργανωμένες χαλαρὰ σὲ κομμοῦνες, ποὺ θὰ εἶναι ὅ,τι χρειάζεται γιὰ τὴν ὕπαρξη τῶν ἐλάχιστων διαχειριστικῶν λειτουργιῶν ποὺ ἀπαιτοῦνται. Οἱ κομμοῦνες θὰ πρέπει γιὰ ὁρισμένους σκοποὺς νὰ συνενώνονται σὲ μιὰ ὁμοσπονδία, ἀλλὰ ἡ μεταβίβαση ἐξουσίας σὲ ὁποιονδήποτε κεντρικὸ φορέα θὰ πρέπει νὰ εἶναι πολὺ περιορισμένη καὶ νὰ ἐλέγχεται αὐστηρά: λογουχάρη, ὁ ἔλεγχος τῆς πολιτο-

φυλακῆς πού εἶναι ἀπαραίτητη γιά τήν ἄμυνα ἐνάντια σέ κάποια ξένη εἰσβολή θά πρέπει νά ἀνατίθεται στίς τοπικές ἀρχές ἐκτός ἀπό τίς περιόδους πολέμου, καί δέν χρειάζεται νά ὑπάρχει κάποιος κεντρικός οἰκονομικός προϋπολογισμός ἤ κάποια κεντρική διοίκηση. Ὁ Προυντόν δέν ἀντιμετωπίζει ποτέ τό πρόβλημα πού ἀντιμετωπίζουν στήν πράξη ὅλα τά ὁμοσπονδιακά συστήματα, δηλαδή τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο θά διατηρηθεῖ κάποια ἰσότητα ὅσον ἀφορᾶ τό βιοτικό ἐπίπεδο ἀνάμεσα στίς κομμοῦνες πού ἔχουν διαφορές στούς οἰκονομικούς πόρους. Πράγμα πού ὀφείλεται ἐν μέρει στό γεγονός ὅτι δραματιζόταν τούς ἀνθρώπους, ὅπως καί ὅλοι οἱ ἀναρχικοί, λές καί ζοῦσαν ἐξαιρετικά λιτή ζωή μέ ἐλάχιστες ἀνάγκες. Δέν ξέχασε ποτέ τήν καταγωγή του καί εἶχε τήν τάση νά ἐξισώνει ὅλους τούς ἀνθρώπους μέ τούς ἀγρότες τῆς Μπεζανσόν ἤ μέ τούς αὐτοδίδακτους καί αὐτοπειθαρχημένους τυπογράφους πού γνώρισε στά νιάτα του. Παρ' ὅλο πού συνειδητοποίησε ὅτι τό «ἐργαστήριο εἶναι ἡ βάση τῆς νέας κοινωνίας», ἦταν ἕνα ἐργαστήριο σέ ἀγροτική περιοχή καί οἱ τεχνίτες σκέφτονταν σάν μικροϊδιοκτῆτες. Μετά ἀπό τήν Ἐπανάσταση, ἔγραφε, «ἡ ἀνθρωπότητα θά λειτουργήση ὅπως στή Γένεση, θά ἀσχοληθεῖ μέ τήν καλλιέργεια καί τή φροντίδα τοῦ ἐδάφους πού θά τῆς προσφέρει μιά ζωή γεμάτη χάρες, ὁ ἄνθρωπος θά καλλιεργεῖ τόν κῆπο του. Ἡ γεωργία, κάποτε δουλειά τῶν σκλάβων, θά γίνει μιά ἀπό τίς πρῶτες καλές τέχνες,* καί ἡ ἀνθρώπινη ζωή θά εἶναι γεμάτη ἀθωότητα, ἀπαλλαγμένη ἀπό κάθε πειρασμό καί ἀπό κάθε ἀπομάκρυνση ἀπό τό ἰδανικό». (34)

Οἱ ὁμάδες ἀπό τίς ὁποῖες θά δημιουργηθεῖ ἡ νέα κοινωνία πρέπει νά εἶναι ὀρθολογικές καί φυσικές. «Κάθε φορά πού οἱ ἄντρες μέ τίς γυναῖκες τους καί τά παιδιά τους μαζεύονται σ' ἕνα μέρος, ζοῦν καί καλλιεργοῦν τή γῆ δίπλα-δίπλα, διαμορφώνουν διαφορετικές ἐργασίες, δημιουργοῦν μεταξύ τους γειτονικές καί φιλικές σχέσεις καί, εἴτε τό θέλουν εἴτε ὄχι, θεμελιώνουν μιά κατάσταση ἀλληλεγγύης, ἀποτελοῦν αὐτό πού ὀνομάζω φυσική ὁμάδα, πού σύντομα ἑδραιώνεται σάν πολιτικός ὀργανισμός, πού ἐκδηλώνει τήν

* Αὐτή ἀκριβῶς ἡ ἀγάπη γιά τούς ἀνθόκηπους εἶναι χαρακτηριστικό γνώρισμα τῶν φαλανστηρίων τοῦ Φουριέ. (Σ.τ.Σ.).

ταυτότητά του μὲ τὴν ἑνότητά του, τὴν ἀνεξαρτησία του, τὴ ζωή του, τὴν αὐτοκίνηση καὶ τὴν αὐτονομία του». ([35])

Ὁ ἐνθουσιασμὸς τοῦ Προυντὸν γιὰ τὴν ὁμοσπονδία καὶ γιὰ τὴ μικρὴ ὁμάδα τὸν ὤθησε σὲ παράδοξες θέσεις. Βρέθηκε νὰ ὑπερασπίζεται τοὺς Ἰησουίτες γιὰ τὴ στάση τους ὑπὲρ τῆς ἀνεξαρτησίας τῶν καντονίων στὴ διάρκεια τοῦ ἑλβετικοῦ ἐμφύλιου πολέμου τοῦ 1846, καὶ στὸν ἀμερικανικὸ ἐμφύλιο πόλεμο ὑποστήριξε σθεναρὰ τοὺς νότιους, τονίζοντας ὅτι ἡ θυσία τῶν δικαιωμάτων τῶν νότιων πολιτειῶν γιὰ χάρη τῆς πολιτικῆς τῶν βορείων ποὺ ἀποσκοποῦσε στὴν ἀπελευθέρωση τῶν δούλων σήμαινε ἁπλῶς ὅτι οἱ νέγροι θὰ γίνονταν ἀπὸ σκλάβοι προλετάριοι, πράγμα ποὺ γιὰ τὸν Προυντὸν δὲν ἦταν ἀλλαγὴ πρὸς τὸ καλύτερο. Προκάλεσε τὴν ὀργὴ ὅλων τῶν φιλελεύθερων μὲ τὶς ἐπιθέσεις του ἐνάντια στὸν Ματσίνι καὶ τὸν Γαριβάλδη, γιατὶ ἤθελαν νὰ ἐπιβάλουν μιὰ αὐθαίρετη ἐθνικὴ ἑνότητα στὸν ποικιλόμορφο καὶ ἑτερογενῆ πληθυσμὸ τῆς Ἰταλίας. Προτιμοῦσε γενικὰ τὰ πολυεθνικὰ κράτη καὶ —μολονότι ὁρισμένες φορὲς παρουσιάζει κάποια ἴχνη γαλλικοῦ σωβινισμοῦ σύμφωνα μὲ τὴν ἰακωβίνικη παράδοση— δὲν συμπαθοῦσε τὰ αἰτήματα γιὰ «ἐθνικὰ σύνορα» καὶ ἐθνικὴ αὐτοδιάθεση. Σχεδὸν ὁ μόνος μεταξὺ τῶν ριζοσπαστῶν συγγραφέων τῆς ἐποχῆς του ἐναντιώθηκε στὸν ἀγώνα τῶν Πολωνῶν γιὰ τὴν κατάκτηση τῆς ἀνεξαρτησίας τους, μὲ τὴ δικιολογία ὅτι τὸ ἀνεξάρτητο πολωνικὸ κράτος θὰ βρισκόταν κάτω ἀπὸ τὴν ὁλοκληρωτικὴ κυριαρχία μιᾶς ἀντιδραστικῆς ἀριστοκρατίας. (Ἦταν ἕνα ἀπὸ τὰ λίγα σημεῖα στὰ ὁποῖα συμφωνοῦσε μὲ τὸν Ρίτσαρντ Κόμπντεν, σὲ μεγάλη ἀντίθεση μὲ τὸν Μπακούνιν, ὁ ὁποῖος ναύλωσε πραγματικὰ ἕνα πλοῖο καὶ ἔκανε μιὰ ἐκτρωματικὴ ἐκστρατεία γιὰ νὰ βοηθήσει τὴν πολωνικὴ ἐξέγερση τὸ 1863).

Ὁ Προυντὸν δὲν ἦταν ἀπὸ τοὺς φιλόσοφους ποὺ ἐπεξεργάστηκαν μιὰ συνεπῆ ὀρθολογικὴ δομὴ ὅπως ὁ Γκόντουϊν. Εἶναι μᾶλλον ἕνας συγγραφέας ποὺ ἡ ἐπιρροή του ὀφείλεται σὲ ὁρισμένα συναρπαστικὰ συνθήματα —«Ἡ ἰδιοκτησία εἶναι κλοπή», «Ὁ θεὸς εἶναι κακός»— καὶ σὲ λίγες θεμελιακὲς ἰδέες γιὰ τὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου καὶ γιὰ τὴ μελλοντικὴ ὀργάνωση τῆς κοινωνίας. Ταυτόχρονα, ἡ παθιασμένη ἰδιοσυγκρασία του, ἡ πεισματικὴ ἄρνησή του νὰ συμβιβαστεῖ ἢ νὰ ὑποταχτεῖ, ἡ εὐρύτητα τῶν παράξενων

γνώσεών του, όλα αυτά τον έκαναν πρώτης τάξεως δημοφιλή άρθρογράφο. Οἱ «τρεῖς μεγάλοι τόμοι» τῆς «Δικαιοσύνης» πουλήθηκαν περίπου σὲ 6.000 ἀντίτυπα τὴν ἐποχὴ τῆς ἔκδοσής τους, κι ἂν ἦταν ὑπερβολικοὶ οἱ ἰσχυρισμοὶ τοῦ Προυντὸν ὅτι οἱ ἀναγνῶστες τῶν ἄρθρων ποὺ ἔγραφε ἀπὸ τὴν ἐξορία του στὸ Βέλγιο ἦταν γύρω στοὺς 10.000, ἡ ἐπιρροή του τὴν ἐποχὴ ποὺ πέθανε ἦταν πολὺ πλατιά, καὶ μάλιστα ὄχι μόνο στὸ ἐργατικὸ κίνημα τῆς Γαλλίας, ποὺ ἀναπτυσσόταν κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1860, ἀλλὰ καὶ στὸ ἐξωτερικό, ἰδιαίτερα στὴν Ἱσπανία καὶ τὴν Ἰταλία.

Ἐνῶ τὸ γεγονὸς ἴσως, ὅτι κατανόησε τὴν ἀνορθολογικὴ πλευρὰ τῆς ἀνθρώπινης φύσης καὶ ὅτι φαινόταν νὰ γνωρίζει τὴ βιαιότητα γιὰ τὴν ὁποία ἦταν ἱκανοὶ οἱ ἄνθρωποι, ὁδήγησε σὲ μιὰ ἀναβίωση τοῦ ἐνδιαφέροντος γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Προυντὸν στὸν 20ὸ αἰώνα, τὸ μήνυμά του πρὸς τοὺς συγχρόνους του ἦταν ἁπλούστερο. Ἡ κατάργηση τῶν κεφαλαιούχων καὶ τῶν εἰσοδηματιῶν, ἡ ἐξασφάλιση στὸν ἐργάτη ὁλόκληρης τῆς ἀξίας τῶν ἀγαθῶν ποὺ παρήγαγε, ἡ ἀνάπτυξη τῶν μικρῶν, ἀλληλοβοηθούμενων ὁμάδων στὴ θέση τῶν ἀπανθρωποποιημένων ἐργοστασίων, ἡ διαρκὴς ὑπενθύμιση τῶν ἀρετῶν τῆς ἀγροτικῆς ζωῆς, ὅλα αὐτὰ εἶχαν ὁλοφάνερη καὶ θετικὴ ἀπήχηση. Καὶ τὸ ἀρνητικὸ μήνυμα τοῦ Προυντὸν ἦταν ἀκόμα πιὸ ἐντυπωσιακὸ καὶ περιέχει τὴν οὐσία τοῦ ἀναρχισμοῦ ἢ τουλάχιστον μιὰ πλευρά του. «Νὰ σὲ κυβερνᾶνε σημαίνει νὰ σὲ παρακολουθοῦν, νὰ σ' ἐπιθεωροῦν νὰ σὲ κατασκοπεύουν, νὰ σὲ κατευθύνουν, νὰ σ' ἐγκλωβίζουν σὲ νόμους, νὰ σὲ ρυθμίζουν, νὰ σὲ καταγράφουν, νὰ σοῦ κάνουν κατήχηση, νὰ σοῦ κάνουν κήρυγμα, νὰ σὲ ἐλέγχουν, νὰ σὲ μετροῦν, νὰ σὲ ζυγίζουν, νὰ σὲ λογοκρίνουν, νὰ σὲ διατάζουν ἄνθρωποι ποὺ δὲν ἔχουν οὔτε τὸ δικαίωμα οὔτε τὴ γνώση οὔτε τὴν ἀρετή. Νὰ σὲ κυβερνᾶνε σημαίνει νὰ σὲ καταγράφουν, νὰ σὲ ταξινομοῦν, νὰ σὲ ἐλέγχουν, νὰ σὲ φορολογοῦν, νὰ σὲ σφραγίζουν, νὰ σὲ μετροῦν, νὰ σὲ ὑπολογίζουν, νὰ σὲ καταχωροῦν σὰν πατέντα, νὰ σοῦ δίνουν ἄδεια, νὰ σ' ἐξουσιοδοτοῦν, νὰ σὲ ὀπισθογραφοῦν, νὰ σὲ ἐπιπλήττουν, νὰ σὲ μπερδεύουν, νὰ σὲ τροποποιοῦν, νὰ σὲ τιμωροῦν, νὰ σὲ συλλαμβάνουν σὲ κάθε λειτουργία, σὲ κάθε συναλλαγή, σὲ κάθε κίνηση. Σημαίνει νὰ σὲ φορολογοῦν, νὰ σοῦ πίνουν τὸ αἷμα, νὰ σοῦ ζητᾶνε λύτρα, νὰ σ' ἐκμεταλλεύονται, νὰ σὲ μονοπωλοῦν, νὰ σὲ ἐκβιάζουν, νὰ σὲ στί-

6ουν, νὰ σὲ ἐξαπατοῦν, νὰ σὲ ληστεύουν μὲ τὴν πρόφαση τοῦ γενικοῦ συμφέροντος· ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐλάχιστη ἀντίσταση, στὴν πρώτη διαμαρτυρία, νὰ σὲ καταπιέζουν, νὰ σὲ καταδικάζουν σὲ πρόστιμο, νὰ σὲ 6ρίζουν, νὰ σὲ ἐνοχλοῦν, νὰ σὲ παίρνουν ἀπὸ πίσω, νὰ σὲ τρομοκρατοῦν, νὰ σὲ δέρνουν, νὰ σὲ ἀφοπλίζουν, νὰ σὲ στραγγαλίζουν, νὰ σὲ φυλακίζουν, νὰ σὲ δικάζουν, νὰ σὲ καταδικάζουν νὰ σὲ ἐκτοπίζουν, νὰ σὲ ξυλοκοποῦν ἄγρια, νὰ σὲ πουλᾶνε, νὰ σὲ προδίνουν, καὶ τελικὰ νὰ σὲ περιγελᾶνε, νὰ σὲ 6ρίζουν, νὰ σ' ἐξευτελίζουν, νὰ σοῦ καταρακώνουν τὴν ἀξιοπρέπεια. Αὐτὴ εἶναι ἡ κυβέρνηση, αὐτὴ εἶναι ἡ δικαιοσύνη της, αὐτὴ εἶναι ἡ ἠθική της».(30) Τόσο μὲ τὶς θετικὲς ὅσο καὶ μὲ τὶς ἀρνητικές του θεωρίες ὁ Προυντὸν εἶναι ὁ πρῶτος καὶ ὁ πιὸ σημαντικὸς ἀναρχικὸς φιλόσοφος· καὶ οἱ μεταγενέστεροι ἀναρχικοὶ συγγραφεῖς δὲν πρόσθεσαν πάρα πολλὰ σὲ ὅσα εἶπε. Ἐκεῖνο ποὺ μένει εἶναι νὰ δοῦμε σὲ ποιὸ 6αθμὸ τέθηκαν στὴν πράξη αὐτὲς οἱ ἰδέες.

3

Τὸ Σεπτέμ6ριο τοῦ 1864 ἱδρύθηκε στὸ Λονδίνο ἡ Διεθνὴς Ἕνωση Ἐργαζομένων. Μολονότι ὁ Κάρλ Μὰρξ δὲν εἶχε ἀναλάβει τὴν πρωτο6ουλία γιὰ τὴν ὀργάνωση τῆς ἱδρυτικῆς συνέλευσης, ἦταν ἀποφασισμένος ἀπὸ τὸ ξεκίνημα κιόλας τῆς Πρώτης Διεθνοῦς, νὰ τὴ θέσει κάτω ἀπὸ τὴ διεύθυνση καὶ τὸν ἔλεγχό του. Οἱ Γάλλοι ἀπεσταλμένοι στὴν πρώτη συνέλευση ἦταν στὴν οὐσία ὀπαδοὶ τοῦ Προυντόν. Πρὸς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του, λοιπόν, ὁ Προυντὸν 6ρέθηκε ἀντιμέτωπος, γιὰ πρώτη φορὰ μετὰ τὸ 1848, μὲ τὸ πρό6λημα ποὺ ἀφοροῦσε τὴ στάση ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ τηρηθεῖ ἀπέναντι στὴν πρακτικὴ πολιτικὴ τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος, ποὺ ἄρχισε νὰ ἀναπτύσσεται τὰ τελευταῖα χρόνια στὴ Γαλλία. Τὸ 1863 μιὰ ὁμάδα παριζιάνων ἐργατῶν ἀνήγγειλε ὅτι θὰ ἔ6αζε ὑποψηφιότητα στὶς ἐκλογὲς γιὰ τὸ Νομοθετικὸ Σῶμα. Ὁ ἡγέτης τῆς ὁμάδας, Ἀνρὶ Τολαίν, ἦταν ἀπὸ ἐκείνους τοὺς ἐργάτες ποὺ θὰ ἐπιδοκίμαζε ἀνεπιφύλακτα ὁ Προυντὸν — ἤρεμος, σφιχτοχέρης, ἀξιοπρεπής, μὲ πάθος γιὰ τὸ διάβασμα καὶ τὴ μάθηση. Τὸ 1862 ὁ Τολαὶν

εἶχε ὀργανώσει μ' ἐπιτυχία μιὰ ἀντιπροσωπεία Γάλλων ἐργατῶν στὴ Μεγάλη Ἔκθεση τοῦ Λονδίνου καὶ εἶχε ἁρπάξει τὴν εὐκαιρία γιὰ νὰ ἐκφράσει τὴν ἀρχή του ὅτι πρέπει κανεὶς νὰ λέει στοὺς ἐργάτες: «Εἴσαστε ἐλεύθεροι, ὀργανωθεῖτε, κάνετε τὴ δουλειά σας μόνοι σας». (37) Παρ' ὅλο ποὺ δὲν κατάφεραν νὰ ἐκλεγοῦν στὴ συνταχτικὴ συνέλευση τοῦ Παρισιοῦ γιὰ τὴν ὁποία εἶχαν θέσει ὑποψηφιότητα, ὁ Τολαίν ἐπέμεινε στὶς προσπάθειές του γιὰ τὴν ἀνάπτυξη πολιτικῆς δράσης, καὶ τὸ 1864 ἔγραψε ἕνα μανιφέστο, γνωστὸ σὰν «Μανιφέστο τῶν Ἑξήντα», ὅπου τόνιζε τὴν ἀνάγκη νὰ ἔχουν οἱ ἐργάτες τὴ δική τους πολιτικὴ ὀργάνωση, ὥστε νὰ μὴν ἐξαρτῶνται πιὰ γιὰ τὴν ἀντιπροσώπευσή τους ἀπὸ τὴ μπουρζουαζία.

Ὁ Προυντὸν διαφώνησε ριζικά. Γιατὶ τὰ τελευταῖα χρόνια προπαγάνδιζε τὴν ἀποχὴ ἀπὸ ὅλες τὶς ἐκλογὲς σὰν ἔκφραση τῆς ἀποδοκιμασίας ἐνάντια στὸν ἀπατηλὸ συνταγματισμὸ τῆς Δεύτερης Αὐτοκρατορίας. Μόνο μὲ τὴ μαζικὴ ἔκφραση τῆς ἀποδοκιμασίας καὶ μὲ τὴν ἄρνηση τῶν μαζῶν νὰ βοηθήσουν τὸ σύστημα νὰ λειτουργήσει θὰ μποροῦσε ν' ἀποκαλυφθεῖ ἡ ὑποκρισία τοῦ αὐτοκρατορικοῦ καθεστῶτος. Ἡ ἐκστρατεία τοῦ Προυντὸν ἐνάντια στὴ συμμετοχὴ στὶς ἐκλογὲς δὲν στέφθηκε μὲ μεγάλη ἐπιτυχία, καὶ ἦταν ὁλοφάνερο ὅτι πολλοὶ ἀπὸ ἐκείνους πού, σὰν τὸν Τολαίν, ἦταν ἀφοσιωμένοι ὀπαδοί του, δὲν ἦταν εὐχαριστημένοι μὲ τὴν καθαρὰ ἀρνητικὴ πολιτικὴ τῆς ἀπόλυτης ἐκλογικῆς ἀποχῆς. Γιὰ ν' ἀπαντήσει σ' αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ «Μανιφέστο τῶν Ἑξήντα», ὁ Προυντόν, ἕνα χρόνο πρὶν πεθάνει, ἔνιωσε τὴν ὑποχρέωση νὰ καθορίσει καὶ νὰ ἀναθεωρήσει τὴ θέση του. Στὸ «Γιὰ τὴν πολιτικὴ ἱκανότητα τῆς ἐργατικῆς τάξης», ποὺ βρισκόταν ἀκόμα στὸ τυπογραφεῖο ὅταν πέθανε, ὁ Προυντὸν ἐπαναλαμβάνει τὶς περισσότερες ἀπὸ τὶς παλαιότερες θεωρίες του. Συνειδητοποιοῦσε τώρα ὅμως ὅτι ἡ ὀργάνωση τῆς ἐργατικῆς τάξης θὰ μποροῦσε ἴσως νὰ πετύχει ὁρισμένα πράγματα μὲ πολιτικὰ μέσα: «Στὴν καρδιὰ τῆς κοινωνίας λαμβάνει χώρα ἕνα κοινωνικὸ γεγονὸς ἀνυπολόγιστης σημασίας· εἶναι (κι ἐδῶ ξαναχρησιμοποιεῖ μιὰ ἀπὸ τὶς παλιὲς ἀγαπημένες του Σαιν-Σιμονικὲς φράσεις) ἡ ἐμφάνιση στὴν πολιτικὴ ζωὴ τῆς πολυαριθμότερης καὶ φτωχότερης τάξης». (38) Τελικά, ὁ Προυντὸν ἦταν ἕτοιμος ν' ἀποδεχτεῖ αὐτὴ τὴ νέα πολιτικὴ ἐξέ-

λιξη· ἐπέμενε ὅμως ὅτι κάθε πολιτική δράση θὰ πρέπει νὰ βασίζεται στὴν ἀρχὴ τῆς ἀμοιβαιότητας. Μόνο μέσα ἀπὸ τὴ δράση, ἐπαναλάμβανε, τῶν μικρῶν ὁμάδων ποὺ συνεργάζονται πρακτικὰ στὴν καθημερινὴ οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ ζωὴ καὶ ποὺ ζοῦν σύμφωνα μὲ τὸν ἀμοιβαῖο σεβασμό, εἶναι δυνατὸ νὰ πραγματοποιηθεῖ ὁποιαδήποτε πρόοδος. Διαφορετικὰ —καὶ ὁ Προυντὸν εἶχε σαφῆ ἐπίγνωση μᾶλλον τῶν κινδύνων τῆς πολιτικῆς δράσης παρὰ τῶν πλεονεκτημάτων της— ἡ πολιτικὴ ποὺ ἀκολουθοῦν πολλοὶ σοσιαλιστὲς θὰ καταλήξει σίγουρα σὲ καταστροφή. «Τὸ πολιτικὸ σύστημα», ἔγραφε, «μπορεῖ νὰ καθοριστεῖ ὡς ἑξῆς: «Μιὰ στέρεη δημοκρατία θεμελιωμένη φαινομενικὰ στὴ δικτατορία τῶν μαζῶν, ὅπου ὅμως οἱ μάζες διαθέτουν τόση μόνο ἐξουσία ὅση χρειάζεται γιὰ νὰ ἐξασφαλιστεῖ ἡ καθολικὴ ὑποδούλωση». (39)

Οἱ θεωρίες τοῦ Προυντὸν εἶχαν ἰδιαίτερη ἀπήχηση στὸν καλλιεργημένο πνευματικὰ ἐργαζόμενο τῆς Δεύτερης Αὐτοκρατορίας, τουλάχιστον λόγω τῶν ἀντιφάσεων καὶ τῶν ἀνωμαλιῶν στὴν κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ ζωὴ τῆς Γαλλίας στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰώνα. Ἦταν μιὰ περίοδος ἐπέκτασης καὶ μεταβολῶν, ἐπέκτασης τῶν σιδηροδρόμων, κατασκευῆς νέων τεράστιων ἐργοστασίων, ἀνάπτυξης τῶν τραπεζῶν καὶ δημιουργίας τῶν πρώτων μεγάλων καταστημάτων, δημιουργίας τοῦ ἀνανεωμένου καὶ λαμπεροῦ Παρισιοῦ τοῦ βαρώνου Χάουσμαν (τὸν ὁποῖο ὁ Προυντὸν ἀπεχθανόταν ἀφόρητα). Σὲ μιὰ ἐποχὴ ποὺ οἱ πραγματικοὶ μισθοὶ τῶν ἐργατῶν παρέμεναν στάσιμοι, ὅλα αὐτὰ ἔκαναν ἀκόμα μεγαλύτερη τὴν ἀπόσταση καὶ τὸν ἀνταγωνισμὸ ἀνάμεσα στὶς τάξεις, ἰδιαίτερα στὸ Παρίσι. Κι ὅμως, ἐνῶ ὁρισμένοι ἐργάτες ξεριζώθηκαν κυριολεκτικὰ καὶ ἀπορροφήθηκαν στὸν παντοδύναμο κόσμο τῆς νέας βιομηχανικῆς πόλης, ἄλλοι ἐξακολουθοῦσαν νὰ ἐργάζονται στὸ σπίτι ἢ σὲ μικρὰ ἐργαστήρια καὶ συχνὰ καλλιεργοῦσαν κι ἕνα μικρὸ χωράφι, ἔτσι ποὺ τελικὰ ἐξακολουθοῦσαν νὰ εἶναι λίγο ἀγρότες στὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἀντιμετώπιζαν τὶς καταστάσεις. (40) Οἱ καινούργιοι ἐργατικοὶ ἡγέτες, ὅπως ὁ Τολαίν, ποὺ ἤθελαν νὰ ἐφαρμόσουν στὴν πράξη τὶς θεωρίες τοῦ Προυντὸν, ἦταν οἱ ἄνθρωποι ποὺ ἤξεραν καλὰ αὐτὲς τὶς ἀντιθέσεις καὶ τὶς μεταβολές. «Ὁ ἐργατικὸς ἡγέτης», ἔχει γράψει ἕνας Γάλλος σοσιαλιστὴς ἱστορικὸς γι' αὐτὴ τὴν περίοδο, «δὲν εἶναι οὔτε τεχνί-

της, οὔτε προλετάριος· εἶναι γενικὰ ἕνας ἄνθρωπος ποὺ πέρασε τὴν παιδική του ἡλικία στὴν ἐπαρχία κι αὐτὸ δὲν τὸ ἔχει ξεχάσει· εἶναι πάνω ἀπ' ὅλα ἕνας ἄνθρωπος ποὺ ξέρει καλὰ τὸ μικρὸ ἐργαστήρι, ἀλλὰ ποὺ ἀκολουθεῖ προσεχτικὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ μεγάλου ἐργοστασίου... εἶναι ἄνθρωπος καλὰ πληροφορημένος, ποὺ προσπαθεῖ νὰ προβλέψει καὶ νὰ διαμορφώσει μιὰ εἰκόνα γιὰ τὸ μέλλον... Μισὸς ἀγρότης, μισὸς ἐργάτης, ποὺ συνδυάζει τὸ ρεαλισμὸ καὶ τὴν οὐτοπία σ' ἕνα ἑνιαῖο εὐφυέστατο σχῆμα» (41) Ἡ περιγραφὴ αὐτὴ θὰ μποροῦσε νὰ εἶχε γίνει γιὰ τὸν ἴδιο τὸν Προυντὸν ἢ γιὰ τοὺς ὀπαδούς του, ὅπως τὸν Τολαίν, (μολονότι καταγόταν ἀπὸ τὴν παλιὰ παριζιάνικη τάξη τῶν τεχνιτῶν καὶ ὄχι ἀπὸ τὴν ἐπαρχία), ἢ γιὰ τὸν Εὐγένιο Βαρλέν, τὸν νεαρὸ βιβλιοδέτη ποὺ ἔγινε ἕνας ἀπὸ τοὺς ἡγέτες τοῦ γαλλικοῦ τμήματος τῆς Διεθνοῦς καὶ τῆς Κομμούνας τοῦ 1871.

Στὴ δεκαετία τοῦ 1860 οἱ ὀπαδοὶ τοῦ Προυντὸν ἐφάρμοζαν στὴν πράξη τὶς ἀπόψεις του γιὰ αὐτοβελτίωση καὶ ἀμοιβαία βοήθεια. Ὁ Βαρλέν, λογουχάρη, ἵδρυσε ἕνα μεγάλο συνεργατικὸ μαγειρεῖο στὸ Παρίσι ποὺ πρόσφερε φαγητὸ στοὺς ἐργάτες. Ταυτόχρονα συζητοῦσαν ὁλοένα καὶ περισσότερο τὴν ἀναγκαιότητα τῆς ἐπανάστασης. Ἡ νεότερη γενιά, ἀπ' τὴν ὁποία ὁ Βαρλὲν ἦταν ὁ πιὸ γνωστός, πολλὲς φορὲς δὲν ἀνεχόταν τοὺς περιορισμένους στόχους τοῦ Τολαὶν καὶ τῶν γεροντότερων. Ταυτόχρονα, ἀπὸ τὴν αἴθουσα ὅπου συγκεντρώνονταν στὴν ὁδὸ ντὲ Γκρανβιγιὲρ —στὸν ἴδιο δρόμο, πράγμα ποὺ προτιμοῦν νὰ ὑπενθυμίζουν συχνὰ οἱ ἱστορικοί, ὅπου διακήρυξε τὴν κοινωνικὴ ἐπανάσταση ὁ Ζὰκ-Ρoὺ τὸ 1793— ξεκινοῦσε ἕνας χείμαρος Προυντονικῶν ἰδεῶν καὶ ἀπόψεων ποὺ ἐπρόκειτο νὰ φέρει σὲ σύγκρουση τὸ γαλλικὸ τμῆμα τῆς Διεθνοῦς μὲ τὸν Μάρξ.

Ἡ ἐπίδραση ὅμως τοῦ Προυντὸν στὸ γαλλικὸ ἐργατικὸ κίνημα ἦταν μακροπρόθεσμη καὶ ὄχι ἄμεση. Στὴ δεκαετία τοῦ 1860 ἄνθρωποι σὰν τὸν Τολαὶν καὶ τὸν Βαρλὲν δὲν εἶχαν πολλοὺς ὀπαδούς, καὶ μόνο μὲ τὴν Κομμούνα τοῦ 1871 οἱ Προυντονικὲς ἀπόψεις ἔγιναν ἀναπόσπαστο τμῆμα τῆς ἐπαναστατικῆς πρακτικῆς στὴ Γαλλία. Ὁ Προυντὸν ἔζησε ἀρκετὰ γιὰ νὰ γνωρίσει καὶ νὰ ἐπιδοκιμάσει τὴν ἵδρυση τῆς Διεθνοῦς· γρήγορα ὅμως οἱ ὀπαδοί του ἀνακάλυψαν ὅτι οἱ πεποιθήσεις τους ἦταν ἀντίθετες μὲ τὴν συγ-

κεντρωτική πειθαρχία πού προσπαθοῦσε νά ἐπιβάλει ὁ Μάρξ. Δέν παρέμειναν ὅλοι τους ἀναρχικοί, ἀλλά οἱ ἰδέες τῆς συνεργασίας καί τοῦ ἀντισυγκεντρωτισμοῦ πού ἄντλησαν ἀπό τόν Προυντόν ἀποτέλεσαν σημαντικό στοιχεῖο τῆς γαλλικῆς σοσιαλιστικῆς σκέψης, καί οἱ διαφορές ἀνάμεσα στόν Μάρξ καί τόν Προυντόν ἀντικατοπτρίσθηκαν ἀργότερα στίς διαφορές ἀνάμεσα στό γαλλικό καί στό γερμανικό σοσιαλιστικό κίνημα στίς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰώνα.

Παρ' ὅλα αὐτά, σέ τούτη ἀκριβῶς τή δεκαετία τοῦ 1860 τό ἀναρχικό κίνημα ἄρχισε νά γίνεται πολιτική δύναμη στήν πράξη. Ἡ γνωριμία τοῦ Προυντόν μέ τόν Μάρξ καί τόν Μπακούνιν τόν συνέδεσε μέ τίς βασικές παραδόσεις τῆς σύγχρονης εὐρωπαϊκῆς σοσιαλιστικῆς καί ριζοσπαστικῆς σκέψης. Γιατί παρ' ὅλη τή δική του πολιτική ἀδράνεια, ἔχει ἐπηρεάσει μεγάλο μέρος τοῦ γαλλικοῦ ἐργατικοῦ κινήματος μέχρι καί τή δική μας ἐποχή. Τελικά, ἡ δημιουργία τῆς Διεθνοῦς, μολονότι ἡ ἄμεση πρακτική της σπουδαιότητα δέν ἦταν τόσο μεγάλη ὅσο πίστευαν τά μέλη της καί οἱ ἱστορικοί της, πρόσφερε τό ἔδαφος ὅπου ἔγινε ἡ ἰδιοσυγκρασιακή καί θεωρητική σύγκρουση ἀνάμεσα στόν Μάρξ καί τούς ὀπαδούς του ἀπό τή μιά πλευρά, καί στόν Μπακούνιν καί στούς ὀπαδούς τοῦ Προυντόν, ἀπό τήν ἄλλη. Ἡ σύγκρουση αὐτή ἐπρόκειτο νά διχάσει τό εὐρωπαϊκό ἐργατικό κίνημα ἀνεπανόρθωτα καί νά προσφέρει δύο ἐναλλακτικές λύσεις γιά τήν πραγματοποίηση τῆς ἐπανάστασης καί δύο ἐναλλακτικά ὁράματα γιά τήν μορφή πού θά ἔχει ὁ κόσμος ἀπό τή στιγμή πού θά πετύχει ἡ ἐπανάσταση.

Ὁ Μπακούνιν καὶ τὸ μεγάλο σχίσμα

«Γιὰ νὰ ξεσηκώσουμε τοὺς ἀνθρώπους, πρέπει νὰ ἔχουμε τὸ διάβολο μέσα μας».

Μπακούνιν

1

Ὁ Προυντὸν πρόσφερε τὴν ἀρχικὴ ἐπεξεργασία τῶν περισσότερων ἰδεῶν ποὺ ἐμπνεύσανε τὸ ἀναρχικὸ κίνημα. Ὁ Μπακούνιν ὅμως ἦταν αὐτὸς ποὺ πρόσφερε στοὺς μεταγενέστερους ἀναρχικοὺς ἕνα λαμπρὸ παράδειγμα ἀναρχικῆς στράτευσης στὴ δράση. Καὶ ὁ Μπακούνιν ἦταν αὐτὸς ποὺ ἀποκάλυψε πόσο βαθιὲς ἦταν οἱ θεωρητικὲς καὶ πρακτικὲς διαφορὲς ἀνάμεσα στὶς ἀπόψεις τῶν ἀναρχικῶν καὶ στὸν κομμουνισμὸ τοῦ Μάρξ, κι ἔτσι ἔκανε σαφῆ τὴ διάσπαση στὸ διεθνὲς ἐπαναστατικὸ κίνημα ποὺ εἶχε ἤδη ἐμφανιστεῖ μὲ τὶς διαφορὲς ἀνάμεσα στὸν Προυντὸν καὶ τὸν Μὰρξ στὴ δεκαετία τοῦ 1840. Ὁ Μπακούνιν, πάλι, περισσότερο ἀπὸ ὁποιονδήποτε ἄλλο σύγχρονό του, συνέδεσε τὸ ἐπαναστατικὸ κίνημα τῆς Ρωσίας μὲ τὸ κίνημα τῆς ὑπόλοιπης Εὐρώπης καὶ ἄντλησε ἀπ' αὐτὸ τὴν πίστη του στὶς ἀρετὲς τῆς βίας γιὰ τὴ βία καὶ τὴν ἐμπιστοσύνη του στὴ μέθοδο τῆς τρομοκρατίας ποὺ ἐπρόκειτο νὰ ἐπηρεάσει πολλοὺς ἄλλους ἐπαναστάτες πέρα ἀπὸ τοὺς ἀναρχικούς.

Ὁ Μιχαὴλ Μπακούνιν γεννήθηκε τὸ 1814, περίπου 150 μίλια ἀπὸ τὴ Μόσχα, στὴν ἐπαρχία Τβέρ. (1) Παρόλη τὴν εὐτυχισμένη παιδική του ἡλικία στὴν ἐπαρχία —ὁ πατέρας του ἦταν συντηρητικό, ἀλλὰ συγκριτικὰ ἀνοιχτόμυαλο μέλος τῆς ἐπαρχιακῆς ἀριστοκρατίας— ἔμελλε νὰ ἐξελιχθεῖ σὲ βίαιο καὶ ἀτίθασο νεαρὸ ποὺ τοῦ ἄρεσε ἰδιαίτερα μέχρι τὸ τέλος τῆς ζωῆς του νὰ μπλέκει σὲ δραματικὲς συγκρούσεις. «Ὁ Μιχαὴλ μοῦ λέει», ἔγραφε ἕνας ἀπὸ τοὺς φίλους του, «ὅτι κάθε φορὰ ποὺ ἐπιστρέφει στὸ σπίτι του περιμένει νὰ βρεῖ κάτι τὸ ἀσυνήθιστο». (2) Ὁπωσδήποτε ἂν

δὲν ἔβρισκε κάτι τὸ ἀσυνήθιστο, καταπιανόταν ἀμέσως μὲ τὴν ἐπανόρθωση τῆς κατάστασης. «Ἀπέδιδε ὁ ἴδιος τὸ πάθος του γιὰ τὴν καταστροφὴ στὴν ἐπιρροὴ τῆς μητέρας του, ποὺ ὁ δεσποτικός της χαρακτήρας τοῦ προκάλεσε παράφορο μίσος γιὰ κάθε περιορισμὸ τῆς ἐλευθερίας». (3) Ἡ μετέπειτα ἐπαναστατικὴ του δραστηριότητα φαίνεται πὼς εἶναι ἄμεση ἔκφραση μιᾶς πολύπλοκης καὶ πολυτάραχης ἰδιοσυγκρασίας. (Ὁρισμένοι συγγραφεῖς διαπίστωσαν στὴ σταδιοδρομία του κάποια ἀναπλήρωση γιὰ τὴν σεξουαλικὴ ἀνικανότητα ἀπὸ τὴν ὁποία φαίνεται πὼς ἔπασχε.) Ὁ χαρακτήρας του ἄλλαξε πολὺ λίγο στὴ διάρκεια τῆς ζωῆς του καὶ περιγράφτηκε πολὺ καλὰ στὴν ἀρχὴ τῆς σταδιοδρομίας του ἀπὸ τὸν φίλο του, τὸν κριτικὸ Βησσαρίωνα Μπελίνσκυ, ποὺ ἔγραφε: «Πρόκειται γιὰ θαυμάσιο ἄνθρωπο, βαθιὰ πρωτόγονη, λιονταρίσια φύση — αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ τοῦ τὸ ἀρνηθεῖ κανείς. Ἀλλὰ οἱ ἀπαιτήσεις του, ἡ παιδικότητά του, ἡ καυχησιολογία του, ἡ ἀνειλικρίνειά του, ἡ ἔλλειψη ἠθικῶν ἐνδοιασμῶν — ὅλα αὐτὰ κάνουν ἀδύνατη τὴ φιλία μαζί του. Ἀγαπάει τὶς ἰδέες, ὄχι τοὺς ἀνθρώπους. Θέλει νὰ κυριαρχήσει μὲ τὴν προσωπικότητά του, ὄχι ν' ἀγαπήσει». (4)

Ἡ ἀγάπη τοῦ Μπακούνιν γιὰ τὶς ἰδέες εἶχε ἀναπτυχθεῖ ἤδη ἀπὸ 1830 ὅταν, ὕστερα ἀπὸ κάποια σύντομη καὶ ἀποτυχημένη περίοδο σὰν ἀξιωματικός, συνδέθηκε μὲ τὸν μοσχοβίτικο κόσμο τῆς λογοτεχνίας καὶ τῆς φιλοσοφίας καὶ ἔγινε φίλος τοῦ Μπελίνσκυ. Ὅπως καὶ ὁ Μπελίνσκυ παρασύρθηκε ἀμέσως ἀπὸ τὴ διάδοση τῆς γερμανικῆς φιλοσοφίας — πρῶτα τοῦ Φίχτε κι ὕστερα τοῦ Χέγκελ, ποὺ καὶ οἱ δυὸ ἔδειχναν, κατὰ τὴ γνώμη του, ὅτι κήρυτταν πάνω ἀπ' ὅλα τὴν ἐλευθερία τοῦ ἀτόμου καὶ τὸ πνεῦμα τῆς ἐξέγερσης. Τὸ 1840, στὰ 26 χρόνια του, ταξίδεψε στὸ Παρίσι καὶ σὰν τὸν Προυντόν, ἦρθε ἀμέσως σὲ ἐπαφὴ μὲ τοὺς ριζοσπάστες κοσμοπολίτες διανοούμενους ποὺ ζοῦσαν ἐκεῖ· τότε πρωτοσυνάντησε τὸν Προυντὸν καὶ τὸν Μὰρξ καὶ διάβασε καὶ συζήτησε τὰ γραφτὰ τῶν νεοχεγκελιανῶν καὶ τοῦ Βάϊτλινγκ. Ὅπως ἀκριβῶς οἱ ἐπαφὲς τοῦ Προυντὸν μὲ τὸν Μὰρξ ἀποκάλυψαν σ' αὐτὴ τὴν περίοδο τὴν ἰδιοσυγκρασιακὴ διαφορά τους καθὼς καὶ τὶς θεωρητικὲς ἀντιθέσεις τους, ἔτσι καὶ οἱ πρῶτες συναντήσεις τοῦ Μπακούνιν μὲ τὸν Μὰρξ ἔδιναν κάποια ἰδέα γιὰ τὸ μεγάλο

σχίσμα πού θά γινόταν ὕστερα ἀπό εἴκοσι χρόνια. Ὁ Μάρξ, θυμόταν ἀργότερα ὁ Μπακούνιν, «μέ ἀποκαλοῦσε συναισθηματικό ἰδεαλιστή, καί εἶχε δίκιο. Ἐγώ τόν ἀποκαλοῦσα κατσούφη, ματαιόδοξο καί προδοτικό· εἶχα κι ἐγώ ἀπόλυτο δίκιο». (5)

Παρόλο πού ὁ Μπακούνιν στή διάρκεια τῶν ταξιδιῶν του στή Γερμανία καί τή Γαλλία ἔγραψε ἀρκετά ἄρθρα, ἡ βίαιη φύση του χρειαζόταν στήν οὐσία τή δράση. Οἱ ἐπαναστάσεις λοιπόν τοῦ 1848 καθιέρωσαν τή φήμη του σάν μιά ἀπό τίς σημαντικότερες ἐπαναστατικές φυσιογνωμίες τῆς Εὐρώπης. Λίγο πρίν ἀπό τό ξέσπασμα τῆς ἐπανάστασης στό Παρίσι, ὁ Μπακούνιν εἶχε ἤδη ἀνακατευτεῖ σέ φασαρίες λόγω τῶν σχέσεών του μέ τίς ὀργανώσεις τῶν Πολωνῶν προσφύγων. Τόν Δεκέμβριο τοῦ 1847 τόν ἀπέλασαν ἀπό τό Παρίσι ὕστερα ἀπό ἕναν φλογισμένο λόγο του μέ τόν ὁποῖο πρόσφερε τήν ὑποστήριξή του στούς Πολωνούς γιά τήν ἀνατροπή τῆς τσαρικῆς κυβέρνησης. (Σ' ὅλη του τή ζωή ἔδειξε ἰδιαίτερη ἀφοσίωση στήν ἐθνική ἀπελευθέρωση τῶν Πολωνῶν.) Ἐπέστρεψε βιαστικά στό Παρίσι τή στιγμή πού ξέσπασε ἡ ἐπανάσταση, τόν Φεβρουάριο τοῦ 1848, παρόλο πού ξανάφυγε ὕστερα ἀπό ἕνα μήνα γιά νά προσπαθήσει νά ὑποκινήσει ταραχές στήν Πολωνία. Δέν ἔφτασε ὅμως ποτέ στήν Πολωνία, γιατί τόν συνέλαβαν στό Βερολίνο, καί τόν ἀπελευθέρωσαν μόνο μέ τήν προϋπόθεση ὅτι δέν θά συνέχιζε τό ταξίδι του. Αὐτός ὅμως πῆγε στήν Πράγα ὅπου πῆρε μέρος στό Πανσλαβικό Συνέδριο, πράγμα πού τοῦ ἔδωσε τήν πρώτη εὐκαιρία γιά νά ἀπευθυνθεῖ σέ ἀρκετά πυκνό ἀκροατήριο καί νά ἐκθέσει ὁρισμένες ἀπό τίς βασικές του ἀπόψεις.

Ἡ σκέψη τοῦ Μπακούνιν δέν ἦταν ποτέ ἰδιαίτερα λεπτή ἤ πολύ πρωτότυπη· καί σ' ὅλη του τή ζωή, πού ἦταν ἀφιερωμένη στό σκοπό τῆς ἐπανάστασης, ἐξέφρασε τό πάθος του μᾶλλον μέ πράξεις συνωμοσίας καί ἐξέγερσης παρά μέ θεωρίες γιά τήν κοινωνική ἤ τήν οἰκονομική ἀλλαγή. Ἡ διαμαρτυρία του ὅτι «ὁ Μάρξ διευθύνει καί χειραγωγεῖ τούς ἐργάτες, κάνοντάς τους θεωρητικούς» εἶναι χαρακτηριστική. Στό «Ἀρχές τῆς σλαβικῆς πολιτικῆς», πού ἔγραψε γιά τό Συνέδριο τῆς Πράγας, καί στό «Ἔκκληση στούς Σλάβους», πού δημοσιεύτηκε στό τέλος τοῦ χρόνου, ἐπεξεργάστηκε ἰδέες πού θά παραμείνουν βασικές τῶν ἀπόψεών

του. Σύμφωνα μ' αὐτά του τὰ κείμενα, οἱ Σλάβοι θὰ ἔπρεπε νὰ δημιουργήσουν μιὰ ὁμοσπονδία, ἔτσι ποὺ «ἡ νέα πολιτικὴ νὰ μὴν εἶναι κρατικὴ πολιτική, ἀλλὰ λαϊκὴ πολιτική, ἀνεξάρτητων, ἐλεύθερων ἀτόμων». Δὲν ἔπρεπε ὅμως νὰ καταστραφεῖ μόνο ἡ αὐστριακὴ αὐτοκρατορία, ἀλλὰ καὶ ὁλόκληρο τὸ σύστημα φιλελεύθερων ἀστικῶν ἀξιῶν ποὺ στὴ θεμελίωσή του πίστευαν πολλοὶ ἄνθρωποι πὼς ἀποσκοποῦσαν οἱ ἐπαναστάσεις τοῦ 1848. «Πρέπει νὰ ἀνατρέψουμε ἀπὸ πάνω μέχρι κάτω αὐτὸν τὸν παρακμασμένο κόσμο ποὺ ἔχει γίνει ἀνίκανος καὶ στεῖρος... Πρέπει πρῶτα νὰ ξεκαθαρίσουμε τὴν ἀτμόσφαιρά μας καὶ νὰ μετασχηματίσουμε ἐντελῶς τὸ περιβάλλον ὅπου ζοῦμε· γιατὶ διαφθείρει τὰ ἔνστικτά μας καὶ τὴ θέλησή μας καὶ περιορίζει τὴν καρδιά καὶ τὴν εὐφυΐα μας. Τὸ κοινωνικὸ μας ζήτημα παίρνει βασικὰ τὴ μορφὴ τῆς ἀνατροπῆς τῆς κοινωνίας».(6) Καὶ ταυτόχρονα ἔγραφε στὸ Γερμανὸ ποιητὴ καὶ ριζοσπάστη πολιτικὸ Χέρβεκ: «Ἡ ἐποχὴ τῆς κοινοβουλευτικῆς ζωῆς, τῶν συνταχτικῶν καὶ ἐθνικῶν συνελεύσεων καὶ πάει λέγοντας εἶναι ξεπερασμένη. Ὅποιος θέσει μὲ εἰλικρίνεια τὸ ἐρώτημα στὸν ἑαυτό του θὰ πρέπει νὰ ὁμολογήσει πὼς δὲν νιώθει πιὰ κανένα ἐνδιαφέρον, μονάχα ὑποχρεωτικὸ καὶ ψεύτικο ἐνδιαφέρον, γι' αὐτὲς τὶς ἀπαρχαιωμένες μορφές. Δὲν πιστεύω στὰ συντάγματα καὶ τοὺς νόμους· καὶ τὸ καλύτερο σύνταγμα τοῦ κόσμου δὲν θὰ μποροῦσε νὰ μὲ ἱκανοποιήσει. Χρειαζόμαστε κάτι διαφορετικό· ἔμπνευση, ζωή, ἕναν καινούργιο κόσμο, ἐλεύθερο καὶ χωρὶς νόμους».(7)

Ὁ Προυντὸν εἶχε σὰν σύνθημά του τό: «Destruam ut aedificabo» (Καταστροφὴ καὶ Ἀνοικοδόμηση»). Γιὰ τὸν Μπακούνιν, ὅμως, ἡ πράξη τῆς καταστροφῆς ἦταν ἀρκετὴ ἀπὸ μόνη της, γιατὶ κατὰ τὴ γνώμη του ὑπάρχει μιὰ θεμελιακὴ καλοσύνη στὸν ἄνθρωπο καὶ μιὰ θεμελιακὴ ὀρθότητα καὶ πληρότητα στοὺς ἀνθρώπινους θεσμοὺς ποὺ θὰ ἀπελευθερωθοῦν αὐτόματα ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ θὰ ἀνατραπεῖ τὸ ὑπάρχον σύστημα· καὶ ἡ ἀρχικὴ πράξη τῆς ἐπαναστατικῆς βίας θὰ ἀποκαλύψει τὶς φυσικὲς ἀρετὲς τοῦ ἀνθρώπου χωρὶς παραπέρα προετοιμασία. Ὁ Μπακούνιν πίστευε πὼς αὐτὲς οἱ ἀρετὲς ἔμελλε νὰ βρεθοῦν ἰδιαίτερα στοὺς Ρώσους ἀγρότες ποὺ κατὰ κάποιο τρόπο θὰ ἀναλάμβαναν τὴν πρωτοβουλία τῆς ἀπολύτρωσης τῆς Εὐρώπης. Ὁ σλα-

6όφιλος ἐνθουσιασμὸς τοῦ Μπακούνιν, ὅπως ἐκφράστηκε στὸ Συνέδριο τῆς Πράγας, περιεῖχε ἰσχυρὰ ἀντιγερμανικὰ αἰσθήματα ποὺ θὰ ἐντείνονταν ἀργότερα ἐξαιτίας τῆς διαφωνίας του μὲ τὸν Μάρξ. Ἡ συνέπεια ἦταν γιὰ πάρα πολλὰ χρόνια στὴν ἱστορία τοῦ εὐρωπαϊκοῦ σοσιαλιστικοῦ κινήματος ὅτι ὁ γερμανικὸς μαρξισμὸς φαινόταν νὰ ἀντιπροσωπεύει τὸν τύπο τοῦ συγκεντρωτικοῦ, πειθαρχημένου καὶ γραφειοκρατικοῦ πολιτικοῦ δόγματος, στὸ ὁποῖο ἐναντιώθηκαν πεισματικὰ οἱ ἀναρχικοὶ στὴ Ρωσία, τὴ Γαλλία, τὴν Ἱσπανία καὶ τὴν Ἰταλία.

Στὸ Πανσλαβικὸ Συνέδριο τῆς Πράγας ὁ Μπακούνιν ἀποκάλυψε ἕνα ἄλλο χαρακτηριστικό του πάθος — τὴν ἵδρυση φανταστικῶν μυστικῶν ὀργανώσεων. Ὅλη του τὴ ζωὴ θεωροῦσε τὸν ἑαυτό του μεγάλο συνωμότη, στὸ ἐπίκεντρο κάποιου δίκτυου παράνομων ὀργανώσεων ποὺ διατηροῦσε ὁ ἴδιος τὸν ἔλεγχό τους, καὶ ποὺ ἦταν ὀργανωμένες μὲ βάση τὴν «αὐστηρὴ ἱεραρχία καὶ τὴν ἀνεπιφύλακτη ὑπακοή». Προγραμμάτιζε πάντοτε τὴ δημιουργία κεντρικῶν ἐπιτροπῶν ποὺ πολλὲς φορὲς δὲν εἶχαν ἄλλα μέλη πέρα ἀπὸ τὸν ἑαυτό του. Κι ὅμως ἦταν τόσο μεγάλη ἡ γοητεία καὶ ἡ αὐτοπεποίθηση τοῦ Μπακούνιν, ποὺ διάφοροι νεαροὶ καταπιάνονταν μὲ μεγάλη προθυμία νὰ δημιουργήσουν ἐπαφὲς μὲ ἄλλους πυρῆνες τῆς συνωμοσίας ποὺ συχνὰ δὲν ὑπῆρχε παρὰ μόνο στὴ φαντασία τοῦ Μπακούνιν. Τὸ πρῶτο ἀπ' αὐτὰ τὰ συνωμοτικὰ μέλη ἦταν ἕνας νεαρὸς Τσέχος δημοσιογράφος ποὺ προσηλυτίστηκε τὴν ἐποχὴ τοῦ Συνεδρίου τῆς Πράγας· καὶ ὕστερα ἀπὸ ἀρκετὰ χρόνια ὁ Μπακούνιν ἐξακολουθοῦσε νὰ μοιράζει κάρτες συμμετοχῆς σὲ ἀνύπαρκτες ὀργανώσεις, ὅπως ἡ ἀκόλουθη ποὺ ἔγραφε: «Ὁ κάτοχος αὐτοῦ τοῦ δελτίου εἶναι ἕνας ἀπὸ τοὺς διαπιστευμένους ἀντιπροσώπους τοῦ ρωσικοῦ τμήματος τῆς Παγκόσμιας Ἐπαναστατικῆς Συμμαχίας, Νο. 2771».[8] Ἀναμφισβήτητα, ὅμως, ἡ φαντασία τοῦ Μπακούνιν τὸν βοήθησε νὰ διαδώσει καὶ νὰ κάνει κατανοητὴ τὴ δική του ἄποψη γιὰ τὴ φύση τῆς ἐπανάστασης καὶ γιὰ τὴ θέση του μέσα σ' αὐτήν· ἀποτέλεσμα, στὸ τέλος τῆς ζωῆς του, οἱ ἀστυνομίες πάρα πολλῶν χωρῶν καταπιάστηκαν τόσο σοβαρὰ μὲ τὶς συνωμοσίες τοῦ Μπακούνιν ὅσο εἶχε καταπιαστεῖ καὶ ἐκεῖνος.

Τὸν χειμώνα τοῦ 1848 - 1849 ὁ Μπακούνιν βρισκόταν στὴ Σα-

ξωνία· καὶ τὴν ἄνοιξη τοῦ 1849 συνελήφθηκε κατὰ τὴ διάρκεια τῆς σύντομης, ἀλλὰ βίαιης ἐπανάστασης στὴ Δρέσδη, ποὺ ἦταν τὸ τελευταῖο ξέσπασμα ριζοσπαστισμοῦ στὴ Γερμανία πρὶν τὸν τελικὸ θρίαμβο τῆς ἀντεπανάστασης. Στὴν πραγματικότητα δὲν ἐκτιμοῦσε καθόλου τοὺς στόχους αὐτῆς τῆς ἐξέγερσης, ποὺ ἦταν ἡ διαμαρτυρία ἐνάντια στὴ διάλυση τῆς Δίαιτας ἀπὸ μέρους τοῦ βασιλιά — στὸ σῶμα αὐτὸ ἦταν ἐντελῶς ἀντίθετος ὁ Μπακούνιν. Ἦταν τεράστιος, ὅμως, ὁ ἐνθουσιασμός του γιατὶ βρισκόταν στὸ ἐπίκεντρο μιᾶς πραγματικῆς ἐπανάστασης, πολέμησε στὰ ὁδοφράγματα, μαζὶ μὲ μιὰ ἄλλη ἐπαναστατικὴ φυσιογνωμία, ποὺ ὁ ἀντίκτυπός της στὴν Εὐρώπη τοῦ 19ου αἰώνα θὰ ἦταν, μὲ διαφορετικὸ τρόπο, τόσο μεγάλος ὅσο καὶ ὁ δικός του — μὲ τὸν Ρίχαρντ Βάγκνερ. Μὲ τὴ συντριβὴ τῆς ἐπανάστασης ὁ Μπακούνιν συνελήφθηκε, καὶ ἀπὸ ἐκείνη τὴ στιγμὴ ἄρχισε μιὰ μεγάλη περίοδος φυλάκισης ποὺ ἔμελλε νὰ συμβάλει ἰδιαίτερα στὴ θεμελίωση τῆς μεταγενέστερης φήμης του σὰν μεγάλου ἐπαναστάτη. Οἱ ἀρχὲς τῆς Σαξωνίας τὸν καταδίκασαν σὲ θάνατο, ἀλλὰ τὸν παρέδωσαν τελικὰ στοὺς Αὐστριακούς, ποὺ ἤθελαν νὰ τὸν τιμωρήσουν γιὰ τὴ δράση του στὴν Πράγα καὶ γιὰ τὰ συνθήματά του γιὰ τὴν καταστροφὴ τῆς αὐστρο-οὐγγρικῆς αὐτοκρατορίας. Οἱ Αὐστριακοὶ μὲ τὴ σειρά τους τὸν καταδίκασαν κι αὐτοὶ σὲ θάνατο καὶ ἄρχισαν τὶς προετοιμασίες γιὰ τὴν ἐκτέλεσή του, ἀλλὰ τελικὰ ὑποχώρησαν στὶς πιέσεις τῆς ρωσικῆς κυβέρνησης ποὺ ἀπαιτοῦσε νὰ τιμωρηθεῖ ὁ Μπακούνιν σὰν ἐπαναστάτης καί, στὴν οὐσία, καταδικασμένος Ρῶσος ὑπήκοος. Ἀπὸ τὸ 1851 μέχρι τὸ 1857 βρισκόταν στὴ φυλακὴ στὴ Ρωσία· τὸ 1857 ἡ ποινή του μετατράπηκε σὲ ἐξορία στὴ Σιβηρία. Τὸ 1861 κατάφερε νὰ δραπετεύσει μὲ καταπληκτικὴ εὐκολία, ἀφοῦ ἀπελευθερώθηκε προσωρινά, δίνοντας τὸ λόγο τῆς τιμῆς του ὅτι θὰ ἐπιστρέψει, καὶ χρησιμοποιώντας τὶς σχέσεις τῆς οἰκογένειάς του καθὼς καὶ τὴν κοινωνική του θέση, κατόρθωσε νὰ φτάσει στὸ Λονδίνο, περνώντας ἀπὸ τὴν Ἰαπωνία καὶ τὴν Ἀμερική. Ἡ δραπέτευσή του ἦταν τόσο εὔκολη καὶ τόσο ἁπλή, καὶ βοηθήθηκε ἀπὸ διάφορους Ρώσους ὑπαλλήλους στὴ Σιβηρία, ποὺ ὁρισμένες φορὲς διαδιδόταν ἡ φήμη ὅτι ὁ Μπακούνιν ἦταν, στὴν οὐσία, τσαρικὸς πράκτορας. Οἱ διαδόσεις αὐτές, ὅμως, ἦταν ἐντελῶς ἀβάσιμες καί, θὰ λέγαμε, καθαρὰ ψεύτικες καὶ κατα-

σκευασμένες· ἦταν χαρακτηριστικὲς τοῦ εἴδους τῶν ἐπιθέσεων ποὺ θὰ δέχονταν οἱ μεταγενέστεροι ἀναρχικοὶ ἐπαναστάτες ἀπὸ τοὺς μαρξιστὲς ἀντιπάλους τους, καὶ ἀναζωπυρώθηκαν, περίπου δέκα χρόνια ἀργότερα, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἔντονης πάλης τῶν ἰδεῶν ἀνάμεσα στὸν Μπακούνιν καὶ τὸν Μάρξ. Ὅπως ὁ Προυντὸν εἶχε προκαλέσει τὶς ὑποψίες τῶν ἄλλων ριζοσπαστῶν λόγω τῆς σύντομης ἐρωτοτροπίας του μὲ τὸν Βοναπαρτισμό, ἔτσι καὶ ὁ Μπακούνιν, στὴν πρώτη φάση τῆς φυλάκισής του, ἔγραψε ἕνα περίεργο ντοκουμέντο, μιὰ «Ἐξομολόγηση στὸν Τσάρο», ὅπου μιλοῦσε σὰν «ἄσωτος, ἀποξενωμένος καὶ διεφθαρμένος γιὸς μπροστὰ στὸν ἐπιεικὴ πατέρα», ἀφηγήθηκε τὴν ἱστορία τῆς ζωῆς του, χωρὶς ὅμως νὰ ἐκθέσει καμιὰ ἀπὸ τὶς ἐπαναστατικὲς του σχέσεις, καὶ ὕστερα περιέγραψε τὰ βαθιὰ πατριωτικὰ σλαβικά του αἰσθήματα καὶ τὴν ἀκόμα βαθύτερη ἀποστροφή του γιὰ τοὺς Γερμανούς. Ἡ «Ἐξομολόγηση» δὲν εἶχε δημοσιευτεῖ γιὰ διάστημα ἑβδομήντα χρόνων· καὶ στὴν ἐποχή της δὲν φαίνεται νὰ τὴ γνώριζαν πάρα πολλοὶ ἄνθρωποι. Πρόκειται γιὰ μιὰ ἀντανάκλαση τοῦ ρωσικοῦ ἐθνικισμοῦ τοῦ Μπακούνιν καθὼς καὶ κάποιας δουλικότητας ἀπέναντι στὸν τσάρο, καὶ παρουσιάζει ἐνδιαφέρον περισσότερο γιατὶ ἀποσαφηνίζει τὴν ντοστογιεβσκικὴ πλευρὰ τοῦ χαρακτῆρα τοῦ Μπακούνιν παρὰ γιατὶ ἔχει κάποια πολιτικὴ σημασία. Ὅπως καὶ στὴν περίπτωση τοῦ Προυντόν, ὅμως, ὑπάρχει κάτι ἀπὸ τὴν ἀνυπομονησία καὶ τὴν ἀπόγνωση τοῦ ἀναρχικοῦ πού, ὅταν βρίσκεται σὲ σύγκρουση μὲ πιὸ συμβατικοὺς ἐπαναστάτες καὶ ρεφορμιστές, στρέφεται ἀπελπισμένα πρὸς τὴν ἐξουσία μὲ τὴν ἐλπίδα νὰ πραγματώσει τοὺς στόχους του.

Ἡ ἄφιξη τοῦ Μπακούνιν στὸ Λονδίνο τὸν ἔφερε στὸ ἐπίκεντρο τοῦ διεθνοῦς ἐπαναστατικοῦ κινήματος. Πῆγε νὰ ζήσει μαζὶ μὲ τοὺς Ρώσους ἐμιγκρέδες, τὸν Χέρτσεν καὶ τὸν Ὀγκάρεβ, καὶ στὴν οὐσία ἐξαρτήθηκε οἰκονομικὰ ἀπὸ τὸν Χέρτσεν. Τὸ γόητρο τοῦ Μπακούνιν στὶς διάφορες ἐπαναστατικὲς ὁμάδες ἦταν πάρα πολὺ μεγάλο· καὶ οἱ κακόβουλες φῆμες γιὰ τὶς συνθῆκες τῆς δραπέτευσής του δὲν μπόρεσαν νὰ μειώσουν τὴ φήμη ποὺ εἶχε ἀποκτήσει μὲ τὶς ἐπαναστατικές του ἐνέργειες στὰ 1848 - 1849 καὶ μὲ τὴν ἀκόλουθη μακρόχρονη φυλάκισή του. Ἡ ἐμφάνισή του ἦταν κι αὐτὴ πάρα πολὺ ἐντυπωσιακή. Ἦταν πανύψηλος, πάρα πολὺ ἐνεργη-

τικός, καὶ ὁρισμένες φορὲς μὲ σχεδὸν παιδικὴ ἁπλότητα. «Ἡ δράση του, ἡ ἀνάπαυσή του, ἡ ὄρεξή του», ἔγραφε ὁ Χέρτσεν, «σὰν ὅλα τὰ ἄλλα χαρακτηριστικά του, —ἀκόμα καὶ τὸ γιγάντιο μέγεθός του καὶ ὁ ἀκατάπαυστος ἱδρώτας του— ἦταν ὑπεράνθρωπων διαστάσεων, καὶ παρέμεινε πάντοτε ἕνας τεράστιος γίγαντας μὲ λιονταρίσια καρδιὰ καὶ ἀναμαλλιασμένη χαίτη».(9) Σὲ σύγκριση μὲ τὴ δύναμη τοῦ χαρακτήρα του καὶ μὲ τὴ γοητεία του, τὰ ἐλαττώματα τοῦ Μπακούνιν —ἡ πλήρης ἀποτυχία του ὅσον ἀφορᾶ τὰ χρήματα, ἡ ἰδιότητά του, ἡ παιδικὴ νευρικότητα καὶ ὀξυθυμία του— δὲν διακρίνονταν σχεδὸν καθόλου· τὰ ἤξεραν καὶ τὰ ἀντιμετώπιζαν μόνο οἱ πολὺ στενοί του φίλοι, ὅπως ὁ Χέρτσεν ποὺ ἦταν ἀρκετὰ ἀνεκτικὸς καὶ εἰρωνικὸς γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ τὸν ὑπομένει.

Ὁ Μπακούνιν ἔμεινε στὸ Λονδίνο περίπου τρία χρόνια· ἂν καὶ συνάντησε τὸν Μὰρξ ὕστερα ἀπὸ πρόσκλησή του —παρόλο ποὺ τὸν ὑποψιαζόταν ὅτι ἐνθάρρυνε τὶς διαδόσεις γιὰ τὴ δῆθεν ἰδιότητά του σὰν τσαρικοῦ πράκτορα— καὶ συζήτησε μαζί του θέματα ποὺ ἀφοροῦσαν τὴ Διεθνή, δὲν πῆρε τελικὰ μέρος στὴν ἵδρυση τῆς ὀργάνωσης. Τὸ 1864, τὸ χρόνο τῆς ἵδρυσης τῆς Διεθνοῦς, ὁ Μπακούνιν ἐγκαταστάθηκε στὴν Ἰταλία καὶ ἔζησε ἐκεῖ τὰ ἑπόμενα τρία χρόνια, πρῶτα στὴν Φλωρεντία καὶ ὕστερα στὴ Νάπολη καὶ στὰ περίχωρά της. Ἡ Νάπολη ἦταν ἡ πόλη ὅπου βρῆκε τοὺς πρώτους του ὀπαδούς, καὶ ἡ Ἰταλία παρέμεινε ἡ χώρα ὅπου πάντοτε ἐμφάνιζαν ἄνθηση οἱ ἀναρχικὲς ἰδέες. Ἡ ἐπίδραση τοῦ ἐπαναστατικοῦ ἀναρχισμοῦ τοῦ Μπακούνιν στὴν Ἰταλία τῆς δεκαετίας τοῦ 1860 ἦταν πάρα πολὺ σημαντική. Ἔφτασε τὴν ἐποχὴ ἀκριβῶς ποὺ ὁ Ματσίνι, ὁ ἥρωας ὅλων τῶν ριζοσπαστῶν δημοκρατῶν στὴν Ἰταλία, ἄρχισε νὰ χάνει τὴν ἐπιρροή του στὴ νεολαία. Παρόλο ποὺ ὁ Ματσίνι ἦταν ἕνας ἀπὸ τοὺς μεγάλους προφῆτες τῆς ἑνοποίησης τῆς Ἰταλίας, τῆς ἑνοποίησης ποὺ πραγματοποιήθηκε τὸ 1860 χωρὶς τὴ βοήθειά του καὶ μὲ συνταγματικὴ μορφὴ —τὴ Μοναρχία— στὴν ὁποία εἶχε ἐναντιωθεῖ. Ὁρισμένοι ἀπὸ τοὺς νεότερους δημοκράτες πίστευαν πὼς ὁ φιλελευθερισμὸς τοῦ Ματσίνι ἦταν στεῖρος καὶ ξεπερασμένος, καὶ εἶδαν στὸ πρόσωπο τοῦ Μπακούνιν ἕναν καινούργιο καὶ πιὸ συναρπαστικὸ ἐπαναστάτη ἡγέτη ποὺ διακήρυττε τὴν κοινωνικὴ ἐπανάσταση τὴ

στιγμὴ ποὺ φαινόταν πὼς ἡ πολιτικὴ ἐπανάσταση τῶν προηγούμενων χρόνων δὲν εἶχε ἐπιλύσει σχεδὸν κανένα ἀπὸ τὰ κοινωνικὰ προβλήματα τῆς Ἰταλίας.(10) Ἐπιπλέον, οἱ νεαροὶ ριζοσπάστες τῆς Νάπολης, μὲ τοὺς ὁποίους ἔπιασε γρήγορα φιλίες ὁ Μπακούνιν, εἶχαν ἤδη ἐπηρεαστεῖ ἀπὸ τὶς ἰδέες τοῦ Προυντόν. Ὁ Κάρλο Πιζακάνε, ποὺ εἶχε δολοφονηθεῖ ὅταν προσπάθησε νὰ ξεσηκώσει μιὰ δημοκρατικὴ ἐξέγερση ἐνάντια στοὺς Βουρβώνους τὸ 1857, εἶχε προπαγανδίσει στοὺς ὀπαδοὺς του τὰ ἰδανικὰ τοῦ φεντεραλισμοῦ καὶ τοῦ μιουτσουαλισμοῦ, ἰδέες ποὺ ἔδειχναν πολὺ περισσότερο συναρπαστικὲς μετὰ τὸ 1860, ὅταν οἱ δημοκρατικοὶ τοῦ νότου διακήρυτταν τὴν ἄποψη πὼς ἡ συγκεντρωτικὴ μοναρχία τοῦ οἴκου τῆς Σαβοΐας θὰ ἦταν τὸ ἴδιο ἐπικίνδυνη γιὰ τὴν ἐλευθερία τους ὅπως καὶ ἡ τοπικὴ δυναστεία τῶν Βουρβώνων ποὺ εἶχε μόλις ἀνατραπεῖ.

Καὶ ὁ ἴδιος ὁ Μπακούνιν βρῆκε στὴν Ἰταλία τὴν κατάσταση ποὺ μποροῦσε νὰ τὸν ἐνθουσιάσει. Ἐνῶ ὁ Μὰρξ εἶχε πεισθεῖ πὼς ἡ ἐπανάσταση μποροῦσε νὰ ξεσπάσει μόνο στὶς βιομηχανικὲς κοινωνίες καὶ νὰ γίνει ἀπὸ τὸ ταξικὰ συνειδητὸ βιομηχανικὸ προλεταριάτο, ὁ Μπακούνιν ἔβλεπε τὴ δυνατότητα μιᾶς ἐπανάστασης στὶς μὴ βιομηχανικὲς χῶρες, ὅπως στὴν Ἰταλία ἢ τὴ Ρωσία. Λίγο καιρὸ μετὰ ἀπὸ τὴν ἄφιξή του στὴν Ἰταλία ἔγραφε τὰ ἀκόλουθα: «Τὸ ξέσπασμα τῆς κοινωνικῆς ἐπανάστασης σὲ καμιὰ χώρα δὲν εἶναι τόσο κοντὰ ὅσο στὴν Ἰταλία. Στὴν Ἰταλία δὲν ὑπάρχει ὅπως στὶς ἄλλες χῶρες τῆς Εὐρώπης μιὰ προνομιοῦχα τάξη ἐργατῶν πού, χάρη στοὺς ψηλοὺς μισθούς τους, περηφανεύονται γιὰ τὴ φιλολογικὴ ἐκπαίδευση ποὺ ἔχουν δεχτεῖ· κυριαρχοῦνται ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τῶν ἀστῶν, ἀπὸ τὴ φιλοδοξία τους καὶ τὴ ματαιοδοξία τους σὲ τέτοια ἔκταση ποὺ διαφέρουν ἀπὸ αὐτοὺς μόνο σ' ὅ,τι ἀφορᾶ τὴν κατάστασή τους καὶ ὄχι στὸν τρόπο σκέψης τους».(11) Ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴν ἐμπιστοσύνη τοῦ Μπακούνιν στὶς ἐπαναστατικὲς δυνατότητες ἐκείνων ποὺ δὲν ἔχουν νὰ χάσουν τίποτα (ἰδέα πού, ὅπως εἴδαμε, κάλλιστα μπορεῖ νὰ προέρχεται ἀπὸ τὸν Βάϊτλινγκ) καὶ στὴν ἰδανικὴ εἰκόνα τοῦ Προυντὸν γιὰ τὸν αὐτοεκπαιδευμένο καὶ αὐτοβελτιωμένο χωρικὸ ἢ τεχνίτη ποὺ συνεργάζεται μὲ τὸ γειτονά του γιὰ τὴν οἰκοδόμηση τῆς νέας κοινωνίας, εἶναι ὁλοφάνερη καὶ παρέμεινε ἡ βασικὴ αἰτία οὐσια-

στικῶν διχογνωμιῶν στὸ ἀναρχικὸ κίνημα. Στὴν οὐσία, ὅμως, ὁ Μπακούνιν ἔμελλε νὰ ἔχει ὀπαδοὺς καὶ ἀπὸ τὰ δύο εἴδη ἐργατῶν. Παρόλη τὴν ἐμπιστοσύνη του στὸ λοῦμπεν προλεταριάτο, οἱ πιὸ ἀφοσιωμένοι του σύντροφοι ἔμελλε νὰ εἶναι οἱ ὡρολογοποιοὶ τοῦ ἑλβετικοῦ Ζυρὰ — οἱ πιὸ εἰδικευμένοι καὶ καλλίτερα ἐκπαιδευμένοι τεχνίτες τῆς Εὐρώπης. Ταυτόχρονα, στὴν Ἰταλία, συγκεντρώθηκαν γύρω του ἀρκετοὶ ἀναρχικοὶ ποὺ ἔμελλε νὰ γίνουν ἀργότερα ἀπὸ τὶς σπουδαιότερες φυσιογνωμίες τοῦ εὐρωπαϊκοῦ ἀναρχισμοῦ· οἱ σύντροφοι καὶ οἱ ὀπαδοί του βρίσκονταν μεταξὺ τῶν καταπιεσμένων ἐργατῶν τῶν ἰταλικῶν πόλεων καὶ τῆς ἐπαρχίας, ἔτσι ποὺ ἀκόμη καὶ στὴν ἐποχή μας μπορεῖ νὰ συναντήσει κανεὶς παιδιὰ στὴ Ρώμη ἢ τὴ Σικελία μὲ τὸ ὄνομα «Μπακούνιν» ἢ τὶς τρεῖς θυγατέρες ἑνὸς ἀναρχικοῦ ποὺ εἶχαν τὰ χαρακτηριστικὰ ἀναρχικὰ ὀνόματα «Πείνα, Ἀθλιότητα καὶ Ἐπανάσταση» (Fame, Miseria, Rivoluzione).

Ὅταν βρισκόταν στὴν Ἰταλία ὁ Μπακούνιν ἵδρυσε τὴν πρώτη ἀπὸ τὶς διεθνεῖς ἐπαναστατικὲς ὀργανώσεις στὶς ὁποῖες θὰ ἀφιέρωνε ὁλόκληρη τὴν ὑπόλοιπη ζωή του. Ὀνομάστηκε Διεθνὴς Ἀδελφότητα καὶ παρόλο ποὺ ὁ Μὰρξ εἶχε ἤδη ἱδρύσει τὴ Διεθνῆ Ἕνωση Ἐργατῶν στὸ Λονδίνο, δὲν θεωροῦσε ἀκόμα τὸν Μπακούνιν σοβαρὸ ἀντίπαλο καὶ στὴν οὐσία καλοδέχτηκε τὴ δράση του στὴν Ἰταλία σὰν μέσο γιὰ τὸν περιορισμὸ τῆς ἐπιρροῆς τοῦ Ματσίνι. Πρὶν ὅμως γίνουν ἰδιαίτερα σημαντικὲς οἱ ἐνέργειές του στὴν Ἰταλία, ὁ Μπακούνιν, ποὺ οἱ κινήσεις του καθορίζονταν σχεδὸν πάντοτε ἀπὸ τὶς διαρκεῖς οἰκονομικὲς δυσκολίες του, ἐγκαταστάθηκε στὴν Ἑλβετία καὶ πέρασε ἐκεῖ, ἀπὸ τὸ 1867 καὶ ὕστερα, τὴν πιὸ σημαντικὴ φάση τῆς ζωῆς του.

2

Ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ βρέθηκε στὴν Ἑλβετία, ὁ Μπακούνιν ἔγινε γρήγορα τὸ ἐπίκεντρο ἀναρίθμητων προγραμμάτων, ραδιουργιῶν, σχεδίων, ἐλπίδων καὶ φόβων. Ἡ πληθωρικὴ ἰδιοσυγκρασία του, ἡ ἀγάπη του γιὰ τὴ συνωμοσία, ἡ πίστη του στὶς ἐπαναστατικὲς δυνατότητες τῆς Ρωσίας, τῆς Ἰταλίας καὶ τῆς Ἱσπανίας, ὁ ἀκα-

μάτικος μποέμικος τρόπος ζωῆς του καὶ ἡ ἐπιθυμία του νὰ περιβάλεται ἀπὸ φίλους καὶ συντρόφους, ὅλα αὐτὰ τὸν ἔκαναν νὰ μπλεχτεῖ σὲ διάφορες δύσκολες καταστάσεις καὶ προκάλεσαν συνέπειες ποὺ ἀποκαλύπτουν τὶς ἐσωτερικὲς συγκρούσεις ἀπὸ τὶς ὁποῖες πάσχει πάντοτε τὸ ἀναρχικὸ κίνημα. Ἡ βαθιὰ ἐχθρότητα τοῦ Μπακούνιν γιὰ τὴν τσαρικὴ Ρωσία ἦταν συνδυασμένη μὲ μιὰ ἐξίσου βαθιὰ πίστη στὴ δύναμη τῆς Ρωσίας ὄχι μόνο νὰ ἀπολυτρωθεῖ, ἀλλὰ καὶ νὰ ἀνοίξει τὸ δρόμο πρὸς τὴν εὐρωπαϊκὴ ἐπανάσταση. Γιὰ τὸν Μπακούνιν οἱ καταπιεσμένοι ἦταν ἀπὸ τὴ φύση τους ἐπαναστάτες καὶ τὸ μόνο ποὺ χρειάζονταν γιὰ νὰ ἐξεγερθοῦν ἦταν ἡ κατάλληλη βοήθεια. «Ἀναφερόμαστε», ἔγραφε, «στὴ μεγάλη μάζα τῆς ἐργατικῆς τάξης, ποὺ, καταπονημένη ἀπὸ τὴν καθημερινή της ἐργασία, βρίσκεται σὲ κατάσταση ἄγνοιας καὶ ἀθλιότητας. Παρόλες τὶς πολιτικὲς καὶ θρησκευτικὲς προκαταλήψεις, ποὺ διάφοροι ἄνθρωποι προσπάθησαν καὶ ἐν μέρει κατόρθωσαν νὰ ἐπιβάλουν στὴ συνείδησή της, παραμένει *σοσιαλιστικὴ χωρὶς νὰ τὸ ξέρει*· εἶναι οὐσιαστικά, ἐνστικτώδικα, καὶ χάρη στὴ δύναμη τῆς θέσης της πιὸ σοβαρὰ καὶ πιὸ γνήσια σοσιαλιστικὴ ἀπ' ὅ,τι ὅλοι μαζὶ οἱ ἀστοὶ καὶ ἐπιστήμονες σοσιαλιστές. Εἶναι σοσιαλιστικὴ μέσα ἀπ' ὅλες τὶς συνθῆκες τῆς ὑλικῆς της ὕπαρξης, μέσα ἀπ' ὅλες τὶς ἀνάγκες τοῦ εἶναι της, ἐνῶ οἱ ἄλλοι εἶναι σοσιαλιστὲς μέσα ἀπὸ τὶς ἀνάγκες τῆς σκέψης τους· καὶ στὴν πραγματικότητα τῆς ζωῆς οἱ ἀνάγκες τῆς ἀνθρώπινης ὕπαρξης ἔχουν πολὺ μεγαλύτερη ἐπιρροὴ ἀπ' ὅ,τι οἱ ἀνάγκες τῆς ἀνθρώπινης σκέψης, ἐννοώντας ἐδῶ μὲ τὴ σκέψη, ὅπως παντοῦ καὶ πάντοτε, τὴν ἔκφραση τοῦ εἶναι, τὶς ἀντανακλάσεις τῶν διαδοχικῶν ἐξελίξεών του, ἀλλὰ ποτὲ τὴν ἀρχὴ τῆς κίνησής του». (12)

Σύμφωνα μ' αὐτὴ τὴν ἄποψη, ἡ ἐπανάσταση ἦταν πιθανὸ νὰ γίνει στὶς καθυστερημένες χῶρες, παρόλο ποὺ δὲν μποροῦσαν νὰ τὸ συνειδητοποιήσουν οἱ καταπιεσμένες τάξεις. «Ὁ ρωσικὸς λαός», λέει ὁ Μπακούνιν, «εἶναι σοσιαλιστικὸς ἀπὸ ἔνστικτο καὶ ἀπὸ τὴ φύση του ἐπαναστατικός». (13) Τὰ ἴδια ἰσχύουν καὶ γιὰ τὴν Ἰταλία, ὅπου «οἱ ἐργάτες εἶναι σοσιαλιστὲς καὶ ἐπαναστάτες ἀπὸ ἔνστικτο καὶ λόγω τῶν περιστάσεων... ἀλλὰ ἐξακολουθοῦν νὰ ἀγνοοῦν τελείως τὶς πραγματικὲς αἰτίες τῆς ἀθλιότητάς τους». (14)

«Οἱ μάζες τῶν Ἰταλῶν ἀγροτῶν», ἔγραφε στὰ 1871, «ἀποτελοῦν ἤδη ἕναν τεράστιο καὶ παντοδύναμο στρατὸ γιὰ τὴν κοινωνικὴ ἐπανάσταση. Μὲ τὴν καθοδήγηση τοῦ προλεταριάτου τῶν πόλεων καὶ ὀργανωμένος ἀπὸ τοὺς νεαροὺς σοσιαλιστὲς ἐπαναστάτες ὁ στρατὸς αὐτὸς θὰ εἶναι ἀήττητος». (15) Δὲν ὑπάρχει λόγος ὅμως νὰ περιμένουμε νὰ μάθουν αὐτοὶ οἱ ἄνθρωποι τὰ συμφέροντά τους μέσα ἀπὸ τὴν ἀργὴ διαδικασία τῆς ἐκπαίδευσης. «Δὲν πρέπει νὰ διδάξουμε τὸ λαό, πρέπει νὰ τὸν βοηθήσουμε νὰ ἐξεγερθεῖ». (16) Αὐτὴ καθαυτὴ ἡ πράξη τῆς ἐπανάστασης θὰ εἶναι ἀρκετὰ διδακτικὴ ἀπὸ μόνη της. «Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς καλοὺς μπουρζουάδες σοσιαλιστὲς», ἔγραψε κάποτε ὁ Μπακούνιν, μᾶς λένε πάντοτε, «Ἂς καθοδηγήσουμε πρῶτα τὸ λαὸ κι ὕστερα τὸν χειραφετοῦμε». Ἐμεῖς ἀντίθετα τοὺς λέμε, «Ἄστε τους πρῶτα νὰ χειραφετηθοῦν μόνοι τους κι ὕστερα θὰ καθοδηγηθοῦν ἀπὸ μόνοι τους γιὰ δικό τους λογαριασμό». (17) Οἱ Ρῶσοι ἀγρότες, σύμφωνα μὲ τὸν Μπακούνιν, βρίσκονταν σέ ἰδιαίτερα ἰσχυρὴ θέση, μιὰ καὶ διέθεταν παραδοσιακὲς μορφὲς ὀργάνωσης, ὅπως ἀγροτικὲς κομμοῦνες, κι ἔτσι μποροῦσαν νὰ ἀποτελέσουν παράδειγμα γιὰ τὴν ἐργατικὴ τάξη στὶς περισσότερο ἀναπτυγμένες χῶρες, ἐφόσον θὰ ἐξασφάλιζαν σημαντικὴ ἐπαναστατικὴ ἡγεσία. «Ἂν καθυστερήσουν πολὺ οἱ ἐργάτες τῆς Δύσης», ἔγραψε τὸ 1869, «οἱ Ρῶσοι ἀγρότες θὰ εἶναι αὐτοὶ ποὺ θὰ τοὺς δώσουν τὸ παράδειγμα». (18)

Μὲ τὰ βαθιά του αἰσθήματα γιὰ τὴ Ρωσία καὶ μὲ τὴν πίστη του στὸ ἐπαναστατικὸ της μέλλον, ὁ Μπακούνιν προσπαθοῦσε νὰ βρίσκεται σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴ νεότερη γενιὰ μέσα στὴ Ρωσία. Ὑποδέχτηκε λοιπὸν μὲ ἐνθουσιασμὸ τὸ 1869 ἕναν νεαρό, 22χρονο Ρῶσο, τὸν Σεργκέϊ Γκενάντεβιτς Νετσάγιεφ, ποὺ παρουσιάστηκε στὴν Ἑλβετία ἰσχυριζόμενος ὅτι εἶχε δραπετεύσει ἀπὸ κάποια ρωσικὴ φυλακή. «Ἔχω μαζί μου», ἔγραφε ὁ Μπακούνιν σ' ἕναν Ἑλβετὸ φίλο του, «ἕναν ἀπὸ ἐκείνους τοὺς φανατικοὺς νεαροὺς ποὺ δὲν ἔχουν καμιὰ ἀμφιβολία, ποὺ δὲν φοβοῦνται τίποτα καὶ ποὺ ἔχουν πάρει τὴν ἀμετάκλητη ἀπόφαση πὼς ὅσοι πολλοὶ κι ἂν χαθοῦν στὰ χέρια τῆς κυβέρνησης, δὲν πρόκειται νὰ σταματήσουν τὴ δράση τους μέχρι νὰ ἐξεγερθεῖ ὁ ρωσικὸς λαός. Εἶναι θαυμάσιοι, αὐτοὶ οἱ νεαροὶ φανατικοί, πιστοὶ χωρὶς θεούς, ἥρωες χωρὶς τυμπανοκρουσίες». (19) Ἡ φιλία τοῦ Μπακούνιν μὲ τὸ Νε-

τσάγιεφ θὰ τοῦ προξενοῦσε ἔντονο προσωπικὸ πόνο καὶ πολιτικὰ προβλήματα, παρόλα αὐτὰ ὅμως ἦταν ἰδιαίτερα σημαντικὴ γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῶν ἀναρχικῶν ἀντιλήψεων, μιὰ καὶ κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιρροὴ τῆς πραγματικὰ τρομοκρατικῆς ἰδιοσυγκρασίας τοῦ Νετσάγιεφ, ὁ Μπακούνιν, γιὰ λίγο καιρὸ τουλάχιστον, κατέληξε νὰ ὑποστηρίζει τὴν τρομοκρατία σὰν τὸν πιὸ ἀποτελεσματικὸ τρόπο ἀμφισβήτησης τῶν ἀξιῶν καὶ τῆς ἐξουσίας τοῦ κράτους.

Ὁ Νετσάγιεφ ἦταν ἕνας αὐτόκλητος ἐπαναστάτης, σκοτεινός, μοναχικὸς καὶ πανοῦργος ἄνθρωπος, ἐπιδειξίας, φανατικός, ἰδεαλιστὴς καὶ ἐγκληματίας μαζί. Γεννήθηκε στὸ ταπεινὸ περιβάλλον τοῦ ἀναπτυσσόμενου ὑφαντουργικοῦ κέντρου Ἰβάνοβο, νοτιοανατολικὰ ἀπὸ τὴ Μόσχα, γρήγορα ὅμως κατάφερε νὰ φύγει γιὰ τὴ Μόσχα ὅπου παρακολούθησε μαθήματα στὸ πανεπιστήμιο. Οἱ ἐπαναστάτες φοιτητὲς ποὺ συνάντησε ἐκεῖ εἶχαν ἐντυπωσιαστεῖ πολὺ ἀπὸ τὴν ἀπόπειρα δολοφονίας τοῦ τσάρου Ἀλεξάνδρου ΙΙ, τὸ 1866· διάβαζαν καὶ θαύμαζαν τὰ κείμενα τοῦ Μπουοναρότι καὶ ἦταν ἀφοσιωμένοι στὴν ἰδέα τῆς συνωμοτικῆς ζωῆς. Στὴ Μόσχα ὁ Νετσάγιεφ συνάντησε τὸν Πιότρ Νικίτιτς Τκάτσεφ, τὸν πιὸ συνεπῆ καὶ βαθυστόχαστο ἀπ' αὐτοὺς τοὺς νεογιακωβίνους. Ἦταν ὁ ἄνθρωπος ποὺ ἡ θεωρία του γιὰ τὴν ἐλὶτ τῶν ἐπαγγελματιῶν ἀφοσιωμένων ἐπαναστατῶν ἔμελλε νὰ ἔχει σημαντικὴ ἐπίδραση στὸν Λένιν καὶ παρόλο πού, σὰν τόσους ἄλλους τῆς γενιᾶς του, εἶχε γοητευθεῖ ἀπὸ τὸ θρύλο τοῦ Μπακούνιν, κατέληξε ὑποστηρικτὴς ἑνὸς σθεναρὰ ὀργανωμένου ἐπαναστατικοῦ κινήματος καὶ ἀπέριψε τελείως τὶς ἀναρχικὲς ἰδέες τοῦ Μπακούνιν. Ὁ Νετσάγιεφ καὶ ὁ Τκάτσεφ κυκλοφόρησαν τὸ 1868 ἕνα «Πρόγραμμα Ἐπαναστατικῆς Δράσης», ποὺ περιεῖχε στοιχεῖα τόσο ἀπὸ τὸν ἀναρχισμὸ τοῦ Μπακούνιν ὅσο καὶ ἀπὸ τὴ μεταγενέστερη συγκεντρωτικὴ πειθαρχία τοῦ Τκάτσεφ. Οἱ ἡγέτες τῆς ἐπαναστατικῆς ἐξέγερσης θὰ πρέπει νὰ εἶναι καινούργιοι ἄνθρωποι, ἀφοσιωμένοι ὁλοκληρωτικὰ στὸ σκοπὸ τῆς ἐπανάστασης καὶ μὲ τὴ δράση τους νὰ ἐκπληρώνουν τὴν πλήρη ἐλευθερία καὶ ἀνάπτυξη τῆς προσωπικότητάς τους. Οἱ ἐπαναστατικὲς ὁμάδες θὰ πρέπει νὰ εἶναι ἀντισυγκεντρωτικὲς καὶ τὰ μέλη θὰ πρέπει νὰ μετακινοῦνται διαρκῶς, ἔτσι ποὺ κανεὶς νὰ μὴν μπορεῖ νὰ διαφθαρεῖ ἀπὸ τὴ συνεχῆ ἄσκηση τῆς ἐξουσίας. Πάνω ἀπ' ὅλα ὁ ἐπαναστάτης θὰ πρέπει

νὰ μὴν εἶναι πιστὸς παρὰ μόνον στὴν ἐπανάσταση: «Ὅσοι συμμετέχουν στὴν ὀργάνωση θὰ πρέπει νὰ ἐγκαταλείψουν κάθε ἀγαθό, ἐπαγγελματικὴ ἀπασχόληση ἢ οἰκογενειακὸ δεσμό, γιατὶ ἡ οἰκογένεια καὶ ἡ ἐπαγγελματικὴ ἀπασχόληση ἐνδέχεται νὰ κάνουν τὰ μέλη νὰ παραμελήσουν τὴ δράση τους». ([20])

Ὅταν ὁ Νετσάγιεφ ἔφτασε στὴ Γενεύη τὴν ἄνοιξη τοῦ 1869, μὲ ὅλων τῶν εἰδῶν τὶς ἐφευρεμένες ἱστορίες γιὰ τὸ ἐπαναστατικό του παρελθόν, βρῆκε τὸν Μπακούνιν πρόθυμο νὰ συνεργαστεῖ μαζί του καὶ νὰ τεθεῖ ἐπικεφαλῆς μιᾶς νέας ἐπαναστατικῆς γενιᾶς στὴ Ρωσία. Ἔγραψαν μαζὶ τὸν «Ἐπαναστατικὸ Κατηχισμό», μιὰ συλλογὴ «ἐπαναστατικῶν ἀρχῶν», καὶ διάφορα ἄλλα μανιφέστα ποὺ διακήρυτταν τὴν ἀναγκαιότητα ἐπιβολῆς ἀνελέητης τρομοκρατίας στὸν ἀγώνα ἐνάντια στὸ κράτος. Ὁποιοσδήποτε χλεύαζε καὶ περιφρονοῦσε τὶς ἀξίες τῆς ὑπάρχουσας κοινωνίας ἦταν σύμμαχος γιὰ τὴν πραγμάτωση τοῦ στόχου τῆς ἐπανάστασης: «Ἡ ληστεία εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ δοξασμένες πλευρὲς τῆς λαϊκῆς ζωῆς στὴ Ρωσία... Ὁ ληστὴς στὴ Ρωσία εἶναι ὁ ἀληθινὸς καὶ ὁ μοναδικὸς ἐπαναστάτης, χωρὶς διανοουμενίστικη φρασεολογία καὶ ρητορική. Ἡ λαϊκὴ ἐπανάσταση γεννιέται μέσα ἀπὸ τὴ συγχώνευση τῆς ἐξέγερσης τοῦ ληστὴ μὲ τὴν ἐξέγερση τοῦ ἀγρότη... Ἀκόμα καὶ σήμερα αὐτὸς ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ὁ κόσμος τῆς ρωσικῆς ἐπανάστασης· ὁ κόσμος τῶν ληστῶν, καὶ μονάχα αὐτὸς διατηροῦσε πάντοτε ἁρμονικὲς σχέσεις μὲ τὴν ἐπανάσταση. Ὁ ἄνθρωπος ποὺ θέλει νὰ δημιουργήσει μιὰ σοβαρὴ συνωμοσία στὴ Ρωσία, ποὺ θέλει μιὰ λαϊκὴ ἐπανάσταση, πρέπει νὰ στραφεῖ σ' αὐτὸν τὸν κόσμο καὶ νὰ ἀσπαστεῖ τὴ ζωή του». ([21])

«Ὁ ἐπαναστάτης περιφρονεῖ καὶ μισεῖ τὴ σύγχρονη κοινωνικὴ ἠθικὴ σ' ὅλες της τὶς μορφές... θεωρεῖ ἠθικὸ ὁτιδήποτε βοηθάει στὸ θρίαμβο τῆς ἐπανάστασης... Ὅλα τὰ ἤρεμα καὶ ἀποχαυνωτικὰ αἰσθήματα φιλίας, σχέσεων, ἔρωτα, εὐγνωμοσύνης, ἀκόμα καὶ χιοῦμορ, πρέπει νὰ καταπνιγοῦν μέσα του ἀπὸ τὸ ψυχρὸ πάθος γιὰ τὸ σκοπὸ τῆς ἐπανάστασης... Μέρα καὶ νύχτα πρέπει νὰ ἔχει μιὰ μονάχα σκέψη, ἕνα σκοπὸ — τὴν ἀνελέητη καταστροφή».

«Δὲν ἀναγνωρίζουμε καμιὰ ἄλλη δράση πέρα ἀπὸ τὸ ἔργο τῆς ἐξόντωσης, ἀλλὰ παραδεχόμαστε πὼς οἱ μορφὲς μὲ τὶς ὁποῖες θὰ ἐκδηλωθεῖ αὐτὴ ἡ δράση θὰ εἶναι ἰδιαίτερα ποικιλόμορφες — δη-

λητήριο, μαχαίρι, κρεμάλα, κλπ. Σ' αὐτὸν τὸν ἀγώνα, ἡ ἐπανάσταση ἁγιάζει ὅλα τὰ μέσα τὸ ἴδιο». (22)

Αὐτὴ ἡ παθιασμένη λατρεία τῆς τρομοκρατίας, ὅπου ἡ βία γίνεται ἀποδεκτὴ σχεδὸν σὰν αὐτοσκοπός, εἶναι κάτι ποὺ δὲν θὰ τὸ συναντήσουμε σὲ ἄλλα κείμενα τοῦ Μπακούνιν, καὶ ἀποτελεῖ ἔνδειξη τῆς μεγάλης ἐπιρροῆς ποὺ εἶχε δεχτεῖ ἀπὸ τὸν Νετσάγιεφ. Ἦταν ἀρκετὴ ὅμως γιὰ νὰ εἰσάγει στὸ ἀναρχικὸ κίνημα ἕνα στοιχεῖο ποὺ δὲν χάθηκε ποτέ, καὶ νὰ προτείνει τὴ θεωρία τῆς προπαγάνδας μὲ τὴ δράση, ποὺ ἔμελλε νὰ ἀποτελέσει τὴν κινητήρια δύναμη μεγάλου μέρους τῆς ἀναρχικῆς δραστηριότητας τὰ ἑπόμενα τριάντα χρόνια. Ὁ Νετσάγιεφ, πρὶν ἐπιστρέψει στὴ Ρωσία, διακήρυττε τὴν ἀνάγκη ἄμεσης, προσωπικῆς, βίαιης δράσης. «Χωρὶς νὰ σεβόμαστε ζωές, χωρὶς νὰ διστάζουμε μπροστὰ σ' ὁποιαδήποτε ἀπειλή, φόβο ἢ κίνδυνο, πρέπει — μὲ μιὰ σειρὰ προσωπικῶν πράξεων καὶ θυσιῶν ποὺ διαδέχονται ἡ μιὰ τὴν ἄλλη σύμφωνα μὲ κάποιο προκαθορισμένο σχέδιο, μὲ μιὰ σειρὰ τολμηρῶν, γιὰ νὰ μὴν ποῦμε παράτολμων, προσπαθειῶν — νὰ συμμετάσχουμε στὴ ζωὴ τοῦ λαοῦ, ἀπ' ὅπου μποροῦμε νὰ ὑποκινήσουμε πίστη στὸν ἑαυτό του καὶ σὲ μᾶς, πίστη στὴ δύναμή του, ἀπ' ὅπου μποροῦμε νὰ τὸν ἀναταράξουμε, νὰ τὸν ἑνώσουμε, νὰ τὸν ὠθήσουμε πρὸς τὸ θρίαμβο τοῦ σκοποῦ... Διαθέτουμε ἕνα μοναδικὰ ἀρνητικὸ πρόγραμμα ποὺ δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ τὸ τροποποιήσει: τὴν ἀπόλυτη καταστροφή». (23)

Ἡ καριέρα τοῦ Νετσάγιεφ σὰν ἐπαναστάτη τέλειωσε μὲ ἀποκρουστικὸ καὶ μυστηριώδη τρόπο. Ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐπιστροφή του στὴ Μόσχα, δολοφόνησε ἕνα φοιτητὴ ποὺ ἦταν μέλος τῆς ὀργάνωσής του, ἴσως γιατὶ φοβόταν τὴν προδοσία, ἢ ἴσως ἁπλῶς γιὰ νὰ ἀποδείξει τὴ δύναμή του πάνω στοὺς ὀπαδούς του, κι ὕστερα ἔφυγε γιὰ τὴ Γενεύη. Ἐδῶ δὲν προσπάθησε μόνο νὰ ξελογιάσει τὴν κόρη τοῦ Χέρτσεν γιὰ τὰ λεφτά της, ἀλλὰ ἄρχισε καὶ νὰ ραδιουργεῖ ἐνάντια στὸν Μπακούνιν. Τὸ 1872 συνελήφθηκε καὶ παραδόθηκε στὶς ρωσικὲς ἀρχές, καὶ μετὰ ἀπὸ δέκα χρόνια πέθανε στὴ φυλακή. Ὁ Μπακούνιν παραδέχτηκε μὲ λύπη πὼς εἶχε παρασυρθεῖ ἀπὸ ἕναν ἀνέντιμο καὶ ὕποπτο τυχοδιώκτη, κι ἔγραφε: «Φερθήκαμε ἠλίθια, κι ἀλήθεια πόσο θὰ εἶχε γελάσει σὲ βάρος μας ὁ Χέρτσεν, ἂν ἦταν ζωντανός, καὶ πόσο δίκιο θὰ εἶχε νὰ μᾶς

περιφρονεῖ καὶ νὰ μᾶς χλευάζει. Δὲν γίνεται τίποτα πιά. Ἂς καταπιοῦμε τὴν πίκρα μας, καὶ θὰ φερθοῦμε πιὸ ἔξυπνα στὸ μέλλον». (24)

Ἡ σύντομη σχέση τοῦ Μπακούνιν μὲ τὸν Νετσάγιεφ ἔχει στὴν οὐσία συνδέσει τὴ θεωρία τοῦ ἀναρχισμοῦ μὲ τὴν πρακτικὴ τῆς ἀτομικῆς τρομοκρατίας, πράγμα ποὺ εἶχε μακροπρόθεσμες συνέπειες. Ἀπὸ τὸ 1870 καὶ μετὰ ὑπῆρχε πάντοτε κάποια πλευρὰ στὸ ἀναρχικὸ κίνημα ποὺ ἦταν πρόθυμη νὰ δράσει τρομοκρατικά, ἂν ὄχι γιὰ χάρη τῆς τρομοκρατίας, τουλάχιστον γιὰ νὰ συμβολίσει μιὰ ὁλοκληρωτικὴ ἐξέγερση ἐνάντια στὴν κοινωνία. Οἱ ἐγκληματίες καὶ οἱ ληστὲς συχνὰ μποροῦσαν νὰ ἰσχυριστοῦν πὼς ἐφάρμοζαν ἀναρχικὲς ἀρχὲς καὶ πὼς μὲ τὰ ἐγκλήματά τους βοηθοῦσαν νὰ ἀποκαλυφθεῖ ἡ ὑποκρισία καὶ ἡ πλεονεξία τῆς τάξης ποὺ ἐνάντιά της ἐπιτίθενταν.

Ἀναρίθμητες τρομοκρατικὲς πράξεις ἔμελλε νὰ γίνουν στὴ Ρωσία· παρόλο ποὺ ὁ στόχος τους δὲν ἦταν, ὅπως τῶν ἀναρχικῶν, ἡ κατάργηση τοῦ κράτους, ἡ τεχνική τους προερχόταν ἀπὸ τὰ κινήματα μὲ τὰ ὁποῖα εἶχαν συνδεθεῖ ὁ Μπακούνιν καὶ ὁ Νετσάγιεφ. Σὲ ὁλόκληρη τὴν Εὐρώπη καὶ ἀλλοῦ, ἡ τρομοκρατία θὰ γινόταν ἀποδεκτὸ πολιτικὸ ὅπλο· καὶ σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις, ὅπως στὴ συνωμοσία ποὺ κατέληξε στὴ δολοφονία τοῦ ἀρχιδούκα Φραγκίσκου Φερδινάνδου τὸ 1914, ἡ ἔμπνευση ὀφειλόταν στὸ ἀναρχικὸ παράδειγμα.

3

Ἡ ὑπόθεση Νετσάγιεφ, μολονότι ἀπορρόφησε μεγάλο μέρος τῆς ἐνεργητικότητας τοῦ Μπακούνιν τὸ 1869 καὶ τὸ 1870, καὶ μολονότι ἄφησε ἴχνη στὶς ἀπόψεις του, δὲν ἦταν τὸ σημαντικότερο ἐπεισόδιο τῆς περιόδου ποὺ ἔζησε στὴν Ἑλβετία. Ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ἔφτασε ἐκεῖ ἀνακατεύτηκε στὴν πολιτικὴ τῶν τοπικῶν ριζοσπαστικῶν ὁμάδων, ἑλβετικῶν καὶ ξένων, καί, τὸ πιὸ σπουδαῖο, μέσα ἀπ' αὐτὲς ἀσχολήθηκε μὲ τὴν πολιτικὴ τῆς Διεθνοῦς. Ταυτόχρονα, στὴ διάρκεια αὐτῶν τῶν χρόνων παγιώθηκε ἡ ἐπίδρασή του στὴν Ἰταλία, καὶ στὴν Ἱσπανία τέθηκαν τὰ θεμέλια γιὰ τὴν

ἀνάπτυξη αὐτοῦ ποὺ ἔμελλε νὰ γίνει τὸ πιὸ σημαντικὸ μέρος τοῦ ἀναρχικοῦ κινήματος.

Ὅταν ὁ Μπακούνιν ἔφτασε στὴ Γενεύη τὸ 1867 ὑπῆρχε ἤδη ἕνα ἰσχυρὸ ἐπαναστατικὸ κίνημα στὶς γειτονικὲς περιοχές, ἰδιαίτερα μεταξὺ τῶν ὡρολογοποιῶν στὰ βουνὰ τοῦ Ζυρά. Ἂν οἱ ἐμπειρίες του στὴν Ἰταλία τὸν εἶχαν πείσει γιὰ τὶς ἐπαναστατικὲς δυνατότητες τῶν ἀκτημόνων ἀγροτῶν καὶ ἐκείνων τῶν ἐργατῶν ποὺ δὲν εἶχαν κανένα συμφέρον ἀπ' αὐτὴ τὴν κοινωνία, στὴν Ἑλβετία ἀνακάλυψε ἕνα ἄλλο εἶδος ἐργαζόμενου, τὸν εἰδικευμένο τεχνίτη, βαθυστόχαστο καὶ μορφωμένο ἀπὸ μόνο του, ποὺ προσπαθοῦσε νὰ δημιουργήσει στὶς συνθῆκες τῆς ἐργατικῆς ζωῆς του κάτι ἀπὸ τὴν ἀτμόσφαιρα τῆς κοινωνίας τοῦ μέλλοντος. Ὁ ἴδιος ὁ Μπακούνιν τοὺς ἔλεγε: «Δουλεύοντας σὲ μικρὲς ὁμάδες στὰ ἐργαστήριά σας ἢ δουλεύοντας στὰ σπίτια σας, κερδίζετε περισσότερα ἀπ' ὅ,τι ἂν θὰ δουλεύατε στὶς μεγάλες φάμπρικες ποὺ χρησιμοποιοῦν ἑκατοντάδες ἐργάτες· ἡ δουλειά σας εἶναι εὐφυὴς καὶ καλλιτεχνική, δὲν σᾶς ἀποκτηνώνει ὅπως οἱ μηχανές. Σ' αὐτὸ συντείνουν ἡ δεξιοτεχνία καὶ ἡ πνευματικότητά σας. Κι ἐπιπλέον διαθέτετε περισσότερο ἐλεύθερο χρόνο καὶ σχετικὴ ἐλευθερία· αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος ποὺ εἴσαστε πιὸ μορφωμένοι, πιὸ ἐλεύθεροι καὶ εὐτυχισμένοι ἀπὸ τοὺς ἄλλους». (25) Φαίνεται πὼς ὁ Μπακούνιν εἶχε ἐντυπωσιαστεῖ ὑπερβολικὰ ἀπὸ τὸν ἐνθουσιασμὸ μὲ τὸν ὁποῖο τὸν ὑποδέχτηκαν, γιατὶ οἱ ὡρολογοποιοὶ τοῦ Σαὶντ-Ἰμιὲ καὶ τοῦ Λὰ Σὼ-ντὲ-Φὸν ἦταν συχνὰ κακοπληρωμένοι καὶ στυγνὰ ἐκμεταλλευμένοι — ἀναγκάζονταν νὰ ἐξαρτῶνται ἀπὸ ἄλλους γιὰ τὸ ἐμπόριο τῶν προϊόντων τους καὶ γιὰ τὴν προμήθεια πρώτων ὑλῶν. Παρόλα αὐτὰ ὅμως ἡ ἐλευθερία καὶ οἱ δυνατότητες ἐκπαίδευσης καὶ συζήτησης ποὺ εἶχαν λόγω τῆς φύσης τῆς δουλειᾶς τους ἦταν κάτι ἀληθινό· καὶ μὲ τὴν ἐπιρροὴ τοῦ Δρ. Κουλλερύ, ἑνὸς ριζοσπάστη γιατροῦ, ποὺ σύντομα βοηθήθηκε ἀπὸ τὸν δάσκαλο καὶ ἱστορικὸ Τζέημς Γκυγιώμ, ἦταν ἤδη ἀρκετὰ καλὰ ὀργανωμένοι γιὰ νὰ ἔρθουν σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ Γενικὸ Συμβούλιο τῆς Διεθνοῦς ἤδη ἀπὸ τὸ 1865. Ὅταν παρουσιάστηκε ἐκεῖ ὁ Μπακούνιν ἀνταποκρίθηκαν ἀμέσως στὶς ἀπόψεις του καὶ στὴ ζεστασιὰ καὶ πληθωρικότητα τῆς προσωπικότητάς του, καὶ σὲ λίγο ὁ «Μισέλ», ὅπως τὸν ἔλεγαν στὸ ἑλβετικὸ Ζυρά, ἔγινε ἕνα ἀπὸ τὰ γνωστὰ

πρόσωπα τῶν συγκεντρώσεών τους.

Ὁ Μπακούνιν ἀσχολήθηκε ἄμεσα μὲ τὴν τοπικὴ πολιτικὴ τῆς ἐργατικῆς τάξης στὴν Ἑλβετία καθὼς καὶ μὲ τὴ διατήρηση ἐπαφῶν μὲ ἄλλους ἀναρχικοὺς καὶ ἐπαναστάτες στὴ Ρωσία, τὴν Ἰταλία, τὴν Ἱσπανία καὶ ἀλλοῦ. Κατὰ συνέπεια ἀναμίχθηκε σὲ καθαρὰ ἑλβετικὲς διαμάχες —π.χ. στὴ διαμάχη ἀνάμεσα στοὺς εἰδικευμένους ὡρολογοποιοὺς καὶ τοὺς ἀνειδίκευτους οἰκοδόμους στὴ Γενεύη— καὶ τὸ πιὸ σπουδαῖο ἀσχολήθηκε μὲ τὴν πολιτικὴ τῆς Διεθνοῦς.

Μέχρι τότε ὁ Μπακούνιν δὲν εἶχε ἀσχοληθεῖ ἄμεσα μὲ τὴ Διεθνῆ, μολονότι οἱ σχέσεις του μὲ τὸν Μὰρξ ἦταν φαινομενικὰ ἀρκετὰ φιλικές. Ἡ πρώτη δημόσια ἐμφάνισή του σὲ διεθνῆ συγκέντρωση μετὰ τὴν ἄφιξή του στὴν Ἑλβετία ἔγινε σὲ μιὰ συγκέντρωση τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1867 μιᾶς ἑτερογενοῦς φιλελεύθερης ὀργάνωσης ποὺ ὀνομαζόταν Σύνδεσμος γιὰ τὴν Εἰρήνη καὶ τὴν Ἐλευθερία, ὅπου πρωταγωνιστοῦσε ὁ Γαριβάλδης καὶ πῆραν μέρος ὁ Βικτὸρ Οὐγκό, ὁ Τζὼν Στιούαρτ Μίλλ καὶ ἀρκετὰ μέλη τῆς Διεθνοῦς. Ὁ Μπακούνιν ὅμως ἦταν ἤδη ἀρκετὰ γνωστὴ φυσιογνωμία στὴν Εὐρώπη καὶ μποροῦσε νὰ σταθεῖ δίπλα στὸν Ἰταλὸ ἥρωα. Στὴν οὐσία οἱ δύο ἄντρες φαίνεται πὼς ἔνιωσαν κάποια ἐνστικτώδη προτίμηση ὁ ἕνας γιὰ τὸν ἄλλο, λὲς καὶ ἡ ἁπλότητα, ἡ ἀμεσότητα καὶ ἡ ἀφοσίωσή τους στὸν ἀντίστοιχο ἐπαναστατικὸ σκοπὸ τοὺς ἔδωσε τὴ δυνατότητα νὰ ξεπεράσουν τὶς πλατύτερες διαφορὲς πεποιθήσεων καὶ τακτικῆς ποὺ εἶχαν. «Μὲ βαρύ, περίεργο περπάτημα», ἔτσι περιέγραψε κάποιος αὐτόπτης μάρτυρας τὴν εἴσοδο τοῦ Μπακούνιν στὴν αἴθουσα συνεδριάσεων, «ἀνέβηκε τὰ σκαλιὰ ποὺ ὁδηγοῦσαν στὴν ἐξέδρα ὅπου καθόταν τὸ προεδρεῖο, ντυμένος ἀφρόντιστα ὅσο ποτέ, φοροῦσε μιὰ γκρίζα μπλούζα κι ἀπὸ κάτω δὲν φαινόταν πουκάμισο, ἀλλὰ ἕνα φανελλένιο ἐσώρουχο· ἀμέσως ἀπὸ στόμα σὲ στόμα διαδόθηκε ὁ ψίθυρος «Μπακούνιν». Ὁ Γαριβάλδης σηκώθηκε, προχώρησε λίγο μπροστὰ καὶ τὸν ἀγκάλιασε. Αὐτὴ ἡ σοβαρὴ συνάντηση δύο μεγάλων καὶ δοκιμασμένων πολεμιστῶν τῆς ἐπανάστασης δημιούργησε ἐκπληκτικὴ ἐντύπωση... Ὅλοι σηκώθηκαν ὄρθιοι καὶ ἀκούστηκε ἕνα παρατεταμένο καὶ ἐνθουσιαστικὸ χειροκρότημα». (28)

Ὁ Μπακούνιν ποτὲ δὲν θεωροῦσε τὴ συμμετοχὴ σὲ μιὰ ἐπα-

ναστατική όργάνωση άσυμβίβαστη μέ τή συμμετοχή σέ μιάν άλλη. Ή Έπαναστατική Άδελφότητα, πού είχε ίδρύσει όταν βρισκόταν στήν Ίταλία, τυπικά έξακολουθούσε νά ύπάρχει, καί τό Σεπτέμβριο τοῦ 1868 ίδρυσε μιάν άλλη όργάνωση, τή Διεθνή Σοσιαλδημοκρατική Συμμαχία. Συνεπώς δέν έβλεπε τίποτα άντιφατικό στήν προσπάθειά του νά κάνει περισσότερο έπαναστατικό τό Σύνδεσμο γιά τήν Είρήνη καί τήν Έλευθερία μέ τό νά τόν ώθήσει νά πάρει μέρος στή Διεθνή πού είχε ένδιαφερθεῖ γιά τόν έπαναστατικό σκοπό στήν Έλβετία, ύποστηρίζοντας μιά άπεργία τῶν οίκοδόμων τῆς Γενεύης. Ό Μπακούνιν λοιπόν χρησιμοποίησε τό συνέδριο τοῦ Συνδέσμου γιά τήν Είρήνη καί τήν Έλευθερία στή Βέρνη γιά νά έκφράσει τίς δικές του έπαναστατικές άπόψεις καί γιά νά έναντιωθεῖ στόν ήπιο άστικό φιλελευθερισμό τῶν περισσότερων άντιπροσώπων, καί δήλωσε: «Γιά νά γίνει ένεργητική δύναμη, ό Σύνδεσμός μας όφείλει νά γίνει ή καθαρά πολιτική έκφραση τῶν μεγάλων κοινωνικο-οίκονομικῶν συμφερόντων καί άρχῶν πού άναπτύσσονται καί διαδίδονται τόσο θριαμβευτικά άπό τή μεγάλη Διεθνή Ένωση Έργατῶν τῆς Εύρώπης καί τῆς Άμερικῆς».(27) Ύπῆρχαν έλάχιστες πιθανότητες νά γίνει άληθινά έπαναστατικός ό Σύνδεσμος, καί οί προτάσεις τοῦ Μπακούνιν καταψηφίστηκαν. Άμέσως μετά ό Μπακούνιν διέκοψε τίς σχέσεις του μέ τόν Σύνδεσμο γιά τήν Είρήνη καί τήν Έλευθερία καί άποφάσισε νά προσχωρήσει στή Διεθνή. «Άπό τή στιγμή πού οί συγκρουόμενες μουρζουάδικες συναισθηματικές ίδέες καί τάσεις βρέθηκαν νά κατέχουν τήν πλειοψηφία», είπε, «δέν ύπῆρχε χῶρος γιά έναν σοβαρό καί είλικρινή έπαναστάτη. Τό μέσο αύτό δοκιμάστηκε καί διαπιστώθηκε άκατάλληλο, έπρεπε νά άποριφθεῖ· δέν έμενε παρά νά άναζητηθεῖ κάποιο άλλο. Ή Διεθνής Ένωση Έργατῶν φαίνεται ότι είναι τό κατάλληλο μέσο».(28)

Προφανῶς ό Μπακούνιν δέν άντιλήφθηκε σέ όλη τους τήν έκταση τά προβλήματα πού θά δημιουργοῦσε ή προσχώρησή του στή Διεθνή. Οί Έλβετοί φίλοι του είχαν ήδη προσχωρήσει· οί σχέσεις του μέ τόν Μάρξ ήταν άρκετά χαλαρές, άλλά βασικά δέν ήταν έχθρικές, ένῶ ό θαυμασμός του γιά τόν Μάρξ σάν στοχαστή ήταν πολύ μεγάλος. Ό Μάρξ, έγραφε στά 1870, ήταν άνθρωπος «μέ μεγάλη πνευματικότητα καί έξυπνάδα, μέ πολύ βαθιές γνώ-

σεις, πού όλη του ή ζωή, μποροῦμε νά ποῦμε χωρίς καμιά διάθεση κολακείας, ἦταν ἀφιερωμένη ἀποκλειστικά στό μεγάλο σκοπό τῆς ἐποχῆς μας, στή χειραφέτηση τῶν ἐργατῶν». (29) Ὁ Μάρξ ἀπεναντίας περιέγραφε τόν Μπακούνιν σάν «ἄνθρωπο χωρίς καμιά θεωρητική γνώση», (30) πού στήν οὐσία ὅμως συμμεριζόταν τίς περισσότερες γενικές θεωρητικές πεποιθήσεις τοῦ Μάρξ. Ἦταν πεπεισμένος ὑλιστής· πίστευε ἀκράδαντα ὅτι ὁ κόσμος θά ἔπρεπε νά γίνει κατανοητός σύμφωνα μέ τούς νόμους τῆς ἐπιστήμης καί ὅτι δέν ἦταν ἀπαραίτητη καμιά μεταφυσική ἤ θεολογική ἑρμηνεία τῆς κοινωνικῆς, τῆς οἰκονομικῆς, τῆς πολιτικῆς ἤ τῆς ἠθικῆς συμπεριφορᾶς, καί ὅτι στήν οὐσία αὐτές οἱ ἑρμηνεῖες τό μόνο πού ἔκαναν ἦταν νά συσκοτίζουν τή γνώση πού ἔχει ὁ ἄνθρωπος γιά τά συμφέροντά του. Ὁ ὑλισμός τοῦ Μάρξ, ἔγραφε, τόν ἔκανε νά ὑπερέχει σέ σχέση μέ τόν Προυντόν, πού τό μεγάλο του μειονέκτημα ἦταν ὅτι «δέν μελέτησε ποτέ τίς φυσικές ἐπιστῆμες γιά νά μάθει νά χρησιμοποιεῖ τή μέθοδό τους». Ὁ Μάρξ, ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, «βρίσκεται στό σωστό δρόμο. Ἔχει θεμελιώσει τήν ἀρχή ὅτι ὅλες οἱ θρησκευτικές, πολιτικές καί νομικές ἐξελίξεις δέν εἶναι οἱ αἰτίες, ἀλλά τά ἀποτελέσματα τῶν οἰκονομικῶν ἐξελίξεων». (31) Παρόλα αὐτά οἱ δύο ἄντρες εἶχαν τόσο διαφορετική ἰδιοσυγκρασία, πού σέ καμιά περίπτωση δέν μποροῦσαν νά συνεργαστοῦν ἁρμονικά. Ἡ ἰδιοσυγκρασιακή τους σύγκρουση ἔμελλε νά ἐξελιχθεῖ σέ θεωρητική σύγκρουση καί οἱ διαφορές τους ὅσον ἀφορᾶ τήν ἐπαναστατική τακτική ἔμελλαν νά καταλήξουν στή διάσπαση τοῦ διεθνοῦς ἐργατικοῦ κινήματος, διάσπαση ἀπό τήν ὁποία δέν συνῆλθε ἀπόλυτα ποτέ.

Ἡ στάση τοῦ Μάρξ ἀπέναντι στή Διεθνῆ ἦταν πάντοτε ἀμφίρροπη. Πίστευε στή σπουδαιότητα μιᾶς διεθνοῦς ὀργάνωσης γιά τήν προπαγάνδιση τῶν ἰδεῶν του καί γιά τή διατήρηση τοῦ ἐλέγχου ὅλων τῶν ἀναπτυσσόμενων ἐργατικῶν κινημάτων τῆς Εὐρώπης. Ταυτόχρονα ὅμως εἶχε συχνά ἀμφιβολίες γιά τά συνέδρια τῆς Διεθνοῦς πού δέν ἐξυπηρετοῦσαν ἄμεσα αὐτούς τούς σκοπούς καί πού ἦταν πιθανό νά προσφέρουν εὐκαιρίες γιά τή διάδοση θεωριῶν πού κατά τή γνώμη του δέν θά ἐπέτρεπαν στήν ἐργατική τάξη νά δεῖ ποιά εἶναι ἡ σωστή πορεία δράσης. Στήν πραγματικότητα στά πρῶτα συνέδρια τῆς Διεθνοῦς, οἱ ὀπαδοί τοῦ Μάρξ

ήταν πολύ λιγότεροι άπό τούς υποστηριχτές των απόψεων του Προυντόν, καί εφόσον αυτοί ήταν πάρα πολλοί στή Γαλλία καί τήν Ελβετία, παρουσιάστηκαν ιδιαίτερα ισχυροί στό συνέδριο πού έγινε στή Γενεύη στό τέλος του καλοκαιριού του 1866 — τό πρώτο ύστερα άπό τήν ΐδρυση τής Διεθνούς. Ό Μάρξ είχε ήδη έκφράσει αμφιβολίες γι' αυτό τό συνέδριο πρίν ακόμα πραγματοποιηθεί: «Παρόλο πού έχω αφιερώσει πολύ χρόνο γιά τήν προετοιμασία του Συνεδρίου τής Γενεύης», έγραφε στίς 23 Αυγούστου, «δέν μπορώ, ούτε κι έχω τή διάθεση νά συμμετάσχω, γιατί μου είναι αδύνατο νά αφήσω τή δουλειά μου τόσο καιρό. Ελπίζω πώς χάρη σ' αυτή (στή δουλειά μου) θά μπορέσω νά κάνω κάτι πιό σημαντικό γιά τήν εργατική τάξη άπ' ό,τι μπορώ νά προσφέρω προσωπικά σέ όποιοδήποτε συνέδριο».(32)

Οί περισσότεροι άπό τούς προυντονιστές πού πήραν μέρος στό συνέδριο ήταν τώρα συγκριτικά πολύ πιό ήπιοι καί λιγότερο επαναστάτες. Ή καθαρά αναρχική πλευρά τής θεωρίας του Προυντόν είχε τώρα παραμεριστεί γιά χάρη των «μιουτσουαλιστικών» ιδεών γιά τήν οικονομική οργάνωση. Πολλοί άπό τούς υποστηριχτές του έβλεπαν τώρα τή δυνατότητα κάποιας μορφής δράσης μέσα άπό τό κράτος, στόν τομέα τής εκπαίδευσης λογουχάρη· καί ή προσπάθεια του Τολαίν νά κάνει τό Συνέδριο τής Γενεύης νά υιοθετήσει μιά ισχυρή, ταξικά συνειδητή επαναστατική καί αντιδιανοουμενίστικη γραμμή καταψηφίστηκε. «Δέν μισούμε κανένα», είπε, «αλλά στίς τωρινές συνθήκες είμαστε υποχρεωμένοι νά θεωρήσουμε αντίπαλούς μας όλα τά μέλη προνομιούχων τάξεων, είτε πρόκειται γιά καπιταλιστικές είτε γιά διπλωματούχους καί ακαδημαϊκούς».(33) Αυτή ή απέχθεια γιά τούς διανοούμενους έμελλε νά ξαναεμφανιστεί μεταξύ των μεταγενέστερων αναρχικών — ένα ιδιαίτερα δημοφιλές σύνθημα ήταν τό εξής: «όχι χέρια μαλακά, αλλά χέρια ροζιασμένα»—καί πρόκειται γιά απέχθεια πού συχνά τή συμμερίστηκε καί ό ίδιος ό Μπακούνιν. Ή καταψήφιση τής κίνησης του Τολαίν καί ή θεωρητική σύγχυση πού είχαν οί περισσότεροι αντιπρόσωποι στό συνέδριο του 1866 ενδέχεται νά συνέτεινε στήν προθυμία του Μπακούνιν, μετά τή δική του προσχώρηση στή Διεθνή ύστερα άπό δυό χρόνια, νά αποδεχτεί τίς προσπάθειες των μαρξιστών νά κάνουν τήν οργάνωση πιό αποτελε-

ματική καὶ νὰ δημιουργήσουν μιὰ πιὸ ταξικὰ συνειδητὴ βάση. Μετὰ τὴν προσχώρησή του στὴ Διεθνῆ, ὁ Μπακούνιν ὑποστήριζε ὅτι ἔπρεπε νὰ δημιουργηθεῖ μιὰ ὀργάνωση ποὺ θὰ ἐκπαίδευε «προπαγανδιστές, ἀπόστολους καὶ τελικὰ ὀργανωτές», καὶ ἑπομένως θὰ δημιουργοῦσε τοὺς πρωτοπόρους τῆς ἐπανάστασης ποὺ θὰ προσηλύτιζαν τοὺς ἐργάτες σ' ὅλη τὴν Εὐρώπη. Ἡ ὀργάνωση ποὺ θὰ ἵδρυε κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο ὀνομάστηκε ἀπὸ τὸν Μπακούνιν Διεθνὴς Σοσιαλδημοκρατικὴ Συμμαχία. Προφανῶς δὲν τὴν ἀντιλαμβανόταν ἔξω ἀπὸ τὴν Διεθνῆ ἢ ἀντίθετη μὲ τοὺς σκοπούς της, ἀλλὰ σὰν ὀργάνωση ἐλὶτ στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Διεθνοῦς ποὺ θὰ ἐνέπνεε τὰ μέλη της μὲ συνεχῆ ἐπαναστατικὸ ζῆλο.

Ἡ Συμμαχία ἦταν ἡ πιὸ ἀποτελεσματικὴ ἀπὸ τὶς ὀργανώσεις ποὺ ἵδρυσε ὁ Μπακούνιν καὶ στὸ τέλος τοῦ 1868 διέθετε τμήματα στὴ Λυὼν καὶ τὴ Μασσαλία, εἶχε ἀποκαταστήσει τὶς ἐπαφὲς ποὺ εἶχε ὁ Μπακούνιν στὴ Νάπολη καὶ εἶχε στείλει τὸν Γκιουζέπε Φανέλλι στὴ Μαδρίτη καὶ τὴ Βαρκελώνη γιὰ νὰ βοηθήσει τὸ ἱσπανικὸ ἀναρχικὸ κίνημα νὰ ἀκολουθήσει τὴν τόσο σημαντικὴ πορεία του. Δὲν μᾶς παραξενεύει τὸ γεγονὸς ὅτι αὐτὲς οἱ ἐνέργειες ἀντιμετωπίζονταν μὲ βαθιὰ δυσπιστία ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ Μὰρξ καὶ τοῦ Ἔγκελς στὸ Λονδίνο, καί, ὅσο πιστὸς κι ἂν ἦταν ὁ Μπακούνιν ἀπέναντι στὴ Διεθνῆ, τουλάχιστον στὶς προθέσεις του, ἡ Σοσιαλδημοκρατικὴ Συμμαχία θὰ πρέπει νὰ φαινόταν σὰν ἀντίπαλη ὀργάνωση ποὺ εἶχε σὰν στόχο νὰ ἀναλάβει τὸ ρόλο τῆς Διεθνοῦς. Ὁ Μπακούνιν ἀποροῦσε μὲ τὴν ἐχθρικὴ στάση τοῦ Μάρξ. Σὲ ἕνα γράμμα του στὸν Μάρξ, τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1868, ἀφοῦ πληροφορήθηκε τὶς διαμαρτυρίες ποὺ ἐξέφρασε σ' ἕναν ἀπὸ τοὺς συντρόφους του στὴ Γενεύη, ἔγραφε: «Τὸν ρωτᾶς ἂν ἐξακολουθῶ νὰ εἶμαι φίλος σου. Ναί, περισσότερο ἀπὸ ποτέ, ἀγαπητέ μου Μάρξ, γιατὶ τώρα καταλαβαίνω πόσο δίκιο εἶχες ὅταν μᾶς προσκαλοῦσες ὅλους νὰ ἀκολουθήσουμε τὸ δύσκολο δρόμο τῆς οἰκονομικῆς ἐπανάστασης κι ὅταν ἐπιτέθηκες ἐνάντια σὲ ἐκείνους ἀνάμεσά μας ποὺ παραλίγο νὰ ἀσχοληθοῦν μὲ προσπάθειες ποὺ ἦταν ἢ ἐθνικιστικὲς ἢ ἀποκλειστικὰ πολιτικές. Αὐτὴ τὴ στιγμὴ κάνω αὐτὸ ποὺ ξεκίνησες νὰ κάνεις καὶ σὺ πρὶν ἀπὸ εἴκοσι περίπου χρόνια. Ἀπὸ τότε ποὺ ἀποχώρησα δημόσια ἀπὸ τοὺς ἀστοὺς τοῦ Συνεδρίου τῆς Βέρνης, δὲν ξέρω καμιὰ ἄλλη κοινωνία, κα-

νένα ἄλλο περιβάλλον ἔξω ἀπὸ τὸν κόσμο τῶν ἐργατῶν. Ἡ Πατρίδα μου εἶναι τώρα ἡ Διεθνὴς κι ἐσὺ εἶσαι ἕνας ἀπὸ τοὺς ἱδρυτές της. Βλέπεις λοιπόν, ἀγαπητέ μου φίλε, πῶς εἶμαι ὀπαδός σου, καὶ εἶμαι περήφανος γι' αὐτό...» (34) Τὸ γράμμα αὐτὸ ἐπιβεβαίωσε ὅτι ὁ Μπακούνιν εἶχε ἀπορίψει τὸν Σύνδεσμο γιὰ τὴν Εἰρήνη καὶ τὴν Ἐλευθερία, ἀκόμα κι ἂν δὲν εἶπε τίποτε τὸ συγκεκριμένο γιὰ τὴ Συμμαχία. Ὁπωσδήποτε ὅμως, ὅσο συμβιβαστικὸ κι ἂν ἤθελε νὰ εἶναι, καθυστέρησε νὰ φτάσει. Τὴν ἡμέρα ποὺ γράφτηκε, τὸ Γενικὸ Συμβούλιο τῆς Διεθνοῦς, ποὺ πρὶν ἀπὸ τρεῖς μῆνες εἶχε καταδικάσει ἐπίσημα τὸ Σύνδεσμο γιὰ τὴν Εἰρήνη καὶ τὴν Ἐλευθερία, ἐκφραζόταν ἐνάντια καὶ στὴ Διεθνῆ Σοσιαλδημοκρατικὴ Συμμαχία: «Ἡ παρουσία μιᾶς δεύτερης ὀργάνωσης ποὺ λειτουργεῖ μέσα ἢ ἔξω ἀπὸ τὴ Διεθνῆ Ἕνωση Ἐργατῶν θὰ εἶναι ὁ ἀσφαλέστερος τρόπος γιὰ τὴν ἀποδιοργάνωση τῆς Διεθνοῦς». (35)

Ὁ Μπακούνιν ἦταν πάλι ἕτοιμος νὰ συνεργαστεῖ: πρότεινε νὰ διαλυθεῖ ἡ Συμμαχία καὶ τὰ τμήματά της νὰ γίνουν ἄμεσα τμήματα τῆς Διεθνοῦς. Τὰ προβλήματα τῆς ὀργάνωσης καὶ τοῦ ἐλέγχου ποὺ ἦταν τόσο σημαντικὰ γιὰ τὸν Μὰρξ δὲν σήμαιναν τίποτα γιὰ τὸν Μπακούνιν: ἀλλὰ ὁ Μάρξ, ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ἔνιωσε νὰ ἀμφισβητεῖται ἡ ἐξουσία του, εἶχε πάρει τὴν ἀπόφαση νὰ καταστρέψει τὴν ἐπιρροὴ τοῦ Μπακούνιν στὴ Διεθνῆ. Ἡ κρίση ξέσπασε στὸ συνέδριο τῆς Διεθνοῦς στὴ Βασιλεία τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1869. Ἐνῶ προηγουμένως ὁ Μπακούνιν φαινόταν στὸν Μὰρξ καὶ τοὺς ὀπαδούς του ὅτι ἀπειλοῦσε μόνο τὴ δικαιοδοσία τοῦ Γενικοῦ Συμβουλίου τῆς Διεθνοῦς, στὴ Βασιλεία ἀμφισβήτησε τὴ θέση τους σὲ πολιτικὰ καὶ θεωρητικὰ θέματα. Οὔτε ὁ Μὰρξ οὔτε ὁ Ἔγκελς παρακολούθησαν τὸ συνέδριο, ἐνῶ οἱ Ἑλβετοὶ ὑποστηρικτὲς τοῦ Μπακούνιν εἶχαν φυσικὰ σημαντικὴ δύναμη. Ὁ Μπακούνιν ἐκδήλωσε στὴν οὐσία γι' ἄλλη μιὰ φορὰ τὴν προθυμία του νὰ ἀποδεχτεῖ τὴν ἐξουσία τοῦ Γενικοῦ Συμβουλίου καὶ ὑποστήριξε τὴν πρόταση γιὰ ἐπέκταση τῶν ἐκτελεστικῶν του ἐξουσιῶν καὶ γιὰ κατοχύρωση τοῦ δικαιώματός του νὰ διαγράφει ὁποιοδήποτε τμῆμα ἐνεργοῦσε ἐνάντια στὸ πνεῦμα τῆς Διεθνοῦς. (36) Ἐπίσης δὲν παρουσιάστηκε καμιὰ ἄμεση σημαντικὴ διαφωνία στὶς συζητήσεις ποὺ ἔγιναν γιὰ τὴν ἰδιοκτησία καὶ γιὰ τὴ συλλογικὴ κατοχὴ

τῆς γῆς. Ὁ Μπακούνιν ἐναντιώθηκε ὅμως στὶς ἀπόψεις τοῦ Γενικοῦ Συμβουλίου γιὰ τὸ συγκριτικὰ λιγότερο σημαντικὸ ζήτημα τῆς κατάργησης τοῦ δικαιώματος τῆς κληρονομιᾶς, ἄποψη ποὺ ἤθελε νὰ συμπεριληφθεῖ στὸ ἄμεσο πρόγραμμα τῆς Διεθνοῦς. Οἱ μαρξιστὲς ἰσχυρίστηκαν, προβάλλοντας διάφορα ἐπιχειρήματα, πὼς ἐπρόκειτο γιὰ πρόβλημα ποὺ θὰ λυνόταν μόνο του μετὰ τὴν ἐπανάσταση καὶ ὅτι δὲν ὑπῆρχε λόγος νὰ γίνει εἰδικὴ ἀναφορὰ του σ' αὐτὸ τὸ στάδιο. Ἐπρόκειτο ὅμως γιὰ ζήτημα ὅπου οἱ ἀπόψεις τοῦ Μπακούνιν ἦταν ἰδιαίτερα ἰσχυρές. Σύμφωνα μ' αὐτόν, ἡ κληρονομικὴ ἰδιοκτησία δὲν ἀποτελοῦσε μόνο ἕνα ἀπὸ τὰ συγκριτικὰ ἀσήμαντα κακὰ ποὺ θὰ ἐξαφανίζονταν μετὰ τὴ μεταμόρφωση τῆς κοινωνίας. Ἡ κατάργηση τῆς κληρονομικῆς ἰδιοκτησίας, ἑπομένως, ἀποτελοῦσε οὐσιαστικὸ βῆμα γιὰ τὴ διάλυση τοῦ κράτους, καὶ ὅποιο κράτος μποροῦσε νὰ πειστεῖ ἢ νὰ ὑποχρεωθεῖ νὰ καταργήσει τὸν κληρονομημένο πλοῦτο, θὰ ἔκανε τὸ πρῶτο καὶ κρίσιμο βῆμα γιὰ τὴν αὐτοκατάργησή του. Ἐπιπλέον, σύμφωνα μὲ τὴν ἄποψη τοῦ Μπακούνιν, μονάχα ἡ κληρονομικὴ ἰδιοκτησία εἶναι αὐτὴ ποὺ ἐμποδίζει νὰ εἶναι ἴσοι ὅλοι οἱ ἄνθρωποι: ἀρνήθηκε πὼς ὑπῆρχε ὁποιαδήποτε ἀνισότητα φυσικῶν χαρισμάτων, καὶ πίστευε πὼς οἱ ἀνισότητες τῆς παρούσας κοινωνίας ὀφείλονταν ἀποκλειστικὰ στὸ περιβάλλον. «Οἱ περισσότεροι ἄνθρωποι δὲν εἶναι ταυτόσημοι, ἀλλὰ ἰσοδύναμοι καὶ κατὰ συνέπεια ἴσοι». (37) Ἂν ἀφαιρεθοῦν ἀπὸ τοὺς πλούσιους τὰ κληρονομημένα πλούτη καὶ μαζὶ μ' αὐτὰ ὅλα τὰ προνόμια τῆς καλῆς ἀνατροφῆς, τῆς καλῆς ἐκπαίδευσης καὶ τῆς καλῆς στέγασης, τότε θὰ διαπιστώσουμε πὼς δὲν διαφέρουν ἀπ' ὁποιονδήποτε ἄλλο ἄνθρωπο.

Ἡ ἐπιμονὴ τοῦ Μπακούνιν σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο στὸ Συνέδριο τῆς Βασιλείας ἐνδέχεται νὰ ἦταν λαθεμένη ἀπὸ ἄποψη τακτικῆς καὶ νὰ τοῦ ἀπέφερε ἐλάχιστα πρακτικὰ ὀφέλη. Ἀνέλυσε ὅμως διεξοδικὰ καὶ μὲ ἐπιμονὴ τὴν ἄποψή του, καὶ ἡ ἀπόφαση τοῦ Γενικοῦ Συμβουλίου καταψηφίστηκε ἀπὸ τὸ Μπακούνιν καὶ τοὺς Ἑλβετούς, Γάλλους καὶ Βέλγους φίλους του. Ὅταν ἔγινε γνωστὸ τὸ ἀποτέλεσμα ὁ Ἐκάριους, ὁ Γερμανὸς ράφτης ἀπὸ τὸ Λονδίνο ποὺ ἦταν ἀντιπρόσωπος τοῦ Μάρξ στὸ συνέδριο, δήλωσε: «Ὁ Μὰρξ θὰ δυσαρεστηθεῖ πάρα πολύ». (38) Ὁ Μὰρξ ἀντέδρασε ἤπια μιὰ καὶ περίμενε πολὺ χειρότερα πράγματα. «Χαίρομαι ποὺ τελείωσε πιὰ

τὸ συνέδριο τῆς Βασιλείας», ἔγραφε στὴν κόρη του στὶς 25 Σεπτεμβρίου, «καὶ ποὺ τὰ ἀποτελέσματά του ἦταν συγκριτικὰ καλά. Αὐτὲς οἱ ἀνοιχτὲς ἐπιδείξεις τοῦ κόμματος καὶ ὅλων τῶν ἀτελειῶν του πάντοτε μὲ ἀνησυχοῦν». (39) Τοὺς ἑπόμενους ἕξι μῆνες, ὅμως, ὁ Μὰρξ καὶ ὁ Ἔγκελς, παρακινημένοι ἀπὸ ὁρισμένους προσωπικοὺς ἐχθροὺς τοῦ Μπακούνιν μεταξὺ τῶν προσφύγων στὴ Γενεύη, ἐξαπέλυσαν τόσο προσωπικὴ ὅσο καὶ πολιτικὴ ἐπίθεση ἐνάντιά του. Ἐνῶ τὰ τμήματα τῆς Διεθνοῦς στὴν Ἑλβετία ἔπαιρναν μέρος σὲ ὁλοένα καὶ σκληρότερες ἀντιμαχίες ἀνάμεσα στοὺς ὀπαδοὺς τοῦ Μὰρξ καὶ στοὺς ὑποστηριχτὲς τοῦ Μπακούνιν, ἀναζωογονήθηκαν ὅλες οἱ προσωπικὲς συκοφαντίες καὶ διαμαρτυρίες ἐνάντια στὴν συμπεριφορὰ τοῦ Μπακούνιν. Οἱ φῆμες ὅτι ἦταν Ρῶσος πράκτορας —κατηγορία ἀπὸ τὴν ὁποία εἶχε ἀπαλλαγεῖ ἐπίσημα στὸ συνέδριο τῆς Βασιλείας— ἐπαναλήφθηκαν· ὁ Μὰρξ θυμήθηκε πὼς ὁ Μπακούνιν εἶχε παραλείψει νὰ τὸν εὐχαριστήσει γιὰ τὸ ἀντίτυπο τοῦ πρώτου τόμου τοῦ «Κεφαλαίου» ποὺ τοῦ εἶχε δωρήσει· ἐκφράστηκαν ὑπαινιγμοὶ ὅτι ὁ Μπακούνιν, ποὺ εἶχε ἀναλάβει νὰ μεταφράσει στὰ Ρωσικὰ τὸ βιβλίο, εἶχε εἰσπράξει τὴν προκαταβολὴ χωρὶς νὰ ἑτοιμάσει τὴ μετάφραση — μολονότι ὁ Φράντς Μέρινγκ, ὁ Γερμανὸς σοσιαλιστὴς ἱστορικὸς τοῦ μαρξιστικοῦ κινήματος, παρατηρεῖ μὲ κατανόηση: «Πόσοι καὶ πόσοι ἄλλοι, ἀκόμα καὶ ὁρισμένοι ἀπὸ τοὺς πιὸ φημισμένους, δὲν βρέθηκαν κάποια ἐποχὴ στὴ θέση νὰ ξοδέψουν τὰ χρήματα τῆς προκαταβολῆς καὶ νὰ μὴν μπορέσουν μετὰ νὰ ἐκτελέσουν τὸ ἔργο ποὺ εἶχαν ἀναλάβει!» (40)

Στὴ διάρκεια τῶν ἑπόμενων δύο χρόνων, μὲ φόντο δραματικὸ τὸν γαλλοπρωσσικὸ πόλεμο καὶ τὴν Κομμούνα τοῦ Παρισιοῦ, συνεχίστηκε ὅλη αὐτὴ ἡ διαμάχη καὶ κατέληξε σ' ἕναν πόλεμο γραμμάτων, ἐγκυκλίων καὶ φυλλαδίων ποὺ ἐπαναλάμβαναν τὶς ἴδιες κατηγορίες καὶ διαψεύσεις. Ὁ Μὰρξ κατέληξε νὰ πιστεύει τόσο βαθιὰ ὅσο καὶ ὅλες οἱ ἀστυνομίες τῆς Εὐρώπης, ὅτι ὁ Μπακούνιν προετοίμαζε κάποια τεράστια μυστικὴ συνωμοσία. Ὁ Μπακούνιν καὶ οἱ φίλοι του πείθονταν ὁλοένα καὶ περισσότερο πὼς οἱ προσπάθειες τοῦ Μὰρξ νὰ ὀργανώσει τὸ ἐργατικὸ κίνημα μὲ βάση τὸ συγκεντρωτισμὸ θὰ πρόδιναν τοὺς ἐπαναστατικοὺς στόχους ποὺ προσπαθοῦσε νὰ πραγματώσει τὸ κίνημα. Ὅπως τὸ ἔθεσαν οἱ ἀ-

ναρχικοί τοῦ Ζυρὰ στὴν «Ἐγκύκλιο τοῦ Σονβιλλιέ», τὸ Νοέμβριο τοῦ 1871, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐξαπόλυση τῆς ἐπίθεσης τοῦ Μάρξ: «Πῶς εἶναι δυνατὸν νὰ ἐλπίζει κανεὶς ὅτι ἀπὸ μιὰ ἐξουσιαστικὴ ὀργάνωση θὰ προέλθει μιὰ ἐλεύθερη κοινωνία, μιὰ κοινωνία βασισμένη στὴν ἰσότητα; Εἶναι ἀδύνατο. Ἡ Διεθνής, τὸ ἔμβρυο τῆς μελλοντικῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας, πρέπει ἀπὸ τούτη τὴ στιγμὴ νὰ εἶναι ἡ πιστὴ εἰκόνα τῶν ἀρχῶν τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ὁμοσπονδίας, καὶ νὰ ἀπορίψει ὁποιαδήποτε ἀρχὴ ποὺ μᾶς ὠθεῖ στὴν ἐπιβολὴ ἐξουσίας καὶ δικτατορίας». (41)

Ὁ Μπακούνιν ἄργησε νὰ ἀντεπιτεθεῖ ὁ ἴδιος στὶς προσωπικὲς καὶ πολιτικὲς συκοφαντίες τοῦ Μάρξ, καὶ ἄφησε τοὺς Ἑλβετοὺς φίλους του νὰ ἐκπροσωπήσουν τὶς ἀπόψεις του, ἐν μέρει ἀπὸ γνήσιο σεβασμὸ γιὰ τὸν Μάρξ, ἐν μέρει λόγω ἐπιφυλάξεων ἀπὸ ἄποψη τακτικῆς καὶ ἐν μέρει λόγω ἄλλων ἀπασχολήσεών του — οἱ σχέσεις του μὲ τὸν Νετσάγιεφ καὶ οἱ προσωπικὲς οἰκονομικὲς δυσκολίες του, καθὼς καὶ τὸ αὐξανόμενο ἐνδιαφέρον του γιὰ τὸ ἀναρχικὸ κίνημα στὴν Ἱσπανία καὶ τὴν Ἰταλία καὶ τὸ σὸκ ποὺ προκάλεσε ὁ πόλεμος τοῦ 1870. Ἐπιπλέον εἶχε συνείδηση τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ ρήξη μὲ τὸν Μάρξ, ὅταν θὰ ξέσπαγε πραγματικὰ θὰ κατέληγε ὁπωσδήποτε σὲ θέματα ἀρχῶν. «Ἴσως δημιουργηθεῖ ἡ κατάσταση», ἔγραφε στὸν Χέρτσεν τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1869, «καὶ μάλιστα πολὺ γρήγορα, ὅπου θὰ ἐμπλακῶ σ' ἕναν ἀγώνα ἐνάντιά του, ὄχι λόγω προσωπικῶν προσβολῶν πρὸς τὸ ἄτομό μου, ἀλλὰ λόγω διαφορῶν σὲ θέματα ἀρχῆς, στὸ θέμα τοῦ Κρατικοῦ Κομμουνισμοῦ, θεωρία ποὺ ὑποστηρίζουν ὁλόθερμα τόσο αὐτὸς ὅσο καὶ τὰ ἀγγλικὰ καὶ γερμανικὰ κόμματα ποὺ ἐλέγχει. Ἑπομένως θὰ εἶναι ἀγώνας μέχρι θανάτου. Ὑπάρχει χρόνος ὅμως γιὰ ὅλα, καὶ δὲν ἔχει ἔρθει ἀκόμα ἡ κατάλληλη στιγμὴ γιὰ τοῦτο τὸν ἀγώνα». (42)

Ὁ Μὰρξ ἦταν ἐκεῖνος ποὺ ἀποφάσισε ποιὰ ἦταν ἡ κατάλληλη στιγμή. Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1871 συγκάλεσε μιὰ ἰδιωτικὴ συνδιάσκεψη τῆς Διεθνοῦς στὸ Λονδίνο. Πρόκειται τόσο γιὰ προσπάθεια τοῦ Μὰρξ νὰ ἐκμεταλλευτεῖ τὴν κατάσταση τῆς Διεθνοῦς μετὰ τὴν συντριβὴ καὶ τὴν καταστολὴ τῆς Κομμούνας τοῦ Παρισιοῦ, ὅσο καὶ γιὰ μέσο, αὐτὴ ἦταν ἡ ἐλπίδα τοῦ Μάρξ, γιὰ τὴν τελειωτικὴ καταράκωση τῆς ἐπιροῆς τοῦ Μπακούνιν. Κανένας ἀπὸ τοὺς

στενούς συνεργάτες τοῦ Μπακούνιν δὲν πῆρε μέρος στὴ συνδιάσκεψη, μολονότι κάποιες ἀπὸ τὶς ἀπόψεις του ὑποστηρίχθηκαν ἀπὸ ὁρισμένους ἀντιπροσώπους ποὺ δὲν ἦταν παρὰ μειοψηφία. Στὴ συνδιάσκεψη τοῦ Λονδίνου ὁ Μὰρξ ὑποστήριξε ἀνοιχτὰ τὸ σχηματισμὸ ἑνὸς πολιτικοῦ κόμματος τῆς ἐργατικῆς τάξης ποὺ θὰ ἦταν τὸ ὄργανο χειραφέτησης τοῦ προλεταριάτου: «Ἐνάντια στὴν ἐξουσία τῶν ἰδιοκτητριῶν τάξεων, τὸ προλεταριάτο μπορεῖ νὰ δράσει σὰν τάξη μόνο ἂν μετατραπεῖ σὲ πολιτικὸ κόμμα».(43) Ἡ φράση αὐτὴ βέβαια ἀπευθυνόταν ἰδιαίτερα στὸν Μπακούνιν καὶ στὴν πλήρη ἀπόριψη ἀπὸ μέρους του τῆς πολιτικῆς δράσης· καὶ μιὰ ἄλλη ἀπόφαση δήλωνε ὅτι «τὸ περιστατικὸ τῆς Σοσιαλδημοκρατικῆς Συμμαχίας» θεωρεῖται λῆξαν. Ὁ Μὰρξ θὰ ἀπογοητευόταν τελικὰ μὲ τὰ ἀποτελέσματα τῆς συνδιάσκεψης τοῦ Λονδίνου. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ Γερμανία, τὸ προλεταριάτο δὲν φάνηκε πρόθυμο νὰ προχωρήσει στὴ δημιουργία κάποιου πολιτικοῦ κόμματος κάτω ἀπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ Μὰρξ καὶ τῆς Διεθνοῦς, ἐνῶ ἡ ἐπιροὴ τοῦ Μπακούνιν παρέμεινε σημαντικότερη παρὰ ποτὲ στὴν Ἱσπανία, τὴν Ἰταλία καὶ τὴν Ἑλβετία, καθὼς καὶ σὲ ἀναρίθμητους ὑποστηριχτὲς τῆς Διεθνοῦς στὴ Γαλλία καὶ τὸ Βέλγιο.

Τὸ 1872 ὁ Μὰρξ εἶχε πιὰ συνειδητοποιήσει ὅτι ἡ Διεθνὴς εἶχε ὁπωσδήποτε ὁλοκληρώσει τὴν ἀποστολή της καὶ ὅτι ἡ καταπίεση ποὺ ἀκολούθησε παντοῦ μετὰ τὴν Κομμούνα τοῦ Παρισιοῦ ἔκανε ἰδιαίτερα δύσκολη τὴν ἀνάπτυξη τῆς δραστηριότητάς της. Ὁ Μὰρξ καὶ ὁ Ἔγκελς ἄρχισαν νὰ κυκλοφοροῦν μιὰν ἀποκαλούμενη Ἰδιωτικὴ Ἐγκύκλιο τοῦ Γενικοῦ Συμβουλίου τῆς Διεθνοῦς — Οἱ Ὑποτιθέμενες Διασπάσεις στὴ Διεθνῆ, ὅπου ἐπαναλαμβάνονταν οἱ παλιὲς προσωπικὲς καὶ πολιτικὲς κατηγορίες ἐνάντια στὸν Μπακούνιν· ἡ ἐγκύκλιος αὐτὴ κατέληγε μὲ μιὰ σαφέστατη ἔκφραση τῶν διαφορῶν ἀνάμεσα στοὺς μαρξιστὲς καὶ τοὺς ἀναρχικούς: «Ὁ ἀναρχισμός, αὐτὴ εἶναι ἡ πολεμικὴ μηχανὴ τοῦ ἀφέντη τους Μπακούνιν, ποὺ δὲν ἔχει πάρει ἀπὸ τὰ σοσιαλιστικὰ συστήματα παρὰ μόνον τὶς ἐτικέτες. Ὅλοι οἱ σοσιαλιστὲς ἀντιλαμβάνονται σὰν ἀναρχισμὸ τὰ ἀκόλουθα: ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ θὰ πραγματοποιηθεῖ ὁ στόχος τοῦ προλεταριακοῦ κινήματος, ἡ κατάργηση τῶν τάξεων, ἡ ἐξουσία τοῦ κράτους, ποὺ βοηθάει νὰ διατηρηθεῖ ἡ μεγάλη παραγωγικὴ πλειονότητα κάτω

ἀπὸ τὸ ζυγὸ μιᾶς μικρῆς μειονότητας ἐκμεταλλευτῶν, ἐξαφανίζεται, καὶ οἱ κυβερνητικὲς λειτουργίες μετατρέπονται σὲ ἁπλὲς διαχειριστικὲς λειτουργίες. Ἡ Συμμαχία ἀντιλαμβάνεται τὴν κατάσταση ἐντελῶς διαφορετικά. Διακηρύττουν τὴν ἀναρχία στοὺς κύκλους τοῦ προλεταριάτου σὰν τὸ πιὸ σίγουρο μέσο γιὰ τὴν καταστροφὴ τῆς ἰσχυρῆς συγκέντρωσης πολιτικῶν καὶ κοινωνικῶν δυνάμεων στὰ χέρια τῶν ἐκμεταλλευτῶν. Μ' αὐτὴ τὴν πρόφαση ἀπαιτοῦν ἀπὸ τὴ Διεθνῆ, σὲ ἐποχὴ μάλιστα ποὺ ὁ παλιὸς κόσμος προσπαθεῖ νὰ τὴ διαλύσει, νὰ ἀντικαταστήσει τὴν ὀργάνωσή της μὲ τὴν ἀναρχία...» (44)

Αὐτὴ ἡ τελικὴ βίαιη ἐπίθεση δὲν ἦταν ἀπρόσμενη ἀπὸ τὸν Μπακούνιν: «Ἡ Δαμόκλεια σπάθα μὲ τὴν ὁποία μᾶς ἀπειλοῦσαν τόσον καιρὸ ἔπεσε τελικὰ πάνω στὰ κεφάλια μας. Δὲν πρόκειται ἀκριβῶς γιὰ σπάθα, ἀλλὰ γιὰ τὸ συνηθισμένο ὅπλο τοῦ κυρίου Μάρξ, σωρὸς ἀπὸ βρωμιές». (45) Ὕστερα ἀπὸ λίγο ὁ Μὰρξ συγκάλεσε ἕνα συνέδριο τῆς Διεθνοῦς στὴ Χάγη, ἀρκετὰ μακριὰ ἀπὸ τὴν Ἑλβετία, τὴν Ἱσπανία καὶ τὴν Ἰταλία γιὰ νὰ εἶναι δύσκολο καὶ δαπανηρὸ γιὰ τοὺς ὑποστηριχτές τοῦ Μπακούνιν νὰ τὸ παρακολουθήσουν. Ὁ Μπακούνιν δὲν πῆγε· ὁ Ἑλβετὸς Τζέημς Γκυγιὼμ ἐκπροσώπησε τὶς ἀπόψεις τοῦ Μπακούνιν. Ὁ Μὰρξ βρισκόταν ἐκεῖ αὐτοπροσώπως. Ἡ διαδικασία ἦταν μικρόπρεπη καὶ ἀνέντιμη. Ἐπαναλήφθηκαν οἱ συνηθισμένες κατηγορίες ἐνάντια στὸν Μπακούνιν, ἀκόμα καὶ οἱ οἰκονομικὲς ἀτασθαλίες του ὅσον ἀφορᾶ τὴ μετάφραση τοῦ «Κεφαλαίου». Ὕστερα ἀπὸ πικρόχολες καὶ ὀργισμένες συζητήσεις ὁ Γκυγιὼμ καὶ οἱ φίλοι του διαγράφηκαν· ἀποφασίστηκε νὰ μετατεθεῖ ἡ ἕδρα τοῦ Γενικοῦ Συμβουλίου στὶς ΗΠΑ. Ὁ Μὰρξ εἶχε πετύχει μιὰ νίκη ἐνάντια στὸν Μπακούνιν, ἀλλὰ στὴν οὐσία εἶχε σημάνει τὸ τέλος τῆς Διεθνοῦς.

Οἱ ἄμεσες αἰτίες τῆς διάσπασης τοῦ διεθνοῦς ἐργατικοῦ κινήματος ἦταν συγκριτικὰ ἀσήμαντες· μιὰ παρεξήγηση γιὰ τὶς σχέσεις ἀνάμεσα στὴ Διεθνῆ Σοσιαλδημοκρατικὴ Συμμαχία καὶ στὴ Διεθνῆ Ἕνωση Ἐργατῶν, ἡ ἐπιχειρηματολογία γύρω ἀπὸ τὴν κατάργηση τῆς κληρονομικῆς ἰδιοκτησίας, οἱ τοπικὲς διαφορὲς μεταξὺ τῶν ἐργατῶν τῆς περιοχῆς τῆς Γενεύης καὶ οἱ κατηγορίες ἐνάντια στὴν προσωπικὴ ἀκεραιότητα τοῦ Μπακούνιν. Ἀναπόφευκτα ὅμως, μιὰ καὶ οἱ δυὸ πλευρὲς χρειάζονταν κάποιο σημαν-

τικότερο θέμα ἀρχῆς γιὰ νὰ στηρίξουν τὴ θέση τους, οἱ διαφορὲς ὅσον ἀφορᾶ τὴν τακτικὴ καὶ τὴ θεωρία τυποποιήθηκαν καὶ μεγεθύνθηκαν. Ὁ κρατικὸς κομμουνισμὸς μὲ βάση ἕνα συγκεντρωτικὸ πειθαρχικὸ κόμμα ποὺ προτάθηκε ἀπὸ τοὺς μαρξιστές, δέχτηκε τὴν ἐπίθεση τῶν ἀναρχικῶν, ποὺ ἀντίθετα πρόσφεραν ἕνα δραμα ἐλεύθερης ὁμοσπονδίας αὐτόνομων κοινοτήτων ὅπου «τὸ κεφάλαιο, τὰ ἐργοστάσια, τὰ ἐργαλεῖα, οἱ πρῶτες ὕλες ἀνήκουν στὶς ἑνώσεις, καὶ ἡ γῆ σ' αὐτοὺς ποὺ τὴν καλλιεργοῦν». Ὁ Μπακούνιν, ὅμως, ἐνδιαφερόταν πάντοτε μᾶλλον γιὰ τὴν πραγματοποίηση τῆς ἐπανάστασης καὶ γιὰ τὴ διαφύλαξη τῆς ἐλευθερίας παρὰ γιὰ τὴν οἰκονομικὴ ὀργάνωση τῆς κοινωνίας. «Ἀπεχθάνομαι τὸν κομμουνισμό», εἶχε δηλώσει ὁ Μπακούνιν στὸν Σύνδεσμο γιὰ τὴν Εἰρήνη καὶ τὴν Ἐλευθερία τὸ 1868, «γιατὶ εἶναι ἡ ἄρνηση τῆς ἐλευθερίας καὶ γιατὶ δὲν μπορῶ νὰ ἀντιληφθῶ τίποτε τὸ ἀνθρώπινο χωρὶς ἐλευθερία. Δὲν εἶμαι κομμουνιστής, γιατὶ ὁ κομμουνισμὸς συγκεντρώνει καὶ ἀπορροφᾶ ὅλες τὶς δυνάμεις τῆς κοινωνίας μέσα στὸ κράτος· γιατὶ καταλήγει ἀπαραίτητα στὴ συγκέντρωση τῆς ἰδιοκτησίας στὰ χέρια τοῦ κράτους, ἐνῶ ἐγὼ θέλω τὴν κατάργηση τοῦ κράτους — τὴ ριζικὴ ἐξάλειψη τῆς ἐξουσίας καὶ τῆς κηδεμονίας τοῦ κράτους, ποὺ, μὲ τὴν πρόφαση ὅτι κάνει τοὺς ἀνθρώπους ἠθικοὺς καὶ πολιτισμένους, τοὺς ἔχει μέχρι σήμερα ὑποδουλώσει, καταπιέσει, ἐκμεταλλευτεῖ καὶ ἐξαθλιώσει».(46) Καὶ πάλι, μολονότι ἤξερε πὼς ὁ Προυντὸν ὑστεροῦσε σὲ σχέση μὲ τὸν Μὰρξ ὅσον ἀφορᾶ τὴν πνευματικὴ ἀντίληψη γιὰ τὸν κόσμο καὶ τὴν συστηματικὴ φιλοσοφικὴ ἐπεξεργασία, ἔνιωσε νὰ βρίσκεται πιὸ κοντὰ στὸν Προυντὸν ἀπὸ ἰδιοσυγκρασία καὶ ἔνστικτο: «Ὁ Προυντὸν καταλάβαινε καὶ ἔνιωθε τὴν ἐλευθερία πολὺ καλύτερα ἀπὸ τὸν Μάρξ· ὁ Προυντόν, ὅταν δὲν καταπιανόταν μὲ τὴ θεωρία καὶ τὴ μεταφυσική, εἶχε τὸ ἀληθινὸ ἔνστικτο τοῦ ἐπαναστάτη — λάτρευε τὸ Σατανᾶ καὶ διακήρυττε τὴν ἀναρχία. Εἶναι πιθανὸ ὅτι ὁ Μὰρξ εἶναι σὲ θέση νὰ θεμελιώσει θεωρητικὰ ἕνα ἀκόμα πιὸ ὀρθολογικὸ σύστημα ἐλευθερίας ἀπ' ὅ,τι ὁ Προυντόν— ἀλλὰ δὲν ἔχει τὰ ἔνστικτα τοῦ Προυντόν. Σὰ Γερμανὸς καὶ Ἑβραῖος εἶναι ἐξουσιαστὴς ἀπὸ τὴν κορφὴ μέχρι τὰ νύχια. Ἐπομένως ἰδοὺ τὰ δύο συστήματα: τὸ ἀναρχικὸ σύστημα τοῦ Προυντόν, διευρυμένο καὶ ἀναπτυγμένο ἀπὸ μᾶς καὶ ἀπαλλαγμένο ἀπ' ὅλα τὰ μεταφυσι-

κά, ἰδεαλιστικὰ καὶ δογματικὰ φτιασίδια του, ἀποδεχόμενο τὴν ὑλικὴ καὶ κοινωνικὴ οἰκονομία σὰν τὴ βάση κάθε ἀνάπτυξης στὴν ἐπιστήμη καὶ τὴν ἱστορία. Καὶ τὸ σύστημα τοῦ Μάρξ, τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς γερμανικῆς σχολῆς τῶν ἐξουσιαστῶν κομμουνιστῶν». (47)

Ἡ ἰδιοσυγκρασιακὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὸν Μὰρξ καὶ τὸν Μπακούνιν κατέληξε ἐπίσης σὲ μιὰ θεμελιακὴ διαφορὰ ὅσον ἀφορᾶ τὶς μεθόδους μὲ τὶς ὁποῖες πίστευαν ὅτι θὰ μποροῦσε νὰ πραγματοποιηθεῖ ἡ ἐπανάσταση. Γιὰ τὸν Μὰρξ ἡ ἐπανάσταση θὰ ἦταν ἀποτέλεσμα τῶν ἀναπόδραστων διαδικασιῶν τῆς ἱστορίας καὶ τῆς βαθμιαίας συνειδητοποίησης ἀπὸ μέρους τοῦ προλεταριάτου τῆς θέσης του στὴν ἀναπόφευκτη πάλη τῶν τάξεων. Γιὰ τὸν Μπακούνιν, ὅμως, ἡ ἐπανάσταση θὰ ξέσπαγε μὲ τὴ βοήθεια μιᾶς χούφτας ἀφοσιωμένων καὶ φανατικῶν ἐπαναστατῶν ποὺ θὰ ἐκμεταλλεύονταν τὶς δυνατότητες γιὰ ἐπανάσταση ποὺ ἤδη ὑπῆρχαν. «Τρεῖς ἄνθρωποι μόνο ἂν σταθοῦν ἑνωμένοι ἀποτελοῦν ἤδη σημαντικὸ ξεκίνημα», ἔγραφε στοὺς Ἰταλοὺς ὑποστηριχτές του. «Τί θὰ συμβεῖ λοιπὸν ὅταν ὀργανώσετε τὴ χώρα σας σὲ ἐπίπεδο ὁρισμένων ἑκατοντάδων... Λίγες ἑκατοντάδες νεαρῶν καλοπροαίρετων ἀνθρώπων δὲν εἶναι σίγουρα ἀρκετοὶ γιὰ νὰ δημιουργήσουν μιὰ ἐπαναστατικὴ δύναμη χωρὶς τὸ λαό... ἀλλὰ θὰ εἶναι ἀρκετοὶ γιὰ νὰ ἀναδιοργανώσουν τὴν ἐπαναστατικὴ δύναμη τοῦ λαοῦ». (48) «Θέλετε μιὰ λαϊκὴ ἐπανάσταση», ἔλεγε σ' ἕναν Ἰταλὸ σύντροφο σὲ μιὰ ἄλλη περίπτωση, «κατὰ συνέπεια δὲν ὑπάρχει ἀνάγκη νὰ δημιουργήσετε στρατό, μιὰ καὶ στρατός σας εἶναι ὁ λαός. Ἐκεῖνο ποὺ πρέπει νὰ δημιουργήσετε εἶναι γενικὰ ἐπιτελεῖα, ἕνα δίκτυο καλὰ ὀργανωμένο καὶ ἐμπνευσμένο ἀπὸ τοὺς ἡγέτες τοῦ λαϊκοῦ κινήματος. Γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ δὲν χρειάζεστε στὴν οὐσία νὰ ἔχετε στὴ διάθεσή σας μεγάλο ἀριθμὸ ἀνθρώπων ποὺ νὰ συμμετέχουν στὴ μυστικὴ ὀργάνωση». (49)

Αὐτὴ ἡ προτίμηση γιὰ χαλαρὰ ὀργανωμένες μυστικὲς ἑταιρεῖες πέρα ἀπὸ τὰ μαζικὰ πολιτικὰ κόμματα ποὺ ὀργάνωναν οἱ ὀπαδοὶ τοῦ Μάρξ, ἰδιαίτερα στὴ Γερμανία, κατέληξε σὲ ριζικὴ διαφορὰ ὅσον ἀφορᾶ τὴν τακτικὴ καὶ τὴν ὀργάνωση τῆς ἐπανάστασης. Ὅπως ἔγραφε ὁ Μπακούνιν: «Ὁ σκοπός τους εἶναι ἴδιος: καὶ οἱ δυὸ πλευρὲς θέλουν ἐξίσου νὰ δημιουργήσουν μιὰ καινούργια κοινωνικὴ τάξη πραγμάτων, θεμελιωμένη στὴν ὀργάνωση τῆς συλ-

λογικῆς ἐργασίας... Μόνο πού οἱ κομμουνιστὲς φαντάζονται πώς μποροῦν νὰ κατορθώσουν κάτι τέτοιο μὲ τὴν ἀνάπτυξη καὶ τὴν πολιτικὴ δύναμη τῆς ἐργατικῆς τάξης καὶ κυρίως τοῦ προλεταριάτου τῶν πόλεων πού θὰ βοηθηθεῖ ἀπὸ τὸν ἀστικὸ ριζοσπαστισμό, ἐνῶ οἱ κοινωνικοὶ ἐπαναστάτες... πιστεύουν, ἀντίθετα, πὼς μποροῦν νὰ τὸ κατορθώσουν μόνο μὲ τὴν ὀργάνωση τῆς ἀντιπολιτικῆς δύναμης —δύναμης πού εἶναι κοινωνικὴ καὶ κατὰ συνέπεια ἀντιπολιτική— τῶν ἐργατικῶν μαζῶν στὶς πόλεις καὶ στὰ χωριά... Ἄρα ὑπάρχουν δύο διαφορετικὲς μέθοδοι. Οἱ κομμουνιστὲς πιστεύουν ὅτι πρέπει νὰ ὀργανώσουν τὶς ἐργατικὲς δυνάμεις γιὰ νὰ καταλάβουν τὴν πολιτικὴ ἐξουσία τοῦ κράτους. Οἱ ἐπαναστάτες σοσιαλιστὲς ὀργανώνονται γιὰ νὰ καταστρέψουν, ἤ, ἂν θέλετε μιὰ εὐγενικότερη λέξη, γιὰ νὰ διαλύσουν τὸ κράτος...» (50) Ἐνῶ παραδέχτηκε ὁ Μπακούνιν πὼς ἡ πειθαρχία θὰ εἶναι ἀπαραίτητη σὲ μιὰ ἐπανάσταση (μολονότι δὲν ἦταν ἰδιότητα, γιὰ τὴν ὁποία διατηροῦσε κάποιο φυσικὸ σεβασμό), ἡ πειθαρχία τοῦ ἐπαναστατικοῦ κινήματος δὲν θὰ εἶναι ἡ δικτατορική, δογματικὴ πειθαρχία τῶν κομμουνιστῶν, ἀλλὰ ὁ «ἐθελοντικὸς καὶ ὥριμος συντονισμὸς τῶν προσπαθειῶν τῶν ἀτόμων πρὸς ἕνα κοινὸ στόχο. Τὴ στιγμὴ τῆς δράσης, στὴ μέση τοῦ ἀγώνα, ὑπάρχει ἕνας φυσικὸς καταμερισμὸς τῶν ρόλων ἀνάλογα μὲ τὴν ἱκανότητα τοῦ καθενός, ἐκτιμημένη καὶ ἐξετασμένη ἀπὸ τὸ συλλογικὸ σύνολο: ὁρισμένοι διευθύνουν καὶ δίνουν ἐντολές, ἄλλοι ἐκτελοῦν τὶς ἀποφάσεις. Καμιὰ λειτουργία ὅμως δὲν πρέπει νὰ παγιώνεται, καὶ δὲν θὰ παραμένει ἀμετάκλητα συνδεδεμένη μὲ ὁποιοδήποτε ἄτομο. Ἡ ἱεραρχικὴ τάξη καὶ ἡ προαγωγὴ δὲν ὑφίστανται, ἔτσι πού ὁ ἐντολέας τοῦ χθὲς θὰ μπορεῖ νὰ εἶναι ἐκτελεστὴς ἀποφάσεων αὔριο. Κανένας δὲν ἀνέρχεται πάνω ἀπὸ τοὺς ἄλλους, ἢ ἂν ἀνέρχεται, αὐτὸ γίνεται ἁπλῶς γιὰ νὰ ξαναπέσει ὕστερα ἀπὸ μιὰ στιγμή, σὰν τὰ κύματα τῆς θάλασσας πού ἐπιστρέφουν πάντοτε στὸ εὐεργετικὸ ἐπίπεδο τῆς ἰσότητας». (51)

Ὁ Μπακούνιν εἶχε συνειδητοποιήσει ὅτι οἱ μέθοδοι πού θὰ χρησιμοποιηθοῦν γιὰ τὴν πραγματοποίηση τῆς ἐπανάστασης θὰ ἐπηρεάσουν ὁπωσδήποτε τὴ φύση τῆς κοινωνίας μετὰ τὴν ἐπανάσταση, καὶ ἐπέμενε, ἐπομένως, ὅτι ἡ ὀργάνωση τοῦ ἐπαναστατικοῦ κινήματος θὰ πρέπει νὰ ἀντανακλᾶ τὸν τύπο τῆς κοινωνικῆς ὀρ-

γάνωσης πού σκοπεύει νά θεμελιώσει ἡ ἐπανάσταση. Πρόκειται ἴσως γιά τήν πιό θεμελιακή διαφορά ἀνάμεσα στόν Μπακούνιν καί τόν Μάρξ. Μολονότι ὁ Μάρξ καί ὁ Ἔγκελς πίστευαν ὅτι τελικά τό κράτος θά μαραθεῖ, ἐνδιαφέρθηκαν λιγότερο γιά τοῦτο τό θέμα καί περισσότερο γιά τήν ἀνάλυση τῆς ὑπάρχουσας κοινωνίας καί γιά τίς μεθόδους μεταμόρφωσής της. Ὁ Ἔγκελς διατύπωσε τή διαφορά μεταξύ τῶν δύο ἀπόψεων ὡς ἑξῆς: «Ὅλοι οἱ σοσιαλιστές συμφωνοῦν πώς τό πολιτικό κράτος καί μαζί του ἡ πολιτική ἐξουσία θά ἐξαφανιστοῦν μέ τήν ἔλευση τῆς κοινωνικῆς ἐπανάστασης, δηλαδή πώς οἱ δημόσιες ὑπηρεσίες θά χάσουν τόν πολιτικό χαρακτήρα τους καί θά μεταμορφωθοῦν σέ ἁπλές διαχειριστικές λειτουργίες μέ στόχο τήν ἐξυπηρέτηση τῶν πραγματικῶν συμφερόντων τῆς κοινωνίας. Οἱ ἀντιεξουσιαστές ὅμως ἀπαιτοῦν τήν ἄμεση κατάργηση τοῦ ἐξουσιαστικοῦ πολιτικοῦ κράτους, ἀκόμα κι ἄν δέν ἔχουν καταστραφεῖ οἱ κοινωνικές συνθῆκες πού εὐνόησαν τήν ἐμφάνισή του. Ἀπαιτοῦν σάν πρώτη πράξη τῆς κοινωνικῆς ἐπανάστασης τήν κατάργηση τῆς ἐξουσίας. Εἶδανε ποτέ μιά ἐπανάσταση οἱ κύριοι αὐτοί; Ἡ ἐπανάσταση εἶναι σίγουρα τό πιό ἐξουσιαστικό πράγμα πού ὑπῆρξε ποτέ· εἶναι ἡ πράξη μέ τήν ὁποία ἕνα μέρος τοῦ πληθυσμοῦ ἐπιβάλει τή θέλησή του σ' ἕνα ἄλλο μέ τά ντουφέκια, τίς ξιφολόγχες καί τά κανόνια — καθαρά ἐξουσιαστικά μέσα, σίγουρα· καί στήν περίπτωση πού τό νικηφόρο κόμμα δέν ἔχει διάθεση νά χαραμίσει τούς ἀγῶνες του, πρέπει νά διατηρήσει τή δύναμή του μέ τήν ἐπιβολή τρομοκρατίας, πού μόνο μέ αὐτή συνετίζονται οἱ ἀντιδραστικοί». (52)

Ἡ τραγωδία τοῦ ἐπαναστατικοῦ κινήματος εἶναι ὅτι ὁ Ἔγκελς εἶχε δίκιο. Ἐνῶ οἱ κομμουνιστές ἐξακολουθοῦν νά διακηρύττουν —ὅπως ὑπαινίχθηκε ὁ Χρουτσώφ στό 22ο Συνέδριο τοῦ ΚΚΣΕ— πώς ἡ ἐξάλειψη τοῦ κράτους εἶναι ὁ τελικός στόχος, ὀφείλουν μεγάλο μέρος τῆς ἀποτελεσματικότητάς τους στήν ἀνελέητη καί αἱματηρή πειθαρχία τῆς ὀργάνωσής τους· ἐνῶ ἐκεῖνοι οἱ ἐπαναστάτες, ὅπως οἱ ἀναρχικοί στόν ἱσπανικό ἐμφύλιο πόλεμο, πού ἐφάρμοσαν στήν πράξη τίς ὀργανωτικές θεωρίες τοῦ Μπακούνιν, δέν κατάφεραν νά ἐπιβιώσουν.

Ἡ διαμάχη τοῦ Μπακούνιν μέ τόν Μάρξ τόν ὤθησε νά διατυπώσει πολλές ἀπό τίς πεποιθήσεις του γιά τήν ἐλευθεριακή κοι-

γωνία καὶ γιὰ τὴ φύση τῆς ἐπανάστασης σαφέστερα ἀπ' ὅ,τι εἶχε κάνει προηγουμένως. Στὰ χρόνια τῶν σχέσεών του μὲ τὴ Διεθνῆ κατάφερε ἐπίσης νὰ πλησιάσει περισσότερο ἀπὸ ἄλλοτε στὴν πραγμάτωση τοῦ ὀνείρου του γιὰ ἕνα διεθνὲς ἐπαναστατικὸ κίνημα μὲ τὸν ἑαυτό του στὸ ἐπίκεντρο. Δημιουργοῦσε νέες ἐπαφὲς στὴν Ἰταλία, καὶ σὲ πάρα πολλὰ μέρη ἐμφανίζονταν διάφορες ἀναρχικὲς ὁμάδες καὶ περιοδικά, ὀργανωμένες ἀπὸ νεαροὺς διανοούμενους καὶ σπουδαστές, ὅπως ὁ φοιτητὴς τῆς Ἰατρικῆς Ἐρρίκο Μαλατέστα, ποὺ πρωτογνώρισε τοὺς ἀναρχικοὺς στὴ Νάπολη τὸ 1871 καὶ ποὺ ἔμελλε νὰ συνεχίσει μὲ ἰδιαίτερη δραστηριότητα τὴν προπαγάνδιση τῶν ἀναρχικῶν ἰδεῶν του ἀκόμα καὶ τὴν ἐποχὴ τῶν φασιστικῶν καθεστώτων. Οἱ περισσότερες ἀπ' αὐτὲς τὶς ὁμάδες δὲν κράτησαν πολύ, ἀλλὰ πολὺ γρήγορα δημιουργήθηκαν καινούργιες. Ἡ ἰδέα τοῦ ἀναρχισμοῦ σὰν θεωρία ταίριαζε ἐκπληκτικὰ μὲ τὶς κοινωνικὲς συνθῆκες στὴν Ἰταλία καὶ δὲν ἐξαφανίστηκε ποτέ· καὶ μολονότι τὸ κίνημα δὲν ἀπέκτησε ποτὲ τὴ δύναμη ποὺ εἶχε στὴν Ἱσπανία, ὁ ἀναρχισμὸς παρέμεινε πάντοτε ζωντανὴ θεωρία στὴν Ἰταλία καὶ ἐπρόκειτο νὰ ἐπηρεάσει μεγάλο μέρος τῆς ἰταλικῆς πολιτικῆς πρακτικῆς καὶ νὰ προκαλέσει συνεχεῖς ἀναταραχές, ἐνῶ οἱ Ἰταλοὶ μετανάστες στὶς ΗΠΑ ἔφεραν μαζί τους τὶς ἰδέες τους καὶ ἀνακάλυψαν πὼς ἦταν κατάλληλες γιὰ τὴν ἄξεστη, βίαιη ταξικὴ πάλη ποὺ ἦταν χαρακτηριστικὴ τῆς βιομηχανικῆς ζωῆς σὲ πολλὰ μέρη τῆς Ἀμερικῆς στὸ τέλος τοῦ 19ου αἰώνα. Στὴ δεκαετία τοῦ 1920, ἡ περίπτωση δύο Ἰταλῶν ἀναρχικῶν, τοῦ Σάκκο καὶ τοῦ Βαντζέτι, ἐπισφράγισε τὴν ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία ἐνηλικιώθηκε ὁλόκληρη γενιὰ Ἀμερικανῶν φιλελεύθερων.

Οἱ σημαντικότερες ἐπιτυχίες τοῦ Μπακούνιν σημειώθηκαν στὴν Ἱσπανία. Τὸ 1868, ὁ Ἐλὶ Ρεκλύ, ἕνα ἀπὸ τὰ δύο ἀδέλφια ποὺ ἔμελλαν νὰ γίνουν πνευματικοὶ ἡγέτες τοῦ ἀναρχικοῦ κινήματος, πῆγε στὴν Ἱσπανία τὴν ἐποχὴ τῆς ἀνακήρυξης τῆς Πρώτης Δημοκρατίας. Τὸν Ὀκτώβριο, τὸ τμῆμα Γενεύης τῆς Διεθνοῦς κυκλοφόρησε μιὰ διακήρυξη πρὸς τοὺς Ἱσπανοὺς ἐργάτες, ὅπου ἀποσαφήνιζε ὅτι τὸ αἴτημα γιὰ αὐτονομία τῶν ἐπαρχιῶν, ποὺ ὑποστήριζε συνέχεια ὁ φιλελεύθερος ἡγέτης Πί υ Μαργκάλ, θὰ προετοίμαζε τὸ ἔδαφος γιὰ τὸν ἀναρχισμό: «Ὁ λαὸς τῆς Ἱσπανίας θὰ

ἀνακηρύξει τὴ δημοκρατία μὲ βάση τὴν ὁμοσπονδία τῶν αὐτόνομων ἐπαρχιῶν, τὴ μοναδικὴ μορφὴ διακυβέρνησης ποὺ προσωρινὰ καὶ σὰν μέσο ἐπίτευξης μιᾶς δίκαιης κοινωνικῆς ὀργάνωσης προσφέρει πραγματικὲς ἐγγυήσεις γιὰ τὴ λαϊκὴ ἐλευθερία».(53) Στὰ μέσα τοῦ Νοεμβρίου τοῦ 1868 στάλθηκε στὴν Ἱσπανία ἕνας ἄλλος συνεργάτης τοῦ Μπακούνιν καὶ βοήθησε στὴ δημιουργία τοῦ ὀργανωμένου ἀναρχικοῦ κινήματος. Πρόκειται γιὰ τὸν Γκιουζέπε Φανέλλι. Ὁ Φανέλλι ἦταν ἕνας νεαρὸς ἀρχιτέκτονας καὶ μηχανικὸς ποὺ εἶχε ἐγκαταλείψει τὸ ἐπάγγελμά του γιὰ νὰ ἀφοσιωθεῖ στὴν πολιτική. Στὴν ἀρχὴ ἦταν ὀπαδὸς τοῦ Ματσίνι καὶ εἶχε ἐκλεγεῖ βουλευτὴς (καὶ ἐκμεταλλεύτηκε φοβερὰ τὸ προνόμιο τῆς ἐλευθέρας κυκλοφορίας μὲ τὰ τραῖνα ποὺ εἶχαν οἱ βουλευτές, λένε μάλιστα πὼς περνοῦσε κάθε νύχτα του στὰ τραῖνα γιὰ νὰ ἐξοικονομήσει τὰ ἔξοδα στέγης). Τὸ 1865 συνάντησε τὸν Μπακούνιν, καὶ σὰν τόσους ἄλλους νεαροὺς ὀπαδοὺς τοῦ Ματσίνι, τοῦ πρόσφερε ἀμέσως τὴν ὑποστήριξή του θεωρώντας τον ἀντιπρόσωπο τῆς ἀληθινῆς ἐπανάστασης. Ἡ ἀποστολὴ τοῦ Φανέλλι στὴν Ἱσπανία εἶχε ἐκπληκτικὴ ἐπιτυχία. Δὲν ἤξερε Ἱσπανικά· δὲν κατάφερε νὰ βρεῖ τὸν σύντροφο ποὺ εἶχε κανονιστεῖ νὰ ταξιδέψει μαζί του· τοῦ εἶχαν δώσει λάθος διεύθυνση στὴ Μαδρίτη· δὲν διέθετε πολλὰ χρήματα. Παρόλα αὐτὰ κατάφερε νὰ δημιουργήσει ἐπαφὲς μὲ μιὰ ὁμάδα νεαρῶν διανοούμενων ποὺ εἶχαν ἤδη γνωρίσει τὶς θεωρίες τοῦ Φουριὲ καὶ τοῦ Προυντὸν καὶ ποὺ προσπαθοῦσαν νὰ χρησιμοποιήσουν τὴν ἀνατροπὴ τῆς μοναρχίας καὶ τὴν ἐγκαθίδρυση τῆς δημοκρατίας σὰν εὐκαιρία γιὰ τὴν κοινωνικὴ ἐπανάσταση. Ὅπως εἶναι φυσικὸ ἐνθουσιάστηκαν ἀκούγοντας γιὰ τὴν ὕπαρξη τῆς Διεθνοῦς καὶ ὁ Φανέλλι τοὺς ἐντυπωσίασε ἄμεσα. «Ἦταν ἕνας ἄντρας γύρω στὰ σαράντα», ἔγραφε ὕστερα ἀπὸ πολλὰ χρόνια ὁ Ἀνσέλμο Λορέντζο, ἕνας ἀπὸ τὴν ὁμάδα, «ψηλὸς μὲ σοβαρὸ κι εὐχάριστο πρόσωπο, μεγάλη μαύρη γενειάδα, ἐκφραστικὰ μαῦρα μάτια ποὺ ἔλαμπαν σὰν πυρσοὶ ἢ ἔδειχναν στοργικὴ συμπόνια ἀνάλογα μὲ τὰ συναισθήματά του. Ἡ φωνή του ἀκουγόταν μεταλλικὴ καὶ μποροῦσε νὰ πάρει ὅλες τὶς ἀποχρώσεις ἀνάλογα μ' αὐτὰ ποὺ ἔλεγε, περνώντας γρήγορα ἀπὸ τὸν ὀργισμένο καὶ ἀπειλητικὸ τόνο ἐνάντια στοὺς τυράννους καὶ τοὺς ἐκμεταλλευτές, στὸν πόνο, τὸ ἔλεος καὶ τὴν παρηγοριά...»(54) Μιλώντας Γαλλικά,

πού μόλις τὰ καταλάβαιναν οἱ ἀκροατές του, ὁ Φανέλλι κατάφερε νὰ δημιουργήσει ἕνα τμῆμα τῆς Διεθνοῦς ποὺ ἀποδέχτηκε τὸ πρόγραμμα τῆς Συμμαχίας τοῦ Μπακούνιν, χωρὶς νὰ συνειδητοποιήσει πὼς ὑπῆρχε αὐξανόμενη ἀντίθεση ἀνάμεσα στὸν Μπακούνιν καὶ τὸν Μάρξ· πράγματι, οἱ ἀναρχικοὶ στὴν Ἱσπανία, ὅπως καὶ στὴν Ἰταλία, συχνὰ ἤξεραν πολὺ λίγα πράγματα γιὰ τὶς διασπάσεις, τὰ σχίσματα καὶ τὶς διαφωνίες τοῦ Λονδίνου ἢ τῆς Γενεύης. Τὸ κίνημα δημιουργήθηκε καὶ πολὺ γρήγορα ἀπέκτησε ρίζες· καὶ τὸ αἴτημα τῶν πρώτων ὀπαδῶν τοῦ Μπακούνιν στὴ Βαρκελώνη: «Θέλουμε τὴν καταστροφὴ τῆς κυριαρχίας τοῦ κεφαλαίου, τοῦ κράτους καὶ τῆς ἐκκλησίας, στὰ ἐρείπιά τους θέλουμε νὰ οἰκοδομήσουμε τὴν ἀναρχία, τὴν ἐλεύθερη ὁμοσπονδία τῶν ἐλεύθερων ἑνώσεων τῶν ἐργατῶν» (55) — αὐτὸ τὸ αἴτημα ἔγινε τὰ ἑπόμενα ἑξήντα χρόνια ἡ πίστη ἑκατομμυρίων Ἱσπανῶν.

Ὁ Μπακούνιν διαψεύστηκε τὸ 1871 ὅσον ἀφορᾶ τὶς ἐλπίδες του νὰ γίνει τὸ ἐπίκεντρο ἑνὸς εὐρωπαϊκοῦ κινήματος γιὰ κοινωνικὴ ἐπανάσταση. Εἶχε ἐνθουσιαστεῖ πάρα πολὺ μὲ τὸν γαλλοπρωσσικὸ πόλεμο, καὶ τὰ ἀντιγερμανικά του αἰσθήματα, φλογωμένα ἀπὸ τὶς διαφορές του μὲ τὸν Μὰρξ, τὸν ἔκαναν τόσο παθιασμένο γαλλόφιλο, ποὺ ἡ ἧττα τῶν Γάλλων τὸν φόβησε πὼς ἡ Γαλλία θὰ γινόταν γερμανικὴ ἐπαρχία καὶ πὼς «ἀντὶ νὰ ἐπικρατήσει ὁ ζωντανὸς σοσιαλισμός, θὰ κυριαρχήσει ὁ δογματικὸς σοσιαλισμὸς τῶν Γερμανῶν». (56) Ἀρχικὰ ἡ πτώση τοῦ Ναπολέοντα III ἔδωσε στὸν Μπακούνιν τὴν ἐλπίδα ὅτι θὰ ἔπαιρνε μέρος σὲ μιὰ πραγματικὴ ἐπανάσταση, πρώτη φορὰ ὕστερα ἀπὸ τὸ 1849. Ἔτρεξε ἀμέσως στὴ Λυὼν τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1870 καὶ ἀνακατεύτηκε στὴ δημοκρατικὴ πολιτική. Παρόλα αὐτὰ οἱ παθιασμένες ἐκκλήσεις του γιὰ ἄμεση ἐπαναστατικὴ δράση βρῆκαν ἐλάχιστη ἀνταπόκριση, καὶ στὸ τέλος τοῦ Σεπτεμβρίου ἀναγκάστηκε νὰ φύγει γιὰ τὴ Μασσαλία κι ἀπὸ κεῖ νὰ ἐπιστρέψει στὴν Ἑλβετία σὲ κατάσταση ἀπογοήτευσης καὶ ἀθλιότητας. Ἀκόμα καὶ ἡ Κομμούνα τοῦ Παρισιοῦ τοῦ 1871 δὲν κατάφερε νὰ τὸν ἐνθαρρύνει, μολονότι ὁρισμένοι ἀπὸ τοὺς φίλους του, τοὺς συνεργάτες του ἢ τοὺς θαυμαστές του —ὁ Βαρλέν, ὁ Μπενουὰ Μαλόν, ὁ Ἐλιζὲ Ρεκλύ— εἶχαν συμμετάσχει ἄμεσα. Στὴν οὐσία, μετὰ τὸ 1871 ὁ Μπακούνιν, νιώθοντας γέρος, ἄρρωστος καὶ ἀπογοητευμένος, ἀ-

ποσύρθηκε στὴν Ἑλβετία. Ἀσχολήθηκε μὲ τὴν ἐπέκταση τῆς ἐπιρροῆς του στὴν Ἰταλία, καὶ ἀπὸ τὸ κτῆμα κοντὰ στὰ ἰταλικὰ σύνορα στὴ λίμνη Ματζιόρε ποὺ τοῦ εἶχε προσφέρει ὁ νεαρὸς Ἰταλὸς θαυμαστής του Κάρλο Καφιέρο, βρισκόταν σέ ἐπαφὴ μὲ τὸ ἰταλικὸ τμῆμα τῆς Διεθνοῦς καὶ ἀσκοῦσε ἔντονη κριτικὴ καὶ πολεμικὴ ἐνάντια στὸν Ματσίνι, ποὺ δὲν ἐπηρέαζε πιὰ τοὺς νεότερους ἐπαναστάτες ὕστερα ἀπὸ τὶς ἀπροκάλυπτες ἐπιθέσεις του ἐνάντια στὴν Κομμούνα. Τὸ 1874 ὁ Μπακούνιν πῆγε γιὰ λίγο στὴν Ἰταλία μὲ τὴν πρόθεση νὰ πάρει μέρος σὲ μιὰ ἐξέγερση στὴ Μπολώνια — οἱ Ἰταλοὶ ἀναρχικοὶ πίστευαν πὼς αὐτὸ τὸ ξεσήκωμα θὰ γινόταν μέσα στὰ πλαίσια μιᾶς γενικῆς αὐθόρμητης ἐξέγερσης σὲ ὅλη τὴ χερσόνησο. Ἡ προσπάθεια αὐτή, ὅπως καὶ τόσα ἄλλα σχέδια τοῦ Μπακούνιν, ἀπέτυχε παταγωδῶς· τὰ σχέδια εἶχαν παραδοθεῖ στὴν ἀστυνομία ἀπὸ χαφιέδες, πολλοὶ ἀπὸ τοὺς συνωμότες ἔχασαν τὴν ψυχραιμία τους, καὶ ὁ Μπακούνιν, ἀφοῦ σκέφτηκε νὰ αὐτοκτονήσει (ἡ προσωπικὴ καὶ ἡ οἰκονομικὴ του κατάσταση ἦταν χειρότερη παρὰ ποτὲ) δραπέτευσε μεταμφιεσμένος σὲ παπὰ καὶ ἐγκαταστάθηκε γι' ἄλλη μιὰ φορὰ στὴν Ἑλβετία, ὅπου τελικὰ ἀποσύρθηκε ἀπὸ τὴν ἐνεργὸ ἐπαναστατικὴ δράση καὶ πέθανε τὴν 1η Ἰουλίου 1876.

Ἕνα χρόνο πρὶν πεθάνει ἔγραψε στὸν Ἐλιζὲ Ρεκλύ: «Ναί, ἔχεις δίκιο, ἡ ἐπανάσταση ἔχει πρὸς τὸ παρὸν ὑποχωρήσει, γυρίσαμε πίσω σὲ μιὰ περίοδο ἐξέλιξης, δηλαδὴ σὲ μιὰ ἀπὸ αὐτὲς τὶς ὑπόγειες ἐπαναστάσεις, ποὺ εἶναι ἀνεπαίσθητες καὶ συχνὰ δὲν τὶς ἀντιλαμβάνεται κανείς». ([57])

Ἡ καταστολὴ τῆς Κομμούνας τοῦ Παρισιοῦ καὶ τὰ μέτρα ποὺ πάρθηκαν ἀπὸ πολλὲς κυβερνήσεις τῆς Εὐρώπης, ἐνῶ κατάφεραν νὰ δώσουν τὴν ἐντύπωση ὅτι ἡ Διεθνὴς ὑπῆρξε πολὺ περισσότερο ἀποτελεσματικὴ ἀπ' ὅ,τι ἦταν στὴν πραγματικότητα, ἔκαναν ἀδύνατη σχεδὸν ὁποιαδήποτε ἐπαναστατικὴ δράση. Ἡ Διεθνὴς δὲν εἶναι σίγουρο ἂν θὰ κατάφερνε νὰ ἐπιβιώσει ἀκόμα κι ἂν δὲν εἶχε ἀποφασίσει ὁ Μὰρξ ὅτι ἔληξε ἡ ἀποστολή της, ἀκόμα κι ἂν δὲν εἶχε γίνει ἡ διάσπαση ἀνάμεσα στοὺς μαρξιστὲς καὶ τοὺς ἀναρχικούς. Πολὺ γρήγορα ὅμως ἔγινε θρύλος καὶ χρησίμευσε σὰν ἰδανικὸ γιὰ τὴν ἐργατικὴ τάξη τῆς Εὐρώπης γιὰ περισσότερο ἀπὸ πενήντα χρόνια. Ταυτόχρονα καὶ ἡ Κομμούνα δημιούργησε

τὸ μύθο ποὺ θὰ ἐκμεταλλεύονταν τόσο οἱ μαρξιστὲς ὅσο καὶ οἱ ἀναρχικοί. Γιὰ τοὺς μαρξιστές, ἡ Κομμούνα ἦταν τὸ κλασικὸ παράδειγμα μιᾶς προλεταριακῆς ἐπανάστασης ποὺ καθοδηγήθηκε ἀπὸ τὴ Διεθνῆ. Γιὰ τοὺς ἀναρχικούς, ἦταν ἕνα πρότυπο γιὰ μιὰ μελλοντικὴ ἀναρχικὴ κοινωνία· ἦταν «ἁπλῶς ἡ Πόλη τοῦ Παρισιοῦ ποὺ αὐτοδιευθύνθηκε... Ὤ! πόσο θαυμάσιο θὰ ἦταν, τὸ Παρίσι νὰ διευθύνει τὸ ἴδιο τὶς δουλειές του, νὰ ἔχει τὸν ἴδιο στόχο γιὰ τὸν καθένα, τὴν ἴδια κλίμακα, τὴν ἴδια δικαιοσύνη, τὴν ἴδια ἀδελφοσύνη!» (58) Ἦταν ἐπίτευγμα τοῦ Μπακούνιν τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἰδέα τῆς ἀντιεξουσιαστικῆς ἐπανάστασης ἦταν τόσο γερὰ θεμελιωμένη ὅσο καὶ ἡ θεωρία τοῦ Μὰρξ γιὰ μιὰ πειθαρχημένη ταξικὴ πάλη κι ἕνα συγκεντρωτικὸ ἐπαναστατικὸ κίνημα. Σύμφωνα μὲ τὸν Φράνκο Βεντούρι: «Ὁ Μπακούνιν κατάφερε νὰ δημιουργήσει μᾶλλον μιὰ ἐπαναστατικὴ νοοτροπία παρὰ μιὰ ἐπαναστατικὴ ὀργάνωση». (59) Στὰ ἑπόμενα εἴκοσι χρόνια, καθὼς οἱ ἐπαναστάτες ἄρχισαν νὰ ἀναζητοῦν καινούργιες μεθόδους ἀποτελεσματικῆς δράσης, φάνηκε συχνὰ πὼς ἡ ἐπαναστατικὴ νοοτροπία ἦταν πιὸ ἀποτελεσματικὴ ἀπ' ὅ,τι μιὰ ἐπαναστατικὴ ὀργάνωση.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ V

Τρομοκρατία καὶ προπαγάνδα μὲ τὴ δράση

"Ας ξεσηκωθοῦμε, ἄς ξεσηκωθοῦμε ἐνάντια στοὺς καταπιεστὲς τῆς ἀνθρωπότητας. "Ολοι οἱ βασιλιάδες, οἱ αὐτοκράτορες, οἱ πρόεδροι τῶν δημοκρατιῶν, οἱ παπάδες ὅλων τῶν θρησκειῶν εἶναι οἱ πραγματικοὶ ἐχθροὶ τοῦ λαοῦ· ἄς καταστρέψουμε μαζὶ μ' αὐτοὺς ὅλους τοὺς δικαστικούς, πολιτικούς, ἀστικοὺς καὶ θρησκευτικοὺς θεσμούς.»

Μανιφέστο ἀναρχικῶν στὴ Ρομάνια, 1878

«Δὲν θὰ χτυπήσω ἀθῶο, χτυπώντας τὸν πρῶτο τυχόντα μπουρζουά.»

Λεὸν - Ζὺλ Λεωτιέ, 1894

I

Ἡ Κομμούνα τοῦ Παρισιοῦ κυριάρχησε στὴν εὐρωπαϊκὴ πολιτικὴ γιὰ τριάντα χρόνια. Γιὰ τοὺς ἐπαναστάτες ἦταν ἄλλη μιὰ ἐπανάσταση ποὺ ἀπέτυχε, ἀλλὰ ποὺ εἶχε τουλάχιστον ἀναπτερώσει τὶς ἐλπίδες τους πὼς κάποια μέρα θὰ γίνει μιὰ ὁλοκληρωμένη κοινωνικὴ ἐπανάσταση καὶ πὼς ὅταν γίνει θὰ εἶναι ἀπόλυτη καὶ αἱματηρή. Γιὰ τοὺς μετριοπαθεῖς ἦταν μάθημα ὅσον ἀφορᾶ τοὺς κινδύνους τῆς ὀχλοκρατίας, καὶ ἐνίσχυσε τοὺς φόβους τους ἀπέναντι στὴ βία καὶ τὴν ἐπιθυμία τους γιὰ εἰρηνικὲς καὶ συνταγματικὲς μεταρυθμίσεις. Γιὰ τοὺς συντηρητικοὺς ἦταν ἡ περίπτωση ποὺ ἀναβίωσε ὅλους τοὺς φόβους τους καὶ τὶς κληρονομημένες ἀναμνήσεις τους ἀπὸ τὴ γιακωβίνικη τρομοκρατία καὶ τοὺς ἔπεισε πὼς μιὰ ἐπανάσταση στὸν 19ο αἰώνα, μαζὶ μὲ τὴν δυναμικότητα τῶν «ἐμπρηστῶν», ποὺ ὑποτίθεται πὼς ἔβαλαν φωτιὰ στὸ Παρίσι, θὰ ἦταν πολὺ χειρότερη ἀπ' αὐτὴ τοῦ 1792. Ἐπιπλέον, τὸ γεγονὸς ὅτι ὁρισμένοι ἡγέτες κομμουνάριοι ὑπῆρξαν μέλη τῆς Διεθνοῦς μαζὶ μὲ τὸ γεγονὸς ὅτι ὅλα τὰ τμήματα αὐτῆς τῆς ὀργάνωσης διακήρυξαν μὲ μεγάλη προθυμία τὴν ἀλληλεγγύη τους πρὸς

τοὺς φυλακισμένους καὶ ἐξορισμένους κομμουνάριους, ἔπεισε τὶς κυβερνήσεις καὶ τὶς ἀστυνομίες τῶν εὐρωπαϊκῶν χωρῶν νὰ πάρουν στὰ σοβαρὰ τὴ Διεθνῆ, μὲ ἀποτέλεσμα, στὴν ἐποχὴ τῆς διάλυσής της νὰ ἐμπνέει περισσότερο φόβο ἀπ' ὅ,τι στὴ διάρκεια τῆς λειτουργίας της. Ἡ ἐπαγρύπνηση τῶν ἀρχῶν σ' ὅλη τὴν Εὐρώπη καὶ οἱ ἐσωτερικὲς διασπάσεις τῆς Διεθνοῦς ἔκαναν τοὺς ἐπαναστάτες νὰ ἀναθεωρήσουν τὴ μεθοδολογία τους. Πάνω ἀπ' ὅλα ἡ ἐμπειρία τῆς Κομμούνας φαίνεται πὼς ἀπόδειχνε πόσο δύσκολο ἦταν νὰ πετύχει μιὰ παλαιοῦ στὺλ ἐξέγερση, μὲ ὁδοφράγματα καὶ ἐθελοντὲς πολίτες, σὲ μιὰ σύγχρονη πόλη ὅπου βρίσκεται ἀντιμέτωπη μὲ ἐντελῶς σύγχρονα ὅπλα. Στὶς βιομηχανικὲς χῶρες τῆς βόρειας Εὐρώπης οἱ ἐργάτες παροτρύνονταν τὰ ἑπόμενα εἰκοσιπέντε χρόνια νὰ ἀποβλέπουν στὰ καλὰ ὀργανωμένα πολιτικὰ κόμματα ἢ στὰ πειθαρχημένα συνδικάτα γιὰ τὴ βελτίωση τῆς κατάστασής τους. Στὶς πιὸ καθυστερημένες χῶρες, ὅμως, ὅπως στὴν Ἰταλία καὶ τὴν Ἱσπανία, ὅπου ἡ ἐνδημικὴ ἀγροτικὴ δυσαρέσκεια ἐνισχυόταν ἀπὸ τὴν ἐπίδραση ποὺ εἶχαν οἱ καινούργιες βιομηχανικὲς διαδικασίες στὴν παλιὰ τάξη τῶν τεχνιτῶν, δὲν ἔσβησε ποτὲ ἡ πίστη στὴν ἄμεση δράση, στὴν ἐξέγερση καὶ στὶς πράξεις τρομοκρατίας.

Στὴν Ἰταλία ἡ ὑπερένταση ποὺ προῆλθε ἀπὸ τὸν ἀγώνα γιὰ τὴν ἑνοποίηση καὶ ἀπὸ τὴν ἐκδίωξη τῶν Αὐστριακῶν προκάλεσε σημαντικὴ οἰκονομικὴ δυσαρέσκεια στὴν ἀρχὴ τῆς δεκαετίας τοῦ 1870. Ἡ κυβέρνηση ἀναγκάστηκε νὰ ἐπιβάλει φορολογία ποὺ δὲν ἦταν καὶ τόσο δημοφιλὴς — ἰδιαίτερα ὁ φόρος γιὰ τὸ ἄλεσμα τοῦ σταριοῦ. Στὸ νότο ἡ διάλυση τῆς φεουδαλικῆς οἰκονομίας καὶ ἡ ἀνατροπὴ τῆς μοναρχίας τῶν Βουρβώνων θεωρήθηκε ἀπὸ πάρα πολλοὺς Καλαβρέζους ἢ Σικελοὺς ἁπλῶς σὰν ἐγκαθίδρυση μιᾶς νέας τάξης ἐκμεταλλευτῶν δίπλα στοὺς γαιοκτήμονες τοῦ παλιοῦ καθεστῶτος. Στὴ διάρκεια τοῦ 19ου αἰώνα ἔγιναν πολλὲς τοπικὲς ἐνέργειες κοινωνικῆς διαμαρτυρίας στὴν Ἰταλία. Οἱ ἀγρότες καὶ οἱ ἀκτήμονες ἐργάτες ἁρπάζονταν ἀπ' ὁτιδήποτε τοὺς φαινόταν ὅτι πρόσφερε κάποια διέξοδο ἀπὸ τὴν ἀπελπισμένη τους κατάσταση. Στὴ δεκαετία τοῦ 1870 οἱ διαμαρτυρίες αὐτὲς ἦταν ποικιλόμορφες: ἀπὸ τὸν ἀποκαλυπτικὸ θρησκευτικὸ αἱρετισμὸ τοῦ Λατζαρέττι στὴν Τοσκάνη (1) μέχρι τὶς πιὸ συνηθισμένες ἐκδηλω-

πεις αὐθόρμητης ἀγροτικῆς ἐξέγερσης καὶ ληστείας. Ἡ γενικὴ ἀτμόσφαιρα ἀναταραχῆς, ἐνισχυμένη ἀπὸ τὶς κακὲς σοδειὲς τοῦ 1873 καὶ ἀπὸ τὴν εὐρωπαϊκὴ οἰκονομικὴ κρίση τῶν μέσων τῆς δεκαετίας τοῦ ἑβδομήντα, πράγματα ποὺ ἐπιδράσανε μὲ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο στοὺς Ἰταλοὺς ἀγρότες καὶ τεχνίτες, ἐνθάρρυναν ἐκείνους τοὺς ὑποστηριχτὲς τοῦ Μπακούνιν ποὺ ἐξακολουθοῦσαν νὰ ἐλπίζουν σὲ μιὰ γενικὴ ἐξέγερση. Πράγματι, ὅπως ἡ Διεθνὴς εἶχε τὴν τάση νὰ προβάλει τὸν ἰσχυρισμὸ πὼς εἶχε παρακινήσει τὴ δημιουργία τῆς Κομμούνας, ἔτσι καὶ οἱ Ἰταλοὶ ἀναρχικοὶ εἶχαν τὴν τάση νὰ ἀναλαμβάνουν τὴν εὐθύνη γιὰ κάθε πράξη βίαιης κοινωνικῆς διαμαρτυρίας στὴν Ἰταλία, καὶ ἔτρεφαν τὴν ἐλπίδα πὼς θὰ μποροῦσαν νὰ ἐκμεταλλευτοῦν τὴν συγκεχυμένη κατάσταση, σύμφωνα μὲ τὴ διδασκαλία τοῦ Μπακούνιν, γιὰ νὰ πραγματοποιήσουν τοὺς στόχους τους. Τοῦτο ὁδήγησε μερικὲς φορὲς σὲ ἀπογοήτευση φαίνεται, λογουχάρη, πὼς τὸ 1873 ὁ Μαλατέστα πῆγε στὴ Σικελία μὲ τὴν ἐλπίδα νὰ προσελκύσει τοὺς ληστὲς στὴν ὑπόθεση τῆς ἀναρχίας, — καὶ ἐκεῖ τοῦ δόθηκε ἡ ἀπάντηση πὼς «οἱ ληστὲς ἦταν πάρα πολὺ θρῆσκοι καὶ τίμιοι γιὰ νὰ πάρουν μέρος σὲ μιὰ ἐξέγερση σύμφωνα μὲ τὸ παράδειγμα τῆς Κομμούνας, ὅπου οἱ ἐξεγερμένοι εἶχαν ἐκτελέσει τὸν ἀρχιεπίσκοπο». (2)

Σ' αὐτὴ τὴν ἀτμόσφαιρα δὲν εἶναι περίεργο ποὺ ἦταν πιὸ δημοφιλεῖς οἱ θεωρίες τοῦ Μπακούνιν ἀπὸ ἐκεῖνες τοῦ Μάρξ καὶ πού, στὴ δεκαετία τοῦ 1870, προσχώρηση στὴ Διεθνῆ σήμαινε στὴν Ἰταλία ἀποδοχὴ τῆς ὑπόθεσης τῆς ἀναρχίας. Οἱ ἡγέτες τοῦ κινήματος στὴν Ἰταλία ἦταν ὁ Κάρλο Καφιέρο, ὁ Ἀντρέα Κόστα καὶ ὁ Ἐρρίκο Μαλατέστα. Ὁ Καφιέρο ἦταν ἕνας νεαρὸς Ναπολιτάνος ποὺ εἶχε κληρονομήσει σημαντικὴ κτηματικὴ περιουσία στὴν Ἀπουλία. Ἀρχικὰ ἦταν ὁ πιὸ πιστὸς ἐκπρόσωπος τοῦ Μὰρξ καὶ τοῦ Ἔγκελς στὴν Ἰταλία, ἀλλὰ πολὺ γρήγορα ἔγινε ὑποστηριχτὴς τοῦ Μπακούνιν, τόσο γιατὶ πίστευε στὴν ὀρθότητα τῆς ἀνάλυσης ποὺ ἔκανε ὁ Μπακούνιν γιὰ τὴν κατάσταση στὴν Ἰταλία ὅσο καὶ γιατί, σὰν τόσοι ἄλλοι, παρασύρθηκε ἀπὸ τὴν προσωπικὴ γοητεία του. (Πράγματι ὁ Καφιέρο ξόδεψε μεγάλο μέρος τῆς περιουσίας του βοηθώντας τὸν Μπακούνιν καὶ τὴν οἰκογένειά του καὶ διαφωνώντας μαζί του γύρω ἀπὸ τὰ σχέδια γιὰ τὴ δημιουργία

μιᾶς φάρμας στὴ λίμνη Ματζιόρε). Ὁ Κόστα ἦταν ἕνας ἀπὸ ἐκείνους τοὺς σπουδαστές πού, ἀπογοητευμένοι ἀπὸ τὸν ρεπουμπλικανισμὸ τοῦ Ματσίνι, στράφηκαν πρόθυμα στὶς θεωρίες τῆς Διεθνοῦς. Ὅταν ἦταν στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Μπολώνια, ἀγαπημένος φοιτητὴς τοῦ ποιητῆ Τζ. Καρντούτσι, προσχώρησε στὸ ἀναρχικὸ κίνημα καὶ τὰ νέα τῆς Κομμούνας τοῦ Παρισιοῦ τὸν ἔπεισαν γιὰ τὴ δυνατότητα μιᾶς ἐπανάστασης στὴν Ἰταλία. Ἡ σταδιοδρομία τοῦ Καφιέρο σὰν ἀναρχικοῦ προπαγανδιστὴ τέλειωσε ἄδοξα στὴ δεκαετία τοῦ 1880, ὅταν ὁ συνωμοτικὸς ζῆλος τῶν νιάτων του μετατράπηκε σὲ ψυχοπαθολογικὴ μανία καταδίωξης καὶ ἡ ρομαντική του πίστη στὴν ἰσότητα σὲ παθητικὸ φόβο μήπως καταναλώνε περισσότερο ἀπὸ τὸ μερίδιο ποὺ τοῦ ἀνῆκε σὲ τοῦτο τὸν κόσμο. (3) Ὁ Ἀντρέα Κόστα καὶ ὁ Ἐρρίκο Μαλατέστα ἔγιναν ἀργότερα οἱ ἡγέτες τῶν δύο ἀντιπάλων παρατάξεων τοῦ ἰταλικοῦ ἐπαναστατικοῦ κινήματος, γιατὶ ὁ Κόστα στὴν ἀρχὴ τῆς δεκαετίας τοῦ 1880 πείστηκε πὼς δὲν ὑπῆρχε δυνατότητα μιᾶς ἄμεσης ἐπανάστασης καὶ συνειδητοποίησε τὴν ἀναγκαιότητα οἰκοδόμησης ἑνὸς ἀποτελεσματικοῦ συνταγματικοῦ πολιτικοῦ κόμματος, ἐνῶ ὁ Μαλατέστα παρέμεινε μέχρι τὸ θάνατό του τὸ 1932, παρόλες τὶς φυλακίσεις του, τὶς ἐξορίες καὶ τὶς περιπέτειές του κάτω ἀπὸ τὸ φασιστικὸ καθεστώς, ὁ πιὸ συνεπὴς ἀπὸ τοὺς Ἰταλοὺς ἀναρχικούς, ἕνα εἶδος Ματσίνι τοῦ ἀναρχικοῦ κινήματος.

Στὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ 1870 αὐτοὶ οἱ ἀναρχικοὶ ἡγέτες ἐλπίζανε ὅτι θὰ ἦταν δυνατὴ μιὰ γενικὴ ἐξέγερση στὴν Ἰταλία καὶ ὅτι θὰ μποροῦσαν νὰ ἐφαρμοστοῦν οἱ ἰδέες τοῦ Μπακούνιν. Ὁ Ματσίνι εἶχε χάσει μεγάλο μέρος τῆς ἐπιρροῆς του λόγω τῆς κριτικῆς του ἐνάντια στὴν Κομμούνα· ἡ πίστη τοῦ Μὰρξ σ' ἕνα ἰσχυρὸ συγκεντρωτικὸ βιομηχανικὸ κράτος σὰν ἀρχικὴ προϋπόθεση γιὰ μιὰ προλεταριακὴ ἐπανάσταση δὲν ἔδειχνε νὰ ταιριάζει στὴν Ἰταλία. Ἑπομένως, σ' αὐτὴ τὴν ἀτμόσφαιρα καὶ τὴν παράδοση τῆς κοινωνικῆς ἐξέγερσης, τὸ ἔδαφος προσφερόταν γιὰ τὶς θεωρίες τοῦ Μπακούνιν. Ὁ Κόστα ἔγραφε ἀργότερα: «Ἡ ταχύτητα μὲ τὴν ὁποία ἐξαπλώθηκε στὴν Ἰταλία αὐτὸ τὸ καινούργιο πνεῦμα ἦταν ἐκπληκτική... Ριχτήκαμε μὲ τὰ μοῦτρα στὸ κίνημα, παρακινημένοι πολὺ περισσότερο ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία μας νὰ διακόψουμε τὶς σχέσεις μας μ' ἕνα παρελθὸν ποὺ μᾶς καταπίεζε καὶ δὲν

ἀνταποκρινόταν στὶς φιλοδοξίες μας παρὰ γιατὶ σκεφτήκαμε συνειδητὰ τί θέλαμε. Νιώθαμε πὼς τὸ μέλλον βρισκόταν μπροστά μας: ὁ χρόνος θ' ἀποφάσιζε ποιὲς ἰδέες θὰ μᾶς ἐμπνέανε». (4) Σὲ τούτην ἀκριβῶς τὴν ἀτμόσφαιρα τοῦ ἀκαθόριστου ἐνθουσιασμοῦ καὶ τῆς ἀπόλυτης αἰσιοδοξίας σχεδιάστηκε ἡ ἐξέγερση τῆς Μπολώνια τὸ 1874, ὅπου, ὅπως εἴδαμε, ὁ γέρος καὶ ἄρρωστος Μπακούνιν ἔκανε μιὰ τελευταία, μᾶλλον παθητική, ἐπαναστατικὴ ἐμφάνιση.

Ὁ ἴδιος ὁ Κόστα, βασικὸς ὀργανωτὴς τοῦ κινήματος στὴ Μπολώνια, συνελήφθηκε πρὶν ξεκινήσει ἡ ἐξέγερση, καὶ σ' ὅλα τὰ ἄλλα μέρη τῆς Ἰταλίας ἡ ὑπόθεση αὐτὴ ἔληξε τόσο ἄδοξα ὅσο καὶ στὴν Μπολώνια. Οἱ ἡγέτες ποὺ συνελήφθηκαν ἀντιμετωπίστηκαν μὲ ἐκπληκτικὴ ἐπιείκεια. Οἱ δίκες τους πρόσφεραν εὐκαιρίες γιὰ θεαματικὲς ρητορικὲς ἐκκλήσεις καὶ καταγγελίες, ἐνῶ οἱ συνήγοροι ποὺ τοὺς ὑπεράσπισαν (ἀνάμεσά τους κι ἕνας ἀνερχόμενος νεαρὸς ἀναρχικὸς διανοούμενος, ὁ Σαβέριο Μερλίνο) φαίνεται πὼς ἦταν τόσο ἔξυπνοι ὅσο ἀνόητα ἐνέργησαν οἱ ἀρχές: ἡ κυβέρνηση δὲν ἦταν καθόλου δημοφιλὴς στὸ λαὸ καὶ οἱ ἔνορκοι φαίνεται πὼς δὲν παρέμειναν ἀσυγκίνητοι ὅσον ἀφορᾶ τὴν ἄθλια θέση τῶν φτωχῶν ποὺ περιγράφτηκε τόσο ζωντανὰ ἀπὸ τοὺς φλογεροὺς συναρπαστικοὺς νεαρούς, ὅπως τὸν Κόστα καὶ τὸν Μαλατέστα. (5) Ὁ Μαλατέστα, ποὺ βρισκόταν στὴν Ἀπουλία στὴ διάρκεια τῆς ἐξέγερσης, ἀπαλλάχτηκε· ὁ Κόστα, ὕστερα ἀπὸ τὴν κατάθεση τοῦ Καρντούτσι σὰν μάρτυρα ὑπεράσπισης, θεωρήθηκε ἀθῶος· ὁ Καφιέρο ἦταν ἀσφαλὴς στὴν Ἑλβετία.

Ἀκόμα κι ἂν διαψεύστηκαν οἱ ἐλπίδες τους γιὰ μιὰ γενικὴ ἐξέγερση, τὰ γεγονότα τοῦ 1874 ἐξασφάλισαν σημαντικὴ δημοσιότητα γιὰ τοὺς ἀναρχικούς, ποὺ ἡ δύναμή τους ὑπολογίστηκε ἀπὸ τὴν κυβέρνηση σὲ 30.000 ἄτομα. Ταυτόχρονα ἡ ἐμπειρία αὐτὴ τοὺς ἔκανε νὰ σκεφτοῦν πὼς ἦταν πολὺ φανεροὶ καὶ ὄχι ἀρκετὰ συνωμοτικοὶ ὅσον ἀφορᾶ τὶς μεθόδους τους. Συνειδητοποίησαν ὅμως πὼς δὲν ὑπῆρχε καμιὰ ἄμεση δυνατότητα γιὰ πλατιὰ ἐπανάσταση, καὶ καλλιέργησαν μιὰν ἄποψη ποὺ θὰ ἀποτελοῦσε τὸν ἀκρογωνιαῖο λίθο τῆς τακτικῆς τῶν ἀναρχικῶν στὰ ἐπόμενα εἴκοσι χρόνια. Ἡ ἄποψη αὐτὴ ἦταν ἡ «προπαγάνδα μὲ τὴ δράση». Σύμφωνα μὲ τούτη τὴν ἄποψη μονάχα ἡ βίαιη δράση

μποροῦσε νὰ πείσει τὸν κόσμο τόσο γιὰ τὴν ἀθλιότητα τῆς κοινωνικῆς κατάστασης ὅσο καὶ γιὰ τὴν ἀνελέητη ἀποφασιστικότητα ὅλων ἐκείνων ποὺ ἤθελαν νὰ τὴν ἀλλάξουν. Ἑπομένως —καὶ πρόκειται βέβαια γιὰ ἰδέα τοῦ Μπακούνιν— μιὰ μικρὴ ὁμάδα ἀποφασισμένων ἀνθρώπων μποροῦσε νὰ δείξει τὸ δρόμο γιὰ τὴν ἐπανάσταση καὶ νὰ ἐνθαρρύνει ἐξεγέρσεις. Μιὰ μικρὴ ἔνοπλη ὁμάδα εἶχε τὴ δυνατότητα, σύμφωνα μ' ἕναν ἀπὸ τοὺς συνεργάτες τοῦ Μαλατέστα, «νὰ μετακινεῖται στὶς ἐπαρχίες ὅσο μποροῦσε, διακηρύχνοντας τὸν κοινωνικὸ πόλεμο, παροτρύνοντας τὸ λαὸ σὲ πράξεις κοινωνικῆς ληστείας, καταλαμβάνοντας μικρὲς κοινότητες καὶ φεύγοντας, ἀφοῦ ἐκτελέσει ὅσες ἐπαναστατικὲς πράξεις μπορεῖ, καὶ πηγαίνοντας σὲ ἐκεῖνες τὶς περιοχὲς ποὺ ἡ παρουσία μας θὰ ἐκδηλωθεῖ μὲ τὸν πιὸ χρήσιμο τρόπο». (6)

Ὅταν γράφτηκε τοῦτο τὸ κείμενο τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1881, ὁ Μαλατέστα καὶ οἱ φίλοι του εἶχαν γνωρίσει ἤδη τὴν καταστροφικὴ ἐμπειρία αὐτῆς τῆς τακτικῆς, ποὺ στὴν οὐσία δὲν ἐπανέλαβαν ποτέ. Στὸ τέλος τοῦ 1876 ὁ Μαλατέστα καὶ ὁ Καφιέρο εἶχαν ἀποφασίσει νὰ προγραμματίσουν μιὰν ἀπόπειρα γιὰ τὴν ἄνοιξη τοῦ 1877 στὴν ἐπαρχία τοῦ Μπενεβέντο, βορειοανατολικὰ τῆς Νάπολης. Βοηθήθηκαν σ' αὐτὴ τὴν ἐπιχείρηση ἀπὸ ἕναν Ρῶσο ἐπαναστάτη, τὸν Σεργκέϊ Κραβσίνσκι, ποὺ ὕστερα ἀπὸ ἕνα χρόνο θὰ σκότωνε μ' ἕνα μαχαίρι στοὺς δρόμους τῆς Πετρούπολης τὸν ἀρχηγὸ τῆς ρωσικῆς μυστικῆς ἀστυνομίας καὶ ποὺ ἀργότερα θὰ γινόταν γνωστὸς στοὺς κύκλους τῶν ἐπαναστατῶν στὸ Λονδίνο μὲ τὸ ὄνομα Στεπνιάκ. Ὁ Στεπνιάκ, ποὺ εἶχε πάρει μέρος στὴν ἐξέγερση ἐνάντια στοὺς Τούρκους στὴ Βοσνία τὸν προηγούμενο χρόνο καὶ μὲ βάση τὶς ἐμπειρίες του ἔγραψε ἕνα ἐγχειρίδιο ἀνταρτοπολέμου, αὐτὴ τὴν ἐποχὴ ἔτυχε νὰ βρίσκεται στὴ Νάπολη. Στὴ συνέχεια, ὁ Μαλατέστα, ὁ Στεπνιάκ καὶ μιὰ Ρωσίδα νοίκιασαν ἕνα σπίτι στὸ χωριὸ Σὰν Λοῦπο μὲ τὴν πρόφαση ὅτι ἡ Ρωσίδα κυρία χρειαζόταν τὸ κλίμα τοῦ βουνοῦ γιὰ τὴν ὑγεία της. Ἐκεῖ ἀποθήκευσαν ἀρκετὰ κιβώτια πυρομαχικῶν ποὺ τὰ παρουσίασαν σὰν ἀποσκευὲς τῆς κυρίας. Δυστυχῶς ὅμως ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ἕνας ἀπὸ τοὺς συνεργάτες τοῦ Μαλατέστα εἶχε προδώσει τὰ σχέδια στὴν ἀστυνομία καὶ τὸ Σὰν Λοῦπο βρισκόταν κάτω ἀπὸ παρακολούθηση καθὼς ἄρχισαν νὰ συγκεντρώνονται ἐκεῖ τὰ μέλη

της ἀναρχικῆς ὁμάδας. Ἀρκετοὶ ἀπ' αὐτούς, μαζὶ κι ὁ Στεπνιάκ, συνελήφθηκαν στὸ δρόμο· μέσα στὸ χωριὸ ἀνταλλάχθηκαν πυροβολισμοὶ μεταξὺ τῶν ἀναρχικῶν καὶ τῆς ἀστυνομίας, κι ἕνας ἀστυνομικὸς πέθανε ἀργότερα ἀπὸ τὰ τραύματά του. Ὁ Μαλατέστα, ὁ Καφιέρο καὶ κάπου εἰκοσιπέντε ἄλλοι ἀποφάσισαν ν' ἀνέβουν στὰ βουνὰ καὶ νὰ προσπαθήσουν νὰ προκαλέσουν ἐξέγερση στὰ ἀπομακρυσμένα χωριά. Ἀντί, ἂς ποῦμε, νὰ δημιουργήσουν μιὰ βάση ἐπιχειρήσεων καὶ ἀπὸ ἐκεῖ νὰ προσπαθήσουν νὰ ὑποκινήσουν τὴ γύρω περιοχή, ξεκίνησαν ἐντελῶς πρόχειρα σὲ μιὰ ἐποχὴ (ἀρχὲς Ἀπριλίου) ποὺ ὁ καιρὸς στὰ βουνὰ ἦταν ψυχρὸς καὶ ὑγρός.

Στὴν ἀρχὴ βέβαια εἶχαν σημαντικὴ ἐπιτυχία. Ἡ ὁμάδα ἔφτασε μιὰ Κυριακὴ πρωὶ στὸ χωριὸ Λεντίνο, διακήρυξε τὴν καθαίρεση τοῦ βασιλιά Βίκτωρα Ἐμμανουὴλ καὶ ἔκαψε τὰ ἀρχεῖα ποὺ περιεῖχαν συμβόλαια ἰδιοκτησίας, καταγραφὲς χρεῶν καὶ φόρων. Ἡ ἐπανάσταση στὸ Λεντίνο χαιρετίστηκε μὲ κάποιο ἐνθουσιασμὸ ἀπὸ τοὺς χωρικούς, καὶ οἱ ἀντάρτες βοηθήθηκαν ἀκόμα καὶ ἀπὸ τὸν παπὰ τοῦ χωριοῦ. Ὕστερα ἡ ὁμάδα ξεκίνησε γιὰ τὸ ἑπόμενο χωριό, ἀφήνοντας στὸν τοπικὸ πανδοχέα ἕνα κομμάτι χαρτὶ ποὺ ἔγραφε: «Στὸ ὄνομα τῆς Κοινωνικῆς Ἐπανάστασης, ὁ Δήμαρχος τοῦ Λεντίνο διατάζεται νὰ πληρώσει εἰκοσιοκτὼ λίρες στὸν Φερντινάντο Ὄρσο γιὰ τρόφιμα ποὺ ἔδωσε στὴν ὁμάδα ποὺ μπῆκε στὸ Λεντίνο στὶς 8 Ἀπριλίου, 1877». (7) Στὸ ἑπόμενο χωριό, στὸ Γκάλλο, ἔγιναν περίπου τὰ ἴδια, ἀλλὰ αὐτὴ τὴ φορὰ οἱ χωρικοὶ ἔδειξαν λιγότερο ἐνθουσιασμό, μιὰ καὶ τὰ κυβερνητικὰ στρατεύματα εἶχαν ξεκινήσει γιὰ νὰ κυκλώσουν τοὺς ἐπαναστάτες. Γιὰ δυὸ μέρες ὁ Μαλατέστα καὶ οἱ φίλοι του τριγυρνοῦσαν στὰ βουνὰ ψάχνοντας μάταια γιὰ τρόφιμα καὶ καταφύγιο. Τελικά, πεινασμένοι καὶ τουρτουρίζοντας ἀπὸ τὸ κρύο, περικυκλώθηκαν καὶ ὁδηγήθηκαν στὴ φυλακή.

Γι' ἄλλη μιὰ φορά, ὅμως, ἡ ἀντιμετώπιση τῶν ἐπαναστατῶν ἦταν ἐκπληκτικὰ ἐπιεικής, μολονότι κρατήθηκαν στὴ φυλακὴ γιὰ δεκαέξι μῆνες χωρὶς δίκη. Κατηγορήθηκαν γιὰ πρόκληση τοῦ θανάτου ἀστυνομικοῦ· καί, μολονότι ἡ ὑπόθεση αὐτὴ δὲν περιλαμβανόταν στὴν ἀμνηστία ποὺ παραχωρήθηκε τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1878 μὲ τὴν ἐνθρόνιση τοῦ νέου βασιλιά τῆς Ἰταλίας, τοῦ Οὐμβέρ-

του I, μπόρεσαν νὰ ἐκμεταλλευτοῦν τὴ γενικὴ ἀτμόσφαιρα ἠπιότητας καὶ τὴ συμπάθεια τῶν ἐνόρκων. Τὸν Αὔγουστο τοῦ 1878 ἀπαλλάχτηκαν.

Οἱ συνέπειες τῆς ἀποτυχίας τῆς ἐξέγερσης στὸ Μπενεβέντο ἦταν σημαντικές. Παρόλο ποὺ ὁ Μαλατέστα καὶ ὁρισμένοι ἀπὸ τοὺς συνεργάτες του ἐξακολουθοῦσαν νὰ πιστεύουν πὼς θὰ μποροῦσαν νὰ πετύχουν κάτι μὲ τὴν μέθοδο τῆς προπαγάνδας μὲ τὴ δράση καὶ δίνοντας συνεχῶς τὸ παράδειγμα ἐξέγερσης στοὺς ἀγρότες τῆς νότιας Ἰταλίας, ἄλλοι, καὶ κυρίως ὁ Ἀντρέα Κόστα, ἄρχισαν νὰ πιστεύουν πὼς αὐτὲς οἱ ἐνέργειες ἦταν μάταιες καὶ πὼς ἡ πρόοδος σὲ σχέση μὲ τὸ κοινωνικὸ ζήτημα στὴν Ἰταλία θὰ ἦταν ἀποτέλεσμα τῆς καλύτερης ὀργάνωσης καὶ τῆς ἀνάπτυξης πολιτικῆς δράσης. «Μὲ τὴ μέθοδο τῆς συνωμοσίας», ἔγραφε ὁ Κόστα πρὶν ἀκόμα ἀπὸ τὴν ὑπόθεση τοῦ Μπενεβέντο, «εἶναι δυνατὸ νὰ ἐπιτευχθεῖ μιὰ ἀλλαγὴ στὴ μορφὴ διακυβέρνησης· μιὰ θεωρητικὴ ἀρχὴ μπορεῖ νὰ χάσει τὸ νόημά της ἢ νὰ περιέλθει σὲ ἀχρηστία καὶ νὰ ἐφαρμοστεῖ μιὰ ἄλλη, ἀλλὰ δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ πραγματοποιηθεῖ ἡ κοινωνικὴ ἐπανάσταση... Γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ εἶναι ἀπαραίτητη ἡ πλατιὰ διάδοση τῶν νέων θεωρητικῶν ἀρχῶν στὶς μάζες, ἢ μᾶλλον, εἶναι ἀπαραίτητο νὰ ξυπνήσουμε αὐτὲς τὶς ἰδέες στὶς μάζες, μιὰ καὶ ἤδη ὑπάρχουν ἐνστικτώδικα, καὶ νὰ ὀργανώσουμε τοὺς ἐργάτες ὅλου τοῦ κόσμου, ὥστε νὰ γίνει ἡ ἐπανάσταση ἀπὸ μόνη της ἀπὸ τὴ βάση πρὸς τὴν κορυφὴ καὶ ὄχι ἀντίθετα, μὲ νόμους καὶ διατάγματα ἢ μὲ τὴ βία. Πράγμα ποὺ ἀπαραίτητα χρειάζεται τὴ δημοσιότητα, μιὰ καὶ εἶναι ἀδύνατο νὰ περιορίσουμε τὴν ἰδέα μιᾶς τόσο τεράστιας προπαγάνδας μέσα στὰ ἀναγκαστικὰ αὐστηρὰ πλαίσια μιᾶς συνωμοσίας». (8) Τούτη ἡ πίστη στὴ μαζικὴ προπαγάνδα καὶ στὴν πλατιὰ δημοσιότητα γιὰ νὰ καταδειχθεῖ στοὺς καταπιεζόμενους τὸ συμφέρον τους εἶναι πολὺ διαφορετικὴ ἀπὸ τὴ δράση τῶν μικρῶν συνωμοτικῶν ὁμάδων ποὺ δίνουν τὸ παράδειγμα τῆς ἄμεσης ἐξέγερσης, ἄποψη ποὺ ὑποστήριζαν ὁ Μαλατέστα καὶ ὁ Καφιέρο· καὶ στὰ ἑπόμενα χρόνια ὁ Κόστα ἔφτασε στὸ σημεῖο νὰ ἀποδεχτεῖ τὴν ἰδέα τῆς μαζικῆς ὀργάνωσης καὶ τῆς πολιτικῆς δράσης. Τὸ 1882 ἦταν ἕτοιμος νὰ δηλώσει ὑποψηφιότητα γιὰ τὸ κοινοβούλιο καὶ νὰ ἰσχυριστεῖ πώς, σὰν βουλευτής, θὰ διεξήγαγε τὸν ἀ-

γώνα τόσο ἀποτελεσματικὰ ὅσο κι ὅταν ἦταν στὴ φυλακή. (9) Πολὺ γρήγορα ἔγινε ἕνας ἀπὸ τοὺς πιὸ σεβαστοὺς ἡγέτες τοῦ ἰταλικοῦ σοσιαλιστικοῦ κόμματος.

Στὶς 9 Φεβρουαρίου 1878 ἕνας νεαρὸς ἔριξε μιὰ βόμβα στὴν παρέλαση ποὺ γινόταν στὴν Φλωρεντία στὴ μνήμη τοῦ Βίκτωρα Ἐμμανουὴλ II, ποὺ εἶχε μόλις πεθάνει. Δὲν σκοτώθηκε κανένας καὶ οἱ Ἰταλοὶ ἀναρχικοὶ δήλωσαν πὼς δὲν εἶχαν καμιὰ σχέση μὲ τὴν ἀπόπειρα. Ὕστερα ἀπὸ ἐννιὰ μῆνες ἕνας μάγειρας, εἰκοσιεννιὰ χρονῶν, ὁ Τζιοβάνι Πασανάντε, ποὺ εἶχε στὴ κατοχή του ἕνα μαχαίρι χαραγμένο μὲ τὶς λέξεις «Ζήτω ἡ Διεθνὴς Δημοκρατία!» ἐπιτέθηκε ἐνάντια στὸ νέο βασιλιά, Οὐμβέρτο I, καθὼς ἔβγαινε ἔξω ἀπὸ τὴ Νάπολη. Ὁ βασιλιὰς ὑπέστη ἁπλὲς ἀμυχές, ἀλλὰ ὁ πρωθυπουργός, ποὺ ἦταν μαζί του, τραυματίστηκε ἐλαφρά. Γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ δὲν ἀνακαλύφθηκε καμιὰ σχέση ἀνάμεσα στὸν παραλίγο δολοφόνο καὶ στοὺς ἀναρχικοὺς τῆς Διεθνοῦς. Ὅταν ὅμως μιὰ ὁμάδα μοναρχικῶν ὀργάνωσε στὴν Φλωρεντία παρέλαση γιὰ νὰ γιορτάσει τὴ σωτηρία τοῦ βασιλιὰ ρίχτηκε μιὰ βόμβα ποὺ σκότωσε τέσσερα ἄτομα καὶ τραυμάτισε δέκα. Δυὸ μέρες ἀργότερα ρίχτηκε μιὰ βόμβα σ' ἕνα πλῆθος ἀνθρώπων στὴν Πίζα ποὺ γιόρταζε τὰ γενέθλια τῆς βασίλισσας.

Τὰ ἐπεισόδια αὐτὰ σήμαναν τὸ τέλος τῆς σχετικῆς ἐπιείκειας μὲ τὴν ὁποία ἀντιμετωπίστηκαν τὸ 1874 καὶ τὸ 1877 οἱ προσπάθειες τῶν ἀναρχικῶν γιὰ τὴν πρόκληση ἐξεγέρσεων. Ἀπὸ δῶ καὶ πέρα οἱ ἀναρχικοὶ ἡγέτες παρακολουθοῦνταν στενὰ καὶ ἀπειλοῦνταν συνέχεια μὲ σύλληψη, φυλάκιση καὶ ἐξορία. Πρὸς τὸ τέλος τοῦ 1878 ὁ Μαλατέστα ἔφυγε ἀπὸ τὴ χώρα, ἀρχίζοντας ἔτσι τὴν πρώτη περίοδο τῆς ἐξορίας του. Ἡ Διεθνὴς εἶχε διαλυθεῖ ἐπίσημα τὸ 1876, καὶ οἱ ἀναρχικοὶ ποὺ ἦταν μέλη της ἀναγκάστηκαν νὰ ἐγκαταλείψουν κάθε πρόφαση πὼς ἐξακολουθοῦσαν νὰ ἀποτελοῦν διεθνῆ ὀργάνωση. Ἡ τελευταία συγκέντρωση τῶν πιὸ πιστῶν ὑποστηρικτῶν τοῦ Μπακούνιν στὴν παλιὰ Διεθνῆ, τῆς Ὁμοσπονδίας Ζυρά, ἔγινε τὸ 1880. Ἕνας Ἰταλὸς ἀναρχικὸς περιέγραψε μὲ μελανὰ χρώματα τὴν κατάσταση τὸν Ἰούλιο τοῦ 1879: «Ἡ Διεθνής... δὲν ὑπάρχει πιά, οὔτε σὰν μαρξιστικὴ ὀργάνωση οὔτε καὶ σὰν μπακουνινικὴ αἵρεση. Ὑπάρχουν ἐπαναστάτες καὶ ἀναρχικοὶ σοσιαλιστές σ' ὅλο τὸν κόσμο, ἀλλὰ

δὲν ὑπάρχει πιὰ καμιὰ ἐπαφή, φανερὴ ἢ κρυφή, ἀνάμεσά τους». (10)

2

Ἡ ἀπόπειρα δολοφονίας τοῦ βασιλιὰ Οὐμβέρτου συνέπεσε μὲ δύο ἀπόπειρες δολοφονίας ἐνάντια στὸν Γερμανὸ αὐτοκράτορα καὶ μὲ μιὰ ἐνάντια στὸ βασιλιὰ τῆς Ἱσπανίας. Ἡ φράση «προπαγάνδα μὲ τὴ δράση» ἀποκτοῦσε τώρα περισσότερο ἐπικίνδυνο νόημα. Οἱ δυὸ παραλίγο δολοφόνοι τοῦ Κάϊζερ, ὁ Χαίντελ καὶ ὁ Νόμπιλιγκ, δὲν φαίνεται νὰ εἶχαν ἐπαφὲς μὲ ἀναρχικούς, ἀλλὰ ἦταν φανερὸ πὼς ἡ ἀστυνομία θὰ ἰσχυριζόταν πὼς εἶχαν ἐμπνευστεῖ ἀπὸ τὶς ἰδέες τῆς σοσιαλιστικῆς Διεθνοῦς, ὅπως ἡ ἱσπανικὴ ἀστυνομία ἰσχυρίστηκε ὅτι ὁ Χουὰν Ὀλίβα Μονκάσι, ποὺ ἀποπειράθηκε νὰ δολοφονήσει τὸν βασιλιὰ Ἀλφόνσο XII, ἦταν ὀπαδὸς τοῦ Φανέλλι. Καὶ ὅπως ἡ ἀπόπειρα ποὺ ἔκανε ὁ Πασανάντε ἐνάντια στὸν βασιλιὰ Οὐμβέρτο ἀκολουθήθηκε ἀπὸ τὴν καταδίωξη τῶν Ἰταλῶν ἐπαναστατῶν ἡγετῶν, ἔτσι καὶ στὴ Γερμανία, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐπίθεση ἐνάντια στὸν Κάϊζερ, ὁ Βίσμαρκ θέσπισε ἀντισοσιαλιστικοὺς νόμους, ἐνῶ στὴν Ἱσπανία ἔγινε ἀδύνατη ὁποιαδήποτε συνδικαλιστικὴ καὶ ἐργατικὴ πολιτικὴ δραστηριότητα. Δὲν εἶναι περίεργο ποὺ οἱ ἀρχὲς σ' ὅλες αὐτὲς τὶς χῶρες πίστευαν πραγματικά, ὅπως καὶ ὁ Βίσμαρκ, στὴν ὕπαρξη μιᾶς διεθνοῦς συνωμοσίας γιὰ τὴν ἐπέκταση τῆς κοινωνικῆς ἐπανάστασης. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Κομμούνας οἱ σοσιαλιστὲς καὶ οἱ ἀναρχικοὶ ἀναλάμβαναν τὴν εὐθύνη γιὰ πάρα πολλὲς πράξεις μὲ τὶς ὁποῖες δὲν εἶχαν καμιὰ σχέση, καὶ βιάζονταν νὰ ἐκδηλώσουν τὴ συμπάθειά τους γιὰ τοὺς ὑποψήφιους βασιλοκτόνους. Μιὰ ἀπὸ τὶς ἀναρχικὲς ἐφημερίδες στὸ Ζυρά, λογουχάρη, χαιρέτισε τὸν δράστη τῆς ἀπόπειρας ἐνάντια στὸν Κάϊζερ μὲ τὰ λόγια: «Ἡ ἀνθρωπότητα θὰ διατηρήσει στὴ μνήμη της τὸ ὄνομα τοῦ σιδερᾶ Χαίντελ, ποὺ ἦταν ἕτοιμος νὰ θυσιάσει τὴ ζωή του γιὰ νὰ κάνει μιὰ ἀνώτερη πράξη ἐνάντια στὴν κοινωνία, καί, καθὼς τὸ αἷμα του χυνόταν κάτω ἀπὸ τὸ πελέκι τοῦ ἐκτελεστῆ, μπόρεσε νὰ γράψει τὸ ὄνομά του στὸν μεγάλο κατάλογο τῶν μαρτύρων ποὺ ἔδειξαν στὸ λαὸ τὸ

δρόμο γιὰ ἕνα καλύτερο μέλλον, γιὰ τὴν κατάργηση κάθε οἰκονομικῆς καὶ πολιτικῆς σκλαβιᾶς». (11)

Ἡ πίστη σὲ παλιὲς διεθνεῖς συνωμοσίες αὔξησε ἀναπόφευκτα τὸ κύρος ἐκείνων τῶν ἐπαναστατῶν ποὺ προκαλοῦσαν τὸ θαυμασμὸ ἢ τὸ φόβο γιὰ τὸν ἀνυποχώρητο ζῆλο τους καὶ ποὺ ἔδειχναν νὰ ὑποκινοῦν παντοῦ ἐξεγέρσεις. Ὁ Μπακούνιν, ἡ πιὸ σημαντικὴ ἀπὸ τοῦτες τὶς ἰσχυρὲς θρυλικὲς φυσιογνωμίες, εἶχε πεθάνει τὸ 1876, ἀλλὰ στὴν ἑπόμενη γενιὰ ὑπῆρχαν ἄλλοι ποὺ κατεῖχαν παρόμοια θέση στὰ μάτια τῆς ἀστυνομίας καὶ τῶν δικῶν τους ὑποστηριχτῶν. Ὁ Μαλατέστα, στὴ μακρόχρονη περίοδο τῆς ἐξορίας του, ἀπέκτησε τέτοια φήμη καὶ στὰ 1920, ὕστερα ἀπὸ πενήντα περίπου χρόνια ἐπαναστατικῆς δράσης, ἦταν σὲ θέση νὰ προκαλέσει τὴ δίωξή του ἀπὸ τὴν ἀστυνομία. Στὸ τέλος τοῦ 19ου αἰώνα, ὅμως, ὁ ἄνθρωπος ποὺ μποροῦσε νὰ διεκδικήσει τὴ θέση ποὺ ἄφησε κενὴ ὁ θάνατος τοῦ Μπακούνιν ἦταν ἕνας ἄλλος Ρῶσος, ὁ Πιότρ Ἀλεξέγιεβιτς Κροπότκιν.

Ὁ Κροπότκιν γεννήθηκε τὸ 1842 καὶ ἡ οἰκογένειά του ἀνῆκε στὴν ἀνώτερη ρωσικὴ ἀριστοκρατία. (12) Ὅταν ἦταν παιδὶ ἐκδήλωσε λογοτεχνικὰ καὶ πνευματικὰ ἐνδιαφέροντα, καὶ στὸ βιβλίο του «Τὰ ἀπομνημονεύματα ἑνὸς ἐπαναστάτη» περιγράφει μὲ ἔντονα χρώματα κάποια βραδιὰ ποὺ ὁ ἀδελφός του τὸ ἔσκασε ἀπὸ τὴ σχολὴ εὐελπίδων γιὰ νὰ τὸν συναντήσει καὶ κάθησαν μέχρι τὰ μεσάνυχτα «συζητώντας γιὰ τὰ νεφελώματα καὶ τὴ θεωρία τοῦ Λαπλάς, γιὰ τὴ δομὴ τῆς ὕλης, γιὰ τοὺς ἀγῶνες τοῦ παπισμοῦ τὴν ἐποχὴ τοῦ Βονιφάτιου VIII μὲ τὴν αὐτοκρατορικὴ ἐξουσία, καὶ πάει λέγοντας». Τοῦ ἔδωσαν, ὅμως, καθαρὰ συμβατικὴ ἐκπαίδευση καὶ ἔγινε μέλος τοῦ ἐκλεκτοῦ Σώματος Μαθητευομένων Ἱπποτῶν μὲ προσωπικὴ σύσταση τοῦ αὐτοκράτορα Νικολάου Ι. Πολὺ γρήγορα ἐξεγέρθηκε ἐνάντια στὴν πειθαρχία καὶ τὴ συμβατικότητα τῆς αὐλικῆς ζωῆς καί, παρόλη τὴν ἀηδία ποὺ ἔνιωσε ἡ οἰκογένειά του, κατατάχτηκε σὲ ἕνα σύνταγμα στὴ Σιβηρία ποὺ δὲν τὸ θεωροῦσαν καθόλου ἀριστοκρατικό. Ἐκεῖ, ἔχοντας καιρὸ γιὰ διάβασμα καὶ συλλογισμούς, ἄρχισε νὰ σκέφτεται τὰ κοινωνικὰ καὶ φιλοσοφικὰ προβλήματα. Διάβασε Προυντόν· ἐνδιαφέρθηκε γιὰ τὰ προβλήματα τῶν σωφρονιστικῶν μεταρυθμίσεων. Ταυτόχρονα ἐκμεταλλεύτηκε τὴν παραμονή του σὲ τούτη τὴν ἀπό-

μακρη περιοχή τῆς κεντρικῆς Ἀσίας γιὰ νὰ γίνει ἕνας σοβαρὸς ἐπιστήμονας, γεωγράφος καὶ ἐξερευνητής. Ἡ εὐρύτητα τῶν μελετῶν του, ἡ ἐπιστημονική του δραστηριότητα καὶ ἡ πείρα ποὺ εἶχε, σὰν μέλος τῆς τάξης τῶν γαιοκτημόνων, γιὰ τὰ ἀγροτικὰ προβλήματα στὰ χρόνια μετὰ τὴ χειραφέτηση τῶν δούλων, καθὼς καὶ ἡ ὀργή του γιὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο μεταχειρίζονταν τοὺς Πολωνοὺς αἰχμαλώτους μετὰ τὴν πολωνικὴ ἐξέγερση τοῦ 1863, ὅλα αὐτὰ ἀτσάλωσαν τὴν ἀνεξαρτησία τοῦ χαρακτήρα του καὶ τὸν ὤθησαν πρὸς τὴν κατεύθυνση τοῦ πολιτικοῦ ριζοσπαστισμοῦ.

Τὸ 1872 ὁ Κροπότκιν ἔκανε τὴν πρώτη καθοριστική του ἐπίσκεψη στὴ Δύση, καὶ γνώρισε τὸ Τζέημς Γκυγιὼμ καὶ τοὺς ὡρολογοποιοὺς τοῦ Ζυρά. (Δὲν ἐπισκέφτηκε τὸν Μπακούνιν, ποὺ ὅπως φαίνεται δίσταζε νὰ τὸν δεῖ λόγω τῆς φιλίας του μ' ἕναν ἄλλο Ρῶσο ριζοσπάστη, τὸν Πιότρ Λαβρώφ, ποὺ τὶς συγκριτικὰ ἤπιες ρεφορμιστικὲς ἀπόψεις του ἀποδοκίμαζε ὁ Μπακούνιν). Ὁ Κροπότκιν ἐνθουσιάστηκε ἀμέσως μὲ τοὺς Ἑλβετοὺς ἀναρχικοὺς ἐργάτες καὶ πείστηκε νὰ μὴν παραμείνει στὸ Ζυρὰ σὰν ἐργάτης ἀπὸ τὸ ἐπιχείρημα τοῦ Γκυγιὼμ ὅτι θὰ ἦταν περισσότερο χρήσιμος στὴν ἀναρχικὴ ὑπόθεση ἀλλοῦ. Ὅταν γύρισε στὴ Ρωσία, φέρνοντας κρυφὰ μαζί του μέσα στὴ χώρα ἀρκετὰ ἀνατρεπτικὰ βιβλία καὶ μπροσοῦρες, παραιτήθηκε ἀπὸ τὶς δημόσιες ὑπηρεσίες καὶ ρίχτηκε μὲ τὰ μοῦτρα στὴν ἐπαναστατικὴ δράση. Πράγμα ποὺ πολὺ γρήγορα κατέληξε στὴ σύλληψή του, γιατὶ οἱ φίλοι του στὴν Πετρούπολη ἀνῆκαν στὸν κύκλο τοῦ Ν.Β. Τσαϊκόφσκυ, τοῦ ἡγέτη τοῦ λαϊκιστικοῦ κινήματος, καὶ πῆραν ἄμεσο μέρος στὴν ἔκδοση καὶ τὴν κυκλοφορία ἀπαγορευμένων κειμένων καθὼς καὶ σὲ ἐκπαιδευτικὰ πειράματα μὲ ἐργάτες καὶ ἀγρότες. Ὁ ἴδιος ὁ Κροπότκιν ὑποστήριζε τώρα τὸ σχηματισμὸ ἔνοπλων ὁμάδων ἀγροτῶν καὶ ἀπέριπτε ἤδη ὁποιεσδήποτε μερικὲς μεταρυθμίσεις σὰν αὐτὲς ποὺ ἦταν ἕτοιμοι νὰ ἀποδεχτοῦν τόσοι πολλοὶ συνεργάτες του. «Κάθε προσωρινὴ βελτίωση στὴ ζωὴ μιᾶς ὁμάδας ἀνθρώπων στὴν τωρινή μας κοινωνία βοηθάει ἀποκλειστικὰ καὶ μόνο γιὰ νὰ διατηρηθεῖ ἄθικτο τὸ πνεῦμα τοῦ συντηρητισμοῦ», ἔγραφε τὸ 1873. ([13])

Οἱ δραστηριότητες τοῦ κύκλου τοῦ Τσαϊκόφσκυ εἶχαν ἤδη προκαλέσει τὶς ὑποψίες τῶν ἀρχῶν πρὸς τὸ τέλος τοῦ 1873, καὶ πολ-

λά μέλη του συνελήφθηκαν γιὰ τὸ προπαγανδιστικὸ καὶ ἐκπαιδευτικό τους ἔργο. Ὁ ἴδιος ὁ Κροπότκιν συνελήφθηκε λίγες ἑβδομάδες ἀργότερα καὶ τὸ Μάρτιο τοῦ 1874 φυλακίστηκε στὸ φρούριο Πετερπαυλόφσκ. Ὕστερα ἀπὸ δυὸ χρόνια κλονίστηκε ἡ ὑγεία του καὶ τὸν μετέφεραν στὴ φυλακὴ ποὺ συνδεόταν μὲ τὸ στρατιωτικὸ νοσοκομεῖο στὴν Πετρούπολη. Ἐδῶ διάφοροι φίλοι ποὺ εἶχαν καταφέρει νὰ ἀλληλογραφήσουν μυστικὰ μαζί του μπόρεσαν νὰ ὀργανώσουν μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ φημισμένες καὶ δραματικὲς ἀποδράσεις τοῦ 19ου αἰώνα. Ἕνα βιολὶ ποὺ ἔπαιζε σ' ἕνα παράθυρο κοντὰ στὸ δρόμο ἔδωσε τὸ σύνθημα· ἕνα ἁμάξι περίμενε· ὁ Κροπότκιν βγῆκε τρέχοντας ἀπὸ τὸν περίβολο, προσπέρασε τὸν φρουρὸ τῆς πύλης καὶ σὲ λίγο ἔπαιρνε τὸ δρόμο πρὸς τὸ ἐξωτερικό. ([14]) Τὸν Αὔγουστο τοῦ 1876 ἀποβιβάστηκε στὴν Ἀγγλία, ποὺ θὰ γινόταν τελικὰ δεύτερη πατρίδα του μέχρι τὸ 1917, ποὺ γύρισε στὴ Ρωσία, ὅπου πέθανε τὸ 1921.

Ἡ ζωὴ τοῦ Κροπότκιν στὴν Ἀγγλία μετὰ τὸ 1886, ὁπότε κι ἐγκαταστάθηκε ἐκεῖ ὁριστικά, ἦταν ἥσυχη, ἀξιοσέβαστη καὶ σχολαστικὴ καὶ εἶχε ἐλάχιστα στοιχεῖα ποὺ μποροῦσαν νὰ δικιολογήσουν τὸ συναγερμὸ ποὺ ξεσήκωναν οἱ ἰδέες του. Παρόλα αὐτά, γιὰ τὰ ἑπόμενα σαράντα χρόνια ἦταν ὁ σύμβουλος καὶ ὁ φιλόσοφος ὁλόκληρου τοῦ ἀναρχικοῦ κινήματος. Ἀπὸ συνωμότης καὶ ἀγκιτάτορας ἔγινε φιλόσοφος καὶ προφήτης. Ὅταν ὅμως ἔφτασε γιὰ πρώτη φορὰ στὴ Δύση, ἐνθάρρυνε κι αὐτὸς τὴ βία. Ἕνα κύριο ἄρθρο στὴ La Révolte («Ἡ Ἐξέγερση»), στὴν ἐφημερίδα ποὺ ἔβγαζε στὴν Ἑλβετία τὸ 1879, καθορίζει τὸ κλίμα τῆς ἀναρχικῆς δράσης στὰ τελευταῖα εἴκοσι χρόνια τοῦ 19ου αἰώνα: «Διαρκὴς ἐξέγερση μὲ λόγους, μὲ κείμενα, μὲ τὸ μαχαίρι, μὲ τὸ ντουφέκι, μὲ τὸ δυναμίτη... Ὁτιδήποτε βγαίνει ἔξω ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς νομιμότητας μᾶς ταιριάζει». ([15])

Ἡ δολοφονία τοῦ τσάρου Ἀλεξάνδρου II τὴν 1η Μαρτίου 1881 ἀπὸ τὴν ὁμάδα «Ναρόνταγια βόλια» («Ἡ Θέληση τοῦ Λαοῦ») ἔδωσε τεράστια ὤθηση στὴν ἰδέα τῆς ἐπανάστασης ποὺ γίνεται μὲ δολοφονίες, καὶ ἀναπτέρωσε τὶς ἐλπίδες ὅτι ἡ αὐτοθυσιαστικὴ χειρονομία τῶν νεαρῶν τρομοκρατῶν θὰ εἶχε ἄμεσο ἠθικὸ ἀποτέλεσμα. Ὁ Κροπότκιν ἔγραφε μετὰ τὴν ἐκτέλεση τῆς Σοφίας Περόφσκαγια, μιᾶς ἀπὸ τοὺς πέντε ποὺ ἀπαγχονίστηκαν γιὰ τὴ συμ-

μετοχή τους στό φόνο: «Ἀπό τή στάση τοῦ πλήθους κατάλαβε ὅτι εἶχε ἐπιφέρει θανάσιμο χτύπημα στήν αὐτοκρατορία. Καί στά λυπημένα βλέμματα πού ἦταν καρφωμένα γεμάτα συμπάθεια πάνω της διάβασε πώς ὁ θάνατός της θά ἦταν ἕνα πρόσθετο τρομακτικό χτύπημα ἀπό τό ὁποῖο δέν θά ἀναλάμβανε ποτέ ὁ δεσποτισμός». (16)

Τό 1881 ἀρκετοί σημαντικοί ἐπαναστάτες, ἀνάμεσά τους ὁ Κροπότκιν καί ὁ Μαλατέστα, συναντήθηκαν στό Λονδίνο καί ἐκδήλωσαν τήν πίστη τους στήν ἄποψη ὅτι μόνο ἡ παρανομία θά ὁδηγοῦσε στήν ἐπανάσταση, ἐνῶ πολλοί ἀπ' αὐτούς, παρόλο τόν σκεπτικισμό τοῦ ἴδιου τοῦ Κροπότκιν — ἦταν ἀρκετά καλός ἐπαγγελματίας ἐπιστήμονας γιά νά πιστεύει στούς ἐρασιτεχνισμούς — δήλωσαν πώς ἦταν ἀπαραίτητη ἡ μελέτη τῶν τεχνικῶν ἐπιστημῶν, ὅπως ἡ χημεία, γιά νά μάθουν νά φτιάχνουν βόμβες πού θά μποροῦσαν νά χρησιμοποιηθοῦν γιά «ἐπιθετικούς καί ἀμυντικούς σκοπούς». Ἐκεῖνοι οἱ ἀναρχικοί πού δέν εἶχαν προσχωρήσει, ὅπως ὁ Κόστα, στή νόμιμη πολιτική δράση, εἶχαν στρατευτεῖ τώρα στήν τακτική τῆς «προπαγάνδας μέ τή δράση» μέ τήν πιό ἀκραία της μορφή. Ἀπό αὐτές ἀκριβῶς τίς ἀναρχικές πράξεις τῶν ἑπόμενων εἴκοσι χρόνων ἀντλεῖται ἡ παραδοσιακή εἰκόνα τοῦ ἀναρχικοῦ — μιά φιγούρα πού κινεῖται ὕποπτα μέ τό καπέλο ριγμένο πάνω ἀπό τά μάτια καί μιά βόμβα νά καπνίζει στήν τσέπη. Πρόκειται γιά εἰκόνα στήν ὁποία συνέβαλαν πολλοί συγγραφεῖς, ἔτσι πού οἱ ἀναρχικοί κάνουν παρόμοια ἐμφάνιση ἀκόμα καί στίς σελίδες τοῦ Χένρυ Τζαίημς (στήν «Πριγκίπισσα Καζαμασίνα») καθώς καί στήν κλασική περιγραφή τῶν σχέσεων ἀνάμεσα στούς ἀναρχικούς καί τήν ἀστυνομία πού γίνεται στό «Ὁ μυστικός πράκτορας» τοῦ Τζότζεφ Κόνραντ. (17)

Στή διάρκεια αὐτῆς τῆς περιόδου τό ἀναρχικό κίνημα δροῦσε σέ δύο ἐπίπεδα. Οἱ ἡγέτες —ὅπως ὁ Κροπότκιν, ὁ Μαλατέστα, ὁ Ἐλί καί ὁ Ἐλιζέ Ρεκλύ— ἔγραφαν ἄρθρα καί φιλοσοφικά ἔργα, συγκαλοῦσαν συνέδρια καί ἐπεξεργάζονταν μεθόδους κοινωνικῆς ὀργάνωσης ἤ τά προβλήματα τῆς ἰδιοκτησίας σέ μιά μελλοντική κοινωνία. Ταυτόχρονα σ' ὅλη τήν Εὐρώπη καί τήν Ἀμερική δημιουργοῦνταν μικρές ὁμάδες, χωρίς γραφεῖα ἤ γραμματεῖς, ἤ λέσχες, ἀποτελούμενες συχνά ἀπό δύο ἤ τρεῖς ἀνθρώπους, ἀποφα-

πισμένους νὰ ἐκδηλώσουν τὴν περιφρόνησή τους γιὰ τὴν κοινωνία μὲ κάποια πράξη ἀπροκάλυπτης ἀνυπακοῆς. Ἔτσι λοιπὸν εἶναι σχετικὰ δύσκολο νὰ κάνουμε διάκριση ἀνάμεσα στὸν ἀφοσιωμένο ἀναρχικὸ ἀγωνιστή, ποὺ κινεῖται ἀπὸ κάποιο βαθὺ πάθος γιὰ δικαιοσύνη, καὶ στὸν ψυχοπαθὴ ποὺ κάποιες μυστικὲς φωνὲς τὸν παροτρύνουν νὰ ἐκδικηθεῖ προσωπικὰ τὴν κοινωνία μὲ πράξεις γιὰ τὶς ὁποῖες τοῦ ἔδωσαν τὸ παράδειγμα οἱ ἀναρχικοί. Ἀναπόφευκτα, ἀρκετοὶ ἐπιφανεῖς ἀναρχικοὶ θεωρήθηκαν ὕποπτοι ὅτι ὑποκίνησαν διάφορες ἐνέργειες γιὰ τὶς ὁποῖες δὲν ἤξεραν τίποτα· τόσο ὁ Κροπότκιν ὅσο καὶ ὁ Μαλατέστα ὑποστήκανε πολλὰ πλήγματα μ' αὐτὸ τὸν τρόπο. Πάρα πολλὲς φορὲς οἱ «προβοκάτορες» τῆς ἀστυνομίας δημιουργοῦσαν σκόπιμα «ἀναρχικὲς» ὁμάδες γιὰ νὰ παγιδεύουν ἀνυποψίαστους ἀναρχικούς· ἡ γαλλικὴ ἀστυνομία ἔφτασε στὸ σημεῖο νὰ διευθύνει μιὰ ἀναρχικὴ ἐφημερίδα γιὰ κάμποσο διάστημα κι ἔστειλε ἀντιπρόσωπο στὴ συγκέντρωση τοῦ Λονδίνου τὸ 1881. Ἡ ἰταλικὴ κυβέρνηση συντηροῦσε δύο πράκτορες στὸ Παρίσι στὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ 1900, γνωστοὺς σὰν Δάντη καὶ Βιργίλιο, ποὺ «εἶχαν κάτι παραπάνω ἀπὸ ἐπιφανειακὴ ἐπαναστατικὴ κουλτούρα» καὶ ποὺ ἀνέφεραν στοὺς ἱκανοποιημένους καὶ συνεπαρμένους ἀνώτερούς τους γλαφυρὲς λεπτομέρειες γιὰ ἀναρχικὰ ὄργια ἀφιερωμένα στὴν ἐφαρμογὴ τοῦ ἐλεύθερου ἔρωτα, καὶ γιὰ ἀναρχικὲς συνωμοσίες ποὺ τὸ ἀπίθανο ἐπίκεντρό τους ἦταν ἡ βίλλα στὸ Νεϊγὺ τῆς πρώην βασίλισσας τῆς Νάπολης, Μαρίας-Σοφίας.(18) Δὲν μποροῦμε νὰ εἴμαστε σίγουροι κατὰ πόσο ὁρισμένες ἀναρχικὲς ὁμάδες, σὰν τὴ διαβόητη Mano Negra («Μαύρη Χείρ») στὴν Ἀνδαλουσία, ὑπῆρχαν ἔξω ἀπὸ τὴ φαντασία τῆς ἀστυνομίας, ἐνῶ ὁρισμένες τρομοκρατικὲς ἐνέργειες τῆς δεκαετίας τοῦ '80 καὶ τῆς δεκαετίας τοῦ '90 ἔχουν ἀποδοθεῖ σὲ ἀστυνομικοὺς ποὺ ἤθελαν νὰ κάνουν συλλήψεις καὶ ὄχι σὲ ἀναρχικοὺς ἀγωνιστές.

Ἡ τρομοκρατία εἶναι μεταδοτική· καὶ εἶναι καταπληκτικὸ πόσο συχνὰ ἔγιναν ἐπιθέσεις ἐνάντια σὲ διάσημα πρόσωπα στὴ χρονικὴ περίοδο 1880—1914. Ὁρισμένες ἀπ' αὐτὲς τὶς ἐπιθέσεις, βέβαια, δὲν ἦταν καθόλου ἀναρχικές, ἀλλὰ ἐξυπηρετοῦσαν διαφορετικοὺς πολιτικοὺς σκοποὺς — παραδείγματα, ἡ δολοφονία τοῦ τσάρου Ἀλεξάνδρου II τὸ 1881 ἢ τοῦ ἀρχιδούκα Φραγκίσκου

Φερδινάνδου τὸ 1914. Παρόλα αὐτὰ ὁ φόνος τοῦ προέδρου Σαντὶ Καρνὸ τῆς Γαλλίας καὶ τοῦ προέδρου Γουΐλλιαμ ΜακΚίνλεϋ τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν, οἱ δολοφονίες τῆς αὐτοκράτειρας τῆς Ἱσπανίας, καθὼς καὶ οἱ ἀναρίθμητες ἀποτυχημένες ἀπόπειρες ἐνάντια σὲ ἄλλους ἄρχοντες, πρίγκιπες καὶ πολιτικοὺς — ὅλα αὐτὰ μὲ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο ἦταν ἀποτέλεσμα τῆς ἀναρχικῆς πίστης στὴν ἄμεση, ἀποκαλυπτικὴ ἀξία μιᾶς πράξης αὐτοθυσίας ποὺ θὰ καταράκωνε ταυτόχρονα καὶ τὸ σύμβολο τῆς ὑπάρχουσας κοινωνικῆς τάξης πραγμάτων. Ἡ ἀπόπειρα δολοφονίας ἑνὸς βασιλιὰ ἢ ἑνὸς ὑπουργοῦ εἶχε τουλάχιστον ἄμεση πρακτικὴ σημασία· μὲ τὴν ἐξολόθρευση ἑνὸς τέτοιου προσώπου, θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ ἰσχυριστεῖ, τὸ κράτος ἴσως ν' ἄρχιζε νὰ μαραίνεται. Ἀκόμα κι ἂν ἦταν ἀλήθεια κάτι τέτοιο, πολλὲς ἀπ' αὐτὲς τὶς ἐνέργειες ἦταν ἄστοχες. Ὅταν, λογουχάρη, ἡ αὐτοκράτειρα Ἐλισάβετ τῆς Αὐστρίας μαχαιρώθηκε ἀπὸ ἕναν νεαρὸ Ἰταλὸ καθὼς περπατοῦσε στὴν ἀποβάθρα γιὰ ν' ἀνεβεῖ σ' ἕνα ἀτμόπλοιο στὴ λίμνη τῆς Γενεύης, ὁ δολοφόνος δὲν ἔδωσε προσοχὴ στὸ γεγονὸς ὅτι τὸ θύμα του ζοῦσε γιὰ χρόνια χωριστὰ ἀπὸ τὸν ἄντρα της καὶ τὸ μόνο ποὺ ἤθελε ἦταν νὰ βρεῖ κάποιον τρόπο γιὰ νὰ ξεφύγει ἀπὸ τὴ βασιλική της μοίρα καὶ νὰ περιοριστεῖ στὴν καθαρὰ προσωπική της ζωή. Ὁρισμένες φορές, πάλι, τὸ θάρρος τοῦ μονάρχη ἐξισωνόταν μὲ αὐτὸ τοῦ δολοφόνου καὶ αὔξαινε τὴ δημοτικότητά του, ὅπως ὅταν ὁ βασιλιὰς Οὐμβέρτος Ι παρατήρησε πὼς τέτοιου εἴδους ἐπεισόδια περιλαμβάνονταν στοὺς «κινδύνους τοῦ ἐπαγγέλματος», καὶ μετέτρεψε τὴ θανατικὴ ποινὴ ποὺ εἶχε ἐπιβληθεῖ στὸν παραλίγο δολοφόνο του καὶ πρόσφερε κάποια σύνταξη γιὰ τὴν μητέρα του.

Πολὺ συχνὰ οἱ ἀναρχικὲς πράξεις βίας δὲν ἦταν παρὰ πράξεις συμβολικῆς ἐκδίκησης ἐνάντια στὸ κράτος γιὰ τὴν ἐκτέλεση κάποιου συντρόφου. Στὴν Ἱσπανία, λογουχάρη, τὸ 1892 ἕνας νεαρὸς ἀναρχικό, ὁ Παλλιάς, ἔρριξε μιὰ βόμβα ἐνάντια στὸ στρατηγὸ Μαρτινὲζ Κάμπος, γιὰ νὰ πάρει ἐκδίκηση γιὰ τὴν ἐκτέλεση τεσσάρων ἀναρχικῶν ποὺ εἶχαν συμμετάσχει στὴν ἐξέγερση τοῦ Χερὲζ τὸν προηγούμενο χρόνο. Καὶ στὴ συνέχεια ὁ φίλος τοῦ Παλλιάς, Σαντιάγκο Σαλβαντόρ, ἐκδικήθηκε τὴν κοινωνία μὲ μιὰ πράξη τρομακτικὰ ἀπρόσωπη, ὅταν ἔριξε μιὰ βόμβα σ' ἕνα

ἀριστοκρατικὸ θέατρο στὴ Βαρκελώνη, σκοτώνοντας εἴκοσι ἄτομα, ἄντρες καὶ γυναῖκες. Καὶ πάλι ὕστερα ἀπὸ λίγο ρίχτηκε μιὰ βόμβα ἀπὸ ἕνα παράθυρο πάνω στὸ πλῆθος, κατὰ τὴν περιφορὰ τοῦ Σώματος τοῦ Χριστοῦ, τραυματίζοντας μονάχα φτωχοὺς ἀνθρώπους τοῦ λαοῦ καὶ προκαλώντας τὴν ὑποψία πὼς εἶχε ριχτεῖ ἀπὸ τὴν ἀστυνομία, ποὺ βρῆκε ἀφορμὴ γιὰ νὰ φυλακίσει, νὰ ἐκτελέσει καὶ νὰ βασανίσει πολλοὺς ἀναρχικοὺς ἀκόμα καὶ φιλελεύθερους. Ἕνας Ἰταλὸς ἀναρχικός, ὁ Ἀντζιολίλλο, ποὺ βρισκόταν στὸ Λονδίνο ὅταν ἔμαθε τὰ νέα, ἀγανάκτησε τόσο πολὺ ποὺ πῆγε ἀμέσως στὴν Ἱσπανία καὶ δολοφόνησε τὸν πρωθυπουργὸ Κανόβας ντὲλ Καστίλλιο.

Οἱ ἐπιθέσεις αὐτὲς δὲν στρέφονταν μόνο ἐνάντια στοὺς ἀρχηγοὺς τῶν κρατῶν καὶ τοὺς λακέδες τους ἢ δὲν ἦταν ἀποκλειστικὰ συμβολικὲς πράξεις ἐκδίκησης. Γίνονταν κι ἄλλες βίαιες ἐνέργειες ἐνάντια σὲ θεσμοὺς ποὺ φαίνονταν νὰ συμβολίζουν τὶς ψεύτικες ἀξίες τῆς ἀστικῆς κοινωνίας. Ὅταν λογουχάρη ρίχτηκε μιὰ βόμβα τὸ 1882 νωρὶς τὸ πρωΐ σ' ἕνα περιβόητο πολυτελὲς μιούζικ - χὼλ στὴ Λυών, ὁρισμένοι ἄνθρωποι, κι ἀνάμεσά τους ἡ ἀστυνομία, θεώρησαν τὴν ἐνέργεια αὐτὴ ἄμεση ἐφαρμογὴ στὴν πράξη ἑνὸς ἄρθρου ποὺ εἶχε δημοσιευτεῖ σὲ κάποια ἀναρχικὴ ἐφημερίδα πρὶν ἀπὸ λίγους μῆνες: «Μπορεῖτε νὰ δεῖτε ἐκεῖ, ἰδιαίτερα μετὰ τὰ μεσάνυχτα, τὸ λεπτεπίλεπτο ἄνθος τῆς μπουρζουαζίας καὶ τοῦ ἐμπορίου... Ἡ πρώτη πράξη τῆς κοινωνικῆς ἐπανάστασης θὰ πρέπει νὰ εἶναι ἡ καταστροφὴ αὐτοῦ τοῦ ἄντρου». (19) Ἕνας νεαρὸς ἀναρχικός, ποὺ ὀνομαζόταν Συβώ, συνελήφθηκε ἀργότερα καὶ καταδικάστηκε σὲ φυλάκιση, παρόλο ποὺ σχεδὸν κανεὶς δὲν ἦταν σίγουρος γιὰ τὴν ἐνοχή του· γιὰ πάρα πολὺ καιρὸ τὸν θεωροῦσαν ἀθῶο μάρτυρα ποὺ θυσιάστηκε γιὰ τὴν ὑπόθεση τῆς ἀναρχίας. Ταυτόχρονα συνελήφθηκαν καὶ φυλακίστηκαν ἀρκετοὶ γνωστοὶ ἀναρχικοί, μεταξύ τους κι ὁ Κροπότκιν. Βρισκόταν στὴ Γαλλία ἐκείνη τὴν ἐποχὴ καὶ ἡ κυβέρνηση πίστευε πὼς ὑποκίνησε τὶς ἀπεργίες ποὺ εἶχαν καταλήξει σὲ ταραχὲς στὴν περιοχὴ τῶν ὀρυχείων τοῦ Μονσώ· ἀποτέλεσμα, κάθησε τρία χρόνια μέσα στὴ φυλακή.

Δυὸ ἄλλα περιστατικὰ στὴ Γαλλία εἶναι χαρακτηριστικὰ τῶν ἀναρχικῶν ἐπιθέσεων ἐνάντια στοὺς θεσμοὺς τῆς ἀστικῆς κυβέρ-

γησης καὶ τῆς ἀστικῆς κοινωνίας. Τὸ 1886 ὁ Σὰρλ Γκαλλὸ ἔριξε ἀπὸ ἕνα θεωρεῖο τοῦ χρηματιστήριου τοῦ Παρισιοῦ μιὰ μπουκάλα βιτριόλι ἀνάμεσα στοὺς χρηματιστὲς καὶ τοὺς ὑπαλλήλους τους· στὴ συνέχεια ἔριξε τρεῖς πιστολιὲς ποὺ δὲν τραυμάτισαν κανένα. Στὴ δίκη του —ὅπου ἐπέμενε νὰ ἀποκαλεῖ τὸν δικαστὴ Πολίτη Πρόεδρο— διακήρυξε «Ζήτω ἡ ἐπανάσταση! Ζήτω ὁ ἀναρχισμός! Θάνατος στὴν ἀστικὴ δικαιοσύνη! Ζήτω ὁ δυναμίτης! Συμμορία ἠλιθίων!» (20) Ὁ Γκαλλὸ ἦταν στὴν οὐσία ἕνας ἀπὸ τοὺς πολὺ χαρακτηριστικοὺς τύπους νεαροῦ τρομοκράτη, στὸ μεταίχμιο τῆς ψυχικῆς ἀνισορροπίας, ἐν μέρει ἐγκληματίας καὶ ἐν μέρει φανατικός. Ἦταν νόθο παιδί, ἐγκαταλειμένο ἀπὸ τὴ μητέρα του. Διέθετε κάποια πνευματικότητα καὶ εἶχε καταφέρει νὰ μορφωθεῖ ἀρκετά. Στὰ εἴκοσι χρόνια του κλείστηκε στὴ φυλακὴ γιατὶ παραχάραξε χρήματα καὶ προφανῶς ἐκεῖ ἀνακάλυψε τὶς ἀναρχικὲς ἰδέες ποὺ ἀποφάσισε νὰ ἐφαρμόσει στὴν πράξη μετὰ τὴν ἀποφυλάκισή του. Στὴ δίκη του, μετὰ τὴν ἐπίθεσή του ἐνάντια στὸ χρηματιστήριο, ἀφοῦ καταδικάστηκε σὲ εἴκοσι χρόνια καταναγκαστικὰ ἔργα, παρέμεινε ἀμετανόητος καὶ τὸ μόνο ποὺ τὸν στενοχωροῦσε ἦταν ὅτι δὲν εἶχε καταφέρει νὰ σκοτώσει κανέναν. Ἔκανε στὸ δικαστήριο μιάμιση ὥρα διάλεξη γιὰ τὴν ἀναρχικὴ θεωρία καὶ δήλωσε συγκεκριμένα πὼς εἶχε τὴν πρόθεση νὰ κάνει «μιὰ πράξη προπαγάνδας μὲ τὴ δράση γιὰ τὴν ἀναρχικὴ θεωρία». (21)

Ἡ πιὸ γνωστὴ ἀπ' αὐτὲς τὶς ἐπιθέσεις ἐνάντια στοὺς θεσμοὺς τοῦ ἀστικοῦ κράτους ἦταν ἐκείνη ποὺ ἔγινε ἐνάντια στὸ Κοινοβούλιο στὸ Παρίσι τὸ 1893. Ὁ Ὠγκύστ Βαγιὰν —κι αὐτὸς ὅταν ἦταν παιδὶ εἶχε ἐγκαταλειφθεῖ ἀπὸ τοὺς γονεῖς του— εἶχε ἀλλάξει ἀρκετὲς δουλειὲς καὶ εἶχε γίνει μέλος πάρα πολλῶν μικρῶν ἐπαναστατικῶν ὁμάδων. Πέρασε δυὸ χρόνια στὴν Ἀργεντινὴ τόσο ἀνήσυχα καὶ ἀνικανοποίητα ὅσο καὶ στὴ Γαλλία. Γυρίζοντας στὴ Γαλλία φαίνεται πὼς ἔκανε κάποια προσπάθεια νὰ ἐξασφαλίσει τὴν ἐπιβίωση τὴ δική του, τῆς κόρης του καὶ τῆς κοπέλας μὲ τὴν ὁποία συζοῦσε τότε· ἀλλά, σύμφωνα μὲ τὰ ἴδια του τὰ λόγια, οἱ δυσκολίες ποὺ συνάντησε σ' αὐτὴ τὴν προσπάθεια τὸν ὤθησαν στὴν ἐπαναστατικὴ δράση. Συγκέντρωσε ἀρκετὰ χρήματα ἀπὸ ἕναν ἀναρχικὸ διαρήκτη γιὰ νὰ νοικιάσει ἕνα δωμάτιο καὶ

νὰ φτιάξει μιὰ βόμβα καὶ ἀποφάσισε νὰ σκοτωθεῖ κάνοντας μιὰ τελευταία χειρονομία πού, ὅπως εἶπε, θὰ ἦταν «ἡ κραυγὴ μιᾶς ὁλόκληρης τάξης ποὺ ἀπαιτεῖ τὰ δικαιώματά της καὶ πολὺ γρήγορα θὰ κάνει τὰ λόγια της πράξεις». (22) Ἑτοίμασε μιὰ ἰσχυρὴ βόμβα, σχεδιασμένη γιὰ νὰ πετάξει πολλὰ θραύσματα, καὶ στὶς τέσσερεις ἡ ὥρα τὸ ἀπόγευμα στὶς 9 Δεκεμβρίου 1893 τὴν πέταξε ἀπὸ ἕνα θεωρεῖο τῆς Βουλῆς. Ἀκολούθησε παταγώδης ἔκρηξη. Ὅταν ξεκαθάρισαν οἱ καπνοὶ καὶ ἀποκάλυψαν μιὰ σκηνὴ γεμάτη αἵματα καὶ σπασμένα γυαλιά, ὁ Πρόεδρος τῆς συνεδρίασης, Ντυπυΐ, πέρασε στὴν ἱστορία, ἀναγγέλοντας δυνατὰ «Ἡ συνεδρίαση συνεχίζεται». Παρόλο ποὺ κανένας δέν εἶχε σκοτωθεῖ, ὁ Βαγιὰν καταδικάστηκε σὲ θάνατο καὶ παρὰ τὴ συγκινητικὴ αἴτηση τῆς κόρης του ἐκτελέστηκε, κραυγάζοντας τὴν τελευταία στιγμή: «Ζήτω ἡ ἀναρχία! Θὰ πληρώσετε γιὰ τὸ θάνατό μου».

Ἡ προφητεία ἀποδείχτηκε ἀληθινή: στὶς 24 Ἰουνίου 1894, ὁ Σαντί Καρνό, Πρόεδρος τῆς Δημοκρατίας, ποὺ εἶχε ἀρνηθεῖ νὰ δώσει χάρη στὸν Βαγιάν, μαχαιρώθηκε θανάσιμα σὲ μιὰ ἐπίσκεψή του στὴ Λυών. Ὁ δολοφόνος ἦταν ἕνας 21χρονος Ἰταλός, ὁ Σάντο Τζερόνιμο Καζέριο, ποὺ εἶχε ἀπελαθεῖ ἀπὸ τὴν Ἰταλία λόγω τῶν ἀναρχικῶν του ἰδεῶν καὶ ἀναζητοῦσε τρόπο νὰ τὶς ἐπαληθεύσει. Φαίνεται πὼς παρακινήθηκε ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία του νὰ κάνει μιὰ θεαματικὴ πράξη προπαγάνδας μὲ τὴ δράση παρὰ ἀπὸ ἄμεση πρόθεση νὰ πάρει ἐκδίκηση γιὰ τὸ θάνατο τοῦ Βαγιάν. Ὁ φόνος τοῦ προέδρου Σαντὶ Καρνὸ ἦταν τὸ ἀποκορύφωμα μιᾶς σειρᾶς τρομοκρατικῶν πράξεων ἀπὸ μέρους τῶν Γάλλων ἀναρχικῶν, ποὺ τελικὰ ὑποχρέωσε τὴν ἀστυνομία νὰ πάρει σοβαρὰ μέτρα ἐναντίον ὁποιουδήποτε θεωροῦσε ὕποπτο ἀναρχικῶν ἀπόψεων. Ἐρευνήθηκαν σπίτια, ἀπαγορεύτηκαν ἐφημερίδες καὶ περιοδικά, καὶ πολλοὶ γνωστοὶ ἀναρχικοὶ ὑποκινητὲς δέχονταν τὶς ἐπισκέψεις τῆς ἀστυνομίας πολλὲς φορὲς τὴν ἡμέρα. Ἡ ἀστυνομία προσπάθησε ἐπίσης νὰ κατηγορήσει τοὺς ἀναρχικοὺς θεωρητικοὺς καὶ δημοσιογράφους γιὰ κοινὰ ἐγκλήματα κλοπῆς καὶ βιαιοπραγίας. Σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς γνωστὲς δίκες τῆς δεκαετίας τὸν Αὔγουστο τοῦ 1894, κατηγορήθηκαν τριάντα ἄτομα γιὰ σύσταση ἐγκληματικῆς συμμορίας. Ἀνάμεσα στοὺς κατηγορούμενους ἦταν ἐπιφανεῖς ἀναρχικοὶ συγγραφεῖς ὅπως ὁ Σεμπαστιὲν Φὼρ καὶ ὁ Ζὰν Γκράβ,

ἐκδότης τῆς Le Révolté («Ὁ Ἐξεγερμένος»), ποὺ εἶχε διαδεχθεῖ τὴν La Révolte («Ἡ Ἐξέγερση») τοῦ Κροπότκιν, μαζὶ μὲ κοινοὺς διαρῆκτες. Ὁρισμένοι ἀπὸ τοὺς κατηγορούμενους, λογουχάρη ὁ Ἐμὶλ Πουζέ, ἐκδότης τῆς βίαιης καὶ χυδαιολόγας ἀναρχικῆς ἐφημερίδας Le Pére Peinard, καὶ ὁ Πὼλ Ρεκλύ, ἀνιψιὸς τοῦ Ἐλιζέ, διέφυγαν στὸ ἐξωτερικό· οἱ ὑπόλοιποι ἀπαλλάχτηκαν, μιὰ καὶ ἦταν σχεδὸν ἀδύνατο νὰ ἀποδειχθεῖ ἡ ἀλήθεια τῆς κατηγορίας. Στὴ δίκη κατέθεσε ὁ Στεφὰν Μαλλαρμὲ σὰν μάρτυρας ὑπεράσπισης ἑνὸς ἀπὸ τοὺς κατηγορούμενους, τοῦ συγγραφέα καὶ κριτικοῦ Φελὶξ Φενεόν. Στὴν οὐσία, ἡ «Δίκη τῶν Τριάντα» προσφέρει μιὰ γλαφυρὴ εἰκόνα ἐκείνου τοῦ ἰδιότυπου μείγματος πολιτικῆς καὶ μποέμικης ἐξέγερσης, κοινοῦ ἐγκλήματος καὶ ἰδεαλιστικῆς δράσης, ποὺ χαρακτηρίζει τὸν παριζιάνικο ἀναρχισμὸ στὶς δεκαετίες τοῦ 1880 καὶ τοῦ 1890.

Σὲ αὐτὲς τὶς καθαρὰ ἀναρχικὲς τρομοκρατικὲς πράξεις, συχνὰ ἄστοχες, ὀφείλεται ἡ δημιουργία τῆς συμβατικῆς εἰκόνας τοῦ ἀναρχικοῦ μὲ τὴ βόμβα στὴν τσέπη καὶ τὸ μαχαίρι στὸ χέρι. Ὁρισμένοι ἐγκληματίες ἰσχυρίστηκαν πὼς ἦταν ἀναρχικοὶ ποὺ ἁπλῶς ἐπανόρθωναν τὰ λάθη τῆς κοινωνίας. Ὅταν, λογουχάρη, τὸ 1886 συνελήφθηκε ὁ Κλεμὰν Ντυβὰλ γιὰ διάρηξη, ἐπιτέθηκε ἐνάντια στοὺς ἀστυνομικοὺς καὶ λέγεται πὼς ὑπερασπίστηκε τὴν πράξη του μὲ τὰ ἀκόλουθα λόγια: «Ὁ ἀστυφύλακας μὲ συνέλαβε στὸ ὄνομα τοῦ νόμου· ἐγὼ τὸν χτύπησα στὸ ὄνομα τῆς ἐλευθερίας». Στὴ δίκη του (ποὺ καθιέρωσε τὴ φήμη τοῦ νεαροῦ συνηγόρου του, Λαμπορί, ποὺ ἀργότερα θὰ γινόταν γνωστὸς σὰν δικηγόρος τοῦ Ντρέυφους) ἐπέμενε πὼς ἔδρασε ἔτσι γιατὶ ἤθελε νὰ πραγματοποιήσει τὴ δικαιότερη κατανομὴ τοῦ πλούτου: «Ὅταν ἡ κοινωνία σοῦ ἀρνεῖται τὸ δικαίωμα νὰ ὑπάρχεις, πρέπει νὰ τὸ πάρεις μόνος σου». Τελικά, ὅταν τὸν ἔβγαζαν ἀπὸ τὸ δικαστήριο, φώναξε «Ζήτω ἡ ἀναρχία! Ζήτω ἡ κοινωνικὴ ἐπανάσταση! Ἄχ! Ἂν ἐλευθερωθῶ ποτὲ θὰ σᾶς τινάξω στὸν ἀέρα!».(23) Δὲν πραγματοποίησε ποτὲ τὴν ἀπειλή του· παρόλο ποὺ καταδικάστηκε σὲ θάνατο, τοῦ δόθηκε χάρη ἀπὸ τὸν πρόεδρο Γκρεβὺ καὶ τὸ 1901 δραπέτευσε ἀπὸ τὴ φυλακή, τελειώνοντας τὴ ζωή του στὴ Νέα Ὑόρκη, ὅπου πέθανε τὸ 1935, ἔχοντας ἐξασφαλίσει τὸ θαυμασμὸ τῶν Ἰταλῶν ἀναρχικῶν τῆς περιοχῆς.

Στὸ Παρίσι τῆς δεκαετίας τοῦ 1890 δύο ἄλλα ἄτομα ἔγιναν θρυλικὲς καὶ ἀντιφατικὲς φυσιογνωμίες τοῦ ἀναρχικοῦ κινήματος. Στὶς 11 Ἰουλίου 1892 ἐκτελέστηκε ὁ Φρανσουὰ - Κλὼντ Ραβασὸλ· εἶχε καταδικαστεῖ γιὰ μιὰ σειρὰ βίαιες δολοφονίες, γιὰ μικροκλοπὲς καὶ γιὰ πολυάριθμους βομβισμούς. Ὁ Ραβασὸλ ἦταν δυσνόητη καὶ αἰνιγματικὴ φυσιογνωμία τόσο γιὰ τοὺς συγχρόνους του ὅσο καὶ γιὰ μᾶς σήμερα.([24]) Οἱ ἀναρχικοὶ τὸν δέχτηκαν σὰν δικό τους μόνο μετὰ τὴν ἐκτέλεσή του, κι αὐτὸ μὲ σοβαρὲς ἐπιφυλάξεις. Ἡ φύση τῶν ἐγκλημάτων του καὶ κάποια ἀρχικὴ ὑποψία ὅτι ἦταν κοινὸς ἀπατεώνας ποὺ ἔγινε πληροφοριοδότης τῆς ἀστυνομίας ἦταν οἱ βασικὲς αἰτίες τοῦ γεγονότος ὅτι μόνο μετὰ τὸ θάνατό του καθιερώθηκε σὰν ἀναρχικὸς μάρτυρας — γιὰ νὰ τὸν τιμήσουν γράφτηκαν μπαλλάντες καὶ ἀπὸ τὸ ὄνομά του προῆλθε ἕνα ρῆμα — ravacholiser: ἀνατινάζω.

Ὁ Ραβασὸλ γεννήθηκε τὸ 1859 κοντὰ στὸ Σαὶντ - Ἐτιέν· πῆρε τὸ ὄνομα τῆς μητέρας του, μιὰ καὶ ὅταν ἦταν παιδὶ τὸν εἶχε ἐγκαταλείψει ὁ πατέρας του. Φερνόταν καλὰ στὰ μικρά του ἀδέλφια καὶ φαίνεται πράγματι πὼς ὑπῆρξε εὐγενικός, φιλικὸς καὶ ἀξιοσέβαστος, μολονότι ματαιόδοξος, ὅπως λέγεται, σὲ τέτοιο σημεῖο ποὺ ἔβαζε ροὺζ στὰ μάγουλά του γιὰ νὰ κρύψει τὴ χλωμάδα τοῦ προσώπου του. Ἐργάστηκε σὲ διάφορες δουλειὲς στὴν περιοχὴ τοῦ Σαὶντ - Ἐτιὲν καὶ ἔγινε ἀναρχικός, ἀφοῦ ἔπαψε νὰ πιστεύει στὸ θεὸ μετὰ τὸ διάβασμα ἑνὸς μυθιστορήματος τοῦ Εὐγένιου Σύ. Αὐτὴ τὴν ἐποχὴ διέπραξε ὁρισμένα μικρόπρεπα καὶ βίαια ἀδικήματα — δολοφόνησε ἕναν ἡλικιωμένο ἔμπορο χαλιῶν, δολοφόνησε ἕναν πολὺ γέρο ἐρημίτη καὶ τοῦ ἔκλεψε τὶς οἰκονομίες, σύλησε τὸν τάφο μιᾶς νεκρῆς κόμησσας, δολοφόνησε δυὸ γεροντοκόρες ποὺ εἶχαν ἕνα μαγαζὶ μὲ σιδηρικά. Ὁ Ραβασὸλ παραδέχτηκε μόνο τὴ σύληση τοῦ τάφου καὶ τὴ δολοφονία τοῦ ἐρημίτη, καὶ ἰσχυρίστηκε πὼς καὶ μὲ τὶς δυὸ του ἐνέργειες σκόπευε νὰ συγκεντρώσει χρήματα γιὰ τὴν ὑπόθεση τῆς ἀναρχίας. Συνελήφθηκε ἀλλὰ κατάφερε νὰ δραπετεύσει καὶ πῆγε στὸ Παρίσι μὲ ψεύτικο ὄνομα. Ἐκεῖ ἄρχισε στὰ σοβαρὰ νὰ σχεδιάζει ἀληθινὲς ἀναρχικὲς ἐνέργειες «προπαγάνδας μὲ τὴ δράση». Ἐγκαταστάθηκε στὸ Σαὶν - Ντενί, βρῆκε ἕναν ἀφοσιωμένο νεαρὸ βοηθό, τὸν «Σιμὸν Μπισκουί», καὶ ἄρχισε νὰ συγκεντρώνει τὰ ἐργαλεῖα καὶ τὰ ὑλικὰ γιὰ νὰ φτιά-

ξει βόμβες. (Τὰ ἄρθρα γιὰ τὴν πρακτικὴ χημεία διάνθιζαν τότε πάρα πολλὰ ἀναρχικὰ ἔντυπα). Σκόπευε, ἰσχυρίστηκε ἀργότερα, νὰ κάνει μιὰ θεαματικὴ πράξη ἐκδίκησης ἐνάντια σὲ συγκεκριμένους δικαστὲς ποὺ εἶχαν καταδικάσει τοὺς ἐργάτες ποὺ εἶχαν πάρει μέρος στὶς διαδηλώσεις τῆς Πρωτομαγιᾶς τοῦ 1891. Στὴν πραγματικότητα, μολονότι κατάφερε νὰ προκαλέσει σημαντικὲς ζημιὲς στὰ κτίρια ποὺ βρίσκονταν στὴν περιοχὴ ποὺ ζοῦσαν οἱ δικαστές, στὸ Βουλεβάρτο Σαὶν-Ζερμαὶν καὶ στὴν ὁδὸ ντὲ Κλισύ, καὶ στὶς δύο περιπτώσεις ἡ βόμβα τοποθετήθηκε ἔξω ἀπὸ ἄσχετη πόρτα, μὲ μοναδικὸ ἀποτέλεσμα νὰ προκληθοῦν ζημιὲς στὰ κτίρια χωρὶς νὰ σκοτωθεῖ κανένας ἀπὸ τοὺς ἐνοίκους τους. Ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ἡ ἀστυνομία —μὲ πληροφορίες, ὅπως πιστεύεται, τοῦ σπιτονοικοκύρη τοῦ Ραβασὸλ— εἶχε συνδέσει τὸ δολοφόνο τοῦ Σαὶντ-Ἐτιὲν μὲ τὸ δράστη τῆς ἔκρηξης στὸ βουλεβάρτο Σαὶν-Ζερμαίν, καὶ ὅταν ἔγινε ἔκρηξη στὸ κτίριο τῆς ὁδοῦ ντὲ Κλισὺ τὸν ἔψαχναν μὲ μανία.

Ὁ Ραβασόλ, ἀφοῦ ἔβαλε τὴ βόμβα στὸ κτίριο τῆς ὁδοῦ ντὲ Κλισύ, πῆγε γιὰ φαγητὸ σ' ἕνα μικρὸ ἑστιατόριο —στὸ ρεστωρὰν Βερὺ— ὅπου προσπάθησε μάταια νὰ προσηλυτίσει τὸ σερβιτόρο στὶς ἀναρχικές του ἰδέες. Φαίνεται ὅμως πὼς τοῦ ἄρεσε ἀρκετὰ τὸ μικρὸ ἑστιατόριο γιατὶ ξαναγύρισε ἐκεῖ μιὰ-δυὸ μέρες ἀργότερα, ἀλλὰ τώρα ὁ σερβιτόρος εἶχε συνδέσει τὴ συζήτησή του γιὰ τὴν ἀναρχία καὶ τὶς ἀναφορές του στὴν πρόσφατη ἔκρηξη μὲ τὴν περιγραφὴ τοῦ Ραβασὸλ ποὺ εἶχε μοιράσει ἡ ἀστυνομία. Ὁ Ραβασὸλ συνελήφθηκε στὸ ἑστιατόριο. Μιὰ μέρα μετὰ τὴν ἔναρξη τῆς δίκης του τὸ ρεστωρὰν Βερὺ καταστράφηκε ἀπὸ μιὰ βόμβα καὶ ὁ ἰδιοκτήτης του σκοτώθηκε (οἱ ἀναρχικοὶ ἰσχυρίστηκαν ὅτι μ' αὐτὸ τὸν τρόπο δόθηκε καινούργιο νόημα στὴ λέξη «ἐπαλήθευση»), παρόλο ποὺ ὁ σερβιτόρος ἦταν ἀρκετὰ τυχερὸς καὶ γλύτωσε· ἀργότερα ἀνταμείφθηκε γιὰ τὴ συμμετοχή του στὴ σύλληψη τοῦ Ραβασὸλ μὲ κάποια κατώτερη θέση στὴν ἀστυνομία. Ὁ δράστης τῆς ἔκρηξης δὲν ἀνακαλύφθηκε ποτέ, ἀλλὰ αὐτὴ μονάχα ἡ ἐνέργειά του ἦταν ἀρκετὴ γιὰ νὰ περιβάλει τὴ δίκη τοῦ Ραβασὸλ μὲ ἀτμόσφαιρα ἐκδίκησης καὶ τρομοκρατίας. Οἱ ἔνορκοι, γιὰ διάφορους λόγους, τὸν θεώρησαν ἔνοχο γιὰ τοὺς βομβισμούς, ἀλλὰ μὲ ἐλαφρυντικά, καὶ δὲν καταδικάστηκε σὲ θάνατο. Τοῦτο

ἀνατέθηκε στὸ δικαστήριο τοῦ Μονμπρισόν, ποὺ τὸν καταδίκασε γιὰ τοὺς προηγούμενους φόνους του. Τώρα πιὰ ὅμως ἡ ἀπαθὴς στάση τοῦ Ραβασόλ, ἡ εἰλικρινὴς παραδοχὴ τῶν εὐθυνῶν του, καὶ ἡ κραυγὴ «Ζήτω ἡ ἀναρχία!» μὲ τὴν ὁποία δέχτηκε τὴν ἐτυμηγορία τοῦ Παρισιοῦ εἶχαν διαλύσει τοὺς δισταγμοὺς ποὺ ἔνιωθαν γιὰ τὸ ἄτομό του πολλοὶ ἀναρχικοί. Ἡ ἐντύπωσή τους αὐτὴ ἐπιβεβαιώθηκε ἀπὸ τὴ συμπεριφορά του κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐκτέλεσής του, ὅπου βάδισε γενναῖα καὶ ἀμετανόητος στὸ θάνατό του, τραγουδώντας ἕνα σκαμπρόζικο τραγουδάκι ἐνάντια στοὺς ἰδιοκτῆτες ποὺ θέλησε νὰ καταστρέψει καὶ ἐνάντια στὴν ἐκκλησία ποὺ τὴν εὐλογία της εἶχε μόλις πρὶν ἀπὸ λίγο ἀρνηθεῖ. Ἀκόμα καὶ μετὰ ἀπὸ τὸ θάνατό του οἱ ὁλοένα περισσότερες ἐκρήξεις στὸ Παρίσι γιορτάζονταν στοὺς ἀναρχικοὺς κύκλους μὲ τὸ τραγούδι:

«Ἂς χορέψουμε τὴ Ραβασόλ!
Ζήτω ὁ πάταγος, ζήτω ὁ πάταγος,
Ἂς χορέψουμε τὴ Ραβασόλ,
Ζήτω ὁ πάταγος
Τῆς ἔκρηξης!» (25)

Ὁ Ραβασὸλ ἀνακηρύχτηκε ἀμέσως μάρτυρας ἀπὸ τοὺς ἀναρχικοὺς καὶ τοὺς συμπαθοῦντες, καὶ ὁ συμβολιστὴς συγγραφέας Πὼλ Ἀντὰμ δήλωσε, «Σὲ τούτη τὴν ἐποχὴ τοῦ κυνισμοῦ καὶ τῆς εἰρωνίας ἕνας ἅγιος γεννήθηκε ἀνάμεσά μας». (26) Παρόλο ποὺ οἱ ἀναρχικὲς πεποιθήσεις καὶ σχέσεις τοῦ Ραβασὸλ φαίνεται πὼς ὑπῆρξαν ἀρκετὰ γνήσιες, ὁ χαρακτήρας του παραμένει σκοτεινός, καὶ μένουμε μὲ τὴν ἀπορία ποιὰ ἐπιθυμία του ἤθελε νὰ ἐπιβάλει στὴν κοινωνία γιὰ ν' ἀκολουθήσει μιὰ τόσο παράξενη, ἂν καὶ συνεπῆ, πορεία.

Ἕνας ἄλλος ἀπὸ τοὺς τρομοκράτες ποὺ ἦταν ὑπεύθυνοι γιὰ τὴν ἐπιδημία ἐκρήξεων στὴ Γαλλία ἀνάμεσα στὸ 1892 καὶ τὸ 1894 —ἕντεκα μεγάλες ἐκρήξεις στὸ Παρίσι, καθὼς καὶ ἡ δολοφονία τοῦ προέδρου Καρνὸ στὴ Λυὼν— προσφέρει ἕνα πιὸ τρομακτικὸ παράδειγμα ἀναρχικῆς ἰδιοσυγκρασίας, κι αὐτὸ γιατὶ ἦταν περισσότερο λογικὸς καὶ διανοούμενος. Πρόκειται γιὰ τὸν Ἐμὶλ Ἀνρὺ ποὺ ἦταν νεότερος ἀπὸ τὸν Ραβασὸλ καὶ καταγόταν ἀπὸ ἀστικὸ καὶ μορφωμένο περιβάλλον. Γεννήθηκε τὸ 1872

στὴν Ἱσπανία· ὁ πατέρας του ἦταν ἐξόριστος λόγω τῆς συμμετοχῆς του στὴν Κομμούνα· γύρισε στὸ Παρίσι ὅταν δόθηκε ἀμνηστία στὸν πατέρα του καὶ ἦταν λαμπρὸς μαθητὴς στὸ σχολεῖο. Ὕστερα ὅμως ἀπὸ τὴν ἐπιτυχημένη του εἴσοδο στὴν Πολυτεχνικὴ Σχολή, πείσθηκε γιὰ τὴν ἀλήθεια τῶν ἀναρχικῶν θεωριῶν, ἐγκατέλειψε τὶς σπουδές του καὶ τὴν προοπτικὴ μιᾶς ἐξασφαλισμένης καὶ πετυχημένης σταδιοδρομίας, καὶ ρίχτηκε μὲ τὰ μοῦτρα στὴν ἀναρχικὴ προπαγάνδα μὲ τὴ δράση. Φαίνεται πὼς εἶχε κάποιους συνεργάτες, μολονότι δὲν ἀνακαλύφθηκαν ποτὲ καὶ μερικὰ χρόνια ἀργότερα ὑπῆρξαν ἄνθρωποι στὸ Παρίσι ποὺ περηφανεύονταν πὼς ἦταν φίλοι του, ὅπως ὁ νεαρὸς ποιητὴς ποὺ συνάντησε ὁ Ὄσκαρ Οὐάϊλντ τὸ 1898. (27) Ἡ πρώτη τρομοκρατικὴ ἐπίθεση τοῦ Ἐμὶλ Ἀνρὺ —μὲ μιὰ αὐτοσχέδια βόμβα— ἔγινε στὸ Παρίσι ἐνάντια στὰ γραφεῖα τῆς «Ἑταιρείας Ὀρυχείων Καρμώ»· ἡ ἑταιρεία αὐτὴ εἶχε καταστείλει ἐκείνη τὴ ἐποχὴ μιὰ ἀπεργία τῶν ἐργατῶν της μὲ πρωτοφανῆ ἀγριότητα. Τελικὰ ἡ βόμβα ἀνακαλύφθηκε ἀπὸ τὴν ἀστυνομία, ποὺ τὴν μετέφερε στὸ ἀστυνομικὸ τμῆμα, ὅπου ἔσκασε καὶ σκότωσε πέντε ἀστυνομικούς. Ὁ Ἀνρὺ δὲν πιάστηκε. Ὕστερα ἀπὸ ἕνα χρόνο περίπου ἔκανε μιὰ πράξη ποὺ σοκάρισε σχεδὸν ὅλο τὸν κόσμο, ἀκόμα καὶ πολλοὺς ἀναρχικούς. Τὸ βράδυ τῆς 12ης Φεβρουαρίου 1894 —μιὰ βδομάδα μετὰ τὴν ἐκτέλεση τοῦ Βαγιὰν γιὰ τὴν ἐπίθεσή του ἐνάντια στὸ Κοινοβούλιο — ὁ Ἀνρὺ ἔριξε μιὰ βόμβα σ' ἕνα καφενεῖο κοντὰ στὸ Σταθμὸ Σαὶν-Λαζὰρ τὴν ὥρα ποὺ ἕνα πλῆθος Παριζιάνοι καταστηματάρχες, ὑπάλληλοι καὶ ἐργάτες ἔπιναν ἥσυχα τὸ ποτό τους κι ἄκουγαν μουσική. Ἡ βόμβα προκάλεσε τεράστιες ζημιές· τραυματίστηκαν εἴκοσι ἄτομα κι ἕνα πέθανε στὴ συνέχεια. Ὁ Ἀνρὺ συνελήφθηκε ὕστερα ἀπὸ σύντομη καταδίωξη.

Ἡ συμπεριφορὰ τοῦ Ἐμὶλ Ἀνρὺ στὴ δίκη του καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν ἐκτέλεσή του ἀπέδειξε πὼς παρέμεινε μέχρι τέλους διανοούμενος. Οἱ πράξεις του ἦταν ἐμπνευσμένες ἀπὸ μιὰ ψυχρὴ λογικὴ καὶ ἀπὸ ἕνα ἐλεγχόμενο, φανατικὸ μίσος γιὰ τὴν κατεστημένη κοινωνία. Ὅταν τὸν ἐπιτίμησαν γιατὶ σκότωσε ἀθώους ἀνθρώπους, ἀπάντησε: «Δὲν ὑπάρχουν ἀθῶοι». (28) Τὴ θανατικὴ καταδίκη τὴ δέχτηκε μὲ τὰ λόγια: «Προκαλοῦμε τὸ θάνατο· καὶ ξέρουμε πῶς νὰ τὸν ἀντέξουμε». Ἀρνήθηκε νὰ δεχτεῖ τὴ βοήθεια ἑνὸς οἱ-

κογενειακοῦ γιατροῦ, ποὺ προσπάθησε νὰ καταθέσει ὅτι τὸ μυαλό του ἦταν διαταραγμένο ἀπὸ κάποια ἀσθένεια ὅταν ἦταν παιδί. Στὴ φυλακὴ εἶχε ἐκτεταμένες συζητήσεις μὲ τὸν διευθυντή, γιὰ τὸν ὁποῖο ἔγραψε ἕνα γλαφυρὸ δοκίμιο, ὅπου ἐκθέτει τὴν ἀναρχικὴ φιλοσοφία. Καὶ στὸ ἑδώλιο ἔκανε τὴν πιὸ σαφὴ καὶ ἀνυποχώρητη δήλωση τῆς θέσης τῆς τρομοκρατίας: «Ἤμουν πεπεισμένος πὼς ἡ ὑπάρχουσα κοινωνικὴ ὀργάνωση ἦταν κακή· ἤθελα νὰ ἀγωνιστῶ ἐνάντιά της γιὰ νὰ ἐπισπεύσω τὴν ἐξάλειψή της. Ἔφερα μαζί μου στὸν ἀγώνα ἕνα βαθὺ μίσος ποὺ γινόταν πιὸ ἔντονο κάθε μέρα ποὺ περνοῦσε ἀπὸ τὸ ἀποτρόπαιο θέαμα τῆς κοινωνίας, ὅπου ὅλα εἶναι χαμερπῆ, ὅλα εἶναι γεμάτα δειλία, ὅπου τὸ καθετὶ ἀποτελεῖ φραγμὸ γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῶν ἀνθρώπινων παθῶν, γιὰ τὶς γενναιόδωρες τάσεις τῆς καρδιᾶς, γιὰ τὴν ἐλεύθερη ροὴ τῆς σκέψης... Ἤθελα νὰ ἀποδείξω στοὺς μπουρζουάδες πὼς οἱ ἀπολαύσεις τους δὲν θὰ διαρκέσουν πολύ, πὼς οἱ ἀπαίσιοι θρίαμβοί τους θὰ τιναχτοῦν στὸν ἀέρα, πὼς ἡ χρυσή τους ἀγελάδα θὰ ἔτρεμε βίαια πάνω στὸ βάθρο της μέχρι ποὺ τὸ τελικὸ χτύπημα νὰ τὴ σωριάσει στὴ λάσπη καὶ στὰ αἵματα». Ἡ βόμβα στὸ καφενεῖο ἦταν ἡ ἀπάντηση σ' ὅλες τὶς ἀδικίες ποὺ διέπραττε ἡ ἀστικὴ κοινωνία. Οἱ ἀναρχικοὶ δὲν σέβονται τὴν ἀνθρώπινη ζωή, γιατὶ δὲν τὴν σέβονται οὔτε καὶ οἱ ἀστοί. Οἱ ἀναρχικοί, εἶπε ὁ Ἀνρύ, «δὲν νοιάζονται γιὰ τὴ σωτηρία τῆς ζωῆς τῶν ἀστῶν γυναικῶν καὶ τῶν παιδιῶν τους, γιατὶ κανεὶς δὲν νοιάζεται γιὰ τὴ σωτηρία τῆς ζωῆς τῶν γυναικῶν καὶ τῶν παιδιῶν ἐκείνων ποὺ ἀγαποῦν. Δὲν εἶναι ἀθῶα θύματα ἐκεῖνα τὰ παιδιὰ ποὺ πεθαίνουν ἀπὸ αναιμία στὶς παραγκοσυνοικίες, γιατὶ δὲν ὑπάρχει ψωμὶ στὸ σπίτι τους; Ἢ ἐκεῖνες οἱ γυναῖκες ποὺ χάνουν τὸ χρῶμα τους μέσα στὰ ἀνήλια ἐργαστήριά σας καὶ γίνονται κομμάτια γιὰ νὰ κερδίσουν σαράντα δεκάρες τὴν ἡμέρα καὶ εἶναι τυχερὲς ὅταν δὲν καταλήγουν πόρνες ἀπὸ τὴ φτώχεια· ἐκεῖνοι οἱ γέροι ποὺ σ' ὅλη τους τὴ ζωὴ τοὺς ἔχετε κάνει μηχανὲς μέσα στὴν παραγωγὴ καὶ τοὺς ρίχνετε στὰ σκουπίδια ἢ στὰ γηροκομεῖα τῶν ἀπόρων ὅταν χάνουν πιὰ τὴ δύναμή τους; Τουλάχιστον ἂς ἔχετε τὸ θάρρος νὰ παραδεχτεῖτε τὰ ἐγκλήματά σας, ἀξιότιμοι κύριοι τῆς μουρζουαζίας, καὶ νὰ συμφωνήσετε πὼς τὰ ἀντίποινά μας εἶναι ἀπόλυτα νόμιμα!» Τελικά, ὁ Ἐμὶλ Ἀνρὺ συνέδεσε σαφῶς τὶς πρά-

ξεις του μὲ τὸ διεθνὲς ἀναρχικὸ κίνημα: «Κρεμάσατε ἀνθρώπους στὸ Σικάγο, ἀποκεφαλίσατε ἄλλους στὴ Βαρκελώνη, τοὺς καρατομήσατε στὸ Μονμπρισὸν καὶ στὸ Παρίσι, ἐκεῖνο ὅμως ποὺ δὲν θὰ μπορέσετε ποτὲ νὰ ἐξολοθρεύσετε εἶναι ὁ ἀναρχισμός. Οἱ ρίζες του εἶναι πολὺ βαθιές: γεννιέται μέσα στὴν καρδιὰ μιᾶς κοινωνίας ποὺ σωριάζεται στὸ χῶμα· εἶναι μιὰ βίαιη ἀντίδραση ἐνάντια στὴν κατεστημένη τάξη πραγμάτων. Ἀντιπροσωπεύει τὶς βλέψεις τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἰσότητας ποὺ συντρίβουν τὴν ὑπάρχουσα ἐξουσία· βρίσκεται παντοῦ ὁλόγυρά σας, πράγμα ποὺ κάνει ἀδύνατο νὰ τὸν συλλάβετε. Στὸ τέλος θὰ σᾶς σκοτώσει ὅλους σας». ([29])

3

Τὸ ἀναρχικὸ κίνημα στὶς δεκαετίες τοῦ 1880 καὶ τοῦ 1890 ἦταν πραγματικὰ διεθνές, καὶ οἱ διάφορες πράξεις προπαγάνδας μὲ τὴ δράση, εἴτε γίνονταν σὰν ἀτομικὴ διαμαρτυρία ἐνάντια στὴν κοινωνία σὰν σύνολο, εἴτε στρέφονταν ἐνάντια σὲ μονάρχες καὶ πολιτικοὺς ἡγέτες, συμβόλιζαν μιὰ βαθιὰ αἴσθηση ἀνησυχίας καὶ ἐξέγερσης ἐνάντια στὴ βιομηχανικὴ κοινωνία. Οἱ συνθῆκες ποὺ ἐπικρατοῦσαν σὲ πολλὲς βιομηχανίες τόσο στὴν Εὐρώπη ὅσο καὶ στὴν Ἀμερικὴ προκαλοῦσαν ἕνα αἴσθημα πραγματικοῦ ταξικοῦ πολέμου. Παρατηρήθηκαν ξεσπάσματα βίας ποὺ ἦταν πιὸ αὐθόρμητα καὶ ἄμεσα ἀπὸ τὰ ὑπολογισμένα χτυπήματα τῶν δολοφόνων ἢ τῶν βομβιστῶν. Οἱ ἐργάτες τῆς Ἑταιρείας Ὀρυχείων Μονσώ, ποὺ δολοφόνησαν τὸν μισητὸ ἐπιστάτη, οἱ διαδηλωτὲς τοῦ Φουρμιὲ στὴ βόρεια Γαλλία ποὺ πυροβολήθηκαν τὴν Πρωτομαγιὰ τοῦ 1891, οἱ ἀπεργοὶ στὰ ὀρυχεῖα τοῦ Ρίο Τίντο στὴν Ἱσπανία ἢ οἱ ἀγρότες τῆς Σικελίας ἢ τῆς Ἀνδαλουσίας ποὺ ἐξεγέρθηκαν καὶ ἀκολούθησε ἡ καταστολή τους ἀπὸ στρατιωτικὲς δυνάμεις, ὅλα αὐτὰ δημιούργησαν μάρτυρες ποὺ τοὺς διεκδίκησαν σὰν δικούς τους οἱ ἀναρχικοί. Ὅπου ἡ κατάσταση ἔδειχνε ἀπελπιστική, ὅπου οἱ τσιφλικάδες ἢ οἱ ἐργοδότες ἦταν ἰδιαίτερα σκληροὶ καὶ ἅρπαγες, κι ὅπου ἦταν ἀφόρητες οἱ συνθῆκες δουλειᾶς, ἔβρισκαν συμπάθεια οἱ ἀναρχικὲς ἰδέες καὶ παρακινοῦσαν τοὺς

ἀνθρώπους σὲ δράση. Οἱ μελετημένες διαμαρτυρίες τῶν τρομοκρατῶν φαίνεται πὼς ἦταν τὰ σύμβολα τῆς μαζικῆς δυσαρέσκειας καὶ τοῦ ὑπόκωφου ἐπαναστατικοῦ πάθους.

Οἱ καταστάσεις αὐτὲς δὲν ἐπικρατοῦσαν μονάχα στὴν Εὐρώπη. Οἱ ἀναρχικοὶ ἀπὸ τὴν Εὐρώπη ἔφεραν τὶς ἀναρχικὲς ἰδέες στὶς ΗΠΑ καί, γιὰ λίγο τουλάχιστον, ἐπηρέασαν τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος ἐκεῖ. Ὁ πιὸ γνωστὸς ἀπόστολος τοῦ ἀναρχισμοῦ στὶς ΗΠΑ ἦταν ἕνας Γερμανός, ὁ Γιόχαν Μόστ, ποὺ ἔφτασε ἐκεῖ τὸ 1882. Ὁ Μὸστ εἶχε γεννηθεῖ στὸ Ἄουγκσμπουργκ τῆς Βαυαρίας καὶ ἦταν νόθο παιδὶ ἑνὸς φτωχοῦ ὑπαλλήλου καὶ μιᾶς γκουβερνάντας. (30) Ἀνατράφηκε ἀπὸ μιὰ μητριὰ ποὺ τὴ μισοῦσε, καὶ στὰ δεκατρία του χρόνια τοῦ ἔκαναν μιὰ ἐγχείρηση στὸ πρόσωπο ποὺ τὸν ἄφησε παραμορφωμένο — ἂν καὶ ἀργότερα μπόρεσε νὰ καλύψει ἐν μέρει τὴν παραμόρφωσή του μὲ μιὰ μεγάλη γενειάδα. Μαθήτευσε σὰν βιβλιοδέτης καὶ τὸ 1860 βρισκόταν στὴν Ἑλβετία, ὅπου προσχώρησε στὴ Διεθνῆ. Ὕστερα ἀπὸ δέκα χρόνια περίπου σοσιαλιστικῆς προπαγάνδας στὴ Γερμανία καὶ τὴν Αὐστρία, ὁπότε καὶ γιὰ πολὺ μικρὸ διάστημα διατέλεσε μέλος τοῦ γερμανικοῦ Ράϊχσταγκ, ἔφυγε γιὰ τὸ Λονδίνο τὸ 1878, μετὰ ἀπὸ μιὰ περίοδο φυλάκισης λόγω τῆς προπαγάνδας του ἐνάντια στὸν Κάϊζερ καὶ τὸν κλῆρο. Στὰ ἑπόμενα δέκα χρόνια διέκοψε τὶς σχέσεις του μὲ τοὺς Γερμανοὺς σοσιαλιστὲς καὶ ἔπαψε πιὰ νὰ πιστεύει στὴ δυνατότητα ἀποτελεσματικῆς πολιτικῆς δράσης. Διαγράφηκε ἀπὸ τὸ γερμανικὸ σοσιαλδημοκρατικὸ κόμμα, ποὺ τὰ ἑπόμενα εἴκοσι χρόνια διέγραφε ἀσύστολα ὁποιονδήποτε ὑποψιαζόταν γιὰ ὀπαδὸ κάποιας ἀναρχικῆς αἵρεσης. Ὁ Μὸστ εἶχε ἐπηρεαστεῖ ἀπὸ τὶς ἰδέες τοῦ Μπακούνιν, ἰδιαίτερα μέσω ὁρισμένων Βέλγων ὀπαδῶν τοῦ Μπακούνιν, καθὼς καὶ ἀπὸ τὸν Ὠγκὺστ Μπλανκί, τὸ βετεράνο Γάλλο ἐπαναστάτη, γιὰ τὸν ὁποῖο ἡ ἐπανάσταση ἦταν σχεδὸν αὐτοσκοπός. Στὸ Λονδίνο, ὁ Μὸστ ἄρχισε νὰ ἐκδίδει μιὰ ἐφημερίδα, τὴν Freiheit («Ἐλευθερία»), καὶ μέσα ἀπὸ κεῖ διακήρυχνε τὴ θεωρία τῆς ἄμεσης δράσης. Τὸ 1881 κλείστηκε στὴ φυλακὴ ἐξαιτίας κάποιου ἄρθρου του ὅπου ἐπιδοκίμαζε τὴ δολοφονία τοῦ τσάρου Ἀλεξάνδρου ΙΙ. Ἡ ἐφημερίδα του θεωρήθηκε ὕποπτη γιὰ ὑποκίνηση κάθε εἴδους δολοφονίας, κι ὅταν ὁ λόρδος Φρέντερικ Κάβεντις δολοφονήθηκε στὸ

Δουβλίνο ἀπὸ Ἰρλανδοὺς ἐθνικιστὲς ποὺ δὲν εἶχαν καμιὰ σχέση μὲ τὸ ἀναρχικὸ κίνημα καὶ ποὺ τοὺς στόχους τους σίγουρα ἀποδοκίμαζε ὁ Μόστ, τὰ γραφεῖα τῆς Freiheit δέχτηκαν κι ἄλλη ἐπιδρομὴ ἀπὸ τὴν ἀστυνομία καὶ πιάστηκαν δύο ἀπὸ τοὺς τυπογράφους. Ὅταν ὁ Μὸστ βγῆκε ἀπὸ τὴ φυλακὴ ἀντιλήφθηκε ὅτι κάθε παραπέρα δράση στὸ Λονδίνο ἦταν ἀδύνατη, καὶ τὸ Δεκέμβριο τοῦ 1882 μπάρκαρε γιὰ τὴν Ἀμερική.

Στὴ Γερμανία ὁ Μὸστ εἶχε ἐλάχιστη ἐπιρροή, καὶ οἱ ἀναρχικοὶ ἐκεῖ περιορίζονταν στὰ ἄτομα ἐκεῖνα ποὺ βρίσκονταν σὲ ἐπαφὴ μὲ τοὺς ὑποστηριχτὲς τοῦ Μπακούνιν καὶ τοῦ Γκυγιὼμ στὸ Ζυρά. Παρόλα αὐτὰ ἀκόμα καὶ ἡ πειθαρχικὴ ἀτμόσφαιρα τῆς Γερμανίας δὲν ἔμεινε ἐντελῶς ἀνέπαφη ἀπὸ τὴν ἐπιδημία τῆς τρομοκρατίας. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἐπιθέσεις ἐνάντια στὸν Κάϊζερ τὸ 1878, ποὺ ἦταν ἀναρχικὲς ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς μεθόδου, μολονότι οἱ δράστες τους εἶχαν ἐλάχιστη ἢ καμιὰ ἐπαφὴ μὲ τὶς ἀναρχικὲς ἰδέες καὶ ὁμάδες, ἔγιναν μιὰ-δυὸ ἀπόπειρες γιὰ προπαγάνδα μὲ τὴ δράση. Ἕνας νεαρὸς ποὺ ὀνομαζόταν Ἄουγκουστ Ράϊνσντορφ σχεδίασε νὰ ἀνατινάξει τὸ Ἐθνικὸ Μνημεῖο στὸ Ρουντεσχάϊμ στὸ Ρῆνο τὴν ἡμέρα τῶν ἐγκαινίων του, ὅπου θὰ παρεβρισκόταν ὁ Κάϊζερ καὶ οἱ πρίγκιπες. Δυστυχῶς ὅμως γιὰ τὸν Ράϊνσντορφ, χτύπησε τὸ πόδι του λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν τελετή, καὶ ἀναγκάστηκε νὰ ἐμπιστευθεῖ τὴν ὑπόθεση σὲ δυὸ συνεργάτες του, ποὺ ξέχασαν νὰ ἀγοράσουν ἕνα ἀδιάβροχο κάλυμα γιὰ τὴ βόμβα. Μιὰ καὶ ἔβρεξε γερὰ τὴ νύχτα πρὶν ἀπὸ τὴν ἀπόπειρα, ἡ βόμβα, ὅπως ἦταν φυσικό, δὲν ἔσκασε. Λίγες βδομάδες ἀργότερα ὅμως ἔγινε μιὰ ἔκρηξη στὸ ἀρχηγεῖο τῆς ἀστυνομίας τῆς Φρανκφούρτης, καὶ ὁ ἀρχηγὸς τῆς ἀστυνομίας, Ρούμπφ —ποὺ ἐνδέχεται νὰ προκάλεσε ὁ ἴδιος τὴν ἔκρηξη— κατόρθωσε μὲ συνεχεῖς ἀνακρίσεις νὰ ἀνακαλύψει, χάρη στὴν ἀδιακρισία τῶν φίλων τοῦ Ράϊνσντορφ, ὁλόκληρο τὸ ἱστορικὸ τῆς ἐκτρωματικῆς συνωμοσίας γιὰ τὴ δολοφονία τοῦ Κάϊζερ καὶ τῶν πριγκίπων. Τὸ Δεκέμβριο τοῦ 1884 συνελήφθηκε ὁ Ράϊνσντορφ καὶ ἐκτελέστηκε στὶς ἀρχὲς τοῦ 1885, φωνάζοντας πρὶν πεθάνει: «Κάτω ἡ βαρβαρότητα! Ζήτω ἡ ἀναρχία!» (31)

Ἡ ἐκδίκηση γιὰ τὸν Ράϊνσντορφ δὲν ἄργησε καὶ τόσο πολύ, γιατὶ λίγο πρὶν τὴν ἐκτέλεσή του δολοφονήθηκε ὁ ἀρχηγὸς τῆς

ἀστυνομίας, Ρούμπφ. Ἕνας νεαρὸς ἀναρχικὸς ποὺ εἶχε ἔρθει τὸν τελευταῖο καιρὸ ἀπὸ τὴν Ἑλβετία κατηγορήθηκε γιὰ τὸ φόνο, παρόλο ποὺ τὰ ἐναντίον του στοιχεῖα ἦταν ἀνεπαρκῆ καὶ ὁρκιζόταν πὼς ἦταν ἀθῶος. Ὅταν ὁ εἰσαγγελέας ζήτησε τὴ θανατικὴ ποινή, ὁ νεαρὸς κραύγασε μὲ πραγματικὰ ἀναρχικὸ στύλ: «Δὲν θὰ προλάβεις νὰ ζητήσεις κι ἄλλη θανατικὴ καταδίκη». Στὴν προκειμένη περίπτωση δὲν χρειάστηκε νὰ γίνει κάποια ἄλλη πράξη ἀναρχικῆς ἐκδίκησης, μιὰ καὶ ὁ εἰσαγγελέας σὲ πολὺ λίγο διάστημα τρελάθηκε. Ὅλες αὐτὲς οἱ περιπτώσεις ὅμως δὲν ἦταν παρὰ μεμονωμένες ἐνέργειες, καὶ πολὺ γρήγορα ἐξαφανίστηκαν ἀπὸ τὴ Γερμανία οἱ ἀναρχικὲς ἰδέες, ἐκτὸς βέβαια ἀπὸ τοὺς κύκλους τῶν μποὲμ διανοούμενων, ὅπως τοῦ Βαυαροῦ συγγραφέα Γκούσταφ Λαντάουερ καὶ ὁρισμένων διαφωνούντων σοσιαλδημοκρατῶν, ποὺ εἶχαν διαγραφεῖ ἀπὸ τὸ σοσιαλιστικὸ κόμμα γιατὶ ὑποστήριζαν τὴν ἄμεση ἐπαναστατικὴ δράση.

Στὴν Ἀμερική, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ὁ Μὸστ βρῆκε γονιμότερο ἔδαφος γιὰ τὴν προπαγάνδα του ἀπ' ὅ,τι στὴ Γερμανία ἢ τὴν Ἀγγλία. Ὅταν ἔφτασε ἐκεῖ δὲν εἶχε περάσει πολὺς καιρὸς ποὺ εἶχαν γίνει ἀπεργίες σ' ὅλη τὴ χώρα, καὶ τὸ κίνημα γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ ὀχτάωρου βρισκόταν στὴν ἄνθησή του. Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς πρόσφατους μετανάστες, ἰδιαίτερα οἱ Ρῶσοι καὶ οἱ Ἰταλοί, εἶχαν φέρει μαζί τους τὶς ἀναρχικὲς πεποιθήσεις τους καὶ διατηροῦσαν ἐπαφὲς μὲ ἄλλους ἀναρχικοὺς στὴν πατρίδα τους. (Μιὰ ὁμάδα Ἰταλῶν ἀναρχικῶν στὸ Πάτερσον, στὸ Νιοὺ Τζέρσεϋ σχεδίασε καὶ ἐκτέλεσε τὴ δολοφονία τοῦ βασιλιὰ Οὐμβέρτου Ι τὸ 1900). Στὸν σκληρὸ κόσμο τοῦ ἀνερχόμενου ἀμερικάνικου καπιταλισμοῦ μιὰ ἁπλὴ ἐργοστασιακὴ διαμάχη μποροῦσε εὔκολα νὰ μετατραπεῖ σὲ πραγματικὸ πόλεμο ἀνάμεσα στοὺς ἐργοδότες καὶ τοὺς ἐργάτες, ὅπως ὅταν, λογουχάρη, οἱ ἀπεργοὶ στὰ χαλυβουργεῖα τῆς Ἑταιρείας Κάρνεγκυ στὴν Πενσυλβανία πῆραν μέρος σὲ μιὰ μάχη ἐκ παρατάξεως ἐνάντια στοὺς ἄνδρες ποὺ εἶχαν προσληφθεῖ ἀπὸ τὴ ἐργοδοσία γιὰ τὸ σπάσιμο τῆς ἀπεργίας. Ὁ Μὸστ ἄρχισε νὰ ἐκδίδει τὴν Freiheit σὰν γερμανόφωνη ἀναρχικὴ ἐφημερίδα καὶ πολὺ γρήγορα ὑπῆρχαν ἰταλικὰ καὶ ἰσπανικὰ περιοδικὰ ποὺ προπαγάνδιζαν τὶς ἰδέες καὶ τὶς μεθόδους τῆς ἀναρχικῆς κοινωνικῆς ἐπανάστασης καθὼς καὶ ἄλλα ἀναρχικὰ περιο-

δικὰ στὰ Γαλλικά, τὰ Τσέχικα καὶ τὰ Ἑβραϊκα. Στὴν οὐσία, στὴ διάρκεια αὐτῶν τῶν χρόνων τὸ ἀναρχικὸ κίνημα στὶς ΗΠΑ ἦταν ἀπόλυτα ξενοφερμένο· καὶ οἱ διαβόητοι ὑποκινητὲς ἔβγαζαν τοὺς φλογισμένους λόγους τους στὰ Γερμανικά, τὰ Ρωσικά, τὰ Ἰταλικὰ ἢ τὰ Ἑβραϊκα. Ἡ βιαιότητα αὐτῆς τῆς προπαγάνδας καὶ ἡ σαφὴς ὑποκίνηση σὲ δράση ποὺ περιεῖχαν μπροσοῦρες ὅπως τοῦ Μόστ, «Ἡ ἐπιστήμη τοῦ ἐπαναστατικοῦ πολέμου» («ἐγχειρίδιο μὲ ὁδηγίες γιὰ τὴν χρήση καὶ προετοιμασία νιτρογλυκερίνης, δυναμίτη, πυρίτιδας, ἐκρηκτικοῦ ὑδράργυρου, βομβῶν, πυροσωλήνων, δηλητηρίων κλπ») ([32]), βοήθησαν γιὰ νὰ θεωροῦνται οἱ ἀναρχικοὶ ὑπεύθυνοι γιὰ κάθε βίαιη ἀναταραχή. Οἱ ἀναρχικὲς διαδηλώσεις, μαζὶ μὲ τὴ μαύρη σημαία ποὺ εἶχε γίνει τώρα πιὰ τὸ ἐπίσημο ἔμβλημα τῶν ἀναρχικῶν, προκαλοῦσαν σχεδὸν πάντοτε τὴν ὑποψία ὅτι θὰ κατέληγαν σὲ κάτι χειρότερο· ὅταν μάλιστα οἱ ἀναρχικὲς ἐφημερίδες δημοσίευαν ἐξορκισμοὺς σὰν τὸν ἀκόλουθο: «Δυναμίτης! Ἀπ' ὅλα τὰ καλὰ πράματα, τοῦτο εἶναι τὸ καλύτερο. Χῶστε ἀρκετὲς λίμπρες ἀπὸ τοῦτο τὸ καλὸ ὑλικὸ σ' ἕνα σωλήνα... βουλῶστε τὶς δυὸ ἄκρες, βάλτε ἕνα καψούλι μέσα σ' ἕνα φυτίλι, τοποθετῆστε το κάπου κοντὰ σὲ πλούσιους τεμπέληδες ποὺ ζοῦνε ἀπὸ τὸν ἱδρώτα ἄλλων ἀνθρώπων, κι ἀνάψτε τὸ φυτίλι. Τὸ ἀποτέλεσμα θὰ εἶναι ἱκανοποιητικό, τὶ ὡραῖος κρότος!... Μιὰ λίμπρα ἀπὸ τοῦτο τὸ ἀνώτερο ὑλικὸ κάνει νὰ φαίνονται ἀνίκανα χιλιάδες ψηφοδέλτια — καὶ μὴν τὸ ξεχνᾶτε!» ([33])

Σ' αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ἀτμόσφαιρα συνέβη ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ γνωστὰ περιστατικὰ στὴν ἱστορία τοῦ ἀμερικανικοῦ ἀναρχισμοῦ. Τὸ 1886 ἡ κατάσταση στὸ Σικάγο ἦταν τεταμένη: ἡ πόλη ἦταν τὸ ἐπίκεντρο τῆς κινητοποίησης γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ ὀχτάωρου· ὑπῆρχε μιὰ ὁμάδα ἀπὸ δραστήριους ἀναρχικούς, βασικὰ γερμανικῆς καταγωγῆς· καὶ εἶχαν γίνει συχνὲς συγκρούσεις ἀνάμεσα στοὺς ἀπεργοὺς καὶ τοὺς ἀπεργοσπάστες στὰ ἐργοστάσια ΜακΚόρμικ. Ἦταν στὸ Σικάγο ποὺ γιορτάστηκε γιὰ πρώτη φορὰ ἡ Πρωτομαγιὰ σὰν ἡμέρα ἐργατικῶν διαδηλώσεων καὶ παρόλο ποὺ ἡ 1η Μαΐου 1886 εἶχε περάσει ἥσυχα, δυὸ μέρες ἀργότερα ἡ ἀστυνομία ἄρχισε νὰ πυροβολεῖ κατὰ τὴ διάρκεια μιᾶς σύγκρουσης στὰ ἐργοστάσια ΜακΚόρμικ. Ἀποτέλεσμα, ἡ τοπικὴ γερμανικὴ

ἀναρχικὴ ἐφημερίδα «Arbeiterzeitung» («Ἐργατικὴ Ἐφημερίδα»), δημοσίευσε ἕνα κύριο ἄρθρο τοῦ ἀρχισυντάκτη Ὄγκαστ Σπάϊς μὲ τίτλο, «Ἐκδίκηση! Ἐργάτες! Στὰ Ὅπλα!» Ταυτόχρονα, προγραμματίστηκε μιὰ συγκέντρωση διαμαρτυρίας στὸ Χαϋμάρκετ, ἕναν μεγάλο ἀνοιχτὸ χῶρο, ὅπου, ὅπως ἀναγγέλθηκε μὲ τὴν προκήρυξη, «Θὰ παρευρεθοῦν καλοὶ ὁμιλητὲς γιὰ νὰ καταγγείλουν τὶς τελευταῖες θηριωδίες τῆς ἀστυνομίας, τοὺς πυροβολισμοὺς ἐνάντια στοὺς συντρόφους μας ἐργάτες χτὲς τὸ ἀπόγευμα». (34)

Ἡ συγκέντρωση προχώρησε ἀρκετὰ ἥσυχα καὶ πρὸς τὸ τέλος τὸ ξέσπασμα μιᾶς δυνατῆς καταιγίδας ἔκανε πολλοὺς ἀπὸ τὸ πλῆθος νὰ φύγουν. Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ἡ ἀστυνομία διέταξε τὴ διάλυση τῆς συγκέντρωσης, ἐνῶ μιλοῦσε ὁ Σάμουελ Φήλντεν, ἕνας ἀπὸ τοὺς ἡγέτες τῆς διαδήλωσης. Ὁ Φήλντεν ἀρνήθηκε καὶ δήλωσε πὼς ἡ συγκέντρωση ἦταν ἀπόλυτα εἰρηνικὴ καὶ δὲν διασάλευε τὴν τάξη. Ὁ ἐπικεφαλῆς τῆς ἀστυνομίας ἐπέμεινε καὶ ἐκείνη τὴ στιγμὴ ρίχτηκε μιὰ βόμβα μέσα στὸ πλῆθος. Σκοτώθηκε ἕνας ἀστυφύλακας καὶ κάμποσοι ἄλλοι τραυματίστηκαν, καὶ ἡ ἀστυνομία ἄρχισε νὰ πυροβολεῖ: στὴ σύγχυση ποὺ ἐπακολούθησε σκοτώθηκαν ἢ τραυματίστηκαν κι ἄλλοι ἀστυφύλακες καὶ διαδηλωτές. Τὸ θέμα τῆς εὐθύνης γιὰ τὴν ἀρχικὴ βόμβα δὲν ξεκαθαρίστηκε ποτέ· ὅπως πολὺ συχνὰ σὲ τέτοια ἐπεισόδια προβλήθηκαν ἰσχυρισμοὶ πὼς ἦταν προβοκατόρικη πράξη ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς ἀστυνομίας.

Ἀμέσως κατέλαβε τὴν πόλη βίαιος πανικὸς ἀνάλογος μὲ τοὺς «κόκκινους πανικοὺς» ποὺ συνέβαιναν πολλὰ χρόνια μετὰ στὶς ΗΠΑ. Σύμφωνα μ' ἕνα δημοσιογράφο τῆς ἐποχῆς: «Οἱ καλοὶ ἄνθρωποι ξέχασαν τὴ λογικὴ καὶ ἀπαιτοῦν κραυγαλέα ἐκδίκηση». (35) Ἡ ἀστυνομία ἀποφάσισε νὰ συλλάβει ἐννιὰ γνωστοὺς ἀναρχικοὺς ὑποκινητὲς καὶ συγγραφεῖς. Ἀπ' αὐτοὺς οἱ δύο δὲν βρέθηκαν· ἕνας ἀπ' αὐτούς, ὁ Σνάουμπελτ, ποὺ ἐνδέχεται καὶ νὰ ἔριξε πράγματι τὴ βόμβα, ἐξαφανίστηκε· ἕνας ἄλλος, ὁ Ἄλμπερτ Πάρσονς, παραδόθηκε ἀργότερα γιὰ νὰ συμμεριστεῖ τὴν τύχη τῶν συντρόφων του. Στὸ ἑδώλιο παρουσιάστηκαν ὀκτὼ ἄνθρωποι κατηγορούμενοι γιὰ τὴ δολοφονία τοῦ ἀστυφύλακα· ὕστερα ἀπὸ τὴ δίκη ποὺ ἀπηχοῦσε μὲ ἀκρίβεια τὴ διάθεση τῆς κοινῆς γνώμης

γιὰ ἐκδίκηση καὶ ὄχι τὴν ἀπόδοση ἀμερόληπτης δικαιοσύνης, τέσσερεις ἀπὸ τοὺς κατηγορούμενους καταδικάστηκαν σὲ θάνατο καὶ οἱ ὑπόλοιποι σὲ μεγάλες ποινὲς φυλάκισης. Ἕνας ἀπ' αὐτούς, ὁ Λίνγκ, ἦταν πραγματικὰ γνήσιος τρομοκράτης ποὺ εἶχε φτιάξει βόμβες, ἀλλὰ δὲν ὑπῆρχε καμιὰ ἀπόδειξη ὅτι εἶχε σχέση μὲ τὴ βόμβα στὸ Χαιϋμάρκετ. Οἱ ἀποδείξεις ἐνάντια στοὺς ὑπόλοιπους ἦταν σχεδὸν ἀνύπαρκτες. Οἱ κατηγορούμενοι ἀμφισβήτησαν τὴν ἁρμοδιότητα τοῦ δικαστήριου καὶ χρησιμοποίησαν μιὰ δεύτερη δίκη γιὰ νὰ βγάλουν τολμηροὺς ἀναρχικοὺς λόγους. Ὁ Πάρσονς μιλοῦσε ἐπὶ ὀκτὼ ὥρες καὶ ὁ Φήλντεν ἐπὶ τρεῖς, ἐνῶ ὁ Σβὰμπ μίλησε γιὰ «μιὰ κοινωνικὴ κατάσταση ὅπου ὅλα τὰ ἀνθρώπινα ὄντα κάνουν τὸ σωστὸ γιὰ τὸν ἁπλὸ λόγο ὅτι αὐτὸ εἶναι σωστὸ καὶ μισοῦν τὸ ἄδικο ἁπλῶς γιατὶ εἶναι ἄδικο». (36) Ὁ Λίνγκ ἐκδήλωσε τὴν περιφρόνησή του γιὰ «τὴν "τάξη" σας, τοὺς νόμους σας, γιὰ τὴ στηριγμένη στὴ βία ἐξουσία σας». (37)

Παρόλες τὶς ἐκκλήσεις πρὸς τὰ ἀνώτερα δικαστήρια καὶ τὶς αἰτήσεις γιὰ χάρη —ἀνάμεσά τους καὶ μιὰ ὑπογραμμένη ἀπὸ ἐπιφανεῖς συγγραφεῖς ὅπως ὁ Μπέρναρ Σῶ καὶ ὁ Ὄσκαρ Οὐάϊλντ — οἱ τέσσερεις ἀπὸ τοὺς κατηγορούμενους ἐκτελέστηκαν, ἀποδείχνοντας τὶς ἀναρχικὲς πεποιθήσεις τους καὶ διεκδικώντας σκόπιμα τὴ θέση τοῦ μάρτυρα: ἕνας ἀπ' αὐτοὺς ἰδιαίτερα, ὁ Ὤγκαστ Σπάϊς, ἔγινε πλατιὰ γνωστὸς γιὰ τὰ δραματικά του λόγια στὸ ἰκρίωμα: «Θὰ ἔρθει μιὰ ἐποχὴ ποὺ ἡ σιωπή μας στὸν τάφο θὰ εἶναι πιὸ ἰσχυρὴ ἀπὸ τὶς φωνές ποὺ στραγγαλίζετε σήμερα» (38) Ἐξαιτίας αὐτῶν τῶν γεγονότων συνελήφθηκε ὁ Γιόχαν Μόστ, ἀφοῦ μίλησε σὲ μιὰ συγκέντρωση συμπαράστασης στὴ Νέα Ὑόρκη. Σ' ὅλη τὴν ὑπόλοιπη ζωή του μπαινόβγαινε στὶς φυλακές, προσπαθώντας νὰ διατηρήσει τὴν ἔκδοση τῆς ἐφημερίδας του Freiheit καὶ παίρνοντας μέρος σὲ διαμάχες μὲ ἄλλους ἀναρχικούς, τόσο Ἀμερικανοὺς ὅσο καὶ ξένους. Ὁρισμένες ἀπ' αὐτὲς τὶς διαμάχες ἦταν ἰδιαίτερα σκληρές· σὲ κάποια συγκέντρωση ἡ θυελλώδης καὶ ἀτρόμητη Ἔμμα Γκόλντμαν προσπάθησε νὰ τὸν χτυπήσει. Μέχρι τὸ θάνατό του τὸ 1906, ὁ Γιόχαν Μόστ παρέμεινε ἀκούραστος καὶ ἀφοσιωμένος προπαγανδιστής, ποὺ τὸ ἀνατρεπτικό του μήνυμα ἔδειχνε ἐντελῶς ἀντίθετο μὲ τὴ φιλόπονη «μικρο

αστική» φύση του, ταυτόχρονα στοργικός καὶ γκρινάρης, γενναιόδωρος καὶ καχύποπτος.

Ἡ δίκη τοῦ Σικάγο φλόγισε τὴ φαντασία πολλῶν νεαρῶν ἐπαναστατῶν καὶ μεταρυθμιστῶν. Ἡ νεαρὴ Ρωσοεβραία Ἔμμα Γκόλντμαν, ποὺ εἶχε ἤδη βιώματα ἀπὸ τὴ σκληρότητα τῆς ζωῆς τῆς ἀμερικανικῆς ἐργατικῆς τάξης, καταπιάστηκε παθιασμένα μὲ τὴν ἀναρχικὴ κινητοποίηση καὶ προπαγάνδα καὶ ξεκίνησε μιὰ σταδιοδρομία ποὺ θὰ ἦταν μακρόχρονη καὶ ταραχώδης. (39) Ὁ φίλος της, ὁ Ἀλεξάντερ Μπέρκμαν, Ρῶσος κι αὐτός, ἀγανάκτησε τόσο πολὺ μὲ τὴν ἀνταπεργία τῆς ἑταιρείας Κάρνεγκυ στὰ ἐργοστάσιά της στὴν Πενσυλβανία ποὺ ἀποφάσισε νὰ σκοτώσει τὸν Χένρυ Κλαίυ Φρίκ, πρόεδρο τοῦ διοικητικοῦ συμβουλίου. Στὴ συνέχεια, αὐτός, ἡ Ἔμμα Γκόλντμαν κι ἕνας νεαρὸς ἀναρχικὸς ζωγράφος —ζοῦσαν ὅλοι μαζὶ σὰν «ἰψενικὸ τρίγωνο», διατηρώντας ἕνα κατάστημα παγωτῶν στὸ Γουορτσέστερ τῆς Μασσαχουσέτης— σχεδίασαν τὴ δολοφονία· καὶ ἀφήνοντας τὴν Ἔμμα στὴ Νέα Ὑόρκη γιὰ νὰ συγκεντρώσει χρήματα μὲ κάθε μέσο —ἔκανε καὶ μιὰ ἀποτυχημένη ἀπόπειρα πορνείας— ὁ Μπέρκμαν ξεκίνησε γιὰ τὴν πραγματοποίηση τῆς ἀποστολῆς τους. Κατάφερε νὰ μπεῖ μέσα στὸ γραφεῖο τοῦ Φρίκ, ἀλλὰ δὲν μπόρεσε παρὰ νὰ τὸν τραυματίσει. Συνελήφθηκε καὶ καταδικάστηκε σὲ εἰκοσιδύο χρόνια φυλάκιση. Ἡ Ἔμμα Γκόλντμαν κινήθηκε δραστήρια γιὰ νὰ πετύχει συμπαράσταση γιὰ τὸ μετριασμὸ τῆς ποινῆς του, ἀλλὰ ὁ Μπέρκμαν ἀποφυλακίστηκε τελικὰ μόνο τὸ 1906.

Στὸ μεταξύ, τὸ 1901 ὁ πρόεδρος Οὐΐλλιαμ ΜακΚίνλεϋ δολοφονήθηκε στὸ Μπάφαλο ἀπὸ ἕναν νεαρὸ πολωνικῆς καταγωγῆς ποὺ ὀνομαζόταν Τσόλγκοτς. Ὁ Τσόλγκοτς, κατὰ πάσα πιθανότητα, δὲν ἦταν μέλος καμιᾶς ἀναρχικῆς ὀργάνωσης καὶ φαίνεται πὼς ἐνήργησε ἀπὸ μόνος του, παρακινημένος ἀποκλειστικὰ ἀπὸ κάποια ἐσωτερικὴ αἴσθηση καταδίωξης καὶ ἀδικίας. Εἶχε παρακολουθήσει, ὅμως, κάποια διάλεξη τῆς Ἔμμα Γκόλντμαν, καὶ ἐκείνη ξεκίνησε ἀμέσως μιὰ ἔντονη περιοδεία διαλέξεων σὲ συμπαράστασή του, παρόλο ποὺ δὲν τὸν ἤξερε καὶ δήλωσε πὼς δὲν ἐπιδοκίμαζε τὴ δολοφονία τοῦ προέδρου. Ὁ Τσόλγκοτς ἐκτελέστηκε καὶ ἡ Ἔμμα Γκόλντμαν συνελήφθηκε, ὅπως καὶ ὁ Μόστ, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι εἶχε πρὶν πολὺ καιρὸ ταχθεῖ ἐνάντια στὴν ἀ-

τομική τρομοκρατία, καὶ παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἀντιπάθειά του γιὰ τὸν Μπέρκμαν εἶχε συντείνει στὴ ρήξη τῶν σχέσεών του μὲ τὴν Γκόλντμαν, ποὺ ἦταν κάποτε ἀφοσιωμένη ὑποστηρίχτριά του καὶ προηγουμένως, σύμφωνα μὲ τὰ λόγια της, εἶχε φτάσει στὸ σημεῖο νὰ γίνει ἐρωμένη του.

Ἡ δολοφονία τοῦ προέδρου ΜακΚίνλεϋ ἔπεισε τὶς ἀρχὲς πὼς ὑπῆρχε πράγματι ἀναρχικὸς κίνδυνος. Ὁ Θήοντορ Ρούσβελτ κατήγγειλε τὸ γεγονὸς στὸ λόγο του στὸ Κογκρέσο τὸ Δεκέμβριο τοῦ 1901 καὶ τὸ Κογκρέσο θέσπισε ἕνα νόμο ποὺ ἀπέκλειε ἀπὸ τὶς ΗΠΑ ὁποιοδήποτε ἄτομο «δὲν πιστεύει ἢ ἐναντιώνεται σὲ ὅλες τὶς ὀργανωμένες κυβερνήσεις». Ὁ φόβος γιὰ τὸν ἀναρχισμὸ παρέμεινε ζωντανὸς μέχρι καὶ τὴ δεκαετία τοῦ 1920, ὅπως ἀπέδειξε ἡ δίκη «Σάκκο καὶ Βαντζέτι»· παρόλο ὅμως ποὺ οἱ δραστήριες ἀναρχικὲς ὁμάδες ἐξακολούθησαν νὰ ἀκμάζουν ἀνάμεσα στοὺς μετανάστες καὶ παρόλο ποὺ ἀρκετοὶ διανοούμενοι συναρπάστηκαν ἀπὸ τὶς ἀναρχικὲς θεωρίες ἢ ἀπὸ τὴν προσωπικότητα τῆς Ἔμμα Γκόλντμαν, στὴν οὐσία εἶχαν ἐγκαταλειφθεῖ οἱ ἀτομικὲς πράξεις τρομοκρατίας, καὶ βασικὰ τὸ ἀναρχικὸ πνεῦμα διατήρησε σημαντικὴ ἐπιρροὴ στὶς ΗΠΑ γιὰ πάρα πολλὰ χρόνια μόνο μὲ τὴν ἄμεση δράση μέσα στὸ χῶρο τῆς βιομηχανίας.

Γενικά, ὅμως, ἡ ἐμπειρία δύο δεκαετιῶν «προπαγάνδας μὲ τὴν δράση» ἀνάγκασε ὅλους τοὺς ἀναρχικοὺς στὴν Εὐρώπη καὶ τὴν Ἀμερικὴ νὰ ξανασκεφτοῦν τὸ ζήτημα τῶν μεθόδων καὶ τῶν σκοπῶν τους. Παρὰ τὴν προσωρινὴ ἀντίδραση μετὰ τὴν Κομμούνα καὶ παρὰ τὶς ἐπανερχόμενες κρίσεις τῆς καπιταλιστικῆς οἰκονομίας, στὸ τέλος τοῦ 19ου αἰώνα ὁ νομικὸς καὶ συνταγματικὸς μηχανισμὸς γιὰ τὴν ἐπίτευξη κοινωνικῶν μεταρυθμίσεων καὶ οἰκονομικῶν βελτιώσεων ἦταν πολὺ πιὸ ἀποτελεσματικὸς ἀπ' ὅ,τι ὑπῆρξε στὴν ἐποχὴ τῆς βιομηχανικῆς ἐπανάστασης. Στὶς περισσότερο ἀναπτυγμένες χῶρες φαινόταν πιὸ λογικὸ νὰ προσχωρήσει κανεὶς σὲ κάποιο πολιτικὸ κόμμα ἢ συνδικάτο καὶ νὰ κινητοποιηθεῖ νόμιμα γιὰ μερικὲς μεταρυθμίσεις παρὰ νὰ καταφύγει στὶς ἀποκαλυπτικὲς χειρονομίες τῶν ἀναρχικῶν. Πράγματι, ἡ ἄμεση βιαιότητα τῶν ἀναρχικῶν ἐξακολούθησε νὰ ἀσκεῖ κάποια γοητεία μόνο σὲ χῶρες ὅπως στὴν Ἱσπανία, ὅπου ἦταν σχεδὸν ἀνύπαρκτη ἡ δυνατότητα ἀνοιχτῆς ἐργατικῆς πολιτικῆς δράσης.

Ἐξάλλου ἡ προπαγάνδα μὲ τὴ δράση μποροῦσε εὔκολα νὰ μετατραπεῖ σὲ προπαγάνδα ἐναντίον καὶ ὄχι ὑπὲρ τῶν ἀναρχικῶν ἰδεῶν. Ὅπως ἔγραφε τὴν ἐποχὴ τῆς δίκης τοῦ Ἐμὶλ Ἀνρὺ ὁ Ὀκτὰβ Μιρμπώ, ἕνας Γάλλος συγγραφέας τῆς δεκαετίας τοῦ 1890 ποὺ συμπαθοῦσε ἰδιαίτερα τὸν ἀναρχισμό: «Ἕνας θανάσιμος ἐχθρὸς τοῦ ἀναρχισμοῦ δὲν θὰ μποροῦσε νὰ καταφέρει καλύτερο πλῆγμα ἐνάντιά του ἀπ' ὅ,τι ὁ Ἐμὶλ Ἀνρὺ ὅταν πέταξε τὴν ἀνεξήγητη βόμβα του ἀνάμεσα σὲ εἰρηνικοὺς ἀνώνυμους ἀνθρώπους ποὺ εἶχαν πάει γιὰ μιὰ μπύρα πρὶν κοιμηθοῦν... Ὁ Ἐμὶλ Ἀνρὺ δηλώνει, ἰσχυρίζεται, διακηρύχνει πὼς εἶναι ἀναρχικός. Εἶναι πιθανό. Ἀλλὰ ὁ ἀναρχισμὸς ἔχει γερὲς πλάτες, σὰν τὸ χαρτὶ ἀντέχει τὰ πάντα. Σήμερα εἶναι τῆς μόδας νὰ διεκδικοῦν κάποια σχέση μαζί του οἱ ἐγκληματίες, ὅταν μάλιστα ἔχουν διαπράξει κάποιο ἀρκετὰ καλὸ ἔγκλημα... Κάθε πλευρὰ ἔχει τοὺς ἐγκληματίες της καὶ τοὺς φρενοβλαβεῖς της, γιατὶ κάθε πλευρὰ ἔχει ἀνθρώπινα ὄντα».(40) Δὲν ἦταν ὅλοι οἱ ἀναρχικοὶ διανοούμενοι τόσο ἀνυποχώρητοι στὴν ἀπὸ μέρους τους καταδίκη τῆς τρομοκρατίας, ἀλλὰ ὅλοι τους εἶχαν συνείδηση τοῦ διλήμματος ποὺ παρουσιαζόταν. Ὁ Γιόχαν Μὸστ θεωροῦσε ὅλες τὶς ἐγκληματικὲς ἐνέργειες ἀναπόφευκτο ἀποτέλεσμα τῆς ὑπάρχουσας κοινωνίας. «Ἀναγνωρίζω ἕναν "ἄγριο" ἀναρχικὸ σὲ κάθε ἐγκληματία, ἀνεξάρτητα ἂν τὸν συμπαθῶ ἢ ὄχι, γιατὶ ἕνας τέτοιος ἄνθρωπος, ἀκόμα κι ὅταν δρᾶ γιὰ δικό του ὄφελος, εἶναι ἁπλῶς προϊὸν τῆς ἐποχῆς του».(41) Ὁ Ἐλιζὲ Ρεκλύ, ὁ ἐπιφανὴς γεωγράφος καὶ ἄνθρωπος μὲ πραγματικὲς ἐπιστημονικὲς ἱκανότητες, ποὺ περιέβαλε τὶς ἀναρχικὲς πεποιθήσεις του μὲ τοὺς ἠθικοὺς ἐνδοιασμοὺς τοῦ οὐγενότικου παρελθόντος του, ἀπέφυγε ὁποιαδήποτε κρίση: «Ὅταν ἕνα ἀπομονωμένο ἄτομο, ἔξαλλο ἀπὸ ὀργὴ παίρνει τὴν ἐκδίκησή του ἐνάντια στὴν κοινωνία ποὺ τὸ ἀνέθρεψε ἄσχημα, τὸ ἔθρεψε ἄσχημα καὶ τὸ συμβούλεψε ἀκόμη πιὸ ἄσχημα, τί μπορῶ νὰ πῶ ἐγώ; Εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα τρομακτικῶν δυνάμεων, οἱ συνέπειες βαθιὰ ριζωμένων παθῶν, τὸ ξέσπασμα τῆς δικαιοσύνης στὰ πρωτόγονα στάδιά της. Νὰ ταχθῶ ἐνάντια σὲ τοῦτο τὸν ἄτυχο ἄνθρωπο καὶ ἔτσι νὰ δικαιώσω, ἔστω καὶ ἔμμεσα, τὸ σύστημα ταπείνωσης καὶ καταπίεσης ποὺ τὸν συνθλίβει μαζὶ μὲ ἑκατομμύρια συνανθρώπους του — ποτέ!»(42) Πρόκειται γιὰ στάση ποὺ

ἐνόχλησε τὸν Ζὰν Γκράβ, τὸν ἐκδότη τῆς La Révolte, τοῦ ὁποίου ἡ πίστη στὸν ἑαυτό του σὰν θεματοφύλακα τῶν πραγματικῶν ἀναρχικῶν ἰδανικῶν καὶ θεωριῶν τοῦ ἐξασφάλισε τὸ παρατσούκλι «ὁ πάπας τῆς ὁδοῦ Μουφτάρ». «Ὅσον ἀφορᾶ τὴν ἀνοχή του καὶ τὴν καλοσύνη του», ἔγραφε γιὰ τὸν Ρεκλύ, «πρέπει νὰ παραδεχτῶ πὼς ἀρκετὲς φορὲς μοῦ δίνουν στὰ νεῦρα καὶ συχνὰ ἦταν ἡ αἰτία νὰ τσακωθοῦμε γιὰ διάφορα θέματα προπαγάνδας... Ἔχουν τὸ δικαίωμα οἱ ἠλίθιοι καὶ οἱ ἀπατεῶνες νὰ καταστρέφουν τὶς ἰδέες ποὺ ὑπερασπιζόμαστε;... Ἔχουμε διαφωνήσει πάρα πολλὲς φορές γιὰ τὸ ζήτημα τῆς κλοπῆς. "Κλέφτες", μοῦ ἔγραψε κάποτε, εἴμαστε ὅλοι, κι ἐγὼ μάλιστα ὁ ἀρχικλέφτης, μιὰ καὶ δουλεύω γιὰ ἕναν ἐκδότη, προσπαθώντας νὰ κερδίσω δέκα ἢ εἴκοσι φορὲς περισσότερα ἀπὸ ὅσα κερδίζει ἕνας τίμιος ἄνθρωπος. Καθετὶ εἶναι ληστεία». ([43])

Παρόλα αὐτὰ ἡ τρομοκρατία εἶχε ἀποτελέσματα· καὶ σὰν μέθοδος συγκέντρωσης προσοχῆς σ' ἕνα σκοπὸ ἐξακολουθεῖ νὰ ἐφαρμόζεται. Οἱ παρισινὲς ἐφημερίδες τῆς δεκαετίας τοῦ 1960 μὲ τὶς εἰδήσεις τους γιὰ τὶς τρομοκρατικὲς ἐνέργειες τοῦ OAS θυμίζουν πολὺ τὶς ἐφημερίδες τοῦ τέλους τοῦ προηγούμενου αἰώνα. Ἡ τρομοκρατία, ἀκόμα κι ἂν δημιούργησε ἐχθροὺς γιὰ τοὺς ἀναρχικούς, προκάλεσε βαθὺ καὶ ἔντονο φόβο μέσα στὴν ψυχὴ τῶν «ἀξιοσέβαστων» ἀνθρώπων. Αὐτὸ καθαυτὸ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ τρομοκρατικὲς πράξεις, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ κίνητρο ἢ τὸ σκοπό τους, ἐκτελοῦνταν ἀπὸ ἄτομα ἢ ἀπὸ πολὺ μικρὲς ὁμάδες ἔκανε πολὺ δύσκολη τὴν ἔρευνα καὶ τὰ προληπτικὰ μέτρα ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς ἀστυνομίας. Ἡ γαλλικὴ ἀστυνομία, σύμφωνα μὲ τὶς ἔρευνες τοῦ Μαιτρὸν ποὺ ἀποσαφήνισαν μὲ φοβερὴ ζωντάνια πολλὰ στοιχεῖα γιὰ τὸ ἀναρχικὸ κίνημα στὸ τέλος τοῦ αἰώνα, ὑπολόγισε πὼς ὑπῆρχαν στὴ Γαλλία περίπου 1.000 δραστήριοι ἀναρχικοὶ ἀγωνιστὲς καὶ 4.500 συμπαθοῦντες ποὺ διάβαζαν τακτικὰ τὶς ἀναρχικὲς ἐφημερίδες, ἀλλὰ ὑπῆρχαν καὶ 100.000 ἄνθρωποι ποὺ συμπαθοῦσαν ἀσαφῶς τοὺς ἀναρχικοὺς καὶ μέχρι τὸ σημεῖο νὰ εἶναι ἕτοιμοι νὰ ὑποστηρίξουν παθητικὰ τοὺς σκοπούς τους. Ἀφοῦ ὅμως δὲν ὑπῆρχε κάποια συγκεκριμένη ὀργάνωση ἦταν ἰδιαίτερα δύσκολος ὁ ἔλεγχος τοῦ κινήματος, ἐφόσον μάλιστα οἱ τρομοκρατικὲς πράξεις δὲν ἦταν συχνὰ ἔργο γνωστῶν ἀγωνιστῶν καὶ ἔτσι

οἱ δράστες παρέμεναν ἀσύλληπτοι. Σὲ αὐτὲς τὶς συνθῆκες οἱ γνωστοὶ ἐκφραστὲς τῆς ἀναρχικῆς θεωρίας —λογουχάρη ὁ Κροπότκιν, ὁ Μαλατέστα, ὁ Ἐλιζὲ Ρεκλὺ ἢ ὁ Γιόχαν Μόστ— θεωροῦνταν ἀναπόφευκτα ὑπεύθυνοι, ἀκόμα κι ἂν ἦταν ἀδύνατο νὰ ἀποδειχθεῖ ὁτιδήποτε ἐνάντιά τους. Τὸ χάσμα ἀνάμεσα στὴ θεωρία καὶ τὴν πράξη ποτὲ δὲν φαίνεται νὰ ὑπῆρξε μεγαλύτερο ἀπ' ὅ,τι μεταξὺ τῶν ἤρεμων, σχολαστικῶν καὶ βαθυστόχαστων ἀνθρώπων, ὅπως τὸν Κροπότκιν, ποὺ ζοῦσε ἥσυχα στὸ Χάρροου, στὸ Μπρούμλεϋ ἢ στὸ Μπράϊτον, δίνοντας διαλέξεις στὴ Βασιλικὴ Γεωγραφικὴ Ἑταιρεία καὶ κάνοντας παρέα μὲ τὸν Οὐΐλλιαμ Μόρρις καὶ τὸν Γκ. Φ. Γουώτς, (*) καὶ ἐκείνων πού, σὰν τὸν Ραβασὸλ ἢ τὸν Ἐμὶλ Ἀνρύ, περιφρόνησαν ἀνοιχτὰ τὴν κοινωνία, κάνοντας πράξεις τυφλῆς καὶ βάρβαρης τρομοκρατίας.

Αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ἐποχὴ ποὺ ἡ «προπαγάνδα μὲ τὴ δράση» ἔκανε γνωστὸ τὸν ἀναρχισμὸ σὰ δόγμα ἐπαναστατικῆς δράσης, οἱ στοχαστὲς τοῦ κινήματος προσπαθοῦσαν χωρὶς μεγάλη ἐπιτυχία νὰ τὸν μετατρέψουν σὲ σεβαστὴ πολιτικὴ φιλοσοφία. Τὸ πρόβλημα ἦταν πῶς ἐκεῖνοι ποὺ γοητεύονταν ἀπὸ τὴν ἀπεριόριστη αἰσιοδοξία τῆς ἀναρχικῆς θεωρίας ἦταν οἱ ἄνθρωποι ποὺ ἐξοργίζονταν καὶ κλονίζονταν περισσότερο ἀπὸ τὴν ἀδιάκριτη σκληρότητα τῆς προπαγάνδας μὲ τὴ δράση ἢ καὶ κάθε ἄλλης μορφῆς βίαιης ἐπαναστατικῆς δράσης. Εἶναι χαρακτηριστικὸ τοῦ χάσματος ποὺ ἐπικρατοῦσε ἀνάμεσα στὴν ἀναρχικὴ θεωρία καὶ τὴν τρομοκρατικὴ πρακτικὴ τὸ γεγονὸς ὅτι ὅταν ὁ ἀρχισυντάκτης τῆς δέκατης ἔκδοσης τῆς Ἐγκυκλοπαίδειας Μπριτάνικα κάλεσε τὸν Κροπότκιν νὰ γράψει τὸ λῆμμα γιὰ τὸν ἀναρχισμό, ἔνιωσε ὑποχρεωμένος, ὁ ἀρχισυντάκτης, νὰ προσθέσει μιὰ ὑποσημείωση ποὺ ἀνέφερε τὰ ἀκόλουθα: «Εἶναι σημαντικὸ νὰ λάβουμε ὑπόψη μας ὅτι ὁ ὅρος «Ἀναρχικὸς» ἀναπόφευκτα χρησιμοποιεῖται ἐκτεταμένα ἀπὸ τὸ κοινὸ σὲ σχέση μὲ τοὺς δράστες ὁρισμένων δολοφονικῶν ἐνεργειῶν», καὶ πρόσθεσε μιὰ περίληψη τῶν «βασικῶν σύγχρονων "ἀναρχικῶν" περιστατικῶν», μιὰ καὶ ὁ Κροπότκιν εἶχε παραλείψει νὰ τὰ ἀναφέρει. Στὶς ἀρχὲς ὅμως τοῦ 20οῦ αἰώνα ἔγιναν σοβαρὲς

* Ἀκόμα καὶ ὁ Στεπνιάκ, δηλωμένος ἐπαγγελματίας ἐπαναστάτης, εἰδικευμένος στὰ ἐγχειρίδια ἀνταρτοπολέμου καὶ αὐτοσχέδιων βομβῶν, συνήθιζε νὰ προσκαλεῖ γιὰ τσάι κορίτσια ἀπὸ τὴν Ὀξφόρδη. (Σ.τ.Σ.).

προσπάθειες νὰ ἐπιλυθοῦν τὰ προβλήματα ποὺ εἶχε ἀντιμετωπίσει τὸ ἀναρχικὸ κίνημα στὴ δεκαετία τοῦ 1980: ἀναζητήθηκε τρόπος γιὰ νὰ συνδυαστεῖ ἡ ἐμπιστοσύνη στὴν ὀρθολογικὴ συνεργασία καὶ στὴ διαφωτισμένη πρόοδο μὲ τὴν πίστη στὴν ἐξαγνιστικὴ ἀξία τῆς ἐπαναστατικῆς πράξης, καὶ γιὰ νὰ μετατραπεῖ ἕνα βασικὰ ἀπειθάρχητο ἀτομικιστικὸ πιστεύω σὲ ἀποτελεσματικὴ βάση γιὰ πρακτικὴ δράση.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ VI

Ἅγιοι καὶ ἐπαναστάτες

«Εἶμαι ἕνας ἀπὸ τοὺς χιλιάδες νεαροὺς τῆς δικῆς μου κοινωνικῆς τάξης... ποὺ μέσα στὸ μυαλό τους ζυμώνονται συγκεκριμένες ἰδέες. Τίποτε ἀπ' ὅλα αὐτὰ ποὺ μὲ ἀφοροῦν δὲν εἶναι πρωτόφαντο. Εἶμαι πολὺ νέος καὶ ξέρω ἐλάχιστα πράγματα· ἔχουν περάσει ἐλάχιστοι μῆνες ἀπὸ τότε ποὺ ἄρχισα νὰ συζητῶ γιὰ τὶς δυνατότητες τῆς κοινωνικῆς ἐπανάστασης μὲ ἀνθρώπους ποὺ ἔχουν σκεφτεῖ τὸ ὅλο ζήτημα πολὺ περισσότερο ἀπ' ὅτι θὰ μποροῦσα νὰ εἶχα κάνει ἐγώ. Εἶμαι μιὰ ἁπλὴ σταγόνα, κατέληξε ὁ Ὑάκινθος, μέσα στὴ σκοτεινὴ ἀπεραντοσύνη τοῦ λαοῦ. Τὸ μόνο ποὺ ἰσχυρίζομαι πὼς ἔχω εἶναι καλὴ πίστη καὶ τεράστια ἐπιθυμία γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς δικαιοσύνης.»

Χένρυ Τζέημς: «Ἡ Πριγκίπισσα Καζαμασίνα».

«Εἶμαι πενήντα χρονῶν κι ἔζησα πάντοτε ἐλεύθερος· ἀφῆστε με νὰ τελειώσω τὴ ζωή μου ἐλεύθερος· ὅταν θὰ εἶμαι νεκρός, ἕνα πράγμα νὰ ποῦνε γιὰ μένα: 'Δὲν ἀνῆκε σὲ καμιὰ σχολή, σὲ καμιὰ ἐκκλησία, σὲ κανένα ἵδρυμα, σὲ καμιὰ ἀκαδημία, κι ἀκόμα σὲ κανένα καθεστὼς ἐκτὸς ἀπὸ τὸ καθεστὼς τῆς ἐλευθερίας.'»

Γκυστὰβ Κουρμπέ, ὅταν ἀρνήθηκε τὸ παράσημο τῆς Λεγεώνας τῆς Τιμῆς.

1

Στὴ δεκαετία τοῦ 1890, σ' ὅλη τὴν Εὐρώπη, οἱ νέες ἰδέες καὶ τὰ νέα κινήματα ἀμφισβητοῦσαν τὶς πολιτικές, ἠθικὲς καὶ καλλιτεχνικὲς ἀξίες τῆς προηγούμενης γενιᾶς. Ὅσο περισσότερο ἔδειχνε νὰ ἐπεκτείνεται ἡ βιομηχανικὴ κοινωνία, τόσο περισσότερο ἄρχιζαν νὰ συνειδητοποιοῦν οἱ ἄνθρωποι τὶς ἀνεπάρκειές της. Ὅσο πλουσιότεροι γίνονταν οἱ πλούσιοι, κι ὅσο πιὸ σταθερὰ καὶ φιγουράτα γίνονταν τὰ ἐξωτερικὰ δείγματα τοῦ πλούτου τους, τόσο μεγαλύτερο ἔδειχνε τὸ χάσμα ποὺ ὑπῆρχε ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς καὶ

τὴν ἐργατικὴ τάξη· οἱ διανοούμενοι καὶ οἱ καλλιτέχνες δυσαρεστοῦνταν ὁλοένα καὶ περισσότερο μὲ τὶς κοινωνικὲς ἀξίες τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας. Ὅσο ἡ ἠθικὴ καὶ ἡ συμβατικότητα τῆς κοινωνίας φαινόταν σὲ πολλοὺς νὰ καταπνίγει τὴν ἀτομικὴ ἔκφραση καὶ νὰ ἀναγκάζει τοὺς ἀνθρώπους νὰ ὑποκρίνονται, τόσο ἡ ἰδέα τῆς ὁλοκληρωτικῆς ἐξέγερσης ἐνάντια στὴν κατεστημένη τάξη πραγμάτων ἀποκτοῦσε προσωπικὴ καθὼς καὶ κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ σημασία. Τὸ τέλος λοιπὸν τοῦ 19ου αἰώνα καὶ ἡ ἀρχὴ τοῦ 20οῦ φάνηκαν ὅτι συμβόλιζαν τὴ δυνατότητα μιᾶς νέας κοινωνικῆς καὶ ἠθικῆς τάξης πραγμάτων γιὰ τὸ μέλλον.

Ἐνῶ ὁ ἀναρχισμός, ὅπως ἦταν φυσικό, εἶχε ἐπιρροὴ στοὺς ἐργάτες ἐκείνων τῶν χωρῶν ποὺ εἶχαν στερηθεῖ τὴ δυνατότητα εἰρηνικῶν ἀλλαγῶν καὶ μεταρυθμίσεων, στοὺς διανοούμενους τῶν μεγάλων πόλεων τῆς δυτικῆς Εὐρώπης φαίνεται πὼς πρόσφερε μιὰ πολιτικὴ θεωρία ποὺ μποροῦσε νὰ συνδυάζει τὸ ὅραμα γιὰ μιὰ δίκαιη κοινωνία μὲ τὴν ἐξασφάλιση τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀτόμου· καὶ ἐκεῖνοι οἱ καλλιτέχνες καὶ συγγραφεῖς ποὺ πίστευαν στὴ μποέμικη ἀπόριψη τῶν ἀστικῶν συμβάσεων, θεώρησαν τὸν ἀναρχισμὸ —καὶ ἰδιαίτερα τὴν «προπαγάνδα μὲ τὴ δράση»— συγκλονιστικὸ παράδειγμα ὁλοκληρωτικῆς ἐξέγερσης. Πρόθυμοι γιὰ κοινωνικὲς ἀλλαγὲς καὶ βίαια συναισθήματα, πολλοὶ νεαροὶ διανοούμενοι, γιὰ κάποιο διάστημα τουλάχιστον, ἦταν ἕτοιμοι νὰ ἀκολουθήσουν ἀδιάκριτα τὸν Κροπότκιν ἢ τὸν Νίτσε, ἢ νὰ περάσουν ἀπὸ τὸν ἀναρχισμὸ σὲ διάφορες μορφὲς βίαιου ἐθνικισμοῦ. (Ἀργότερα, καθὼς μὲ τὸ πέρασμα τῶν χρόνων μαραινόταν ἡ παθιασμένη τους ἐπιθυμία γιὰ δράση κι ἀναπτυσσόταν ἡ αἴσθησή τους γιὰ αὐτὸ ποὺ εἶναι πραγματοποιήσιμο, πολλοὶ στράφηκαν στὰ πιὸ ἀνιαρὰ μονοπάτια τῆς ὀρθόδοξης σοσιαλδημοκρατίας). Ὅπως εἶπε ὁ Λεὸν Μπλούμ: «Ὁλόκληρη ἡ φιλολογικὴ γενιά, στὴν ὁποία ἀνῆκα, εἶχε γοητευθεῖ ἀπὸ τὴν ἀναρχικὴ θεωρία». (1)

Ἀπὸ τὶς φυσιογνωμίες ποὺ ἐπηρέασαν τοὺς ἀναρχικούς, τόσο ἐκείνους ποὺ ἐπιζητοῦσαν τὴν πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ ἐπανάσταση ὅσο καὶ ἐκείνους ποὺ ἤθελαν νὰ ἐξασφαλίσουν τὸ ἀπαραβίαστο τοῦ ἀτόμου ἐνάντια στὴν ἀνωνυμία τῆς βιομηχανικῆς κοινωνίας καὶ στὴν ὑποκρισία καὶ τὸν καταναγκασμὸ τῆς ἀστικῆς «βικτωριανῆς» ἠθικῆς, ὁ Πιότρ Κροπότκιν ἦταν ἴσως ὁ πιὸ σημαντικός. Ὅταν

ἐγκαταστάθηκε τελικὰ στὴν Ἀγγλία τὸ 1886 ἦταν 44 χρονῶν· τὰ χρόνια ὅμως ποὺ πέρασε στὴ φυλακὴ εἶχαν κλονίσει τὴν ὑγεία του καὶ ἡ ἐποχὴ ποὺ ἦταν δραστήριος ἡγέτης ἑνὸς ἐπαναστατικοῦ κινήματος ἦταν πιὰ ξεπερασμένη. Στὴν πραγματικότητα, παρόλο ποὺ πρὶν φύγει ἀπὸ τὴ Ρωσία ὑποστήριζε τὴ δημιουργία ἔνοπλων ὁμάδων γιὰ τὴν ὑποκίνηση τῆς ἐπανάστασης τῶν χωρικῶν καὶ παρόλο ποὺ εἶχε συμμεριστεῖ τὶς ἐλπίδες πολλῶν ἀναρχικῶν στὶς δεκαετίες τοῦ ἑβδομήντα καὶ τοῦ ὀγδόντα ὅτι ἡ ἐπανάσταση βρισκόταν πολὺ κοντά, στράφηκε γρήγορα στὴν πεποίθηση, ποὺ εἶχε ἀντλήσει ἀπὸ τὸν Ν.Β. Τσαϊκόφσκυ, ὅτι ὁ σκοπὸς τῆς ἐπανάστασης θὰ μποροῦσε νὰ προωθηθεῖ μόνο μὲ τὴν ἔντυπη προπαγάνδα καὶ ὅτι μιὰ παράνομη μπροσούρα ἄξιζε πολὺ περισσότερο ἀπὸ τὴ βόμβα τοῦ τρομοκράτη ἢ τὸ μαχαίρι τοῦ δολοφόνου.

Τὸ 1886 εἶχε ἤδη ὑποστεῖ τὶς συνέπειες τῶν πεποιθήσεών του. Εἶχε περάσει δυὸ χρόνια κλεισμένος στὸ φρούριο Πετερπαυλὸσκ στὴν Πετρούπολη καὶ τρία χρόνια σὰν πολιτικὸς κρατούμενος στὴ Γαλλία· οἱ καταδίκες αὐτὲς καθὼς καὶ δραματικὴ ἀπόδρασή του ἀπὸ τὴ Ρωσία τὸν εἶχαν μεταβάλει σὲ θρυλικὴ φυσιογνωμία τῶν ἐπαναστατικῶν κύκλων. Σ' αὐτὰ τὰ χρόνια, ἐπίσης, εἶχε μελετήσει καὶ ἐρευνήσει ἀκόμα περισσότερο τὴ φύση τῆς κοινωνικῆς ἀλλαγῆς. Οἱ προσωπικές του ἐμπειρίες ἀπὸ τὴ ζωὴ στὴ φυλακὴ τὸν εἶχαν κάνει παθιασμένο ὑποστηριχτὴ τῶν μεταρυθμίσεων τοῦ σωφρονιστικοῦ συστήματος· στὴν οὐσία, σ' ὅλη τὴν ὑπόλοιπη ζωή του ἦταν ἐλάχιστα τὰ καλοπροαίρετα φιλελεύθερα κινήματα ποὺ δὲν ἐξασφάλισαν τὴ συμπάθειά του καὶ καμιὰ συγκέντρωση ἢ ἐπιστολὴ διαμαρτυρίας ἐνάντια στὴν ἀδικία δὲν ἦταν ὁλοκληρωμένη χωρὶς τὴν παρουσία ἢ τὴν ὑπογραφή του. Στὴν Ἀγγλία, ὅπου ἔζησε σὲ ἀρκετὰ δύσκολες συνθῆκες —τὰ κτήματά του στὴ Ρωσία εἶχαν κατασχεθεῖ— ἔγινε σεβαστὸς καὶ δημοφιλής· ἡ ἁπλότητα καὶ ἡ εἰλικρίνειά του ἐντυπωσίαζαν ἀκόμα καὶ ἐκείνους ποὺ διαφωνοῦσαν μὲ τὶς ἀπόψεις του καὶ κατέληξε νὰ θεωρεῖται σὰν ἕνα εἶδος ἀναρχικοῦ ἁγίου, ποὺ ἡ ἀκεραιότητα καὶ ἡ καλοσύνη του μποροῦσαν νὰ προβληθοῦν σὰν ἐπιχειρήματα ἐνάντια στὴ βία καὶ τὴν τρομοκρατία μὲ τὴν ὁποία ἦταν συνδεδεμένο τὸ ἀναρχικὸ κίνημα στὰ μάτια τῆς κοινῆς γνώμης. Ὅπως ἔγραψε ὁ μεγάλος Δανὸς κριτικὸς Γκέοργκ Μπραντές: «Σπάνια ὑπῆρξαν τόσο ἀν-

θρώπινοι καὶ τόσο ἤπιοι ἐπαναστάτες... Δὲν ἦταν ποτὲ ὁ ἐκδικητής· ἦταν πάντοτε μάρτυρας. Δὲν ἐπέβαλε στοὺς ἄλλους θυσίες· θυσιαζόταν ὁ ἴδιος». (2)

Στὴν Ἀγγλία ὁ Κροπότκιν ἔγινε φίλος μὲ ριζοσπάστες ὅλων τῶν ἀποχρώσεων. Σεβόταν καὶ ἀγαποῦσε τὸν Οὐΐλλιαμ Μόρρις, ἀλλὰ δὲν μποροῦσε νὰ συμφωνήσει μὲ τὴν ἀπόριψη ἀπὸ μέρους του τῶν μηχανῶν καὶ τῆς τεχνολογικῆς προόδου, μιὰ καὶ γιὰ τὸν Κροπότκιν, ὅπως καὶ γιὰ τὸν Γκόντουϊν, οἱ μηχανὲς θὰ ἀπελευθέρωναν τελικὰ τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ ἀναρίθμητα κουραστικὰ καὶ ἐξευτελιστικὰ καθήκοντα. «Τὸ μίσος τοῦ Οὐΐλλιαμ Μόρρις γιὰ τὶς μηχανές», ἔγραφε, «ἀποδείχνει πὼς ἡ ποιητική του μεγαλοφυΐα δὲν μπορεῖ ν' ἀντιληφθεῖ τὴ δύναμη καὶ τὴν ὀμορφιὰ τῶν μηχανῶν». (3) Ἦταν φίλος διαφόρων συνδικαλιστῶν ἡγετῶν ὅπως τοῦ Μπὲν Τίλετ καὶ τοῦ Τὸμ Μάν, καὶ εἶχε ἐντυπωσιαστεῖ πολὺ ἀπὸ τὴν ἀλληλεγγύη καὶ τὴν ἀμοιβαία πίστη τῶν λιμενεργατῶν τοῦ Λονδίνου κατὰ τὴ διάρκεια τῆς γενικῆς ἀπεργίας τοῦ 1889. Ταυτόχρονα, τὰ γεωγραφικά του κείμενα τὸν ἔκαναν ἀξιοσέβαστο στοὺς ἀκαδημαϊκοὺς κύκλους — κάποτε κυκλοφόρησε ἡ φήμη πὼς θὰ τοῦ πρόσφεραν ἕδρα διδασκαλίας στὸ Καίμπριτζ. Συμμετεῖχε σὲ δεξιώσεις τῆς Βασιλικῆς Γεωγραφικῆς Ἑταιρείας καὶ ἀρνιόταν ἐπίμονα νὰ σηκωθεῖ καὶ νὰ πιεῖ στὴν ὑγεία τῆς βασίλισσας. Μέχρι τὸ τέλος τῆς ζωῆς του παρέμεινε συνεπὴς στὴν ἄρνησή του νὰ ἀναγνωρίσει τὸ κράτος ἢ νὰ ἀποδεχτεῖ ὁτιδήποτε ἀπ' αὐτό. Ὅταν τελικὰ ἐπέστρεψε στὴ Ρωσία τὸ 1917, ἀρνήθηκε νὰ πάρει μέρος στὴν προσωρινὴ κυβέρνηση καί, πάλι, μετὰ τὴν κατάληψη τῆς ἐξουσίας ἀπὸ τοὺς μπολσεβίκους, δὲν ἀποδέχτηκε τὴν προσφορὰ ἀπὸ μέρους τοῦ Λουνατσάρσκυ μιᾶς δημόσιας ἐπιχορήγησης μὲ ἀντάλλαγμα τὴν ἀνατύπωση τῶν ἔργων του. Ἡ μοναδικὴ φορὰ στὴ σταδιοδρομία του ποὺ θεωρήθηκε ἀσυνεπὴς ἀπὸ ὁρισμένους φίλους του καὶ ὀπαδούς του ἦταν στὸν Πρῶτο Παγκόσμιο Πόλεμο, ὅταν ὑποστήριξε ὁλόθερμα τὸν πόλεμο ἐνάντια στὴ Γερμανία. Συμμεριζόταν τὴν ἀπέχθεια τοῦ Μπακούνιν γιὰ τοὺς Γερμανοὺς καὶ τὴ λαϊκιστική του πίστη στὶς ἔμφυτες ἀρετὲς τοῦ ρωσικοῦ λαοῦ, καὶ πίστευε, ὅπως κι ὁ Μπακούνιν στὰ 1870, ὅτι ἡ νίκη τῶν Γερμανῶν θὰ σήμαινε τὴν ἐνίσχυση τοῦ μιλιταριστικοῦ, πειθαρχικοῦ κράτους, ποὺ ἐξακολουθοῦσε νὰ τὸ μισεῖ. Ἡ

στάση του κατέληξε σὲ διακοπὴ τῶν σχέσεών του μὲ παλιοὺς συνεργάτες του, ὅπως τὸν Μαλατέστα, ποὺ ἐξακολουθοῦσε νὰ πιστεύει ὅτι ὁ ἄνθρωπος «δὲν θὰ ἔπρεπε ποτὲ νὰ πολεμάει ἐκτὸς κι ἂν πρόκειται γιὰ τὴν κοινωνικὴ ἐπανάσταση», (4) καὶ προκάλεσε ἐπίσης ἐκφράσεις περιφρόνησης ἀπὸ ἀντίπαλους ἐπαναστάτες: ὁ Στάλιν, λογουχάρη, ἔγραψε, «ὁ γέρο - ἠλίθιος θὰ πρέπει νὰ ἔχασε τὸ μυαλό του». (5)

Στὴν πραγματικότητα, ὁ Κροπότκιν, παρόλη τὴν ἀπέχθειά του γιὰ τὴν τρομοκρατία —«στὰ χείλια του ἡ λέξη "νετσαγιεφισμὸς" γινόταν πάντοτε ἰσχυρότατη μομφή», ἔγραψε ἕνας ἀπὸ τοὺς ὑποστηριχτές του (6) — πίστευε πὼς σὲ συγκεκριμένες καταστάσεις ἦταν δικαιολογημένη ἡ χρήση τῆς βίας καὶ πὼς θὰ μποροῦσε κάλλιστα νὰ εἶναι τὸ μοναδικὸ μέσο γιὰ τὴν πραγμάτωση τῆς ἐπανάστασης. Ὅταν ἔφτασαν τὰ νέα γιὰ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1905 στὴ Ρωσία ἄρχισε νὰ ἐξασκεῖται μ' ἕνα ντουφέκι στὴ σκοποβολὴ μήπως καὶ βρισκόταν κάποια εὐκαιρία νὰ ἐπιστρέψει στὴ Ρωσία γιὰ νὰ ἀγωνιστεῖ. Αὐτὸ ἀκριβῶς ἦταν ἕνα ἀπὸ τὰ θέματα ποὺ τὸν χώριζαν ἀπὸ τὸν Τολστόϋ, τοῦ ὁποίου τὶς ἀπόψεις συμπαθοῦσε ἰδιαίτερα καὶ γιὰ τὸν ὁποῖο ἔτρεφε μεγάλο θαυμασμό. Ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στὶς ἀναρχικὲς καὶ τολστοϊκὲς θέσεις ἔχει διατυπωθεῖ ξεκάθαρα ἀπὸ κάποιον ἀνώνυμο συγγραφέα ποὺ ἔγραψε τὴν εἰσαγωγὴ σὲ μιὰ μπροσούρα τοῦ Τολστόϋ μὲ τίτλο «Ὁ πόλεμος καὶ ἡ καταναγκαστικὴ στρατιωτικὴ θητεία»· ἡ μπροσούρα ἐκδόθηκε τὸ 1896 ἀπὸ τὴν ἀναρχικὴ Bibliothèque des Temps Nouveaux, μὲ τὴν ὁποία συνεργαζόταν ὁ Κροπότκιν, ὁ Ζὰν Γκρὰβ καὶ ὁ Ἐλιζὲ Ρεκλύ. Ὁ Τολστόϋ εἶναι ἀναρχικός, βεβαιώνει ὁ συγγραφέας: «Διακηρύχνει ὅπως ὅλοι μας πὼς κάθε κυβέρνηση λειτουργεῖ μὲ παθολογικὸ τρόπο καὶ μὲ τὴν ἴδια της τὴ φύση διαφθείρει ὁτιδήποτε ἐλέγχει· ἀρνεῖται ἀπὸ τὰ πρὶν πὼς κάθε νόμος, κανονισμὸς ἢ θέληση ἀπὸ τὰ πάνω μπορεῖ νὰ ἔχει ἰσχὺ γιὰ τὸ καλὸ τῶν ἀνθρώπων· ἀποστρέφεται τὸ στρατιωτικὸ σύστημα σὰν ἐντελῶς ἀντίθετο μὲ κάθε αἴσθημα ἐλευθερίας καὶ δικαιοσύνης· ἀλλὰ ἀπαρνεῖται κάθε ἀντίσταση ἐνάντια στὸ κακό. Ἀποκαλεῖ τὸν ἑαυτό του χριστιανὸ ἀναρχικό... Ὅσο γιὰ μᾶς, ἡ φράση («στρέψε καὶ τὴν ἄλλην παρειάν») ποὺ ἀποδίδεται στὸν προφήτη τῆς Ναζαρέτ, φαίνεται καθαρὴ βδελυγμία... Κάθε ἄν-

θρωπος ἄξιος τοῦ ὀνόματός του πρέπει νὰ ἀντιστέκεται ὅσο μπορεῖ, ὄχι γιὰ τὸν ἑαυτό του, ἀλλὰ γιὰ ὅλα τὰ ἀνθρώπινα ὄντα ποὺ ἐκπροσωπεῖ· θὰ τὰ ἐξευτελίσει μὲ τὴ δειλία του καὶ θὰ τὰ ἐξευγενίσει μὲ τὸ θάρρος του. Ἡ ἀρχαία ρωμαϊκὴ παροιμία παραμένει γιὰ πάντα ἡ ἔκφραση τῆς ἀλήθειας: 'Ενάντια στὸν ἐχθρὸ ἡ ἀντεπίθεση εἶναι αἰώνια'. Ἀντεπίθεση, ὄχι ἐκδίκηση, γιατὶ ξέρουμε καλὰ τὴν καθοριστικὴ ἐπίδραση τῶν συνθηκῶν καὶ δὲν νιώθουμε μίσος γιὰ κανέναν». (7)

Ὁ ἴδιος ὁ Κροπότκιν σ' ἕνα γράμμα του σὲ κάποιον Ἄγγλο φίλο του πρὶν ἀπὸ λίγα χρόνια εἶχε ἐκφράσει παρόμοια ἄποψη γιὰ τὴν ἐκδίκηση: «Μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ἡ ἐκδίκηση δὲν εἶναι αὐτοσκοπός. Σίγουρα δὲν εἶναι. Εἶναι ἀ ν θ ρ ώ π ι ν η ὅμως, καὶ ὅλες οἱ ἐξεγέρσεις εἶχαν καὶ θὰ ἔχουν γιὰ πολὺ καιρὸ τέτοιο χαρακτήρα. Στὴν πραγματικότητα ἐ μ ε ῖ ς δὲν ἔχουμε ὑποφέρει ἀπὸ τὶς διώξεις ποὺ ὑπέφεραν αὐτοί, οἱ ἐργάτες· ἐμεῖς ποὺ ἀπομονωνόμαστε στὰ σπίτια μας καὶ δὲν ἀκοῦμε οὔτε βλέπουμε τὰ ἀνθρώπινα δεινά, δ ὲ ν ε ἴ μ α σ τ ε ο ἱ κ ρ ι τ ὲ ς ὅλων ἐκείνων ποὺ ζοῦν μέσα σ' αὐτὴ τὴν κόλαση... Ἐγὼ προσωπικὰ μισῶ αὐτὲς τὶς ἐκρήξεις, ἀλλὰ δὲν μπορῶ νὰ φερθῶ σὰ δικαστής, δὲν μπορῶ νὰ καταδικάσω αὐτοὺς ποὺ ἀπελπίζονται... Ἕνα μονάχα θέλω νὰ πῶ — ἡ ἐκδίκηση δὲν πρέπει νὰ ἀνυψωθεῖ στὸ ἐπίπεδο τῆς θ ε ω ρ ί α ς. Κανένας δὲν ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ παρακινήσει τοὺς ἄλλους σὲ κάτι τέτοιο, ἂν ὅμως νιώθει ἔντονα ὅλη αὐτὴ τὴν κόλαση καὶ κάνει κάποια ἀπελπισμένη πράξη, ἄστε τον νὰ κριθεῖ ἀπὸ τ' ἀδέρφια του, ἀπὸ τοὺς ἴσους του, ἀπὸ ἐκείνους ποὺ ὑφίστανται μαζί του τὰ δεινὰ τοῦ παρία». (8)

Τὸ δίλημμα τοῦ Κροπότκιν ἦταν τὸ ἑξῆς: ἀπὸ τὴ δική του πείρα στὴ Ρωσία εἶχε διαπιστώσει πὼς ὑπῆρχαν συχνὰ περιστάσεις ὅπου μιὰ βίαιη ἐξέγερση πρόσφερε τὴ μοναδικὴ δυνατότητα ἀλλαγῆς, ἐνῶ ταυτόχρονα, ἡ ἰδιοσυγκρασία του καὶ οἱ πεποιθήσεις του τὸν ἔκαναν νὰ ἀπεχθάνεται μιὰ τέτοια προοπτική. Φοβόταν πάντοτε μήπως ἀναγκαζόταν ἡ ἐπανάσταση νὰ χρησιμοποιήσει τὶς μεθόδους τοῦ κράτους, αὐτοῦ τοῦ κράτους ποὺ σκόπευε νὰ καταστρέψει. «Ἡ τρομοκρατία», ἔγραφε στὸ βιβλίο του «Ἡ Μεγάλη Γαλλικὴ Ἐπανάσταση», «εἶναι πάντοτε μέθοδος τῆς κυβέρνησης». (9) Καὶ ἐπαναλάμβανε διαρκῶς ὅτι ὁ ὅρος «ἐπαναστα-

τική κυβέρνηση» ἀποτελοῦσε ἐννοιολογικὴ ἀντίφαση, ἐφόσον μιὰ ἐπανάσταση ἔχει σὰν στόχο τὴν κατάργηση τῆς κυβέρνησης. Παρόλα αὐτὰ ἀρνήθηκε νὰ δεχτεῖ πὼς ἡ μὴ-βία μποροῦσε νὰ ἀνεχθεῖ σὲ ἀρχὴ δράσης, πράγμα ποὺ δέχτηκε ὁ Τολστόϋ καὶ ἀργότερα θὰ τὸ δεχόταν καὶ ὁ Γκάντι. Καὶ τοῦτο γιατὶ κατὰ τὴ γνώμη του ὑπῆρχαν ὁρισμένες τόσο ἀπελπιστικὲς καταστάσεις ποὺ ἡ βία ἦταν τὸ μικρότερο κακό· ἔτσι λοιπὸν ἡ ὑποστήριξη ποὺ πρόσφερε ὁ Κροπότκιν στοὺς συμμάχους στὴ διάρκεια τοῦ Πρώτου Παγκόσμιου Πόλεμου δὲν εἶναι τόσο παράξενη ἢ τόσο ἀσυνεπὴς ὅσο φαίνεται μὲ πρώτη ματιά.

Ὁ Κροπότκιν καὶ ὁ Τολστόϋ δὲν συναντήθηκαν ποτέ, ἀλλὰ ὁ Τολστόϋ ἤξερε πολὺ καλὰ ποιὰ ἦταν ἡ θέση τοῦ Κροπότκιν. «Ἡ ἐπιχειρηματολογία του ὑπὲρ τῆς βίας», ἔγραφε, «δὲν νομίζω πὼς ἐκφράζει τὶς ἀπόψεις του, ἀλλὰ μόνο τὴν πίστη του στὸ λάβαρο ποὺ ὑπερασπίστηκε τόσο τίμια σ' ὅλη του τὴ ζωή». (10) Καὶ ὁ Κροπότκιν μὲ τὴ σειρά του ἀντιλήφθηκε τὴ σημασία τῶν ἐνεργειῶν τοῦ Τολστόϋ: τὸ ὅτι ἐγκατέλειψε τελικὰ τὸ σπίτι του καὶ ἀπέριψε ὅλες τὶς ἐγκόσμιες ἀξίες. «Δὲν παραξενεύομαι ποὺ μαθαίνω», ἔγραψε πρὸς τὸ τέλος τῆς ζωῆς τοῦ Τολστόϋ, «πὼς ὁ Τολστόϋ ἀποφάσισε νὰ ἀποσυρθεῖ σὲ μιὰν ἀγροικία ὅπου θὰ μπορεῖ νὰ συνεχίσει τὴ διδασκαλία του χωρὶς νὰ εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ βασίζεται στὴν ἐργασία κάποιου ἄλλου γιὰ νὰ ἐξασφαλίσει τὰ πολυτελῆ ἀγαθὰ τῆς ζωῆς γι' αὐτὸν καὶ τὴν οἰκογένειά του. Εἶναι ἡ ἀναπόφευκτη ἔκβαση τοῦ τρομεροῦ ἐσωτερικοῦ δράματος ποὺ ἔζησε τὰ τελευταῖα τριάντα χρόνια — τοῦ δράματος ποὺ ζοῦν χιλιάδες διανοούμενοι στὴ σημερινὴ κοινωνία. Εἶναι ἡ πραγματοποίηση τῆς ἐπιθυμίας ποὺ εἶχε ἐδῶ καὶ τόσον καιρό». (11)

Ὁ Κροπότκιν διέφερε ἀπὸ τὸν Τολστόϋ, γιατὶ ἀρνιόταν νὰ ἀποδεχτεῖ τὴ μὴ βία σὰν θεωρητικὴ ἀρχή. Διέφερε ἐπίσης καὶ γιατὶ ἀπέριπτε τὸν χριστιανισμὸ ἀκόμα καὶ μὲ τὴν ἀναρθόδοξη μορφὴ ποὺ τοῦ ἔδινε ὁ Τολστόϋ. Βασικὰ θεωροῦσε τὸν ἑαυτό του ἐπιστήμονα· ἡ κοινωνική του φιλοσοφία καὶ τὸ ἠθικό του σύστημα πίστευε πὼς βασίζονταν σὲ καθαρὰ ἐμπειρικὲς παρατηρήσεις. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν πρώτων ἐξορμήσεών του στὴ Σιβηρία εἶχε πεισθεῖ πὼς οἱ ἄνθρωποι ἐργάζονται καλύτερα ὅταν εἶναι ὅλοι μαζὶ καὶ πετυχαίνουν περισσότερα πράγματα ὅταν συνεργάζονται ἐ-

λεύθερα καὶ ἴσα: οἱ ἄνθρωποι ποὺ τὸν συνόδευαν στὶς ἐξερευνήσεις του ἀνταποκρίνονταν μὲ μεγαλύτερη προθυμία ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ συνειδητοποιοῦσαν ὅτι ὁ Κροπότκιν δὲν χρησιμοποιοῦσε τὴν κοινωνική του θέση καὶ τὰ προνόμιά του σὰν ἀριστοκράτης καὶ ἀξιωματικὸς γιὰ νὰ ἐξασφαλίσει τὴν ὑποταγή τους. Οἱ πρωτόγονες φυλὲς ποὺ μελέτησε φαίνεται πὼς εἶχαν ἔθιμα καὶ ἔνστικτα ποὺ ρύθμιζαν τὴν κοινωνικὴ ζωή τους χωρὶς νὰ ἀπαιτεῖται καμιὰ κυβέρνηση καὶ κανένας νόμος. Γιὰ τὸν Κροπότκιν, ἡ πρωτόγονη κοινωνία, ἀντὶ νὰ εἶναι σύγκρουση κατὰ τὸ πρότυπο τοῦ Χόμπς καὶ πόλεμος ὅλων ἐνάντια σ' ὅλους, ἀποδείχνει ὅτι ἡ συνεργασία καὶ ἡ «ἀμοιβαία βοήθεια» εἶναι ἡ φυσικὴ κατάσταση τοῦ ἀνθρώπου, ὅταν δὲν διαφθείρεται ἀπὸ τὴν κυβέρνηση καὶ τοὺς νόμους ποὺ πηγάζουν ἀπὸ τὴν «ἐπιθυμία τῆς ἄρχουσας τάξης νὰ προσφέρει διάρκεια στὰ ἔθιμα ποὺ ἐπιβάλλει γιὰ δικό της ὄφελος», ἐνῶ αὐτὸ ποὺ εἶναι ἀπαραίτητο γιὰ μιὰ ἁρμονικὴ ζωὴ εἶναι «ἐκεῖνα τὰ ἔθιμα ποὺ ὠφελοῦν τὴν κοινωνία... ποὺ δὲν ἔχουν ἀνάγκη τὸ νόμο γιὰ νὰ ἐξασφαλίσουν τὸ σεβασμό». ([12])

Ὁ Κροπότκιν πίστευε πὼς οἱ παρατηρήσεις του ἐνισχύονταν ἀπὸ τὶς θεωρίες τοῦ Δαρβίνου· καὶ τὸ ἐκτενέστερο θεωρητικό του ἔργο, «Ἡ ἀμοιβαία βοήθεια», γράφτηκε μὲ σαφῆ στόχο νὰ ἀνατρέψει τὴν ἑρμηνεία ποὺ ἔδωσε ὁ Τ.Χ. Χάξλεϋ γιὰ τὴν ἐξελικτικὴ θεωρία τοῦ Δαρβίνου. Ὁ Χάξλεϋ πίστευε πὼς ἡ ζωὴ ἦταν μιὰ διαρκὴς ἐλεύθερη διαμάχη καὶ πὼς τὰ διάφορα εἴδη ἐπιβίωναν ἢ ἐξελίσσονταν σὲ νέες μορφὲς ζωῆς λόγω αὐτῆς τῆς πάλης γιὰ τὴν ὕπαρξή τους. Ἀντίθετα, ὅμως, σύμφωνα μὲ τὸν Κροπότκιν, ὁ νόμος τῆς φύσης ἦταν ὁ νόμος τῆς συνεργασίας, τῆς ἀμοιβαίας βοήθειας καὶ ὄχι τῆς πάλης καὶ τῆς διαμάχης. Μέσα σὲ κάθε εἶδος εἶναι κανόνας ἡ ἀμοιβαία ὑποστήριξη, καὶ γιὰ κάθε παράδειγμα ἀνταγωνισμοῦ ὑπάρχει τὸ ἀντίστοιχο παράδειγμα ἀμοιβαίας βοήθειας. «Μιὰ περίπτωση εἶναι οἱ κυριαρχικοὶ κύκνοι· ἄλλη περίπτωση εἶναι οἱ ἐξαιρετικὰ κοινωνικοὶ τριδαχτυλόγλαροι, ποὺ ἀνάμεσά τους εἶναι σπάνιες καὶ βραχύβιες οἱ διαμάχες· οἱ συμπαθητικὲς ἀρκτικὲς οὐρίες ποὺ διαρκῶς χαϊδεύονται...» ([13]) Ὁ Κροπότκιν στὰ κείμενά του ἐπανέρχεται συχνὰ στὸ παράδειγμα ποὺ ἀναφέρει ὁ Δαρβίνος γιὰ τὸν τυφλὸ πελεκάνο ποὺ τοῦ ἐξασφαλίζουν συνέχεια ψάρια οἱ καλοί σύντροφοί του.

Οἱ αἰσιόδοξες καὶ ἰδεαλιστικὲς ὑποθέσεις τοῦ Κροπότκιν γιὰ τὸν κόσμο τῶν ζώων ἐπαναλαμβάνονταν σὲ σχέση μὲ τὶς πρωτόγονες κοινωνίες τῶν ἀνθρώπων. Ὁ ἄνθρωπος ἦταν ἀρχικὰ κοινωνικὸς καὶ ἀθῶος, καὶ σ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς ἱστορίας του ἐκδηλωνόταν τὸ ἔνστικτό του γιὰ συνεργασία —στὶς πρωτόγονες κοινότητες, στὶς ἀρχαῖες ἑλληνικὲς πόλεις-κράτη, στὶς μεσαιωνικὲς ἀστικὲς κοινότητες— μόνο καὶ μόνο γιὰ νὰ φθαρεῖ ἀπὸ τὴν ὑπερβολικὴ ἐπεξεργασία τοῦ κοινωνικοῦ μηχανισμοῦ, ἀπὸ τὴν τυφλὴ ἀπληστία ἐλάχιστων ἐμπόρων, ἀπὸ τὴν ἄρνηση τῶν πολιτῶν νὰ ἀσκήσουν τὰ δικαιώματά τους, καὶ κατὰ συνέπεια ἀπὸ τὴν προθυμία τους νὰ ἀναθέσουν τὴν ἐξουσία τους σὲ ἀντιπροσωπευτικὲς συνελεύσεις ποὺ τὰ μέλη τους ἦταν στὴν καλύτερη περίπτωση μετριότητες καὶ στὴ χειρότερη περίπτωση τύραννοι.. Ὁ Κροπότκιν, παρόλη τὴν αἰσιοδοξία καὶ τὴν ἀφέλειά του, συνειδητοποίησε ὅτι ἡ ἰδανικὴ κοινωνία μποροῦσε νὰ πραγματωθεῖ μόνο μὲ αἰώνια ἐπαγρύπνηση. Μολονότι τὰ φυσικὰ ἔνστικτα τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἀγαθά, τὸ θεμελιακὸ πρόβλημα τῆς ἠθικῆς εἶναι νὰ βρεθεῖ μιὰ λύση γιὰ τὴν ἀντίθεση ποὺ ὑπάρχει ἀνάμεσα σὲ ἐκεῖνα τὰ αἰσθήματα «ποὺ παροτρύνουν τὸν ἄνθρωπο νὰ ὑποδουλώνει ἄλλους ἀνθρώπους γιὰ νὰ τοὺς χρησιμοποιήσει γιὰ τοὺς δικούς του σκοπούς» καὶ σὲ ἐκεῖνα «ποὺ παροτρύνουν τὰ ἀνθρώπινα ὄντα νὰ συνενώνονται γιὰ τὴν ἐπίτευξη κοινῶν στόχων μὲ κοινὴ προσπάθεια: τὰ πρῶτα ἀνταποκρίνονται σὲ μιὰ θεμελιακὴ ἀνάγκη τῆς ἀνθρώπινης φύσης —στὸν ἀγώνα, καὶ τὰ δεύτερα ἀντιπροσωπεύουν μιὰ θεμελιακὴ τάση— τὴν ἐπιθυμία γιὰ ἑνότητα καὶ ἀμοιβαία συμπάθεια». (14)

Τὰ ἔνστικτα ποὺ προωθοῦν τὴν ἀνθρώπινη ἀλληλεγγύη, τὴν ἀμοιβαία βοήθεια καὶ συμπάθεια — πρέπει νὰ ἐνθαρρύνονται μὲ δύο τρόπους, μὲ μιὰ ἀσφαλὴ καὶ πλήρη οἰκονομικὴ ὀργάνωση καὶ μὲ μιὰ νέα προσέγγιση στὰ συστήματα ἠθικῆς. Μ' αὐτὰ τὰ μέσα ἡ ἀνθρωπότητα θὰ μποροῦσε νὰ βοηθηθεῖ γιὰ τὸ ἑπόμενο στάδιο τῆς ἐξέλιξης. «Τὸ ἰδανικὸ τοῦ ἀναρχικοῦ... εἶναι ἁπλῶς ἡ ἀνακεφαλαίωση ὅλων ὅσων θεωρεῖ πὼς εἶναι ἡ ἑπόμενη φάση τῆς ἐξέλιξης. Δὲν εἶναι πιὰ ζήτημα πίστης, ἀλλὰ θέμα ἐπιστημονικῆς συζήτησης». (15) Στὸ πεδίο τῆς ἠθικῆς ἐκεῖνο ποὺ χρειάζεται εἶναι ἕνα ἠθικὸ σύστημα ποὺ νὰ ἐκπορεύεται ἀπὸ τὰ καλὰ ἔνστικτα

τοῦ ἀνθρώπου καὶ νὰ μὴ βασίζεται γιὰ τὴν ἐφαρμογή του σὲ καμιὰ ἐξωτερικὴ ἐπικύρωση.

Στὶς ἀπόψεις του γιὰ τὴν ἠθικὴ ὁ Κροπότκιν ἐπηρεάστηκε ἰδιαίτερα ἀπὸ ἕναν νεαρὸ Γάλλο φιλόσοφο, τὸν Μ. Γκυγιώ, ποὺ τὸ σημαντικότερο ἔργο του, «Σκιαγραφία μιᾶς ἠθικῆς χωρὶς ὑποχρέωση ἢ ἐπικύρωση» κυκλοφόρησε τὸ 1885, τὴν περίοδο ποὺ ὁ Κροπότκιν ἦταν κλεισμένος σὰν πολιτικὸς κρατούμενος στὸ παλιὸ μοναστήρι τοῦ Κλαιρβώ, ὅπου ἐπεξεργαζόταν θεωρητικὰ τὴν ἠθικὴ βάση τῆς κοινωνίας. Ὁ Κροπότκιν ἀποκάλεσε τὸν Γκυγιὼ «ἀσυνείδητο ἀναρχικὸ» καὶ χρησιμοποίησε συχνὰ τὴ φράση του «ἠθικὴ χωρὶς ὑποχρέωση ἢ ἐπικύρωση» γιὰ νὰ περιγράψει τὶς δικές του ἠθικὲς δοξασίες. Ὁ Γκυγιὼ ἦταν ἕνας ἐνδιαφέρων συγγραφέας ποὺ ἀνέλυσε τὴν προηγούμενη ἠθικὴ φιλοσοφία καὶ ἀποκάλυψε τὶς ἐσφαλμένες ἀντιλήψεις της, ἀποδείχνοντας ὅτι ἡ πεποίθηση ποὺ ἔκανε τὴν ἠθικὴ νὰ ἐξαρτᾶται ἀπὸ μιὰ ἐξωτερικὴ μεταφυσικὴ ἐπικύρωση ἦταν τόσο λαθεμένη ὅσο καὶ ἐκείνη ποὺ βασιζόταν στὸν ἡδονικὸ λογισμὸ τῶν ὠφελιμιστῶν· καὶ ἐνῶ εἶχε ἀρκετὴ συμπάθεια γιὰ τὴν Καντιανὴ ἰδέα τῆς ἀδιάσειστης κατηγορηματικῆς προστακτικῆς ποὺ μᾶς ἐπιβάλλει τὸ καθῆκον, ἀνακάλυψε ὅτι καὶ αὐτὴ ἡ θέση ἦταν φιλοσοφικὰ ἀβάσιμη. Ὁ ἄνθρωπος ἐπιστρέφει στὸν μοναχικὸ ἑαυτό του: τὰ κίνητρα τῶν πράξεών του βρίσκονται μέσα του, ἀσυνείδητα καὶ συνειδητά, καὶ ἡ συμπεριφορά του εἶναι ὁπωσδήποτε προϊὸν αὐτῶν τῶν κινήτρων. Ἦταν ἀνόητο κατὰ τὴ γνώμη του νὰ ὁριστεῖ τὸ καθῆκον ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς ἱκανότητες τοῦ ἀνθρώπου: «Μπορῶ, ἄρα ὀφείλω». Δὲν ἔχει νόημα νὰ περιμένει κανεὶς ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο νὰ συμπεριφέρεται διαφορετικὰ ἀπ' ὅ,τι τοῦ ἐπιτάσσει ἡ φύση του. «Ἡ ἀνηθικότητα εἶναι ἕνας ἐσωτερικὸς ἀκρωτηριασμός». Ἡ σκέψη καὶ ἡ πράξη εἶναι ἑνιαία, καὶ ἡ σκέψη πρέπει νὰ καταλήγει σὲ δράση: «Ἐκεῖνος ποὺ δὲν δρᾷ σύμφωνα μὲ τὴ σκέψη του, δὲν σκέφτεται ὁλοκληρωμένα». (16)

Ὁ νεοστωϊκισμὸς τοῦ Γκυγιὼ εἶναι πολὺ πιὸ ψυχρὸς ἀπὸ τὴν ἠθικὴ τοῦ Κροπότκιν ποὺ βασίζεται στὸ φυσικὸ ἔνστικτο γιὰ ἀμοιβαία βοήθεια. Ὁ Γκυγιὼ ἀντιλαμβάνεται τὸν ἄνθρωπο σὰν ἕναν ναυτικὸ χαμένο στὴ θάλασσα μ' ἕνα κατατσακισμένο καράβι: «Κανένα χέρι δὲν μᾶς καθοδηγεῖ, κανένα μάτι δὲν βλέπει γιὰ

μας· τὸ πηδάλιο ἔχει πρὸ πολλοῦ καταστραφεῖ, ἢ μᾶλλον δὲν εἴχαμε ποτέ μας πηδάλιο, πρέπει νὰ τὸ φτιάξουμε· τὸ καθῆκον αὐτὸ εἶναι τεράστιο καὶ εἶναι τὸ δικό μας καθῆκον». (17) Παρόλα αὐτὰ ὁ Γκυγιὼ τονίζει, ὅπως κι ὁ Κροπότκιν, ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἔχει γενναιόδωρα καθὼς καὶ ἐγωϊστικὰ ἔνστικτα, καὶ ὅτι ἡ συμπάθεια καὶ ἡ συμπόνια εἶναι αἰσθήματα τόσο φυσικὰ ὅσο ὁ φθόνος καὶ τὸ μίσος. «Ἡ ζωὴ δὲν εἶναι ἁπλῶς ἡ διατροφή, εἶναι ἐπίσης παραγωγὴ καὶ γονιμότητα. Νὰ ζεῖς σημαίνει νὰ ξοδεύεις, ἀλλὰ καὶ νὰ κερδίζεις». (18) Γιὰ τὸν Κροπότκιν, ὁ Γκυγιὼ ἐνίσχυσε τὶς πεποιθήσεις γιὰ τὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς ἀνθρώπινης προόδου ποὺ τὶς θεωροῦσε δικαιωμένες ἀπὸ τὴ δική του ἑρμηνεία γιὰ τὴ θεωρία τῆς ἐξέλιξης καὶ τὶς παρατηρήσεις του γιὰ τὶς πρωτόγονες κοινότητες. Αὐτὸ ποὺ ἦταν ἀπαραίτητο γιὰ νὰ τεθεῖ σὲ ἐφαρμογὴ μιὰ ἠθικὴ χωρὶς ὑποχρέωση ἢ ἐπικύρωση ἦταν μιὰ νέα οἰκονομικὴ τάξη πραγμάτων στὴν κοινωνία ποὺ θὰ προωθοῦσε μόνο τὰ καλὰ ἔνστικτα τοῦ ἀνθρώπου καὶ δὲν θὰ ἄφηνε νὰ ἐκδηλωθοῦν τὰ ὑποτιθέμενα κακὰ ἔνστικτά του. Γιὰ τὴν ἐπίτευξη αὐτοῦ τοῦ στόχου ἦταν ἀπαραίτητη μιὰ ἐπανάσταση καὶ ἡ ὁλικὴ ἀναδιοργάνωση τῆς κοινωνίας, ὥστε νὰ δημιουργηθεῖ ἡ κατάστασή ποὺ ἀποκαλοῦσε ὁ Κροπότκιν «ἀναρχικὸς κομμουνισμός». Ἡ ἐπανάσταση εἶναι ἀναγκαία γιατὶ «ὅλα εἶναι ἀλληλένδετα μέσα στὴν κοινωνία μας καὶ εἶναι ἀδύνατο νὰ μεταρυθμιστεῖ ὁτιδήποτε χωρὶς νὰ καταρεύσει ὁλόκληρη ἡ κοινωνικὴ δομή. Τὴ στιγμὴ ποὺ καταφέρνεις ἕνα πλῆγμα σὲ μιὰ μορφὴ τῆς ἰδιωτικῆς ἰδιοκτησίας —ἔγγειο ἢ βιομηχανική— θὰ ἀναγκαστεῖς νὰ καταφέρεις πλήγματα καὶ σ' ὅλες τὶς ἄλλες. Αὐτὴ καθαυτὴ ἡ ἐπιτυχία τῆς ἐπανάστασης θὰ τὸ ἐπιβάλει». (19) Οἱ προηγούμενες ἐπαναστάσεις εἶχαν ἀποτύχει, γιατὶ μόνο μὲ τὴν ἄμεση ἀπαλλοτρίωση τῶν ζώων, τῶν χωραφιῶν καὶ τῶν ἐργοστασίων εἶναι δυνατὸν νὰ διατηρηθεῖ ἐπάρκεια τροφίμων, ἐνῶ, θὰ μπαίνουν τὰ θεμέλια τῆς νέας κοινωνίας: «Ψωμί, πρέπει νὰ ἔχουμε ψωμὶ στὴν ἐπανάσταση!» Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο ἔλπιζε ὁ Κροπότκιν ὅτι δὲν θ' ἀποφεύγονταν μόνο οἱ οἰκονομικὲς δυσκολίες, ποὺ εἶχαν ὁδηγήσει στὴν Τρομοκρατία τοῦ 1792 καὶ στὴν ἀντίδραση ἐνάντια στὴ Δεύτερη Δημοκρατία τὸ 1848, ἀλλὰ θὰ γινόταν καὶ τὸ πρῶτο βῆμα πρὸς τὴ νέα τάξη πραγμάτων. «Γιὰ νὰ γίνει πραγματικότητα ἡ εὐημερία,

τὸ τεράστιο κεφάλαιο —οἱ πόλεις, τὰ σπίτια, τὰ καλλιεργημένα χωράφια, τὰ ἐργοστάσια, τὰ μέσα ἐπικοινωνίας, ἡ ἐκπαίδευση, πρέπει νὰ πάψουν νὰ θεωροῦνται ἰδιωτικὴ ἰδιοκτησία ποὺ μπορεῖ νὰ διατεθεῖ σύμφωνα μὲ τὴ διάθεση τῶν μονοπωλίων. Αὐτὸς ὁ πλούσιος παραγωγικὸς ἐξοπλισμός, ποὺ ἀποκτήθηκε, κατασκευάστηκε, ἀναπτύχθηκε, ἐφευρέθηκε μὲ τόσο κόπο ἀπὸ τοὺς προγόνους μας, πρέπει νὰ γίνει κοινὴ ἰδιοκτησία ἔτσι ποὺ τὸ συλλογικὸ πνεῦμα νὰ μπορέσει νὰ ἀντλήσει ἀπ' αὐτὸν τὰ μεγαλύτερα ὠφέλη γιὰ ὅλους. Πρέπει νὰ ἐφαρμόσουμε τὴν ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΗ. Ἡ εὐημερία γιὰ ὅλους εἶναι ὁ σκοπός, ἡ ἀπαλλοτρίωση εἶναι τὸ μέσο». [20]

Ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ θὰ ἐφαρμοστεῖ ἡ ἀπαλλοτρίωση θὰ ἔχει ἀνοίξει ὁ δρόμος γιὰ τὸν ἀναρχοκομμουνισμό. Ὁ Κροπότκιν ἐπέμενε πὼς ὁ ἀναρχοκομμουνισμὸς θὰ ἔπρεπε νὰ βασίζεται στὴν ἀρχὴ «ἀπὸ τὸν καθένα σύμφωνα μὲ τὶς ἱκανότητές του, στὸν καθένα σύμφωνα μὲ τὶς ἀνάγκες του», καὶ δήλωνε ἐπανειλημμένα πὼς εἶναι ἀδύνατο νὰ κατανεμηθοῦν οἱ καρποὶ τῆς ἐργασίας ἀνάλογα μὲ τὴν πραγματικὴ ἐργασία τοῦ κάθε ἀνθρώπου. Στοὺς ἀναρχικοὺς κύκλους ὑπῆρχαν σημαντικὲς διαφωνίες γύρω ἀπ' αὐτὸ τὸ θέμα καὶ γύρω ἀπὸ τὸ ὅλο ζήτημα τῆς ἰδιοκτησίας. Ὁ Προυντὸν εἶχε δραματιστεῖ μιὰ κοινωνία ὅπου τὸ κάθε μέλος θὰ κατεῖχε μιὰ μικρὴ ποσότητα οἰκιακῆς ἰδιοκτησίας· τὰ διάφορα συνεργατικὰ κινήματα ποὺ ἐνέπνευσε θεώρησαν τὰ μέσα παραγωγῆς σὰν κοινὴ ἰδιοκτησία τῶν μελῶν — τὸ κάθε μέλος κατεῖχε ἕνα μερίδιο τῶν προϊόντων ἢ τῶν εἰσπράξεων ἀπὸ τὶς πωλήσεις τους. Γιὰ τὸ Κροπότκιν, ὅμως, αὐτὸ ἦταν ἁπλῶς ἕνα μεταβατικὸ στάδιο. Τελικὰ δὲν θὰ ὑπάρχει καθόλου ἰδιοκτησία καὶ ὅλα θὰ εἶναι ἁπλῶς ἐλεύθερα στὴ διάθεση ὁποιουδήποτε τὰ χρειάζεται. Μὲ μεγάλη αἰσιοδοξία ἀναζητοῦσε πάντοτε στὴ σύγχρονη κοινωνία τὶς ἐξελίξεις ἐκεῖνες ποὺ νόμιζε πὼς ἔδειχναν ὅτι ὁ κόσμος ἀκολουθοῦσε τὴν κατεύθυνση ποὺ ἤθελε αὐτός· εἶχε ἐνθουσιαστεῖ ἰδιαίτερα μὲ τὴν ἐφαρμογὴ τῶν δωρεὰν δημόσιων ὑπηρεσιῶν: «Ὁ βιβλιοθηκάριος τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου δὲν ρωτάει τὸν ἀναγνώστη γιὰ τὶς προηγούμενες ὑπηρεσίες του στὴν κοινωνία, ἀλλὰ ἁπλῶς τοῦ δίνει τὰ βιβλία ποὺ ζήτησε» [21] Στὴ φιλελεύθερη κοινωνία τῆς μεταβικτωριανῆς Ἀγγλίας εἶχε ἐντυπω-

σιαστεῖ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ κράτος φαινόταν νὰ παραιτεῖται ἀπὸ ὁρισμένες λειτουργίες ποὺ ἀνελάμβαναν ἐθελοντικὲς ἑνώσεις. Συγκέντρωσε ἐπανειλημμένα τὴν προσοχή του στὸν Βρετανικὸ Σύνδεσμο Σωσιβίων Λεμβῶν σὰν παράδειγμα τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖο ἡ κοινωνία θὰ μποροῦσε νὰ ὀργανωθεῖ μὲ βάση τὴν ἐλεύθερη συνεργασία γιὰ ἀνθρωπιστικοὺς σκοποὺς ἀπὸ ἀνθρώπους ποὺ πρόσφεραν ἐθελοντικὰ τὴ βοήθειά τους σὲ ἐκείνους ποὺ τὴ χρειάζονταν. Συνόψισε τὶς ἀντιλήψεις του ὡς ἑξῆς: «Ἡ κοινὴ κατοχὴ τῶν ἀναγκαίων γιὰ τὴν παραγωγὴ συνεπάγεται τὴν κοινὴ ἀπόλαυση τῶν καρπῶν τῆς κοινῆς παραγωγῆς· καὶ πιστεύουμε πὼς μπορεῖ νὰ θεμελιωθεῖ μιὰ δίκαιη ὀργάνωση τῆς κοινωνίας μόνο ὅταν ἐγκαταλειφθοῦν ὅλα τὰ συστήματα μισθωτῆς ἐργασίας κι ὅταν καθένας, συμβάλλοντας στὴν κοινὴ εὐημερία μ' ὅλες του τὶς δυνάμεις, μπορεῖ νὰ ἀπολαμβάνει ἀπὸ τὰ κοινὰ ἀποθέματα τῆς κοινωνίας, ἱκανοποιώντας στὸ μεγαλύτερο δυνατὸ βαθμὸ τὶς ἀνάγκες του».(22)

Πρόκειται γιὰ ἰδανικὸ ποὺ συμμερίστηκαν οἱ ἀναρχικοὶ μὲ τοὺς κομμουνιστές. Ὁ Χρουτσώφ, λογουχάρη, στὸ 22ο συνέδριο τοῦ ΚΚΣΕ δήλωσε πὼς στὴ δεκαετία 1971—80 «θὰ δημιουργηθεῖ ἡ ὑλικὴ καὶ τεχνολογικὴ βάση τοῦ κομμουνισμοῦ, καὶ θὰ ὑπάρξει ἀφθονία ὑλικῶν καὶ πολιτιστικῶν ὠφελημάτων γιὰ ὁλόκληρο τὸν πληθυσμό· ἡ σοβιετικὴ κοινωνία θὰ πλησιάσει στὸ στάδιο ἐκεῖνο ποὺ θὰ μπορεῖ νὰ ἐφαρμόσει τὴν ἀρχὴ τῆς διανομῆς ἀνάλογα μὲ τὶς ἀνάγκες».(23) Ὁ Κροπότκιν ὅμως καὶ οἱ ἀναρχικοὶ σύντροφοί του πίστευαν πὼς αὐτοὶ οἱ σκοποὶ θὰ μποροῦσαν νὰ πραγματοποιηθοῦν ὄχι μὲ τὴ συγκεντρωτικὴ κρατικὴ διεύθυνση, ἀλλὰ μὲ τὴν ἀμοιβαία συνεργασία καὶ τὴν ἐλεύθερη συνένωση. Ὅπως ἀκριβῶς εἶχε ἐντυπωσιαστεῖ μὲ τὸ ἔργο τῶν ἐθελοντικῶν ἑταιρειῶν στὴν Ἀγγλία, ἀντιμετώπισε μὲ αἰσιοδοξία καὶ τὰ παραδείγματα ἐθελοντικῆς συνεργασίας σὲ διεθνῆ κλίμακα ὅσον ἀφορᾶ τὴ διεύθυνση τεράστιων ἐπιχειρήσεων χωρὶς κυβερνητικὴ παρέμβαση. Πράγματι, μὲ τὸν ἐνθουσιασμό του γιὰ τὴν Διεθνῆ Ταχυδρομικὴ Ἕνωση καὶ ἰδιαίτερα γιὰ τὴ Διεθνῆ Ἑταιρεία Βαγκόν-Λί, προσεγγίζει τὴν Σαιν-Σιμονικὴ πίστη στὶς εὐεργετικὲς δυνατότητες τῶν μεγάλων ἑταιρειῶν. Πίστευε πὼς στὸ ἐνδιάμεσο στάδιο τῆς ἐπανάστασης, πρὶν θεμελιωθεῖ τελικὰ ἡ ἰδα-

νική κοινωνία, ή άμοιβαία βοήθεια καί ή όρθοφροσύνη θά έλυναν όλα τά προβλήματα. "Αν υπήρχε προσωρινή έλλειψη, τότε θά έπρεπε νά καθιερωθεί δελτίο τροφίμων· καί στήν άνάγκη, τά «τελευταία δελτία θά πρέπει νά φυλαχτοῦν γιά έκείνους πού τά χρειάζονται περισσότερο άπό τούς άλλους· πέστε το αύτό στόν κόσμο καί θά δεῖτε άν θά έξασφαλιστεί ὁμόφωνη συμφωνία». ([24]) Δέν πίστευε πώς τέτοιες περίοδοι έλλείψεων θά κρατοῦσαν πολύ. Ό ίδιος ό Κροπότκιν —καί άκόμα περισσότερο ή γυναίκα του— ήταν φανατικός κηπουρός, καί συμμεριζόταν τήν πίστη τοῦ Φουριέ στίς άπολαύσεις καί τίς άρετές τῆς κηπουρικῆς. Καί πραγματικά, στά τελευταία δύσκολα χρόνια τῆς ζωῆς του, όταν γύρισε στή Ρωσία μετά τήν Έπανάσταση, διατηρήθηκαν ζωντανοί χάρη στά προϊόντα τοῦ λαχανόκηπου τῆς γυναίκας του. Πίστευε πώς μέ τίς σύγχρονες έντατικές μεθόδους τῆς έπαγγελματικῆς καλλιέργειας περιβολιῶν, σύμφωνα μέ τίς προσωπικές παρατηρήσεις του, θά μποροῦσε νά έξασφαλιστεί ή διατροφή μεγάλου μέρους τοῦ πληθυσμοῦ τῶν πόλεων. Ή περιφέρεια τοῦ Σέν-ετ-Ούάζ ήταν άρκετή κατά τή γνώμη του γιά νά έφοδιάσει μέ τρόφιμα όλόκληρο τό Παρίσι, άν τήν καλλιεργοῦσαν κατάλληλα. Τά βιομηχανικά προϊόντα πού θά παίρνει ό γεωργός σέ άντάλλαγμα τῶν δικῶν του προϊόντων —τό χρῆμα βέβαια θά έχει καταργηθεί— θά ύπάρχουν σέ πολύ σύντομο χρονικό διάστημα σέ άφθονία χάρη σέ βελτιωμένες μηχανικές διαδικασίες. Ό Κροπότκιν πίστευε πολύ στίς δυνατότητες τῶν μηχανῶν, όχι μόνο γιά τήν αύξηση τῆς παραγωγῆς, άλλά καί γιά τήν έκπλήρωση τῶν καθηκόντων έκείνων πού, άκόμα καί σέ μιά ίδανική κοινωνία, κανένας δέν θά ήθελε νά άναλάβει. «"Αν έξακολουθεί νά ύπάρχει έργασία πού είναι αύτή καθαυτή άηδιαστική, αύτό όφείλεται στούς έπιστήμονές μας πού δέν νοιάστηκαν ποτέ νά βροῦν έναν τρόπο γιά νά τήν κάνουν λιγότερο άηδιαστική», ([25]) έγραφε κάποτε· καί είχε ένθουσιαστεί γιατί κάποια κυρία Κοχρέην στό Ίλλινόϊς είχε κατασκευάσει ένα πλυντήριο.

Παρόλο όμως πού οί μηχανές θά μποροῦσαν νά μειώσουν τό ποσοστό τῆς κουραστικῆς καί δυσάρεστης έργασίας, θά ύπάρχει καί κάποια χειρωνακτική δουλειά πού θά είναι έπιθυμητή. Όπως καί ό Προυντόν, ό Κροπότκιν πίστευε πώς ή έργασία έκρυβε κά-

ποια δική της άρετή, καί κατά τή γνώμη του θά έπρεπε δλοι νά κάνουν κάτι μέ τά ίδια τους τά χέρια, δχι άπλώς γιά νά συμβάλουν στήν παραγωγή τών συλλογικών άγαθών τής ζωής, άλλά καί γιά χάρη αύτής καθαυτής τής έργασίας. Πράγμα πού τό θεωρούσε άπαραίτητο γιά τόν συγγραφέα καί τόν καλλιτέχνη: οί συγγραφείς πρέπει πρώτα άπ' δλα νά ξέρουν τυπογραφία καί οί ζωγράφοι θά πρέπει νά έχουν ζήσει τίς σκηνές πού ζωγραφίζουν. «Πρέπει νά έχει δεί τό ήλιοβασίλεμα καθώς γυρίζει σπίτι άπό τή δουλειά. Πρέπει νά έχει ζήσει σάν άγρότης άνάμεσα στούς άλλους άγρότες γιά νά νιώσει τό μεγαλείο τους». (26) Έφόσον θά έχει κάνει ένας άνθρωπος τήν άπαραίτητη όλιγόωρη έργασία του, θά είναι έλεύθερος νά έπιδοθεί στίς δικές του έπιδιώξεις καί νά παράγει γιά τόν έαυτό του δτιδήποτε θέλει πέρα άπ' αύτό πού διαθέτει γιά τό σύνολο. Σέ καμιά περίπτωση δέν θά ρυθμίζεται ή έργασία του· δέν θά άπαιτείται άπ' αύτόν τίποτε άλλο έκτός άπ' αύτό πού είναι πρόθυμος νά προσφέρει. «Οί άναρχικοί δραματίζονται μιά κοινωνία», γράφει ό Κροπότκιν σ' ένα άπόσπασμα πού συνοψίζει τίς βασικές πεποιθήσεις του, «δπου δλες οί άμοιβαίες σχέσεις τών μελών της δέν ρυθμίζονται άπό τούς νόμους ή άπό τήν έξουσία, αύτοεπιβεβλημένη ή έκλεγμένη, άλλά άπό άμοιβαίες συμφωνίες άνάμεσα στά μέλη αύτής τής κοινωνίας καί άπό τό σύνολο τών κοινωνικών ήθών καί έθίμων — πού δέν είναι άπολιθωμένα άπό τό νόμο, τή ρουτίνα ή τήν προκατάληψη, άλλά άπεναντίας άναπτύσσονται καί άναπροσαρμόζονται συνεχώς άνάλογα μέ τίς όλοένα αύξανόμενες άπαιτήσεις μιάς έλεύθερης ζωής, άπαιτήσεις πού ύποκινούνται άπό τήν πρόοδο τής έπιστήμης, τή δημιουργική ίκανότητα καί τή σταθερή άνάπτυξη τών ύψηλών ίδανικών. Καμιά κυβερνητική άρχή, λοιπόν. Καμιά κυβέρνηση τού άνθρώπου άπό τόν άνθρωπο· καμιά άποτελμάτωση καί άκινησία, άλλά συνεχής έξέλιξη σάν κι αύτή πού βλέπουμε στή φύση». (27)

Ή δύναμη καί ή γοητεία τού Κροπότκιν όφείλεται τόσο στήν καλοσύνη καί τήν όλοφάνερη είλικρίνεια τής ίδιας του τής φύσης, δσο καί στήν ίκανότητά του νά συμβιβάζει καθαρά άντιφατικές έπιθυμίες καί άξίες. Ή έπανάσταση δέν είναι άπαραίτητο νά σημαίνει τό τέλος δλων τών άξιών· γιατί στίς παραδοσιακές σχέσεις

τῶν πρωτόγονων κοινωνιῶν βρίσκεται τὸ πρότυπο γιὰ τὴ νέα ἐποχή. Μιὰ κοινωνία βασισμένη σὲ μικρὲς ἀνθρώπινες μονάδες δὲν εἶναι ἀπαραίτητο νὰ ἀγνοήσει τὴν τεχνολογικὴ πρόοδο τοῦ αἰώνα τῶν μηχανῶν: «Τὰ ἐργοστάσια καὶ τὰ ἐργαστήρια πρέπει νὰ εἶναι δίπλα στοὺς ἀγροὺς καὶ στοὺς κήπους σας». (28) Οἱ κοινότητες τῶν χωρικῶν θὰ πρέπει νὰ ἔχουν σύγχρονα μηχανήματα γιὰ τὰ συλλογικά τους ἐργοστάσια. Ἐπίσης, ἀντίθετα ἀπὸ τὸν Μάρξ, ποὺ ἡ θεωρία του ὅτι ὅλη ἡ ἱστορία εἶναι ἡ ἱστορία τῆς πάλης τῶν τάξεων συνεπάγεται πὼς ἡ ἐπανάσταση καὶ ἡ νέα τάξη πραγμάτων θὰ εἶναι ἀποτέλεσμα αἱματηρῆς σύγκρουσης, ὁ Κροπότκιν πίστευε ὅτι ὑπάρχουν ἤδη ὁρισμένες ἐνδείξεις στὴν ἀνάπτυξη τῆς ὑπάρχουσας κοινωνίας ποὺ ὑποδηλώνουν ὅτι λειτουργεῖ ἤδη ἡ διαδικασία τῆς ἐξέλιξης καὶ ὅτι ἡ νέα τάξη πραγμάτων θὰ εἶναι ἀποτέλεσμα τῶν εὐεργετικῶν διαδικασιῶν τῆς φύσης καὶ ὄχι τῶν ἀνελέητων δυνάμεων τῆς διαλεκτικῆς τῆς ἱστορίας.

Ἐπειδὴ ἔδειχνε νὰ προσφέρει τὸ καλύτερο ὄραμα γιὰ τὸν κόσμο, οἱ μαθητὲς καὶ οἱ ὀπαδοί τοῦ Κροπότκιν ἦταν ἐντελῶς διαφορετικοί μεταξύ τους. Ἔτσι λοιπὸν τὰ ἔργα του, «Λόγοι ἑνὸς ἐπαναστάτη» (ἐπιλογὴ ἄρθρων ἀπὸ τὴν ἐφημερίδα του) καὶ «Ἡ Μεγάλη Γαλλικὴ Ἐπανάσταση», μεταφράστηκαν στὰ Ἰταλικὰ ἀπὸ ἕναν νεαρὸ σοσιαλιστὴ δάσκαλο, τὸν Μπενίτο Μουσσολίνι, ποὺ βρῆκε πὼς τὸ πρῶτο βιβλίο «ξεχυλίζει ἀπὸ μεγάλη ἀγάπη γιὰ τὴν καταπιεσμένη ἀνθρωπότητα κι ἀπὸ ἀπεριόριστη καλοσύνη». (29) Ὁ Γκάντι καὶ οἱ ὀπαδοί του ἀνταποκρίθηκαν στὸ λαϊκιστικὸ μήνυμα τοῦ Κροπότκιν καὶ στὸ ὅραμά του γιὰ φυσικὲς κοινότητες χωρικῶν ποὺ δημιουργοῦνται αὐθόρμητα. Ὁ Ὄσκαρ Οὐάϊλντ εἶχε ἐντυπωσιαστεῖ ἀπὸ τὴν προσωπικότητα καὶ τὶς ἀπόψεις του: «Δυὸ εἶναι οἱ τέλειες ζωὲς ἀπ' ὅλες ὅσες γνώρισα», ἔγραφε ὅταν ἦταν στὴ φυλακή, «ἡ ζωὴ τοῦ Βερλαὶν κι ἡ ζωὴ τοῦ πρίγκιπα Κροπότκιν: καὶ οἱ δυό τους πέρασαν πολλὰ χρόνια στὴ φυλακή: ὁ πρῶτος εἶναι ὁ μοναδικὸς χριστιανὸς ποιητὴς μετὰ τὸν Δάντη· ὁ δεύτερος ἔχει τὴν ψυχὴ τοῦ ὄμορφου λευκοῦ Χριστοῦ ποὺ φαίνεται πὼς ἔρχεται ἀπὸ τὴ Ρωσία». (30) Καὶ μὲ τὴ μπροσούρα του, «Ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου στὸν σοσιαλισμό», ὁ Οὐάϊλντ συνέδεσε τὴ θρησκευτικότητά του καὶ τὴν αἰσθητική του μὲ ἰδέες δανεισμένες ἀπὸ τὸν Κροπότκιν. Οἱ μεταγενέστεροι πρόσθεσαν ἐλάχιστα

στὴ θεωρία τοῦ Κροπότκιν, ἀλλά, σὲ κάθε γενιά, ὑπῆρχαν ἀφοσιωμένοι ἄντρες καὶ γυναῖκες ποὺ ἐμπνέονταν ἀπὸ τὴν ἀπλοϊκή, σχεδὸν παιδική, αἰσιοδοξία του καὶ ἀπὸ τὴν ἐλπίδα ποὺ ἔδινε ὅτι ἴσως ὁ ἄνθρωπος νὰ μὴν εἶναι τόσο κακὸς ὅσο φαίνεται καὶ ὅτι ἡ ἐπιστημονικὴ καὶ τεχνολογικὴ πρόοδος δὲν εἶναι ἀπαραίτητο νὰ σημαίνει ἠθικὴ ὀπισθοδρόμηση.

Οἱ ἄλλοι φημισμένοι ἀναρχικοὶ συγγραφεῖς καὶ θεωρητικοὶ τῆς δεκαετίας τοῦ 1890 —ὁ Μαλατέστα, ὁ Ζὰν Γκράβ, ὁ Τσάρλ Μαλάτο, ὁ Ἐλιζὲ Ρεκλύ, ὁ Γιόχαν Μόστ— στὴν οὐσία πρόσθεσαν ἐλάχιστα στὸ βασικὸ μήνυμα τοῦ Κροπότκιν, ἂν καὶ βοήθησαν στὴ διάδοση τῶν ἰδανικῶν του. Ὅπως εἶναι φυσικὸ ὑπῆρχαν βέβαια διαφορὲς στὴν ἑρμηνεία. Ὁ Μαλάτο διαφωνοῦσε μὲ τὸν Γκρὰβ γιατὶ ὁ πρῶτος πίστευε πὼς τὸ ἀναρχικὸ κίνημα χρειαζόταν ἡγέτες καὶ ἕναν ἐλάχιστο βαθμὸ ὀργάνωσης. Διαρκῶς γίνονταν ἔντονες συζητήσεις γιὰ τὴ συγκεκριμένη μορφὴ τῆς οἰκονομικῆς ὀργάνωσης τοῦ ἀναρχικοῦ κόσμου. Ἡ κοινωνία θὰ εἶναι κομμουνιστική, καὶ ὅλα θὰ εἶναι διαθέσιμα σὲ ὅλους σύμφωνα μὲ τὴν ἀρχὴ «ἀπὸ τὸν καθένα σύμφωνα μὲ τὶς ἱκανότητές του, στὸν καθένα σύμφωνα μὲ τὶς ἀνάγκες του», ἢ θὰ εἶναι «κολλεκτιβιστική», ὅπου τὰ μέλη της θὰ κατέχουν τὰ χωράφια τους καὶ τὰ ἐργαστήριά τους συλλογικὰ σὲ συνεργατικὴ βάση καὶ ἐπομένως θὰ διατηρηθεῖ κάποια ἰδιωτικὴ ἰδιοκτησία; Μέχρι ποιὸ βαθμὸ θὰ μποροῦσε τὸ ἀναρχικὸ κίνημα νὰ συμπεριλάβει τοὺς ἀκραίους ἀτομικιστὲς ποὺ ἀπέριπταν ὄχι μόνο κάθε μορφὴ ἐξουσίας, ἀλλὰ καὶ ὁρισμένες φορές, κάθε συνεργασία; Μολονότι οἱ προσωπικὲς διαφορὲς ἔκαναν συχνὰ ἐντονότερες τὶς θεωρητικὲς διαφωνίες, οἱ περισσότερες ἀπ' αὐτὲς τὶς συζητήσεις, παρόλο ποὺ ἦταν παθιασμένες, ἦταν μᾶλλον ἐξωπραγματικές. Τὸ οὐσιαστικὸ περιεχόμενο τοῦ ἀναρχισμοῦ, τελικά, ἦταν ἡ ἀπόλυτη ἐλευθερία ἐκλογῆς καὶ ἡ ἀπουσία κεντρικῆς διεύθυνσης. Ὁρισμένοι ἀναρχικοὶ συγγραφεῖς πίστευαν πὼς αὐτὲς οἱ συζητήσεις ἦταν ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ἀσήμαντες καὶ ἐξωπραγματικές, κι ἕνας ἀπὸ τοὺς πιὸ καλλιεργημένους Ἰταλοὺς ἀναρχικούς, ὁ Σαβέριο Μερλίνο, περιέγραψε τὶς δυνατότητες ποὺ ὑπῆρχαν γιὰ τὸ μέλλον ὡς ἑξῆς: «Οἱ ἀπόψεις γιὰ τὴ δημιουργία ἑνώσεων μποροῦν νὰ διαφέρουν μεταξύ τους. Σὲ μιὰ ἕνωση οἱ ἐργάτες θὰ ἀναλαμβάνουν τὴν εὐθύνη νὰ ἐργα-

στοῦν συγκεκριμένες ὧρες, σὲ μιὰ ἄλλη νὰ ἐκτελέσουν ἕνα δεδομένο ἔργο σὲ μιὰ συγκεκριμένη στιγμή. Οἱ ἐργάτες μιᾶς ἕνωσης θὰ προτιμήσουν νὰ κατέχουν ἀπὸ κοινοῦ τὰ προϊόντα τῆς ἐργασίας τους· ἄλλοι νὰ πάρουν ἕνα μερίδιο ἀνάλογα μὲ τὴ δουλειά τους». (31) Στὸ μεταξὺ ὅμως ἡ ἐπανάσταση ἐνάντια στὴν ὑπάρχουσα κοινωνία περίμενε ἀκόμα τὴν ὥρα της.

2

Στοὺς κύκλους τῆς γαλλικῆς ἐργατικῆς τάξης, ποὺ εἶχε ἤδη γνωρίσει τὶς θεωρίες τοῦ Προυντόν, καὶ σὲ πολλὰ μέρη τῆς Ἰταλίας καὶ τῆς Ἱσπανίας, ὅπου εἶχαν κηρύξει τὶς ἐπαναστατικὲς ἰδέες ὁ Μπακούνιν καὶ οἱ ὀπαδοί του, οἱ ἰδέες τοῦ Κροπότκιν, τοῦ Μαλατέστα καὶ τῶν ἄλλων ἀναρχικῶν στοχαστῶν βρῆκαν γόνιμο ἔδαφος καὶ διαδραμάτισαν σημαντικὸ ρόλο στὴν ἀνάπτυξη τῶν ἐργατικῶν κινημάτων καὶ ὀργανώσεων. Ταυτόχρονα, ὅμως, ὁ ἀναρχισμὸς σὰν πολιτικὴ φιλοσοφία ἐμφανίστηκε ἰδιαίτερα ἑλκυστικὸς σὲ ἀρκετοὺς καλλιτέχνες καὶ συγγραφεῖς ποὺ συνδύαζαν μιὰ γνήσια κοινωνικὴ συνείδηση καὶ συμπάθεια γιὰ τοὺς φτωχούς, ποὺ ζοῦσαν ἀνάμεσά τους λόγω τῶν οἰκονομικῶν δυσκολιῶν τους, μὲ κάποια ἐπιθυμία νὰ ἀπελευθερωθοῦν ἀπὸ τὴ συμβατικότητα καὶ τὴν ὑποκρισία τῆς ἀστικῆς ζωῆς· ἔτσι λοιπόν, ἰδιαίτερα στὴ Γαλλία, ἀρκετοὶ ζωγράφοι καὶ συγγραφεῖς συνδέθηκαν λίγο - πολὺ στενὰ μὲ τὸ ἀναρχικὸ κίνημα. Ἐλάχιστοι ἀπ' αὐτοὺς ζωγράφιζαν ἢ ἔγραφαν μὲ ὕφος ποὺ θὰ μπορούσαμε νὰ χαρακτηρίσουμε ἀναρχικό· μόνο τὸ νταντα̈ιστικὸ κίνημα, εἰκοσιπέντε χρόνια ἀργότερα, ἴσως νὰ προσπάθησε νὰ διαδραματίσει ἀπέναντι στὶς καλλιτεχνικὲς ἀξίες τὸ ρόλο ποὺ διαδραμάτισαν ὁ Ραβασὸλ ἢ ὁ Ἐμὶλ Ἀνρὺ ἀπέναντι στὶς κοινωνικὲς δομές.

Εἶναι ἀλήθεια πὼς ὁ Προυντὸν εἶχε ἰσχυρὲς ἀπόψεις γιὰ τὴν τέχνη καὶ κατὰ κάποιο τρόπο ἦταν ὁ ἱδρυτὴς τῆς θεωρίας τοῦ κοινωνικοῦ ρεαλισμοῦ ποὺ στὶς μέρες μας θεωρεῖται σὰν ἐπίσημη αἰσθητικὴ γραμμὴ τῶν κομμουνιστῶν. Ἡ τέχνη, κατὰ τὴ γνώμη του, πρέπει νὰ ἐξυπηρετεῖ ἕναν ἠθικὸ καὶ κοινωνικὸ σκοπό· πρέπει νὰ γνωρίζει στοὺς ἀνθρώπους τὴν πραγματικότητα τῆς ζωῆς τῶν

φτωχῶν καὶ νὰ τοὺς παρακινεῖ νὰ ἀλλάξουν τὸ κοινωνικὸ σύστημα. Καθόρισε τὴν τέχνη σὰν «ἰδεαλιστικὴ ἀναπαράσταση τῆς φύσης καὶ τοῦ ἑαυτοῦ μας μὲ στόχο τὴν τελείωση τοῦ εἴδους μας ἀπὸ σωματικὴ καὶ ἠθικὴ ἄποψη». ([32]) Ὅπως θὰ περίμενε κανείς, ἦταν ἀντίθετος μὲ τὴν ἰδέα τοῦ καλλιτέχνη σὰν ἀντικοινωνικοῦ μποέμ ἢ σὰν ὀπαδοῦ τῆς θεωρίας «τέχνη γιὰ τὴν τέχνη». «Ἡ τέχνη γιὰ τὴν τέχνη», ἔγραφε, «εἶναι ἐκμαυλισμὸς τῆς καρδιᾶς καὶ ἀποσύνθεση τοῦ πνεύματος». ([33]) Στὴ μελλοντικὴ κοινωνία ὁ καλλιτέχνης θὰ εἶναι «πολίτης, ἄνθρωπος σὰν ὅλους τοὺς ἄλλους˙ θὰ ἐφαρμόζει τοὺς ἴδιους κανονισμούς, θὰ ὑπακούει στὶς ἴδιες ἀρχές, θὰ τηρεῖ τὶς ἴδιες συμβάσεις, θὰ μιλάει τὴν ἴδια γλώσσα, θὰ ἔχει τὰ ἴδια δικαιώματα, θὰ ἐκπληρώνει τὰ ἴδια καθήκοντα..» ([34])

Ὁ μεγάλος ζωγράφος Γκυστὰβ Κουρμπὲ ἦταν στενὸς φίλος τοῦ Προυντόν, ὅπως ἀναφέραμε. Ὁ Κουρμπὲ ἐπηρέασε πολὺ τὶς ἀπόψεις τοῦ Προυντὸν γιὰ τὴν τέχνη, μολονότι ἡ ἐκτίμηση τοῦ Προυντὸν γιὰ τὴ ζωγραφικὴ ἦταν αὐστηρὰ περιορισμένη. Πράγματι, ὁ Κουρμπὲ ἰσχυρίστηκε πὼς εἶχε γράψει ἕνα μέρος τοῦ «Γιὰ τὴν ἔννοια τῆς τέχνης» τοῦ Προυντόν — μολονότι ὁ ἰσχυρισμὸς αὐτὸς φαίνεται πὼς εἶναι δεῖγμα τῆς ματαιοδοξίας ποὺ ἀποτέλεσε σημαντικὸ γνώρισμα τοῦ χαρακτήρα του. Ὁ Κουρμπὲ βέβαια ἦταν καλλιτέχνης καὶ ὄχι στοχαστὴς — «περισσότερο καλλιτέχνης παρὰ φιλόσοφος» ὅπως εἶπε ὁ Προυντόν. Ἦταν ὅμως ἀνήσυχο πνεῦμα ἀπὸ τὴ φύση του καὶ σ᾽ ὁρισμένες περιπτώσεις ἐνεργητικὸς ἐπαναστάτης στὴν πολιτικὴ καθὼς καὶ στὴν τέχνη. Πρωτογνώρισε τὸν Προυντὸν στὶς ταραγμένες μέρες τοῦ 1848 καὶ πολὺ γρήγορα ἐνδιαφέρθηκε γιὰ τὶς ἰδέες του. Μερικοί, τουλάχιστον, ἀπὸ τοὺς πίνακές του ἄρχισαν νὰ περιέχουν ἕνα κοινωνικὸ μήνυμα ποὺ ἐπιδοκίμαζε ἀπόλυτα ὁ Προυντόν. Ὅταν παρουσίασε τὸν πίνακά του «Οἱ Λιθοθραύστες» τὸ 1849, ὁ Κουρμπὲ ἔγραψε: «Πηγαίνοντας μὲ τὸ ἁμάξι, στὸ δρόμο γιὰ τὸν πύργο τοῦ Σαὶν - Ντενὶ κοντὰ στὴ Μαισιέρ, γιὰ νὰ ζωγραφίσω ἕνα τοπίο, σταμάτησα γιὰ νὰ δῶ δυὸ ἄντρες ποὺ ἔσπαζαν πέτρες στὸ δρόμο˙ οἱ πιὸ ὁλοκληρωμένες ἐνσαρκώσεις τῆς ἀθλιότητας. Συνέλαβα ἀμέσως τὴν ἰδέα ἑνὸς πίνακα... Στὴ μιὰ πλευρὰ βρίσκεται ἕνας γέρος, κάπου ἑβδομήντα χρονῶν, σκυμμένος πάνω στὴ δουλειά του, μὲ τὴ βαριὰ σηκωμένη στὸν ἀέρα, τὸ δέρμα του μαυρισμένο ἀπὸ τὸν ἥλιο, καὶ

στὸ κεφάλι του ἕνα ψάθινο καπέλο· τὸ χοντροφτιαγμένο παντελόνι του· εἶναι γεμάτο μπαλώματα· μέσα ἀπὸ τὰ χιλιοσπασμένα του τσόκαρα κάτι σκισμένες κάλτσες ποὺ κάποτε θὰ ἦταν μπλὲ ἀφήναν νὰ φαίνονται οἱ φτέρνες του. Στὴν ἄλλη πλευρὰ στέκεται ἕνας νεαρὸς μὲ σκονισμένο κεφάλι καὶ σκοῦρα χρώματα· ἡ πλάτη καὶ τὰ μπράτσα του φαίνονται μέσα ἀπὸ τὶς τρύπες τοῦ βρώμικου κουρελιασμένου πουκαμίσου του· ἕνα λουρὶ κρατάει τὰ ὑπολείματα τοῦ παντελονιοῦ του, καὶ οἱ πέτσινες μπότες του, βουτηγμένες στὴ λάσπη, εἶναι γεμάτες τεράστιες τρύπες. Ὁ γέρος γονατίζει, ὁ νεαρὸς στέκεται πίσω του κρατώντας ἕνα καλάθι μὲ πέτρες. Ἀλίμονο! Σὲ μιὰ δουλειὰ σὰν κι αὐτὴ ἡ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου ἀρχίζει καὶ τελειώνει μὲ τὸν ἴδιο τρόπο». (35) Ὁ Προυντὸν ἀποσαφήνισε ἀργότερα αὐτὸ τὸ μήνυμα μὲ τρόπο ποὺ ἴσως νὰ μὴν ἐπιθυμοῦσε συνειδητὰ ὁ Κουρμπέ: «Οἱ «Λιθοθραύστες» σατιρίζουν τὸν βιομηχανικό μας πολιτισμό, ποὺ ἀνακαλύπτει συνεχῶς θαυμάσιες μηχανές.... γιὰ... κάθε εἴδους ἐργασία... κι ὅμως δὲν μπορεῖ νὰ ἀπελευθερώσει τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὸν πιὸ ἀφόρητο μόχθο».36) Γιὰ τὸν ἴδιο τὸν Κουρμπὲ ὅμως τὸ πολιτικὸ μήνυμα τοῦ ρεαλισμοῦ του ἦταν τυχαῖο: «Ἀνακίνησα», εἶπε, «ὄχι σκόπιμα, ἀλλὰ ἁπλῶς ζωγραφίζοντας αὐτὰ ποὺ εἶδα, ἐκεῖνο ποὺ αὐτοὶ (οἱ ἀντιδραστικοὶ) ἀποκάλεσαν κοινωνικὸ ζήτημα». (37)

Κάπου - κάπου ὅμως ὁ Κουρμπὲ ζωγράφιζε κι ἕναν «ἀνατρεπτικό» πίνακα, ὅπως ἔλεγε· ὁ πιὸ γνωστὸς εἶναι ὁ ἀντικληρικὸς του πίνακας ποὺ τιτλοφορεῖται «Ἐπιστροφὴ ἀπὸ τὴ σύσκεψη» —κάμποσοι μεθυσμένοι παπάδες ποὺ γυρίζουν ἀπὸ μιὰ συγκέντρωση— ποὺ σοκάρισε τόσο πολὺ τοὺς καθολικούς, ὥστε ἕνα εὐλαβὲς τέκνο τῆς ἐκκλησίας ἀγόρασε τὸν πίνακα καὶ τὸν κατέστρεψε. Ἡ ἐπαναστατικὴ ἰδιοσυγκρασία τοῦ Κουρμπὲ τὸν ὤθησε νὰ λάβει ἐνεργὸ μέρος στὴν Κομμούνα τοῦ 1871. Ἔγινε μέλος τῆς Κομμούνας καὶ ἦταν ὑπεύθυνος γιὰ τὴν πολιτική της στὰ καλλιτεχνικὰ θέματα. Ἀναμείχθηκε στὴν ὑπόθεση τῆς καταστροφῆς τῆς Στήλης Βαντόμ —ποὺ κατὰ τὴ γνώμη του ἦταν μνημεῖο τοῦ βοναπαρτικοῦ δεσποτισμοῦ καὶ μιλιταρισμοῦ— πράγμα ποὺ τοῦ κόστισε ἕξι μῆνες στὴ φυλακὴ καὶ τὴν αὐτοεξορία του στὴν Ἑλβετία τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του. Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο προσπάθησε νὰ ἀποφύγει τὶς συνέπειες μιᾶς δίκης, μὲ τὴν ὁποία καταδικάστη-

κε νὰ καταβάλει, αὐτὸς προσωπικά, τὰ ἔξοδα γιὰ τὴν ἀποκατάσταση μνημείου.

Ὁ ἄσωτος μποεμισμὸς τοῦ Κουρμπὲ ἀπεῖχε πολὺ ἀπὸ τὸ ἰδανικὸ τοῦ Προυντὸν γιὰ τὸν καλλιτέχνη, ποὺ πρέπει νὰ εἶναι ἴδιος μ' ὅλους τοὺς ἄλλους πολίτες. (Πράγματι, ὁ κοινωνικὸς ἀντικομφορμισμὸς τῶν καλλιτεχνῶν ἀποτέλεσε πάντοτε συνεχῆ δοκιμασία γιὰ τοὺς μεταρυθμιστὲς ποὺ προσπαθοῦσαν νὰ τοὺς κάνουν νὰ προσαρμοστοῦν σ' ἕνα πολιτικὸ σύστημα). Ὁ Τζέημς Γκυγιώμ, ποὺ δὲν ἔχασε ποτὲ τὸ δασκαλίστικο ὕφος του, θυμόταν πῶς ὁ Κουρμπέ, σ' ἕνα ἀναρχικὸ συνέδριο στὸ Ζυρὰ τὸ 1872, «αὐτὸς ὁ καλοπροαίρετος κολοσσὸς μὲ τὸ παιδικὸ ὕφος κάθησε παρέα μὲ δυὸ-τρεῖς φίλους ποὺ εἶχε φέρει μαζί του σ' ἕνα τραπέζι ποὺ πολὺ γρήγορα γέμισε μπουκάλια· τραγουδοῦσε ὅλο τὸ βράδυ χωρὶς νὰ τοῦ τὸ ζητήσει κανείς, μὲ τραχιά, χωριάτικη φωνή, μονότονα δημοτικὰ τραγούδια τῆς Φρὰνς-Κοντέ, ποὺ τελικὰ μᾶς ἔκαναν νὰ βαρεθοῦμε». (38) (Ὁ Γκυγιὼμ δὲν ἦταν ὁ μόνος ποὺ δυσαρεστήθηκε μὲ τὸ παράφωνο τραγούδι τοῦ Κουρμπέ· ὁ Μπερλιὸζ ὑπέφερε πολὺ ὅταν ὁ Κουρμπὲ ἑτοίμαζε τὸ πορτραῖτο του). Ὅταν πέθανε ὁ Κουρμπὲ τὸ 1877 μιὰ ἀναρχικὴ ἐφημερίδα ἔγραφε μόνο τὸ ἑξῆς: «Τὸ μεγαλύτερο προτέρημα τοῦ Κουρμπέ... εἶναι κατὰ τὴ γνώμη μας τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν δημιούργησε μιὰ κλειστὴ σχολὴ στὸ ὄνομα τοῦ ρεαλισμοῦ. Οἱ μαθητὲς τοῦ Κουρμπὲ δὲν τὸν ἀντιγράφουν δουλικὰ καὶ δὲν τὸν μιμοῦνται· ἀναπτύσσουν τὸ ἔργο του». (39)

Ὅσο κι ἂν ἀπολάμβανε τὴ σχέση του μὲ τὸν Προυντὸν καὶ τοὺς δεσμοὺς ποὺ εἶχε ἡ τέχνη του μὲ τὴ φιλοσοφία τοῦ Προυντόν, ὁ Κουρμπὲ ἦταν ἀληθινὸς ἐπαναστάτης μόνο στὸν καλλιτεχνικὸ τομέα. Ἐνῶ πίστευε πῶς ἡ τέχνη πρέπει νὰ ἔχει ἄμεση σχέση μὲ τὸν κόσμο ὅπου ζεῖ ὁ ζωγράφος — «κατὰ τὴ γνώμη μου, ἡ τέχνη καὶ τὸ ταλέντο γιὰ ἕναν καλλιτέχνη δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι παρὰ τὰ μέσα γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῶν προσωπικῶν ἱκανοτήτων του στὶς ἰδέες καὶ τὰ ἀντικείμενα τῆς ἐποχῆς ποὺ ζεῖ» (40) — ὁ Κουρμπὲ ἔκανε τὴ δική του ἐπανάσταση, καταστρέφοντας τὶς καλλιτεχνικὲς φόρμες τοῦ παρελθόντος. Ὅπως ἔγραφε ὁ ἴδιος γιὰ ἕναν ἀπὸ τοὺς πιὸ γνωστούς του πίνακες: «Ἡ Κηδεία στὸ Ὀρνάν» ἦταν στὴν πραγματικότητα ἡ κηδεία τοῦ ρομαντισμοῦ... Μὲ τὴ

δική μου διατύπωση τῆς ἄρνησης τοῦ ἰδανικοῦ καὶ ὅλων ὅσων πηγάζουν ἀπὸ τὸ ἰδανικό, ἔφτασα στὴ χειραφέτηση τοῦ ἀτόμου καὶ τελικὰ στὴ δημοκρατία. Ὁ ρεαλισμὸς εἶναι βασικὰ δημοκρατικὴ τέχνη». (41)

Εἶναι ἀλήθεια πὼς οἱ ἐντελῶς πεζοὶ ἀγρότες τοῦ Κουρμπέ, τὰ ζοφερά, ἀντιρομαντικὰ καὶ καθόλου ἰδεαλιστικὰ τοπία του προσφέρουν ἕνα ὅραμα γιὰ τὸν κόσμο ποὺ εἶναι ἀπόλυτα σύμφωνο μὲ τὴν ἀναρχικὴ φιλοσοφία· καὶ οἱ ζωγράφοι τῆς ἑπόμενης γενιᾶς ποὺ συμπαθοῦσαν τὸν ἀναρχισμὸ —ὁ Πισαρό, ὁ Σερά, ὁ Σινιάκ— θὰ προσπαθοῦσαν κάτι ἀνάλογο. Ἀπ' αὐτοὺς τοὺς ζωγράφους ὁ Καμὶλ Πισαρὸ ἦταν δραστήριο μέλος τοῦ ἀναρχικοῦ κινήματος. Ἐκτοπίστηκε μετὰ τὴν Κομμούνα καὶ τὸ 1894 ἀναγκάστηκε νὰ καταφύγει στὸ Βέλγιο γιὰ νὰ ἀποφύγει τὶς διώξεις ποὺ γίνονταν ἐκτεταμένα ἐναντίον τῶν ἀναρχικῶν μετὰ τὴ δολοφονία τοῦ προέδρου Καρνό. (42) Ὁρισμένες ἀπὸ τὶς λιθογραφίες του, ὅπως «Οἱ ἐκφορτώτριες ξύλων» καὶ «Οἱ ἄστεγοι», φτιάχτηκαν γιὰ ἀναρχικὰ περιοδικὰ καὶ φιλοτέχνησε τὸ ἐξώφυλλο μιᾶς μπροσούρας τοῦ Κροπότκιν. Ἦταν φίλος τοῦ ἀναρχικοῦ ἐκδότη καὶ δημοσιολόγου Ζὰν Γκράβ, καὶ εἶχε διαβάσει πάρα πολλὰ βιβλία πολιτικῆς θεωρίας, ἀπὸ Μὰρξ μέχρι Κροπότκιν. Ἡ στάση του ἀπέναντι στὸν τελευταῖο ἐκφράζεται μ' ἕνα γράμμα ποὺ ἔγραφε τὸ 1892: «Μόλις διάβασα τὸ βιβλίο τοῦ Κροπότκιν («Ἡ κατάκτηση τοῦ ψωμιοῦ»). Πρέπει νὰ ὁμολογήσω πὼς ἂν δὲν εἶναι οὐτοπικό, ὁπωσδήποτε εἶναι ἕνα πολὺ ὄμορφο ὄνειρο. Κι ἐφόσον ἔχουμε δεῖ πολλὲς οὐτοπίες νὰ γίνονται πραγματικότητα, τίποτα δὲν μᾶς ἐμποδίζει νὰ πιστεύουμε ὅτι κι αὐτὸ τὸ ὄνειρο θὰ πραγματοποιηθεῖ κάποτε, ἐκτὸς κι ἂν καταρεύσει ἡ ἀνθρωπότητα καὶ ἐπιστρέψει στὴν ἀπόλυτη βαρβαρότητα». (43)

Ὅταν τὸ 1894 ἔπεσε στὰ χέρια τῆς ἀστυνομίας τοῦ Παρισιοῦ ὁ κατάλογος συνδρομητῶν τῆς La Révolte, τῆς ἐφημερίδας τοῦ Ζὰν Γκρὰβ ποὺ τὴν ἔβγαζε πρὶν ὁ Κροπότκιν, περιεῖχε ὀνόματα ἐντυπωσιακὰ ὅπως τοῦ Ἀλφὸνς Ντωντέ, τοῦ Ἀνατὸλ Φράνς, τοῦ Στεφὰν Μαλλαρμὲ καὶ τοῦ Λεκὸν ντὲ Λίλ, καθὼς καὶ καλλιτεχνῶν καὶ συγγραφέων ποὺ ἦταν πιὸ ἄμεσα συνδεδεμένοι μὲ τὸ ἀναρχικὸ κίνημα, ὅπως ὁ Σινιάκ, ὁ Μαξιμιλιὲν Λύς, ὁ Καμὶλ Πισαρό καὶ ὁ Ὀκτὰβ Μιρμπώ. Ἐλάχιστοι ὅμως ἀπὸ τοὺς καλλιτέχνες ποὺ

ἤξεραν τὸν Ζὰν Γκρὰβ ἢ ποὺ ἦταν συνδρομητὲς τῆς La Révolte, ἔκαναν τὸν κόπο νὰ ἀγωνιστοῦν γιὰ τὶς ἀναρχικὲς πεποιθήσεις τους. Γι' αὐτούς, ὁ ἀναρχισμὸς ἦταν ἁπλῶς τὸ φυσικὸ πιστεύω τῶν καλλιτεχνῶν ποὺ θεωροῦσαν ὅτι ἀνῆκαν, ἀπὸ αἰσθητικὴ ἄποψη, στὴν πρωτοπορία κι ἑπομένως ἦταν ἀμετάκλητα ἀντίθετοι μὲ τὴν ἀστικὴ κοινωνία, ποὺ τοὺς γελοιοποιοῦσε καὶ ἀρνιόταν νὰ ἀγοράσει τὰ ἔργα τους καὶ ταυτόχρονα ἀρνιόταν σὲ πολλοὺς ἀπὸ τοὺς συμπολίτες τους ἕναν ἀξιοπρεπῆ τρόπο ζωῆς. «Καθετὶ τὸ καινούργιο», ἔγραφε ὁ κριτικὸς Φελὶξ Φενεὸν σ' ἕνα ἄρθρο του γιὰ τὸν Πισαρό, «γιὰ νὰ γίνει δεκτὸ πρέπει νὰ πεθάνουν πολλοὶ γεροηλίθιοι. Εἶναι πόθος μας νὰ γίνει κάτι τέτοιο ὅσο τὸ δυνατὸ γρηγορότερα».(44) Οἱ περισσότεροι καλλιτέχνες καὶ συγγραφεῖς ἦταν πολὺ ἀπασχολημένοι μὲ τὶς δικές τους αἰσθητικὲς ἀνακαλύψεις καὶ τοὺς πειραματισμούς τους γιὰ νὰ ἐνδιαφερθοῦν περισσότερο γιὰ τὶς ἀναρχικὲς ἰδέες. Ὁ Μαλλαρμέ, παρόλο ποὺ ἀπάντησε, ὅταν ζήτησαν τὴ γνώμη του γιὰ τὴν τρομοκρατία, ὅτι «δὲν μποροῦσε νὰ συζητήσει τὶς πράξεις αὐτῶν τῶν ἁγίων», ἐνδιαφερόταν περισσότερο γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ δικοῦ του ἐσωτερικοῦ, συμβολιστικοῦ ποιητικοῦ κόσμου. Ἀκόμα καὶ ὁ Σερά, ὁ πιὸ συνειδητὸς θεωρητικὸς τῶν μετα - ἰμπρεσσιονιστῶν ζωγράφων, παρόλο ποὺ ἀρκετοὶ πίνακές του ὅπως «Τὰ λουτρὰ στὴν Ἀνιέρ», μὲ τοὺς ἐργάτες κολυμβητὲς καὶ μὲ φόντο τὶς καμινάδες τῆς φάμπρικας, παρουσιάζουν τὴ βιομηχανικὴ ζωὴ τῶν πόλεων, ἐνδιαφερόταν βασικὰ γιὰ τὶς ἐπιστημονικὲς του θεωρίες γιὰ τὸ χρῶμα πού, κατὰ τὴ γνώμη του, θεμελίωναν μιὰ καινούρια βάση γιὰ τὴ ζωγραφική, παρὰ γιὰ τὶς ἀναρχικὲς θεωρίες ποὺ θὰ θεμελίωναν μιὰ νέα κοινωνικὴ βάση ἢ τουλάχιστον θὰ πρόσφεραν νέο ὑλικὸ γιὰ τοὺς ζωγράφους.

Ἀκόμα καὶ ὁ Σινιάκ, ποὺ ἦταν περισσότερο πολιτικοποιημένος —καὶ ἀντίθετα ἀπὸ τὸν Σερὰ ποὺ πέθανε τὸ 1891 στὰ 32 του χρόνια, ὄχι μόνο ἔζησε τὴν ἀναρχικὴ δεκαετία τοῦ 1890, ἀλλὰ ἐπέζησε ἀρκετὰ γιὰ νὰ καταλήξει δραστήριος ὑποστηρικτὴς τοῦ κομμουνιστικοῦ κόμματος— εἶχε ἀντιληφθεῖ ξεκάθαρα τὸ διαχωρισμὸ ἀνάμεσα στὴν ἰδεολογία καὶ τὴν τέχνη. «Ὁ ἀναρχικὸς ζωγράφος», εἶπε σὲ μιὰ διάλεξή του τὸ 1902, «δὲν παρουσιάζει ἀναρχικοὺς πίνακες, ἀλλά, χωρὶς νὰ σκέφτεται τὸ χρῆμα, χωρὶς

νὰ ζητάει ἀνταμοιβή, ἀγωνίζεται μὲ ὅλες του τὶς δυνάμεις, καταβάλλοντας προσωπικὲς προσπάθειες, ἐνάντια στὶς ἀστικὲς καὶ κατεστημένες συμβάσεις... Τὸ θέμα δὲν εἶναι τίποτα ἢ τουλάχιστον εἶναι ἁπλῶς ἕνα μέρος τοῦ ἔργου τέχνης, χωρὶς μεγαλύτερη σπουδαιότητα ἀπὸ τὰ ἄλλα στοιχεῖα, τὸ χρῶμα, τὸ σχέδιο, τὴ σύνθεση... ὅταν τὸ μάτι εἶναι ἐξασκημένο, οἱ ἄνθρωποι μποροῦν νὰ δοῦν κάτι ἄλλο πέρα ἀπὸ τὸ θέμα τῶν πινάκων ζωγραφικῆς. Ὅταν θὰ ὑπάρχει ἡ κοινωνία ποὺ ὀνειρευόμαστε, ὁ ἐργάτης, ἔχοντας ἀπαλλαχτεῖ ἀπὸ τοὺς ἐκμεταλλευτὲς ποὺ τὸν ἀποκτηνώνουν, θὰ ἔχει χρόνο στὴ διάθεσή του γιὰ νὰ σκεφτεῖ καὶ νὰ μάθει. Θὰ ἐκτιμήσει τὶς διάφορες ἰδιότητες τοῦ ἔργου τέχνης».[45] Μερικὲς φορὲς ὁ Σινιὰκ ἔφτιαξε πίνακες μὲ ἀλληγορικὴ σημασία ἢ ἔργα μὲ ἄμεσα προπαγανδιστικὰ μηνύματα, ἀλλὰ ἡ τέχνη του δὲν κυριαρχήθηκε ποτὲ ἀπὸ τὴν πολιτική. Παρόλη τὴ συμπάθειά του γιὰ τοὺς ἀναρχικούς, τόσο αὐτὸς ὅσο καὶ ἄλλοι μαθητὲς τοῦ Σερὰ ποὺ συμμερίζονταν αὐτὲς τὶς ἀπόψεις—ὁ Λὺς ἢ ὁ Τεὸ βὰν Ρυσελμπέργκε—δὲν ἔκαναν ἀναρχικὴ τέχνη· τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὸν πιὸ φιλοσοφημένο καὶ στοχαστικὸ καλλιτέχνη ποὺ συνδέθηκε μαζί τους, τὸν Καμὶλ Πισαρό.

Οἱ διάφοροι ἀναρχικοὶ κριτικοὶ καὶ δημοσιογράφοι ἦταν ἐκεῖνοι ποὺ ἔπεισαν πολλοὺς καλλιτέχνες καὶ συγγραφεῖς ὅτι ἡ ἐνστικτώδης ἐξέγερσή τους ἐνάντια στὴν ἀστικὴ κοινωνία καὶ ἡ συμπάθεια ποὺ ἔδειχναν γιὰ τὰ δεινὰ τῶν φτωχῶν θὰ ἔπρεπε νὰ τοὺς ὠθήσει σὲ ἐνεργητικὴ ὑποστήριξη τοῦ ἀναρχικοῦ κινήματος. Ὁ Φελὶξ Φενεόν, λογουχάρη —ὁ κριτικὸς ποὺ ἀναγνώρισε πρῶτος τὴ μεγαλοφυΐα καὶ τὴν πρωτοτυπία τοῦ Σερὰ καὶ δημιούργησε τὸν ὅρο «μετα-ἰμπρεσσιονισμὸς»— ἦταν δηλωμένος ἀναρχικός, παρόλη τὴν κομψευόμενη ἐμφάνισή του καὶ τὸ ἐπάγγελμά του: ἦταν κατώτερος δημόσιος ὑπάλληλος στὸ Ὑπουργεῖο Ἀμύνης. Συνδέθηκε μὲ ἀρκετὰ προοδευτικά, λογοτεχνικὰ καὶ καλλιτεχνικὰ περιοδικά, καί, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀπόλυσή του ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖο Ἀμύνης, ἔγινε βοηθὸς ἀρχισυντάκτη στὴ σημαντικότερη καλλιτεχνικὴ ἐπιθεώρηση τῆς δεκαετίας τοῦ 1890, τὴ Revue Blanche. Εἶχε φιλίες μὲ τοὺς συμβολιστὲς ποιητὲς Μαλλαρμὲ καὶ Ζὺλ Λαφόργκ, καθὼς καὶ μὲ τὸν Βερλαὶν καὶ τοὺς μετα-ἰμπρεσσιονιστὲς ζωγράφους. Δὲν ἔκρυβε τὶς ἀναρχικές πεποιθήσεις του, καὶ ὅταν,

μετὰ τὴ δολοφονία τοῦ προέδρου Καρνό, κατηγορήθηκαν τριάντα ἄτομα γιὰ σύσταση ἐγκληματικῆς συμμορίας, ἦταν κι αὐτὸς ἀνάμεσα στοὺς κατηγορούμενους. Φαίνεται πὼς διασκέδασε μὲ τὴν ὅλη ὑπόθεση: ὅταν τὸν ρώτησε ὁ δικαστὴς πῶς βρέθηκαν στὸ γραφεῖο του τὰ καψούλια, ἀπάντησε: «Ὁ πατέρας μου τὰ μάζεψε ἀπὸ τὸ δρόμο». «Πῶς εἶναι δυνατὸν νὰ βρίσκονται καψούλια στὸ δρόμο;» ρώτησε ὁ δικαστής. «Ὁ ἀξιωματικὸς τῆς ἀστυνομίας μὲ ρώτησε γιατὶ δὲν τὰ πέταξα ἔξω ἀπὸ τὸ παράθυρο», ἀπάντησε ὁ Φενεόν. «Βλέπετε, μπορεῖ νὰ βρεῖ κανεὶς καψούλια στὸ δρόμο».(46) Εἶναι δύσκολο νὰ ποῦμε σὲ ποιὸ βαθμὸ ἦταν ἀληθινὸς ὁ συνωμοτικὸς ἀναρχισμὸς τοῦ Φενεὸν καὶ σὲ ποιὸ βαθμὸ ἦταν ἐκδήλωση ἐκκεντρισμοῦ τοῦ κόστισε ὅμως μιὰ καταδίκη σὲ φυλάκιση καὶ τὴν ἀπόλυσή του ἀπὸ τὸ ὑπουργεῖο. Ἕνας ἄλλος παριζιάνος ἀναρχικὸς συγγραφέας, ὁ Λωρὰν Ταιγιάντ, ποὺ εἶναι ὁ πατέρας τῆς περίφημης φράσης γιὰ τὴν τρομοκρατία —«Τὶ σημασία μπορεῖ νὰ ἔχει ἕνας ἀκαθόριστος ἀνθρωπισμός, ἀρκεῖ νὰ εἶναι ὡραία ἡ χειρονομία»— ἦταν λιγότερο τυχερὸς κι ἔπεσε θύμα τῶν ἴδιων του τῶν πεποιθήσεων, γιατὶ ἔχασε τὸ μάτι του ἀπὸ μιὰ ἔκρηξη βόμβας στὸ ἑστιατόριο ποὺ ἔτρωγε.

Γενικά, ὅμως, γιὰ τοὺς καλλιτέχνες καὶ τοὺς συγγραφεῖς ὁ ἀναρχισμὸς ἀντιπροσώπευε μᾶλλον μιὰ γενικὴ στάση ζωῆς παρὰ μιὰ συγκεκριμένη θεωρία γιὰ τὴν κοινωνία, ἐκτὸς ἀπὸ ἐκείνους ποὺ, σὰν τὸν Πισαρό, τὸν Σινιὰκ καὶ τὸν Ὀκτὰβ Μιρμπώ, συνδέονταν μὲ τὸν Ζὰν Γκρὰβ καὶ τὴν La Révolte ἢ ἐκείνους ποὺ, σὰν τὸν Στάϊνλεν, ἔγραφαν ἢ σκιτσάριζαν κάπου-κάπου γιὰ ἀναρχικὲς ἐφημερίδες καὶ περιοδικά. Ἐνῶ ὁρισμένοι ἀπ' αὐτοὺς εἶχαν γοητευτεῖ ἀπὸ τὴ μεγαλοψυχία τῶν ἰδεῶν τοῦ Κροπότκιν καὶ ἀπὸ τὸ ὅραμα ἑνὸς κόσμου ὅπου οἱ ἄνθρωποι θὰ ζοῦν ἐντελῶς ἐλεύθερα μεταξύ τους, διάφοροι ἄλλοι ἐνθουσιάστηκαν μὲ τὴν ἰδέα ὅτι δὲν θὰ ὑπάρχει κανένας περιορισμὸς τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀτόμου ἐκτὸς ἂν τὸ ἐπιβάλλει ἡ ἴδια ἡ φύση· εἶχαν παρασυρθεῖ ἀπὸ τὶς βίαιες χειρονομίες τῶν ἀναρχικῶν. Δίπλα στὸν κοινωνικὸ ἀναρχισμὸ τοῦ Κροπότκιν ἢ τοῦ Μαλατέστα καλλιέργησαν ἕναν ἄγριο, μποέμικο, ἀτομικιστικὸ ἀναρχισμό, ποὺ συχνὰ προκαλοῦσε ἀμηχανία στοὺς πιὸ ἐποικοδομητικοὺς καὶ φιλοσοφημένους ἀναρχικούς. Ὁ Μωρὶς Μπαρρές, λογουχάρη, ἕνας ἀπὸ τοὺς λαμπρότε-

ρους ἐκπρόσωπους μιᾶς λαμπρῆς γενιᾶς, στὰ μυθιστορήματα τῆς νεότητάς του ποὺ ἔχουν τὸ γενικὸ τίτλο «Ἡ λατρεία τοῦ Ἐγώ» καὶ συγκεκριμένα στὸ «Ὁ ἐχθρὸς τοῦ νόμου» (1892), παρουσιάζει τοὺς ἥρωές του νὰ ἐξετάζουν τὰ ἠθικὰ καὶ φιλοσοφικὰ συστήματα καὶ τοὺς τρόπους ζωῆς ὡς πρὸς τὸ ἂν ἀποτελοῦν μέσα γιὰ τὴν καθολικὴ αὐτο-ἔκφρασή τους, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς συμβατικότητες ἢ τὶς ἀνάγκες τῶν ἄλλων. Στὸ μυθιστόρημά του «Ὁ ἐχθρὸς τοῦ νόμου», οἱ πρωταγωνιστὲς —ἀφοῦ μελετοῦν Σαὶν - Σιμόν, Φουριὲ καὶ Μὰρξ,—σὲ μιὰ σκηνὴ ποὺ διαδραματίζεται σὲ ἐργαστήριο ζωοτομίας, γίνονται ἀναρχικοί, καὶ ἀποσύρονται στὴν ἐπαρχία γιὰ νὰ ζήσουν σ' ἕνα κλίμα ἐγωϊστικοῦ ἀλτρουϊσμοῦ: «Γι' αὐτούς, οἱ ἄλλοι ἑαυτοὶ ὑπάρχουν στὸν ἴδιο βαθμὸ ποὺ ὑπάρχει καὶ ὁ δικός τους ἑαυτός, ἔτσι ποὺ οἱ συνθῆκες τῆς εὐτυχίας τῶν ἄλλων νὰ συνδυάζονται μὲ τὶς συνθῆκες τῆς δικῆς τους εὐτυχίας. Δὲν κόβουν τὰ λουλούδια ποὺ τοὺς ἀρέσει ἡ μυρωδιά τους· ἂν θὰ ὑπέφεραν, θὰ μείωνε τὴν εὐχαρίστησή τους ἡ ἐκλεπτυσμένη εὐαισθησία τους καταπνίγει κάθε ἀνηθικότητα». ([47]) Παρόλο ποὺ ἡ ἀναζήτηση τῆς ἀνάπτυξης καὶ τῆς ἔκφρασης τοῦ ἑαυτοῦ ἦταν ἕνας τρόπος γιὰ τὴ θεμελίωση μιᾶς «ἠθικῆς χωρὶς ὑποχρέωση ἢ ἐπικύρωση», διέφερε πολὺ ἀπὸ τὴ μέθοδο τοῦ Κροπότκιν καὶ τῶν ὀπαδῶν του. Ὅπως τόνισε ὁ Ζὰν Γκρὰβ ὅταν ἔγραφε γιὰ τὸν «Ἐχθρὸ τοῦ νόμου»: «Ὁ ἀναρχισμὸς ποὺ παρουσιάζεται σ' αὐτὸ τὸ βιβλίο εἶναι ἁπλῶς ἕνας ἀναρχισμὸς γιὰ ἑκατομμυριούχους. Γιὰ νὰ ἀπελευθερωθεῖ κάποιος ἀπὸ τοὺς νόμους πρέπει νὰ ἔχει εἰσόδημα 100.000 φράγκα ἢ νὰ παντρευτεῖ μιὰ γυναίκα ποὺ νὰ ἔχει τέτοιο εἰσόδημα... Παρόλα αὐτὰ πρόκειται γιὰ βιβλίο ποὺ ἀξίζει τὸν κόπο νὰ τὸ διαβάσει κανείς, γιατὶ παρουσιάζει τὸ ἄτομο ἀπελευθερωμένο ἀπὸ τὴν κοινωνία καὶ μοναδικὸ ρυθμιστὴ τῆς εὐτυχίας του». ([48])

Στὸν παριζιάνικο κόσμο τῶν διανοουμένων ποὺ εἶχαν ἤδη γνωρίσει τὶς ἀντιλήψεις γιὰ μιὰ ἠθικὴ χωρὶς ὑποχρέωση ἢ ἐπικύρωση καὶ ἦταν πρόθυμοι νὰ ὑποστηρίξουν τὴν ἐλευθερία τοῦ ἀτόμου ἐνάντια στοὺς περιορισμοὺς τῆς κοινωνίας, ἐμφανίστηκαν οἱ θεωρίες τοῦ Νίτσε. Τὰ ἔργα του ἄρχισαν νὰ κυκλοφοροῦν μεταφρασμένα στὰ Γαλλικὰ στὸ τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ 1890 ἂν καὶ πολλοὶ διαφωνοῦσαν ἴσως γιὰ τὴ σημασία τοῦ μηνύματός του, ὁ

Νίτσε ἀμφισβητοῦσε πάντως κραυγαλέα τὴν ἀστικὴ συμβατικότητα καὶ ἐνθάρρυνε τὴν ἀνάπτυξη τῆς προσωπικότητας ἀνάλογα μὲ τὶς δυνατότητές της, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ βιαιότητα ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ σημαίνει κάτι τέτοιο. Ὁ Νίτσε ἦταν κι αὐτὸς ἀρκετὰ ἀσυνεπὴς συγγραφέας γιὰ νὰ μπορέσει νὰ προσφέρει κάποιο συνεκτικὸ πρότυπο ζωῆς, ἀλλὰ ἡ ἄποψή του γιὰ τὴν «ἀντιστροφὴ ὅλων τῶν ἀξιῶν», ὁ ἰσχυρισμός του ὅτι «ὁ θεὸς εἶναι νεκρὸς» καὶ ἡ συμβουλή του «Πρέπει νὰ γίνεις αὐτὸς ποὺ εἶσαι», ὅλα αὐτὰ ἐνθάρρυναν ὁποιονδήποτε ἤθελε νὰ διακόψει τὶς σχέσεις του μὲ τὶς σύγχρονες ἠθικές, αἰσθητικὲς ἢ πολιτικὲς ἀξίες. Σύμφωνα μὲ τὴν Ἔμμα Γκόλντμαν: «Ὁ Νίτσε δὲν ἦταν κοινωνικὸς θεωρητικός, ἀλλὰ ποιητὴς καὶ καινοτόμος. Δὲν ἦταν ἀριστοκράτης οὔτε στὴν καταγωγὴ οὔτε στὴν οἰκονομική του ὑπόσταση· ἦταν ὅμως ἀριστοκράτης τοῦ πνεύματος. Ἀπ' αὐτὴ τὴν ἄποψη λοιπὸν ὁ Νίτσε ἦταν ἀναρχικὸς καὶ ὅλοι οἱ γνήσιοι ἀναρχικοὶ ἦταν ἀριστοκράτες». (49)

Μερικοὶ διανοούμενοι, πρὸς τὸ τέλος τοῦ περασμένου αἰώνα καὶ στὴν ἀρχὴ τοῦ τωρινοῦ, ποὺ γνώριζαν ἤδη τὶς ἀπόψεις τοῦ Νίτσε μὲ τὴ μιὰ ἢ τὴν ἄλλη μορφή, ἀνακάλυψαν ἕναν ἄλλο Γερμανὸ συγγραφέα, γιὰ τὸν ὁποῖο πίστευαν πὼς πρόσφερε τὴ φιλοσοφική βάση γιὰ τὴ θεωρία τοῦ ἀτομικιστικοῦ ἀναρχισμοῦ. Ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς ἦταν ὁ Μὰξ Στίρνερ.

Στίρνερ ἦταν τὸ ψευδώνυμο ἑνὸς ζοφεροῦ Γερμανοῦ φιλοσόφου, πρώην καθηγητῆ σὲ μιὰ σχολὴ θηλέων, ποὺ βρισκόταν στὸ περιθώριο τῶν χεγκελιανῶν κύκλων. Τὸ βασικό του ἔργο «Ὁ Μοναδικὸς καὶ ἡ Ἰδιοκτησία του» ἐκδόθηκε τὸ 1845 καὶ προκάλεσε ἐλάχιστο ἐνδιαφέρον, ἂν καὶ ὁ Μπακούνιν γνώριζε τὶς ἰδέες του. Τὸ ἔργο του ὅμως ἀποκαλύφθηκε γι' ἄλλη μιὰ φορὰ στὸν γερμανόφωνο κόσμο στὴ δεκαετία τοῦ 1890. Ἦταν γνωστὸ στὸν Δανὸ κριτικὸ Μπραντές, καθὼς καὶ στὸν Ἴψεν, καὶ ἀποσπάσματα τῆς γαλλικῆς του μετάφρασης δημοσιεύτηκαν στὴ Revue Blanche τὸ 1900. Ὁ Στίρνερ μὲ βασανιστικό, ζοφερό, ἐπαναληπτικὸ καὶ ἀφοριστικὸ ὕφος κήρυττε τὸν πόλεμο ἐνάντια στὴν κοινωνία καὶ ἐνάντια σὲ ὁλόκληρη τὴ φιλοσοφία τοῦ παρελθόντος. Ὁ ἄμεσος στόχος του ἦταν ἡ χεγκελιανὴ πεποίθηση ὅτι τὸ πνεῦμα εἶναι ὁ κινητήριος παράγοντας τῆς ἀνθρώπινης ἀνάπτυξης, καὶ ἰδιαίτερα

ὁ θρησκευτικὸς χεγκελιανισμὸς τοῦ Φόϋερμπαχ· γενικὰ ὅμως ἐπιτέθηκε ἐνάντια στὴν ἠθικὴ διδασκαλία τόσο τοῦ χριστιανισμοῦ ὅσο καὶ τοῦ Κάντ. «Τὸ θεῖο εἶναι ὑπόθεση τοῦ θεοῦ· τὸ ἀνθρώπινο εἶναι ὑπόθεση τῆς «ἀνθρωπότητας». Δική μου δουλειὰ δὲν εἶναι οὔτε τὸ θεῖο, οὔτε τὸ ἀνθρώπινο, δὲν εἶναι ὅ,τι εἶναι Ἀληθινό, Καλό, Δίκαιο, Ἐλεύθερο, κλπ., ἀλλὰ μόνο ὅ,τι εἶναι δ ι κ ό μ ο υ, καὶ δὲν εἶναι κάτι γενικό, ἀλλὰ κάτι ἀτομικὸ (Einzig) μιὰ καὶ εἶμαι ἄτομο. Γιὰ μένα τίποτα δὲν εἶναι ἀνώτερο ἀπὸ τὸν ἑαυτό μου». ([50]) Αὐτὸ εἶναι τὸ βασικό του μήνυμα ποὺ ἐπαναλαμβάνεται μὲ διάφορες μορφὲς σὲ κάθε σελίδα του καὶ συνοψίζεται στὸ τελευταῖο κεφάλαιο: «Κατέχω τὴν ἴδια μου τὴ δύναμη ὅταν ἔχω συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ μου σὰν ἀτόμου. Στὸ ἄτομο ἀκόμα καὶ ὁ ἰδιοκτήτης (Eigner) ἐπιστρέφει στὴ δημιουργικὴ μηδαμινότητα ἀπὸ τὴν ὁποία γεννήθηκε. Κάθε ὂν ποὺ εἶναι ἀνώτερό μου, θεὸς ἢ ἄνθρωπος, ἐξασθενεῖ τὴν αἴσθηση τῆς ἀτομικότητάς μου, καὶ χλωμιάζει μόνο μπροστὰ στὸν ἥλιο τῆς συνείδησής μου. Ἂν ἐμπιστευτῶ τὸν ἑαυτό μου, τὸ μοναδικὸ ἄτομο (den Einzigen), τότε αὐτὴ ἡ ἐμπιστοσύνη βασίζεται στὸν περαστικὸ θνητὸ δημιουργό της ποὺ κι αὐτὸς ἐξαφανίζεται, καὶ μπορῶ νὰ πῶ ὅτι βάσισα τὴν ἐμπιστοσύνη μου στὸ τίποτα. (Ich habe meine Sache auf Nichts gestellt .) ([51]) Πρόκειται γιὰ μιὰ θεωρία ποὺ πλησιάζει πολὺ ὁρισμένες μορφὲς τοῦ μεταγενέστερου ὑπαρξισμοῦ.

Ὁ Στίρνερ δὲν ἦταν οὔτε πολὺ σημαντικὸς οὔτε καὶ πολὺ ἐνδιαφέρων στοχαστής, παρόλο ποὺ μπόρεσε μερικὲς φορὲς νὰ διατυπώσει καταπληκτικὲς φράσεις, ὅπως: «Ἕνας Πρῶσος ἀξιωματικὸς δήλωσε κάποτε: Κάθε Πρῶσος κρύβει μέσα του ἕναν ἀστυφύλακα». Ἡ ἀκρότητα ὅμως τῶν ἀπόψεών του φαινόταν σὲ πολλοὺς νεαροὺς διανοούμενους ἡ πιὸ ὁλοκληρωμένη ἔκφραση ὅλων τῶν ἀντισυμβατικῶν ἀξιῶν. Ὁ Μπενίτο Μουσσολίνι, ποὺ ὅταν ἦταν σοσιαλιστὴς συμπαθοῦσε ἀρκετὰ τὸν ἀναρχισμό, ἔγραφε τὸ 1912: «Ἂς ἀνοίξει ὁ δρόμος γιὰ τὶς στοιχειώδεις δυνάμεις τοῦ ἀτόμου, γιατὶ δὲν ὑπάρχει καμιὰ ἄλλη ἀνθρώπινη πραγματικότητα ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἄτομο. Θὰ ὑποστηρίξουμε ὅλα ὅσα ἐξυμνοῦν καὶ ἐνισχύουν τὸ ἄτομο, ὅλα ὅσα τοῦ προσφέρουν μεγαλύτερη ἐλευθερία, μεγαλύτερη εὐημερία, μεγαλύτερη εὐρύτητα ζωῆς· θὰ καταπολεμήσουμε ὅλα ὅσα καταπιέζουν καὶ νεκρώνουν τὸ ἄτομο. Γιατὶ

νὰ μὴν ξαναγίνει τῆς μόδας ὁ Στίρνερ;» (52)

Ὁ ἀτομικιστικὸς ἀναρχισμὸς εἶχε ἐλάχιστη πολιτικὴ σπουδαιότητα καὶ συχνὰ προκαλοῦσε ἀμηχανία μὲ τὸν ἄκραῖο του σολιψισμὸ (αὐτοκρατία) καὶ τὴ βίαιη αὐτο-ἔκφρασή του στοὺς ἀναρχικοὺς ποὺ πίστευαν μᾶλλον στὴν κοινωνικὴ ἐπανάσταση παρὰ στὴν ἁπλὴ ἀπόριψη τῶν συμβατικῶν ἠθικῶν ἀξιῶν. Ἀποτέλεσε ὅμως σημαντικὸ παράγοντα γιὰ τὴν ψυχολογικὴ διαμόρφωση πολλῶν ἐπαναστατῶν. Μέσα ἀπὸ τὰ γραφτὰ τοῦ Νίτσε καὶ τοῦ Στίρνερ μπόρεσε νὰ ξεπεταχτεῖ ἕνας αὐτοδημιούργητος ὑπεράνθρωπος ὅπως ὁ Μουσσολίνι· μπόρεσε νὰ ἀντλήσει δύναμη ἡ τολμηρὴ ἐπίθεση τῶν φουτουριστῶν ἐνάντια στὸ παρελθόν. Ὁ ἀτομικιστικὸς ἀναρχισμὸς μπόρεσε πάλι νὰ δημιουργήσει, στὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰώνα, μιὰ παραλλαγὴ τῆς γενιᾶς «μπὴτ» (beat) τῆς δεκαετίας τοῦ 1950 — μορφὲς σὰν τὸν γενειοφόρο, κουρελιάρη καὶ παθιασμένο ἄντρα ποὺ ἄκουγε στὸ ὄνομα «Ἐλευθερία» καὶ ξεκίνησε στὸ Παρίσι ἕνα ἑβδομαδιαῖο ἔντυπο μὲ τὸν τίτλο «Ἡ Ἀναρχία» καὶ μιὰ σειρὰ «λαϊκῶν συζητήσεων» γιὰ νὰ προπαγανδίσει τὶς ἀπόψεις του γιὰ τὴν ἀπόλυτη ἐλευθερία τοῦ ἀτόμου. Μπόρεσε νὰ συναρπάσει τὴ φαντασία τῶν συγγραφέων, ἔτσι ποὺ κάποιες ἰδέες ἀτομικιστικοῦ ἀναρχισμοῦ μποροῦν νὰ διαπιστωθοῦν στὸν «Πέερ Γκύντ» τοῦ Ἴψεν καθὼς καὶ σὲ μεταγενέστερα ἔργα ὅπως «Ὁ ἀνήθικος» τοῦ Ζὶντ καὶ στὴν «πράξη γενναιοδωρίας» τοῦ Λαφκάντιο στὶς «Σπηλιὲς τοῦ Βατικανοῦ». Μπόρεσε νὰ ὠθήσει τοὺς ἀνθρώπους νὰ ζήσουν σὲ ἐλεύθερες κοινότητες — ποὺ οἱ περισσότερες διάρκεσαν πολὺ λίγο καὶ καταδικάστηκαν ἀπὸ πολλοὺς ἀναρχικοὺς στοχαστές, ὅπως ἀπὸ τὸν Ἐλιζὲ Ρεκλύ, ποὺ ἔγραφε: «Δὲν πρέπει νὰ κλειστοῦμε στὸν ἑαυτό μας σὲ καμιὰ περίπτωση· πρέπει νὰ παραμείνουμε στὸν τεράστιο κόσμο γιὰ νὰ δεχτοῦμε ὅλες τὶς ἐντυπώσεις του, γιὰ νὰ συμμετάσχουμε σ' ὅλες τὶς περιπέτειές του καὶ νὰ δεχτοῦμε ὅλες τὶς ὁδηγίες του». (53)

Ὑπῆρχε καὶ ἕνας νεαρὸς Ρῶσος ἐμιγκρὲς ποὺ πῆρε τὸ ὄνομα Βίκτωρ Σὲρζ καὶ ἔγινε ἀργότερα πετυχημένος συγγραφέας καὶ μέλος τῆς Ἀριστερῆς Ἀντιπολίτευσης στὴ Ρωσία, παρόλο ποὺ φυλακίστηκε τὸ 1930 ἀπὸ τοὺς σταλινικοὺς καὶ τελικὰ κατάφερε νὰ ξεφύγει. Τὴν ἐποχὴ ποὺ σύχναζε στοὺς ἀναρχικοὺς κύκλους τοῦ Παρισιοῦ καὶ τῶν Βρυξελλῶν, στὰ πρῶτα χρόνια τοῦ αἰώνα,

ἐπισκέφτηκε μιὰ ἀναρχικὴ κοινότητα ποὺ εἶχε ἱδρύσει ὁ Φορτυνὲ Ἀνρύ, ἀδελφὸς τοῦ Ἐμὶλ Ἀνρύ, τοῦ γνωστοῦ τρομοκράτη. Ἡ ἀφήγηση τοῦ Σὲρζ γιὰ τὶς διαφορετικὲς τάσεις ποὺ ἐπικρατοῦσαν μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων ποὺ γνώρισε ἐκεῖ δείχνει πόσες πεποιθήσεις μπορεῖ νὰ ἀντιπροσωπεύει ὁ χαρακτηρισμὸς «ἀναρχικός»: Ἀλῆτες, ἕνας μικρόσωμος Ἑλβετὸς σοβατζῆς μὲ ἐκπληκτικὴ ἐξυπνάδα, ἕνας ξανθὸς Ρῶσος ἀξιωματικὸς μὲ εὐγενικὴ ὄψη ποὺ ἦταν τολστοϊκὸς ἀναρχικὸς καὶ εἶχε δραπετεύσει ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀποτυχία μιᾶς ἐξέγερσης — ἕνα χρόνο ἀργότερα θὰ πέθαινε ἀπὸ πείνα στὸ δάσος τοῦ Φονταινεμπλώ... ὕστερα πάλι ἕνας καταπληκτικὸς χημικὸς ποὺ ἦρθε ἀπὸ τὴν Ὀδησσὸ μέσω Μπουένος Ἄϊρες, ὅλοι αὐτοὶ βοήθησαν γιὰ νὰ δοθεῖ ἀπάντηση στὰ μεγάλα προβλήματα. Ὁ ἀτομικιστὴς τυπογράφος: «Δὲν ὑπάρχει παρὰ μόνο ὁ ἑαυτός σου στὸν κόσμο· προσπάθησε νὰ μὴν εἶσαι οὔτε παλιάνθρωπος, ἀλλὰ οὔτε καὶ λαπάς». Ὁ τολστοϊκός: «Ἂς γίνουμε καινούργιοι ἄνθρωποι, ἡ σωτηρία βρίσκεται μέσα μας». Ὁ Ἑλβετὸς σοβατζῆς: «Ἐντάξει, νὰ μὴν ξεχάσουμε ὅμως νὰ χρησιμοποιήσουμε τὶς γροθιές μας στὰ ἐργοστάσια». Ὁ χημικός, ἀφοῦ ἄκουγε πολλὴ ὥρα εἶπε μὲ τὴ ρωσο-ἱσπανικὴ προφορά του: «Ὅλα αὐτὰ εἶναι μποῦρδες στὸν κοινωνικὸ πόλεμο χρειαζόμαστε καλὰ χημικὰ ἐργαστήρια». (54)

Ὁ ἀναρχισμὸς στὴ δεκαετία τοῦ 1890 δὲν ἦταν πολιτικὸ ἢ φιλοσοφικὸ κίνημα μὲ συνοχή. Μιὰ θεωρία ποὺ μποροῦσε νὰ περιλαμβάνει τὸν Κροπότκιν καὶ τοὺς ἐξτρεμιστὲς ἀτομικιστὲς ὀπαδοὺς τοῦ Στίρνερ, ἕναν ἐγκληματία σὰν τὸν Ραβασὸλ ἢ ἕναν μεγάλο καλλιτέχνη σὰν τὸ Καμὶλ Πισαρό, μποὲμ διανοούμενους καὶ σκληροτράχηλους ἐργατοπατέρες — αὐτὴ ἡ θεωρία χρωστοῦσε τὴν ἐπίδραση καὶ τὴ γοητεία της στὸ γεγονὸς ἀκριβῶς ὅτι ἀγκάλιαζε τόσα πολλὰ ἀνόμοια ἄτομα καὶ τόσες διαφορετικὲς ἰδιοσυγκρασίες. Ἐφόσον ὅμως ἤθελε νὰ γίνει σοβαρὴ καὶ ἀποτελεσματικὴ κοινωνικὴ δύναμη στὸν 20ὸ αἰώνα, ἦταν ἀπαραίτητες οἱ νέες μέθοδοι δράσης καὶ οἱ ἀναζωογονημένες ἰδέες. Στὸ πρῶτο τέταρτο τοῦ εἰκοστοῦ αἰώνα οἱ ἀναρχικοὶ θὰ γνωρίσουν τὴν ἀποτυχία ἄλλης μιᾶς ἐπανάστασης καὶ θὰ ἀκολουθήσουν νέα τακτική· θὰ ἀποδεχτοῦν ἀκόμα καὶ κάποια ἔννοια ὀργάνωσης, ἐλπίζοντας νὰ πραγματοποιήσουν τὴ δική τους κοινωνικὴ ἐπανάσταση.

Ἡ ἐπανάσταση ποὺ ἀπέτυχε

«Μᾶς ἔδειξαν πῶς δὲν πρέπει νὰ γίνεται ἡ ἐπανάσταση.»

Κροπότκιν

Ἡ ἀτμόσφαιρα τῆς ἀκαδημαϊκῆς, ἂν καὶ παθιασμένης, συζήτησης γιὰ τὴ μελλοντικὴ κοινωνία, ἡ αὐξανόμενη δύναμη τῶν ἐργατικῶν πολιτικῶν κομμάτων στὴ Γερμανία, τὴ Γαλλία καὶ τὴν Ἰταλία, καθὼς καὶ ἡ μεταστροφὴ ποὺ προκάλεσαν οἱ συχνὲς πράξεις τρομοκρατίας, ὅλα αὐτὰ ἔδειχναν μιὰ τάση νὰ γίνουν ὁλοένα καὶ λιγότερο ἐπαναστάτες οἱ ἀναρχικοὶ διανοούμενοι· καὶ οἱ περισσότερες ὁμάδες τους ἔγιναν —ὅπως καὶ σήμερα οἱ ὁμάδες τῶν ἀφοσιωμένων ἀναρχικῶν στὸ Λονδίνο ἢ τὴ Νέα Ὑόρκη— μᾶλλον κέντρα ἀνορθόδοξων διαλογισμῶν παρὰ πυρῆνες ποὺ προετοίμαζαν τὴν ἐπαναστατικὴ δράση. Ὅπως δήλωσε περιφρονητικὰ ὁ Λένιν τὸ 1918: «Οἱ περισσότεροι ἀναρχικοὶ σκέφτονται καὶ γράφουν γιὰ τὸ μέλλον χωρὶς νὰ καταλαβαίνουν τὸ παρόν. Αὐτὸ εἶναι ποὺ μᾶς χωρίζει ἀπ᾿ αὐτούς, ἐμᾶς τοὺς κομμουνιστές». (1)

Ἀργότερα ὁ Μαλατέστα θυμήθηκε πὼς τοῦ εἶχε πεῖ ὁ Κροπότκιν: «Ἀγαπητέ μου Ἐρρίκο, φοβᾶμαι ὅτι εἴμαστε μόνοι μας, ἐσὺ κι ἐγώ, ὅσον ἀφορᾶ τὴν πεποίθησή μας ὅτι πλησιάζει ἡ ἐπανάσταση». (2) Πράγματι, ὁρισμένες φορὲς ἀμφέβαλε ἀκόμα καὶ ὁ Κροπότκιν, ἀλλὰ ὁ Μαλατέστα δὲν ἔχασε ποτὲ τὸν ἐπαναστατικὸ ἐνθουσιασμό του καὶ τὴ θερμὴ ἰδιοσυγκρασία του. «Μοῦ φαίνεται σήμερα», ἔγραφε τὸ 1906, «ὅτι οἱ ἀναρχικοὶ ἀφέθηκαν νὰ κάνουν τὸ ἀντίθετο σφάλμα σὲ σχέση μὲ τὶς ὑπερβολὲς βίας. Τώρα μᾶλλον πρέπει νὰ ἀντιδράσουμε σὲ μιὰ συγκεκριμένη τάση συμβιβασμοῦ καὶ ἥσυχης ζωῆς ποὺ παρουσιάζεται στοὺς κύκλους μας. Τώρα εἶναι περισσότερο ἀπαραίτητο νὰ ξαναζωντανέψουμε τὴν ἐπαναστατικὴ φλόγα, τὸ πνεῦμα τῆς θυσίας, τὴν ἀγάπη γιὰ τὸν κίνδυνο». (3)

Ὁ Μαλατέστα, ἀπὸ τὸ φθινόπωρο τοῦ 1878 ποὺ εἶχε φύγει ἀπὸ τὴν Ἰταλία, ἔζησε στὴν ἐξορία. Γιὰ πολὺ λίγο διάστημα πῆγε

στὴν Αἴγυπτο γιὰ νὰ ἐπισκεφτεῖ Ἰταλοὺς φίλους του, ἀλλὰ οἱ ἰταλικὲς ἀρχὲς ἔκαναν διαβήματα γιὰ τὴν ἀπέλασή του καὶ στὴ συνέχεια πῆγε στὸ μεγάλο ἀναρχικὸ κέντρο ἐκείνης τῆς ἐποχῆς, στὴ Γενεύη, ὅπου ἔγινε φίλος μὲ τὸν Κροπότκιν καὶ τὸν Ἐλιζὲ Ρεκλύ. Δὲν τὸν ἄφησαν ἥσυχο ὅμως καὶ τὸν ἀπέλασαν ὕστερα ἀπὸ λίγους μῆνες ἀπὸ τὸ καντόνιο τῆς Γενεύης. Γιὰ σύντομο διάστημα πῆγε στὴ Ρουμανία καὶ μετὰ στὸ Παρίσι, ὅπου μπόρεσε γιὰ λίγο νὰ ἀσκήσει τὸ ἐπάγγελμά του (ἦταν μηχανικὸς) μέχρι ποὺ ἡ ἀστυνομία τοῦ ἔκανε τὴ ζωὴ δύσκολη. Τὸ 1881 ἔφτασε στὸ Λονδίνο, ποὺ θὰ γινόταν τὸ ὁρμητήριό του γιὰ σαράντα περίπου χρόνια. Ἀλλὰ ὅποτε τοῦ δινόταν ἡ εὐκαιρία ἐπέστρεφε στὴν Ἰταλία· γύρισε πίσω στὴ Φλωρεντία καὶ τὸ 1885 εἶχε προβλήματα μὲ τὴν ἀστυνομία. Ὕστερα πῆγε στὴ Νότιο Ἀμερικὴ καὶ πέρασε τέσσερα χρόνια στὴν Ἀργεντινή, ὅπου διέδωσε τὶς ἀναρχικὲς ἰδέες στοὺς Ἰταλοὺς μετανάστες καὶ ἄφησε τὴ σφραγίδα του στὸ ὀργανωμένο ἐργατικὸ κίνημα ποὺ θὰ ἐμφανιζόταν ἀρκετὰ ζωντανὸ ἀκόμα καὶ στὸν 20ὸ αἰώνα. Τὸ κύριο ἐνδιαφέρον του ὅμως ἦταν συγκεντρωμένο στὴν ἐπανάσταση στὴν Εὐρώπη, καὶ ἰδιαίτερα στὴν Ἰταλία, καὶ τὸ 1889 ἐπέστρεψε στὸ Λονδίνο, περιμένοντας τὴν εὐκαιρία κάποιας ἀλλαγῆς γιὰ νὰ ξαναγυρίσει στὴν Ἰταλία. Ἡ ἀλλαγὴ φαίνεται πὼς παρουσιάστηκε τὸ 1897, ὅταν οἱ κακὲς σοδειὲς καὶ οἱ ἀνερχόμενες τιμὲς κατέληξαν σὲ ἀγροτικὲς ἐξεγέρσεις κι ὅταν φάνηκε πὼς κινδύνευε ἡ συνταγματικὴ κυβέρνηση ἐξαιτίας τῶν ἀπαιτήσεων γιὰ δραστικὰ μέτρα ἐνάντια στοὺς ἀγρότες καὶ τοὺς ταραξίες. Στὴν πραγματικότητα ὁ Μαλατέστα δὲν μποροῦσε νὰ παίξει κανένα ρόλο στοὺς βιομηχανικοὺς καὶ πολιτικοὺς ἀγῶνες τῆς Ἰταλίας τὸ 1898 καὶ 1899, μιὰ καὶ εἶχε συλληφθεῖ στὶς ἀρχὲς τοῦ 1898. Εἶχε πάει στὸ λιμάνι τῆς Ἀγκόνα ὅπου ὑπῆρχε μιὰ δραστήρια ἀναρχικὴ ὁμάδα λιμενεργατῶν καὶ ἀρκετὰ ἀναρχικὰ ἔντυπα,(4) καὶ ἔκανε ὅ,τι μποροῦσε γιὰ νὰ βοηθήσει τὴν ὑπόθεση τῆς ἀντιπολιτικῆς ἐπανάστασης, ἀντιτιθέμενος σὲ ἐκείνους τοὺς ἀναρχικούς, ὅπως τὸν Σαβέριο Μερλίνο, ποὺ πίστευαν ὅτι σὲ δύσκολες καταστάσεις οἱ ἀναρχικοὶ θὰ πρέπει νὰ συμμετέχουν στὶς ἐκλογὲς γιὰ νὰ βοηθήσουν τοὺς φιλελεύθερους καὶ τοὺς σοσιαλδημοκράτες. Ὁ Μαλατέστα ἀπάντησε σταθερὰ σ' αὐτὴ τὴν πρόταση τὴν ἐποχὴ ποὺ ἦταν στὴ φυλακή: «Σᾶς παρα-

καλῶ νὰ μὴ χρησιμοποιήσετε τὸ ὄνομά μου στὸν ἐκλογικὸ ἀγώνα ποὺ διεξάγουν οἱ σοσιαλιστὲς καὶ οἱ ρεπουμπλικάνοι. Διαμαρτύρομαι ὄχι μόνο γιατὶ δὲν θὰ συμφωνοῦσα μὲ μιὰ τέτοια ἐνέργεια, ἀλλὰ καὶ γιατὶ σαφῶς θὰ τὴν ἀποδοκίμαζα». (5) Ὁ Μαλατέστα συνελήφθηκε ὕστερα ἀπὸ τὶς ταραχὲς τῆς Ἀνκόνα καὶ κατηγορήθηκε γιὰ «σύσταση ἐγκληματικῆς συμμορίας»—κατηγορία ποὺ ὑπονοοῦσε ὅτι οἱ ἀναρχικοὶ ἦταν κοινοὶ ἐγκληματίες καὶ ποὺ προκάλεσε ὀργισμένες διαμαρτυρίες ἀπὸ τοὺς διεθνεῖς ἀναρχικοὺς κύκλους. Τελικὰ ὁ Μαλατέστα καὶ οἱ φίλοι του καταδικάστηκαν «ὡς ἀνήκοντες εἰς ἀνατρεπτικὴν ἕνωσιν»· ὁ Μαλατέστα καταδικάστηκε σὲ φυλάκιση καὶ στάλθηκε στὸ νησὶ Λαμπεντούζα. Τὸ Μάϊο τοῦ 1899, ὅμως, μιὰ νύχτα μὲ καταιγίδα, κατάφερε νὰ δραπετεύσει μὲ μιὰ βάρκα καὶ γύρισε στὸ Λονδίνο περνώντας ἀπὸ τὴ Μάλτα καὶ τὸ Γιβραλτάρ.

Ἀφοῦ ἐπισκέφθηκε τὶς ΗΠΑ καὶ τὶς ἰσχυρὲς ἰταλικὲς καὶ ἰσπανικὲς ἀναρχικὲς ὁμάδες τοῦ Νιοὺ Τζέρσεϋ, σκέφτηκε νὰ πάει στὴν Κούβα, πράγμα ποὺ ὅπως φαίνεται δὲν ἔκανε. Τὸν ἑπόμενο χρόνο βρισκόταν πάλι στὸ Λονδίνο, ἐξακολουθώντας νὰ περιμένει —ὅπως ὁ Ματσίνι πρὶν ἀπὸ μισὸν αἰώνα— τὴν εὐκαιρία γιὰ νὰ πάρει τὴ θέση του στὴν ἰταλικὴ ἐπανάσταση. Σ' αὐτὰ τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς παραμονῆς του στὸ Λονδίνο, ἡ ἀγγλικὴ ἀστυνομία τὸν παρακολουθοῦσε στενά, ἰδιαίτερα μετὰ τὴ δολοφονία τοῦ βασιλιὰ Οὔμβέρτου τὸ 1900 ἀπὸ ἕναν Ἰταλό, μέλος μιᾶς ἀναρχικῆς ὁμάδας ἀπὸ τὸ Πάτερσον τοῦ Νιοὺ Τζέρσεϋ — πράξη καθαρῆς προπαγάνδας μὲ τὴ δράση ποὺ ἔγινε ἀπὸ ἕναν παντρεμένο ἄντρα τριάντα χρονῶν ποὺ παρακινήθηκε ἀποκλειστικὰ καὶ μόνο ἀπὸ ψυχρὴ καὶ φανατικὴ μανία. Ἐξαιτίας τῶν ὑποψιῶν ποὺ εἶχε διαρκῶς ἡ ἀστυνομία τοῦ Λονδίνου, ὁ Μαλατέστα θεωρήθηκε ὅτι αναμείχθηκε σ' ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ ἐντυπωσιακὰ ἐγκληματικὰ ἐπεισόδια τῆς Ἐδουαρδιανῆς Ἀγγλίας, στοὺς φόνους τοῦ Χάουντσντίτς καὶ στὴν «Κατάληψη τῆς Σίντνεϋ Στρήτ».

Στὶς 16 Δεκεμβρίου 1910 ἡ ἀστυνομία κλήθηκε σ' ἕνα κοσμηματοπωλεῖο στὸ Χάουντσντίτς στὸ Ἤστ Ἔντ τοῦ Λονδίνου. Μιὰ συμμορία διαρηκτῶν προσπάθησε νὰ μπεῖ μέσα στὸ μαγαζὶ ἀπὸ γαλαρία ποὺ ἄνοιξε ἀπὸ τὸ ἄδειο διπλανὸ σπίτι. Ὅταν ἔφτασε ἡ ἀστυνομία οἱ ληστὲς σκότωσαν τρεῖς ἀστυφύλακες καὶ ξέφυγαν,

παρόλο ποὺ ὁ ἕνας τους εἶχε τραυματιστεῖ. Ὁ τραυματισμένος μεταφέρθηκε στὸ σπίτι μιᾶς κοπέλας ποὺ συμμετεῖχε τακτικὰ στὶς συγκεντρώσεις τῶν ἀναρχικῶν ὁμάδων τοῦ Ἤστ Ἔντ κι ἐκεῖ πέθανε. Ἡ κοπέλα συνελήφθηκε, ἀλλὰ δὲν μίλησε: φαίνεται πὼς ἤξερε ἐλάχιστα πράγματα γιὰ τοὺς συμμορίτες, ἁπλῶς ὅτι τοὺς ἔλεγαν Πῆτερ ὁ Ζωγράφος καὶ Φρίτς. Ἀνάμεσα στὰ ἐργαλεῖα ποὺ ἄφησαν στὸ ἄδειο σπίτι βρέθηκαν μιὰ μπουκάλα ὀξυγόνου καὶ ἕνα καμινέτο· κοντὰ σ' αὐτὰ βρέθηκε καὶ μιὰ κάρτα μὲ τὸ ὄνομα καὶ τὴ διεύθυνση τοῦ Μαλατέστα. Ἐκεῖνο ποὺ εἶχε συμβεῖ, προφανῶς, ἦταν ὅτι κάποιος Μουρόμτρεβ, πρὶν μερικοὺς μῆνες, εἶχε ζητήσει ἀπὸ τοὺς ἀναρχικοὺς τοῦ Ἤστ Ἔντ νὰ τὸν βοηθήσουν γιὰ νὰ βρεῖ δουλειά. Τὸν ἔστειλαν στὸν Μαλατέστα ποὺ ἐργαζόταν σὰν μηχανικός· καὶ ὁ Μαλατέστα τοῦ εἶχε δώσει τὴν κάρτα του σὰν σύσταση γιὰ νὰ μπορέσει νὰ ἀποκτήσει τὰ ἀπαραίτητα ἐργαλεῖα, ποὺ τελικὰ θὰ τὰ χρησιμοποιοῦσε γιὰ τὴ διάρηξη. Ὁ Μαλατέστα συνελήφθηκε ἀμέσως, καὶ παρόλο ποὺ ἀποδείχτηκε ἡ ἀθωότητά του, ἡ προσοχὴ τῶν μεγάλων ἐφημερίδων στράφηκε πρὸς τὴν ἐντυπωσιακὴ ἱστορία τῶν ἐπικίνδυνων ξένων ἐγκληματιῶν - ἀναρχικῶν τοῦ Λονδίνου. Ἡ ὑπόθεση Χάουντσντιτς εἶχε ἀκόμα πιὸ δραματικὴ συνέχεια. Οἱ δολοφόνοι ταμπουρώθηκαν σ' ἕνα σπίτι τῆς Σίντνεϋ Στρὴτ στὸ Στέπνεϋ, καὶ τὰ δύο τελευταῖα μέλη τῆς συμμορίας σκοτώθηκαν τελικὰ μόνο ἀφοῦ κλήθηκαν στρατεύματα καὶ ἀφοῦ ὁ ὑπουργὸς τῶν Ἐσωτερικῶν, ὁ Οὐΐνστον Τσώρτσιλ, ἐπέβλεψε προσωπικὰ τὴν ὅλη ἐπιχείρηση.

Παρόλο ποὺ ἡ ὑπόθεση αὐτὴ μποροῦσε νὰ καταλήξει σὲ γενικὴ καταδίωξη τῶν ἀναρχικῶν — πράγμα ποὺ εἶχε γίνει μὲ τὶς βόμβες τοῦ Σικάγο καὶ τὴ δολοφονία τοῦ προέδρου ΜακΚίνλεϋ — τελικὰ βοήθησε νὰ τονιστεῖ ἡ ἀθωότητα τῶν ἀναρχικῶν τοῦ Λονδίνου. Μιὰ ἀπόπειρα γιὰ τὴν ἀπέλαση τοῦ Μαλατέστα ποὺ ἔγινε ἕνα χρόνο ἀργότερα ἀπέτυχε παταγωδῶς καὶ παρέμειναν ἀνενόχλητοι καὶ οἱ ἄλλοι ἀναρχικοὶ τοῦ Λονδίνου. Ὁ Ρούντολφ Ρόκερ,* ἕνας Γερμανὸς ἀναρχικός, ποὺ (ἂν καὶ δὲν ἦταν Ἑβραῖος) ἀφιέ-

* Ὁ Ρούντολφ Ρόκερ ἦταν χαρακτηριστικὸς ἀναρχικός, γιατί προτίμησε νὰ διωχτεῖ ἀπὸ τὴν Ὑπηρεσία Μεταναστεύσεως τῶν ΗΠΑ, παρὰ νὰ ἀνεχτεῖ τὴ γαμήλια τελετὴ μὲ τὴ γυναίκα πού ἔζησε μαζί της πιστὰ καὶ ἀφοσιωμένα γιὰ πολὺ μεγάλο διάστημα τῆς ζωῆς του. (Σ.τ.Σ.).

ρωσε πολλὰ χρόνια κοινωνικοῦ ἔργου γιὰ τοὺς Ἑβραίους στὰ ἐργαστήρια τῶν ραπτῶν τοῦ Ἦστ Ἔντ, θυμόταν τὴν κάθοδο τῶν δημοσιογράφων στὴ λέσχη του μετὰ τὴν ὑπόθεση τῆς Σίντνεϋ Στρήτ, καὶ ἀφηγήθηκε τὴν κάπως ἀπογοητευμένη ἀντίδραση ἑνὸς ἀπ' αὐτούς, τοῦ Φίλιπ Γκίμπς, ποὺ ἔγραφε στὴν ἐφημερίδα «Γκράφικ»: «Κάθησα λοιπόν, ἐγώ, ἕνας ἀπομονωμένος Ἄγγλος, ἀνάμεσα σ' ὅλους αὐτοὺς τοὺς ξένους ἀναρχικούς, παραπάνω ἀπὸ μιὰ ὥρα, καὶ δὲν ἔγινε τίποτα ἄλλο ἐκτὸς ἀπὸ φιλικοὺς χαιρετισμούς, χειραψίες, φλύαρες συζητήσεις μὲ χαμηλὴ φωνὴ καὶ σὲ ξένη γλώσσα... Δὲν ἔπαθα τίποτα ἀπολύτως. Μποροῦσα νὰ γελάσω τώρα μὲ τοὺς φόβους μου. Αὐτοὶ οἱ ξένοι ἀναρχικοὶ ἦταν τόσο ἥμεροι ὅσο καὶ οἱ λαγοί. Εἶμαι πεπεισμένος πὼς δὲν βρισκόταν οὔτε ἕνα περίστροφο ἐκεῖ πέρα. Κι ὅμως, φέρνοντας στὴ μνήμη μου τὶς συζητήσεις ποὺ ἄκουσα, εἶμαι βέβαιος πὼς αὐτὴ ἡ διανοούμενη ἀναρχία, αὐτὴ ἡ φιλοσοφία τῆς ἐπανάστασης, εἶναι περισσότερο ἐπικίνδυνη ἀπὸ τὰ πιστόλια καὶ τὴ νιτρογλυκερίνη. Γιατὶ ἀπὸ τούτη τὴν ἀναρχικὴ λέσχη στὸ Ἦστ Ἔντ προέρχονται οἱ ἰδέες».(6) Τουλάχιστον, ὅμως, ἕνας ξένος ἐπαναστάτης ἦταν ἐνθουσιασμένος μὲ τὰ κατορθώματα τοῦ Πήτερ τοῦ Ζωγράφου καὶ μὲ τὴν ἀναρχική του σπουδαιότητα. Ὁ Μπενίτο Μουσσολίνι ἔγραφε πὼς ὁ Πήτερ καὶ οἱ σύντροφοί του ἦταν «ἀναρχικοὶ μὲ τὴν κλασικὴ ἔννοια τοῦ ὅρου. Ἐχθροὶ τῆς ἐργασίας, εἶχαν τὸ θάρρος νὰ τὸ διακηρύξουν μιὰ καὶ καλή, γιατὶ ἡ χειρωνακτικὴ ἐργασία ἀποκτηνώνει καὶ ἐξευτελίζει τὸν ἄνθρωπο, ἐχθροὶ τῆς ἰδιοκτησίας, ποὺ ἐπισφραγίζει τὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὸ ἕνα ἄτομο καὶ στὸ ἄλλο, ἐχθροὶ τῆς ζωῆς, ἀλλὰ πάνω ἀπ' ὅλα, ἐχθροί, ἀρνητές, καταστροφεῖς τῆς κοινωνίας».(7)

Ὁ Μαλατέστα ἔκανε ἄλλη μιὰ προσπάθεια νὰ ἀναμειχθεῖ σὲ μιὰ ἀληθινὰ ἐπαναστατικὴ ἀτμόσφαιρα στὴν Ἰταλία — ἀτμόσφαιρα στὴν ὁποία συνέβαλε καὶ ὁ Μουσσολίνι σὰν ἀριστερὸς σοσιαλιστής, ἐκδότης καὶ ἀγκιτάτορας ποὺ δὲν ἀντιπαθοῦσε τὶς μεθόδους τῶν ἀναρχικῶν. Τὸ 1913 ὁ Μαλατέστα ξαναγύρισε στὴν Ἀνκόνα καὶ πῆρε ἐνεργὸ μέρος στὴν ἀντικληρικὴ καὶ ἀντικοινοβουλευτικὴ ἐκστρατεία ποὺ ὀργάνωσαν οἱ ἀναρχικοί. Στὴν περίφημη «Κόκκινη Βδομάδα» τοῦ Ἰουνίου 1914 ξέσπασαν πολλὲς διαδηλώσεις στὴν κεντρικὴ Ἰταλία ποὺ κατέληξαν σὲ μιὰ ἀρκετὰ ἰσχυ-

ρὴ γενικὴ ἀπεργία. Οἱ ἀναρχικοὶ προσπάθησαν νὰ κάνουν αὐτὸ τὸ κίνημα πραγματικὰ ἐπαναστατικὸ σύμφωνα μὲ τὶς πεποιθήσεις τους. Ὁ Μαλατέστα θυμόταν ὅτι, μετὰ τὴ δολοφονία δύο νεαρῶν ἀπὸ τὴν ἀστυνομία τῆς Ἀνκόνα, «ἡ ἀπεργία τῶν τροχιοδρομικῶν παρέλυσε τὴν κυκλοφορία, ὅλα τὰ μαγαζιὰ ἦταν κλειστὰ καὶ ἡ γενικὴ ἀπεργία ἔγινε πραγματικότητα χωρὶς νὰ χρειαστεῖ καμιὰ συζήτηση ἢ νὰ κηρυχθεῖ. Τὶς ἑπόμενες μέρες ἡ Ἀνκόνα βρισκόταν σὲ κατάσταση πολιτικῆς ἐξέγερσης. Τὰ ὁπλοστάσια λεηλατήθηκαν, τὰ σιτηρὰ ἐπιτάχτηκαν, καὶ δημιουργήθηκε μιὰ στοιχειώδης ὀργάνωση γιὰ τὴν προμήθεια τῶν ἀναγκαίων ἀγαθῶν. Ἡ πόλη ἦταν γεμάτη φαντάρους, πολεμικὰ πλοῖα βρίσκονταν μέσα στὸ λιμάνι, οἱ ἀρχὲς ἔστειλαν ἰσχυρὲς δυνάμεις, ἀλλὰ δὲν διέταξαν τὴν καταστολὴ τῆς ἐξέγερσης, πιθανότατα γιατὶ δὲν ἦταν βέβαιες κατὰ πόσο μποροῦσαν νὰ στηριχτοῦν στὴν ὑπακοὴ τῶν φαντάρων καὶ τῶν ναυτῶν. Πράγματι, οἱ φαντάροι καὶ οἱ ναῦτες συναδελφώθηκαν μὲ τὸ λαό: οἱ γυναῖκες, οἱ ἀσύγκριτες γυναῖκες τῆς Ἀνκόνα, ἀγκάλιασαν τοὺς φαντάρους, τοὺς ἔδωσαν κρασὶ καὶ τσιγάρα καὶ τοὺς ἐξόρκισαν νὰ ἑνωθοῦν μὲ τὸ λαό...» (8) Παρόλο ποὺ τὸ κίνημα ἁπλώθηκε, κι ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ἀναρχικοὺς ὑπῆρχαν κι ἄλλοι —οἱ σοσιαλιστές, ἀκόμα καὶ οἱ φιλελεύθεροι ρεπουμπλικάνοι — ποὺ φαίνονταν ἕτοιμοι γιὰ ἐξέγερση, ἡ Γενικὴ Συνομοσπονδία Ἐργασίας, ποὺ ἔλεγχε τὰ περισσότερα ἐργατικὰ συνδικάτα, σταμάτησε τὴν ἀπεργία καὶ τὸ κίνημα πολὺ γρήγορα κατέρευσε. Ἦταν ἕνα δεῖγμα τοῦ ἐλάχιστου ἐλέγχου ποὺ εἶχαν οἱ ἀναρχικοὶ στὸ ἐργατικὸ κίνημα, στὴν Ἰταλία τουλάχιστον, καὶ τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ πραγματικότητα τοῦ 20οῦ αἰώνα ἀπεῖχε πολὺ ἀπὸ τὰ ἐπαναστατικὰ ὄνειρα τῆς νεότητας τοῦ Μαλατέστα.

Ὁ Μαλατέστα γύρισε λυπημένος στὸ Λονδίνο. Διαφώνησε μὲ τὸν Κροπότκιν γιὰ τὸ θέμα τῆς ὑποστήριξης τοῦ πολέμου καὶ παρέμεινε ἡ φωνὴ τῆς ἀναρχικῆς συνείδησης ποὺ διακήρυχνε συνεχῶς ὅτι — παραθέτουμε τὸν τίτλο ἑνὸς ἀπὸ τὰ ἄρθρα ποὺ ἔγραψε στὴν Ἀγγλία τὸ 1914 — «Οἱ ἀναρχικοὶ ἔχουν ξεχάσει τὶς βασικὲς ἀρχές τους». Μετὰ τὸν πόλεμο, στὸ τέλος τοῦ 1919, γύρισε τελικὰ στὴν Ἰταλία καὶ ἀσχολήθηκε μὲ ἀνανεωμένο ἐνθουσιασμὸ μὲ τὴν κοινωνική, πολιτικὴ καὶ βιομηχανικὴ ἀναταραχὴ τῆς περιόδου αὐτῆς ποὺ ἔληξε μὲ τὴν πορεία τοῦ Μουσσολίνι στὴ Ρώμη.

Ὁ Μαλατέστα, παρόλο τὸ ἐπαναστατικό του κῦρος καὶ τὴν ἀδιάφθορη τιμιότητα καὶ ζεστὴ ἀνθρωπιά του, δὲν μποροῦσε πιὰ νὰ ἐπηρεάσει σημαντικὰ τὰ γεγονότα. Ἀρνήθηκε νὰ ὑποστηρίξει ὁποιαδήποτε πολιτικὴ καὶ κοινοβουλευτικὴ δραστηριότητα· ταυτόχρονα εἶχε σοβαρὲς ἀμφιβολίες ἂν ἔπρεπε νὰ χρησιμοποιηθοῦν τὰ συνδικάτα γιὰ τὴν πραγματοποίηση τῆς ἐπανάστασης, γιατὶ πίστευε πὼς τὰ συνδικάτα ἀπαιτοῦσαν κάποια ὀργάνωση καί, πάνω ἀπ' ὅλα, τὴν ὕπαρξη μόνιμων ὑπαλλήλων, πράγμα ποὺ δὲν τοῦ ἐπέτρεπαν νὰ ἀποδεχτεῖ οἱ ἀναρχικές του πεποιθήσεις. Ὕστερα ἀπὸ κάποιες δυσκολίες μὲ τὴν κυβέρνηση καθὼς καὶ μὲ τοὺς Γάλλους —ποὺ δὲν τοῦ ἔδωσαν ἄδεια νὰ διασχίσει τὴ Γαλλία, γιατὶ εἶχε ἀπελαθεῖ γιὰ πολιτικοὺς λόγους πρὶν ἀπὸ σαράντα χρόνια— ὁ Μαλατέστα γύρισε θριαμβευτικὰ στὴν Ἰταλία. (Λέγεται πὼς οἱ ναυτικοὶ τῆς Γένοβας σταμάτησαν τὴ δουλειὰ καὶ ὅτι οἱ σειρῆνες ὅλων τῶν πλοίων ἤχησαν πρὸς τιμήν του). Ἀλλὰ τὰ γερατειά του πέρασαν μέσα στὴ σκοτεινιὰ καὶ τὴν ἀπογοήτευση, παρόλο ποὺ τὸ κουράγιο του καὶ τὸ πνεῦμα του δὲν πτοήθηκαν.

Τὸ 1921 ὁ Μαλατέστα φυλακίστηκε ἀπὸ τὴν ἰταλικὴ κυβέρνηση· αὐτὸς καὶ οἱ σύντροφοί του ἔκαναν ἀπεργία πείνας, διαμαρτυρόμενοι γιὰ τὴν καθυστέρηση τῆς δίκης τους. Ἀπελευθερώθηκε τελικὰ περίπου δυὸ μῆνες πρὶν ἀνέλθουν στὴν ἐξουσία οἱ φασίστες. Στὴν οὐσία δὲν ἀσχολήθηκαν μὲ τὸ γέρο Μαλατέστα —πλησίαζε τὰ ἑβδομήντα— καὶ ἔζησε ἥσυχα στὴ Ρώμη, κερδίζοντας τὴ ζωή του μὲ τὰ ἴδια του τὰ χέρια ὅπως ἔκανε πάντα· ὁρισμένα μέλη τῆς μπουρζουαζίας τῆς Ρώμης ἔνιωθαν κατάπληξη μερικὲς φορές, ἀκούγοντας πὼς ὁ μικρόσωμος, εὐγενικὸς καὶ γηραιὸς ἠλεκτρολόγος ποὺ δούλευε στὰ σπίτια τους ἦταν στὴν πραγματικότητα ὁ τρομερὸς Μαλατέστα. Πέθανε τὸ 1932. Οἱ ἐλπίδες του ὅτι οἱ ἀναρχικοὶ τῆς Ἰταλίας θὰ δυνάμωναν ἀρκετὰ γιὰ νὰ χρησιμεύσουν σὰν μαγιὰ τοῦ ἐπαναστατικοῦ κινήματος, τὸ ὁποῖο θὰ κατεύθυναν πρὸς ἀληθινὰ ἀναρχικοὺς στόχους, διαψεύστηκαν. Τὸ κράτος στὴν Ἰταλία ἦταν ἰσχυρότερο, στὸ τέλος τῆς ζωῆς του, ὅσο ποτὲ ἄλλοτε.

Ἐκεῖνο ποὺ ἦταν ἐξίσου ἐνοχλητικό, ἦταν ὅτι καὶ ἡ Ρωσικὴ Ἐπανάσταση —ὅπως καὶ ἡ ἐπανάσταση τοῦ 1789, τοῦ 1848 ἢ τοῦ 1871— ἄφησε τοὺς ἀναρχικοὺς διαψευσμένους καὶ ἀπογοη-

τευμένους. Ἔγινε ἄλλη μιὰ ἐπανάσταση καὶ ἦταν πάλι λαθεμένη· ἔτσι λοιπὸν ἡ ἀληθινὴ ἐπανάσταση ἔμελλε ἀκόμα νὰ γίνει. Ὁ Μαλατέστα δὲν εἶχε ποτὲ ψευδαισθήσεις γιὰ ὅλα ὅσα εἶχαν συμβεῖ στὴ Ρωσία· καὶ ὁ ἐπικήδειός του γιὰ τὸν Λένιν συνοψίζει τὴ στάση του: «Ὁ Λένιν εἶναι νεκρός. Μποροῦμε νὰ νιώσουμε γι' αὐτὸν ἐκεῖνο τὸν ἀναγκαστικὸ θαυμασμὸ ποὺ μποροῦν νὰ ἀποσπάσουν ἀπὸ τὸ πλῆθος οἱ ἰσχυροὶ ἄντρες, ἀκόμα κι ὅταν εἶναι παραπλανημένοι, ἀκόμα κι ὅταν εἶναι διεστραμένοι, ἄντρες ποὺ καταφέρνουν ν' ἀφήσουν μὲ τὸ πέρασμά τους βαθιὰ ἴχνη στὴν Ἱστορία: ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος, ὁ Ἰούλιος Καίσαρας, ὁ Λογιόλα, ὁ Κρόμβελ, ὁ Ροβεσπιέρος, ὁ Ναπολέοντας. Ἀλλά, ἀκόμα καὶ μὲ τὶς καλύτερες προθέσεις, ἦταν ὁ τύραννος ποὺ στραγγάλισε τὴ Ρωσικὴ Ἐπανάσταση — κι αὐτὸς ποὺ δὲν μποροῦσε νὰ τὸν θαυμάσει ἐνόσω ἦταν ζωντανός, δὲν μπορεῖ νὰ τὸν θρηνήσει τώρα ποὺ εἶναι νεκρός. Ὁ Λένιν εἶναι νεκρός. Ζήτω ἡ Ἐλευθερία!» (9)

Ἂν ὁ Μαλατέστα ἔνιωσε διαψευσμένος ἀπὸ ὅσα εἶχαν συμβεῖ στὴ Ρωσία, ἡ ἀπογοήτευση ἦταν μεγαλύτερη γιὰ ἄλλους ἐπαναστάτες τῆς γενιᾶς του, καὶ ἰδιαίτερα γιὰ τὸν Πιότρ Κροπότκιν, ποὺ σ' ὅλη του τὴ ζωὴ πίστεψε καὶ ἐργάστηκε γιὰ τὴν ἐπανάσταση στὴ Ρωσία. Ὅταν γύρισε τελικά, τὸ Φεβρουάριο τοῦ 1917, ἦταν πανέτοιμος νὰ ἑρμηνεύσει τὰ γεγονότα ἔτσι ποὺ νὰ ταιριάζουν μὲ τὶς θεωρίες του: «Αὐτὸ ποὺ μᾶς κατηγόρησαν πὼς ἦταν μιὰ φανταστικὴ οὐτοπία πραγματοποιήθηκε χωρὶς τὴν παραμικρὴ ἀπώλεια. Οἱ ἐλεύθερες ὀργανώσεις ποὺ ξεπήδησαν στὴ διάρκεια τοῦ πολέμου γιὰ νὰ φροντίσουν τοὺς τραυματίες, γιὰ τὴν προμήθεια ἀγαθῶν, γιὰ τὴ διανομὴ τῶν προμηθειῶν, γιὰ τὴν ἐκφόρτωση τῶν τραίνων καὶ γιὰ τόσες ἄλλες δουλειές, ἀντικατάστησαν στὶς 2 Μαρτίου ὁλόκληρο τὸν πανάρχαιο σκουπιδόλακκο τῶν δημόσιων ὑπαλλήλων, τὴν ἀστυνομία, κλπ. Ἄνοιξαν τὶς πύλες τῶν φυλακῶν, διακήρυξαν τὴν κατάργηση τῆς ἀπαρχαιωμένης κυβέρνησης, καὶ τὸ καλύτερο, ἀφόπλισαν καὶ ἔδιωξαν τὸν ἕνα μετὰ τὸν ἄλλο ὅλους τοὺς ἀστυνομικούς, ἀνώτερους καὶ κατώτερους». (10) Ὅταν γύρισε, ὕστερα ἀπὸ σαράντα χρόνια ἐξορίας, γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσει τὴν πραγματικότητα τῆς Ρωσίας τὸ καλοκαίρι τοῦ 1917, ἔμελλε νὰ ἀπογοητευτεῖ. Ἡ δική του θέση ἦταν ἀρκετὰ περίεργη, γιατὶ ἡ ὑποστήριξή του πρὸς τὸν πόλεμο τὸν εἶχε ἀποξενώσει σχε-

θὸν ἀπὸ ὅλους τοὺς ἐπαναστάτες τῆς ἀριστερᾶς, καὶ ἡ ἀντίθεσή του μὲ τὸν θεσμὸ τῆς κυβέρνησης δὲν τοῦ ἐπέτρεπε νὰ συνεργαστεῖ μὲ τὰ μετριοπαθῆ μέλη τῆς προσωρινῆς κυβέρνησης. Ἡ προσωπική του θέση ἦταν ἀρκετὰ ἰσχυρὴ καὶ τὸν εἶχαν ὑποδεχτεῖ πολὺ θερμά· ἀλλά, πέρα ἀπὸ τὶς πολιτικές του πεποιθήσεις, ἡ κλονισμένη ὑγεία του τὸν ἐμπόδισε νὰ διαδραματίσει ἐνεργὸ ρόλο. Μετὰ τὴν Ὀκτωβριανὴ Ἐπανάσταση ἀφοσιώθηκε περισσότερο στὸ γράψιμο καὶ γενικὰ ζοῦσε ἥσυχα στὴν ἐπαρχία, δεχόμενος τὶς ἐπισκέψεις ἐλάχιστων Ρώσων ἀναρχικῶν καὶ φίλων ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ — τὴν Ἔμμα Γκόλντμαν καὶ τὸν Ἀλεξάντερ Μπέρκμαν, ἢ τὴν Ἀγγλίδα σοσιαλίστρια Μάργκαρετ Μπόντφηλντ. Μετὰ τὴν μπολσεβίκικη ἐπανάσταση μπόρεσε νὰ ξεχάσει τὶς διαφορές του μὲ τοὺς Ρώσους ἀναρχικοὺς στὸ θέμα τοῦ πολέμου, ἀλλά, μολονότι εἶχε ἐπαφὲς μὲ ὁρισμένους, δὲν μπόρεσε νὰ ἀναλάβει πρακτικὴ δράση στὸ κίνημα ἢ νὰ ἐμποδίσει τὴ διάλυσή του ἀπὸ τοὺς κομμουνιστές.

Ὁ ἴδιος ὁ Κροπότκιν δὲν διέτρεξε κανένα κίνδυνο: δὲν δίστασε ὅμως νὰ ἐπιτεθεῖ ἔντονα ἐνάντια στὸν Λένιν — μὲ τὸν ὁποῖο εἶχε τουλάχιστον μιὰ συνάντηση. Ὅταν οἱ μπολσεβίκοι συνέλαβαν αἰχμαλώτους ἀπὸ τὸν ἀντεπαναστατικὸ στρατὸ τοῦ Βράγκελ, ὁ Κροπότκιν ἔγραφε στὸν Λένιν: «Δὲν μπορῶ νὰ πιστέψω πὼς δὲν ὑπάρχει οὔτε ἕνας ἄνθρωπος στὸ περιβάλλον σας γιὰ νὰ σᾶς πεῖ ὅτι αὐτὲς οἱ ἀποφάσεις θυμίζουν τὴ ζοφερὴ ἐποχὴ τοῦ Μεσαίωνα, τὴν περίοδο τῶν Σταυροφοριῶν. Βλαντιμὶρ Ἴλιτς, οἱ συγκεκριμένες πράξεις σας εἶναι ἐντελῶς ἀνάξιες τῶν ἰδεῶν ποὺ ὑποτίθεται ὅτι ὑποστηρίζετε... Ποιὸ θὰ εἶναι λοιπὸν τὸ μέλλον τοῦ κομμουνισμοῦ, ὅταν ἕνας ἀπὸ τοὺς σημαντικότερους ὑπερασπιστές του ποδοπατεῖ μ' αὐτὸ τὸν τρόπο κάθε ἔντιμο αἴσθημα;» (11) Ἐνῶ ἑρμήνευε μὲ τὸν καλύτερο τρόπο τὴν κατάσταση ὅταν μιλοῦσε μὲ τοὺς ξένους ἐπισκέπτες καὶ δὲν ἔχανε ποτὲ τὴν ἔμφυτη αἰσιοδοξία του, τοὺς τελευταίους μῆνες τῆς ζωῆς του (πέθανε τὸ Φεβρουάριο τοῦ 1921) ἦταν γεμάτος ἀμφιβολίες καὶ ἄγχη, καὶ σ' ἕνα ἀπὸ τὰ τελευταῖα κείμενά του ἐξέφρασε τὴν ἀπελπισία μιᾶς ὁλόκληρης γενιᾶς ἐπαναστατῶν:

«Ἡ ἐπανάσταση θὰ ἀκολουθήσει τὸ δικό της δρόμο, πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς ἐλάχιστης ἀντίστασης, χωρὶς νὰ δώσει τὴν πα-

ραμικρὴ προσοχὴ στὶς προσπάθειές μας. Αὐτὴ τὴ στιγμὴ ἡ ρωσική ἐπανάσταση βρίσκεται στὴν ἀκόλουθη θέση. Διαπράττει τρομερὰ ἐγκλήματα. Καταστρέφει ὁλόκληρη τὴ χώρα. Μὲ τὴν τρελή της μανία ἐξολοθρεύει ἀνθρώπινες ζωές. Γι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸ λόγο εἶναι ἐπανάσταση καὶ ὄχι εἰρηνικὴ πρόοδος, γιατὶ καταστρέφει χωρὶς νὰ νοιάζεται γιὰ τὸ τὶ καταστρέφει καὶ πρὸς τὰ ποῦ βαδίζει.

«Καὶ εἴμαστε ἀνίσχυροι πρὸς τὸ παρὸν νὰ τὴ στρέψουμε πρὸς ἄλλη κατεύθυνση, μέχρι ποὺ κάποια στιγμὴ θὰ ἔχει παίξει τὸ ρόλο της. Πρέπει νὰ φθαρεῖ... Γι' αὐτὸ τὸ λόγο τὸ μόνο ποὺ μποροῦμε νὰ κάνουμε εἶναι νὰ χρησιμοποιήσουμε τὴν ἐνεργητικότητά μας γιὰ νὰ μειώσουμε τὴ μανία καὶ τὴ δύναμη τῆς ἐπερχόμενης ἀντίδρασης. Ποιὲς ὅμως πρέπει νὰ εἶναι οἱ προσπάθειές μας;

«Νὰ μετριάσουμε τὰ πάθη — στὴ μιὰ ἢ τὴν ἄλλη πλευρά; Ποιὸς θὰ μᾶς ἀκούσει; Ἀκόμα κι ἂν ὑπάρχουν αὐτοὶ ποὺ θὰ παίξουν τοῦτο τὸ ρόλο, δὲν ἔχει ἔρθει ἀκόμα ἡ στιγμὴ τῆς ἐμφάνισής τους· οὔτε ἡ μιά, οὔτε ἡ ἄλλη πλευρὰ ἔχει διάθεση νὰ τοὺς ἀκούσει. Βλέπω μιὰ μονάχα προοπτική: πρέπει νὰ συγκεντρώσουμε ἀνθρώπους ποὺ θὰ μπορέσουν νὰ ἀναλάβουν ἐποικοδομητικὸ ἔργο καὶ στὶς δύο πλευρὲς μετὰ τὴ φθορὰ καὶ τὸ μαρασμὸ τῆς ἐπανάστασης». (12)

Οἱ πραγματικὲς ἐμπειρίες τῶν Ρώσων ἀναρχικῶν ἀπὸ τὴν ἐπανάσταση δικαίωσαν τὴν ἀπαισιοδοξία τοῦ Κροπότκιν καὶ στὴν οὐσία ἔδειξαν πὼς ἡ δυνατότητα γιὰ μιὰ ἀναρχικὴ ἐπανάσταση στὴν Εὐρώπη ἦταν ἀπομακρυσμένη περισσότερο ἀπὸ ἄλλοτε. Ἡ κατάσταση στὴ Ρωσία φάνηκε ἀρχικὰ νὰ προσφέρει μιὰ ἐξαιρετικὴ εὐκαιρία γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς διδασκαλίας τοῦ Μπακούνιν, περισσότερο ἀπ' ὅ,τι λογουχάρη, ἡ Ἰταλία τὴν ἐποχὴ τῶν ἀποτυχημένων ἐξεγέρσεων στὴ Μπολώνια καὶ στὸ Νότο στὴ δεκαετία τοῦ 1870. Τὸ 1917 ἔγινε μιὰ πραγματικὴ κατάρευση τῆς ἐξουσίας τοῦ κράτους· δημιουργήθηκαν συμβούλια ἐργατῶν καὶ ἀγροτῶν ποὺ θὰ μποροῦσαν πολλοὶ νὰ περιμένουν ὅτι θὰ ἀποτελοῦσαν τὴ βάση γιὰ τὴ δημιουργία ἀναρχικῶν κοινοτήτων· σ' ὅλη τὴ χώρα εἶχε ξεσπάσει μιὰ αὐθόρμητη, χωρὶς διεύθυνση, ἐπαναστατικὴ δραστηριότητα καὶ ὑπῆρχε βαθιὰ ἐπιθυμία γιὰ κοινωνικὴ ἀλλαγή. Ὑπῆρχαν ἀρκετὲς ἀναρχικὲς ὁμάδες στὴ Ρωσία,

παρόλο πού εἶχαν ἀναγκαστεῖ νὰ λειτουργοῦν παράνομα, καὶ ὁπωσδήποτε ἀποτελοῦσαν μόνο μικρὴ μειονότητα σὲ σύγκριση μὲ τὰ ἄλλα ἀριστερὰ κόμματα — τοὺς σοσιαλεπαναστάτες καὶ τὶς δύο φράξιες τῶν σοσιαλδημοκρατῶν, τοὺς μενσεβίκους καὶ τοὺς μπολσεβίκους. Οἱ ἀναρχικοὶ ἦταν κι αὐτοὶ διχασμένοι: μερικοὶ ἦταν ἀναρχοσυνδικαλιστὲς καὶ τοποθετοῦσαν τὶς ἐλπίδες τους γιὰ τὴν ἐπανάσταση στὴ δράση τῶν ἐργατικῶν συνδικάτων ποὺ θὰ ἀναλάμβαναν τὰ ἐργοστάσια. Ἄλλοι ἦταν ἀναρχοκομμουνιστὲς καὶ ὀπαδοὶ τοῦ Κροπότκιν, ποὺ ἔβλεπαν τὴν ἐπανάσταση σὰν ἀποτέλεσμα τῆς δημιουργίας τοπικῶν κοινοτήτων ποὺ θὰ σχημάτιζαν μετὰ μιὰ ὁμοσπονδία. Ὕστερα πάλι ὑπῆρχαν καὶ ὁρισμένοι ἀτομικιστὲς ἀναρχικοί, ποὺ ἀπεχθάνονταν κάθε μορφὴ συνένωσης ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πιὸ ἐλεύθερη καὶ τὴν πιὸ αὐθόρμητη· ἄλλοι ἦταν ὀπαδοὶ τοῦ Τολστόυ, ποὺ ἐναντιώνονταν στὴ βία καὶ πού, λέγεται, ὅτι ἀρνιόνταν, γιὰ λόγους ἀρχῶν, νὰ σκοτώσουν τὶς ψεῖρες ποὺ ἔβγαζαν ἀπὸ τὰ γένεια τους.

Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1917 οἱ διάφορες αὐτὲς μικρὲς ὁμάδες προσπάθησαν νὰ ἐντείνουν τὴν προπαγάνδα καὶ τὴν ἐπιρροή τους. Ἡ Ὁμοσπονδία Ἀναρχικῶν Ὁμάδων τῆς Μόσχας ἔβγαζε μιὰ καθημερινὴ ἐφημερίδα· στὴν Πετρούπολη ἡ Ἕνωση Ἀναρχοσυνδικαλιστικῆς Προπαγάνδας, ποὺ διευθυνόταν ἀπὸ μιὰ ὁμάδα ἀναρχικῶν μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν Βολίν, ποὺ εἶχε ἐπιστρέψει πρόσφατα ἀπὸ τὴ Νέα Ὑόρκη, ἔβγαζε κάθε ἑβδομάδα τὴ «Γκόλος Τρούντα» («Ἡ Φωνὴ τῆς Ἐργασίας»)· στὴν Οὐκρανία ἡ Συνομοσπονδία Ἀναρχικῶν Ὀργανώσεων πῆρε τὸ ὄνομα «Ναμπάτ» («Συναγερμός») ἀπὸ τὴν ὁμώνυμη ἐφημερίδα της. Ὅλοι οἱ ἀναρχικοὶ συμφωνοῦσαν σὲ ἕνα βασικὸ πράγμα, στὴν ἀναγκαιότητα νὰ συμμετάσχουν ὁλόθερμα στὴν ἐπανάσταση καί, ὅπως δίδαξε ὁ Μπακούνιν, νὰ προσπαθήσουν μὲ τὸ ἐπαναστατικό τους παράδειγμα νὰ τὴν κατευθύνουν πρὸς τὴν ἀναρχία. Ὅπως ἔγραψε ἡ «Γκόλος Τρούντα» τὶς κρίσιμες μέρες πρὶν τὴν κατάληψη τῆς ἐξουσίας ἀπὸ τοὺς μπολσεβίκους: «Ὅταν ἡ δράση τῶν μαζῶν θ' ἀρχίσει νὰ φουντώνει, ἐμεῖς, σὰν ἀναρχικοί, θὰ συμμετάσχουμε μὲ τὴ μεγαλύτερη ἐνεργητικότητα. Γιατὶ δὲν μποροῦμε νὰ χάσουμε τὴν ἐπαφή μας μὲ τὶς ἐπαναστατικὲς μάζες, ἀκόμα κι ἂν δὲν ἀκολουθοῦν τὴ δική μας πορεία καὶ τὰ δικά μας συνθήματα, ἀκόμα κι

ἂν προβλέπουμε τὴν ἧττα τοῦ κινήματος. Δὲν ξεχνοῦμε ποτὲ ὅτι εἶναι ἀδύνατο νὰ προβλέψουμε τόσο τὴν κατεύθυνση ὅσο καὶ τὴν ἔκβαση ἑνὸς μαζικοῦ κινήματος. Κατὰ συνέπεια, θεωροῦμε καθῆκον μας νὰ πάρουμε μέρος σ' ἕνα τέτοιο κίνημα, ἐπιζητώντας νὰ τοῦ μεταδώσουμε τὸ δικό μας μήνυμα, τὶς δικές μας ἰδέες, τὴ δική μας ἀλήθεια». (13)

Οἱ ἀναρχικοὶ ἦταν ἀποφασισμένοι νὰ μὴ διαφθείρουν τὴν ἐπανάσταση χρησιμοποιώντας μέσα ποὺ κατὰ τὴν ἄποψή τους θὰ θεμελίωναν ἁπλῶς κάτι ἰσοδύναμο μὲ τὴν παλιὰ τάξη πραγμάτων, ἐναντιώθηκαν ἀκόμα καὶ στὸ σύνθημα «Ὅλη ἡ ἐξουσία στὰ Σοβιέτ!» γιατὶ ἦταν ἀντίθετοι μὲ τὴν ἔννοια τῆς ἐξουσίας. Κι αὐτὴ ἡ περιφρόνησή τους τῆς ἐξουσίας τοὺς ἔκανε ἀνίκανους νὰ κατορθώσουν πολλὰ πράγματα, κι ἔδωσε τὴ δυνατότητα στοὺς μπολσεβίκους νὰ καταστρέψουν, μέσα σὲ τρία χρόνια, τὸ ἀναρχικὸ κίνημα στὴ Ρωσία. Ἂν οἱ ἀναρχικοὶ εἶχαν ἀρκετὴ ἐπιρροὴ σ' ἕνα ἐργοστάσιο, πράγμα ποὺ συνέβη ὁρισμένες φορές, γιὰ νὰ πείσουν τοὺς ἐργάτες νὰ τὸ καταλάβουν καὶ νὰ τὸ διευθύνουν σύμφωνα μὲ τὶς ἀναρχικὲς ἀπόψεις, τότε πολὺ γρήγορα οἱ τοπικοὶ μπολσεβίκοι ἡγέτες τὸ ἔκλειναν μὲ τὴ βία. Ἂν κάποιος γνωστὸς ἀναρχικὸς ἤθελε νὰ δώσει διάλεξη ἢ νὰ κάνει μιὰ συγκέντρωση, διαπίστωνε πὼς οἱ μπολσεβίκοι ποὺ ἔλεγχαν τὸ τοπικὸ σοβιὲτ ἀρνοῦνταν νὰ παραχωρήσουν κάποια αἴθουσα γιατὶ ἔλεγαν πὼς δὲν ὑπῆρχε διαθέσιμη. «Ἡ ἐλευθερία», παρατήρησε ὁ Λένιν στὸν Ἀλεξάντερ Μπέρκμαν, «εἶναι μιὰ πολυτέλεια ποὺ δὲν μποροῦμε νὰ τὴν ἐπιτρέψουμε σ' αὐτὸ τὸ στάδιο ἀνάπτυξης». (14)

Σ' ὁρισμένες περιστάσεις ὅμως ὁ Λένιν ἦταν ἀρκετὰ ἀδύναμος γιὰ νὰ μπορέσει νὰ ἐλέγξει τοὺς ἀναρχικοὺς ἢ ἦταν ἕτοιμος νὰ τοὺς ἀνεχτεῖ προσωρινὰ γιατὶ πολεμοῦσαν ἀποτελεσματικὰ κάποιον κοινὸ ἐχθρό. Ἔτσι λοιπόν, στὴν Οὐκρανία, τὸ ἀντάρτικο τῶν ἀναρχικῶν μπόρεσε νὰ διατηρηθεῖ ἀποτελεσματικὰ γιὰ παραπάνω ἀπὸ δύο χρόνια. Πρόκειται βασικὰ γιὰ ἔργο ἀποκλειστικὰ τοῦ Νέστορα Μάχνο, ἑνὸς σκληροτράχηλου νεαροῦ ἐπαναστάτη ποὺ βγῆκε ἀπὸ τὴ φυλακὴ τὸ 1917, ὕστερα ἀπὸ ἐννιὰ χρόνια ποὺ εἶχε καταδικαστεῖ γιὰ τὴ δολοφονία κάποιου ἀξιωματικοῦ τῆς ἀστυνομίας. (15) Ὁ Μάχνο γεννήθηκε τὸ 1889 ἀπὸ πολὺ φτωχὴ ἀγροτικὴ οἰκογένεια. Βρῆκε δουλειὰ σ' ἕνα χυτήριο καὶ

μετὰ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1905 ἔγινε ἀναρχικός. Ἐνόσω βρισκόταν στὴ φυλακή, ἐπηρεάστηκε πολὺ ἀπὸ τὸν αὐτοδίδακτο ἀναρχικὸ θεωρητικὸ Ἀρσίνοβ. Ὅταν ἀπελευθερώθηκε γύρισε στὴ μητρική του πόλη στὴν νότια Οὐκρανία καὶ μὲ τὴ δύναμη τῆς προσωπικότητάς του κατόρθωσε νὰ δημιουργήσει ἕνα ἀναρχικὸ κίνημα ποὺ θεωρήθηκε ἀπὸ τοὺς ἀγρότες ὅτι τοὺς πρόσφερε αὐτὸ ἀκριβῶς ποὺ περίμεναν —τὴν ἄμεση κατάληψη τῆς γῆς, ποὺ πραγματοποίησαν τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1917. Μετὰ τὴν Ὀκτωβριανὴ Ἐπανάσταση τὸ τοπικὸ σοβιὲτ παρακολουθοῦσε μὲ ἀνησυχία τὴν αὔξηση τῆς ἐπιρροῆς τοῦ Μάχνο, ἀλλὰ δὲν ἔκανε τίποτα γιὰ νὰ τὸν σταματήσει— ἀκόμα κι ὅταν διαπραγματεύθηκε μὲ ἐπιτυχία, σύμφωνα μὲ τὶς καλύτερες ἀναρχικὲς πεποιθήσεις, τὴν ἄμεση ἀνταλλαγὴ τῶν σιτηρῶν ποὺ παράχθηκαν ἀπὸ τοὺς ἀγρότες τῆς περιοχῆς του μὲ τὰ ὑφάσματα ποὺ ἔφτιαξαν οἱ ἀναρχικοὶ ἐργάτες κάποιου ἐργοστασίου τῆς Μόσχας. Στὴ δική του περιοχὴ ὁ Μάχνο ἐφάρμοσε τὴ βασικὴ ἀναρχικὴ τακτικὴ τῆς συνεργασίας μὲ ἄλλους στὴ διάρκεια τῆς ἐπανάστασης — συνεργάστηκε ἰδιαίτερα μὲ τοὺς σοσιαλεπαναστάτες καὶ πολέμησε μαζί τους στὸ ἴδιο στρατόπεδο ἐνάντια στὰ στρατεύματα τῶν λευκῶν, ἐνῶ ταυτόχρονα διέδιδε τὶς ἰδέες, τὶς μεθόδους καὶ τὴν ἐπιρροὴ τῶν ἀναρχικῶν.

Ἡ Συνθήκη τοῦ Μπρὲστ - Λιτόφσκ τὸ Μάρτιο τοῦ 1918, μὲ τὴν ὁποία ἡ μπολσεβίκικη κυβέρνηση ὑπέγραψε εἰρήνη μὲ τὴ Γερμανία (παρόλη τὴν τεράστια ἀγανάκτηση τῶν σοσιαλεπαναστατῶν καὶ τῶν ἀναρχικῶν, ποὺ ἐλπίζανε νὰ συνδυάσουν ἕνα παρατεταμένο ἀντάρτικο μὲ τὴν κοινωνικὴ ἐπανάσταση), παραχώρησε στοὺς Γερμανοὺς καὶ τοὺς Αὐστριακοὺς τὸν ἔλεγχο πάνω στὴν Οὐκρανία. Ἡ προέλαση τῶν στρατευμάτων τους ἔδιωξε ἀπὸ τὴν περιοχὴ τὶς διάφορες ἀντάρτικες ὁμάδες, καὶ γιὰ ἕνα διάστημα σταμάτησε τὴ δραστηριότητα τοῦ Μάχνο. Ὁ ἴδιος ἔκανε μιὰ περιοδεία στὴ Ρωσία καὶ ἀπογοητεύθηκε, ἀφοῦ διαπίστωσε ὅτι μὲ τὴν ἐγκαθίδρυση τῶν μπολσεβίκων στὴν ἐξουσία οἱ ἀναρχικὲς ὁμάδες εἶχαν γενικὰ διαλυθεῖ καὶ πολλοὶ ἀναρχικοὶ εἶχαν συλληφθεῖ ἢ εἶχαν ἐξαφανιστεῖ. Ἐπισκέφτηκε τὸν Κροπότκιν, κι ὁ γέρος προφήτης ἔδωσε μιὰ συμβουλὴ στὸν νεαρὸ ἀντάρτη: «Πρέπει νὰ θυμᾶται κανείς, ἀγαπητέ μου σύντροφε, ὅτι δὲν ὑπάρχει κανένας συναισθηματισμὸς ὅσον ἀφορᾶ τὸν ἀγώνα μας, ἀλλὰ ἡ

ἀνιδιοτέλεια καὶ ἡ δύναμη τῆς καρδιᾶς μας θὰ τὰ κατακτήσει ὅλα καθὼς θὰ προχωροῦμε γιὰ τὴν πραγματοποίηση τοῦ στόχου μας». ([16])

Ὁ Μάχνο κατάφερε νὰ δεῖ καὶ τὸν Λένιν καὶ μίλησε μαζί του γιὰ τὶς συνθῆκες στὴν Οὐκρανία· στὴ συνάντηση ἦταν καὶ οἱ δυὸ ἐντυπωσιασμένοι καὶ ἀμήχανοι. Ὁ Λένιν δὲν ἔκανε καμιὰ παραχώρηση στὶς ἀναρχικὲς πεποιθήσεις τοῦ Μάχνο, φαίνεται ὅμως πὼς ἔμεινε κατάπληκτος ἀπὸ τὴ σκληρότητα καὶ τὴν ἐνεργητικότητά του, καὶ ἔνιωσε προφανῶς ὅτι θὰ ἦταν καλύτερο νὰ στείλει πίσω στὴν Οὐκρανία αὐτὸν τὸν τόσο δυνατὸ νεαρὸ ἐπαναστάτη γιὰ νὰ πολεμήσει τοὺς Γερμανοὺς παρὰ νὰ τὸν κρατήσει σὲ ἀναμονὴ στὴ Μόσχα. Στὴ συνέχεια, μὲ τὴ βοήθεια τῆς μπολσεβίκικης κυβέρνησης, ὁ Μάχνο κατάφερε νὰ γυρίσει στὴν Οὐκρανία καὶ ἐκεῖ νὰ ἀρχίσει νὰ ὀργανώνει μιὰ ἀποτελεσματικὴ ἀντάρτικη δύναμη —τὸν Ἐπαναστατικὸ Στρατὸ τῆς Οὐκρανίας— γιὰ νὰ δημιουργήσει προβλήματα τόσο στὰ γερμανικὰ καὶ αὐστριακὰ στρατεύματα κατοχῆς ὅσο καὶ στὴν οὐκρανικὴ κυβέρνηση - μαριονέτα ποὺ εἶχαν ἐγκαταστήσει. Οἱ ὑποστηρικτὲς τοῦ Μάχνο δὲν ἦταν ὅλοι ἀναρχικοί, ἔπρεπε νὰ παρεμβαίνει διαρκῶς γιὰ νὰ χαλιναγωγεῖ τὴν ἔκφραση ἀντισημιτικῶν αἰσθημάτων ἀνάμεσα στοὺς ἀγρότες, γιὰ τοὺς ὁποίους οἱ Ἑβραῖοι ἦταν πάντοτε οἱ ἀποδιοπομπαῖοι τράγοι καὶ ὁ Ἑβραῖος τοκογλύφος ἢ γυρολόγος σύμβολο τῆς οἰκονομικῆς τάξης πραγμάτων ποὺ σκόπευαν νὰ καταστρέψουν. Ὁ Μάχνο ἰσχυρίστηκε, ἀντιτιθέμενος στοὺς μπολσεβίκους, ὅτι ὁ στρατός του παρέμενε «ἀδιάλλακτα πιστὸς στὴν Ἐπανάσταση τῶν Ἀγροτῶν καὶ τῶν Ἐργατῶν, ὄχι ὅμως καὶ στὰ ὄργανα βίας ὅπως στοὺς δικούς σας κομισάριους καὶ στὴν Τσεκά σας.» ([17]) Ξεκαθάρισε ὅτι ὁ στρατός του ἦταν ἀφοσιωμένος στὴν ὑπόθεση τῆς ἀναρχίας, καὶ ὅτι εἶχε σὰν σημαία του τὴ μαύρη σημαία τῶν ἀναρχικῶν.

Ὁ Μάχνο ἔπρεπε νὰ ἀντιμετωπίσει ἀμέσως τὰ προβλήματα ποὺ συναντοῦν οἱ ἀναρχικοὶ στὴν πράξη, καὶ ἀνακάλυψε, ὅπως θὰ ἔκαναν καὶ οἱ Ἱσπανοὶ ἀναρχικοὶ στὴ διάρκεια τοῦ ἐμφύλιου πολέμου δεκαεννιὰ χρόνια ἀργότερα, ὅτι ἔπρεπε νὰ γίνουν ὁρισμένοι συμβιβασμοί. Ἕνα ἀπὸ τὰ βασικὰ θέματα συζήτησης ἦταν κατὰ πόσο θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι ἐθελοντικὸς ὁ ἐπαναστατικὸς στρατὸς ἢ θὰ στρατολογοῦσε φαντάρους ἀπὸ τὶς περιοχὲς ποὺ ἔλεγχε. Ὁ

Μάχνο ἀποφάσισε τὴ στρατολόγηση — ἐν μέρει γιατὶ μ' αὐτὸ τὸν τρόπο οἱ ἀγρότες δὲν θὰ φοβόνταν τὴν ἀντεκδίκηση τῆς ἄλλης πλευρᾶς καὶ θὰ μποροῦσαν νὰ ποῦν ὅτι εἶχαν ἀναγκαστεῖ νὰ καταταγοῦν. Οἱ ὀπαδοὶ τοῦ Μάχνο προέρχονταν βασικὰ ἀπὸ τὴν ὕπαιθρο —ὁ ἴδιος παρέμεινε ἀγρότης τόσο στοὺς τρόπους ὅσο καὶ στὴν ἐμφάνιση— καὶ τὰ ὀργανωτικὰ προβλήματα τῶν πόλεων ἀποδείχτηκαν πιὸ δύσκολα. Ὅταν λογουχάρη οἱ σιδηροδρομικοὶ τοῦ Ἀλεξαντρόφσκ παραπονέθηκαν ὅτι δὲν πληρώνονταν, τοὺς δόθηκε ἡ σχεδὸν Γκοντουϊνικὴ συμβουλὴ νὰ κατανοήσουν ἐξίσου καὶ τοὺς ἐπιβάτες τῶν σιδηροδρόμων. Καὶ σ' ἕνα συνέδριο ἀγροτῶν, ἐργατῶν καὶ ἀνταρτῶν τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1919, ἕνας ἀγρότης διατύπωσε ἕνα ἀπὸ τὰ μόνιμα προβλήματα τῆς ἀναρχικῆς κοινωνικῆς ὀργάνωσης: «Ἂν ὑπάρχει μιὰ γέφυρα ἀνάμεσα σὲ δυὸ ἀπὸ τὰ χωριά μας καὶ ἡ γέφυρα σπάσει, ποιὸς θὰ τὴν ἐπιδιορθώσει; Ἂν κανένα χωριὸ δὲν θελήσει νὰ ἀναλάβει τὴ δουλειά, δὲν θὰ ἔχουμε γέφυρα καὶ δὲν θὰ μποροῦμε νὰ πᾶμε στὴν πόλη». (18)

Κι ὅμως οἱ ἀναρχικοὶ ἀρτεργάτες τοῦ Ἀλεξαντρόφσκ βρῆκαν μιὰ μέθοδο γιὰ νὰ προμηθεύσουν ψωμὶ στὸν πληθυσμό· καὶ στὶς περιοχὲς ποὺ ἐλέγχονταν ἀπὸ τὸν Μάχνο ἐφαρμόστηκαν ὁρισμένες ἀναρχικὲς βασικὲς ἀρχές. Καταρτίστηκαν προγράμματα γιὰ μιὰ ἀναρχικὴ ἐκπαίδευση βασισμένη στὰ πειράματα τοῦ Φερρὲρ στὴν Ἱσπανία· (*) καθιερώθηκε ἡ ἐλευθερία τοῦ τύπου, ἂν καὶ ὄχι ἡ ἐλευθερία τῆς πολιτικῆς ὀργάνωσης, μιὰ καὶ αὐτὸ ἦταν ἀντίθετο μὲ τὶς ἀναρχικὲς ἀπόψεις. Θεμελιώθηκε ἐπίσης καὶ ἡ βάση τῆς ἀναρχικῆς δικαιοσύνης: «Ὅσον ἀφορᾶ τὴν ἀνάγκη νὰ ὀργανωθεῖ ἕνας δικαστικὸς διοικητικὸς μηχανισμός, προτείνουμε σὰν βασικὴ ἀρχὴ τὸ ἑξῆς: κάθε μόνιμο δικαστήριο, ὁ ἀστυνομικὸς μηχανισμὸς καὶ κάθε ὁριστικὴ κωδικοποίηση τῶν νόμων ἀποτελοῦν παραβίαση τῶν δικαιωμάτων αὐτοάμυνας τοῦ λαοῦ... Ἡ ἀληθινὴ δικαιοσύνη δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι διοικητικὰ ὀργανωμένη, ἀλλὰ πρέπει νὰ εἶναι μιὰ ζωντανή, ἐλεύθερη δημιουργικὴ πράξη τῆς κοινότητας. ...Ὁ νόμος καὶ ἡ τάξη πρέπει νὰ διασφαλίζονται ἀπὸ τὴ ζωντανὴ δύναμη τῆς τοπικῆς κοινότητας καὶ

* Γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὶς ἰδέες τοῦ Φερρέρ, βλ. Κεφάλαιο IX.

δὲν πρέπει νὰ ἀνατίθενται σὲ εἰδικοὺς ἀστυνομικούς». ([19]) Ὅπως καὶ στὸν Ἱσπανικὸ Ἐμφύλιο Πόλεμο, ἦταν μιὰ ἀρχὴ ποὺ μποροῦσε πολὺ εὔκολα νὰ χρησιμοποιηθεῖ γιὰ νὰ δικαιολογηθοῦν οἱ συνοπτικὲς ἐκτελέσεις καὶ ἡ ἐπιβολὴ αὐθαίρετης τρομοκρατίας.

Μέσα στὰ ὅρια ποὺ ἐπέβαλαν οἱ συνθῆκες τοῦ ἀνταρτοπολέμου, ὁ Μάχνο φαίνεται πὼς ἔκανε ὅ,τι μποροῦσε γιὰ νὰ διευθύνει τὶς περιοχὲς ποὺ ἔλεγχε σύμφωνα μὲ τὶς ἀναρχικὲς ἀπόψεις. Ἡ κατάληψη τῆς γῆς τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1917 ἀκολουθήθηκε ἀπὸ τὴν ἵδρυση ἀγροτικῶν κοινοτήτων· καὶ σ' αὐτὴ τὴν ἀπομακρυσμένη περιοχὴ ποὺ ἦταν ἀποκομένη λόγω πολέμου ἀπὸ τὸν ἔξω κόσμο, ὅπου ἡ οἰκονομικὴ ὀργάνωση ἦταν ἔτσι κι ἀλλιῶς πρωτόγονη, ἡ ἐφαρμογὴ αὐτοῦ τοῦ κάπως ἀναρχικοῦ συστήματος παραγωγῆς καὶ ἀνταλλαγῆς λειτούργησε ἱκανοποιητικὰ γιὰ τοὺς ἀγρότες. Ταυτόχρονα ὁ Μάχνο, ἂν καὶ διατήρησε στὰ χέρια του τὴν ἀρχηγία τοῦ στρατοῦ, ἀποδέχτηκε τὴν ἰδέα νὰ βασίζεται ἡ ἀνώτατη ἀρχὴ στὰ νέα περιοδικὰ συνέδρια ἐργατῶν, ἀγροτῶν καὶ ἀνταρτῶν.

Γενικά, ὅμως, τὰ καθήκοντά του ἦταν καθαρὰ στρατιωτικά. Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1918 ἔκανε συνεχῶς ἐπιδρομὲς ἐνάντια στὶς γερμανικὲς καὶ αὐστριακὲς δυνάμεις, καὶ ὅταν ἀναγκάστηκαν νὰ ἀποσυρθοῦν λόγω τῆς ἀνακωχῆς στὴ δύση, ὁ Μάχνο βρῆκε τὴν εὐκαιρία νὰ ἁρπάξει τὶς προμήθειες καὶ τὰ πυρομαχικά τους. Τοὺς ἑπόμενους μῆνες οἱ σχέσεις του μὲ τοὺς μπολσεβίκους παρέμειναν συγκριτικὰ φιλικές. Ἦταν φανατικὰ ἀποφασισμένος νὰ κάνει ἄγριο πόλεμο ἐνάντια σ' ὅλους τοὺς ἐχθροὺς τῆς ἐπανάστασης, ἐνάντια στοὺς Γερμανοὺς ἀλλὰ καὶ στοὺς λευκοὺς στρατηγούς, καὶ γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ εἶχε ὅλη τὴν καλὴ διάθεση νὰ συμμαχήσει μὲ τοὺς μπολσεβίκους. Παρόλα αὐτὰ ἡ ἐπιρροὴ τοῦ ἀναρχισμοῦ τοῦ Μάχνο στοὺς ἀγρότες φαντάρους τοῦ Κόκκινου Στρατοῦ ἦταν ἀρκετὴ γιὰ νὰ προκαλέσει τὴν ἐχθρότητα τῶν μπολσεβίκων· κι ὅταν ὁ Μάχνο κάλεσε τοὺς φαντάρους τῶν μπολσεβίκικων δυνάμεων νὰ πάρουν μέρος στὰ ἀναρχικὰ συνέδρια ποὺ γίνονταν στὴν περιοχή του, ἔκανε μιὰ πράξη γιὰ τὴν ὁποία δὲν μποροῦσαν νὰ τὸν συγχωρήσουν ποτὲ οἱ μπολσεβίκοι. Τὴν ἄνοιξη τοῦ 1919 ἀποφάσισαν πὼς δὲν ἦταν πιὰ σύμμαχοι μὲ τὸν Μάχνο, ἂν καὶ σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο, πιεσμένοι καθὼς ἦταν ἀπὸ ὅλες τὶς πλευρές, δὲν

μποροῦσαν νὰ κάνουν τίποτα γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσουν ἕνα στρατὸ ποὺ τώρα πιὰ ἀριθμοῦσε 15.000 ἄντρες. Στὸ μεταξὺ ὁ Μάχνο ἔκανε τὴν ἐκστρατεία του μὲ σημαντικὴ ἀποτελεσματικότητα, καθὼς καὶ μὲ ἀρκετὴ βιαιότητα. Οἱ προσωπικές του συνήθειες —ἤταν ἄγριος μπεκρὴς καὶ οἱ ἐρωτοτροπίες του μὲ τὶς γυναῖκες ἤταν περιβόητες— καὶ οἱ ἀναπόφευκτοι συμβιβασμοὶ μὲ τοὺς ὁποίους θυσιάστηκαν οἱ ἀναρχικὲς πεποιθήσεις, ἀνησύχησαν ὁρισμένους ἀπὸ τοὺς ἀναρχικοὺς ὑποστηριχτές του τῆς ὁμάδας «Ναμπάτ»: «Ἐνῶ ἔχει πολλὲς ἀξιόλογες ἐπαναστατικὲς ἰδιότητες», θὰ ἔλεγαν γιὰ τὸν Μάχνο τὸ 1920, «ἀνήκει δυστυχῶς στὴν κατηγορία τῶν ἀνθρώπων ποὺ δὲν μποροῦν νὰ χαλιναγωγήσουν τὶς προσωπικές τους ἰδιοτροπίες γιὰ τὸ καλὸ τοῦ κινήματος.» (20) Καὶ ὁ ἀναρχικὸς διανοούμενος πού, μὲ τὸ ὄνομα Βολίν, ἔγραψε τὴν πιὸ ὁλοκληρωμένη ἱστορία τῆς δράσης τῶν ἀναρχικῶν στὴ Ρωσικὴ Ἐπανάσταση δήλωσε αὐστηρὰ γι' αὐτόν: «Δὲν εἶχε καμιὰ θεωρητικὴ ἢ ἱστορικὴ πολιτικὴ γνώση· ἦταν λοιπὸν ἀνίκανος νὰ κάνει τὶς ἀπαραίτητες γενικεύσεις καὶ ἀφαιρέσεις». (21)

Παρόλα αὐτά, τὸ ἐπίτευγμα τοῦ Μάχνο νὰ ὀργανώσει ἕνα στρατὸ καὶ νὰ πραγματοποιήσει ὁλόκληρη ἐκστρατεία ἦταν, μέχρι τότε, μοναδικὸ στὴν ἱστορία τοῦ ἀναρχισμοῦ καὶ θὰ μποροῦσε νὰ συγκριθεῖ μόνο μὲ κάποιες ἀπὸ τὶς ἐπιτυχίες τῶν Ἱσπανῶν ἀναρχικῶν τὸ 1936 - 37. Ἡ διάλυση τῶν δυνάμεων τοῦ Μάχνο ἀπὸ τοὺς μπολσεβίκους ἦταν λοιπὸν ἕνα χτύπημα γιὰ τοὺς ἀναρχικοὺς σ' ὅλο τὸν κόσμο. Τὸ φθινόπωρο τοῦ 1920 ὁ Κόκκινος Στρατὸς εἶχε θεμελιώσει ἱκανοποιητικὰ τὴν ἐξουσία του στὰ νότια τῆς Ρωσίας καὶ μποροῦσε νὰ ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τὴ βοήθεια τοῦ Μάχνο· καὶ τὸ Νοέμβριο τοῦ 1920 ἐκδόθηκε μιὰ διαταγή, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὅλες οἱ ἀντάρτικες δυνάμεις θὰ ἔπρεπε νὰ ἀπορροφηθοῦν ἀπὸ τὸν Κόκκινο Στρατό. Ὁ Μάχνο ἀντιστάθηκε ὅλο τὸ χειμώνα, ἀλλὰ τὸν Αὔγουστο τοῦ 1921 εἶχε ἐξασθενήσει ἡ ἐπιρροή του πάνω στοὺς τρομοκρατημένους ἀγρότες καὶ ἀναγκάστηκε νὰ διαφύγει στὸ ἐξωτερικό. Πέθανε στὸ Παρίσι τὸ 1935 μέσα σὲ ἀθλιότητα καὶ μεγάλη πίκρα.

Παρόλο ποὺ στὴ σύγχυση τοῦ ἐμφύλιου πολέμου ὁ Μάχνο μπόρεσε νὰ διατηρήσει τὴν ἀνεξαρτησία του μέχρι τὸ καλοκαίρι τοῦ 1920, οἱ ἄλλες ἀναρχικὲς ὁμάδες εἶχαν λιγότερη ἐπιτυχία. Οἱ

ἀναρχικοὶ ἔκαναν μιὰ - δυὸ ἀπόπειρες ἄμεσης δράσης ἐνάντια στοὺς μπολσεβίκους, ὅπως ὅταν ἔβαλαν μιὰ βόμβα στὸ μοσχοβίτικο ἐπιτελεῖο τοῦ κομμουνιστικοῦ κόμματος τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1919, ἀλλὰ οἱ πράξεις αὐτὲς ἔδωσαν τὴ δυνατότητα στοὺς μπολσεβίκους νὰ κολλᾶνε τὴν ἀναρχικὴ ἐτικέτα σ' ὁποιονδήποτε ἀμφισβητοῦσε τὴν ἐξουσία τους. Τὸν 'Απρίλιο τοῦ 1918 ὁ Κόκκινος Στρατὸς καὶ ἡ μυστικὴ ἀστυνομία ἔκανε ἐπιδρομὲς στὰ ἀναρχικὰ κέντρα τῆς Μόσχας καὶ συνέλαβε ἀρκετὲς ἑκατοντάδες ἄτομα, χρησιμοποιώντας σὰν δικαιολογία τὴ διαμαρτυρία τοῦ Ραίημοντ Ρόμπινς, τοῦ ἀντιπρόσωπου τοῦ 'Αμερικανικοῦ 'Ερυθροῦ Σταυροῦ, ὅτι οἱ ἀναρχικοὶ εἶχαν ἐπιτάξει τὸ αὐτοκίνητό του. Ἡ καταγγελία αὐτὴ ἀκολουθήθηκε ἀπὸ τὴν κατηγορία ὅτι οἱ συλληφθέντες ἀναρχικοὶ ἦταν κοινοὶ ἐγκληματίες καὶ ἀπὸ μιὰ καταγγελία «τῆς ἐγκληματικῆς δραστηριότητας τῶν ἔνοπλων ἀποσπασμάτων τῶν ἀντεπαναστατῶν διαρηκτῶν καὶ ληστῶν ποὺ βρῆκαν καταφύγιο κάτω ἀπὸ τὴ μαύρη σημαία τῆς ἀναρχίας». Πρόκειται γιὰ κατηγορία ποὺ εἶχαν ἀντιμετωπίσει συχνὰ οἱ ἀναρχικοὶ ὅλου τοῦ κόσμου· ὑπῆρχαν πάντοτε ἄνθρωποι συνδεδεμένοι μὲ τὸ κίνημα ποὺ οἱ ἐνέργειές τους κοινωνικῆς διαμαρτυρίας ἔμοιαζαν πολὺ μὲ τὶς πράξεις τῶν συνηθισμένων ἀπατεώνων. Τὰ ἑπόμενα δύο χρόνια οἱ μπολσεβίκοι προσπάθησαν νὰ συντηρήσουν τὸ μύθο ὅτι στὶς φυλακὲς βρίσκονταν μόνο οἱ ἐγκληματίες καὶ ὅτι, ὅπως διαβεβαίωσε ὁ Λένιν τὴν Ἔμμα Γκόλντμαν, «οἱ ἰδεολόγοι ἀναρχικοὶ δὲν βρίσκονται στὶς φυλακές μας». (22)

Ἡ Ἔμμα Γκόλντμαν καὶ ὁ 'Αλεξάντερ Μπέρκμαν ἔφτασαν στὴ Ρωσία πρὸς τὸ τέλος τοῦ 1919, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀπέλασή τους ἀπὸ τὶς ΗΠΑ. Καὶ οἱ δυὸ τους ἦταν γνωστοὶ στὸ διεθνὲς ἀναρχικὸ κίνημα, καὶ ἀρχικὰ τοὺς ὑποδέχτηκαν θερμὰ στὴ χώρα ἀπὸ τὴν ὁποία εἶχαν ξεκινήσει κάποτε οἱ οἰκογένειές τους. Ἡ Ἔμμα Γκόλντμαν, στὰ πενήντα της χρόνια τώρα, δὲν εἶχε χάσει τὴ φλόγα, τὸ θάρρος καὶ τὸν ρητορικό της ἐνθουσιασμό. Γιὰ περισσότερο ἀπὸ τριάντα χρόνια προπαγάνδιζε τὸν ἀναρχισμὸ καὶ ἐφάρμοζε τὸν ἐλεύθερο ἔρωτα, καὶ εἶχε δώσει διαλέξεις σὲ ὁλόκληρη τὴν 'Αμερικὴ γιὰ θέματα ποὺ περιλάμβαναν τὴ δραματουργία τοῦ Ἴψεν καθὼς καὶ τὸν ἔλεγχο τῶν γεννήσεων· διεύθυνε ἐπίσης ἕνα ἀναρχικὸ περιοδικό, τὸ «Mother Earth» («Μάνα

Γῆ»). Εἶχε διαρκῶς προβλήματα μὲ τὶς ἀρχὲς —γιὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ὑπερασπίστηκε τὴν ἐπίθεση τοῦ Μπέρκμαν ἐνάντια στὸν Φρὶκ καὶ γιὰ τὴν ἐκστρατεία ποὺ ὀργάνωσε σὲ συμπαράσταση τοῦ δολοφόνου τοῦ ΜακΚίνλεϋ, Τσόλγκοτς, καθὼς καὶ γιὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ὑποστήριζε ἀνοιχτὰ τὴ χρήση προφυλακτικῶν καὶ συζητοῦσε δημόσια καὶ μὲ εἰλικρίνεια θέματα ὅπως τὴν ὁμοφυλοφιλία. Φυλακίστηκε ἀρκετὲς φορές, καὶ ὅταν ἔφτασε ἡ διαταγὴ γιὰ τὴν ἀπέλασή της εἶχε μόλις ἀποφυλακιστεῖ, ἀφοῦ εἶχε ἐκτίσει τὴν ποινή της, ἐπειδὴ εἶχε ὀργανώσει μιὰ ἐκστρατεία κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ πολέμου ἐνάντια στὴν κατάταξη στὸ στρατό. Ἦταν εἰλικρινέστατη, καλόκαρδη καὶ καλλιεργημένη γυναίκα πού, σὰν τὸν Κροπότκιν, εἶχε κερδίσει τὴ φιλία καὶ τὸ σεβασμὸ πολλῶν ἀνθρώπων ποὺ δὲν ἦταν ἀναρχικοί, ἀλλὰ εἶχαν ἐντυπωσιαστεῖ ἀπὸ τὸ ἀδιάπτωτο θάρρος της ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας σὲ ὅλες της τὶς μορφές. (Ἡ αὐτοβιογραφία της, «Ζώντας τὴ ζωή μου», ἂν καὶ συχνὰ μακρηγορεῖ, προσφέρει μιὰ ἀλησμόνητη εἰκόνα τοῦ ἀναρχικοῦ κόσμου καὶ ἀξίζει νὰ θεωρηθεῖ μαζὶ μὲ τὰ «Ἀπομνημονεύματα ἑνὸς ἐπαναστάτη» τοῦ Κροπότκιν σὰν μιὰ ἀπὸ τὶς κλασικὲς ἐξιστορήσεις τῆς ἀναρχικῆς ζωῆς).

Ὁ Μπέρκμαν, ὁ στενὸς φίλος καὶ σύντροφός της (ἂν καὶ τώρα πιὰ ἡ σχέση τους ἦταν καθαρὰ ἐπαγγελματική), δὲν εἶχε τὴ ζεστασιὰ καὶ τὴν πλατιὰ ἀνθρωπιὰ τῆς Γκόλντμαν, ἀλλὰ τὸ πάθος του γιὰ τὴν ὑπόθεση τῆς ἀναρχίας, γιὰ τὴν ἀλήθεια καὶ τὴ δικαιοσύνη ἦταν ἐξίσου ἰσχυρό. Μετὰ τὴν ἀπόπειρα ποὺ ἔκανε γιὰ νὰ δολοφονήσει τὸν Φρὶκ ἔμεινε στὴ φυλακὴ γιὰ 14 χρόνια, ἀλλὰ μετὰ τὴν ἀποφυλάκισή του ξανάρχισε τὴ ζωή του σὰν ἀγκιτάτορας, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἐχθρότητα τοῦ κοινοῦ καὶ τὴν καταπίεση ἀπὸ μέρους τῆς ἀστυνομίας. Τὸ 1916 ρίχτηκε μιὰ βόμβα σὲ μιὰ παρέλαση στὸ Σὰν Φραντσίσκο· κι ὅταν τὸ ἔμαθαν ὁ Μπέρκμαν καὶ ἡ Γκόλντμαν, ἡ Ἔμμα δήλωσε: «Ἐλπίζω νὰ μὴ θεωρήσουν ὑπεύθυνους τοὺς ἀναρχικοὺς γι' αὐτὴ τὴν ἐνέργεια.» «Πῶς θὰ μποροῦσαν;» ἀπάντησε ὁ γραμματέας τους. «Πάντοτε ἔτσι κάνουν», ἀπάντησε ὁ Μπέρκμαν. (23) Πράγματι, δυὸ συνδικαλιστὲς ἡγέτες, ὁ Τόμας Μούνεϋ καὶ ὁ Γουώρρεν Κ. Μπίλλινγκς, συνελήφθηκαν καὶ ἡ ἀστυνομία προσπάθησε, ἂν καὶ χωρὶς ἐπιτυχία, νὰ ἀνακατέψει τὸν Μπέρκμαν. Ὁ Μούνεϋ καὶ ὁ

Μπίλλινγκς καταδικάστηκαν σὲ θάνατο ἀπὸ δικαστήριο τῆς Καλιφόρνιας· οἱ καταδίκες τους τελικὰ ἀποσύρθηκαν, ὕστερα ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι καταγγέλθηκε ἡ δίκη σὰν κατασκευασμένη· καὶ ὁ Μπέρκμαν ὀργάνωσε ἐκτεταμένη κινητοποίηση ποὺ δέχτηκε ἀσυνήθιστη ὑποστήριξη, ὅταν ἡ μπολσεβίκικη κυβέρνηση στὴ Ρωσία ἀπείλησε ὅτι θὰ συλλάβει τὸν Ἀμερικανὸ διπλωματικὸ ἐκπρόσωπο στὴ Μόσχα ἂν δὲν δινόταν χάρη στὸ Μούνεϋ καὶ τὸν Μπίλλινγκς. Παρόλο ποὺ ἡ ἀστυνομία δὲν κατόρθωσε νὰ μπλέξει τὸν Μπέρκμαν στὴν ὑπόθεση Μούνεϋ - Μπίλλινγκς, μπόρεσε πολὺ γρήγορα, μέσα στὴν ἀτμόσφαιρα ποὺ ἐπικρατοῦσε στὴν Ἀμερικὴ στὴ διάρκεια τοῦ πολέμου, νὰ τὸν κατηγορήσει γιὰ τὴν κινητοποίηση ποὺ ὀργάνωσε ἐνάντια στὴν κατάταξη στὸ στρατό. Παρόλη τὴν ἱκανὴ ὑπεράσπισή του στὴ διάρκεια τῆς δίκης, ποὺ ἔγινε ἐνάντιά του κι ἐνάντια στὴν Ἔμμα Γκόλντμαν, καταδικάστηκε σὲ φυλάκιση καὶ ἀπελευθερώθηκε μόνο καὶ μόνο γιὰ νὰ ἀπελαθεῖ. Ἐνῶ περίμενε νὰ φύγει, ἔμαθε τὰ νέα γιὰ τὸ θάνατο τοῦ Φρίκ, τὸν ὁποῖο εἶχε προσπαθήσει νὰ δολοφονήσει πρὶν ἀπὸ εἰκοσιπέντε χρόνια. «Ἀπελάθηκε ἀπὸ τὸ θεό» ἦταν τὸ σχόλιο τοῦ Μπέρκμαν.

Ἡ Ἔμμα Γκόλντμαν καὶ ὁ Ἀλεξάντερ Μπέρκμαν ἔφτασαν στὴ Ρωσία σὰν τιμημένοι φιλοξενούμενοι καί, παρόλο ποὺ διατηροῦσαν ἤδη ἀμφιβολίες γιὰ ὁρισμένες ἀπὸ τὶς δραστηριότητες τῶν μπολσεβίκων, ἦταν πρόθυμοι νὰ ἀποδεχτοῦν τὴν ἐπανάσταση ὅπως εἶχε κάνει καὶ ὁ Κροπότκιν. Παρόλα αὐτὰ ἀνησυχοῦσαν ὁλοένα καὶ περισσότερο καὶ ἀπογοητεύτηκαν, καὶ πολὺ γρήγορα ἄρχισαν νὰ θεωροῦνται ὕποπτοι ἀπὸ τὴ μυστικὴ ἀστυνομία. Ὁ ἴδιος ὁ Μπέρκμαν ἀντιλήφθηκε κάποια ἀλλαγὴ στὴν προσωπική του κατάσταση ὕστερα ἀπὸ τὴν ἄρνησή του νὰ μεταφράσει τὸ «Κράτος καὶ Ἐπανάσταση» τοῦ Λένιν, γιατὶ διαφωνοῦσε μαζί του. Δυσαρεστήθηκαν ἀπὸ τὴ φυλάκιση τόσων πολλῶν Ρώσων ἀναρχικῶν, ἀπὸ τὴ διάλυση τοῦ ἐπαναστατικοῦ στρατοῦ τοῦ Μάχνο καὶ ἀπὸ τὴν ἄρνηση τῆς κυβέρνησης νὰ ἀπελευθερώσει ἀναρχικοὺς κρατούμενους γιὰ νὰ παρακολουθήσουν τὴν κηδεία τοῦ Κροπότκιν τὸ 1921 — αὐτὴ ἦταν ἡ τελευταία φορὰ ποὺ κυμάτισε ἡ μαύρη σημαία τῶν ἀναρχικῶν στοὺς δρόμους τῆς Μόσχας.

Δυὸ ἑβδομάδες μετὰ τὴν κηδεία τοῦ Κροπότκιν οἱ ναῦτες τῆς Κρονστάνδης ἐξεγέρθηκαν ἐνάντια στὴν μπολσεβίκικη κυβέρνηση.

Παρόλο πού οἱ ἀναρχικοὶ εἶχαν κάποια ἐπιρροὴ στοὺς ναῦτες τῆς Κρονστάνδης τὸ 1917, ἡ ἐξέγερση τοῦ 1921 δὲν ἦταν, ὅπως φαίνεται τώρα,(24) ἄμεσα ἐμπνευσμένη ἀπὸ τοὺς ἀναρχικοὺς ἀλλὰ ἦταν μᾶλλον μιὰ ἀπόπειρα ἀπογοητευμένων ἐπαναστατῶν γιὰ νὰ ἀποκαταστήσουν αὐτὸ πού θεωροῦσαν σὰν καθαρότητα τῆς ἀρχικῆς σοβιετικῆς ἰδέας ἐνάντια στὴ δικτατορία τῶν μπολσεβίκων. Τὸ πρόγραμμα ὅμως τῶν ἐξεγερμένων ναυτῶν περιεῖχε τὸ ἑξῆς: «Ἐλευθερία τοῦ λόγου καὶ τοῦ τύπου στοὺς ἐργάτες καὶ τοὺς ἀγρότες, στοὺς ἀναρχικοὺς καὶ στὰ ἀριστερὰ σοσιαλιστικὰ κόμματα»· καὶ ἡ χαρακτήριση τῆς ὅλης ἐξέγερσης σὰν ἀναρχικῆς ἦταν ἕνας εὔκολος τρόπος γιὰ τὴ δυσφήμηση τοῦ κινήματος. Λίγο μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Κροπότκιν καὶ τὴν ἄρνηση τοῦ Λένιν νὰ ἀποφυλακίσει τοὺς ἀναρχικοὺς κρατούμενους, ἡ θηριώδης καταστολὴ τῆς ἐξέγερσης τῆς Κρονστάνδης ἦταν γερὸ χτύπημα ἐνάντια στοὺς ξένους ἀναρχικοὺς πού βρίσκονταν στὴ Ρωσία, ἀκόμα κι ἂν οἱ στόχοι αὐτῆς τῆς ἐξέγερσης δὲν ἦταν ἴδιοι μ' αὐτοὺς τῶν ἀναρχικῶν. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι τὸ καλοκαίρι τοῦ 1921, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀπεργία πείνας πού εἶχαν κάνει οἱ ἀναρχικοὶ στὴ φυλακή, ἀποφυλακίστηκαν ὁρισμένοι ἀπ' αὐτοὺς γιὰ νὰ ἐντυπωσιαστοῦν οἱ ἀπεσταλμένοι στὴ Διεθνῆ Συνδιάσκεψη τῶν Κόκκινων Ἐργατικῶν Συνδικάτων, πρόκειται ὅμως γιὰ τὴν τελευταία παραχώρηση. Μὲ τὴ διάλυση τοῦ στρατοῦ τοῦ Μάχνο, μὲ τὴν αὐξανόμενη σκληρότητα τῆς κυβέρνησης ἐνάντια σὲ κάθε ἀντιπολίτευση καὶ μὲ τὴ σύλληψη καὶ τὴ δίωξη τῶν ἀναρχικῶν, ὁ ἀναρχισμὸς στὴ Ρωσία βρέθηκε στὸ τέλος του. Ἡ καυχησιολογία τοῦ Τρότσκυ, «Ἐπιτέλους ἡ σοβιετικὴ κυβέρνηση, μὲ σιδερένια πυγμή, ἀπάλλαξε τὴ Ρωσία ἀπὸ τὸν ἀναρχισμό»,(25) φαίνεται πὼς δικαιώθηκε.

Πρὸς τὸ τέλος τοῦ 1921 ἡ Ἔμμα Γκόλντμαν καὶ ὁ Ἀλεξάντερ Μπέρκμαν ἀποφάσισαν νὰ φύγουν. «Σκοτεινὲς εἶναι οἱ μέρες πού πέρασαν», σημείωσε ὁ Μπέρκμαν στὸ ἡμερολόγιό του. «Μιὰ - μιὰ ἔσβησαν ὅλες οἱ ἐλπίδες. Ἡ τρομοκρατία καὶ ὁ δεσποτισμὸς συντρίψανε τὴ ζωὴ πού γεννήθηκε τὸν Ὀκτώβρη. Τὰ συνθήματα τῆς ἐπανάστασης καταπατήθηκαν, τὰ ἰδανικά της πνίγηκαν μέσα στὸ αἷμα τοῦ λαοῦ. Ὁ ἀέρας τοῦ χτὲς καταδικάζει ἑκατομμύρια σὲ θάνατο· ἡ σκιὰ τοῦ σήμερα ρίχνει τὸ μαῦρο πέπλο της πάνω σ' ὅλη τὴ χώρα. Ἡ δικτατορία ἀφαιρεῖ τὸ ἔδαφος κάτω ἀ-

πὸ τὰ πόδια τῶν μαζῶν. Ἡ ἐπανάσταση εἶναι νεκρή· τὸ πνεῦμα της οὐρλιάζει μέσα στὴν ἐρημιά... Ἀποφάσισα νὰ φύγω ἀπὸ τὴ Ρωσία».([26]) Ἐξόριστοι ἀπὸ τὴ Ρωσία, ἐξόριστοι ἀπὸ τὴν Ἀμερική, ὁ Μπέρκμαν καὶ ἡ Ἔμμα Γκόλντμαν πῆγαν στὴ Γερμανία καὶ στὴ Γαλλία, ὕστερα ἀπὸ τὶς συνηθισμένες δυσκολίες ποὺ ἀντιμετώπιζαν οἱ ἀναρχικοὶ γιὰ νὰ ἀποκτήσουν βίζες καὶ ἄδειες παραμονῆς. Ἀκόμα χειρότερα, ὅταν ἐκδώσανε τὰ βιβλία τους ποὺ ἀσκοῦσαν κριτικὴ στοὺς μπολσεβίκους, ἀνακάλυψαν πὼς εἶχαν ἀποξενωθεῖ ἀπὸ πολλοὺς φίλους καὶ συνεργάτες τους στὴν ἀριστερά, γιὰ τὴν ὁποία ἡ Ρωσικὴ Ἐπανάσταση ἦταν ἀκόμα πέρα ἀπὸ κάθε κριτική. Χρειαζόταν μεγάλο θάρρος γιὰ νὰ παραδεχτοῦν πὼς ἄλλη μιὰ ἐπανάσταση εἶχε ἀποτύχει καὶ πὼς ἡ πραγματοποίηση τῆς ἀναρχικῆς κοινωνίας βρισκόταν μακριὰ περισσότερο ἀπὸ ποτέ.

Ὁ Ἀλεξάντερ Μπέρκμαν συνέχισε νὰ γράφει καὶ νὰ δουλεύει γιὰ τὸ ἀναρχικὸ καὶ τὸ συνδικαλιστικὸ κίνημα, ἀλλὰ τὰ χρόνια ποὺ πέρασε στὴ φυλακὴ εἶχαν καταστρέψει τὴν ὑγεία του καὶ πέθανε στὴ Νίκαια τὸ 1936. Ἡ Ἔμμα Γκόλντμαν, ἀφοῦ ἔζησε ἕνα διάστημα στὴν Ἀγγλία, πῆγε στὴ Γαλλία. Ὅταν ξέσπασε ὁ Ἱσπανικὸς Ἐμφύλιος Πόλεμος ἀναπόφευκτα πῆρε μέρος στὸν ἀγώνα. Ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐξολόθρευση τῶν Ἱσπανῶν ἀναρχικῶν καὶ τὴν ἧττα τῶν δημοκρατικῶν, ἐξακολούθησε νὰ εἶναι δραστήρια προπαγανδίστρια ἐνάντια στὸ νέο καθεστὼς τῆς Ἱσπανίας καὶ στὴ διάρκεια μιᾶς περιοδείας διαλέξεων στὸν Καναδᾶ κατέρευσε καὶ πέθανε τὸ 1940.

Οἱ ἐμπειρίες τῶν ἀναρχικῶν στὴ Ρωσικὴ Ἐπανάσταση εἶχαν ἀποδείξει ὅτι οἱ θεωρητικὲς διαφορὲς ἀνάμεσα στὸν Μὰρξ καὶ τὸν Μπακούνιν σήμαιναν στὴν πράξη σκληρὸ ἀγώνα καὶ αἱματοχυσία. Οἱ κομμουνιστὲς καὶ οἱ ἀναρχικοὶ βρίσκονταν ἀπὸ τότε ἀμετάκλητα σὲ ἀντίπαλα στρατόπεδα. Ταυτόχρονα, ἐκεῖνοι ποὺ δὲν κατάφεραν νὰ ἀναλάβουν τὴν ἡγεσία μιᾶς μεγάλης ἐπανάστασης ἦταν οἱ ἀναρχικοί, ἐπειδὴ ἀκριβῶς οἱ βασικὲς ἀρχές τους ἔκαναν τόσο δύσκολη τὴν ὕπαρξη ὀργάνωσης. Οἱ μαρξιστές, μὲ τὴν ἐπιτυχία τους στὴ Ρωσία, ἐμφανίστηκαν τώρα σὰν πιὸ ἀποτελεσματικὴ ἐπαναστατικὴ δύναμη ἀπ' ὅ,τι οἱ ἀναρχικοί· κι ἑπομένως ἔγινε ἀκόμα πιὸ δύσκολο γιὰ τοὺς ἀναρχικοὺς νὰ κερ-

δίσουν καὶ νὰ διατηρήσουν τὴν ὑποστήριξη ποὺ θὰ τοὺς ἔδινε τὴ δυνατότητα νὰ ἐφαρμόσουν τὶς ἀπόψεις τους γιὰ τὴ φύση τῆς ἐπανάστασης. Ἤδη πρὶν ἀπὸ τὸν Πρῶτο Παγκόσμιο Πόλεμο οἱ ἀναρχικοὶ εἶχαν κάνει προσπάθειες νὰ ὀργανωθοῦν σ' ἕνα τακτικὸ πειθαρχημένο κίνημα, ἀλλὰ κάθε φορὰ οἱ διασπάσεις τους καὶ ἡ ἀνυποχώρητη καὶ συχνὰ ἐντυπωσιακὴ ἐπιμονή τους στὸ δικαίωμα τοῦ καθενὸς νὰ διαφωνεῖ, ἔκανε νὰ ἀποτυχαίνουν αὐτὲς οἱ προσπάθειες. Ἔνιωθαν μεγαλύτερη ἄνεση ὅταν ἀποτελοῦσαν θορυβώδη καὶ διασπαστικὰ στοιχεῖα στὰ πρῶτα συνέδρια τῆς Δεύτερης Διεθνοῦς (μέχρι ποὺ τελικὰ διαγράφηκαν ἀπὸ τὴ σοσιαλιστικὴ πλειοψηφία τὸ 1896), παρὰ ὅταν ἔκαναν δικά τους συνέδρια.(27) Παρόλα αὐτὰ γίνονταν ἐθνικὰ καὶ διεθνῆ συνέδρια· ἐκεῖ συζητοῦσαν τὰ προβλήματα θεωρίας καὶ τακτικῆς. Καὶ στὴ Γαλλία, τὴν Ἱσπανία καὶ τὶς ΗΠΑ πολλοὶ ἀπὸ τὴ νεότερη γενιὰ τῶν ἀναρχικὰ σκεπτόμενων ἐργατικῶν ἡγετῶν προσπάθησαν νὰ μπάσουν καινούργιες ἰδέες καὶ πρακτικὲς μεθόδους στὸ ἀναρχικὸ κίνημα, ἀκόμα κι ἂν τὸ τελικὸ ἀποτέλεσμα αὐτῶν τῶν νέων τάσεων ἦταν ἡ ἀκόμα μεγαλύτερη διάσπαση τοῦ κινήματος. Ὁρισμένοι τουλάχιστον ἀπὸ τοὺς ἀναρχικοὺς συνειδητοποίησαν ὅτι ἡ ἐπανάσταση θὰ ἔπρεπε νὰ βασιστεῖ στὴν ὀργανωμένη δύναμη τοῦ συνδικαλιστικοῦ κινήματος· καὶ ὅτι ἡ τελικὴ μάχη ἀνάμεσα στοὺς κομμουνιστὲς καὶ τοὺς ἀναρχικοὺς θὰ ἔπρεπε νὰ διεξαχθεῖ μέσα στὰ ἐργατικὰ συνδικάτα.

Ἀναρχικοὶ καὶ συνδικαλιστὲς

«Οἱ ἱστορικοὶ θὰ θεωρήσουν κάποτε τὴν συμμετοχὴ τῶν ἀναρχικῶν στὰ συνδικάτα σὰν ἕνα ἀπὸ τὰ σημαντικότερα γεγονότα τῆς ἐποχῆς μας.»

Ζὼρζ Σορὲλ

«Εἴσαστε ἄθλιοι, πεινασμένοι καὶ φτωχοί;
Χιλιάδες πράγματα ἔχετε στερηθεῖ;
Εἶν' ἡ ζωή σας γεμάτη μιζέρια;
Πρέπει καθένας σας τ' ἀφεντικό του νὰ ξε-
(φορτωθεῖ.
Ροῦχα κουρέλια, ὅλο μπαλώματα φορᾶτε;
Ἔχ' ἡ ζωή σας μέσ' τὶς παράγκες χαθεῖ;
Νὰ γλυτώσετε θέλετε ἀπὸ κάθ' ἔγνοια καὶ θά-
(σανο;
Πρέπει καθένας σας τ' ἀφεντικό του νὰ ξεφορ-
(τωθεῖ.

Σᾶς ἔχουνε σπάσει σὰν ξερόκλαδα στὰ δυό;
Κουβαλᾶτε φορτία σὰ γαϊδούρια;
Κακόμοιροι — πρέπει καθένας σας νὰ ξεσηκωθεῖ
καὶ τ' ἀφεντικό του νὰ ξεφορτωθεῖ.
Κάθε ἀγωνία ποὺ περνᾶτε
Μ' ἕνα γερό σας χτύπημα μπορεῖ νὰ διαλυθεῖ.
Ἔϊ, ἀτζαμῆδες, καιρὸς νὰ δυναμώσετε λιγάκι
Καὶ ὁ καθένας σας τ' ἀφεντικό του νὰ ξεφορ-
τωθεῖ.»

Ἕνα ἀπὸ τὰ τραγούδια τῆς IWW (Βιομηχανικοὶ Ἐργάτες τοῦ Κόσμου).

1

Πρὶν ἀκόμα κατορθώσει τὸ κομμουνιστικὸ κόμμα τῆς Ρωσίας νὰ ἀποδείξει τὴ δυνατότητα μιᾶς ἐπιτυχημένης ἐπανάστασης καὶ πρὶν προσφέρουν τὰ ἐπιτεύγματα τοῦ Λένιν νέα ἐνθάρρυνση στοὺς μαρξιστὲς ἐνάντια στοὺς ἀναρχικούς, ὑπῆρχαν πολλοὶ ἀναρχικοὶ ποὺ ἀνησυχοῦσαν ἰδιαίτερα μὲ τὴ ματαιότητα τῆς ἀτομικῆς τρο-

μοκρατίας καὶ μὲ τὴ στειρότητα τῶν ἀκαδημαϊκῶν συζητήσεων. Σὲ τελευταία ἀνάλυση ὁ ἀναρχισμὸς ἦταν ἐργατικὸ κίνημα. Οἱ πιὸ ἀφοσιωμένοι ἀγωνιστές του προέρχονταν ἀπὸ καθαρὰ ἐργατικὸ περιβάλλον· ἡ δύναμή του ὀφειλόταν στὴν καθημερινὴ ἀναγνώριση τῶν πραγματικῶν συνθηκῶν τῆς ταξικῆς πάλης —τουλάχιστον σ' ὁρισμένες χῶρες καὶ σὲ μερικοὺς βιομηχανικοὺς τομεῖς. Οἱ ἀμφιβολίες γιὰ τὶς ἀτομικὲς πράξεις προπαγάνδας μὲ τὴ δράση καὶ γιὰ τὴ δράση τῶν μικρῶν συνωμοτικῶν ὁμάδων, ποὺ εἶχαν ἐκφράσει συχνὰ ἄνθρωποι σὰν τὸν Κροπότκιν καὶ τὸν Ἐλιζὲ Ρεκλύ, ἐνισχύθηκαν χάρη στὴν αὐξανόμενη πίεση ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς ἀστυνομίας ὕστερα ἀπὸ κάθε τρομοκρατικὴ ἐνέργεια. Ἂν ὁ ἀναρχισμὸς ἤθελε νὰ εἶναι κάτι περισσότερο ἀπὸ ἀτομικὴ διαμαρτυρία, ἔπρεπε νὰ βρεῖ μιὰ νέα μαζικὴ βάση καὶ καινούργια μέσα δράσης σὲ μιὰ ὁλοένα καὶ περισσότερο βιομηχανοποιημένη κοινωνία. Σύμφωνα μὲ τὸν Κροπότκιν: «Ἂν ἡ ἀνάπτυξη τοῦ ἐπαναστατικοῦ πνεύματος ὠφελεῖται ἀποφασιστικὰ ἀπὸ τὶς ἡρωϊκὲς ἀτομικὲς πράξεις, εἶναι ἐξίσου ἀληθινὸ... ὅτι οἱ ἐπαναστάσεις δὲν γίνονται μ' αὐτὲς τὶς ἡρωϊκὲς πράξεις... Ἡ ἐπανάσταση εἶναι πάνω ἀπ' ὅλα λαϊκὸ κίνημα.» (1) Γιὰ νὰ γίνει ὁ ἀναρχισμὸς ἕνα ἐπαναστατικὸ λαϊκὸ κίνημα σὲ σχέση μὲ τὴν ἐπιρροὴ τῶν ἀναπτυσσόμενων ἀντιπάλων πολιτικῶν κομμάτων ποὺ οἰκοδομοῦσαν οἱ σοσιαλιστές, χρειαζόταν νὰ ἀποδείξει τὴν ἀποτελεσματικότητά του σὰν ὀργάνωση ἱκανὴ νὰ ἐπιφέρει ἐπαναστατικὲς κοινωνικὲς καὶ οἰκονομικὲς μεταβολές. Ὅπως ἔγραφε μιὰ ἀναρχικὴ ἐφημερίδα τὴν ἐποχὴ τῆς δολοφονίας τοῦ βασιλιὰ Οὐμβέρτου Ι τῆς Ἰταλίας, τὸ 1900: «Δὲν εἶναι τὸ πολιτικὸ κεφάλι ποὺ πρέπει νὰ χτυπήσουμε. Εἶναι τὸ οἰκονομικὸ κεφάλι, ἡ Ἰδιοκτησία, ποὺ πρέπει νὰ ἔχουμε σὰ στόχο.» (2)

Οἱ ἰδέες αὐτὲς ἀποτελοῦσαν κατὰ κάποιο τρόπο μιὰν ἐπιστροφὴ στὸν κλασικὸ ἀναρχισμὸ τοῦ Προυντὸν καὶ τοῦ Μπακούνιν. Δὲν εἶχαν ποτὲ ἐξαφανιστεῖ ἀπὸ τὸ ἀναρχικὸ κίνημα, ἀλλά, τουλάχιστον στὴν κοινὴ γνώμη, εἶχαν ἐνμέρει ἐπισκιαστεῖ ἀπὸ τὶς θεαματικὲς χειρονομίες τῶν ἀτομικῶν τρομοκρατῶν καὶ ἀπὸ τὰ μέτρα ποὺ ἔδειχναν πόσο σοβαρὰ ἀντιμετώπιζε τοὺς ἀναρχικοὺς ἡ ἀστυνομία ὅλης τῆς Εὐρώπης. Ὁ Προυντὸν εἶχε διαμορφώσει ἕνα πρόγραμμα μὲ τὸ ὁποῖο οἱ ἐργάτες στὰ ἐργαστήριά τους θὰ μπο-

ροῦσαν νὰ ἀναλάβουν τὰ μέσα παραγωγῆς χωρὶς νὰ χρειαστοῦν πολιτικοὺς θεσμούς· ὁ Μπακούνιν, παρόλο ποὺ ἐνδιαφέρθηκε κυρίως γιὰ τὶς δυνατότητες ἐπανάστασης μεταξὺ τῶν καθυστερημένων ἀγροτῶν τῆς Ρωσίας ἢ τῆς Ἰταλίας, εἶχε κι αὐτὸς σκεφτεῖ τὸ ἐργαστήριο ἢ τὸ ἐργοστάσιο σὰν πιθανὸ πυρήνα κοινωνικῆς ἐξέγερσης. Ἡ μοναδικὴ μέθοδος χειραφέτησης, εἶχε γράψει τὸ 1869, εἶναι ἡ «ἀλληλεγγύη πρὸς τὸν ἀγώνα τῶν ἐργατῶν ἐνάντια στὰ ἀφεντικά. Εἶναι ἡ ὀργάνωση καὶ ἡ ὁμοσπονδία τῶν πυρήνων ἀντίστασης.» (3) Οἱ ἀναρχικοὶ τοῦ Ζυρά, ἐπειδὴ ἐνδιαφέρονταν ἰδιαίτερα γιὰ ἕναν καθημερινὸ ἀγώνα γιὰ τὴν προάσπιση τῶν συμφερόντων τους, ἀνταποκρίθηκαν πρόθυμα σ' αὐτὲς τὶς ἰδέες καὶ ἀποδέχτηκαν τὴν ἀρχὴ τῆς ἄμεσης ἐργατικῆς δράσης γιὰ τὴν πραγματοποίηση τῶν κοινωνικῶν καὶ οἰκονομικῶν στόχων τῆς ἐργατικῆς τάξης. Σύμφωνα μὲ τὸν Τζέημς Γκυγιώμ: «Ἀντὶ νὰ καταφύγουν στὸ κράτος, ποὺ κατέχει τόση δύναμη ὅση τοῦ ἀναθέτουν οἱ ἴδιοι οἱ ἐργάτες, οἱ ἐργάτες θὰ κανονίσουν ἄμεσα τὶς δουλειές τους μὲ τὴ μπουρζουαζία, θὰ θέσουν τοὺς ὅρους τους καὶ θὰ ἀναγκάσουν τοὺς ἀστοὺς νὰ τοὺς ἀποδεχτοῦν.» (4)

Ἡ μέθοδος μὲ τὴν ὁποία θὰ πολεμοῦσαν ἦταν ἡ ἀπεργία, καὶ ἤδη τὸ 1874 ἕνας ἀπὸ τοὺς ἡγέτες τῶν ἀναρχικῶν τοῦ Ζυρά, ὁ Ἀντεμὰρ Σβιτσκεμπέλ, ἀνέλυσε τὴν ἰδέα τῆς γενικῆς ἀπεργίας σὰν τὸν ἁπλούστερο καὶ ἀσφαλέστερο τρόπο γιὰ νὰ κατακτηθοῦν τὰ μέσα παραγωγῆς: «Ἡ ἰδέα μιᾶς γενικῆς ἀπεργίας ἀπὸ τοὺς ἐργάτες, μὲ τὴν ὁποία θὰ δώσουν τέλος στὰ δεινὰ ποὺ ὑφίστανται, ἀρχίζει νὰ συζητιέται πολὺ σοβαρά... Πρόκειται ὁπωσδήποτε γιὰ ἐπαναστατικὴ πράξη ἱκανὴ νὰ ἐπιφέρει τὴ διάλυση τῆς ὑπάρχουσας κοινωνικῆς τάξης πραγμάτων καὶ νὰ πραγματοποιήσει τὴν κοινωνικὴ ἀναδιοργάνωση σύμφωνα μὲ τὶς σοσιαλιστικὲς βλέψεις τῶν ἐργατῶν.» (5) Παρόλα αὐτὰ οἱ ὡρολογοποιοὶ τοῦ Ζυρὰ δὲν ἦταν οὔτε πολυάριθμοι οὔτε καὶ ἀρκετὰ ἰσχυροὶ γιὰ νὰ δημιουργήσουν μιὰ μεγάλη, ἀποτελεσματικὴ ὀργάνωση, ἔστω κι ἂν στὰ δύσκολα χρόνια μετὰ τὴν Κομμούνα, κυκλοφοροῦσαν ἀνάμεσά τους οἱ ἰδέες τοῦ Μπακούνιν.

Οἱ νέες μορφὲς βιομηχανικῆς ὀργάνωσης καὶ τακτικῆς ἀναπτύχθηκαν στὴ Γαλλία· καὶ πρόσφεραν στοὺς ἀναρχικοὺς νέες δυνατότητες δράσης —καθὼς καὶ νέες δυνατότητες διαφωνίας. Ἐνῶ

στὴ Γερμανία καὶ στὴν Ἀγγλία τὰ νέα συνδικαλιστικὰ κινήματα ποὺ ἀναπτύχθηκαν στὴ δεκαετία τοῦ 1880 ἦταν κινήματα ποὺ ἀποσκοποῦσαν σὲ ἐπιμέρους βελτιώσεις τῶν μισθῶν καὶ τῶν συνθηκῶν ἐργασίας τῶν βιομηχανικῶν ἐργατῶν καὶ πολὺ γρήγορα δημιούργησαν στενὲς σχέσεις μὲ τὰ ἀναπτυσσόμενα σοσιαλιστικὰ κόμματα, στὴ Γαλλία ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ ἐπιτράπηκε γιὰ πρώτη φορὰ ἡ συνδικαλιστικὴ δράση, τὸ 1884, μετὰ τὴν καταστολὴ ποὺ ἀκολούθησε τὴν Κομμούνα, τὰ συνδικάτα ἐφάρμοσαν πολὺ γρήγορα μιὰ θεωρία ἄμεσης βιομηχανικῆς δράσης ἀνεξάρτητα ἀπὸ ὁποιοδήποτε πολιτικὸ κόμμα. Εἶναι ἀλήθεια πὼς στὴ δεκαετία τοῦ 1880, ὁ Ζὺλ Γκέζντ, ὁ ἄνθρωπος ποὺ εἰσήγαγε τὶς μαρξιστικὲς ἰδέες στὴ γαλλικὴ πολιτική, προσπάθησε νὰ ἀναπτύξει τὰ συνδικάτα σὲ στενὴ συνεργασία μὲ τὸ σοσιαλιστικὸ κόμμα ποὺ εἶχε ἱδρύσει. Αὐτὴ ὅμως ἡ συνεργασία δὲν κράτησε πολύ, καὶ σ' ἕνα συνδικαλιστικὸ συνέδριο ποὺ ἔγινε στὴ Μπορντὼ τὸ 1888, ἡ πλειοψηφία ὑποστήριξε τὴν ἄμεση ἐργατικὴ δράση μὲ μέσο τὴ γενικὴ ἀπεργία καὶ ἐναντιώθηκε σὲ κάθε πολιτικὴ δράση. Τελικά, τὸ 1894, οἱ ὀπαδοὶ τοῦ Γκέζντ ἀποχώρησαν ἀπὸ ἕνα συνέδριο συνδικαλιστῶν στὴ Νάντη. Γιὰ πενήντα περίπου χρόνια τὰ γαλλικὰ συνδικάτα καὶ τὸ σοσιαλιστικὸ κόμμα δροῦσαν ἐντελῶς ἀνεξάρτητα μεταξύ τους.

Στὸ μεταξύ, οἱ νέες ἐργατικὲς ὀργανώσεις στὴ Γαλλία ἀναπτύσσονταν μὲ βάση τὶς θεωρίες τοῦ Προυντόν. Ἡ ἀνάπτυξη αὐτὴ ἔγινε μὲ δύο μορφές. Πρῶτον, οἱ ἐργάτες σὲ μεμονωμένα ἐργοστάσια καὶ σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις σὲ μερικὲς βιομηχανίες δημιούργησαν συνδικάτα. Δεύτερον, ἀπὸ τὸ 1887 κι ἔπειτα ἱδρύθηκαν «Ἐργατικὰ Κέντρα» ποὺ λειτουργοῦσαν παράλληλα μὲ τὰ συνδικάτα. Ἦταν ὀργανωμένα σὲ τοπικὴ βάση καὶ συμμετεῖχαν ἐργάτες ἀπὸ ὅλα τὰ ἐπαγγέλματα. Ὁ σκοπὸς τῶν «Ἐργατικῶν Κέντρων» ἦταν ἀρχικὰ ἡ ἐξεύρεση ἐργασίας γιὰ τοὺς ἐργάτες, ἀλλὰ πολὺ γρήγορα ἀνέλαβαν καὶ ἄλλες λειτουργίες καὶ ἔγιναν κέντρα ἐκπαίδευσης καὶ συζήτησης ὅλων τῶν προβλημάτων ποὺ ἀφοροῦσαν τὴ ζωὴ τῆς ἐργατικῆς τάξης. Τὸ κίνημα ἐξαπλώθηκε γρήγορα, καὶ τὸ 1892 τὰ «Ἐργατικὰ Κέντρα» ποὺ λειτουργοῦσαν ἤδη σὲ πολλὲς περιοχὲς τῆς Γαλλίας, συνασπίστηκαν σὲ μιὰ ἐθνικὴ ὁμοσπονδία.

Τὸ 1895 ὁ Φερνὰν Πελλουτιὲ ἀνέλαβε γενικὸς γραμματέας τῆς «Ὁμοσπονδίας Ἐργατικῶν Κέντρων», στὰ εἰκοσιοκτὼ του χρόνια, καὶ ἦταν ὁ ἄνθρωπος ποὺ ἔκανε τὸ κίνημα πανίσχυρη δύναμη καὶ τὸ ἐξόπλισε μὲ ἕνα συγκεκριμένο εἶδος ἀναρχικοῦ ἰδεαλισμοῦ ποὺ δὲν ἐπηρέασε μόνο τὴ σκέψη καὶ τὴ δράση τῆς γαλλικῆς ἐργατικῆς τάξης, ἀλλὰ ἀποτέλεσε πρότυπο καὶ γιὰ ἄλλες χῶρες, ἰδιαίτερα γιὰ τὴν Ἱσπανία. Ὁ Πελλουτιὲ καταγόταν ἀπὸ μιὰ οἰκογένεια ὑπαλλήλων καὶ ἐπαγγελματιῶν ποὺ ἀρχικὰ ἦταν διαμαρτυρόμενοι, ἀλλὰ ἀργότερα προσηλυτίστηκαν στὸν καθολικισμό, στὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰώνα. Τὸν ἔστειλαν σ' ἕνα καθολικὸ σχολεῖο, ἀλλά, παρόλο ποὺ ἦταν πολὺ ἔξυπνος, ἀπέτυχε στὶς ἐξετάσεις καί, ὅπως πολλοὶ τῆς γενιᾶς του, εἶχε φασαρίες μὲ τοὺς καθηγητές του γιατὶ ἔγραψε ἕνα ἀντικληρικὸ μυθιστόρημα. Ἡ οἰκογένειά του ζοῦσε στὴ Βρετάνη καὶ ὁ νεαρὸς Πελλουτιὲ ἔγινε πολὺ σύντομα συνεργάτης ἑνὸς νεαροῦ δικηγόρου στὸ Σαὶν—Ναζαίρ, τοῦ Ἀριστείδη Μπριάν, ποὺ βρισκόταν στὴν ἀρχὴ μιᾶς μακρόχρονης πολιτικῆς καριέρας καί, σ' αὐτὴ τὴ φάση, ἐκπροσωποῦσε τὴν ἄκρα ἀριστερά, καὶ ἀνελάμβανε τὴν ὑπεράσπιση τῶν ἀναρχικῶν καὶ τῶν συνδικαλιστῶν ποὺ εἶχαν προβλήματα μὲ τὶς ἀρχές. Ἡ πολιτικὴ δράση τοῦ Πελλουτιὲ σὰ συνεργάτη τοῦ Μπριὰν προκάλεσε σὲ λίγο δυσκολίες στὸν πατέρα του, ποὺ ἦταν ὑπάλληλος τῶν Ταχυδρομείων· ὁ πατέρας του μετατέθηκε στὸ Μεὼ καὶ μετά, στὸ τέλος τοῦ 1893, στὸ Παρίσι. Ἐκεῖ ὁ Φερνὰν Πελλουτιὲ συνέχισε τὴν καριέρα του σὰν ἐκπρόσωπος καὶ ὀργανωτὴς τῆς ἐργατικῆς τάξης καὶ μέσα σὲ δυὸ χρόνια ἀνέλαβε γενικὸς γραμματέας τῆς πρόσφατα ἱδρυμένης «Ὁμοσπονδίας Ἐργατικῶν Κέντρων». Γιὰ ἑφτὰ χρόνια, παρόλη τὴν κακή του ὑγεία (ἔπασχε ἀπὸ μιὰ ὀδυνηρὴ καὶ παραμορφωτικὴ φυματικὴ ἀσθένεια τοῦ προσώπου), ἀφοσιώθηκε στὴν προσπάθειά του νὰ κάνει τὰ «Ἐργατικὰ Κέντρα» πραγματικὰ κέντρα ἐργατικῆς ἐκπαίδευσης καὶ πυρῆνες ποὺ θὰ χρησίμευαν σὰν πρότυπο γιὰ τὴ μελλοντικὴ ἀναδιοργάνωση τῆς κοινωνίας μὲ βάση τὸν ἐργατικὸ ἔλεγχο τῆς βιομηχανίας.

Παρόλο ποὺ οἱ ἐργάτες ποὺ συμμετεῖχαν στὰ «Ἐργατικὰ Κέντρα» δὲν ἦταν ποτὲ τόσο πολυάριθμοι, οἱ ἰδέες ποὺ διαδόθηκαν ἀνάμεσά τους ποτὲ δὲν ἐξαφανίστηκαν ἀπόλυτα ἀπὸ τὸ γαλλικὸ ἐρ-

γατικὸ κίνημα. Σύμφωνα μὲ τὸν Πελλουτιὲ τὸ βασικὸ ἔργο ποὺ ἔπρεπε νὰ γίνει ἦταν, πάνω ἀπ' ὅλα, ἡ ἐκπαίδευση τῶν ἐργατῶν καὶ ἡ προετοιμασία τους γιὰ τὸ ρόλο ποὺ πρέπει νὰ παίξουν στὴ νέα κοινωνία. Πρῶτα ἀπ' ὅλα ἔπρεπε νὰ διδαχτοῦν τὴν ὀρθολογικὴ βάση γιὰ τὴν ἐνστικτώδη ἐξέγερσή τους ἐνάντια στὴν ὑπάρχουσα κοινωνία: «Αὐτὸ ποὺ λείπει ἀπὸ τὸν ἐργάτη εἶναι ἡ γνώση τῆς δυστυχίας του.» (6) Τὰ Ἐργατικὰ Κέντρα ἔμελλε λοιπὸν νὰ γίνουν «κέντρα μελέτης, ὅπου τὸ προλεταριάτο μπορεῖ νὰ διαλογιστεῖ γιὰ τὴν κατάστασή του, νὰ ἀναλύσει οἰκονομικὰ προβλήματα καὶ νὰ γίνει ἱκανὸ γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση ποὺ δικαιοῦται.» (7) Ὁ Πελλουτιὲ καὶ οἱ συνεργάτες του πίστευαν ὅτι κάθε συνδικαλιστικὸ κίνημα πρέπει νὰ εἶναι ἀληθινὰ ἐπαναστατικὸ καὶ νὰ ἀποσκοπεῖ στὴν ὁλικὴ μεταμόρφωση τῆς κοινωνίας, καὶ ὅτι, ταυτόχρονα, δὲν πρέπει νὰ κάνει τὰ σφάλματα τῆς κοινωνίας ποὺ θέλει νὰ ἀντικαταστήσει. «Ἀκόμα καὶ τὸ μεταβατικὸ κράτος στὸ ὁποῖο πρέπει νὰ ὑποταγοῦμε ἀναγκαστικὰ καὶ μοιραῖα, πρέπει νὰ εἶναι μιὰ κολλεκτιβιστικὴ φυλακή;» ἀναρωτιόταν. «Δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι μιὰ ἐλεύθερη ὀργάνωση, περιορισμένη ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὶς ἀνάγκες τῆς παραγωγῆς καὶ τῆς κατανάλωσης, ἐνῶ ὅλοι οἱ πολιτικοὶ θεσμοὶ θὰ ἔχουν καταργηθεῖ;» Τὸ ἐργατικὸ συνδικάτο ἦταν τόσο ἕνα μέσο ἐπανάστασης ὅσο κι ἕνα ὑπόδειγμα γιὰ τὸ μέλλον. Τὸ συνδικαλιστικὸ κίνημα λοιπὸν «κήρυξε τὸν πόλεμο ἐνάντια σ' ὅλα ὅσα ἀποτελοῦν, ὑποστηρίζουν καὶ ἐνισχύουν τὴν κοινωνικὴ ὀργάνωση.» Οἱ ὑπεύθυνοι ὑπάλληλοι πρέπει νὰ εἶναι προσωρινοί· τὰ μέλη πρέπει νὰ εἶναι ἐλεύθερα νὰ φεύγουν. «Τί εἶναι συνδικάτο;» ἔγραφε ὁ Πελλουτιέ. «Μιὰ ἕνωση ὅπου εἶναι ἐλεύθερος κανεὶς νὰ μπεῖ ἢ νὰ φύγει, χωρὶς πρόεδρο, ἔχοντας σὰν μοναδικοὺς ὑπαλλήλους ἕνα γραμματέα κι ἕναν ταμία ποὺ εἶναι πάντοτε ἀνακλητοί.» (8)

Πρόκειται ἀκριβῶς γιὰ τὴ φυσικὴ κατάληξη τῶν ἰδεῶν τοῦ Προυντόν· καὶ οἱ ἀναρχικοὶ βιάζονταν νὰ ἐκμεταλλευτοῦν τὶς δυνατότητες τοῦ νέου κινήματος γιὰ νὰ διαδώσουν τὶς ἰδέες τους. Ἤδη τὸ 1892 στὰ χέρια τῆς ἀστυνομίας τοῦ Παρισιοῦ εἶχε πέσει μιὰ ἐγκύκλιος ἀπὸ τοὺς ἐξόριστους ἀναρχικοὺς τοῦ Λονδίνου ποὺ συμβούλευε τοὺς ἀναρχικοὺς νὰ χρησιμοποιήσουν τὰ συνδικάτα σὰ μέσο δράσης. Ἡ τακτικὴ ἦταν ἴδια μ' αὐτὴ ποὺ δραματί-

στηκε ὁ Μπακούνιν πρὶν ἀπὸ 25 χρόνια (καὶ μ' αὐτὴ ποὺ θὰ ἐφάρμοζε στὴν Ἱσπανία 25 χρόνια ἀργότερα ἡ FAI —Ἀναρχικὴ Ὁμοσπονδία Ἰβηρίας). «Εἶναι χρήσιμο», ἔλεγε ἡ ἐγκύκλιος, «νὰ συμμετάσχουμε ἐνεργητικὰ στὶς ἀπεργίες καθὼς καὶ σ' ὅλες τὶς κινητοποιήσεις τῆς ἐργατικῆς τάξης, ἀλλὰ πρέπει πάντοτε νὰ ἀρνιόμαστε νὰ παίζουμε ἀρχηγικὸ ρόλο. Πρέπει νὰ ἐπωφεληθοῦμε ἀπὸ κάθε εὐκαιρία ποὺ μᾶς δίνεται γιὰ νὰ κάνουμε ἀναρχικὴ προπαγάνδα καὶ γιὰ νὰ προειδοποιήσουμε τοὺς ἐργάτες ἐνάντια στοὺς ἐξουσιαστὲς σοσιαλιστὲς ποὺ θὰ εἶναι οἱ αὐριανοὶ καταπιεστές.» (9) Οἱ ἰδέες τοῦ Πελλουτιὲ ἔδειχναν νὰ συνδέουν αὐτὸ τὸ στόχο μὲ ἕνα νέο καὶ θετικὸ ρόλο τῶν ἀναρχικῶν στὸ ἐργατικὸ κίνημα, καὶ πολλοὶ ἀναρχικοὶ προσχώρησαν μὲ ἐνθουσιασμὸ στὸ νέο συνδικαλιστικὸ κίνημα. Ὁ Ἐμὶλ Πουζέ, λογουχάρη, ποὺ ἐξέδιδε τὴ «Le Père Peinard» καὶ ποὺ οἱ πνευματώδεις δημοφιλεῖς πολεμικές του τὸν ἔκαναν πετυχημένο ἀναρχικὸ προπαγανδιστὴ ἀνάμεσα στοὺς ἐργάτες ποὺ ζητοῦσαν κάτι πιὸ κοντὰ στὴν πραγματικότητα ἀπὸ τὸν διανοουμενίστικο ἀναρχισμὸ τοῦ Ζὰν Γκρὰβ ἢ τοῦ Κροπότκιν, ἔγινε ὁ ἀρχισυντάκτης τοῦ κύριου ἑβδομαδιαίου συνδικαλιστικοῦ ἐντύπου, τὸ 1900.

Ὁ βασικὸς πρακτικὸς στόχος τοῦ Πελλουτιὲ ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ἔγινε γραμματέας τῆς Ὁμοσπονδίας ἦταν νὰ συνδυάσει τὴν ἐπαναστατικὴ καὶ ἐκπαιδευτικὴ δράση τῶν Ἐργατικῶν Κέντρων μὲ τὴ δράση ποὺ ἀνέπτυσσαν τὰ συνδικάτα ποὺ ἦταν ὀργανωμένα μὲ βάση τὸ ἐργοστάσιο ἢ τὴ βιομηχανία. Ἡ «Ὁμοσπονδία Συνδικάτων καὶ Συνεργατικῶν Ὁμάδων» ὑπῆρχε ἤδη ἀπὸ τὸ 1886, ἀλλὰ τὸ 1895 διασπάστηκε μετὰ ἀπὸ διαφωνία γιὰ τὸ ἂν πρέπει νὰ ὑποστηρίξει ἢ ὄχι ἕνα πολιτικὸ κόμμα. Ἡ πλειοψηφία ἀποδέχτηκε τὴν ἄποψη ποὺ εἶχε ἐκφράσει ὁ Πουζὲ πρὶν ἀπὸ λίγα χρόνια ὅταν ἔγραφε: «Ὁ στόχος τῶν συνδικάτων εἶναι ἡ διεξαγωγὴ τοῦ πολέμου ἐνάντια στὰ ἀφεντικὰ καὶ ὄχι ἡ ἐνασχόληση μὲ τὴν πολιτική.» (10) Ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ἡττήθηκαν οἱ ὑποστηριχτὲς τοῦ Ζὺλ Γκέζντ, ποὺ ἤθελαν στενὴ συνεργασία μὲ τὸ πολιτικὸ σοσιαλιστικὸ κίνημα, ἦταν ἀνοιχτὸς ὁ δρόμος γιὰ νὰ προσχωρήσουν τὰ συνδικάτα στὰ Ἐργατικὰ Κέντρα. Παρόλα αὐτὰ ἡ διαδικασία ἦταν ἀργή. Τὰ συνδικάτα δημιούργησαν τὴ δική τους συνομοσπονδία (τὴ CGT —Γενικὴ Συνομοσπονδία Ἐργα-

τῶν) τὸ 1895, ἀλλὰ ἦταν μιὰ σχετικὰ ἀδύναμη καὶ ἐλάχιστα ἀποτελεσματικὴ ὀργάνωση· ἡ σχεδὸν ὁλοκληρωτικὴ ἀποτυχία μιᾶς ἀπεργίας τῶν σιδηροδρομικῶν τὸ 1898 ἀποκάλυψε πόσο μεγάλη ἦταν ἡ ἀπόσταση ἀνάμεσα στὶς ἐλπίδες γιὰ μιὰ ἀποτελεσματικὴ καὶ δραματικὴ ἀπεργιακὴ δράση καὶ στὶς πραγματικὲς ἱκανότητες τῆς ἐργατικῆς τάξης. Ὁ Πελλουτιὲ φρόντιζε ἰδιαίτερα ὥστε ἡ συγκριτικὰ ἰσχυρὴ καὶ καλὰ ὀργανωμένη Ὁμοσπονδία του νὰ μὴν ἐξασθενήσει μὲ τὴ συγχώνευσή της σὲ ἕνα ἐλάχιστα ἱκανὸ καὶ μαχητικὸ σῶμα· καὶ πραγματικὰ στὴ διάρκεια τῆς ζωῆς του δὲν ἔγινε ἡ ἑνοποίηση τῶν συνδικάτων καὶ τῶν Ἐργατικῶν Κέντρων.

Ὁ Πελλουτιὲ πέθανε τὸ 1901 στὰ 34 χρόνια του. Ἡ φυματίωση ἀπὸ τὴν ὁποία ἔπασχε εἶχε χειροτερέψει καὶ ἡ ὑγεία του εἶχε καταστραφεῖ ἀκόμα περισσότερο γιατὶ δὲν δούλευε μόνο σὰν γενικὸς γραμματέας τῆς Ὁμοσπονδίας Ἐργατικῶν Κέντρων, ἀλλὰ ἐξέδιδε καὶ μιὰ ἐπιθεώρηση ποὺ εἶχε τὴν πρόθεση νὰ προσφέρει στοὺς ἐργάτες σοβαρὰ ἄρθρα καὶ στοιχεῖα γιὰ τὴν οἰκονομική τους κατάσταση· τὸ περιοδικὸ αὐτὸ ἔβγαινε, σχεδὸν χωρὶς καμιὰ ἄλλη βοήθεια, ἀπὸ τὸν Πελλουτιὲ καὶ τὸν ἀδελφό του—ἀκόμα καὶ τὸ τύπωμα τὸ ἔκαναν μόνοι τους. Ἡ ἀφοσίωση τοῦ Πελλουτιέ, ἡ σύνδεση τῶν πρακτικῶν χαρισμάτων του μὲ τὸν ἠθικὸ ἐνθουσιασμό του, ἡ ἀφιέρωσή του στὸ ἰδανικὸ τῆς ἐκπαίδευσης καὶ τῆς αὐτοβελτίωσης τῶν ἐργατῶν, μαζὶ μὲ τὸν πρώϊμο θάνατό του, τὸν ἔκαναν θρυλικὴ φυσιογνωμία μεταξὺ τῶν ὀπαδῶν του· κι αὐτοὶ τελικὰ ἦταν ἐκεῖνοι ποὺ κατόρθωσαν νὰ συνενώσουν τὰ Ἐργατικὰ Κέντρα μὲ τὴ CGT τὸ 1902. Μὲ τὸ νέο καταστατικὸ ἡ CGT περιεῖχε τόσο συνδικάτα ὅσο καὶ ἐργατικὰ κέντρα· ὁ κάθε τομέας ἦταν αὐτόνομος, ἀλλὰ κάθε συνδικάτο ἔπρεπε νὰ ἀνήκει σ' ἕνα τοπικὸ κέντρο ἢ κάποια ἄλλη ἰσοδύναμη τοπικὴ ὀργάνωση. Ἔτσι λοιπὸν ἡ CGT βασιζόταν τώρα πιὰ τόσο στὴν ὁμοσπονδία τῶν συνδικάτων, ἄρα καὶ στὶς διάφορες βιομηχανίες, ὅσο καὶ στὴν Ὁμοσπονδία τῶν Ἐργατικῶν Κέντρων, ἄρα καὶ σ' ἕνα σύστημα περιφερειακῆς καὶ τοπικῆς ἀποκέντρωσης. Τὸ πνεῦμα τοῦ Προυντὸν φαινόταν ὅτι εἶχε θριαμβεύσει.

Παρόλο ὅμως ποὺ τὸ συνδικαλιστικὸ κίνημα εἶχε ἀποκτήσει τώρα μιὰ ἑνότητα ποὺ τὸ 1902 δὲν ὑπῆρχε στὰ σοσιαλιστικὰ κόμματα, καὶ παρόλο ποὺ τὰ συνδικάτα εἶχαν ἀποδεχτεῖ τὴν ἄμεση

οἰκονομικὴ δράση καὶ ἐναντιώνονταν σὲ κάθε μορφὴ πολιτικῆς δράσης, ἐξακολουθοῦσαν νὰ εἶναι ἀριθμητικὰ ἀδύναμα. Στὴν ἀρχὴ τοῦ 20οῦ αἰώνα, οἱ βιομηχανικοὶ ἐργάτες ἀποτελοῦσαν μειονότητα στὴ Γαλλία. Ἔχει ὑπολογιστεῖ ὅτι τὸ 1906 39ο)ο τῶν Γάλλων μισθωτῶν ἀπασχολοῦνταν στὸ ἐμπόριο καὶ τὴ βιομηχανία· κι ἀπ' αὐτοὺς μόνο τὸ 11ο)ο ἀνῆκε γενικὰ στὰ συνδικάτα, καὶ μόνο 4ο)ο στὴ CGT. (11) Ὁ ἀριθμὸς τῶν μελῶν κυμαινόταν σημαντικὰ ἀνάλογα μὲ τὶς οἰκονομικὲς συνθῆκες καὶ διέφερε ἀπὸ κλάδο σὲ κλάδο. Ἔτσι κάθε ἀποτελεσματικὴ βιομηχανικὴ δράση ἦταν μοιραῖο νὰ εἶναι περιορισμένη ὅσον ἀφορᾶ τὶς ἐπιτυχίες της, ἐκτὸς κι ἂν μποροῦσε νὰ παραλύσει τὴ λειτουργία μιᾶς σημαντικῆς βιομηχανίας ἢ ὑπηρεσίας ὅπως τοὺς σιδηροδρόμους. Σ' αὐτὲς τὶς συνθῆκες ὑπῆρχαν ὁπωσδήποτε ἔντονες διαφωνίες γιὰ τὸ τί μποροῦσαν νὰ πετύχουν τὰ συνδικάτα. Θὰ γίνονταν, ὅπως ἤθελαν οἱ ἀναρχικοὶ ποὺ ἦταν μέλη τους, μαχητικὲς ὀργανώσεις ποὺ προετοιμάζουν τὸ ἔδαφος γιὰ τὴν ἐπανάσταση καὶ τὴ νέα κοινωνία; Ἢ θὰ ἀρκοῦνταν στὰ πρακτικὰ ὠφέλη ποὺ μποροῦσαν νὰ πραγματοποιηθοῦν σὲ περιορισμένους βιομηχανικοὺς τομεῖς; Ἡ συζήτηση ποὺ διέσπασε αὐτὴ τὴν ἐποχὴ τὰ σοσιαλιστικὰ πολιτικὰ κόμματα, ἂν ὁ πρῶτος στόχος εἶναι ἡ μεταρύθμιση ἢ ἡ ἐπανάσταση, κυριαρχοῦσε παράλληλα καὶ στὸ συνδικαλιστικὸ κίνημα. Οἱ ἀναρχικοί, ποὺ θεωροῦσαν τὰ συνδικάτα μέσα γιὰ τὴν πραγματοποίηση τῆς ἐπανάστασης, ἦταν ἀρκετὰ ξεκάθαροι στὶς ἐπιδιώξεις τους. Ἕνας ἀπ' αὐτούς, ὁ Πὼλ Ντελεσάγ, ποὺ γιὰ ἀρκετὰ χρόνια ἦταν ἕνας ἀπὸ τοὺς βοηθοὺς γραμματεῖς τῆς CGT, ἔγραφε ὅτι ὁ ρόλος τους ἦταν νὰ «ἀποδείξουν τὴν ἀνοησία τῶν τμηματικῶν μεταρυθμίσεων καὶ νὰ ἀναπτύξουν τὸ ἐπαναστατικὸ πνεῦμα μεταξὺ τῶν συνδικαλιστικῶν μελῶν.» (12)

Ἐπειδὴ ἀκριβῶς τὸ συνδικαλιστικὸ κίνημα ἦταν ἀδύναμο, ἡ ἰδέα τῆς ἄμεσης ἐπαναστατικῆς δράσης φαινόταν ἑλκυστική. Ἂν τὰ βραχυπρόθεσμα ὠφέλη ἦταν τόσο δύσκολο νὰ ἐπιτευχθοῦν ὅσο καὶ ἡ τελικὴ νίκη, δὲν ὑπῆρχε λόγος νὰ μὴν εἶναι ἄμεσος στόχος αὐτὴ ἡ τελικὴ νίκη. Ὅπως πολλοὶ Γερμανοὶ σοσιαλδημοκράτες πίστευαν πὼς ἡ λογικὴ τῆς ἱστορίας θὰ πετύχαινε τὴ νίκη χωρὶς αὐτοὶ νὰ νὰ κάνουν τίποτα, ἔτσι καὶ πολλοὶ Γάλλοι συνδικαλιστὲς πίστευαν πὼς μὲ κάποιο τρόπο ἡ καπιταλιστικὴ τάξη

πραγμάτων θὰ συντριβόταν μ' ἕνα μοναδικὸ χτύπημα. Οἱ πιὸ σοβαροὶ καὶ μαχητικοὶ συνδικαλιστὲς ἀποδοκίμαζαν διαρκῶς αὐτὴ τὴν αἵρεση. «Ἂν χρειαζόταν ἕνα μονάχα χτύπημα γιὰ νὰ ἀνατραπεῖ ἡ παλιὰ τάξη πραγμάτων», ἔγραφε ὁ Ἐμὶλ Πουζὲ τὴν Πρωτομαγιὰ τοῦ 1904, «ὅλα θὰ ἦταν πραγματικὰ πολὺ εὔκολα. Ἂν ἔχουμε αὐταπάτες γιὰ τὴν προσπάθεια ποὺ ἀπαιτεῖται, μᾶς περιμένει μεγάλη ἀπογοήτευση... Ἡ κοινωνικὴ ἐπανάσταση δὲν θὰ πραγματοποιηθεῖ χωρὶς τεράστια, πραγματικὰ τεράστια προσπάθεια.» (13) Παρόλα αὐτὰ κανένας δὲν ἀμφισβητοῦσε τὴ δυνατότητα μιᾶς ἐπικείμενης ἐπανάστασης, μιὰ καὶ ἤδη ὑπῆρχε ἡ θέληση γιὰ τὴν πραγματοποίησή της.

Τὸ 1906 ἡ CGT ἀποδέχτηκε ἐπίσημα τὶς ἀπόψεις ἀγωνιστῶν ὅπως τοῦ Πουζὲ καὶ ἀναγνώρισε ὅτι ἦταν ἐπαναστατικὴ ὀργάνωση ποὺ εἶχε σὰν στόχο τὴν κατάληψη τῆς οἰκονομικῆς ἐξουσίας μὲ ἄμεση δράση ποὺ θὰ κορυφωνόταν σὲ γενικὴ ἀπεργία. Ὁ Πὼλ Ντελεσὰγ περιέγραψε τὸ πρόγραμμα τῆς ἐκστρατείας ὡς ἑξῆς:

1. Μιὰ γενικὴ ἀπεργία ἀπὸ μεμονωμένα συνδικάτα, ποὺ μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ μὲ τοὺς ἑλιγμοὺς τῶν ἐμπροσθοφυλακῶν.
2. Παύση ἐργασίας παντοῦ μιὰ δεδομένη ἡμέρα, ποὺ μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ μὲ τοὺς μεγάλους ἑλιγμούς.
3. Γενικὴ καὶ πλήρης στάση τῆς ἐργασίας ποὺ θέτει τὸ προλεταριάτο σὲ κατάσταση ἀνοιχτοῦ πολέμου μὲ τὴν καπιταλιστικὴ κοινωνία.
4. Γενικὴ ἀπεργία — ἐπανάσταση. (14)

Τὸ πρόβλημα ποὺ ἀντιμετώπιζε ἡ CGT ἦταν πῶς νὰ συνδυάσει μιὰ κατάσταση πολέμου ἐνάντια στὴν καπιταλιστικὴ κοινωνία μὲ τὴν ἐπιδίωξη ἄμεσων καὶ περιορισμένων κερδῶν γιὰ τοὺς ἐργάτες. Πρὶν ἀπὸ τὸ συνέδριο τῆς Ἀμιένης, γιὰ ἀρκετοὺς μῆνες, παρατηρήθηκε βιομηχανικὴ ἀναταραχή· ἡ ἐκστρατεία γιὰ τὸ ὀχτάωρο βρισκόταν στὴν ἀκμή της καὶ εἶχαν γίνει ἐκτεταμένες ἀπεργίες γιὰ τὴν ὑποστήριξή της, ἰδιαίτερα ἀπὸ τοὺς μεταλλωρύχους, ποὺ ἀνῆκαν στὸ μεγαλύτερο ἀπὸ τὰ συνδικάτα τῆς CGT. Ἡ κυβέρνηση εἶχε θορυβηθεῖ ἀρκετὰ ἀπὸ τὴν ἀπειλὴ τῶν διαδηλώσεων τῆς Πρωτομαγιᾶς τοῦ 1906 καὶ διέταξε τὴ σύλληψη τοῦ ὁμοσπονδιακοῦ γραμματέα καὶ τοῦ ταμία τῆς CGT· καὶ σ' αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ἀτμόσφαιρα μαχητικότητας ἔγινε τὸ συνέ-

δριο τῆς CGT τὸν ἴδιο χρόνο. Τὸ συνέδριο ἐπιβεβαίωσε γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ τὴ διάσταση ἀνάμεσα στὰ συνδικάτα καὶ στὰ σοσιαλιστικὰ κόμματα καὶ ἀποφάσισε ὅτι, παρόλο ποὺ τὰ μέλη τῆς CGT ἦταν ἀπόλυτα ἐλεύθερα ἔξω ἀπὸ τὰ συνδικάτα νὰ διαλέγουν τὴ μορφὴ πάλης ποὺ ἀνταποκρίνεται στὶς πολιτικὲς ἢ φιλοσοφικὲς ἀπόψεις τους, δὲν ἔπρεπε νὰ εἰσάγουν αὐτὲς τὶς ἀπόψεις μέσα στὰ συνδικάτα· καὶ τὰ ἴδια τὰ συνδικάτα δὲν θὰ πρέπει «νὰ ἀσχολοῦνται μὲ τὰ κόμματα ἢ τὶς φράξιες, ποὺ εἶναι ἐλεύθερα ἔξω καὶ χώρια ἀπὸ τὰ συνδικάτα νὰ ἐργάζονται γιὰ τὴν κοινωνικὴ μεταμόρφωση ὅπως νομίζουν καλύτερα». Αὐτὸ ποὺ συνέδεε τὰ μέλη τῶν συνδικάτων ἦταν ἡ συνείδηση τῆς ἀνάγκης νὰ ἀγωνιστοῦν γιὰ τὴν κατάργηση τοῦ συστήματος τῆς μισθωτῆς ἐργασίας καὶ ἡ «ἀναγνώριση τῆς ταξικῆς πάλης, πού, μὲ οἰκονομικὴ βάση, ξεσηκώνει τοὺς ἐργάτες ἐνάντια σὲ κάθε μορφὴ ὑλικῆς καὶ ἠθικῆς ἐκμετάλλευσης ποὺ ἀσκεῖται ἀπὸ τὴν καπιταλιστικὴ τάξη ἐνάντια στὴν ἐργατικὴ τάξη.» Ταυτόχρονα τὸ Καταστατικὸ τῆς Ἀμιένης προσπάθησε νὰ συμφιλιώσει αὐτὸ τὸ πράγμα μὲ τὴν ἀνάγκη γιὰ καθημερινὴ δράση ὡς ἑξῆς: «Ὅσον ἀφορᾶ τὰ καθημερινὰ αἰτήματα, ὁ συνδικαλισμὸς ἐπιδιώκει τὸν συντονισμὸ τῶν προσπαθειῶν τῶν ἐργατῶν, τὴν αὔξηση τῆς ἐργατικῆς εὐημερίας μὲ τὴν ἐπίτευξη ἄμεσων βελτιώσεων, ὅπως τὴν μείωση τῶν ὡρῶν ἐργασίας, τὴν αὔξηση τῶν μισθῶν, κλπ. Τοῦτο ὅμως εἶναι μιὰ μονάχα πλευρὰ τοῦ ἔργου του: προετοιμάζει τὸ ἔδαφος γιὰ τὴν ὁλικὴ χειραφέτηση ποὺ μπορεῖ νὰ πραγματοποιηθεῖ μόνο μὲ τὴν ἀπαλλοτρίωση τῆς καπιταλιστικῆς τάξης. Προτείνει τὴ γενικὴ ἀπεργία σὰ μέσο γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ καὶ πιστεύει ὅτι τὸ συνδικάτο ποὺ πρὸς τὸ παρὸν εἶναι μιὰ ὁμάδα ἀντίστασης, θὰ γίνει στὸ μέλλον μιὰ ὁμάδα ὑπεύθυνη γιὰ τὴν παραγωγὴ καὶ τὴ διανομή, τὸ θεμέλιο τῆς κοινωνικῆς ὀργάνωσης.» (15)

Εἶναι ὁλοφάνερο πόσα ὀφείλει αὐτὸ τὸ πρόγραμμα στὶς ἀναρχικὲς ἰδέες, ἀπὸ τὸν Προυντὸν μέχρι τὸν Κροπότκιν καὶ τὸν Πελλουτιέ, ἀλλὰ γιὰ μερικοὺς ἀναρχικοὺς ἡ δήλωση ὅτι τὰ συνδικάτα εἶχαν «ἕνα διπλὸ καθῆκον καθημερινῆς δράσης καὶ μελλοντικῆς ὀργάνωσης» ἦταν ἀπαράδεχτη μὲ τὴν ὑπονοούμενη ἀποδοχὴ τῆς ὑπάρχουσας κοινωνίας. Ἔγινε πράγματι μιὰ δημόσια συζήτηση γι' αὐτὰ τὰ θέματα σ' ἕνα παγκόσμιο συνέδριο ποὺ συγκάλεσαν οἱ

Ὁλλανδοὶ καὶ Βέλγοι ἀναρχικοὶ στὸ Ἄμστερνταμ τὸ 1907. Πῆραν μέρος πολλοὶ ἐκπρόσωποι τοῦ νεαροῦ ἐπαναστατικοῦ συνδικαλισμοῦ ἀπὸ τὴ Γαλλία, μαζὶ μὲ πολλὲς ἀπὸ τὶς πιὸ ἀξιοσέβαστες διεθνεῖς ἀναρχικὲς φυσιογνωμίες —ἡ Ἔμμα Γκόλντμαν, οἱ Ὁλλανδοὶ Κορνελίσσεν καὶ Νιουβενχούις, ὁ Ρούντολφ Ρόκερ καὶ ὁ Μαλατέστα— «ἴσως», ὅπως ἔγραψε ἕνας ἀπὸ τοὺς Γάλλους ἀναρχικούς, «στὴν τελευταία συνάντηση τοῦ παλιοῦ ἐπαναστατικοῦ ἀναρχισμοῦ». [16] Παραβρέθηκαν καὶ οἱ συνηθισμένοι ἐκκεντρικοὶ γιὰ νὰ κάνουν δύσκολη τὴ λειτουργία τοῦ συνεδρίου· ἕνας ἀπ' αὐτοὺς πρότεινε νὰ μὴ γίνει καμιὰ ψηφοφορία γιατὶ αὐτὸ παραβίαζε τὴν ἐλευθερία τῆς μειοψηφίας, ἐνῶ ἕνας ἄλλος ἀτομικιστὴς διακήρυξε πὼς τὸ σύνθημά του ἦταν «Ἐγώ, ἐγώ, ἐγώ... καὶ οἱ ἄλλοι ὕστερα ἀπὸ μένα!» Παρόλα αὐτὰ ἔγινε σοβαρὴ συζήτηση γιὰ τὸ ὅλο θέμα τῆς συνδικαλιστικῆς δράσης ποὺ ὅπως ἀνέφεραν διάφοροι ἀντιπρόσωποι διασποῦσε παντοῦ τὸ ἀναρχικὸ κίνημα. Γιὰ τοὺς νεαροὺς Γάλλους συνδικαλιστές, τὸν Ἀμεντὲ Ντυνουὰ καὶ τὸν Πιὲρ Μονάτ, τὸ συνδικαλιστικὸ κίνημα πρόσφερε τὴ δυνατότητα νὰ ἔρθει πάλι σὲ ἐπαφὴ ὁ ἀναρχισμὸς μὲ τοὺς ἐργάτες. Σύμφωνα μὲ τὸν Ντυνουά: «Συμμετέχοντας ὁλοένα καὶ πιὸ δραστήρια στὸ ἐργατικὸ κίνημα, γεφυρώσαμε τὸ χάσμα ποὺ χωρίζει τὴν καθαρὴ ἰδέα... ἀπὸ τὴ ζωντανὴ πραγματικότητα. Ἐνδιαφερόμαστε ὁλοένα καὶ λιγότερο γιὰ τὶς προηγούμενες ἀφαιρέσεις καὶ ὁλοένα περισσότερο γιὰ τὸ πρακτικὸ κίνημα δράσης», καὶ συνέχισε ἀπηχώντας τὸν Πελλουτιέ: «Τὸ ἐργατικὸ συνδικάτο δὲν εἶναι ἁπλῶς μιὰ ὀργάνωση πάλης, εἶναι τὸ ζωντανὸ φύτρο τῆς μελλοντικῆς κοινωνίας, καὶ ἡ μελλοντικὴ κοινωνία θὰ εἶναι αὐτὸ ποὺ κάναμε νὰ εἶναι τὸ συνδικάτο.» [17] Ὁ εἰκοσιεξάχρονος Πιὲρ Μονάτ, γιὸς σιδερὰ ἀπὸ τὴν Ὠβέρνη, ἔκανε ἀκόμα πιὸ σαφῆ τὴ σχέση ἀνάμεσα στὸν ἀναρχισμὸ καὶ τὸ νέο συνδικαλισμό. «Ὁ συνδικαλισμός», εἶπε, «ἔχει ἐπαναφέρει στὸν ἀναρχισμὸ τὴ γνώση τῶν ἐργατικῶν καταβολῶν του· ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, οἱ ἀναρχικοὶ συνέβαλαν τὰ μέγιστα γιὰ τὴν ὤθηση τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος στὸ δρόμο τῆς ἐπανάστασης καὶ γιὰ τὴ διάδοση τῆς ἰδέας τῆς ἄμεσης δράσης.» [18] Καὶ γι' αὐτὸν ὁ συνδικαλισμὸς ἦταν μιὰ ἠθικὴ καὶ κοινωνικὴ δύναμη: «Ὁ συνδικαλισμὸς δὲν χάνει τὸν καιρό του δίνοντας ὑποσχέσεις στοὺς ἐργάτες γιὰ ἕναν παράδεισο στὴ γῆ,

τοὺς καλεῖ νὰ τὸν κατακτήσουν καὶ τοὺς βεβαιώνει πὼς ἡ δράση τους δὲν πάει ποτὲ χαμένη. Εἶναι ἕνα σχολεῖο τῆς θέλησης, τῆς ἐνεργητικότητας καὶ τῆς γόνιμης σκέψης. Προσφέρει στὸν ἀναρχισμό, ποὺ γιὰ πολὺ καιρὸ ἦταν κλεισμένος στὸν ἑαυτό του, νέες προοπτικὲς καὶ ἐμπειρίες.» ([19])

Ἡ ἰδέα τῆς σύνδεσης τοῦ μέλλοντος τοῦ ἀναρχισμοῦ μὲ τὰ συνδικάτα δὲν ἔγινε ὅμως ἀποδεκτὴ ἀπὸ πολλοὺς ἀναρχικούς. Ἡ Ἔμμα Γκόλντμαν, λογουχάρη, φοβόταν μήπως ἰσοπεδωθεῖ τὸ ἄτομο μέσα σὲ ἕνα μαζικὸ κίνημα: «Ἀποδέχομαι τὴν ἀναρχικὴ ὀργάνωση μόνο μὲ μιὰ προϋπόθεση: θὰ πρέπει νὰ βασίζεται στὸν ἀπόλυτο σεβασμὸ ὅ λ ω ν τῶν ἀτομικῶν πρωτοβουλιῶν καὶ δὲν θὰ πρέπει νὰ ἐμποδίζει τὴν ἐλεύθερη δράση καὶ ἀνάπτυξή τους. Ἡ βασικὴ ἀρχὴ τοῦ ἀναρχισμοῦ εἶναι ἡ ἀτομικὴ αὐτονομία.» ([20]) Ὁ Μαλατέστα, πάλι, μολονότι ἀποδεχόταν πάντοτε κάποιο βαθμὸ ὀργάνωσης καὶ σὰν τὸν Προυντὸν πίστευε πὼς ἦταν πιὸ σημαντικὴ ἡ αὐτονομία τῶν μικρῶν κοινωνικῶν ὁμάδων ἀπὸ τὴν αὐτονομία τῶν ἀτόμων, ἀνησυχοῦσε μήπως τὸ νέο κίνημα ἐμπεριεῖχε τὸν κίνδυνο νὰ διασπαστεῖ τὸ ἐργατικὸ κίνημα, ἐφόσον τὰ συμφέροντα ὅλων τῶν ἐργατῶν δὲν ἦταν ἀναγκαστικὰ ἴδια, καὶ μήπως δημιουργοῦσε μιὰ γραφειοκρατία ποὺ οἱ ἀναρχικοὶ ἤθελαν νὰ καταργήσουν: «Ὁ ὑπεύθυνος συνδικαλιστὴς ἀξιωματοῦχος ἀποτελεῖ κίνδυνο γιὰ τὸ ἐργατικὸ κίνημα ποὺ μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ μόνο μὲ τὸν κίνδυνο ποὺ ἐμπεριέχει ὁ κοινοβουλευτικὸς ἐκπρόσωπος· καὶ οἱ δυὸ ὁδηγοῦν στὴ διαφθορὰ καὶ ἀπὸ τὴ διαφθορὰ μέχρι τὸ θάνατο δὲν ὑπάρχει μεγάλη ἀπόσταση.» Πάνω ἀπ' ὅλα, ὁ ἀναρχισμὸς δὲν πρέπει νὰ εἶναι περιορισμένος σὲ μιὰ συγκεκριμένη τάξη, ἀκόμα κι ἂν ἡ ἐργατικὴ τάξη εἶναι αὐτὴ ποὺ χρειάζεται περισσότερο τὴν ἐπανάσταση γιατὶ εἶναι ἡ πιὸ καταπιεσμένη. «Ἡ ἀναρχικὴ ἐπανάσταση ποὺ ἐπιζητοῦμε», εἶπε, «ξεπερνάει κατὰ πολὺ τὸ συμφέρον μιᾶς τάξης· ἔχει σὰν στόχο της τὴν πλήρη ἀπελευθέρωση τῆς ἀνθρωπότητας, ποὺ εἶναι ὁλοκληρωτικὰ σκλαβωμένη ἀπὸ τρεῖς ἀπόψεις —οἰκονομικά, πολιτικὰ καὶ ἠθικά.» ([21])

Ὁ Μαλατέστα δὲν ἐπιτέθηκε μόνο ἐνάντια σὲ ὁρισμένες βασικὲς ἀντιλήψεις τῶν συνδικαλιστῶν· ἐπιτέθηκε ἐπίσης ἐνάντια στὴν τακτική τους. Ἡ ἐπανάσταση εἶναι ἐπανάσταση καὶ δὲν μπορεῖ

νὰ πάρει ὁποιαδήποτε ἄλλη μορφή. Ἡ μπουρζουαζία καὶ τὸ κράτος δὲν θὰ ἐγκαταλείψουν τὴ θέση τους χωρὶς μάχη, κι ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ἀρχίζει ἡ μάχη ὑπάρχει ἡ ἐπανάσταση —πράγμα ποὺ δὲν εἶναι ἴδιο μὲ τὴ γενικὴ ἀπεργία. «Ἡ γενικὴ ἀπεργία», εἶπε, «εἶναι καθαρὴ οὐτοπία. Ὁ ἐργάτης, ἐξαντλημένος ἀπὸ τὴν πείνα ὕστερα ἀπὸ τρεῖς μέρες ἀπεργίας, θὰ ἐπιστρέψει στὸ ἐργοστάσιο μὲ κατεβασμένο κεφάλι, καὶ θὰ ἔχουμε πετύχει ἄλλη μιὰ ἥττα. Ἢ θὰ προσπαθήσει νὰ κατακτήσει τοὺς καρποὺς τῆς παραγωγῆς μὲ ἀνοιχτὴ βία. Ποιοὺς θὰ βρεῖ ἀπέναντί του ἕτοιμους νὰ τὸν σταματήσουν; Φαντάρους, ἀστυφύλακες καὶ ἴσως τοὺς ἴδιους τοὺς ἀστούς, καὶ τότε τὸ ζήτημα θὰ πρέπει νὰ λυθεῖ μὲ σφαῖρες καὶ βόμβες. Θὰ εἶναι ἡ ἐπανάσταση, καὶ ἡ νίκη θὰ στεφανώσει τὸν ἰσχυρότερο.» (22) Ἡ συμβιβαστικὴ ἀπόφαση μὲ τὴν ὁποία ἔληξε ἡ συζήτηση δὲν ἐπέλυσε τὸ δίλημμα· ὅσον ἀφορᾶ ὅμως τὴν ἀποτελεσματικὴ δράση ἀπὸ μέρους τοῦ ἀναρχικοῦ κινήματος, δίκιο εἶχε μᾶλλον ὁ Μονὰτ παρὰ ὁ Μαλατέστα. Οἱ ἰδέες τοῦ ἀναρχοσυνδικαλισμοῦ καὶ τῆς ἄμεσης βιομηχανικῆς δράσης θὰ ἔδιναν στὸ ἀναρχικὸ κίνημα νέα παράταση ζωῆς· στὴ Γαλλία, τουλάχιστον μέχρι τὸ 1914, καὶ ἀκόμα περισσότερο στὴν Ἱσπανία, ὁ ἀναρχισμὸς σὲ συνεργασία μὲ τὸν συνδικαλισμὸ θὰ ἀπόδειχνε πὼς εἶναι, γιὰ μοναδικὴ φορὰ στὴν ἱστορία τοῦ ἀναρχικοῦ κινήματος, ἀποτελεσματικὴ καὶ σημαντικὴ δύναμη στὰ πρακτικὰ ζητήματα τῆς πολιτικῆς.

2

Στὰ χρόνια τῆς ἀνάπτυξης τοῦ συνδικαλισμοῦ στὴ Γαλλία, ἕνας συνταξιοῦχος πολιτικὸς μηχανικός, ὁ Ζὼρζ Σορέλ, διαλογιζόταν γιὰ τὶς συνέπειές του καὶ ἀνέπτυξε ὁρισμένες θεωρίες γιὰ τὸ προλεταριάτο καὶ τὸ ρόλο του στὴ σύγχρονη κοινωνία. Θεωροῦσε τὸν ἑαυτό του διάδοχο τοῦ Προυντόν· πράγματι, στὴν πρώτη σελίδα τοῦ βιβλίου του «Στοιχεῖα γιὰ μιὰ θεωρία τοῦ προλεταριάτου», ποὺ ἐκδόθηκε τὸ 1918, στὸ τέλος τῆς ζωῆς του, καὶ εἶναι ἀφιερωμένο στὸν συνδικαλιστὴ βιβλιοπώλη Πὼλ Ντελεσάγ, ἀποκαλοῦσε τὸν ἑαυτό του, μὲ ἐλαφρὰ παθητικὸ ρητορικὸ ὕφος, «γέ-

ρο πού σάν τόν Προυντόν παραμένει πεισματικά άνυστερόβουλος ύπηρέτης τοῦ προλεταριάτου». Γιά τούς έχθρούς του μαρξιστές ἦταν πάντοτε «ἕνας ἀντιδραστικός, μικροαστός Προυντονιστής». Ἔμοιαζε στόν Προυντόν στή μή - συστηματική φύση τῆς σκέψης του καθώς καί στίς ἀντίθετες ἀπόψεις πού λέγεται ὅτι ἐνέπνευσε. Ὁ ἴδιος ὅμως ἀμφέβαλε πολύ γιά τήν ἐπιρροή του. «Δέν πιστεύω πολύ στήν ἐπιρροή ἑνός καί μόνο ἀνθρώπου», δήλωσε σ' ἕνα φίλο του τό 1922, λίγο πρίν πεθάνει. «Πιστεύω πώς ὅταν κάποιο πνεῦμα ἐκφράζει μιά ἰδέα, αὐτή ἡ ἰδέα ὑπάρχει στήν ἀτμόσφαιρα... Εἶναι ἀπαραίτητο γιά ἕναν ἄνθρωπο πρώτου μεγέθους σάν τόν Λένιν νά ἔχει διαβάσει τό ἔργο μου, γιά νά βλέπει ξεκάθαρα; Εἰλικρινά, δέν τό πιστεύω... Βλέπετε, ἀπέχω πολύ ἀπ' αὐτούς πού ἰσχυρίζονται κολακευτικά γιά μένα ὅτι ἐπηρέασα τόν Λένιν καί τόν Μουσσολίνι.» ([23])

Εἶναι χαρακτηριστικό τοῦ Σορέλ τό γεγονός ὅτι μολονότι ἀφιέρωσε τριάντα χρόνια τῆς ζωῆς του, ἐπιτιθέμενος ἐνάντια στήν ἀστική κοινωνία, ἀποτελοῦσε τυπικό μέλος της. Καταγόταν ἀπό μικροαστική οἰκογένεια τῆς Νορμανδίας —ἐξάδελφός του ἦταν ὁ μεγάλος ἱστορικός Ἀλμπέρ Σορέλ— καί σταδιοδρόμησε μέ ἐπιτυχία σάν πολιτικός μηχανικός. Βγῆκε στή σύνταξη λίγο μετά τά σαράντα του, μ' ἕνα παράσημο τῆς Λεγεώνας τῆς Τιμῆς καί μ' ἕνα μικρό κληρονομημένο εἰσόδημα. Τό 1889, ὅταν ἦταν 44 χρονῶν, κυκλοφόρησε τό πρῶτο βιβλίο του. Σ' ὅλη τήν ὑπόλοιπη ζωή του ἔζησε ἥσυχα σ' ἕνα ἐξοχικό σπίτι στή Μπουλόν - σύρ - Σέν, παίρνοντας μιά φορά τή βδομάδα τό τράμ γιά τό Παρίσι, ὅπου περνοῦσε τή μέρα του ἀκούγοντας τίς διαλέξεις τοῦ Μπερξόν καί συζητώντας πολλές ὧρες μέ τούς νεαρούς φίλους του. Πολύ γρήγορα ἔγινε γνωστή φυσιογνωμία στούς κύκλους τῶν νεαρῶν διανοούμενων πού μαζεύονταν στά γραφεῖα τῶν πρωτοποριακῶν περιοδικῶν. Ὁ κύκλος τῶν γνωστῶν του περιλάμβανε τόν Ρομαίν Ρολλάν καί τόν Σάρλ Πεγκύ, καί (μεταξύ τῶν νεότερων, ὁρισμένους ἀπ' αὐτούς πού θά γίνονταν οἱ σκληρότεροι κριτικοί του) τόν Νταγιέλ Ἀλεβύ καί τόν Ζυλιέν Μπεντά. Ἔζησε ἀνάμεσα σέ διανοούμενους —παρόλο πού ἡ ἐχθρότητα γιά τούς διανοούμενους ἦταν κεντρικό χαρακτηριστικό τῆς διδασκαλίας του· οἱ ἀναρχοσυνδικαλιστές πού γνώριζε καλύτερα ἦταν ἐκεῖνοι, πού

σὰν τὸν Πὼλ Ντελεσάγ, ἐνδιαφέρονταν γιὰ τὴ θεωρία.

Ὁ θαυμασμὸς τοῦ Σορὲλ γιὰ τὸ προλεταριάτο, γιὰ τὴν ἄμεση δράση καὶ τὴν ἐπαναστατικὴ βία, ποὺ τὸν συνέδεσε μὲ τοὺς μαχητικοὺς ἀναρχικοὺς καὶ τὸν ἔκανε νὰ ἀποκαλεῖται θεωρητικὸς τοῦ ἀναρχοσυνδικαλισμοῦ, ἀποτελοῦσε μονάχα ἕνα μέρος μιᾶς γενικῆς ἐπίθεσής του ἐνάντια στὶς περισσότερες πολιτικὲς καὶ κοινωνικὲς ἀξίες τοῦ τέλους τοῦ 19ου αἰώνα. Πάνω ἀπ' ὅλα, σύμφωνα μὲ τὸν Σορέλ, οἱ διανοούμενοι καὶ οἱ ὀρθολογιστὲς εἶναι αὐτοὶ ποὺ καταστρέφουν τὴν κοινωνία καὶ τὴ γεμίζουν μὲ ψεύτικες ἀξίες. Ἤδη στὸ πρῶτο του βιβλίο, «Ἡ Δίκη τοῦ Σωκράτη», διατυπώνει τὴν ἄποψη ποὺ ἐπαναλάμβανε πάντοτε σ' ὅλη του τὴ ζωή. Οἱ Ἀθηναῖοι, ὑποστηρίζει, εἶχαν δίκιο νὰ καταδικάσουν τὸν Σωκράτη· ὁ Σωκράτης διέφθειρε τὴ νεολαία καὶ ὑπονόμευε τὶς σιωπηρὰ ἀποδεκτὲς ἀξίες ποὺ θεμελίωναν τὴ συνοχὴ τῆς ἀθηναϊκῆς κοινωνίας. Εἶναι εὔκολο νὰ καταλάβουμε γιὰ ποιό λόγο ἡ διδασκαλία τοῦ Σορὲλ εἶχε μεγαλύτερη ἐπιρροὴ στὴ δεξιὰ ἀπ' ὅ,τι στὴν ἀριστερὰ καὶ γιὰ ποιό λόγο πέρασε τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του περισσότερο συνδεδεμένος μὲ τὴν Action Francaise παρὰ μὲ τοὺς παλιοὺς ἀναρχικοὺς φίλους του. Ὅπως καὶ στὸν Προυντόν, ὑπάρχει συχνὰ μέσα στὸ ἔργο του μιὰ νοσταλγία γιὰ ἕνα χαμένο παρελθόν, ὅπου οἱ ἄνθρωποι συνδέονταν μεταξύ τους μὲ δεσμοὺς βαθύτερους ἀπὸ τὶς μηχανικὲς ἐπινοήσεις ποὺ ἀνακάλυψαν οἱ φιλελεύθεροι συνταγματικοὶ θεωρητικοί, οἱ θετικιστὲς καὶ ὅλοι ὅσοι πίστευαν ὅτι ὑπάρχουν λύσεις γιὰ τὰ προβλήματα καὶ γι' αὐτὸ τὸ λόγο ἦταν αἰσιόδοξοι—ἢ ἂν ἦταν ἀπαισιόδοξοι, αὐτὸ ὀφειλόταν στὸ γεγονὸς ὅτι εἶχαν ἀποδειχτεῖ λαθεμένα τὰ ὑπερυμνημένα σχήματά τους.

Ὅλη ἡ θεωρία τοῦ Σορὲλ βασίζεται στὴν ὑπόθεση ὅτι οἱ διανοούμενοι παραπλανοῦν τὶς μάζες, τὶς ἐκμαυλίζουν μὲ ψεύτικες ἰδέες καὶ φτηνὸ συναισθηματισμό, κάνοντάς τες νὰ πιστεύουν ὅτι «εἶναι πραγματοποιήσιμοι διάφοροι ἀπραγματοποίητοι στόχοι, γιὰ νὰ μποροῦν νὰ τὶς σέρνουν καλύτερα ἀπὸ τὴ μύτη.» ([24]) Οἱ διανοούμενοι ἐπιβάλλουν ἕνα πρότυπο στὸν κόσμο ποὺ δὲν ἀνταποκρίνεται στὴν πραγματικότητα. «Εἶναι ἀδύνατο», λέει ὁ Σορὲλ (καὶ ἐδῶ μποροῦμε νὰ καταλάβουμε πόσο προσεκτικὰ πρέπει νὰ παρακολούθησε τὶς διαλέξεις τοῦ Μπερξόν), «νὰ φτάσουμε σὲ μιὰ

κατάσταση πού μπορούμε νά τήν περιγράψουμε μέ ἀκρίβεια καί σαφήνεια· ὁρισμένες φορές πρέπει νά ἀποφεύγουμε νά λέμε μεγάλα λόγια, γιατί ἡ γλώσσα θά βρεθεῖ σέ ἀντίθεση μέ τό ρευστό χαρακτήρα τῆς πραγματικότητας καί ἔτσι ἡ γλώσσα θά μᾶς ἐξαπατήσει. Πρέπει νά προχωροῦμε ψηλαφητά.» (25) Οἱ διανοούμενοι ἔχουν ἐκπορνεύσει τήν ἀληθινή ἐπιστήμη· ἐνδιαφέρονται ἀποκλειστικά γιά τά ἀποτελέσματα, καί ὄχι γιά τή φύση τοῦ κόσμου. «Ἡ ἐπιστήμη εἶναι γιά τήν μπουρζουαζία ἕνα ἐργοστάσιο πού παράγει λύσεις γιά ὅλα τά προβλήματα· ἡ ἐπιστήμη δέν θεωρεῖται πιά σά δρόμος πού ὁδηγεῖ στή γνώση, ἀλλά συνταγή γιά τήν ἐπιδίωξη συγκεκριμένων πλεονεκτημάτων.» (26)

Οἱ ἀστοί διανοούμενοι, σύμφωνα μέ τόν Σορέλ, ἔχουν καταστρέψει τή φυσική ἀλληλεγγύη τῆς κοινωνίας καί ἀποσύνθεσαν τήν παλιά τάξη πραγμάτων χωρίς νά τήν ἀντικαταστήσουν μέ μιά νέα, ὅπου οἱ ἄνθρωποι θά εἶναι κάτι περισσότερο ἀπό ἄτομα πού ἡ συμπεριφορά τους γίνεται ἀντικείμενο μελέτης καί προκαθορισμοῦ ἀπό τόν κοινωνικό ἐπιστήμονα. Ἄν ἡ κοινωνία πρόκειται νά μεταμορφωθεῖ, πρέπει νά ὑπάρξει μιά νέα ἐλίτ γιά νά τή μεταμορφώσει, μιά καί οἱ παραδοσιακές ἐλίτ τοῦ παρελθόντος ἔχουν πρό πολλοῦ ἐγκαταλείψει τό ρόλο τους. Ὁ Σορέλ εἶχε μελετήσει τόν Μάρξ καί εἶχε ἐπηρεαστεῖ πολύ, ἀκόμα κι ἄν ἐπιτέθηκε σκληρά ἐνάντια στούς μαρξιστές στό ἔργο του «Ἡ ἀποσύνθεση τοῦ μαρξισμοῦ»· συμμεριζόταν τήν πεποίθηση τοῦ Μάρξ ὅτι ἡ ἑπόμενη ἐπανάσταση θά γίνει ἀπό τό προλεταριάτο· καί κατά συνέπεια εἶναι τό προλεταριάτο πού, κατά τή γνώμη του, θά ἀποτελέσει τή νέα δύναμη πού θά ἀναγεννήσει τήν κοινωνία. Ταυτόχρονα, συνειδητοποίησε ὅτι ὁ Φερνάν Πελλουτιέ προσπαθοῦσε νά μετατρέψει τά Ἐργατικά Κέντρα σέ πυρῆνες ἐκπαίδευσης πού θά μόρφωναν τήν ἐργατική τάξη καί τούς ἡγέτες της γιά τούς ρόλους ἀκριβῶς πού τούς προόριζε καί ὁ Σορέλ. Ὅπως ἔγραψε ὁ ἴδιος ὁ Σορέλ, τά Ἐργατικά Κέντρα θά γίνονταν «μᾶλλον θέμα συνείδησης παρά ὄργανο διακυβέρνησης.» (27) Οἱ ἀγωνιστές τοῦ νέου συνδικαλιστικοῦ κινήματος θά πρόσφεραν στό προλεταριάτο τούς ἡγέτες μέ τούς ὁποίους θά ἐξασφαλιζόταν ἡ νίκη του στήν ἐπερχόμενη ἐπανάσταση.

Ὁ Σορέλ εἶχε ἤδη πολλά κοινά σημεῖα μέ τούς ἀναρχικούς ὁ-

ταν, στὸ τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ 1890, συνειδητοποίησε τὶς δυνατότητες τοῦ συνδικαλιστικοῦ κινήματος καὶ τὴ δύναμη τῶν ἰδεῶν τοῦ Πελλουτιέ. Ἦταν γεμάτος περιφρόνηση γιὰ τὶς κυβερνήσεις καὶ τὴν πολιτική. «Ὅλες οἱ πολιτικὲς κρίσεις μας», ἔγραφε, «συνίστανται σὲ ἀντικατάσταση τῶν διανοούμενων ἀπὸ ἄλλους διανοούμενους· ἔχουν πάντοτε λοιπὸν σὰν ἀποτέλεσμα τὴ συντήρηση τοῦ κράτους καὶ ὁρισμένες φορὲς τὴν ἐνίσχυσή του μὲ τὴν αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀνθρώπων ποὺ ἔχουν ἐπενδυμένο συμφέρον.» (28) Τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ κρίση Ντρέυφους δὲν ἐπέφερε καμιὰ πραγματικὴ ἀλλαγὴ στὴ δομὴ τῆς γαλλικῆς κοινωνίας, τὸν ἔκανε νὰ ἀπογοητευτεῖ μὲ τὴν πολιτικὴ καὶ τὶς ὑπάρχουσες πολιτικὲς φυσιογνωμίες. Αὐτὴ τὴν ἐποχὴ ἄρχισε νὰ γνωρίζει τὸν Πελλουτιὲ καὶ τὶς ἰδέες του καὶ στράφηκε στὸ συνδικαλιστικὸ κίνημα μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι αὐτὸ θὰ ἀναγεννοῦσε τὴν κοινωνία ἐκεῖ ποὺ εἶχαν ἀποτύχει οἱ πολιτικοὶ ἡγέτες. «Ἡ διάλυση τῆς ἐπανάστασης τοῦ Ντρέυφους», ἔγραψε ἀργότερα, «μὲ ὑποχρέωσε νὰ ἀναγνωρίσω ὅτι ὁ προλεταριακὸς σοσιαλισμὸς ἢ συνδικαλισμὸς πραγματώνει τὴ φύση του ἀπόλυτα μόνο ἂν εἶναι μὲ τὴ θέλησή του ἐργατικὸ κίνημα μὲ κατεύθυνση ἐνάντια στοὺς δημαγωγούς.» (29)

Οἱ μαχητικοὶ ἡγέτες τοῦ προλεταριάτου φαίνονταν τώρα νὰ ὑπόσχονται τὴ δυνατότητα μιᾶς ἀληθινῆς ἐπανάστασης ποὺ θὰ ἐξάλειφε τὴ διαφθορὰ καὶ τὸν ψεύτικο συναισθηματισμὸ τοῦ αἰώνα τοῦ φιλελευθερισμοῦ καὶ θὰ ἀντλοῦσε τὴ δύναμή της ἀπὸ τὶς βαθιές, πρωτόγονες, ἐνστικτώδεις δυνάμεις τῆς ἀνθρώπινης φύσης. Μόνο ἡ ἐργατικὴ τάξη εἶχε τὴν ἠθικὴ ἀκεραιότητα νὰ κάνει μιὰ τέτοια ἐπανάσταση· καὶ οἱ ἀγωνιστὲς τοῦ συνδικαλιστικοῦ κινήματος ἦταν ἡ ἐλὶτ τῆς νέας ἐποχῆς. Ἡ βίαιη καταστροφὴ τοῦ ὑπάρχοντος κράτους ἀπὸ τὸ ἐπαναστατικὸ προλεταριάτο δὲν θὰ εἶναι μιὰ πολιτικὴ ἐπανάσταση, ἀλλὰ μιὰ ἠθικὴ ἀναζωογόνηση: «Ἡ προλεταριακὴ βία μπορεῖ ὄχι μόνο νὰ ἐξασφαλίσει τὴ μελλοντικὴ ἐπανάσταση, ἀλλὰ εἶναι καὶ τὸ μόνο μέσο ποὺ ὑπάρχει στὴ διάθεση τῶν ἐθνῶν τῆς Εὐρώπης, ναρκωμένα καθὼς εἶναι ἀπὸ τὸν ἀνθρωπισμό, γιὰ νὰ ξαναποκτήσουν τὴν ἐνεργητικότητά τους.» (30) Καὶ σ' ἄλλο σημεῖο θεωρεῖ σαφῶς τὸν ἐπαναστατικὸ σοσιαλισμὸ σὰν τὴ Νιτσεϊκὴ ἀντιστροφὴ τῶν ἠθικῶν ἀξιῶν — τὴν **Umwertung aller Werte.**

Αὐτὲς εἶναι οἱ ἰδέες τοῦ Σορὲλ ὅπως τὶς ἐπεξεργάζεται στὸ πιὸ γνωστὸ βιβλίο του, «Σκέψεις γιὰ τὴ βία», ποὺ ἐκδόθηκε τὸ 1906. Ἐδῶ εἶναι ποὺ γίνεται πιὰ ὁλοφάνερη ἡ παθιασμένη καὶ ρομαντικὴ φύση τῆς σκέψης του. Γνωρίζει καλά, ὅπως καὶ ὁ Νίτσε, τὴν παρακμὴ καὶ τὴν ἀδυναμία τῆς σύγχρονης κοινωνίας καὶ τὴ διστακτικότητά της νὰ χρησιμοποιήσει τὴ βία ἀκόμα καὶ γιὰ νὰ ὑπερασπιστεῖ τὸν ἑαυτό της. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἂν τὸ προλεταριάτο εἶναι ἕτοιμο νὰ χρησιμοποιήσει βία, θὰ πετύχει εὔκολη νίκη· καὶ αὐτὸ τὸ εἶδος βίας θὰ εἶναι κατὰ κάποιο τρόπο ἠθικὰ ἁγνό. Ὁ Σορὲλ ἀντιπαραθέτει αὐτὴ τὴ βία μὲ τὴ βία ποὺ χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τοὺς ὑποστηριχτὲς τοῦ ὑπάρχοντος κράτους ἢ ποὺ προπαγανδίζεται ἀπὸ ἐκείνους τοὺς σοσιαλιστὲς ποὺ θέλουν νὰ καταλάβουν τὸν κρατικὸ μηχανισμὸ ἀντὶ νὰ τὸν καταστρέψουν ὁλοκληρωτικά. Ὁ Σορὲλ γράφει λὲς καί, παρόλη τὴν ἐξαγνιστικὴ ἐπίδραση τῆς βίας, ἡ σωματικὴ βία δὲν θὰ εἶναι ἀπόλυτα ἀπαραίτητη, καὶ μπορεῖ νὰ εἶναι ἀρκετὴ ἡ πίστη τοῦ προλεταριάτου στὴ δύναμή του γιὰ νὰ ἐπιτευχθεῖ ὁ σκοπὸς τῆς ἐπανάστασης.

Πράγματι, σ' ὅλα σχεδὸν τὰ ἔργα του ὁ Σορὲλ ἐπιμένει ὅτι εἶναι σημαντικὴ ἡ πίστη στὴ δυνατότητα πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς ἀλλαγῆς. Οἱ ὀργανώσεις ποὺ ἐπιβιώνουν στὴν ἱστορία, οἱ ὑποθέσεις ποὺ θριαμβεύουν, εἶναι ἐκεῖνες ποὺ ἐμπνέονται ἀπὸ μιὰ ἀνορθολογικὴ πίστη στὸν δικό τους προορισμὸ καὶ στὴ δική τους ἀποστολή, καὶ ὄχι ἐκεῖνες ποὺ βασίζονται σὲ πνευματικὲς κατασκευὲς καὶ ὀρθολογικὴ ἀνάλυση. Τὸ πιὸ πετυχημένο παράδειγμα —στὸ ὁποῖο ἐπανέρχεται συνέχεια ὁ Σορὲλ— εἶναι ἡ ρωμαιοκαθολικὴ ἐκκλησία. Ἡ ἐκκλησία παρουσιάζει πάντοτε ἐκπληκτικὴ δύναμη ἐπιβίωσης. «Πιστεύω», ἔγραφε σ' ἕνα ἀπὸ τὰ δοκίμιά του, «πῶς ὁ χριστιανισμὸς δὲν πρόκειται νὰ ἐξαφανιστεῖ: ἡ μυστικιστικὴ ἰδιότητα εἶναι κάτι πολὺ πραγματικὸ στὸν ἄνθρωπο καὶ ἡ πείρα ἀποδεικνύει πῶς ἡ ἔντασή της δὲν μειώνεται μὲ τὴν πάροδο τῶν αἰώνων... δὲν ἐξασθενεῖ μὲ τὴν ἐπιστημονικὴ ἐξέλιξη.» ([31]) Πιστεύει ὅτι ἡ ἐκκλησία κινδυνεύει νὰ χάσει τὴ δύναμή της μόνο ὅταν ἀρχίζει νὰ συμβιβάζεται μὲ τὸν φιλελευθερισμό, προσπαθώντας νὰ δώσει στὴ θεολογία της τὴν ἐμφάνιση ὀρθολογισμοῦ.

Ὁ Σορὲλ πίστευε στὴ δύναμη τοῦ μύθου στὴν πολιτικὴ —πράγ-

μα πού ἴσως εἶναι ἡ πιὸ πρωτότυπη συμβολή του στὴν πολιτικὴ σκέψη. Οἱ μύθοι αὐτοὶ δὲν μποροῦν νὰ ἀναλυθοῦν· δὲν εἶναι οὐτοπικὲς περιγραφὲς μιᾶς μελλοντικῆς κατάστασης πραγμάτων, ἀλλὰ ἠθικὲς πεποιθήσεις ποὺ ἐπιδροῦν στὴν παρούσα συμπεριφορά. «Δὲν εἶναι περιγραφὲς πραγμάτων», λέει ὁ Σορέλ, «ἀλλὰ ἐκφράσεις θέλησης.» (32) Δὲν πειράζει ἂν εἶναι σύμβολα μιᾶς κατάστασης ποὺ δὲν πρόκειται ποτὲ νὰ πραγματωθεῖ. «Οἱ μύθοι πρέπει νὰ κρίνονται», ἔγραφε, «σὰ μέσο ἐπίδρασης πάνω στὸ παρόν· κάθε συζήτηση γιὰ τὴ μέθοδο πρακτικῆς ἐφαρμογῆς τους στὴν πορεία τῆς ἱστορίας παραμένει χωρὶς νόημα. Μόνο ὁ μύθος, θεωρούμενος σὰν σύνολο, ἔχει σημασία.» (33) Ἡ ἐπιτυχία τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας εἶναι, σύμφωνα μὲ τὸν Σορέλ, ἕνα παράδειγμα τῆς ἀποτελεσματικότητας τοῦ μύθου ἐν δράσει: ἄλλο παράδειγμα εἶναι ἡ βαθιὰ πίστη στὴ δυνατότητα ἀλλαγῆς, μὲ τὴν ὁποία ἔγινε ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση· κι ἕνα ἄλλο εἶναι ἡ σχεδὸν θρησκευτικὴ πίστη τοῦ Ματσίνι στὴν ἑνότητα τῆς Ἰταλίας.

Ὁ μύθος —ἡ μυστικιστικὴ πίστη στὸν τελικὸ θρίαμβο τῆς ὑπόθεσης κάποιου, στὴ θέλησή του γιὰ νίκη— διατηρεῖται ζωντανὸς καὶ προπαγανδίζεται ἀπὸ μιὰ ἐλίτ. Τὶς ἐποχὲς ποὺ κινδύνευε ἡ καθολικὴ ἐκκλησία ἦταν τὰ τάγματα τῶν μοναχῶν ποὺ κρατοῦσαν ζωντανὸ τὸ μύθο. Στὸ ἐργατικὸ κίνημα τοῦ 20οῦ αἰώνα, τὸ ἔργο αὐτὸ πραγματοποιεῖται ἀπὸ τοὺς μαχητικοὺς συνδικαλιστές. Καὶ ὁ μύθος στὸν ὁποῖο πρέπει νὰ πιστέψουν εἶναι ὅτι τὸ προλεταριάτο κατέχει ἕνα ὅπλο ποὺ θὰ τοῦ δώσει ἀναμφισβήτητα τὴ δυνατότητα νὰ ἀνατρέψει τὴν ὑπάρχουσα τάξη πραγμάτων. Τὸ ὅπλο αὐτὸ εἶναι ἡ γενικὴ ἀπεργία. Τὴν ἐποχὴ ποὺ ὁ Σορὲλ κυκλοφοροῦσε τὸ ἔργο του «Σκέψεις γιὰ τὴ βία», ἡ ἰδέα τῆς γενικῆς ἀπεργίας ἦταν ἤδη θεμελιωμένη σὲ πολλὲς ἐργατικὲς ὀργανώσεις. Παρόλο ποὺ οἱ ἡγέτες τῶν γερμανικῶν συνδικάτων ἐπανελάμβαναν κατὰ διαστήματα τὴν ἄποψη «Ἡ γενικὴ ἀπεργία εἶναι γενικὴ ἀνοησία», εἶχε χρησιμοποιηθεῖ σὰν ἀποτελεσματικὸ πολιτικὸ ὅπλο γιὰ τὴν ἐπίτευξη προνομιακῶν μεταρυθμίσεων στὸ Βέλγιο καὶ οἱ μαζικὲς παύσεις ἐργασίας τῆς Πρωτομαγιᾶς σὲ πολλὲς χῶρες, ἀποτέλεσαν ἐντυπωσιακὴ ἐπίδειξη τῆς δυνητικῆς δύναμης τῆς ἐργατικῆς τάξης. Τὸ 1906 ἡ ἰδέα τῆς γενικῆς ἀπεργίας εἶχε γίνει ἀποδεκτὴ ἀπὸ τὴ CGT στὴ Γαλλία καὶ εἶχε συμπεριλη-

φθεῖ ἐπίσημα στὸ Καταστατικὸ τῆς Ἀμιένης. Ὁ Σορὲλ λοιπὸν δὲν ἐγκαινίαζε μιὰ νέα στρατηγικὴ στὸν ἀγώνα τῆς ἐργατικῆς τάξης, ἀλλὰ προσπαθοῦσε νὰ προσαρμόσει τὴν ἤδη ἀναπτυγμένη δράση της στὴ δική του ἐξαιρετικὰ προσωπική, ὑποκειμενικὴ καὶ ρομαντικὴ ἀντίληψη γιὰ τὴν ἱστορία καὶ τὴν κοινωνία. Λόγω ἰδιοσυγκρασίας βρισκόταν πολὺ πιὸ κοντὰ σὲ ἐκείνους τοὺς ἀναρχικοὺς γιὰ τοὺς ὁποίους ἡ βίαιη ἐπαναστατικὴ ἀνατροπὴ τῆς κοινωνίας εἶχε ἀπὸ μόνη της κάποια ἐξαγνιστικὴ ἀξία παρὰ στοὺς εὐσυνείδητους συνδικαλιστὲς ὀργανωτές, καὶ εἶπε ἐλάχιστα πράγματα γιὰ τὸ τί θὰ γινόταν μετὰ τὴν ἐπανάσταση. Μοιάζει μὲ τὸν Προυντὸν τόσο στὴν ἀναγνώριση τῆς δύναμης τοῦ ἀνορθολογισμοῦ ὅσο καὶ στὸν πουριτανισμό του. «Ὁ κόσμος θὰ γίνει πιὸ δίκαιος μόνο στὸ βαθμὸ ποὺ μπορεῖ νὰ γίνει πιὸ ἐνάρετος.» (34)

Παρόλο ποὺ τὸ παθιασμένο μίσος ποὺ εἶχε ὁ Σορὲλ γιὰ τὸν φιλελεύθερο κόσμο καὶ ἡ πίστη του στὰ ἐξαγνιστικὰ ἀποτελέσματα τῆς βίας τὸν κάνουν νὰ πλησιάζει ἕνα συγκεκριμένο εἶδος ἀναρχικῆς ἰδιοσυγκρασίας, καὶ παρόλο ποὺ ἡ ἀπὸ μέρους του ἀναγνώριση τῶν πιθανῶν ἐπιτευγμάτων τῶν συνδικάτων καὶ τῶν δυνατοτήτων τῆς γενικῆς ἀπεργίας ταίριαζε μὲ μιὰ γενικὴ θεωρία γιὰ τὴν κοινωνία ποὺ προσπαθοῦσαν νὰ ἐφαρμόσουν οἱ συνδικαλιστὲς ἡγέτες, ὁ Σορέλ, στὰ πρόσφατα ἔργα ποὺ ἔχουν ἀφιερωθεῖ στὴν προσωπικότητά του, ἔχει συνδεθεῖ πολὺ σωστὰ μὲ τοὺς ἀντιδραστικοὺς θεωρητικοὺς τῆς δεξιᾶς. (35) Ὁ συνδικαλισμὸς τοῦ Σορὲλ ἀποτελοῦσε μέρος τῆς χωρὶς σύστημα καὶ ἐκτεταμένης κριτικῆς του γιὰ τὴν κοινωνία καὶ τῆς ἐπίθεσής του ἐνάτια στοὺς διανοούμενους, τοὺς ὀρθολογιστὲς καὶ τοὺς ἀστοὺς πολιτικούς· καὶ μόνο γιὰ πολὺ λίγα χρόνια τῆς ζωῆς του διατήρησε ἐπαφὲς μὲ τοὺς συνδικαλιστὲς ἡγέτες. Στὴν πραγματικότητα, ὁ ἀντιδιανοουμενισμός του καὶ ἡ μονομανία του μὲ τὴ δυναμικὴ βία τὸν κάνουν νὰ πλησιάζει περισσότερο τὸν Μουσσολίνι (ὁ ὁποῖος σχολίασε τὸ «Σκέψεις γιὰ τὴ βία» ὅταν πρωτοκυκλοφόρησε στὰ Ἰταλικὰ) παρὰ τὸν Κροπότκιν ἢ τὸν Πελλουτιέ. Παραμένει μιὰ παράδοξη φυσιογνωμία ποὺ εἶναι δύσκολο νὰ ταξινομηθεῖ· ἕνας ἀντιδιανοούμενος ποὺ πέρασε τὴ ζωή του παρέα μὲ διανοούμενους, διαβάζοντας, γράφοντας καὶ διαμορφώνοντας θεωρίες· ἕνας ἄνθρωπος τῆς ἀριστερᾶς ποὺ κατέληξε νὰ πλησιάζει

πολὺ τὴ δεξιά ἕνας τεχνικὸς ποὺ ἀπέριπτε τὴ δυνατότητα ἀκριβόλογης ἐπιστήμης. Ἕνας Ἄγγλος συγγραφέας, ὁ Οὐΐνταμ Λιούϊς, γιὰ τὸν ὁποῖο ὁ Σορὲλ παρουσίαζε κάποια ἰδιαίτερη γοητεία, τὸν περιέγραψε ὡς ἑξῆς: «Ὁ Ζὼρζ Σορὲλ εἶναι τὸ κλειδὶ γιὰ ὅλη τὴ σύγχρονη σκέψη. Ὁ Σορὲλ εἶναι, ἢ ἦταν, μιὰ ἐξαιρετικὰ ἀσταθὴς καὶ διφορούμενη φυσιογνωμία. Φαίνεται πὼς ἦταν φτιαγμένος ἀπὸ πλῆθος ἀλληλοσυγκρουόμενες προσωπικότητες μερικὲς φορὲς κυριαρχοῦσε ἡ μιά, ἄλλες φορὲς κυριαρχοῦσε ἡ ἄλλη, προσωπικότητες ποὺ ὁπωσδήποτε δὲν μποροῦσε, ἢ δὲν φρόντιζε, νὰ ἐλέγξει. Εἶναι ὁ βασικὸς θεωρητικὸς τῆς ἀκραίας δράσης καὶ τῆς ἔξαλλης ἐπαναστατικῆς βίας ἀλλὰ ἐκθέτει αὐτὴ τὴν αἱματηρὴ θεωρία μὲ ἐγχειρίδια ποὺ πολὺ συχνά, ἀλλάζοντας λίγες λέξεις, μποροῦν ἐξίσου νὰ ἐξυπηρετήσουν τὶς δυνάμεις τῆς παραδοσιακῆς ἐξουσίας καὶ νὰ τοὺς προσφέρει ἕνα διπλὸ εὐαγγέλιο παρανοϊκοῦ καὶ ἀδιάλλακτου ταξικοῦ πολέμου.» ([36]) Ἕνας ἄλλος ἀπὸ τοὺς φίλους καὶ ὀπαδούς του, ὁ Ντανιὲλ Ἀλεβύ, ἔλεγε γιὰ αὐτὸν τὸ 1940: «Ἐκεῖνοι ποὺ τὸν ἄκουσαν πρὶν ἀπὸ σαράντα χρόνια τοῦ ὀφείλουν τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν ἔχουν ἐκπλαγεῖ μὲ τὶς ἀλλαγὲς τοῦ κόσμου.» ([37]) Ἴσως θὰ πρέπει νὰ τὸν θυμόμαστε μᾶλλον σὰν ἀναλυτὴ καὶ σχολιαστὴ τῶν δυνάμεων ποὺ ὁδήγησαν στὶς κυβερνήσεις τοῦ Μουσσολίνι καὶ τοῦ Χίτλερ, τοῦ Πεταὶν καὶ τοῦ Φράνκο, παρὰ σὰν θεωρητικὸ τοῦ ἀναρχοσυνδικαλισμοῦ.

3

Στὴν ἀρχὴ τοῦ 20οῦ αἰώνα δὲν ἦταν ἀναρχικοὶ ὅλοι οἱ συνδικαλιστὲς ἡγέτες στὴ Γαλλία, καὶ ἀκόμα λιγότεροι ἦταν φίλοι τοῦ Σορέλ, ὅπως ὁ Πελλουτιέ, ὁ Ντελεσὰγ ἢ ὁ Πουζέ. Ὁρισμένοι ἐξακολουθοῦσαν νὰ ἐπιζητοῦν ἕνα συνδικαλισμὸ ποὺ θὰ συγκέντρωνε τὴν προσοχή του στὴ συλλογικὴ διαπραγμάτευση ἄμεσων αἰτημάτων ἄλλοι, ὅπως ὁ Βικτὸρ Γκριφυέλ, γενικὸς γραμματέας τῆς CGT ἀπὸ τὸ 1902 μέχρι τὸ 1909, ἦταν σκληροτράχηλοι ἐργατοπατέρες ποὺ ἡ ἰδεολογία τους εἶχε διαμορφωθεῖ ἀπὸ τοὺς Μπλανκιστές, ποὺ πίστευαν στὴν ἄμεση δράση σὰν αὐτοσκοπό, πα-

ρὰ ἀπὸ ἐκείνους ποὺ πίστευαν στὶς κοινωνικὲς θεωρίες ἢ στὰ ἐκπαιδευτικὰ προγράμματα. («Διάβασα τὸν Ἀλέξανδρο Δουμᾶ», λέγεται πὼς εἶπε ὁ Γκριφυὲλ ὅταν τὸν ρώτησαν ἂν εἶχε ἐπηρεαστεῖ ἀπὸ τὸν Σορέλ.) (38) Παρόλα αὐτά, πρὶν ἀπὸ τὸ 1914 τὸ γαλλικὸ συνδικαλιστικὸ κίνημα ἔκανε πολλὲς προσπάθειες γιὰ ἄμεση ἐπαναστατικὴ δράση καὶ ἔγινε ὑπόδειγμα ποὺ τὸ ἀκολούθησαν πολλοὶ μαχητικοὶ συνδικαλιστὲς ἄλλων χωρῶν, ἰδιαίτερα τῆς Ἱσπανίας.

Κατὰ κάποιο τρόπο ἡ ἐμπειρία τῶν γαλλικῶν συνδικάτων ἀπέδειξε πὼς ὁ Σορὲλ εἶχε δίκιο. Παρόλο ποὺ ἔγιναν ἀρκετὲς ἀποτελεσματικὲς ἀπεργίες σὲ μεμονωμένες βιομηχανίες, ἡ γενικὴ ἀπεργία καὶ ἡ συντριβὴ τῆς ἀστικῆς κοινωνίας ποὺ θὰ ἐπακολουθοῦσε παρέμεινε μύθος —ἐλπίδα καὶ ἔμπνευση γιὰ τὸ μέλλον παρὰ δυνατότητα τοῦ παρόντος. Ἀπὸ τὶς μεγάλες ἀπεργίες αὐτῆς τῆς περιόδου —ἡ ἀπεργία τῶν ταχυδρομικῶν τοῦ 1909, ἡ ἀπεργία τῶν σιδηροδρομικῶν τὸ 1910, οἱ ἀπεργίες τῶν ἐργατῶν μετάλλου καὶ ὀρυχείων τὸ 1913— καμιὰ δὲν κατάφερε μιὰ μερικὴ ἐπιτυχία μὲ τὴ μορφὴ ἄμεσων μεταρυθμίσεων οὔτε καὶ ἔπαιξε τὸ ρόλο τῆς δημιουργίας τοῦ ρήγματος στὴν καπιταλιστικὴ κοινωνία —ρόλο ποὺ τῆς ἀνέθεταν οἱ μαχητικοὶ ἀναρχικοὶ τῶν συνδικάτων. Ἡ διαρκὴς κινητοποίηση, ἡ βίαιη ἐπαναστατικὴ ἀτμόσφαιρα αὐτῶν τῶν χρόνων, δὲν ἔμειναν χωρὶς ἀποτέλεσμα, ἀλλὰ δὲν ἦταν τὰ ἀποτελέσματα ποὺ ἐπιθυμοῦσαν οἱ συνδικαλιστὲς ἡγέτες. Ὁπωσδήποτε στὴν πρώτη δεκαετία τοῦ αἰώνα τὸ γαλλικὸ συνδικαλιστικὸ κίνημα αὔξησε τὴ δύναμή του· σύμφωνα μὲ μιὰ ἐκτίμηση ἡ CGT αὔξησε τὸν ἀριθμὸ τῶν μελῶν της ἕξι φορὲς ἀπὸ τὸ 1902 μέχρι τὸ 1912 —ἀκόμα καὶ ἂν ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς ἦταν μόνον 600.000. (39) Ἡ ἀδιάκοπη κινητοποίησή της εἶχε δημιουργήσει ἀτμόσφαιρα ταξικῆς πάλης καὶ εἶχε ἀναμφίβολα τραβήξει τὴν προσοχὴ στὴν ὕπαρξη τοῦ κοινωνικοῦ ζητήματος στὴ Γαλλία καὶ τοῦ μαχητικοῦ καὶ χωρὶς προνόμια προλεταριάτου. Τὸ γεγονὸς ὅμως ὅτι ἡ κυβέρνηση εἶχε λάβει ὑπόψη της ὁρισμένες διαμαρτυρίες της καὶ εἶχε θεσπίσει νόμους γιὰ ἐργατικὲς συντάξεις καὶ γιὰ τὴ βελτίωση τῶν συνθηκῶν ἐργασίας, ἐξασθένησε τὴν ἐπιρροὴ τοῦ καθαρὰ ἐπαναστατικοῦ συνδικαλισμοῦ. Ὅταν πλησίαζε κάποια ἀναμέτρηση, ἡ κυβέρνηση φαινόταν πάντοτε ἱκανὴ νὰ νικήσει. Μὲ τὸν πρώην ριζοσπάστη ρε-

πουμπλικάνο Κλεμανσώ ἢ μὲ τὸν Ἀριστείδη Μπριάν, τὸν πρώην ὑποστηριχτὴ τῆς γενικῆς ἀπεργίας, ποὺ εἶχε ἐγκαταλείψει τὸν συνδικαλισμὸ γιὰ μιὰ μακρόχρονη καὶ πετυχημένη πολιτικὴ σταδιοδρομία, ἡ κυβέρνηση ἔσπαγε τὶς ἀπεργίες, ἐπιστράτευε τοὺς ἀπεργοὺς καὶ ἔσπερνε τὴ διχόνοια ἀνάμεσα στοὺς συνδικαλιστὲς ἡγέτες. Ταυτόχρονα οἱ προσωπικὲς ἀντιζηλίες καὶ οἱ θεωρητικὲς διαφορὲς ἐμπόδιζαν τὴν CGT νὰ ἐμφανιστεῖ σὰν σταθερὸ ἐργατικὸ μέτωπο, πράγμα ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ κάνει ἂν ἤθελε νὰ εἶναι ἀποτελεσματικὸς ὁ μύθος τῆς γενικῆς ἀπεργίας. Ὁ Βικτὸρ Γκριφυὲλ ἀναγκάστηκε νὰ παραιτηθεῖ ἀπὸ τὴ θέση τοῦ γενικοῦ γραμματέα τὸ 1909. Ἡ αὐταρχικὴ ἰδιοσυγκρασία του καὶ ἡ ἔλλειψη ἀνεκτικότητας ἀπέναντι στὴν κριτικὴ τὸν ἐκθέσανε σὲ ἐπιθέσεις («Αὐτοὺς ποὺ δὲν μοῦ ἔχουν ἐμπιστοσύνη τοὺς ἔχω χεσμένους», εἶπε κάποτε), ([40]) καὶ παραιτήθηκε ὅταν ἀμφισβητήθηκε — λαθεμένα— ἡ οἰκονομικὴ του ἀκεραιότητα. Ὕστερα ἀπὸ σύντομο διάστημα ὁ Λεὸν Ζουὼ ἔγινε γενικὸς γραμματέας, καὶ γιὰ πενήντα περίπου χρόνια ἦταν ὁ ὀργανωτὴς καὶ ἐμπνευστὴς τοῦ γαλλικοῦ συνδικαλιστικοῦ κινήματος.

Ὁ Ζουὼ καὶ οἱ ἄλλοι σημαντικοὶ συνδικαλιστὲς ἡγέτες τῆς γενιᾶς του, ὁ Ἀλφρὲ Μερρεὶ καὶ ὁ Πιὲρ Μονάτ, εἶχαν ὅλοι τους ξεκινήσει σὰν ἀναρχικοί· ἡ πείρα τους ὅμως ἀπὸ τὴν ἐργατικὴ ὀργάνωση σ' ἕνα δημοκρατικὸ κράτος τοὺς ὤθησε τελικὰ νὰ συμβιβαστοῦν μὲ τὴν ὑπάρχουσα κοινωνία καὶ τοὺς ἀνάγκασε νὰ δαμάσουν τὰ ἐπαναστατικὰ ἰδανικά τους καὶ ν' ἀκολουθήσουν στὴν πράξη τὴν ἄποψη τῆς ρεφορμιστικῆς δράσης. Ὁ Προυντὸν καὶ ὁ Πελλουτιὲ ἦταν οἱ δάσκαλοι τοῦ Ζουώ· καὶ σ' ὅλη τὴ σταδιοδρομία του δὲν ἐγκατέλειψε ποτὲ ἀπόλυτα τὴ διδασκαλία τους. Ἀκόμα καὶ μετὰ τὴ ζοφερὴ ἐμπειρία τοῦ Δεύτερου Παγκόσμιου Πόλεμου, ἐξακολουθοῦσε νὰ μιλάει μὲ τὴ γλώσσα τους: «Πότε θὰ ξανασυγκεντρωθοῦν οἱ ἄνθρωποι σ' ἕναν κόσμο ἀναγεννημένο μὲ τὴν ἐργασία, ἐλεύθεροι ἀπὸ κάθε δουλεία, γιὰ νὰ ὑμνήσουν ὅλοι μαζὶ τὴν παραγωγὴ καὶ τὴν εὐτυχία; Αὐτὴ τὴν πρώτη ἡμέρα τοῦ καινούργιου χρόνου (1944) θέλω νὰ πιστεύω στὴν ἔλευση αὐτοῦ τοῦ νέου φωτός, μιὰ καὶ δὲν θέλω νὰ ἀμφισβητήσω τὴ λογικὴ τοῦ ἀνθρώπου.» ([41])

Οἱ ὀπισθοχωρήσεις καὶ οἱ κρίσεις πρὶν ἀπὸ τὸ 1914 ἔπεισαν

τὸν Ζουὼ ὅτι ἡ CGT χρειαζόταν περισσότερη ὀργάνωση —ἀκόμα κι ἂν ἔτσι αὐξανόταν ὁ συγκεντρωτισμός— ἂν ἤθελε νὰ εἶναι πιὸ ἀποτελεσματική. Ἡ πλήρης ἀποτυχία τῆς προσπάθειας γιὰ γενικὴ ἀπεργία τὸ 1912 ἀπογοήτευσε πολλοὺς συνδικαλιστές, ἀλλὰ ἦταν ἡ πείρα τοῦ Πρώτου Παγκόσμιου Πόλεμου ποὺ τοὺς ἀνάγκασε νὰ ξανασκεφτοῦν τὴν ὅλη θέση τους καὶ τὶς βασικὲς πεποιθήσεις τους κι' αὐτὸ τοὺς ἔκανε νὰ ἐγκαταλείψουν κάθε στοιχεῖο ἀναρχισμοῦ ποὺ περιεῖχε ὁ ἀναρχοσυνδικαλισμός. Στὴν περίοδο πρὶν ἀπὸ τὸ ξέσπασμα τοῦ πολέμου ἡ CGT συζητοῦσε τακτικὰ τὴ δράση ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ ἀναληφθεῖ γιὰ τὴν παρεμπόδισή του καὶ ψήφισε μὲ σημαντικὴ πλειοψηφία μιὰ ἀπόφαση ποὺ καλοῦσε σὲ γενικὴ ἀπεργία σὰ μέσο γιὰ τὸ σταμάτημά του. Φιλικὲς ἐπισκέψεις ἀνταλλάχθηκαν μὲ τοὺς Ἄγγλους καὶ τοὺς Γερμανοὺς συνδικαλιστές (μολονότι ὁ ἴδιος ὁ Ζουὼ εἶχε δυσαρεστηθεῖ ἀπὸ τὶς ἀστικὲς συνήθειες καὶ τὴν ἐμφάνιση τῶν Ἄγγλων καὶ Γερμανῶν συνδικαλιστῶν ἡγετῶν) μὲ σκοπὸ νὰ συγκαλύψουν τὶς διαφορὲς ποὺ ὑπῆρχαν ἀνάμεσα στὰ κινήματα τῶν τριῶν χωρῶν καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ἐνῶ οἱ Γάλλοι καλοῦσαν σὲ γενικὴ ἀπεργία ἐνάντια στὸν πόλεμο, οἱ Γερμανοὶ συνδικαλιστὲς ἐξακολουθοῦσαν νὰ ἐπαναλαμβάνουν μὲ τὴν ἴδια θερμότητα τὴν ἄποψη «Ἡ γενικὴ ἀπεργία εἶναι γενικὴ ἀνοησία.»

Τὸν Αὔγουστο τοῦ 1914 ἀποδείχθηκε ὅτι ἡ CGT δὲν ἦταν σὲ θέση νὰ κηρύξει γενικὴ ἀπεργία ἐνάντια στὸν πόλεμο, καὶ ὅτι σχεδὸν ὅλα τὰ ἡγετικὰ μέλη της δὲν εἶχαν τέτοια διάθεση. Γιὰ πολλοὺς συνδικαλιστὲς φαίνεται πὼς ὁ φόβος τῶν συνεπειῶν τοὺς ἔκανε νὰ ὑπακούσουν στὴ διαταγὴ ἐπιστράτευσης γιατὶ ἡ ἀνυπακοὴ σήμαινε πὼς θὰ γίνονταν λιποτάκτες, καὶ ἡ ποινὴ γιὰ λιποταξία σὲ περίοδο πολέμου ἦταν ὁ θάνατος. Ἀλλὰ γιὰ τοὺς περισσότερους κάποια αἴσθηση πατριωτισμοῦ καὶ ἕνας φόβος γιὰ τοὺς Γερμανοὺς ἀρκοῦσαν γιὰ νὰ τοὺς κάνουν νὰ πᾶνε στὸ μέτωπο, ἐθελοντικὰ ἢ ὄχι, ἀνάλογα μὲ τὴν ἰδιοσυγκρασία τοῦ καθενός. Καὶ τὸ μαχητικό, ἀντιμιλιταριστικὸ ἐπαναστατικὸ πνεῦμα ἄρχισε νὰ ἀναζωογονεῖται μόνο ὕστερα ἀπὸ δυὸ χρόνια. Στὴν πραγματικότητα τὰ συνδικάτα στὴ Γαλλία καθὼς καὶ σ' ἄλλες ἐμπόλεμες χῶρες ἐνίσχυσαν πολὺ τὴ θέση τους μὲ τὸν πόλεμο. Μιὰ καὶ οἱ κυβερνήσεις ἀναγκάστηκαν νὰ συνειδητοποιήσουν ὅτι ἦταν

ἀδύνατο νὰ διεξάγουν τὸν πόλεμο χωρὶς τὴ συνεργασία τῶν ὀργανωμένων ἐργατῶν, τὰ συνδικάτα ἄρχισαν νὰ αἰσθάνονται κάποια ἀλληλεγγύη μὲ τὸ κράτος. Σύμφωνα μὲ τὸν ἴδιο τὸν Ζουὼ τὸ 1918: «Πρέπει νὰ ἐγκαταλείψουμε τὴν πολιτικὴ τῆς σηκωμένης γροθιᾶς γιὰ νὰ ἀποδεχτοῦμε τὴν πολιτικὴ τῆς συμμετοχῆς στὶς ὑποθέσεις τοῦ ἔθνους... Θέλουμε νὰ βρισκόμαστε παντοῦ ὅπου συζητιοῦνται τὰ ἐργατικὰ συμφέροντα.» (42) Πράγμα ποὺ δὲν σημαίνει ὅτι μετὰ τὸ 1914 ἡ CGT ἐγκατέλειψε τελείως τὶς ἀναρχικὲς ἰδέες ποὺ τὴν ἐπηρέαζαν σ' ὅλη τὴ δεκαετία μετὰ τὸ 1899, ἀλλὰ στὴν πράξη ἐγκατέλειψε τελείως τὴν ἰδέα μιᾶς ἄμεσης ἐπανάστασης καὶ ἀποδέχτηκε, τόσο θεωρητικὰ ὅσο καὶ πρακτικά, τὴν ὕπαρξη τοῦ κράτους. Ἡ CGT παρέμεινε σαφῶς ἀντιπολιτικὴ ἀρνιόταν συνεχῶς νὰ συνεργαστεῖ μόνιμα μὲ ἕνα μονάχα πολιτικὸ κόμμα. Ὅταν ἔριξε τὸ σύνθημα τῆς ἐθνικοποίησης τῆς βιομηχανίας, ὁ Ζουὼ φρόντισε νὰ ξεκαθαρίσει πὼς αὐτὸ δὲν σήμαινε κρατικὸ ἔλεγχο, ἀλλὰ ἔλεγχο ἀπὸ τοὺς ἐργάτες. Γιὰ λίγα χρόνια μετὰ τὴ Ρωσικὴ Ἐπανάσταση ὁρισμένοι παλιοὶ ἀναρχικοὶ τῆς CGT εἶχαν στραφεῖ στὸν κομμουνισμό, πιστεύοντας ὅτι ἀντιπροσώπευε τὴν πιὸ ἄμεσα ἐπαναστατικὴ δύναμη τῆς χώρας· ἀλλὰ οἱ περισσότεροι ἀπὸ ἐκείνους ποὺ προσχώρησαν στοὺς κομμουνιστές, ὅπως ὁ Πιὲρ Μονάτ, δὲν μποροῦσαν νὰ ὑποστηρίξουν τὴν πειθαρχία ἢ νὰ ἐπιδοκιμάσουν τὸν συγκεντρωτισμὸ ποὺ εἶχε ἀποφασίσει νὰ ἐπιβάλει ἡ Τρίτη Διεθνής· καὶ μόνο στὴ δεκαετία τοῦ 1930, σὲ πολὺ διαφορετικὲς συνθῆκες καὶ μὲ μιὰ νέα γενιὰ συνδικαλιστῶν, ἔγινε ἰσχυρὴ δύναμη στὸν γαλλικὸ συνδικαλισμὸ ἡ ἐπιρροὴ τῶν κομμουνιστῶν.

Ἡ κριτικὴ ποὺ ἔκανε ὁ Ζουὼ γιὰ τὴ Ρωσικὴ Ἐπανάσταση βρισκόταν ἀρκετὰ κοντὰ στὴν κριτικὴ τῆς Ἔμμα Γκόλντμαν ἢ σ' αὐτὴν τοῦ Κροπότκιν. Εἶχε βασικὰ προσηλυτιστεῖ στὴν ἐξελικτικὴ ἄποψη τῆς κοινωνικῆς καὶ οἰκονομικῆς ἀλλαγῆς, γιατὶ εἶχε νιώσει φρίκη ἀπὸ τὸ οἰκονομικὸ χάος τῆς Ρωσίας, καὶ σὰν τὸν Κροπότκιν, ποὺ εἶχε διακηρύξει πρὶν πολλὰ χρόνια, «Ψωμί, χρειαζόμαστε ψωμὶ στὴν ἐπανάσταση!» ὁ Ζουὼ πίστευε πὼς ἡ πεῖνα ποὺ μάστιζε τὴ Ρωσία ἐξευτέλιζε τὴν ἐπανάσταση. «Εἴμαστε ἐναντίον τῆς Τρίτης Διεθνοῦς, γιατὶ εἶναι μιὰ πολιτικὴ ὀργάνωση ποὺ θέλει νὰ συγκεντρώσει στοὺς κόλπους της ὅλες τὶς πολιτικὲς

δυνάμεις καὶ θέλει νὰ συμπεριλάβει τὰ περισσότερα οἰκονομικὰ στοιχεῖα, χωρὶς ὅμως νὰ ἀποτελεῖ συγκεκριμένη οἰκονομικὴ ὀργάνωση.» (43) Ἡ ἱστορία τοῦ γαλλικοῦ συνδικαλισμοῦ μετὰ τὸ 1920 εἶναι ἡ ἱστορία τοῦ ἀγώνα του νὰ παραμείνει καθαρὰ οἰκονομικὴ ὀργάνωση, ἀντιμετωπίζοντας διαρκῶς τὸν αὐξανόμενο πειρασμὸ νὰ συνεργαστεῖ μὲ πολιτικὲς ὀργανώσεις, κομμουνιστικὲς ἢ ἀντικομμουνιστικές· καὶ ἀπ' αὐτὴ τὴν ἄποψη δὲν λησμονήθηκαν ποτὲ οἱ ἀναρχικὲς καταβολές του.

Οἱ ἀναρχικοὶ ἄφησαν βαθιὰ ἴχνη στὸν γαλλικὸ συνδικαλισμό, ἀλλὰ τὸν ἐπηρέασαν σοβαρὰ μόνο γιὰ δέκα ἢ δεκαπέντε χρόνια· μετὰ τὸ 1914 ἡ ἱστορία τῆς CGT εἶχε ἐλάχιστη σχέση μὲ τὴν ἱστορία τῶν ἀναρχικῶν. Κατὰ κάποιο τρόπο τὸ γαλλικὸ κράτος ἀποδείχτηκε πολὺ ἰσχυρό, μιὰ καὶ πάντοτε πρὶν ἀπὸ τὸ 1914 (ἀλλὰ συχνὰ καὶ μέχρι σήμερα) δὲν ἔδειξε μόνο ὅτι μποροῦσε νὰ ξεπεράσει τὶς ἀπόπειρες τῶν συνδικαλιστῶν νὰ τὸ καταλύσουν μὲ τὴν ἄμεση ἐργατικὴ δράση, ἀλλὰ καὶ ὅτι διέθετε σημαντικὴ δύναμη θετικῆς ἐπιρροῆς. Ἡ Γαλλία σὰν κράτος, παρόλη τὴ συνεχὴ ἀντιμιλιταριστικὴ προπαγάνδα, ἐξακολουθοῦσε νὰ ἔχει τὴ δύναμη νὰ διεγείρει τὸν πατριωτισμὸ καὶ νὰ ἐπιβάλει τὴν ὑπακοή, ἐνῶ οἱ πολιτικὲς μέθοδοι ἐπίτευξης κοινωνικῶν μεταρυθμίσεων ἀποδείχτηκαν τόσο ἀποτελεσματικὲς καὶ πλατιὲς ὅσο καὶ οἱ ἰδέες γιὰ ἄμεση βιομηχανικὴ δράση. Παρόλο ποὺ τὸ συνδικαλιστικὸ κίνημα δὲν ἔχασε ποτὲ τὸν ἐπαναστατικὸ χαρακτήρα του καὶ τὴν εἰρηνιστικὴ καὶ ἀντιμιλιταριστικὴ πλευρά του (ποὺ ὤθησε πολλὰ ἀπὸ τὰ μέλη του ἀρκετὰ παράδοξα, εἶναι ἀλήθεια, νὰ συμβιβαστοῦν μὲ τὸ ἐξουσιαστικὸ «Γαλλικὸ Κράτος» τοῦ Βισύ), στὴν πραγματικότητα ἦταν στρατευμένο μᾶλλον στὴ μεταρύθμιση παρὰ στὴν ἐπανάσταση, στὶς διαπραγματεύσεις μὲ τὸ κράτος παρὰ στὴν κατάργησή του. Οἱ ἀναρχοσυνδικαλιστικὲς ἰδέες κατὰ τὸ γαλλικὸ πρότυπο εἶχαν σημαντικὴ ἐπιρροὴ σὲ ἄλλα μέρη, ἀλλὰ δὲν ἐπέζησαν σὲ σχέση μὲ τὶς κυβερνήσεις ποὺ ἦταν ἕτοιμες νὰ ἐπιτρέψουν τὴ συνδικαλιστικὴ δράση καὶ νὰ ἀναλάβουν τὴν πραγματοποίηση κοινωνικῶν μεταρυθμίσεων· τὰ συνδικάτα δὲν ἦταν ἀρκετὰ ἰσχυρὰ γιὰ νὰ ἀντισταθοῦν στὶς ἐκκλήσεις ἀλληλεγγύης σὲ περίοδο πολέμου. Ἡ μόνη χώρα στὴν ὁποία ὁ ἀναρχοσυνδικαλισμὸς ἔμελλε νὰ παραμεί-

νει σοβαρή δύναμη ήταν ή Ἱσπανία —ὅπου ἡ συνδικαλιστική δράση ήταν ἐλάχιστα ἀνεκτή, ὅπου ἡ κυβέρνηση ἦταν ἀπαρχαιωμένη καὶ ἀντιδραστική, κι ὅπου δὲν ὑπῆρχε καμιὰ ἐμπειρία πολέμου γιὰ νὰ πειστοῦν μερικοὶ τουλάχιστον ἀπὸ τοὺς ἐργάτες ὅτι εἶχαν ὁρισμένα κοινὰ συμφέροντα μὲ τὰ ἀφεντικά.

Οἱ ἰδέες καὶ ἡ πρακτικὴ τοῦ ἀναρχοσυνδικαλισμοῦ πρωτοαναπτύχθηκαν στὴ Γαλλία στὴν Ἱσπανία, ὅπου ὑπῆρχε ἤδη ἰσχυρὸ ἀναρχικὸ κίνημα, ἦταν περισσότερο ἀποτελεσματικές. Ἀλλὰ σὲ ἄλλες περιοχές, στὴ Λατινικὴ Ἀμερική, λογουχάρη, ὅπου τὸ ἐργατικὸ κίνημα ἦταν ἀδύνατο καὶ ἡ πάλη τῶν τάξεων φοβερὰ σκληρή, οἱ μαχητικοὶ ἡγέτες μποροῦσαν νὰ κατευθύνουν τὶς ἐργατικὲς ὀργανώσεις σύμφωνα μὲ τὶς συνδικαλιστικὲς ἀπόψεις. Στὴν οὐσία, ὅμως, οἱ ἀναρχικὲς ἰδέες εἶχαν τὴ δυνατότητα νὰ ἀκμάζουν ὁπουδήποτε ὑπῆρχε μιὰ ἀληθινὴ ταξικὴ πάλη ἀνάμεσα στοὺς ἐργοδότες καὶ τοὺς ἐργάτες καὶ ὁπουδήποτε τὸ κράτος μεταβίβαζε σκόπιμα τὴν ἐξουσία του στοὺς ἐργοδότες ἢ ἔμενε ἔξω ἀπὸ τὴ μάχη. Ἔτσι λοιπὸν γιὰ δεκαπέντε περίπου χρόνια, ἕνα τμῆμα τοῦ συνδικαλιστικοῦ κινήματος στὶς ΗΠΑ ἀκολουθοῦσε ἀναρχικὴ τακτικὴ καὶ ἐμπνεόταν ἀπὸ βασικὰ ἀναρχικὲς πεποιθήσεις, ταυτόχρονα, ἂν καὶ βασικὰ ἀνεξάρτητα, μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῶν ἀναρχοσυνδικαλιστικῶν ἀπόψεων στὴ Γαλλία.

Οἱ πολυάριθμοι μετανάστες ἀπὸ τὴν Ἰταλία, τὴν Ἱσπανία καὶ τὴ Ρωσία ἢ ἐκεῖνοι οἱ Γερμανοὶ τῶν ΗΠΑ ποὺ εἶχαν ἀκούσει τὴ διδασκαλία τοῦ Γιόχαν Μόστ, εἶχαν κάνει πλατιὰ γνωστὲς στὶς ΗΠΑ τὶς ἀναρχικὲς ἰδέες, ἐνῶ ἡ ὑπόθεση τοῦ Χαίημάρκετ, ἡ ἀδιάκοπη προπαγάνδα τῆς Ἔμμα Γκόλντμαν, τοῦ Ἀλεξάντερ Μπέρκμαν καὶ τῶν ἄλλων, καὶ ὁ συναγερμὸς ποὺ προκλήθηκε ἀπὸ τὴ δολοφονία τοῦ Προέδρου ΜακΚίνλεϋ εἶχαν θεμελιώσει στὴν κοινὴ γνώμη τὴν ἀντίληψη τοῦ «ἀναρχικοῦ κινδύνου.» Ὁ Γιόχαν Μόστ καὶ πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ὀπαδούς του εἶχαν στραφεῖ, στὴ δεκαετία τοῦ 1890, ἐνάντια στὴν πρακτικὴ τῆς τρομοκρατίας καὶ εἶχαν ἀρχίσει νὰ διαβλέπουν δυνατότητες δράσης στὰ ἐργοστάσια καὶ στὰ ὀρυχεῖα, δράση ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ εἶναι πιὸ ἀποτελεσματική: κι αὐτὲς οἱ ἰδέες, μιὰ καὶ συνεπάγονταν τὴν ἀποδοχὴ μιᾶς μικροῦ βαθμοῦ ὀργάνωσης, εἶχαν κάνει τὸν Μόστ νὰ διαχωρίσει τὴ θέση του ἀπὸ πολλοὺς ἀναρχικοὺς συντρόφους του. Ὅταν ὁ-

μως μερικά άμερικανικά συνδικάτα άρχισαν νά άποδέχονται τήν άναρχική πρακτική, δέν ήταν ύπεύθυνοι οί θεωρητικοί. Ό άμερικάνικος άναρχοσυνδικαλισμός ήταν μάλλον μιά τυφλή ένστικτώδης άντίδραση τών άμόρφωτων έργατών ένάντια στίς άθλιες συνθήκες έργασίας, πού οί περισσότεροι ήταν μετανάστες, θεωρούσαν πολύ άπομακρυσμένους τούς πολιτικούς καί έβλεπαν τήν άμεση, συχνά βίαιη, δράση σάν φυσική μέθοδο γιά τήν πραγματοποίηση τών στόχων τους. Στά όρυχεία καί στίς ύλοτομικές περιοχές τής Δύσης ή στά ύφαντουργικά καί άλλα έργοστάσια τών άνατολικών ή μεσοδυτικών περιοχών πού βασίζονταν στή φτηνή έργασία τών μεταναστών, λίγοι μαχητικοί όργανωτές μπορούσαν, τουλάχιστον γιά σύντομο διάστημα, νά οίκοδομήσουν μιά άποτελεσματική έργατική δύναμη κρούσης.

Ή ίστορία τού συνδικαλισμού στήν Άμερική είναι σέ μεγάλο βαθμό ή ίστορία τών συγκρούσεων άνάμεσα στά συνδικάτα καθώς καί τής πάλης άνάμεσα στό κεφάλαιο καί τήν έργασία. Στή δεκαετία τού 1890 ύπήρχε ένα ίσχυρό συνδικαλιστικό κίνημα, βασισμένο σέ μιά συντεχνιακή όργάνωση καί όργανωμένο γύρω άπό τήν Άμερικανική Όμοσπονδία Έργασίας (AFL). Άλλά γιά τήν τεράστια μάζα τών άνειδίκευτων, όργανωμένων έργατών, ή AFL φαινόταν νά είναι μιά όργάνωση γιά τή διατήρηση τής θέσης μιάς μειονότητας είδικευμένων έργατών, μέ μιά σειρά συμφωνιών μέ τούς έργοδότες, σέ βάρος τών λιγότερο είδικευμένων έργατών ή τών καινούργιων μεταναστών. Στή δεκαετία τού 1890, μαζί μέ τίς προσπάθειες γιά δημιουργία σοσιαλιστικού πολιτικού κόμματος, οί διάφοροι έργατικοί ήγέτες άρχισαν νά διαβλέπουν τή δυνητική πολιτική δύναμη τών άνοργάνωτων έργατών. Σύμφωνα μ' έναν άπ' αύτούς τούς ήγέτες, τόν Ντανιέλ ντέ Λεόν: «Ή όργάνωση τού μέλλοντος πρέπει νά οίκοδομηθεί άπό τούς άνθρώπους πού είναι τώρα άνοργάνωτοι —δηλαδή, άπό τήν συντριπτική πλειοψηφία τής έργατικής τάξης όλου τού έθνους.» ([44]) Ή έπιθυμία νά όργανωθούν οί άνοργάνωτοι καί νά συγκεντρωθούν όλοι όσοι έργάζονταν σέ μιά βιομηχανία σέ «ένα μεγάλο συνδικάτο» καθώς καί νά συνενωθούν όλα τά συνδικάτα σέ μιά πραγματικά ίσχυρή δύναμη όδήγησε στήν ίδρυση τό 1905 τών «Βιομηχανικών Έργατών τού Κόσμου» (IWW). Ή βασική ύποστήριξη γι' αύτή

τὴν ὀργάνωση προερχόταν ἀπὸ τὴ Δυτικὴ Ὁμοσπονδία Ἐργατῶν Ὀρυχείων, ποὺ ὁ ἀρχηγός της, ὁ «Μπὶγκ Μπίλλ» Χαίηγουντ, ἦταν ἕνας ἀπὸ τοὺς σημαντικότερους ὑποστηριχτὲς τῆς ἀντίληψης γιὰ ἄμεση βιομηχανικὴ δράση. Οἱ ἀναρχικοὶ δὲν ἦταν ἀριθμητικὰ ἰσχυροὶ στὸ ἱδρυτικὸ συνέδριο τῆς IWW, παρόλο ποὺ ἡ συνέπεια καὶ ἡ εἰλικρίνειά τους τοὺς ἐξασφάλισε σημαντικὴ ἐπιρροή. Ἀμέσως ὅμως ἄρχισε μιὰ διασπαστικὴ γιὰ τὴν ὀργάνωση συζήτηση ποὺ ἀφοροῦσε τὰ βασικὰ προβλήματα γιὰ τὰ ὁποῖα ἐνδιαφέρονταν ἰδιαίτερα οἱ ἀναρχικοί: μέχρι ποιό βαθμὸ πρέπει νὰ ἀναμιγνύεται στὴν πολιτικὴ ἕνα ἐργατικὸ κίνημα; Μέχρι ποιό βαθμὸ πρέπει νὰ συνεργάζεται μ' ἕνα πολιτικὸ κόμμα; Ἡ ἐπανάσταση θὰ πρέπει νὰ γίνει μὲ τὴν ἄμεση δράση τῶν ἐργατῶν, ποὺ θὰ καταλάβουν ἁπλῶς τὰ μέσα παραγωγῆς, ἢ θὰ πρέπει νὰ ἔχει σὰν στόχο τὴν κατάκτηση τοῦ κράτους μὲ πολιτικὰ μέσα;

Ὁ διανοούμενος μαρξιστὴς ντὲ Λεὸν πίστευε πὼς τὸ συνδικαλιστικὸ κίνημα ὀφείλει νὰ εἶναι τὸ βιομηχανικὸ τμῆμα ἑνὸς πολιτικοῦ κινήματος, καί, βασικὰ μὲ δική του ἐπιρροή, ἡ εἰσαγωγὴ στὸ καταστατικὸ τῆς IWW περιεῖχε μιὰ συγκεκριμένη, ἂν καὶ ἀντιφατική, ἀναφορὰ στὴν πολιτικὴ δράση: «Ἀνάμεσα σ' αὐτὲς τὶς δύο τάξεις (τοὺς ἐργάτες καὶ τοὺς ἐργοδότες) πρέπει νὰ διεξαχθεῖ ἕνας ἀγώνας μέχρι ποὺ ὅλοι οἱ ἐργάτες νὰ συγκεντρωθοῦν τόσο στὸν πολιτικὸ ὅσο καὶ στὸν ἐργατικὸ τομέα, καὶ νὰ καρπωθοῦν αὐτὰ ποὺ παράγουν μὲ τὴν ἐργασία τους μέσω μιᾶς οἰκονομικῆς ὀργάνωσης τῆς ἐργατικῆς τάξης χωρὶς συνεργασία μὲ κανένα πολιτικὸ κόμμα.» (45) Τοῦτο ἦταν μεγάλο βῆμα πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς ἀποδοχῆς τῆς πολιτικῆς δράσης γιὰ νὰ τὸ ἀνεχτοῦν πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ἀντιπροσώπους —κι ἕνας ἀπ' αὐτοὺς δήλωσε: «Ἡ ἐκλογικὴ κάλπη εἶναι ἁπλῶς μιὰ καπιταλιστικὴ παραχώρηση. Μὲ τὸ νὰ ρίχνουμε κομματάκια χαρτὶ μέσα στὴν τρύπα ἑνὸς κουτιοῦ δὲν καταφέραμε μέχρι τώρα τὴν χειραφέτηση τῆς ἐργατικῆς τάξης καὶ κατὰ τὴ γνώμη μου δὲν θὰ τὸ καταφέρουμε ποτέ.» (46) Στὴν πραγματικότητα ἡ ἔλλειψη σαφήνειας ποὺ ἐπικρατοῦσε στὶς συζητήσεις ποὺ ἔγιναν κατὰ τὴν ἵδρυση τῆς IWW θὰ κατέληγαν ἀργότερα σὲ νέα προβλήματα καὶ διασπάσεις. Μέσα σ' ἕνα χρόνο ὁ Γιουτζὴν Ντέμπς, ἕνας ἀπὸ τοὺς πιὸ γνωστοὺς ἡγέτες στὴν ἱστορία τοῦ ἀμερικάνικου ἐργατικοῦ κινή-

ματος, παραιτήθηκε ἀπὸ τὴν IWW, γιατὶ πίστευε πὼς ἔδινε ἐλάχιστη ἔμφαση στὴν πολιτικὴ δράση, καὶ τὸ 1908 ὁ Ντανιὲλ ντὲ Λεόν, παρόλο ποὺ ἀρχικὰ εἶχε ὑποστηρίξει ὅτι «ἡ πολιτικὴ ἔκφραση τῆς ἐργατιᾶς πηγάζει μόνο ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴ ὀργάνωση», [47] διέκοψε τὶς σχέσεις του μὲ τὸν Χαίηγουντ καὶ τοὺς ἄλλους ἡγέτες τῆς IWW στὸ Σικάγο, γιατὶ ἦταν στρατευμένος στὶς ἰδέες τῆς πολιτικῆς δράσης μέσω τοῦ Σοσιαλιστικοῦ Ἐργατικοῦ Κόμματος, τοῦ ὁποίου ἦταν ἕνα ἀπὸ τὰ ἡγετικὰ μέλη.

Ἀπὸ τὸ 1908 μέχρι τὸ 1915 ἐπικρατοῦσε κατάσταση σύγχυσης: ὑπῆρχαν δύο ὁμάδες ποὺ αὐτοαποκαλοῦνταν IWW —μία ὁμάδα μὲ βάση τὸ Σικάγο, γύρω ἀπὸ τὸν Χαίηγουντ καὶ τὸν Βίνσεντ Σαὶν Τζών, ποὺ πίστευαν στὴν ἄμεση δράση καὶ ἀποκτοῦσαν ὁλοένα καὶ περισσότερο ἀναρχικὲς διαθέσεις, καὶ ἡ ὁμάδα τοῦ ντὲ Λεὸν μὲ βάση τὸ Ντητρόϊτ, ποὺ τελικὰ πῆρε τὸ ὄνομα Διεθνὴς Βιομηχανικὴ Ἕνωση Ἐργατῶν. Τὸ ἀναρχικὸ στοιχεῖο τῆς IWW εἶχε κάνει ἤδη αἰσθητὴ τὴν παρουσία του τὸ 1906, ὅταν κατάφερε νὰ περάσει μιὰ ἀπόφαση γιὰ τὴν κατάργηση τῆς θέσης τοῦ προέδρου τῆς IWW: «Ἐφόσον πλησιάζει ἡ μέρα ποὺ πρέπει νὰ καταργήσουμε ὁτιδήποτε ἀναφέρεται στὴν ἐξουσία καὶ τὴν ἀντιδραστικὴ πολιτική, ἡ θέση τοῦ προέδρου μιᾶς ταξικὰ συνειδητῆς ὀργάνωσης δέν εἶναι ἀπαραίτητη. Τὰ μέλη τῆς βάσης πρέπει νὰ χειρίζονται ἄμεσα τὶς ὑποθέσεις τῆς ὀργάνωσης μὲ μιὰ ἐκτελεστικὴ ἐπιτροπὴ βασισμένη σὲ μιὰ κεντρικὴ ἐπιτροπή.» [48] Γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ αὐτῆς τῆς ἀπόφασης κάλεσαν τὴν ἀστυνομία νὰ βοηθήσει τὴν ὀργάνωση νὰ πάρει στὴν κατοχή της τὰ γραφεῖα καὶ τὰ ἀρχεῖα της, ὅταν ὁ πρόεδρος ἀρνήθηκε νὰ ἐγκαταλείψει τὴ θέση του.

Σ' αὐτὴ τὴν περίοδο τῶν σκληρῶν προσωπικῶν ἀντεγκλήσεων καὶ τῶν φραξιονιστικῶν διαμαχῶν παράλληλα μὲ τὶς γνήσιες ἰδεολογικὲς διαφορές, ἡ IWW δὲν κατάφερε καὶ πολλὰ πράγματα. Παρόλο ποὺ ἰσχυρίστηκε πὼς εἶχε 60.000 μέλη τὸ 1906, μόνο 14.000 μέλη πλήρωναν τὴ συνδρομή τους· ἡ ὀργάνωση εἶχε ἐξασθενήσει πολὺ ἀπὸ τὶς διάφορες ἀποχωρήσεις, ἰδιαίτερα ἀπὸ τὴν ἀποχώρηση τῆς Δυτικῆς Ὁμοσπονδίας Ἐργατῶν Ὀρυχείων ποὺ ἐγκατέλειψε τὸν Χαίηγουντ τὸ 1907. Παρόλα αὐτὰ οἱ μαχητικοὶ συνδικαλιστὲς ἄρχισαν νὰ παρουσιάζουν κάποια ἐπιτυ-

χία, ἐπειδὴ ἡ βιαιότητα καὶ ἡ ἀμεσότητα τῶν μεθόδων τους καὶ ἡ ἁπλότητα τῶν ἰδεῶν τους ἔβρισκε ἀπήχηση στοὺς καταπονημένους ἀπὸ τὴ δουλειά, κακοπληρωμένους καὶ ἀμόρφωτους ἐργάτες τῶν ὀρυχείων, ξυλοκόπους καὶ ἐργάτες τῆς γῆς. Τὸ 1910 ἕνας παρατηρητὴς ἔγραφε γιὰ τοὺς ἐργάτες γῆς τοῦ Νὸρθ Γιάμχιλλ, στὸ Ὄρεγκον, ὅτι «προπαγάνδιζαν μαζικὰ τὶς ἀρχὲς τοῦ ἐπαναστατικοῦ συνδικαλισμοῦ.» (49) Ἡ IWW καθοδήγησε μὲ ἐπιτυχία τὶς ἀπεργίες ποὺ ἔγιναν στὴν Πενσυλβάνια τὸ 1909· καὶ τὸ 1912 εἶχε τεράστια ἐπιτυχία μὲ μιὰ ἀπεργία στὸ Λώρενς τῆς Μασσαχουσέτης, ὅπου γιὰ τρεῖς μῆνες οἱ ἀγωνιστὲς τῆς IWW, παρόλο ποὺ λέγεται πὼς ἀριθμοῦσαν μόνο 300 ἄτομα, διατηροῦσαν σὲ ἀπεργία 23.000 ἐργάτες. Στὸ μεταξὺ ὁ Χαίηγουντ εἶχε πάει στὴν Εὐρώπη, ὅπου συνάντησε τὸν Πουζὲ καὶ ἄλλους ἡγέτες τοῦ γαλλικοῦ συνδικαλισμοῦ, ἔτσι ποὺ οἱ μέθοδοι τῆς ἄμεσης δράσης καὶ τοῦ σαμποτάζ ποὺ ἐφαρμόστηκαν στὸ Λώρενς χαρακτηρίστηκαν ἀμέσως σὰν μὴ-ἀμερικανικὲς ἀπὸ πολλοὺς ἐχθροὺς τῆς IWW.

Ἂν καὶ ἀπαρνήθηκε τὴν πολιτικὴ καὶ ἀποδέχτηκε τὴν ἄμεση δράση, ἡ IWW δὲν κατάφερε νὰ γίνει ἀληθινὰ ἀναρχικὴ ὀργάνωση. Τὸ 1912 ἔγιναν ἀποτυχημένες προσπάθειες νὰ ἐφαρμοστεῖ ἡ ἀποκέντρωση στὴν ὀργάνωση, καὶ ὁ Ἀλεξάντερ Μπέρκμαν ἔγραφε μὲ λύπη: «Τὸ θέμα τῆς τοπικῆς αὐτονομίας, ποὺ εἶναι αὐτὸ καθαυτὸ ἀξιωματικὴ ἀναγκαιότητα ἑνὸς ἀληθινὰ ἐπαναστατικοῦ κινήματος, ἔχει τόσο πολὺ συσκοτιστεῖ στὶς συζητήσεις τοῦ συνεδρίου, ὥστε ἀγνοήθηκε τελικὰ τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν εἶναι νοητὴ ἡ ὕπαρξη καμιᾶς ὀργάνωσης ἀπὸ ἀνεξάρτητους καὶ αὐτάρκεις ἐργάτες χωρὶς ἀπόλυτη τοπικὴ αὐτονομία.» (50) Ὁ Μπέρκμαν καὶ ἡ Ἔμμα Γκόλντμαν βρῆκαν πολλὰ στοιχεῖα γιὰ νὰ συμπαθήσουν τὴ μαχητικὴ IWW: ἦταν οἱ πρῶτοι ποὺ συνεργάστηκαν μαζί της, μιὰ καὶ ὑπεράσπιζε τὴν ἐλευθερία τοῦ λόγου καὶ τῆς κινητοποίησης, καὶ οἱ πρῶτοι ποὺ συμπαραστάθηκαν ὅταν δικάστηκαν καὶ φυλακίστηκαν οἱ ἡγέτες της, ἀλλὰ δὲν συνδέθηκαν ποτὲ πολὺ στενά, μιὰ καὶ οἱ διαμάχες τοῦ ἀμερικάνικου συνδικαλιστικοῦ κινήματος ἀπεῖχαν πολὺ ἀπὸ τὰ ἀναρχικὰ ὄνειρα γιὰ τὸ πῶς θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι ἡ ἐργατικὴ τάξη. Ὁ Μπέρκμαν ὅμως καὶ ἡ Ἔμμα Γκόλντμαν ἔπεσαν θύματα τῶν ἴδιων συνθηκῶν ὅπως καὶ οἱ

ἡγέτες τῆς IWW ὅταν, μετὰ τὴν εἴσοδο τῆς Ἀμερικῆς στὸν πόλεμο τὸ 1917, δέχτηκαν πλήγματα ὅλες οἱ «ἀνατρεπτικὲς» ὀργανώσεις. Μαζὶ μὲ τοὺς ἡγέτες τῆς IWW ἀγωνίστηκαν ἐνάντια στὴν κατάταξη στὸ στρατό· ἀγωνίστηκαν ἐνάντια στὶς καταδίκες ποὺ ἐπιβλήθηκαν στὸν Μούνεϋ καὶ τὸν Μπίλλινγκς στὸ Σὰν Φραντσίσκο τὸ 1917. Ἡ ἴδια καταστολὴ ποὺ ἔβαλε τέλος στὴν σταδιοδρομία τους σὰν ἀγκιτάτορες στὶς ΗΠΑ, ἔβαλε τέλος στὴν οὐσία καὶ στὴ δράση τῆς IWW, κι ἔστειλε τὸν Μπίγκ Μπὶλλ Χαίηγουντ στὴν ἴδια ἀπογοητευτικὴ ἐξορία στὴ Ρωσία, ὅπου πέθανε τὸ 1925. Μὲ τὸ τέλος τοῦ πολέμου ὁ ἀναρχοσυνδικαλισμὸς εἶχε κυριολεκτικὰ ἐξαφανιστεῖ ἀπὸ τὶς ΗΠΑ καὶ παρόλο ποὺ ὁ ἀντιπολιτικὸς βιομηχανικὸς συνδικαλισμὸς ἔμελλε νὰ συνεχίσει νὰ ὑπάρχει καὶ μιὰ δόση βίας ἐξακολούθησε νὰ κυριαρχεῖ στὶς βιομηχανικὲς διαμάχες τῆς δεκαετίας τοῦ 1930, ὁ χαρακτήρας του δὲν ἦταν πραγματικὰ ἀναρχικός.

Ἡ πείρα τῆς IWW ἄφησε πίσω της ἕνα θρύλο ἀγωνιστικότητας· γιὰ λίγο διάστημα ἐπηρέασε ὁρισμένα ξένα συνδικάτα —ἰδιαίτερα στὸ Μεξικό, ὅπου οἱ Μεξικανοὶ ἐργάτες, ποὺ εἶχαν ζήσει τὶς μεθόδους τῆς IWW στὶς ΗΠΑ, γύριζαν γιὰ νὰ συνδεθοῦν μὲ τοὺς ἀναρχικούς, ποὺ στὰ χρόνια τῆς μεξικάνικης ἐπανάστασης ἀντλοῦσαν διδάγματα ἀναρχοσυνδικαλιστικῆς πρακτικῆς ἀπὸ τὴν Ἱσπανία.(51) Ἀλλὰ ἡ αὐξανόμενη εὐημερία τῶν ΗΠΑ, τὸ τέλος τῆς μετανάστευσης καὶ ἡ συγχώνευση τῶν ξένων στοιχείων, καθὼς καὶ ὁ βαθμιαῖος μετριασμὸς τῆς σκληρότητας τῆς ἀνεξέλεγκτης καπιταλιστικῆς ἐπέκτασης, ὅλα αὐτὰ καταράκωσαν τὴ βάση τοῦ ἀμερικάνικου ἀναρχοσυνδικαλισμοῦ. Στὴ δεκαετία τοῦ 1920 καὶ τοῦ 1930 ὁ ἀναρχισμὸς σὰν θεωρία διατηρήθηκε ζωντανὸς στὶς ΗΠΑ ἀνάμεσα στοὺς Ἰταλοὺς καὶ Ἱσπανοὺς μετανάστες· καὶ πράγματι ἔμελλε νὰ γνωρίσει καινούργια δημοσιότητα μὲ τὴ δίκη τοῦ Σάκκο καὶ τοῦ Βαντζέτι καὶ τὴν ἐξάχρονη νομικὴ μάχη ποὺ ἐπακολούθησε ἀπὸ τὴν καταδίκη τους τὸ 1921 μέχρι τὴν ἐκτέλεσή τους τὸ 1927. Ὁ Σάκκο καὶ ὁ Βαντζέτι εἶχαν καταδικαστεῖ γιὰ τὴ διάπραξη φόνου στὴ διάρκεια μιᾶς ἔνοπλης ληστείας κοντὰ στὴ Βοστώνη· παρόλο ποὺ τὰ σχετικὰ

στοιχεῖα αὐτῆς τῆς ὑπόθεσης ἐξακολουθοῦν νὰ ἀμφισβητοῦνται*, ἡ γνώση πὼς ἦταν δηλωμένοι ἀναρχικοὶ ἀναμφίβολα δημιούργησε προκαταλήψεις ἐνάντιά τους στὴ σκέψη τῶν πολιτῶν τῆς Μασσαχουσέτης, ἐνῶ τὸ ἴδιο γεγονὸς μὲ τὴ σειρά του κινητοποίησε πάρα πολλοὺς φιλελεύθερους καὶ ἄνδρες καὶ γυναῖκες τῆς ἀριστερᾶς ἀπ' ὅλες τὶς παρατάξεις. Κι ὅμως φαίνεται πὼς ἡ πρωτοβουλία γιὰ τὴν ἐκστρατεία συμπαράστασής τους ξέφυγε ἀπὸ τὰ χέρια τῶν ἀναρχικῶν συντρόφων τους· οἱ κομμουνιστὲς ἦταν ἐκεῖνοι ποὺ δραστηριοποιήθηκαν ὁλοένα καὶ περισσότερο σὲ συμπαράστασή τους —παρόλο ποὺ κατὰ καιροὺς ἔμεναν ἔκπληκτοι ἀπὸ ὁρισμένα ἀντισοβιετικὰ σχόλια ποὺ ἔκανε ὁ Βαντζέτι στὴ φυλακή— ἐνῶ οἱ ἀναρχικοὶ ποὺ εἶχαν ἀποτελέσει ἀρχικὰ τὴν ἐπιτροπὴ συμπαράστασης ἔγιναν ἀντίστοιχα ἀνήσυχοι καὶ καχύποπτοι. Ἦταν ἴσως ἡ τελευταία φορὰ ποὺ οἱ ξεπερασμένοι πιὰ βομβισμοὶ τῶν ἀναρχικῶν —μιὰ βόμβα στὸ σπίτι τοῦ δικαστῆ καὶ μιὰ στὸ σπίτι ἑνὸς ἐνόρκου— ἐξακολουθοῦσαν νὰ δίνουν τὴν ἐντύπωση ὅτι ὁ ἀναρχισμὸς ἀποτελοῦσε ἰσχυρὴ δύναμη στὶς ΗΠΑ. Στὰ μέσα τοῦ 20οῦ αἰώνα, ὁ ἀναρχισμὸς στὶς ΗΠΑ ὑποχώρησε καὶ κατέληξε νὰ εἶναι ἕνα ὄνειρο, ποὺ τὸ συζητοῦν οἱ διανοούμενοι, ἢ ἕνα σύμβολο ἐξέγερσης ἐνάντια στὴν κοινωνία τῆς ἀφθονίας, ποὺ ἐξακολουθεῖ νὰ ἐπηρεάζει ἰδεαλιστὲς σπουδαστές, ἀλλὰ ποὺ ἔχει πάψει πιὰ νὰ ἀποτελεῖ ἀποτελεσματικὴ κοινωνικὴ δύναμη.

Πρὶν ἀπὸ τὸ 1914 οἱ ἰδέες καὶ ἡ πρακτικὴ τοῦ ἀναρχοσυνδικαλισμοῦ εἶχαν πλατιὰ διάδοση. Ἡ Μπήατρις Γουέμπ ἔγραφε τὸ 1912: «Ὁ συνδικαλισμὸς πῆρε τὴ θέση τοῦ ξεπερασμένου πιὰ μαρξισμοῦ. Ὁ ὀργισμένος νεολαῖος, μὲ ταλαιπωρημένο πρόσωπο, συνοφρυωμένος καὶ ξερακιανὸς εἶναι στὴν ἐποχή μας συνδικαλιστής· ὁ ἑτοιμόλογος νεαρὸς ἐργάτης ποὺ ἡ γλώσσα του κόβει καὶ ράβει, παπαγαλίζει σήμερα τὰ συνθήματα τοῦ γαλλικοῦ συνδικαλισμοῦ καὶ ὄχι τῆς γερμανικῆς σοσιαλδημοκρατίας.» (52) Παρόλο ποὺ αὐτὲς οἱ ἰδέες δὲν ἐπέζησαν οὔτε στὶς ἀναπτυγμένες κα-

* Σύμφωνα μὲ τὴν πιὸ πρόσφατη ἔρευνα τῶν σχετικῶν στοιχείων ἀπὸ τὸν Φράνσις Ράσσελ, στὸ ἐνδιαφέρον βιβλίο του «Τραγωδία στὸ Ντένταμ» (Νέα Ὑόρκη 1962, Λονδίνο 1963), γίνεται ἡ ὑπόθεση ὅτι ὁ Σάκκο ἴσως νὰ ἦταν ἔνοχος (παρόλο ποὺ ἔκανε τὴ ληστεία μᾶλλον γιὰ ἀναρχικοὺς σκοπούς), ἐνῶ ὁ Βαντζέτι εἶναι σχεδὸν σίγουρο ὅτι ἦταν ἀθῶος.

πιταλιστικὲς χῶρες οὔτε στὴ συγκεντρωτικὴ Ρωσία, ἐξακολούθησαν νὰ εἶναι ἰσχυρὲς σὲ χῶρες ὅπου ἡ ταξικὴ πάλη ἦταν βίαιη καὶ τὸ κράτος ἀνίσχυρο ἢ ἀπρόθυμο νὰ ἐπέμβει —στὴν Ἀργεντινή, ὅπου ἡ προπαγάνδα τοῦ Μαλατέστα δὲν εἶχε λησμονηθεῖ ἀπὸ τοὺς Ἰταλοὺς μετανάστες στὴν Οὐρουγουάη καὶ τὴ Βολιβία στὸ Μεξικὸ καὶ τὸ Περοῦ, ὅπου οἱ Ἱσπανοὶ καὶ διάφοροι ἄλλοι ἀγωνιστὲς ποὺ εἶχαν ζήσει στὶς ΗΠΑ τὴ δράση τῆς IWW, διατήρησαν τὴν παράδοση τῆς ἄμεσης ἐργατικῆς δράσης σὲ ἐπαναστατικὴ κατάσταση. (53) Οἱ ἀναρχοσυνδικαλιστικὲς ἰδέες ὅμως ποὺ ξεκίνησαν ἀπὸ τὴ Γαλλία στὸ τέλος τοῦ 19ου αἰώνα ἀναπτύχθηκαν μὲ ἐπιτυχία μόνο σὲ μία χώρα, ἔτσι ποὺ γιὰ σύντομο διάστημα, τὸ καλοκαίρι τοῦ 1936, ἡ ἀναρχικὴ ἐπανάσταση ἔδειχνε πὼς λίγο ἀπόμενε ἀκόμη γιὰ νὰ πραγματωθεῖ. Ἡ χώρα αὐτὴ εἶναι ἡ Ἱσπανία· ἐκεῖ μποροῦμε νὰ δοῦμε νὰ δρᾶ ἀποτελεσματικὰ ἕνα σοβαρὸ ἀναρχικὸ κίνημα καὶ ἡ ἥττα αὐτοῦ τοῦ κινήματος τὸ 1937 ἐπισφράγισε τὸ τέλος τοῦ ἀναρχισμοῦ σὰν σοβαρῆς πολιτικῆς δύναμης, ἂν καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ ἐπιζεῖ σὰν κίνημα διανοουμένων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ IX

Οἱ ἀναρχικοὶ σὲ δράση: Ἱσπανία

«Εἰρήνη μὲ τοὺς ἀνθρώπους, πόλεμος ἐνάντια στοὺς θεσμούς.»

Ἱσπανικὸ ἀναρχικὸ σύνθημα

«Δὲν ἦταν μόνο πρόβλημα ψωμιοῦ ἀλλὰ καὶ μίσους.»

Σαλβαντὸρ Κορντὸν

«Ὁ Ἱσπανὸς ζεῖ πολὺ μὲ ἐπιβεβαιώσεις καὶ μὲ κατηγορηματικὲς ἀρνήσεις.»

Χοσὲ Πεϊράτς

1

Γιὰ ἑβδομήντα περίπου χρόνια ὁ ἀναρχισμὸς δὲν ἀποτελοῦσε ἐπαναστατικὴ δύναμη στὴν Ἱσπανία· καὶ ὅμως σ' αὐτὴ τὴ χώρα τὸ κίνημα κατόρθωσε νὰ ἀποκτήσει μεγαλύτερη ἐπιρροὴ ἀπ' ὁπουδήποτε ἀλλοῦ στὸν κόσμο. Στὴν Ἱσπανία ἐμφανίστηκαν ὁλοκάθαρα οἱ ἐντάσεις καὶ οἱ ἀντιφάσεις, ἡ ἀγριότητα καὶ ἡ εὐγένεια, τὸ ἀποκαλυπτικὸ ὅραμα καὶ ἡ ὀρθολογικὴ πίστη τῶν ἀναρχικῶν.

Ὑπάρχει μιὰ πολὺ ἁπλὴ ἐξήγηση τοῦ γεγονότος ὅτι ὁ ἀναρχισμὸς ἐξελίχθηκε σὲ μαζικὸ κίνημα στὴν Ἱσπανία, μαζικὸ κίνημα τεραστίων διαστάσεων μάλιστα. Ἡ χώρα ἦταν καθυστερημένη· ἡ κυβέρνηση ἐντελῶς ἀνίσχυρη· ὑπῆρχε ἕνα τεράστιο χάσμα ἀνάμεσα στοὺς φτωχοὺς καὶ τοὺς πλούσιους· πάνω ἀπ' ὅλα ὁ πληθυσμὸς ἦταν ἀγροτικὸς καὶ ζοῦσε, σὲ πολλὲς περιοχές, ἀπελπιστικὰ κοντὰ στὰ ὅρια τῆς λιμοκτονίας καὶ παρακινιόταν ἀπὸ τὸ ἔντονο μίσος του ἐνάντια στοὺς γαιοκτήμονες καὶ τοὺς παπάδες — ὅλα αὐτὰ ἦταν χαρακτηριστικὰ ποὺ μποροῦσαν νὰ βρεθοῦν καὶ ἀλλοῦ στὴν Εὐρώπη (στὴ Σικελία, λογουχάρη). Ἐνδέχεται, ὅπως πιστεύουν μερικοί, ἡ ἰδιοσυγκρασία τῶν Ἱσπανῶν νὰ ἀνταποκρινόταν στὸν ἐξτρεμισμὸ τῶν ἀναρχικῶν θεωριῶν· καὶ ἐπειδὴ ὁ πληθυσμὸς ἦταν συνηθισμένος σὲ αἰῶνες θρησκευτικοῦ φανατισμοῦ, προφανῶς ἀνταποκρίθηκε πρόθυμα σ' ἕναν ἄλλου εἴδους φανατισμό. Ἴσως, πάλι, ὁ ἀτομικισμός, ἡ ἀνεξάρτητη περηφάνεια

καὶ ὁ αὐτοσεβασμός, ποὺ ἦταν κοινὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ Ἱσπανοῦ, νὰ τὸν ἔκαναν νὰ ἀποδεχτεῖ πρόθυμα μιὰ θεωρία πού, μὲ πιὸ ἀκραία μορφὴ ἀκόμα κι ἀπὸ τὴν προτεστάντικη θρησκεία, ἐναποθέτει στὸ κάθε ἄτομο τὴν εὐθύνη γιὰ τὶς πράξεις του. Οἱ μαρξιστὲς ἱστορικοὶ προσπάθησαν νὰ ἀποδώσουν τὴν ἐπιτυχία τοῦ ἀναρχισμοῦ καὶ ὄχι τοῦ μαρξισμοῦ στὴν Ἱσπανία σὲ μιὰ ἀνάλυση τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖο καταστράφηκαν τὰ δεσμὰ τῆς φεουδαλικῆς τάξης πραγμάτων τὸν 19ο αἰώνα, χωρὶς ν' ἀντικατασταθοῦν ἀπὸ τὶς σχέσεις ποὺ πηγάγουν ἀπὸ τὴ σύγχρονη βιομηχανικὴ καὶ οἰκονομικὴ ὀργάνωση· ἔτσι λοιπὸν ἡ Ἱσπανία δὲν ἦταν κατὰ κάποιο τρόπο συγχρονισμένη μὲ τὸ πρότυπο ἱστορικῆς ἀνάπτυξης σὲ ἄλλες περιοχές. (1) Ἄλλοι, πάλι, πιστεύουν ὅτι τὸ ἱσπανικὸ ἀναρχικὸ κίνημα ἀποδείχνει τὴν ἀλήθεια τοῦ ἰσχυρισμοῦ τοῦ Μπακούνιν ὅτι μόνο ἐκεῖνοι ποὺ δὲν ἔχουν νὰ χάσουν τίποτα —τὸ λοῦμπεν προλεταριάτο ἢ οἱ ἀκτήμονες ἐργάτες— μποροῦν νὰ γίνουν ἀληθινοὶ ἐπαναστάτες.

Ἴσως ὅλες αὐτὲς οἱ αἰτίες νὰ βοήθησαν τὸν Φανέλλι νὰ διαδώσει τὴ διδασκαλία τοῦ Μπακούνιν στὴν Ἱσπανία καὶ νὰ ἔχει τόσο μακροπρόθεσμα ἀποτελέσματα. Ὁπωσδήποτε, ἡ στιγμὴ τῆς ἄφιξης τοῦ Φανέλλι ἦταν ἀρκετὰ εὐνοϊκὴ γιὰ τὴ διάδοση ὁποιασδήποτε ἐπαναστατικῆς θεωρίας. Τὸ 1868 ἡ αὐξανόμενη δυσαρέσκεια τοῦ ἱσπανικοῦ λαοῦ ἐνάντια στὸ καθεστὼς τῆς βασίλισσας Ἰσαβέλλας ἔφτασε στὸ ἀποκορύφωμά της, καὶ ἡ βασίλισσα ἀναγκάστηκε νὰ παραιτηθεῖ. Ἡ ἀναζήτηση διαδόχου —ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ὅτι προκάλεσε τὴν ὑποψηφιότητα κάποιου μέλους τῶν Χοεντσόλερν, πράγμα ποὺ ἔδωσε ἀφορμὴ γιὰ τὸ ξέσπασμα τοῦ Γαλλο-Πρωσσικοῦ Πολέμου τὸ 1870— εἶχε σὰν ἀποτέλεσμα μιὰ σύντομη περίοδο ἀδύναμης συνταγματικῆς μοναρχίας, ὕστερα ἀκολούθησε μιὰ βραχύβια φιλελεύθερη δημοκρατία, καί τελικά, μετὰ ἀπὸ μιὰ περίοδο σύγχυσης καὶ ἀναταραχῆς, ἔγινε ἡ παλινόρθωση τῶν Βουρβώνων καὶ ἀκολούθησε γενικευμένη ἀντίδραση ποὺ ἔκανε ὑπερβολικὰ δύσκολη ὁποιαδήποτε ἐπαναστατικὴ δράση. Παρόλα αὐτά, στὴ διάρκεια τῆς περιόδου 1868-74, ὅλα φαίνονταν πιθανὰ στὴν Ἱσπανία. Τὰ χρόνια αὐτὰ παρατηρήθηκαν σποραδικὰ ξεσπάσματα ἐξεγέρσεων σὲ διάφορα μέρη τῆς χώρας, ποὺ ξεκίνησαν τόσο ἀπὸ τὴν ἄκρα καρλιστικὴ δεξιὰ ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν ὁ-

μοσπονδιακή δημοκρατική άριστερά. Σ' αὐτὲς τὶς συνθῆκες ἑνὸς παραλίγο ἐμφυλίου πολέμου οἱ Ἱσπανοὶ ἀναρχικοὶ εἶχαν τὴν πρώτη τους ἐμπειρία δράσης. Πρόκειται ἐπίσης γιὰ μιὰ περίοδο κατὰ τὴν ὁποία πάρα πολλοὶ μεσοαστοὶ διανοούμενοι ἀποδέχτηκαν τὶς θεωρίες τοῦ Προυντόν. Ὁ Πί υ Μαργκάλ, ὁ ἡγέτης τοῦ φεντεραλιστικοῦ κόμματος καὶ πρωθυπουργὸς γιὰ λίγο διάστημα τὴν ἐποχὴ τῆς δημοκρατίας, εἶχε μεταφράσει τὸν Προυντόν, καὶ οἱ ἰδέες του γιὰ μιὰ ὁμοσπονδιακὴ κοινωνία μὲ βάση μικρὲς αὐτάρκεις καὶ αὐτοδιοικούμενες κοινότητες πλησίαζαν τὶς ἰδέες τῶν ὀπαδῶν τοῦ Μπακούνιν, ὥστε νὰ ἔχουν ἀρκετὰ κοινὰ σημεῖα. Σύμφωνα μ' ἕναν ἀναρχικὸ διανοούμενο: «Συνειδητὰ ἢ ἀσυνείδητα οἱ θεωρίες τοῦ Προυντὸν ἀποτελοῦν τὸ πιστεύω τῆς πλειοψηφίας τοῦ ἱσπανικοῦ λαοῦ, ἔτσι ποὺ μὲ τὴ μιὰ ἢ τὴν ἄλλη μορφὴ θὰ βρῆτε σὲ κάθε Ἱσπανὸ κι ἕναν αὐτονομιστή.» (2) Ὁ Πί υ Μαργκάλ εἶχε συνδέσει σαφῶς τὴν ἰδέα μιᾶς ὁμοσπονδιακῆς διακυβέρνησης μὲ τὴν ἰδέα τῆς κοινωνικῆς ἐπανάστασης καὶ εἶχε δώσει ἔμφαση στὸ γεγονὸς ὅτι «ἡ ἐπανάστασή μας δὲν εἶναι καθαρὰ πολιτική· εἶναι κοινωνική.» (3) Ἔτσι λοιπόν, στὰ ταραγμένα χρόνια 1868-74 οἱ νέες ἰδέες γιὰ τὴν κοινωνικὴ ὀργάνωση ἦταν στενὰ συνδεδεμένες μὲ τὶς ἰδέες τῆς ὁμοσπονδίας καὶ τῆς ἐθνικῆς αὐτονομίας. Πράγματι, κάτι ποὺ μπορεῖ νὰ αἰτιολογήσει τὴν ἐπιτυχία τοῦ ἀναρχισμοῦ στὴ Βαρκελώνη εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι ἀποτέλεσε κίνημα τῆς ἐργατικῆς τάξης ποὺ ἀντιστάθμιζε τὸ καταλάνικο ἐθνικιστικὸ καὶ αὐτονομιστικὸ κίνημα τῶν μεσοαστῶν.

Τὴν ἐποχὴ αὐτὴ δὲν ὑπῆρχε σχεδὸν καθόλου γνήσιο σοσιαλιστικὸ κίνημα στὴν Ἱσπανία. Λέσχες ὅπως ἡ «Καλλιέργεια τῶν Τεχνῶν» στὴ Μαδρίτη ἢ ἡ «Ateneo Catalán de la Clase Obrera» στὴ Βαρκελώνη, ἔδιναν τὴν εὐκαιρία σὲ μικρὲς ὁμάδες νὰ συζητοῦν τὶς ἰδέες τοῦ Φουριὲ καὶ τοῦ Προυντὸν καὶ τὶς δυνατότητες ποὺ ὑπῆρχαν γιὰ τὴν ὀργάνωση τῆς κοινωνίας μὲ βάση τὴν ἀμοιβαία συνεργασία. Στὶς ὁμάδες αὐτὲς συμμετεῖχαν ἐπαγγελματίες, φοιτητὲς καὶ τεχνίτες, ἀπὸ τοὺς τελευταίους ἰδιαίτερα οἱ τυπογράφοι καὶ οἱ τσαγκάρηδες. Δὲν ἦταν ἀκόμα ἐπαναστάτες, καὶ ἕνας ἀπὸ τοὺς πρώτους ὀπαδοὺς τοῦ Μπακούνιν στὴν Ἱσπανία, ὁ Ραφαὲλ Φάργκα Πελιθέρ, ἀνέφερε στὸν Μπακούνιν

πώς ὁ ἱσπανικὸς σοσιαλισμὸς δὲν «εἶναι ἀκόμα τόσο ἀναπτυγμένος ὅσο θὰ θέλαμε.» (4) Παρόλα αὐτά, τοῦτες οἱ μικρὲς ὁμάδες εἶναι ποὺ ἔδωσαν στὸν Φανέλλι τὴν εὐκαιρία προπαγάνδας, κι ἀνάμεσά τους διάλεξε τὰ εἴκοσι περίπου ἄτομα ποὺ ἀποτέλεσαν τὰ πρῶτα μέλη τοῦ ἀναρχικοῦ κινήματος στὴν Ἱσπανία.

Οἱ πρῶτοι ὀπαδοὶ τοῦ Φανέλλι βρίσκονταν στὴ Μαδρίτη· φαίνεται πὼς ὁ πιὸ σημαντικὸς ἦταν ὁ Ἀνσέλμο Λορέντζο, ἕνας νεαρὸς τυπογράφος, ποὺ μετὰ ἀπὸ μερικὰ χρόνια θὰ πήγαινε στὴ Βαρκελώνη καὶ θὰ γινόταν μιὰ ἀπὸ τὶς ἡγετικὲς φυσιογνωμίες τῶν ἀναρχικῶν. Ὕστερα ἀπὸ τὴν ἵδρυση μιᾶς ὁμάδας στὴ Μαδρίτη ὁ Φανέλλι πῆγε στὴ Βαρκελώνη. Ἕνας ἀπὸ τοὺς νέους φίλους του στὴ Μαδρίτη, ὁ Χοσὲ Ρουμπάου Ντοναντέου, ποὺ στὸ σπίτι του εἶχε κάνει τὶς πρῶτες συγκεντρώσεις του ὁ Φανέλλι, τὸν ἔφερε σὲ ἐπαφὴ μ' ἕναν ζωγράφο, τὸν Χοσὲ Λουΐς Πελιθέρ, καὶ τὸν ἀνιψιό του, Ραφαὲλ Φάργκα Πελιθέρ. Στὸ ἐργαστήριο τοῦ Πελιθὲρ ὁ Φανέλλι μίλησε σὲ μιὰ ὁμάδα ἀπὸ εἴκοσι ἄτομα κι ἔτσι ξεκίνησε τὸ κίνημα στὴ Βαρκελώνη. Ὁ Φάργκα Πελιθέρ, ὁ ἀνιψιὸς τοῦ ζωγράφου, ἔπαιξε σημαντικὸ ρόλο στὴν ἀνάπτυξη τοῦ κινήματος, γιατὶ μὲ τὴν προσωπική του μεσολάβηση δημιουργήθηκαν ἐπαφὲς ἀνάμεσα στοὺς ἀστοὺς διανοούμενους τοῦ κύκλου τοῦ θείου του καὶ στὸ «Ὁμασπονδιακὸ Κέντρο Ἐργατικῶν Σωματείων Βαρκελώνης», ποὺ συνένωνε ἀρκετὰ χαλαρὰ τὶς διάφορες ἐργατικὲς ὀργανώσεις ποὺ ὑπῆρχαν στὴν πόλη —σὲ μιὰ πόλη ὅπου ἡ ὕπαρξη τῆς ὑφαντουργικῆς βιομηχανίας εἶχε ὠθήσει στὴ δημιουργία τοῦ πιὸ προχωρημένου καὶ καλύτερα ὀργανωμένου ἐργατικοῦ κινήματος ὁλόκληρης τῆς Ἱσπανίας. Μ' αὐτὲς τὶς ἐπαφὲς οἱ ἀναρχικοὶ ἄρχισαν νὰ διαβλέπουν τὴ δυνατότητα γνήσιας προλεταριακῆς ἀνταπόκρισης στὶς ἀπόψεις τους, μολονότι γιὰ πολὺ διάστημα οἱ ἐπαναστάτες δὲν ἦταν παρὰ μειονότητα μέσα στὸ ἐργατικὸ κίνημα τῆς Βαρκελώνης.

Οἱ ὀπαδοὶ τοῦ Φανέλλι πῆραν τὸ ὄνομα Ἱσπανικὸ Τμῆμα τῆς Διεθνοῦς καί, σὰν τὸν Μπακούνιν, δὲν πίστευαν ὅτι τὸ πρόγραμμα τῆς Μπακουνινικῆς Σοσιαλδημοκρατικῆς Συμμαχίας, ποὺ προπαγάνδιζε ὁ Φανέλλι, ἐρχόταν σὲ σύγκρουση μὲ τοὺς στόχους τῆς Διεθνοῦς. Πολὺ γρήγορα ἀπογοητεύτηκαν καὶ βρέθηκαν νὰ συμμετέχουν σ' ἕναν ἀγώνα ἐνάντια στοὺς μαρξιστές, ποὺ πολὺ συ-

χνὰ τοὺς ἄφηνε ἀμήχανους καὶ ποὺ τελικὰ ἄφησε τὸ ἱσπανικὸ ἐργατικὸ κίνημα μόνιμα καὶ καταστροφικὰ διασπασμένο. Τὸ 1870 καὶ τὸ 1871 ἄρχισαν σιγὰ-σιγὰ νὰ συνειδητοποιοῦν τὴ διαμάχη ἀνάμεσα στὸν Μὰρξ καὶ τὸν Μπακούνιν, καὶ ἀναγκάστηκαν μὲ δισταγμὸ νὰ διαλέξουν μὲ ποιὰ πλευρὰ θὰ πᾶνε. Δύο μέλη τῆς ἀρχικῆς ὁμάδας, ὁ Φάργκα Πελιθὲρ καὶ ὁ Σεντινιόν, πῆγαν στὸ συνέδριο τῆς Βασιλείας τὸ 1869 καὶ συνάντησαν τὸν Μπακούνιν προσωπικά· παραβρέθηκαν ἐπίσης ἀνίσχυροι παρατηρητὲς στὴν τελικὴ κατάρευση τῆς Διεθνοῦς στὴ Χάγη τὸ 1872. Ὁ Ἀνσέλμο Λορέντζο πῆγε στὴ συνδιάσκεψη τοῦ Λονδίνου τὸ 1871 καὶ ἔτυχε καλῆς ὑποδοχῆς ἀπὸ τὸν Μὰρξ καὶ τὸν Ἔγκελς. Γρήγορα ὅμως ἀπογοητεύθηκε ἀπὸ τὴν ἀτμόσφαιρα ποὺ ἐπικρατοῦσε στὴ συνδιάσκεψη. Ἄνθρωπος μὲ ἀνυποχώρητη εἰλικρίνεια, τιμιότητα, καὶ ἁπλότητα, περίμενε πάρα πολλὰ ἀπὸ τὸ συνέδριο ἑνὸς κινήματος ποὺ φαινόταν νὰ προσφέρει στοὺς Ἱσπανοὺς τὴν ἐλπίδα πραγματικῆς ὑποστήριξης. Παρόλο ποὺ ἐντυπωσιάστηκε ἀπὸ τὴ γνήσια θερμὴ ὑποδοχὴ τοῦ Μάρξ, κι ἀκόμα περισσότερο ἀπὸ τὴν πολυμάθεια του, ἔγραψε ἀργότερα γιὰ τὸ συνέδριο γενικά: «Ἔχω λυπηρὲς ἀναμνήσεις ἀπὸ τὴ ἑβδομάδα ποὺ πέρασα σὲ ἐκεῖνο τὸ συνέδριο. Μὲ ἐπηρέασε πολὺ ἄσχημα: εἶχα τὴν ἐλπίδα ὅτι θὰ ἔβλεπα μεγάλους στοχαστές, ἡρωϊκοὺς ὑπερασπιστὲς τῶν ἐργαζόμενων, θερμοὺς προπαγανδιστὲς τῶν νέων ἰδεῶν, προάγγελους μιᾶς κοινωνίας μεταμορφωμένης ἀπὸ τὴν ἐπανάσταση, ὅπου θὰ κυριαρχεῖ ἡ δικαιοσύνη καὶ ἡ εὐτυχία, κι ἀντίθετα, διαπίστωσα σοβαρὲς διαμάχες καὶ τρομακτικὴ ἐχθρότητα ἀνάμεσα σὲ ἐκείνους ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι ἑνωμένοι μὲ μιὰ θέληση γιὰ τὴν ἐπίτευξη τοῦ ἴδιου σκοποῦ.» (5)

Στὸ τέλος τοῦ 1871, ὅταν εἶχε διευρυνθεῖ ἡ διάσπαση τῆς Διεθνοῦς, ὁ γαμπρὸς τοῦ Μάρξ, Πὼλ Λαφάργκ, ἔφτασε στὴν Ἱσπανία σὰν ἐκπρόσωπος τοῦ Γενικοῦ Συμβουλίου τοῦ Λονδίνου καὶ προσπάθησε νὰ ἀποκτήσει τὸν ἔλεγχο τοῦ Ἱσπανικοῦ Τμήματος τῆς Διεθνοῦς. Εἶχε ἐλάχιστη ἐπιτυχία καὶ ἴσως γι' αὐτὸ τὸ λόγο κατάφερε νὰ διατηρήσει καλὲς προσωπικὲς σχέσεις μὲ τὸν Ἀνσέλμο Λορέντζο καὶ ὁρισμένους ἄλλους ἀπὸ τοὺς σημαντικοὺς ὀπαδοὺς τοῦ Μπακούνιν. Ὅλα αὐτὰ ἔγιναν δέκα περίπου χρόνια πρὶν καταφέρει τὸ μαρξιστικὸ σοσιαλιστικὸ κόμμα ν' ἀποκτήσει

κάποια ἐπιρροή καί, μὲ τὴν ἡγεσία τοῦ Πάμπλο Ἰγκλεσίας, ἑνὸς νεαροῦ τυπογράφου ποὺ ἦταν ἕνα ἀπὸ τὰ πρῶτα μέλη τῆς Διεθνοῦς ποὺ ἀκολούθησε τὸν Μὰρξ καὶ τὸν Λαφὰργκ καὶ ὄχι τὸν Μπακούνιν καὶ τοὺς Ἱσπανοὺς ὀπαδούς του, ν' ἀρχίσει νὰ ἐξελίσσεται σὲ σοσιαλιστικὸ συνδικαλιστικὸ κίνημα καὶ σὲ σοσιαλιστικὸ πολιτικὸ κόμμα.

Τελικὰ ἡ πρόοδος τοῦ ἐπαναστατικοῦ κινήματος στὴν Ἱσπανία, ὁποιασδήποτε πολιτικῆς ἄποψης, ἀνασχέθηκε ἀπὸ τὰ σκληρὰ κυβερνητικὰ μέτρα ἐνάντια στὴ Διεθνῆ, ποὺ τέθηκε ἐπίσημα ἐκτὸς νόμου τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1872. Παρόλα αὐτὰ συνέχισε τὴ δράση του μέχρι καὶ τὴν πτώση τῆς δημοκρατίας τὸ 1874. Ἔγιναν συνέδρια γιὰ νὰ συζητηθοῦν οἱ θεμελιακὲς ἀρχὲς ἐπαναστατικῆς δράσης· τὰ συνέδρια αὐτὰ ἀντανακλοῦσαν τὶς διαμάχες ποὺ ἐπικρατοῦσαν στὴ Διεθνῆ. (Σ' ἕνα συνέδριο στὴν Κόρντομπα τὴν Πρωτοχρονιὰ τοῦ 1873 τὸ Ἱσπανικὸ Τμῆμα τῆς Διεθνοῦς δήλωσε ἐπίσημα ὅτι ὑποστήριζε τὸ Μπακούνιν καὶ ὄχι τὸν Μάρξ.) Ἐκείνη τὴν ἐποχὴ τὸ ἀναρχικὸ κίνημα βγῆκε στὴν παρανομία μετὰ τὴν παλινόρθωση τῆς μοναρχίας —καί, ὅπως εἶναι φυσικό, ἡ βασικὴ ἀρχὴ τοῦ ἀντισυγκεντρωτισμοῦ καὶ τῆς ἀνωνυμίας στὴν ὁποία βασιζόταν τὸ κίνημα ἔκανε εὔκολη τὴν παράνομη ὕπαρξή του—, κατέγραψε ἀρκετὲς ἐπιτυχίες στὸ ἐνεργητικό του καὶ δημιούργησε πολλοὺς ἀπὸ τοὺς θρύλους του. Μιὰ ἀπὸ τὶς βασικὲς ἀρχὲς ποὺ τήρησαν μὲ ἐπιμονὴ οἱ Ἱσπανοὶ ἀναρχικοὶ ἦταν ὅτι «ἡ χειραφέτηση τῶν ἐργατῶν πρέπει νὰ εἶναι ἔργο τῶν ἴδιων τῶν ἐργατῶν», καὶ κατὰ συνέπεια πρόσφεραν τὴ βοήθειά τους σὲ ἀρκετὲς αὐθόρμητες ἀπεργίες στὴ Βαρκελώνη καὶ ἀλλοῦ. Μιὰ ἀπ' αὐτὲς —ἡ γενικὴ ἀπεργία γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ ὀχτάωρου ποὺ ἔγινε ἀπὸ τοὺς ἐργάτες χάρτου στὸ Ἀλκόυ, ἀνάμεσα Βαλένθια καὶ Ἀλικάντε— κατέληξε σὲ μιὰ ἐξέγερση τὸ 1873 ποὺ ἔκανε τὸ Ἀλκόυ ὀρόσημο στὴν ἱστορία τοῦ ἀναρχικοῦ κινήματος. Οἱ ἀντιπρόσωποι ἀπὸ τὸ Ἀλκόυ εἶχαν διαδραματίσει σημαντικὸ ρόλο στὸ συνέδριο τῆς Κόρντομπα, καὶ πέντε ἀπ' αὐτοὺς ἦταν μέλη τοῦ Ὁμοσπονδιακοῦ Συμβουλίου τῆς Διεθνοῦς στὴν Ἱσπανία. Κατὰ συνέπεια τὸ Ἀλκόυ ἐπιλέχτηκε σὰν ἕδρα τοῦ Ὁμοσπονδιακοῦ Συμβουλίου, γιὰ νὰ μποροῦν ἀρκετὲς ἀπὸ τὶς ἡγετικὲς φυσιογνωμίες τοῦ Ἱσπανικοῦ Τμήματος τῆς Διεθνοῦς νὰ βρίσκονται

ἐκεῖ γιὰ νὰ καθοδηγήσουν προσωπικὰ τὴν ἐξέγερση. Οἱ ἐργάτες κατέλαβαν κι ἔκαψαν τὰ ἐργοστάσια, σκότωσαν τὸ δήμαρχο καὶ τριγύριζαν στὴν πόλη δείχνοντας τὰ κεφάλια τῶν ἀστυνομικῶν ποὺ εἶχαν ἐκτελέσει. Ἦταν μιὰ τρομακτικὴ ἔνδειξη τόσο τῆς ἐκπληκτικῆς δύναμης τῶν ἐργατῶν, ὅσο καὶ τῆς ἀνηλεότητάς τους ὕστερα ἀπὸ μακρόχρονη καταπίεση· τὸ Ἀλκόυ ἔγινε τὸ σύμβολο ποὺ θύμιζε στοὺς ἐργάτες τὴν μαχητικὴ παράδοσή τους καὶ στὴν μπουρζουαζία τὴν ἀπειλὴ τῆς βίας καὶ τῆς τρομοκρατίας (6)

Τὸ πραγματικὸ ἐπίτευγμα ὅμως τῶν ἀναρχικῶν στὰ λίγα χρόνια ἀνάμεσα στὴν ἄφιξη τοῦ Φανέλλι, καὶ τὴν παλινόρθωση τῶν Βουρβώνων δὲν ἦταν ἁπλῶς τὸ ὅτι εἶχαν ἀρχίσει νὰ ἐπηρεάζουν τοὺς ἐργάτες ἑνὸς βιομηχανικοῦ κέντρου ὅπως ἡ Βαρκελώνη καὶ νὰ ἐφαρμόζουν τὴν ἰδέα τῆς ἐπαναστατικῆς ἀπεργίας τριάντα χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνάπτυξη τῶν ἀναρχοσυνδικαλιστικῶν θεωριῶν στὴ Γαλλία. Τὸ σημαντικότερο ἐπίτευγμα τοῦ ἱσπανικοῦ ἀναρχισμοῦ ἦταν ἡ ἐπιρροή του στὸ περισσότερο καταπιεσμένο καὶ ἀπελπισμένο τμῆμα ὁλόκληρου τοῦ πληθυσμοῦ —στοὺς ἀκτήμονες ἐργάτες γῆς καὶ στοὺς μικρογεωργοὺς τοῦ νότου. Αὐτὸς ἀκριβῶς ὁ συνδυασμὸς τῶν τεχνιτῶν καὶ ἐργατῶν τῶν πιὸ ἀναπτυγμένων βιομηχανικῶν περιοχῶν μὲ τὶς ἀπελπιστικὰ φτωχὲς ἀγροτικὲς μάζες, ποὺ εἶχαν θεωρηθεῖ ἀπὸ τὸν Μπακούνιν τὸ καλύτερο ὑλικὸ γιὰ τὴν ἐπανάσταση, πρόσφερε στὸ ἀναρχικὸ κίνημα τὴν πλατιὰ λαϊκὴ βάση του καὶ τὴ βαθιὰ ἐπιρροή του.

Στὴν ἱσπανικὴ ἱστορία εἶχαν γίνει πάρα πολλὲς αὐθόρμητες, ἀνοργάνωτες καὶ ἄγρια πνιγμένες στὸ αἷμα ἀγροτικὲς ἐξεγέρσεις στὴν Καστίλλη, στὴν Ἀραγωνία καὶ τὴν Ἀνδαλουσία. Τὸν 19ο αἰώνα ἡ μοίρα τῶν ἀγροτῶν ἦταν ἴσως σκληρότερη ἀπὸ ποτέ· ἡ κοινοτικὴ γῆ εἶχε παραδιαστεῖ καὶ εἶχε πουληθεῖ ἀπὸ κυβερνήσεις ποὺ χρειάζονταν μετρητὰ γιὰ νὰ ἰσοσκελίσουν τὸν προϋπολογισμό τους· οἱ γαιοκτήμονες ἀναγνώριζαν ὁλοένα καὶ λιγότερες ὑποχρεώσεις ἀπέναντι στοὺς ἀγρότες. Ὅπως καὶ στὴν Ἰταλία, οἱ ἀπόντες γαιοκτήμονες ἄρχισαν νὰ θεωροῦν τὰ κτήματά τους ἀποκλειστικὰ σὰ μέσο συγκέντρωσης εἰσοδημάτων ποὺ τοὺς ἔδιναν τὴ δυνατότητα νὰ ζοῦν μὲ ἄνεση σὲ ἄλλα μέρη —ἢ ὅταν ζοῦσαν στὰ κτήματά τους ἢ κάπου ἐκεῖ κοντά, ὅπως στὴν οἰνοπαραγωγικὴ περιοχὴ τοῦ Χερέζ, τὸ βιοτικό τους ἐπίπεδο τόνιζε

τὸ χάσμα ποὺ ὑπῆρχε ἀνάμεσα στοὺς φτωχοὺς καὶ τοὺς πλούσιους. Ἀρκετοὶ ἀπὸ τοὺς πρώτους συνεργάτες τοῦ Φανέλλι στὴ Βαρκελώνη κατάγονταν ἀπὸ τὴν Ἀνδαλουσία· καὶ πολὺ πιὸ πρὶν ὑπῆρχαν ὁμάδες στὰ λιμάνια τοῦ νότου —στὴ Μαλάγκα καὶ τὸ Κάδιξ— ποὺ ἤξεραν τὶς θεωρίες τοῦ Φουριὲ καὶ τοῦ Καμπὲ καθὼς καὶ τοῦ Προυντόν.* Στὸ Κάδιξ δημιουργήθηκε τὸ πρῶτο ἀναρχικὸ κέντρο τοῦ νότου, καὶ ἀρχικὰ ἦταν οἱ τεχνίτες, οἱ δάσκαλοι καὶ οἱ φοιτητὲς αὐτοὶ ποὺ στὶς πόλεις ἀποδέχτηκαν τὶς νέες ἰδέες ἢ τὶς ἔμαθαν ἀπὸ περιοδεύοντες ἀποστόλους, ὅπως ὁ Ἀνσέλμο Λορέντζο, ποὺ διέδωσε τὶς ἀναρχικὲς θεωρίες καὶ στὴν Πορτογαλία. Οἱ πρῶτοι σημαντικοὶ ἀναρχικοὶ τῆς Ἀνδαλουσίας ἦταν ἄνθρωποι σὰν τὸν Ναβάρο Πριέτο, γιὸ ἑνὸς δάσκαλου πού, ἔχοντας πάει στὸ πανεπιστήμιο χωρὶς ὅμως καὶ νὰ περάσει τὶς ἐξετάσεις του, ἔγινε πετυχημένος ἀρθρογράφος ἀναρχικῶν ἐφημερίδων· ἢ σὰν τὸν Ἀγκουστὶν Θερβάντες, μελαγχολικὸ καὶ ὑποχονδριακὸ μελετητὴ τῶν νομικῶν καὶ κλασικῶν ἐπιστημῶν ποὺ ἔχασε τὴν ἐπαγγελματική του ἰδιότητα λόγω τῶν ἀντικληρικῶν καὶ ριζοσπαστικῶν του ἀπόψεων.

Ἐπικρατοῦσε ἀρκετὰ ἐνδημικὴ ἀναταραχὴ στὴν ἐπαρχία κι ἑπομένως τὸ ἐπαναστατικὸ ὑλικὸ ἦταν ἄμεσα διαθέσιμο. Ὅπως καὶ στὴ Σικελία, οἱ ληστὲς εἶχαν παίξει σημαντικὸ ρόλο στὴ ζωὴ τῆς Ἀνδαλουσίας καὶ πολλοὶ ἀπ' αὐτοὺς εἶχαν γίνει θρυλικὲς φυσιογνωμίες ποὺ εἶχαν ἀψηφήσει τὴν κεντρικὴ ἐξουσία καὶ λήστευαν τοὺς πλούσιους, δίνοντας τὰ κλεμένα στοὺς φτωχούς. Οἱ νέες ἀναρχικὲς θεωρίες φάνηκαν ἁπλῶς νὰ ἐπιβεβαιώνουν ὅλα ὅσα ἔνιωθαν τόσον πολὺ καιρὸ οἱ ἀγρότες —ὅτι ὁ γαιοκτήμονας, τὸ κράτος καὶ ἡ ἐκκλησία εἶχαν συνασπιστεῖ γιὰ νὰ τοὺς καταπιέσουν καὶ νὰ τοὺς ἀφαιρέσουν τὰ φυσικά τους δικαιώματα. Τὸ 1844 ἡ κυβέρνηση εἶχε δημιουργήσει μιὰ νέα ἀστυνομικὴ δύναμη, τὴν Guardia Civil (Ἐθνοφυλακή), γιὰ νὰ καταστείλει τὶς ληστεῖες. Στὴ γεμάτη σύγχυση καὶ ἀπειθαρχία περίοδο μεταξὺ 1868 καὶ 1874 οἱ ἐθνοφύλακες ἔκαναν αἰσθητὴ τὴν παρουσία

* Ἀκόμα καὶ μιὰ «καλλιεργημένη» Ἰσπανίδα κυρία ὅπως ἡ Αὐτοκράτειρα Εὐγενία εἶχε διαβάσει τὸν Φουριὲ ὅταν ἦταν 18 χρονῶν. Βλ. THEODOR ZELDIN, EMILE OLLIVIER AND THE LIBERAL EMPIRE OF NAPOLEON III, OXFORD 1963, σελ. 94.

τους· καὶ πρὸς τὸ τέλος αὐτῆς τῆς περιόδου δροῦσαν ἀποκλειστικὰ ἐνάντια στοὺς ἀναρχικούς. «Ἀπὸ τότε», γράφει ὁ Τζέραλντ Βρήναν, «κάθε ἐθνοφύλακας εἶχε γίνει στρατολόγος τοῦ ἀναρχισμοῦ.» (7) Τὸ κράτος φαινόταν τώρα ταυτισμένο μὲ τὸν γαιοκτήμονα, καὶ ἡ κατάργηση τοῦ πρώτου ἔπρεπε νὰ καταλήξει στὴν κατάργηση τοῦ δεύτερου.

Μὲ τὴν κατάρευση τῆς δημοκρατίας καὶ τὴ διάψευση τῶν ἐλπίδων ποὺ ἔτρεφαν οἱ φιλελεύθεροι, ὁρισμένοι αὐτονομιστὲς δημοκράτες ἄρχισαν νὰ θεωροῦν τὸν ἀναρχισμὸ σὰν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο θὰ ξέφευγαν ἀπὸ τὴν ἀπογοήτευσή τους, ὅπως ἀκριβῶς καὶ στὴν Ἰταλία παρόμοιοι ἄνθρωποι στράφηκαν στὸν ἀναρχισμὸ ὅταν ἀπογοητεύθηκαν ἀπὸ τὴν ἔλλειψη ἀποτελεσματικότητας τοῦ ρεπουμπλικανισμοῦ τοῦ Ματσίνι. Ἕνας ἀπ' αὐτούς, ὁ Φερμὶν Σαλβοτσέα, θὰ γινόταν χαρακτηριστικὸς ἀπόστολος τοῦ ἀνδαλουσιάνικου ἀναρχικοῦ κινήματος. Στράφηκε στὸν ἀναρχισμὸ περίπου μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ποὺ ὁ Μπακούνιν καὶ ὁ Κροπότκιν εἶχαν γίνει κοινωνικοὶ ἐπαναστάτες. Ἦτανε γιὸς ἑνὸς εὔπορου ἔμπορου τοῦ Κάδιξ καὶ βρισκόταν στὰ 26 του χρόνια τὴν ἐποχὴ τῆς παραίτησης τῆς βασίλισσας Ἰσαβέλλας (8) Εἶχε ζήσει στὴν Ἀγγλία ἕνα διάστημα, ὅπου εἶχε ἐντυπωσιαστεῖ ἀπὸ τὸν μαχητικὸ ὀρθολογισμὸ τοῦ Μπράντλω· καὶ εἶχε γίνει θερμὸς ἀναγνώστης τοῦ Τὸμ Παίην. Μετὰ τὸ 1868 πῆρε μέρος πρῶτα σὲ μιὰ δημοκρατικὴ ἐξέγερση στὸ Κάδιξ καὶ μετὰ στὴν αὐτονομιστικὴ ἐξέγερση τῆς Καταλωνίας. Μετὰ τὸ 1871, ἀφοῦ εἶχε πάει ἀρκετὲς φορὲς φυλακή, ἔγινε δήμαρχος τοῦ Κάδιξ, ἀλλὰ πῆρε πάλι μέρος σὲ μιὰ αὐτονομιστικὴ ἐξέγερση καὶ τούτη τὴ φορὰ τὸν ἔστειλαν φυλακὴ σὲ μιὰ ἀποικία τῆς Ἀφρικῆς. Ἐκεῖ μελέτησε καὶ σκέφτηκε τὴ φύση τῆς κοινωνίας καὶ τῆς ἐπανάστασης καὶ ἔγινε παθιασμένος ἀναρχικός. Ἔβαλε ἀμέσως σὲ ἐφαρμογὴ τὶς ἀρχές του: ἀρνήθηκε τὴ χάρη ποὺ κατόρθωσε νὰ ἀποσπάσει γιὰ λόγου του ἡ οἰκογένειά του, σκίζοντας τὴ διαταγὴ μπροστὰ στὸ διευθυντὴ τῶν φυλακῶν καὶ δήλωσε πὼς ὑπῆρχαν μόνο δύο τρόποι γιὰ ν' ἀποκτήσει τὴν ἐλευθερία του —μὲ τὴ βία ἢ μὲ μιὰ γενικὴ ἀμνηστία γιὰ ὅλους τοὺς πολιτικοὺς κρατούμενους. Τὸ 1886 κατόρθωσε νὰ δραπετεύσει καὶ γύρισε στὸ Κάδιξ, ὅπου ἵδρυσε ἕνα ἀναρχικὸ περιοδικό. Τὰ ἑπόμενα χρόνια ἔγινε ἕνας ἀπὸ τοὺς πιὸ ἀξιοσέβα-

στους ἡγέτες τοῦ ἀνδαλουσιάνικου ἀναρχισμοῦ, ἐξασφαλίζοντας τὸ θαυμασμὸ τῶν ἀγροτῶν καὶ τῶν ἐργατῶν καὶ τὴν ἀποδοκιμασία τῆς τάξης ἀπὸ τὴν ὁποία καταγόταν. Τὴν Πρωτομαγιὰ τοῦ 1890 καὶ πάλι τὸ 1891, ὀργάνωσε μεγάλες ἀναρχικὲς διαδηλώσεις σ' ὅλη τὴν 'Ανδαλουσία, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ συλληφθεῖ καὶ νὰ ξαναφυλακιστεῖ.

'Ενῶ ἦταν στὴ φυλακή, τὸν 'Ιανουάριο τοῦ 1892, κάπου 500 ἐργάτες καὶ ἀγρότες ξεκίνησαν γιὰ τὸ Χερέζ σὲ μιὰ προσπάθεια νὰ ἀπελευθερώσουν 157 ἀναρχικοὺς ποὺ εἶχαν φυλακιστεῖ τὸν περασμένο χρόνο μὲ τὴν κατηγορία ὅτι ἀνῆκαν στὴ μυστηριώδη «Μαύρη Χείρα», ἕνα ἀναρχικὸ κίνημα ποὺ ἐνδέχεται νὰ μὴν ὑπῆρξε ποτὲ ἔξω ἀπὸ τὴ φαντασία τῆς ἀστυνομίας, ποὺ ἦταν πάντοτε πρόθυμη νὰ ἀποδώσει σὲ μιὰ καὶ μόνη ὀργάνωση μεμονωμένες, ἀσύνδετες πράξεις βίας. Παρόλο ποὺ ὁ Σαλβοτσέα ἦταν στὴ φυλακὴ τοῦ Κάδιξ ἐκείνη τὴν ἐποχή, κατηγορήθηκε ὅτι ὀργάνωσε τὴν ἐπίθεση καὶ καταδικάστηκε σὲ ἀκόμα μεγαλύτερη ποινὴ φυλάκισης, μέρος τῆς ὁποίας τὸ πέρασε «ὑπὸ στρατιωτικὸν περιορισμὸν» σὲ τόσο ἄσχημες συνθῆκες, ποὺ ἀκόμα καὶ ὁ ἀνθεκτικὸς Σαλβοτσέα ἔσπασε καὶ προσπάθηκε νὰ αὐτοκτονήσει. Ὅταν ἀπελευθερώθηκε τὸ 1899 ἦταν ἀδύνατος καὶ ἄρρωστος, ἀλλὰ μέχρι τὸ θάνατό του τὸ 1907 ἀπολάμβανε τὸν σεβασμὸ τῶν ἀναρχικῶν σ' ὅλη τὴν 'Ισπανία. Ἡ σταδιοδρομία του εἶναι χαρακτηριστικὴ τῶν ἀναρχικῶν ἀγωνιστῶν τῆς γενιᾶς του, ἄνθρωποι ποὺ ἔγιναν ἥρωες καὶ ἅγιοι τοῦ ἐπαναστατικοῦ κινήματος στὴν 'Ισπανία τοῦ 20οῦ αἰώνα. Ὁ χαρακτήρας ἀνθρώπων ὅπως ὁ Σαλβοτσέα ἢ ὁ 'Ανσέλμο Λορέντζο, ποὺ ἦταν ἀσκητικοί, ἁπλοί, ἀφοσιωμένοι ἀπόστολοι τῆς ἀναρχικῆς ὑπόθεσης, ταίριαζε πολὺ μ' ἕνα κίνημα ποὺ εἶχε καθαρὰ πουριτανικὲς πλευρές. Οἱ πραγματικὰ σοβαροὶ ἀναρχικοί, ἰδιαίτερα στὴν 'Ανδαλουσία, δὲν κάπνιζαν οὔτε ἔπιναν, ἐνῶ ἡ σεξουαλικὴ τους ἠθικὴ ἦταν συχνὰ ἐξαιρετικὰ σεμνότυφη. Φαίνεται πὼς οἱ ἄνθρωποι σὰν τὸν Σαλβοτσέα, ποὺ παρέμεινε ἄγαμος, ἢ σὰν τὸν Λορέντζο, ποὺ ἔζησε πιστὰ κι εὐτυχισμένα ὅλη του τὴ ζωὴ μὲ τὴν ἀνύπαντρη «συντρόφισσά» του, βρίσκονταν πιὸ κοντὰ στὸ πνεῦμα τοῦ κινήματος ἀπ' ὅ,τι οἱ διανοούμενοι ὑποστηριχτὲς τοῦ ἐλεύθερου ἔρωτα, ὅπως ὁ Φρανσίσκο Φερρέρ, μολονότι

ἔγινε ἕνας ἀπὸ τοὺς πιὸ γνωστοὺς μάρτυρες τῆς ἰσπανικῆς ἀριστερᾶς.

Στὴ δεκαετία τοῦ 1870 τὸ ἐπαναστατικὸ κίνημα στὴν Ἱσπανία δροῦσε βασικὰ στὴν παρανομία, καὶ εἶναι σχεδὸν ἀδύνατο νὰ ξέρουμε τὴν πραγματική δύναμή του. Τὸ 1889 ἡ ἐπιστροφὴ τῶν φιλελεύθερων στὴν ἐξουσία ἔκανε κατὰ κάποιο τρόπο δυνατὴ τὴ φανερὴ λειτουργία τῶν ὀργανώσεων· πράγμα ποὺ ἔδωσε τὴ δυνατότητα στοὺς μαρξιστὲς σοσιαλιστὲς νὰ δημιουργήσουν ἕνα σοσιαλιστικὸ πολιτικὸ κόμμα. Παρόλα αὐτά, στὴ δεκαετία τοῦ 1880 ἦταν οἱ ἀναρχικοὶ αὐτοὶ ποὺ διατήρησαν ζωντανὴ τὴν ἰδέα τῆς ἐπανάστασης. Εἶχαν συνδεθεῖ μὲ τὰ περισσότερα βίαια ξεσηκώματα καὶ μὲ τὶς περισσότερες ἀπεργίες αὐτῆς τῆς περιόδου. Τὸ δόγμα τῆς προπαγάνδας μὲ τὴ δράση βρῆκε πρόθυμο ἀκροατήριο στὴν Ἱσπανία, ἔτσι ποὺ στὴ δεκαετία τοῦ 1890 οἱ ἀναρχικοὶ δροῦσαν τόσο ὑποστηρίζοντας ὁποιαδήποτε ἀπεργία ἢ ἐξέγερση γινόταν ἀπὸ τὰ κάτω, αὐθόρμητα, ὅσο καὶ ἐκτελώντας ἀτομικὲς πράξεις τρομοκρατίας καὶ συμβολικῆς ἐκδίκησης, ὅπως ἡ ἐπίθεση ἐνάντια στὸ στρατηγὸ Μαρτίνεζ Κάμπος ἢ ἡ δολοφονία τοῦ Κανόβας ντὲλ Καστίλιο. Αὐτὸ ποὺ ἔκανε τοῦτες τὶς πράξεις νὰ φαίνονται σημαντικές, ἦταν ἡ αὐστηρότητα τῆς τιμωρίας τους. Τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1896 θεσπίστηκε ἕνας νόμος ἐνάντια στοὺς ἀναρχικοὺς καὶ ἐφαρμόστηκε μὲ φοβερὴ ἀγριότητα. Τὰ ἑπόμενα δέκα χρόνια, παρόλες τὶς διαμαρτυρίες ποὺ ἔκαναν σχεδὸν ὅλοι οἱ φιλελεύθεροι τῆς Εὐρώπης, οἱ ἀναρχικοὶ ὑπέστησαν, συχνὰ ἐντελῶς ἄδικα, πάρα πολλὲς ποινὲς φυλάκισης καὶ θανατικὲς ἐκτελέσεις, ποὺ ἀγριότερες γνώρισε ὁ κόσμος μόνο μὲ τὰ ὁλοκληρωτικὰ καθεστῶτα τοῦ 20οῦ αἰώνα.

Ἡ πιὸ γνωστὴ ἀπ' αὐτὲς τὶς περιπτώσεις εἶναι ἡ δίκη καὶ ἡ ἐκτέλεση τοῦ Φρανσίσκο Φερρὲρ τὸ 1909. Ὁ Φερρὲρ ἦταν γιὸς ἑνὸς εὔπορου ἀγρότη ἀπὸ τὰ περίχωρα τῆς Βαρκελώνης καὶ γεννήθηκε τὸ 1859. (9) Ἡ οἰκογένειά του ἦταν ἀφοσιωμένη στὸν καθολικισμό, ἕνας ἀπὸ τοὺς θείους του ἦταν «ἐλευθερόφρων» καὶ ὁ πρῶτος ἐργοδότης του, ἕνας ἔμπορος σιτηρῶν, ἦταν ἄθεος. Ὅταν μεγάλωσε ὁ Φερρὲρ ἀπέκτησε βίαιες ἀντικληρικὲς ἀπόψεις καὶ ἐπαναστατικὲς τάσεις. Αὐτὲς τὶς τάσεις μπόρεσε νὰ τὶς ἐκφράσει στὴν πράξη, πιάνοντας δουλειὰ σὰν ἐλεγκτὴς σ' ἕνα τραῖνο ποὺ

περνοῦσε τὰ γαλλικὰ σύνορα μεταξὺ Βαρκελώνης καὶ Κερμπέρ, γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ βοηθάει τοὺς πολιτικοὺς πρόσφυγες νὰ διασχίζουν τὰ σύνορα. Ὕστερα, τὸ 1886, πῆρε μέρος σὲ μιὰ δημοκρατικὴ ἐξέγερση καὶ ἔφυγε γιὰ τὸ Παρίσι, ὅπου ἔμεινε μέχρι τὸ 1901. Γιὰ λίγο καιρὸ διεύθυνε ἕνα ἑστιατόριο κι ὕστερα ἔγινε γραμματέας ἑνὸς Ἱσπανοῦ δημοκράτη πολιτικοῦ ποὺ ἦταν κι αὐτὸς ἐξόριστος. Ταυτόχρονα ἄρχισε νὰ συγκεντρώνει λίγους μαθητὲς στοὺς ὁποίους δίδασκε Ἱσπανικὰ μὲ νέες καὶ πειραματικὲς μεθόδους.

Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς παραμονῆς του στὸ Παρίσι ὁ Φερρὲρ ἀνάπτυξε τὶς ἰδέες του γιὰ τὴν κοινωνία καὶ ἰδιαίτερα γιὰ τὴν ἐκπαίδευση. Ξεκινώντας ἀπὸ τὸ βαθὺ του μίσος γιὰ τὴν καθολικὴ ἐκκλησία καὶ γιὰ τὴν κυριαρχία της στὴ δημόσια ἐκπαίδευση στὴν Ἱσπανία, ὀνειρευόταν ἕνα Σύγχρονο Σχολεῖο, ὅπου ἡ καθοδήγηση θὰ βασίζεται στὶς ἀρχὲς τοῦ ὀρθολογισμοῦ καὶ τὰ παιδιὰ ὅλων τῶν τάξεων καὶ τῶν δύο φύλων θὰ μποροῦν νὰ φοιτοῦν μαζί χρήματα θὰ δίνουν μόνο οἱ εὔπορες οἰκογένειες. Στὴν οὐσία, πρόκειται γιὰ μιὰ ἐπιστροφὴ στὸ ἐκπαιδευτικὸ ἰδανικὸ τοῦ «Ἐμὶλ» τοῦ Ρουσσὼ καὶ γιὰ μιὰ προσπάθεια νὰ προσαρμοστοῦν ὁρισμένες ἀπὸ τὶς ἰδέες τῶν ἐκπαιδευτικῶν μεταρυθμιστῶν τοῦ 18ου καὶ τοῦ 19ου αἰώνα στὴν κατάσταση τῆς Ἱσπανίας. Τὸ ἰδιαίτερο χαρακτηριστικὸ τῶν ἰδεῶν τοῦ Φερρὲρ ἦταν ὁ μαχητικὸς ἀθεϊσμός του, καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ δημόσια ἐκπαίδευση στὴν Ἱσπανία ἦταν ἐξαιρετικὰ καθυστερημένη, ἔκανε τὶς προτάσεις του νὰ φαίνονται συγκλονιστικές. Ἡ ἀρχὴ στὴν ὁποία θὰ ἔπρεπε νὰ βασίζονται τὰ σχολεῖα ἦταν ὁ αὐθορμητισμός: «Ἡ ἀληθινὴ ἐκπαίδευση, ἄξια τοῦ ὀνόματός της, θὰ κατορθώσει τὰ πάντα μόνο μὲ τὸν αὐθορμητισμό.» (10) Μόνο μὲ αὐτοῦ τοῦ εἴδους τὴν ἐκπαίδευση μπορεῖ τὸ σχολεῖο νὰ «προετοιμάσει μιὰ καλύτερη ἀνθρωπότητα, πιὸ τέλεια, πιὸ δίκαιη ἀπὸ τὴν τωρινὴ ἀνθρωπότητα.» «Σκοπεύω», ἔγραφε ὁ Φερρὲρ τὸ 1900, νὰ δημιουργήσω ἕνα σχολεῖο χειραφέτησης, ποὺ θὰ ἐνδιαφέρεται νὰ ἀποδιώξει ἀπὸ τὸ μυαλὸ τῶν ἀνθρώπων ὁτιδήποτε τοὺς διχάζει, τὶς ψεύτικες ἔννοιες τῆς ἰδιοκτησίας, τῆς πατρίδας καὶ τῆς οἰκογένειας, γιὰ νὰ κατακτηθεῖ ἡ ἐλευθερία καὶ ἡ εὐημερία ποὺ ἐπιθυμοῦν ὅλοι, ἀλλὰ κανένας δὲν τὶς πραγματώνει ὁλοκληρωμένα.» (11)

Ὁ Φερρὲρ ἀρνιόταν πὼς ἦταν ἀναρχικὸς καὶ δὲν ἤθελε νὰ εἶναι ἄμεσα συνδεμένος μὲ ὁποιοδήποτε ἐπαναστατικὸ κίνημα: «Περισσότερο ἀπὸ ἐπαναστάτης εἶμαι ἐξεγερμένος», ἔλεγε. Ἦταν συνεπὴς ὅσον ἀφορᾶ τὴν καταδίκη ἀπὸ μέρους του τῶν ἀναρχικῶν πράξεων τρομοκρατίας. Παρόλα αὐτά, μὲ τὴν ἐπιμονή του γιὰ τὴν ὑπευθυνότητα τοῦ ἀτόμου καὶ μὲ τὴν πίστη του στὴν ἀναγκαιότητα μιᾶς ὀρθολογικῆς, ἐπιστημονικῆς ἐκπαίδευσης σὰ μέσο κοινωνικῆς μεταρύθμισης, βρισκόταν ὁλοφάνερα πολὺ κοντὰ στοὺς ἀναρχικούς. Πράγματι, τὸ Ἱσπανικὸ Τμῆμα τῆς Διεθνοῦς εἶχε ἤδη περάσει μιὰ ἀπόφαση ποὺ κάλοῦσε γιὰ «ὁλοκληρωμένη ἐκπαίδευση» στὸ συνέδριό του στὴ Σαραγκόσα τὸ 1872, καὶ οἱ ἰδέες τοῦ Φερρὲρ φαίνονταν νὰ ταιριάζουν μὲ τὶς δικές τους· ὅταν ὁ Φερρὲρ γύρισε στὴν Ἱσπανία γιὰ νὰ ἱδρύσει τὸ Σύγχρονο Σχολεῖο του, ὁ Ἀνσέλμο Λορέντζο, ποὺ τὸν εἶχε πρωτογνωρίσει στὸ Παρίσι, ἔγινε ἀπὸ τοὺς στενότερους συνεργάτες του.

Ὁ Φερρέρ, στὴ διάρκεια τῆς ἐξορίας του στὸ Παρίσι στὴν ταραχώδη ἀναρχικὴ δεκαετία τοῦ 1890, ἀποφάσισε νὰ συγκεντρώσει χρήματα γιὰ νὰ μπορέσει νὰ ἱδρύσει ἕνα σχολεῖο σύμφωνα μὲ τὶς ἀπόψεις του. Σ' αὐτὸ στάθηκε τυχερός. Χώρισε ἀπὸ τὴ γυναίκα του, ποὺ προσπάθησε πραγματικὰ νὰ τὸν σκοτώσει σ' ἕνα δρόμο τοῦ Παρισιοῦ, καὶ γνώρισε κι ἐρωτεύθηκε μιὰ κοπέλα, ποὺ λεγόταν Λεοπολντὶν Μπονάρ. Ἡ Λεοπολντὶν ἔγινε συνοδὸς μιᾶς πλούσιας ἡλικιωμένης κυρίας μὲ ἐξαιρετικὰ φανατικὲς καθολικὲς ἀπόψεις. Παρόλα αὐτά, ἡ εὐφράδεια τοῦ Φερρὲρ καὶ ἴσως ἡ γοητεία του κατόρθωσαν νὰ τὴν προσηλυτίσουν στὶς ἰδέες τους, καὶ ὅταν πέθανε ὕστερα ἀπὸ λίγα χρόνια ἄφησε στὸν Φερρὲρ ὅλη τὴν περιουσία της. Ἔτσι ὅταν γύρισε στὴ Βαρκελώνη τὸ 1901 εἶχε τὰ μέσα νὰ πραγματώσει τὸ ὄνειρό του, νὰ ἱδρύσει τὸ Σύγχρονο Σχολεῖο καὶ ἕναν ἐκδοτικὸ οἶκο ποὺ θὰ ἔβγαζε τὰ βιβλία ποὺ χρειάζονταν γιὰ μιὰ ὀρθολογικὴ ἐκπαίδευση. Γύρισε στὴν Ἱσπανία σὲ μιὰ ἐποχὴ πού, λόγω τῆς ἧττας στὸν πόλεμο μὲ τὶς ΗΠΑ τὸ 1898 καὶ τῆς ἀπώλειας τοῦ ὑπόλοιπου μέρους τῆς Ἱσπανικῆς Αὐτοκρατορίας, πολλοὶ διανοούμενοι συζητοῦσαν καὶ κριτικάριζαν τὶς θεμελιακὲς προϋποθέσεις τῆς ἱσπανικῆς ζωῆς. Οἱ ἰδέες τοῦ Φερρὲρ προκάλεσαν σημαντικὸ ἐνδιαφέρον καὶ συζητήθηκαν πλατιά. Στὴν πραγματικότητα τὸ σχολεῖο του ἦταν φο-

θερὰ μικρό· εἶχε 33 μαθητὲς ὅταν ἄνοιξε καὶ δὲν ξεπέρασε ποτὲ τοὺς 50. Ἀλλὰ ἡ ἀμφισβήτηση τῶν ἀποδεκτῶν κοινωνικῶν καὶ θρησκευτικῶν ἰδεῶν τὸ ἔκανε πολὺ γρήγορα πασίγνωστο. Ὁ Φερρὲρ ἐπιδείκνυε τὸν μαχητικὸ ἀθεϊσμό του μὲ πράξεις ὅπως τὴν ὀργάνωση γιὰ τοὺς μαθητές του μιᾶς ἐκδρομῆς τὴ Μεγάλη Παρασκευή, ἐνῶ ἡ ἰδιωτική του ζωὴ χειροτέρευε τὴν κακή του φήμη μεταξὺ τῶν «καλῶν ἀνθρώπων». Εἶχε χωρίσει, ἂν καὶ μὲ φιλικὸ τρόπο, ἀπὸ τὴν Λεοπολντὶν Μπονάρ, μὲ τὴν ὁποία εἶχε κάνει ἕνα γιό, καὶ εἶχε ἐρωτευθεῖ μιὰ ὄμορφη κοπέλα, τὴ Σολεντὰδ Βιλλαφράνκα, ποὺ συμπαθοῦσε τοὺς ἀναρχικοὺς καὶ ἦταν δασκάλα στὸ σχολεῖο του. Ἦταν ἕνας δεσμὸς ποὺ θὰ συνέβαλε στὴν τραγωδία τοῦ Φερρέρ.

Στὶς 31 Μαΐου 1906 ρίχτηκε μιὰ βόμβα ἐνάντια στὸ βασιλικὸ ζεῦγος ἀπὸ κάποιον Ματέο Μορὰλ ποὺ εἶχε δουλέψει σὰν βιβλιοθηκάριος στὸ σχολεῖο τοῦ Φερρὲρ καὶ εἶχε προσπαθήσει χωρὶς ἐπιτυχία νὰ παρεμβληθεῖ στὴν ἐρωτικὴ σχέση τοῦ Φερρὲρ μὲ τὴ Σολεντὰδ Βιλλαφράνκα. Ὁ Φερρὲρ συνελήφθηκε ἀμέσως καὶ κατηγορήθηκε σὰν συνεργὸς στὴν ἀπόπειρα δολοφονίας τοῦ βασιλικοῦ ζεύγους. Ὕστερα ἀπὸ καθυστέρηση ἑνὸς χρόνου ποὺ τὸν πέρασε στὴ φυλακή, ἀθωώθηκε, ἀλλὰ ὅταν γύρισε σπίτι του ἀνακάλυψε ὅτι τὸ σχολεῖο του εἶχε κλείσει. Ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀπελευθέρωσή του ἐπισκέφθηκε τὸ Παρίσι καὶ τὸ Λονδίνο (ὅπου συνάντησε τὸν Κροπότκιν), ἀλλλὰ γύρισε στὴν Ἱσπανία γιὰ νὰ συνεχίσει τὴν ἐκδοτική του δραστηριότητα καὶ νὰ προπαγανδίσει τὶς ἐκπαιδευτικές του μεθόδους.

Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1909 ἡ πολιτικὴ κρίση στὴν Ἱσπανία γινόταν ὁλοένα καὶ μεγαλύτερη. Ἡ ἐπανάσταση βρισκόταν στὴν ἀτμόσφαιρα ἰδιαίτερα στὴ Βαρκελώνη. Ὁ Ἀλεχάντρο Λερρού, ὁ νεαρὸς ἡγέτης τῶν ἀριστερῶν ριζοσπαστῶν δημοκρατῶν τῆς Καταλωνίας, εἶχε ἐξαπολύσει μιὰ βίαιη ἀντικληρικὴ ἐκστρατεία, ἐξωθώντας τοὺς ὀπαδούς του νὰ καῖνε τὶς ἐκκλησίες καὶ νὰ λεηλατοῦν τὰ μοναστήρια, ἐνῶ οἱ Καταλάνοι ἀναρχικοὶ ἦταν ἕτοιμοι νὰ συμβάλουν κι αὐτοὶ στὴ γενικὴ ἀναταραχὴ μὲ τὶς συνηθισμένες βόμβες καὶ τὶς δολοφονίες τους. Τὸν Ἰούλιο, μετὰ τὴν ἧττα τοῦ ἱσπανικοῦ στρατοῦ στὸ Μαρόκο, ἡ κυβέρνηση ἀποφάσισε νὰ ἐπιστρατεύσει τοὺς ἐφέδρους τῆς Καταλωνίας καὶ νὰ τοὺς στείλει

νὰ ὑπηρετήσουν στὴν Ἀφρική. Ἡ ἀπόφαση αὐτὴ δὲν μποροῦσε νὰ γίνει ἀνεκτὴ ἀπὸ ἕναν πληθυσμὸ ποὺ εἶχε μπουχτίσει πιὰ μὲ τὴν ἀνίκανη καὶ καταπιεστικὴ κυβέρνησή του, ἐνῶ ἦταν ἀρκετὰ πρόσφατες οἱ καταστροφὲς ἀπὸ τὸν πόλεμο στὴν Κούβα. Ἡ Βαρκελώνη ξεσηκώθηκε καὶ γιὰ μιὰ βδομάδα —τὴν «Τραγικὴ Ἑβδομάδα»— ἔδειχνε σὰν νὰ εἶχε ξεσπάσει μιὰ αὐθόρμητη κοινωνικὴ ἐπανάσταση. Ὅπως ἔγραφε ὁ Ἀνσέλμο Λορέντζο σ' ἕνα γράμμα του στὶς 21 Ἰουλίου: «Εἶναι καταπληκτικό! Ἡ κοινωνικὴ ἐπανάσταση ξεκίνησε στὴ Βαρκελώνη, καὶ ξεκίνησε ἀπὸ κάτι τόσο ἀκαθόριστο, παρεξηγημένο καὶ λαθεμένα ἑρμηνευμένο τὴ μιὰ φορὰ σὰν «ὄχλος» καὶ τὴν ἄλλη σὰν «ὁ ὑπέροχος λαός.» Κανένας δὲν τὴν ξεκίνησε! Κανένας δὲν τὴν καθοδήγησε! Οὔτε οἱ φιλελεύθεροι, οὔτε οἱ Καταλάνοι αὐτονομιστές, οὔτε οἱ δημοκράτες, οὔτε οἱ σοσιαλιστές, οὔτε καὶ οἱ ἀναρχικοί... Μιὰ βδομάδα ἐνθουσιασμοῦ καὶ ἱερῆς ὀργῆς: ἡ μανία τῶν μαζῶν ἦταν δικιολογημένη ἀπὸ ἑκατοντάδες αἰῶνες ἀθλιότητας, καταπίεσης καὶ καρτερίας.» ([12])

Μιὰ ἀπὸ τὶς ἀναπόφευκτες συνέπειες τῆς ἀναρχικῆς θεωρίας, ὅτι οἱ ἀναρχικοὶ θὰ πρέπει νὰ συμμετέχουν ἀμέσως καὶ νὰ προσπαθοῦν νὰ ὑποκινήσουν κάθε αὐθόρμητη λαϊκὴ ἐξέγερση, ἦταν ὅτι πάντοτε θεωροῦνταν ὑπεύθυνοι γιὰ τέτοια ξεσηκώματα ἀκόμα καὶ στὶς περιπτώσεις ποὺ ἦταν σχεδὸν ἀδύνατο νὰ ξέρει κανεὶς πῶς ξεκίνησε μιὰ συγκεκριμένη ἐξέγερση. Μετὰ τὴν «Τραγικὴ Ἑβδομάδα», ὅμως, δὲν ἦταν μόνο οἱ ἀναρχικοὶ ποὺ ὑπέστησαν πλήγματα ἀπὸ τὴν καταστολὴ ποὺ ἐπακολούθησε. Πιάστηκαν, ἐξορίστηκαν ἢ ἐκτελέστηκαν πάρα πολλοὶ ἄνθρωποι· τὸ πιὸ γνωστὸ θύμα ἦταν ὁ Φερρέρ. Τὴν ἐποχὴ τῶν ταραχῶν βρισκόταν στὸ σπίτι του στὴν ἐξοχὴ καὶ ἐπισκέφθηκε τὴ Βαρκελώνη μόνο μιὰ φορὰ γιὰ νὰ διαπιστώσει τί γινόταν πραγματικά. Εἶχε καλὲς σχέσεις μὲ τὸν Λερρού, συμπαθοῦσε τὸν βίαιο ἀντικληρικαλισμό του, ἀλλὰ δὲν ἦταν ποτὲ ἱκανοποιημένος μὲ τὶς φλογισμένες ρητορεῖες του ποὺ κι' αὐτὲς συνέβαλαν στὴ δημιουργία τῆς ἀτμόσφαιρας τῆς «Τραγικῆς Ἑβδομάδας.» Κι ὅμως, ἐνῶ ὁ Λερροὺ ἐπέζησε, γιὰ νὰ γίνει ἀργότερα ἕνας ὑπεύθυνος ἀστὸς πολιτικός, ὁ Φερρὲρ πιάστηκε καὶ ὁδηγήθηκε στὸ στρατοδικεῖο. Τὸ γεγονὸς ὅτι εἶχε ἀθωωθεῖ πρὶν ἀπὸ δύο χρόνια συνέβαλε στὴν ἀπόφαση τῶν ἀρχῶν νὰ μὴν τοὺς ξεφύγει εὔκολα αὐτὴ τὴ φορά· τώρα εἶχε γίνει ἕνα

ἐπικίνδυνο τέρας στὰ μάτια ὅλων τῶν ὑποστηριχτῶν τῆς κατεστημένης τάξης πραγμάτων. Τὸ δικαστήριο, ἂν καὶ δὲν ὑπῆρχαν στοιχεῖα ἐνάντιά του, τὸν καταδίκασε σὲ θάνατο· ἐκτελέστηκε στὶς 13 Ὀκτωβρίου 1909. Ἀναφέρεται ὅτι τὰ τελευταῖα λόγια του πρὸς τὸ ἐκτελεστικὸ ἀπόσπασμα ἦταν: «Σκοπεύσατε καλά, φίλοι μου, δὲν εἴσαστε ὑπεύθυνοι. Εἶμαι ἀθῶος. Ζήτω τὸ Σύγχρονο Σχολεῖο!»

Ἡ ἐκτέλεση τοῦ Φερρέρ, ὅπως καὶ ἐκείνη τῶν Σάκκο καὶ Βαντζέτι στὶς ΗΠΑ 20 χρόνια ἀργότερα, προκάλεσε διεθνῆ κατακραυγή. Σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση ἔπεσε ἡ κυβέρνηση τοῦ συντηρητικοῦ Μάουρα λόγω τοῦ κακοῦ χειρισμοῦ τῶν γεγονότων τῆς Βαρκελώνης· ἡ νέα κυβέρνηση ἐγκαινίασε μιὰ νέα φάση στὴν ἱσπανικὴ κρίση. Ἡ μοίρα τοῦ Φερρὲρ εἶναι ἴσως χαρακτηριστικὴ τῶν μὴ-βίαιων ἀναρχικῶν ποὺ οἱ ἀπόψεις τους καταλήγουν ἀναπόφευκτα στὸ νὰ ταυτιστοῦν μὲ πράξεις ποὺ ὁλοφάνερα ἀποδοκιμάζουν. Ὁ ἴδιος ὁ Φερρὲρ εἶχε γράψει: «Ἂν μὲ ἀποκαλοῦν ἀναρχικὸ γιὰ τὴ φράση μου 'ἰδέες καταστροφῆς μέσα στὸ μυαλό', θὰ ἀπαντήσω ὅτι στὴ σειρὰ τῶν βιβλίων καὶ τῶν φυλλαδίων ποὺ ἐκδόθηκαν ἀπὸ τὸ Σύγχρονο Σχολεῖο μπορεῖτε σίγουρα νὰ βρεῖτε ἰδέες καταστροφῆς, ἀλλά, παρακαλῶ, σημειῶστε ὅτι πρόκειται γιὰ 'ἰδέες καταστροφῆς μέσα στὸ μυαλό' —δηλαδὴ ὀρθολογικὲς καὶ ἐπιστημονικὲς ἰδέες ποὺ κατευθύνονται μόνο ἐνάντια στὴν προκατάληψη· εἶναι αὐτὸ 'ἀναρχισμός;' Ἂν ναί, δὲν τὸ ἤξερα, ἀλλὰ σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση εἶμαι ἀναρχικὸς στὸ βαθμὸ ποὺ ὁ ἀναρχισμὸς ἀποδέχεται τὶς ἀπόψεις μου γιὰ τὴν ἐκπαίδευση, τὴν εἰρήνη καὶ τὸν ἔρωτα, καὶ ὄχι γιατὶ ἐγὼ ἀποδέχομαι τὶς μεθόδους του.» (13) Πρόκειται γιὰ ἕνα δίλημμα ποὺ μπόρεσαν νὰ τὸ ξεπεράσουν οἱ διανοούμενοι ἀναρχικοὶ μόνο σὲ κοινωνίες, ὅπου τὰ ξεσπάσματα βίας ἦταν σπάνια καὶ ὄχι σὲ μιὰ χώρα σὰν τὴν Ἱσπανία ὅπου ἡ βία ἀποτελοῦσε ἀπαραίτηττο συστατικὸ τῆς κοινωνικῆς καὶ πολιτικῆς ζωῆς. Οἱ ἄνθρωποι ποὺ ἔχουν ἐπαναστατικὲς ἰδέες θεωροῦνται ὑπεύθυνοι γιὰ τὶς ἐπαναστατικὲς πράξεις, στὶς συνθῆκες ἐκεῖνες, ὅπου τὸ μόνο μέσο κοινωνικῆς ἀλλαγῆς εἶναι ἡ βίαιη δράση.

Ἡ «Τραγικὴ Ἑβδομάδα», παρόλο ποὺ δὲν τὴν ξεκίνησαν καὶ στὴν οὐσία δὲν τὴν προγραμμάτισαν οἱ ἀναρχικοί, θεμελίωσε τὴν

ἡγετική τους θέση στο ἐπαναστατικὸ κίνημα τῆς Βαρκελώνης. Μὲ τὴν ἐπαναστατικὴ ἐμπειρία τοῦ 1909 νὰ συμπεριλαμβάνεται στὸν τεράστιο κατάλογο τῶν ἡρωϊκῶν, αἱματηρῶν καὶ ἀπελπισμένων ἐξεγέρσεών τους, καὶ μὲ τὶς νέες μορφὲς δράσης καὶ ὀργάνωσης ποὺ διδάσκονταν ἀπὸ τὸ παράδειγμα τοῦ ἐπαναστατικοῦ συνδικαλισμοῦ στὴ Γαλλία, οἱ Ἱσπανοὶ ἀναρχικοὶ ἔμπαιναν τὸ 1912 σὲ νέα φάση ἔντονης ἀγωνιστικότητας.

2

Τὸ ἀναρχικὸ κίνημα στὴν Ἱσπανία εἶχε γνωρίσει πολὺ ἔντονα τὰ ἀντιφατικὰ ρεύματα ἰδεῶν ποὺ ἐνυπῆρχαν στὴν ἀναρχικὴ θεωρία καὶ πρακτικὴ σ' ὅλο τὸν κόσμο· καὶ σ' αὐτὸ εἶχε συμβάλει ὁ κάθε ἀναρχικὸς στοχαστὴς καὶ ἡγέτης τοῦ ἐξωτερικοῦ. Ὅπως διαπιστώσαμε, ὁ φεντεραλισμὸς τοῦ Προυντόν, στὴ δεκαετία τοῦ 1860, ἦταν ἤδη γνωστὴ θεωρία τόσο στοὺς ἀναρχικοὺς ὅσο καὶ σὲ πολλοὺς φιλελεύθερους δημοκράτες. Οἱ ἀναρχικοὶ θεωροῦσαν δεδομένη τὴν ἰδέα τῆς κομμούνας σὰν βάση γιὰ τὴ νέα κοινωνικὴ ὀργάνωση, καὶ ὅταν εἶχαν τὴν εὐκαιρία, τὸ πρῶτο πράγμα ποὺ ἔκαναν ἦταν ἡ ἵδρυση μιᾶς ἐπαναστατικῆς κομμούνας. Ἡ πίστη τοῦ Μπακούνιν στὸ ἐπαναστατικὸ δυναμικὸ τῶν ἀμόρφωτων καὶ βασανισμένων μαζῶν, ποὺ περίμεναν ἁπλῶς τοὺς κήρυκες τῆς βίαιης ἐξέγερσης γιὰ νὰ ἀναλάβουν πραγματικὴ δράση, φαίνεται πὼς ἐπιβεβαιώθηκε στὴν πράξη ἀπὸ τὸν ἐνθουσιασμὸ μὲ τὸν ὁποῖο ἀκολούθησαν οἱ μεροκαματιάρηδες τῆς Ἀνδαλουσίας τοὺς κήρυκες τῆς «Ἰδέας», ὅπως τὴν ἀποκαλοῦσαν οἱ ἀναρχικοὶ ἀγωνιστές. Ἡ πίστη τοῦ Κροπότκιν στὴν ἀνθρώπινη καλοσύνη καὶ τὴν πρόοδο καὶ ἡ ἐμπιστοσύνη του στὶς δυνατότητες ἐκπαίδευσης φαίνεται πὼς ἐκφράστηκαν στὴν πράξη μὲ τὰ ἐκπαιδευτικὰ ἰδανικὰ τοῦ Φρανσίσκο Φερρὲρ καὶ τοῦ Ἀνσέλμο Λορέντζο. Ταυτόχρονα αὐτὰ τὰ ἰδανικὰ καὶ ἡ ἀφοσίωση ποὺ ἐνέπνεαν εἶχαν καὶ τὴν κακή τους πλευρά· σὲ κανένα ἄλλο μέρος δὲν ἀποτέλεσε τόσο σημαντικὸ συστατικὸ τῆς ἀναρχικῆς θεωρίας ἡ βίαιη καταστροφή.

Ἡ «Τραγικὴ Ἑβδομάδα» τῆς Βαρκελώνης τὸ 1909, μὲ τὶς αὐθόρμητες ἀνοργάνωτες πράξεις βίας, ποὺ δὲν μποροῦσαν νὰ ἐ-

λεγχθοῦν ἢ νὰ καθοδηγηθοῦν ἀπὸ τὶς βιαστικὰ ἐκλεγμένες ἐπιτροπὲς τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος, ἀναρχικὲς ἢ σοσιαλιστικές, καὶ τὰ ἀντίποινα ποὺ ἀκολούθησαν, ἀκόμα καὶ ἡ τραγικὴ ἐκτέλεση τοῦ Φερρέρ, ἦταν ταυτόχρονα τὸ ἀποκορύφωμα τῆς σποραδικῆς βίας τῶν προηγούμενων 25 χρόνων καὶ τὸ ξεκίνημα μιᾶς νέας περιόδου στὴν ἱστορία τοῦ ἱσπανικοῦ ἀναρχισμοῦ. Τὸ 1908 μιὰ νέα ὁμάδα στὴ Βαρκελώνη, ἡ Solidaridad Obrera ('Εργατικὴ 'Αλληλεγγύη), προσπάθησε νὰ ὀργανώσει τοὺς ἐργάτες μὲ βάση τὸν ἀναρχισμό· καὶ μολονότι ἡ δράση της ἀπαγορεύτηκε γιὰ ἕνα διάστημα ἐξαιτίας τῶν γεγονότων τοῦ 1909, ἡ ἰδέα ἑνὸς ἐλευθεριακοῦ, ἐπαναστατικοῦ συνδικαλιστικοῦ κινήματος εἶχε ἀποκτήσει ρίζες. Τὸ 1911 ἱδρύθηκε στὴ Βαρκελώνη ἡ «Γενικὴ Συνομοσπονδία 'Εργασίας» (CNT). Πρόκειται γιὰ ὀργάνωση παρόμοια μὲ τὴ γαλλικὴ CGT καὶ σὲ μεγάλο βαθμὸ οἰκοδομήθηκε σύμφωνα μὲ τὸ γαλλικὸ πρότυπο. Παρόλο ποὺ μέχρι τὸ 1914 δὲν μποροῦσε νὰ λειτουργήσει νόμιμα, ἄρχισε νὰ ἀποτελεῖ σημαντικὴ δύναμη σὲ πολλὰ κέντρα —στὴν Καταλωνία, στὴν 'Αραγωνία, στὴν 'Ανδαλουσία καὶ ἀργότερα στὴ Γαλικία, ἐνῶ οἱ ἀναρχοσυνδικαλιστὲς δημιούργησαν ἐπαφὲς μὲ τοὺς ἀναρχικοὺς στὴ νότιο 'Αμερικὴ καὶ πρόσφεραν στὸ ἐκεῖ κίνημα ἰδέες καὶ ἡγέτες. Παρόλο ποὺ μεγάλο μέρος τῆς θεωρίας καὶ τῆς τακτικῆς τῆς CNT προερχόταν ἀπὸ τὴ Γαλλία, (14) τὸ ἐπαναστατικὸ συνδικαλιστικὸ κίνημα στὴν Ἱσπανία ἦταν μοναδικό, τόσο γιατὶ οἱ ἀναρχικὲς ἰδέες ἦταν πολὺ πλατιὰ διαδομένες, περισσότερο ἀπὸ ἀλλοῦ, ὅσο καὶ γιατὶ εἶχε πραγματοποιηθεῖ μιὰ βασικὴ συμμαχία ἀνάμεσα στοὺς βιομηχανικοὺς ἐργάτες καὶ τοὺς ἀγρότες. Στὴ Βαρκελώνη καὶ στὶς ἄλλες πόλεις τῆς Καταλωνίας ἡ αὐτονομιστικὴ ἀναρχικὴ παράδοση δὲν παρουσίαζε κανένα χρονικὸ κενὸ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Πρώτης Διεθνοῦς καὶ στὴ συνέχεια ἐνισχύθηκε ἀπὸ τὴν ὕπαρξη μιᾶς δυναμικῆς ἐργατικῆς ὀργάνωσης. Καὶ ὅπως στὰ προπύργια τῶν ἀναρχικῶν στὶς πόλεις ὑπῆρχε ἕνα ὑπόγειο ρεῦμα ἐξέγερσης ποὺ μποροῦσε νὰ μετατρέψει μιὰ ἀπεργία σὲ ἀναταραχὴ ἢ μιὰ ἐργατικὴ διαμάχη σὲ ὁδομαχία, ἔτσι καὶ στὶς τεράστιες, ἄνυδρες, ὑπανάπτυκτες καὶ ἀδικημένες περιοχὲς τοῦ νότου τὸ ἀβοήθητο καὶ ἀπελπισμένο ἀγροτικὸ προλεταριάτο περίμενε κάποια ἔνδειξη πιθανῆς βελτίωσης τῶν συνθηκῶν του. Ἔτσι λοιπόν, ὅπως γράφουν

ὁ Ντιὰζ ντὲλ Μορὰλ καὶ ὁ Τζέραλντ Μπρήναν, ξέσπαγαν στὴν Ἀνδαλουσία περιοδικὰ κύματα ἐνθουσιασμοῦ, κινητοποίησης καὶ προσδοκίας κάθε φορὰ ποὺ προσηλυτίζονταν νέοι ὀπαδοὶ καὶ ἡ ἐπανάσταση ἔδειχνε νὰ βρίσκεται πολὺ κοντά.

Οἱ ἰδέες τοῦ ἀναρχισμοῦ γενικὰ καὶ τῆς γενικῆς ἀπεργίας εἰδικὰ εἶχαν διαδοθεῖ στὶς περιοχὲς τοῦ νότου ἀπὸ περιοδεύοντες προπαγανδιστὲς κι ἀκόμα περισσότερο ἀπὸ ἀναρίθμητες μπροσοῦρες καὶ φυλλάδια· οἱ μπροσοῦρες αὐτὲς ἐκδίδονταν ἀπὸ τὰ ἀναρχικὰ κέντρα στὶς ἐπαρχιακὲς πόλεις καὶ διαβάζονταν στὸ χλωμὸ φῶς τῶν παραπηγμάτων ὅπου ζοῦσαν ὅλοι μαζὶ οἱ μεροκαματιάρηδες ἢ τὶς ἐξηγοῦσαν στοὺς ἀγράμματους ἐκεῖνοι οἱ σύντροφοι ποὺ μποροῦσαν νὰ διαβάζουν· ἔτσι δημιουργοῦνταν ἐλπίδες γιὰ μιὰ ἄμεση ἀναγέννηση τῆς κοινωνίας. Γιὰ τοὺς ἀκτήμονες μεροκαματιάρηδες ἢ γιὰ τοὺς μικρογεωργοὺς ποὺ ἡ μικροϊδιοκτησία τους δὲν ἐπαρκοῦσε γιὰ τὴν ἐπιβίωση τῆς οἰκογένειάς τους, αὐτὴ ἡ ἀναγέννηση ἦταν ἀναπόφευκτο νὰ γίνει μὲ τὴν ἀνακατανομὴ τῆς γῆς—el reparto. Ἡ «ἀνακατανομή», γράφει ὁ ἱστορικὸς αὐτῶν τῶν κινημάτων, «ἦταν πάντοτε ἡ μαγικὴ λέξη, σ' ὅλες τὶς ἀγροτικὲς ταραχές, ποὺ ἠλέκτριζε τὶς μάζες.» ([15]) Τὸ 1903 παρουσιάστηκε ἕνα ἀπὸ τὰ περιοδικὰ κύματα ἐπαναστατικῆς κινητοποίησης στὴν Ἀνδαλουσία· στὴν Κόρντομπα κηρύχθηκε γενικὴ ἀπεργία. Ἀλλά, ὅπως τόσες φορές, τὸ κίνημα ἐξασθένησε σιγὰ-σιγά, ἀντιμετωπίζοντας τὴν ἀντίδραση καὶ ἀκόμα περισσότερο ἀντιμετωπίζοντας τὸ πρόβλημα νὰ διατηρήσει τὸν ἐνθουσιασμὸ τῶν μαζῶν καὶ νὰ δημιουργήσει μιὰ ἀποτελεσματικὴ ὀργάνωση ἀνάμεσα στὶς καθυστερημένες, διασκορπισμένες καὶ ἀπομακρυσμένες κοινότητες. Μετὰ τὶς κινητοποιήσεις τοῦ 1903, ἐπακολούθησε, τὸ 1904, μεγάλων διαστάσεων λιμὸς —καὶ ὅπως παρατηρεῖ ὁ Ντιὰζ ντὲλ Μορὰλ «ἡ ἀθλιότητα καὶ ἡ φτώχεια εἶναι οἱ χειρότεροι ἐχθροὶ τῆς προλεταριακῆς κινητοποίησης.» ([16]) Γιὰ πενήντα περίπου χρόνια τὸ ἀναρχικὸ κίνημα στὴ νότιο Ἱσπανία κατάφερνε ἁπλῶς νὰ ἐπιζεῖ, μέχρι ποὺ μιὰ ἄλλη ἀναπτέρωση τῶν ἐλπίδων καὶ ἡ ἐπαναστατικὴ κατάσταση σὲ ἄλλα μέρη τῆς Ἱσπανίας καὶ τῆς Εὐρώπης ἐγκαινίασε μιὰ νέα περίοδο κινητοποιήσεων.

Στὶς σκοτεινὲς περιόδους τοῦ ἀνδαλουσιάνικου ἀναρχισμοῦ —

στὴ δεκαετία τοῦ 1870 ἢ στὴν περίοδο μετὰ τὸ λιμὸ τοῦ 1904— ἡ «Ἰδέα» διατηρήθηκε βασικὰ ζωντανὴ ἀπὸ ἀφοσιωμένους προπαγανδιστὲς καὶ ἀρθρογράφους ὅπως τὸν Χοσὲ Σάντσεζ Ρομάν. ([17]) Γιὸς ἑνὸς παπουτσῆ, εἶχε μεγαλώσει στὴ δεκαετία τοῦ 1870 καὶ εἶχε μάθει νὰ διαβάζει στὰ διαλείμματα τῆς ἐργασίας του στὰ χωράφια καὶ τὰ βράδια ποὺ καθόταν καὶ ἐπιδιόρθωνε τὰ παπούτσια τῶν συντρόφων του. Εἶχε πάρει μέρος στὴν κινητοποίηση ποὺ ἀποδόθηκε στὴ «Μαύρη Χεὶρα» καὶ ἦταν ἕνας ἀπὸ τοὺς ὑποκινητὲς πίσω ἀπὸ τὴν ἐπίθεση ἐνάντια στὸ Χερὲζ τὸ 1892. Ὅταν δὲν ἦταν στὴ φυλακή, διάβαζε ὅλα τὰ ἀναρχικὰ φυλλάδια ποὺ ἔβρισκε στὴ φυλακὴ μπόρεσε νὰ διδαχτεῖ ἀπὸ πρῶτο χέρι, ἀπὸ τὸν Φερμὶν Σαλβοτσέα καὶ ἀπὸ ἕναν Γάλλο ἀναρχικὸ ποὺ ἦταν φίλος καὶ ὀπαδὸς τοῦ Ρεκλύ. Ἀπὸ τὸ 1901 ἔγινε ἕνας ἀπὸ τοὺς πιὸ ἐνεργητικούς, τοὺς πιὸ δυναμικοὺς καὶ τοὺς πιὸ πλατιὰ γνωστοὺς ἀναρχικοὺς ἀρθρογράφους τοῦ νότου. Τὸ ἔργο ὅμως τῶν προπαγανδιστῶν καὶ τῶν ἀρθρογράφων ὅπως τοῦ Σάντσεζ Ρομὰν δὲν θὰ μποροῦσε νὰ πραγματοποιηθεῖ χωρὶς τὴν ὑποστήριξη τῶν ἀναρχικῶν ἐργατῶν ποὺ διατηροῦσαν ζωντανὴ τὴ θεωρία στὸ κάθε χωριὸ —ὁ «συνειδητὸς ἐργάτης», ἀσκητικὰ ἀφοσιωμένος στὸ σκοπό, «ποὺ δὲν δοκίμαζε τὸ ἀλκοόλ, δὲν κάπνιζε, δὲν ἔπαιζε τυχερὰ παιχνίδια, ποὺ δὲν ἔλεγε ποτὲ τὴ λέξη Θεός, ζοῦσε μὲ τὴ «συντρόφισσά» του χωρὶς θρησκευτικοὺς ἢ νομικοὺς δεσμούς, ἢ παντρευόταν μὲ πολιτικὸ γάμο.» ([18]) Αὐτοὶ ἦταν οἱ ἄνθρωποι ποὺ ἐξασφάλισαν στὸ κίνημα τὴ δύναμη καὶ τὴ συνέχειά του· κι ἦταν αὐτοὶ ποὺ ὑπέφεραν περισσότερο, συχνὰ ἡρωϊκά, ἀπὸ τὴν καταστολὴ ποὺ ἀκολουθοῦσε τὶς πράξεις τους. Ὁρισμένες φορὲς παρασύρονταν ἀπὸ ἀκόμα πιὸ ἀνυποχώρητες θεωρίες. Πολλοὶ σοβαροὶ ἀναρχικοὶ ἦταν χορτοφάγοι ἢ ἀπεῖχαν ἐντελῶς ἀπὸ τὰ οἰνοπνευματώδη. Οἱ ἀγωνιστὲς αὐτοί, ἐνῶ βάσιζαν τὶς πεποιθήσεις τους σὲ ὀρθολογικὰ ἐπιχειρήματα, εἶχαν τὴν πίστη νὰ ζήσουν μὲ τόσο αὐστηρὴ πειθαρχία, ὥστε μποροῦν νὰ συγκριθοῦν μόνο μὲ τοὺς μοναχοὺς ἢ τοὺς ἱεραπόστολους τῆς χριστιανικῆς ἐκκλησίας.

Τὸ 1917-18 ὅταν ἄρχισαν νὰ φτάνουν στὴν Ἱσπανία πληροφορίες γιὰ ἐπανάσταση στὴ μακρυνὴ Ρωσία, παρατηρήθηκε ἄλλο ἕνα ἔντονο κίνημα προσηλυτισμοῦ παρόμοιο μὲ αὐτὸ τοῦ 1903. Γι' ἄλλη μιὰ φορὰ κυκλοφόρησαν μπροσοῦρες κι ὅσοι δὲν μποροῦ-

σαν νὰ διαβάσουν μαζεύονταν γύρω ἀπὸ ἐκείνους ποὺ μποροῦσαν, γιὰ ν' ἀκούσουν τὶς θεωρίες τοῦ Κροπότκιν ἢ τῶν Γάλλων ἀναρχικῶν ἀρθρογράφων. Ὁ ἐνθουσιασμὸς γιὰ τὴν ἰδέα τῆς Ρωσίας ἦταν τόσο μεγάλος, ποὺ ἕνας ἀπὸ τοὺς σημαντικοὺς ἀναρχικούς, ὁ Σαλβαντὸρ Καρντόν, ἄλλαξε τὸ ὄνομά του σὲ Καρντόνιεφ. Γι' ἄλλη μιὰ φορὰ ἀναζωογονήθηκαν τὰ παλιὰ ὄνειρα γιὰ μιὰ ἐποχὴ ὅπου οἱ ἀκτήμονες ἀγρότες θὰ εἶχαν ἕνα κομμάτι γῆς, τὸ ἀρδευτικὸ σύστημα θὰ ἔφερνε τὴν εὐημερία στὰ ἄνυδρα, πετρωμένα χωράφια καὶ οἱ γόνιμες πεδιάδες δὲν θὰ ἀνῆκαν πιὰ στοὺς πλούσιους. Ἡ CNT εἶχε αὐξήσει στὰ προηγούμενα χρόνια τὴν ἐπιρροή της στοὺς ἀκτήμονες ἐργάτες τῆς Ἀνδαλουσίας, καὶ τὰ τοπικὰ ἀγροτικὰ συνδικάτα μποροῦσαν νὰ ὀργανώνουν δυναμικὲς ἀπεργίες, νὰ ἐκφράζουν τὰ βραχυπρόθεσμα αἰτήματά τους καθὼς καὶ νὰ ὀνειρεύονται ἕναν μελλοντικὸ παράδεισο.

Στὴν Ἱσπανία, μεταξὺ 1917 καὶ 1923, οἱ ἐπαναστατικὲς ἀπεργίες τῆς CNT δημιουργοῦσαν τόσο μιὰ κατάσταση πραγματικοῦ ἐμφυλίου πολέμου ὅσο καί, ἀναπόφευκτα, ὁρισμένα προβλήματα στοὺς ἀναρχικούς: γιὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο θὰ ἔπρεπε νὰ ὀργανωθεῖ τὸ κίνημά τους καὶ γιὰ τὶς σχέσεις τῶν ἀναρχικῶν καὶ τῆς CNT μὲ τοὺς ἄλλους ἐπαναστάτες ἀντιπάλους τῆς ὑπάρχουσας κυβέρνησης. Ἡ Ἱσπανία δὲν εἶχε πάρει μέρος στὸν Πρῶτο Παγκόσμιο Πόλεμο καὶ κατὰ συνέπεια ἡ κληρονομιὰ τῆς πατριωτικῆς ἀλληλεγγύης, ποὺ δὲν ἐξαλείφθηκε ποτὲ ἐντελῶς ἀπὸ τὸ συνδικαλιστικὸ κίνημα τῶν χωρῶν ποὺ πῆραν μέρος στὶς ἐχθροπραξίες, δὲν ἐπηρέασε τὴ δράση τῆς CNT. Ἐπιπλέον, στὴ διάρκεια τοῦ πολέμου ἡ Ἱσπανία γνώρισε μιὰ σχετικὴ ἄνθηση τῆς οἰκονομικῆς δραστηριότητας· ἡ βιομηχανία βρισκόταν στὴν ἀκμή της καὶ παρουσιάστηκε μάλιστα καὶ ἔλλειψη ἀπὸ ἐργατικὰ χέρια, ἔτσι ποὺ ἡ κυβέρνηση καὶ οἱ ἐργοδότες ἀναγκάστηκαν νὰ ἀνεχτοῦν κάποιο βαθμὸ συνδικαλιστικῆς δράσης. Τὸ τέλος τοῦ πολέμου προκάλεσε οἰκονομικὴ κρίση· τὸ κόστος ζωῆς αὐξήθηκε· ὑπῆρχε μεγάλη ἀνεργία καὶ τὰ συνδικάτα —τόσο ἡ σοσιαλιστικὴ UGT ὅσο καὶ ἡ ἀναρχοσυνδικαλιστικὴ CNT— πέρασαν πάλι στὴν ἄμυνα. Μὲ παρατεταμένες ἀπεργίες προσπάθησαν νὰ διαφυλάξουν τὴ νομιμότητα τῆς ὕπαρξής τους, νὰ ἀποφύγουν τὴ μείωση τῶν μισθῶν καὶ νὰ πετύχουν τὴ βελτίωση τῶν συνθηκῶν ἐργασίας,

καθὼς καὶ νὰ ἐκφράσουν μερικοὺς πολιτικοὺς στόχους.

Γιὰ πέντε περίπου χρόνια, οἱ ἀπεργίες, οἱ ἀνταπεργίες καὶ διάφορες βίαιες ἐνέργειες ἀπείλησαν τὴν κυβέρνηση καὶ αὔξησαν τὴν οἰκονομικὴ δυσαρέσκεια ποὺ εἶχε ἀρχικὰ προκαλέσει τὶς ἀπεργίες, ἐνῶ κάθε πράξη βίας ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρὰ προκαλοῦσε τὰ ἀντίποινα τῆς ἄλλης. Εἶχαν ἐπηρεαστεῖ σχεδὸν ὅλες οἱ περιοχὲς τῆς χώρας, ἀλλὰ στὴ Βαρκελώνη ὁ ἀγώνας ἦταν σκληρότερος. Ἡ Βαρκελώνη ἦταν ἕνα ἀπὸ τὰ μεγάλα προπύργια τῆς CNT, καὶ πολλοὶ ἀπὸ τοὺς πιὸ γνωστοὺς συνδικαλιστὲς ἡγέτες δροῦσαν στὴν Καταλωνία. Δυὸ ἀπ' αὐτούς, ὁ Ἄνχελ Πεστάνια καὶ ὁ Σαλβαντὸρ Σεγκύ, ἦταν ἐπαναστάτες συνδικαλιστὲς σύμφωνα μὲ τὴ γαλλικὴ παράδοση, ποὺ πίστευαν στὴν ἀνάγκη ὀργάνωσης καὶ στὴ βραχυπρόθεσμη συνδικαλιστικὴ δράση, καθὼς καὶ στὸν τελικὸ ἐπαναστατικὸ σκοπό· ὅπως καὶ σ' ἄλλες περιοχές, ἡ ἄποψη αὐτὴ δὲν μποροῦσε νὰ ἐξασφαλίσει τὴν ὑποστήριξη τῶν ἀληθινῶν ἀναρχικῶν. Ὁπωσδήποτε, οἱ ἡγέτες τῆς CNT εἶχαν κάποιες ἐπιτυχίες στὸ ἐνεργητικό τους, βασικὰ τὸ ἀποτέλεσμα τῆς περιβόητης ἀπεργίας στὶς ἀρχὲς τοῦ 1919 στὰ ἐργοστάσια Canadiense, μιὰ τεράστια ὑδρο-ἠλεκτρικὴ ἐπιχείρηση τῆς Βαρκελώνης. Ὕστερα ἀπὸ δυὸ μῆνες ἀπεργία ποὺ κατέληξε σὲ γενικὴ ἀπεργία σ' ὅλη τὴν Καταλωνία, ἡ κυβέρνηση ὑποχώρησε. Μὲ διατάγματά της καθιέρωσε τὸ ὀχτάωρο καὶ προσπάθησε νὰ ἱκανοποιήσει ὁρισμένα ἀπὸ τὰ αἰτήματα τῶν ἐργατῶν. Οἱ παραχωρήσεις αὐτὲς ὅμως συνδυάστηκαν μὲ μιὰ ἀνανεωμένη ἐπίθεση ἐνάντια στὰ ἐπαναστατικὰ συνδικάτα, καὶ τὰ ἑπόμενα τέσσερα χρόνια ἐπικρατοῦσε ἀνοιχτὸς πόλεμος ἀνάμεσα στὴν CNT καὶ τοὺς ἐργοδότες. Ἕνα ἀπὸ τὰ μέσα ποὺ χρησιμοποιήθηκαν ἐνάντια στοὺς ἐπαναστάτες συνδικαλιστὲς ἦταν ἡ ἵδρυση ἀνεξάρτητων συνδικάτων —τῶν «ἐλεύθερων συνδικάτων»— ποὺ εἶχαν σὰν στόχο νὰ προσελκύσουν τὰ μέλη τῶν ἐπαναστατικῶν συνδικάτων. Τελικὰ ἡ ὅλη ὑπόθεση ἐξελίχθηκε σὲ πόλεμο συμμοριῶν ἀνάμεσα στὰ δύο κινήματα τῆς Καταλωνίας μὲ τοὺς ἐργοδότες νὰ προσλαμβάνουν «πιστολέρος» γιὰ νὰ δολοφονήσουν τοὺς ἡγέτες τῆς CNT, καὶ μὲ τοὺς συνδικαλιστὲς νὰ ἀνταποδίδουν τὰ ἴδια. Σὲ μιὰ ἀπ' αὐτὲς τὶς ἐπιθέσεις δολοφονήθηκε ὁ Σαλβαντὸρ Σεγκύ. Ἦταν ὀργανωτὴς μὲ σημαντικὰ χαρίσματα, ποὺ εἶχε γίνει ἐπαναστάτης διανοούμενος μὲ ἰδέες ἀν-

τλημένες ἀπὸ τὸ Νίτσε, καθὼς καὶ ἀπὸ τοὺς ἀναρχικοὺς φίλους του, ἀλλὰ χρησιμοποιοῦσε πάντοτε τὴν ἐπιρροή του ἐνάντια στὴν τρομοκρατία ὑπὲρ μιᾶς ὀργανωμένης συνδικαλιστικῆς δράσης.

Γιὰ πολλὰ χρόνια ἡ CNT ἦταν σοβαρὰ διχασμένη ἀπὸ τὴ θεωρητικὴ διαμάχη ἀνάμεσα στὸν Πεστάνια καὶ τὸν Σεγκύ, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἀπὸ ἐκείνους ποὺ ἤθελαν ἄμεση ἐπαναστατικὴ δράση ἀπὸ καθαρὰ ἀναρχικὴ ἄποψη. Ἡ διαμάχη αὐτὴ κατέληξε σὲ πολλὲς συζητήσεις γιὰ τὶς ἀναρχικὲς βασικὲς ἀρχές. Στὰ χρόνια τῆς ἀνοιχτῆς σύγκρουσης μὲ τὴν κυβέρνηση καὶ τοὺς ἐργοδότες, ἡ συζήτηση δὲν ἦταν τόσο ἔντονη, μολονότι ὁρισμένοι ἀγωνιστὲς ἀναρχικοί, ἰδιαίτερα στὴν Ἀνδαλουσία, ἀρνήθηκαν νὰ ὑποστηρίξουν τὴν CNT. Εἶναι χαρακτηριστικὸ αὐτῆς τῆς περιόδου τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ συνέδριο τῆς CNT τοῦ 1922 ψήφισε μιὰ ἀπόφαση τόσο θολὴ καὶ διφορούμενη, ὅσο κι αὐτὴ μὲ τὴν ὁποία ξεκίνησε τὴ δράση της ἡ IWW στὶς ΗΠΑ. Ἡ CNT, διακήρυξε τὸ συνέδριο, «ὄντας ἀπόλυτα ἐπαναστατικὸς ὀργανισμὸς ποὺ μὲ σαφήνεια καὶ εἰλικρίνεια ἀρνεῖται τὴν κοινοβουλευτικὴ δράση καὶ τὴ συνεργασία μὲ τὰ πολιτικὰ κόμματα, εἶναι ταυτόχρονα ἀπόλυτα πολιτική, ἐφόσον ἔχει σὰν ἀποστολή της νὰ κατακτήσει τὸ δικαίωμα νὰ ἐξετάζει καὶ νὰ κριτικάρει ὅλους τοὺς ἐξελικτικοὺς παράγοντες τῆς ἐθνικῆς ζωῆς, καὶ γι' αὐτὸ τὸ λόγο ἔχει καθῆκον νὰ ἀσκεῖ ἀποφασιστικὴ πίεση, μὲ μέσο τὴν κοινὴ δράση ποὺ πηγάζει ἀπὸ τὶς προϋποθέσεις καὶ τὶς ἐκδηλώσεις τῆς CNT.» [19]

Οἱ ἀναρχικοὶ εἶχαν πάλι πολλὲς ἀντιρρήσεις γιὰ ὅσα συνέβαιναν στὴ Ρωσία. Ὁ ἀρχικὸς ἐνθουσιασμὸς γιὰ τὴν ἐπανάσταση ὑποχώρησε σιγὰ-σιγὰ καθὼς γινόταν γνωστὴ ἡ πραγματικὴ κατάσταση. Ἡ CNT ὅμως μὲ πολλοὺς δισταγμοὺς ἐγκατέλειψε τὴν ἰδέα τῆς συμμετοχῆς της στὴν Τρίτη Διεθνῆ, καὶ μόνο ὕστερα ἀπὸ πολὺ ἔντονες συζητήσεις, τὸ 1922, ἀποχώρησε τελικά. Ὅπως ἀκριβῶς ἑξήντα χρόνια πρὶν οἱ Ἱσπανοὶ ἀναρχικοὶ εἶχαν βαθμιαῖα ἀνακαλύψει ὅτι ἡ συμμετοχὴ στὴν Πρώτη Διεθνῆ καὶ ἡ ὑποστήριξη στὸν Μπακούνιν δὲν μποροῦσαν νὰ συμβιβαστοῦν, ἔτσι καὶ τώρα ἀνακάλυψαν ὅτι δὲν μποροῦσαν νὰ βασίζουν τὴν πολιτική τους στὴν αἰσιόδοξη ἀπόφαση ποὺ ψήφισαν μὲ ἐνθουσιασμὸ σ' ἕνα ἐθνικό τους συνέδριο τὸ 1919· ἡ ἀπόφαση αὐτὴ διακήρυττε

πρῶτον ὅτι «ἡ CNT εἶναι σταθερὸς ὑπερασπιστὴς τῶν ἀρχῶν τῆς Πρώτης Διεθνοῦς, ὅπως διαμορφώθηκαν ἀπὸ τὸν Μπακούνιν· καὶ δεύτερον, δηλώνει ὅτι ὑποστηρίζει προσωρινὰ τὴν Κομμουνιστικὴ Διεθνῆ λόγω τοῦ ἐπαναστατικοῦ χαρακτῆρα της· στὸ μεταξὺ ἡ CNT συγκαλεῖ καὶ ὀργανώνει ἕνα παγκόσμιο ἐργατικὸ συνέδριο, ὅπου θὰ τεθοῦν καὶ θὰ συμφωνηθοῦν οἱ βασικὲς ἀρχές, στὶς ὁποῖες θὰ βασιστεῖ μιὰ πραγματικὴ Ἐργατικὴ Διεθνής.» ([20]) Τὸ τελικὸ ρῆγμα μὲ τὴν Τρίτη Διεθνῆ, τὸ 1922, κόστισε στὸ ἀναρχοσυνδικαλιστικὸ κίνημα ὁρισμένους ἱκανοὺς καὶ μαχητικοὺς ὑποστηρικτές, ὅπως ὁ Ἀντρὲς Νὶν καὶ ὁ Χοακὶν Μαουρίν, πού, ἀφοῦ ὑπῆρξαν γιὰ λίγο διάστημα πιστοὶ κομμουνιστές, ἡγήθηκαν τοῦ ἀντιπολιτευτικοῦ «Ἑνοποιημένου Μαρξιστικοῦ Ἐργατικοῦ Κόμματος» (POUM) καὶ πῆραν ἐνεργητικὸ μέρος στὴν ἀριστερὴ πολιτικὴ σκηνὴ τῆς Καταλωνίας πρὶν γίνουν θύματα τῆς κομμουνιστικῆς θηριωδίας τὸ 1937.

Ἡ περίοδος 1917-1923 ἀπέδειξε τόσο τὴ δύναμη ὅσο καὶ τὶς ἀδυναμίες τῆς CNT. Τὸ 1919 εἶχε 700.000 μέλη ὀργανωμένα στὰ βιομηχανικὰ συνδικάτα (Sindicatos de Ramo). Ὀργάνωσαν παρατεταμένες, βίαιες καὶ δυναμικὲς ἀπεργίες καὶ κινητοποιήσεις σὲ πολλὰ μέρη τῆς χώρας. Αὔξαιναν τὴν ἐπιρροή τους σὲ περιοχὲς ὅπως τὴ Γαλικία, ὅπου δὲν ἦταν τόσο ἰσχυροὶ προηγουμένως καὶ ἀριθμητικὰ λιγότεροι ἀπὸ τοὺς σοσιαλιστὲς ἀνταγωνιστές τους τῆς UGT. Καὶ ὅμως, ὅπως τόσες ἄλλες φορές, ὅλη αὐτὴ ἡ δραστηριότητα δὲν κατάφερε νὰ δημιουργήσει τὴν τελικὴ ἐπαναστατικὴ κατάσταση ποὺ περίμεναν οἱ συνδικαλιστὲς ἡγέτες καὶ ποὺ ἀπαιτοῦσαν οἱ θεωρίες τους, καὶ πρὶν ἀκόμα ἀπὸ τὴν ἐπιβολὴ τῆς δικτατορίας τοῦ Πρίμο ντὲ Ριβέρα τὸ 1923, ἡ CNT εἶχε χάσει τὴν πρωτοβουλία. Τὸ κίνημα εἶχε ἐξασθενήσει ἀπὸ τὶς ἐσωτερικὲς διασπάσεις γιὰ τὸ θέμα τῶν μέσων καὶ τῶν σκοπῶν. Οἱ προσπάθειες ποὺ ἔκαναν ἡ CNT καὶ ἡ UGT γιὰ συνεργασία δὲν κράτησαν ποτὲ πολὺ διάστημα καὶ ὁ ἀνταγωνισμός τους γινόταν ὁλοένα καὶ πιὸ σκληρός. Ὅταν ὁ Πρίμο ντὲ Ριβέρα ἐπέβαλε τὴ δικτατορία του τὸ 1923, ἡ κήρυξη ἀπὸ τὴν CNT μιᾶς γενικῆς ἀπεργίας δὲν ὑποστηρίχθηκε ἀπὸ τὴν UGT, καὶ μέσα σὲ ὀκτὼ μῆνες ἡ CNT ἀναγκάστηκε νὰ περάσει στὴν παρανομία γι' ἄλλη μιὰ φορά. Τὰ περισσότερα ἀναρχικὰ περιοδικὰ ἀπαγορεύτηκαν·

τὰ γραφεῖα τῶν ἀναρχικῶν καὶ τῶν συνδικαλιστῶν κλείστηκαν καὶ συνελήφθηκαν πάνω ἀπὸ 200 ἡγετικοὶ ἀγωνιστές. Στὰ χρόνια τῆς δικτατορίας τοῦ Πρίμο ντὲ Ριβέρα, ὅπως τόσο συχνὰ στὸ παρελθόν, οἱ Ἱσπανοὶ ἀναρχικοὶ ἀναγκάστηκαν νὰ ξανασκεφτοῦν τὸ θέμα τῆς τακτικῆς καὶ τῶν στόχων τους. Κατάφεραν νὰ συνεχίσουν τὴ λειτουργία ὁρισμένων ἀπὸ τὶς ὁμοσπονδίες τῆς CNT· ἀλλὰ οἱ ἀναρχικοὶ ἀγωνιστὲς πῆραν τὴν πρωτοβουλία νὰ ἱδρύσουν μιὰ νέα ὀργάνωση ποὺ ἐλπίζανε ὅτι θὰ ἔδινε νέα ζωὴ στὸ κίνημα καὶ θὰ τοῦ θύμιζε τοὺς ἀληθινοὺς ἐπαναστατικοὺς στόχους του, σὲ μιὰ ἐποχὴ ποὺ ἡ ἀνοιχτὴ συνδικαλιστικὴ δράση δὲν ἦταν νόμιμη. Αὐτὴ ἡ νέα ὁμάδα ἦταν ἡ «Ἀναρχικὴ Ὁμοσπονδία Ἰβηρίας» (FAI), ποὺ ἱδρύθηκε τὸν Ἰούλιο τοῦ 1927 στὴ Βαλένθια σὲ μιὰ μυστικὴ συγκέντρωση. Μέσα σὲ λίγα χρόνια ἡ FAI ἔγινε ἡ κινητήρια δύναμη τοῦ ἱσπανικοῦ ἀναρχικοῦ κινήματος. Ἀρχικὰ ἔπρεπε νὰ λειτουργεῖ μὲ μυστικότητα καὶ ἦταν μιὰ γνήσια Μπακουνινικὴ μυστικὴ ὀργάνωση νεαρῶν φανατικῶν ἐπαναστατῶν, ποὺ ἦταν ἀποφασισμένοι νὰ ἐπαναφέρουν τὸ ἀναρχικὸ κίνημα σὲ μιὰ πορεία ἀνυποχώρητης ἀντίθεσης ἐνάντια στὴν ὑπάρχουσα τάξη πραγμάτων καὶ νὰ θέσουν τέλος στὶς ἐρωτοτροπίες μὲ διάφορους δημοκράτες πολιτικούς, πράγμα ποὺ ὑποψιάζονταν γιὰ μερικοὺς ἡγέτες τῆς CNT. Ἡ FAI εἶχε οἰκοδομηθεῖ στὴν οὐσία κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωση τῆς Σοσιαλδημοκρατικῆς Συμμαχίας τοῦ Μπακούνιν, καὶ σκόπευε νὰ παίξει στὸ ἱσπανικὸ ἀναρχοσυνδικαλιστικὸ κίνημα τὸ ρόλο ποὺ πίστευαν ὅτι ἔπαιξε ἡ Συμμαχία μέσα στὴ Διεθνῆ, δηλαδή, νὰ ἀποτελέσει πυρήνα ἀφοσιωμένων καὶ ἀποφασισμένων ἐπαναστατῶν ποὺ θὰ ἐμπνεύσουν καὶ θὰ ἐλέγξουν ὁλόκληρο τὸ κίνημα.

Τὴν περίοδο τῆς δικτατορίας τοῦ Πρίμο ντὲ Ριβέρα οἱ δυνατότητες ἀναρχικῆς δράσης ἦταν πολὺ περιορισμένες. Ἡ CNT μπόρεσε νὰ διατηρήσει τὸ κῦρος της σὰν γνήσια ἐπαναστατικὴ ὀργάνωση, ἀφοῦ μάλιστα ἡ UGT καὶ τὸ σοσιαλιστικὸ κόμμα ἔτειναν νὰ ἀποδεχτοῦν ὁρισμένους συμβιβασμοὺς μὲ τὸ καθεστὼς τοῦ Πρίμο ντὲ Ριβέρα. Τὸ τίμημα ποὺ πλήρωσε ἡ CNT γιὰ τὴ διαφύλαξη τῆς ἐπαναστατικῆς της θέσης ἦταν ἡ ἀδυναμία καὶ οἱ συνεχεῖς διώξεις. Παρόλα αὐτὰ μπόρεσε νὰ βγεῖ ἀπὸ τὴν περίοδο τῆς δικτατορίας σχετικὰ ἰσχυρή, καὶ τὸ 1931 μποροῦσε ἀκόμα νὰ

παρουσιάζει πάνω ἀπὸ 500.000 μέλη. Ἡ ἀπόλυση, ἀπὸ μέρους τοῦ βασιλιά, τοῦ Πρίμο ντὲ Ριβέρα τὸ 1930 ἀκολουθήθηκε ἀπὸ τὴ δική του παραίτηση τὸ 1931. Καὶ γι' ἄλλη μιὰ φορά, ὅπως μετὰ τὸ 1868, ξαφνικὰ ὅλα φαίνονταν πιθανὰ καὶ ἡ ἐπανάσταση νὰ πλησιάζει.

Ἀναπόφευκτα λοιπὸν οἱ ἀναρχικοὶ ἔπρεπε νὰ ξαναρχίσουν τὴ γνωστὴ πιὰ συζήτηση γιὰ τὴ σχέση τους μὲ τὴ νέα δημοκρατία καὶ μὲ τὰ ἄλλα ἐπαναστατικὰ ἐργατικὰ κόμματα, τὴν ἐποχὴ ἀκριβῶς ποὺ μιὰ Συνταχτικὴ Συνέλευση προετοίμαζε ἕνα νέο σύνταγμα. Στὸ ἐσωτερικὸ τῆς CNT ἡ συζήτηση αὐτὴ κράτησε γιὰ πολὺ καιρό, μὲ τὸν Ἄνχελ Πεστάνια νὰ ἡγεῖται τῆς πτέρυγας ἐκείνης ποὺ πίστευε ὅτι θὰ πρέπει νὰ τεθοῦν βραχυπρόθεσμοι στόχοι καὶ ὄχι ἡ πραγματοποίηση τῆς τελικῆς ἐπανάστασης, καὶ τὸν Χουὰν Πεϊρὸ νὰ ἐναντιώνεται σὲ κάθε σχέση μὲ τοὺς πολιτικοὺς ὁποιασδήποτε παράταξης. Ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀνακήρυξη τῆς δημοκρατίας τὸ 1931, ἡ CNT δὲν ἦταν πιὰ παράνομη ὀργάνωση καὶ παρουσιάστηκε γι' ἄλλη μιὰ φορὰ σὰν κίνημα σὲ ἐθνικὴ κλίμακα. Ἀντιμετωπίζοντας τὶς βίαιες καταγγελίες τῆς «γερμανικῆς γραφειοκρατίας» καὶ τοῦ «συγκεντρωτισμοῦ», τὰ μεμονωμένα ἐργοστασιακὰ συνδικάτα ἀναδιοργανώνονταν σὲ ἐθνικὲς βιομηχανικὲς ὁμοσπονδίες καὶ παρόλες τὶς διαμαρτυρίες ἀπὸ ἀναρχικούς, ὅπως τὸν Γκαρθία Ὀλιβέρ, ὅτι «οἱ Βιομηχανικὲς Ὁμοσπονδίες προέρχονται ἀπὸ τὴ Γερμανία καὶ μοιάζουν νὰ ἔχουνε βγεῖ ἀπὸ βαρέλι μπύρας», ἡ νέα ὀργάνωση ἔγινε ἀποδεκτή. Ἡ στάση τῆς CNT ἦταν ὁπωσδήποτε διφορούμενη πρῶτα λόγω τῶν θεωρητικῶν διαφορῶν ποὺ ὑπῆρχαν ἀνάμεσα στὸν Πεστάνια καὶ τὸν Πεϊρό, καὶ δεύτερο γιατὶ ὅπως πάντα οἱ ἡγέτες της παρασύρονταν ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία τους νὰ μὴ μείνουν ἔξω ἀπὸ τὴ νέα δημοκρατικὴ σκηνὴ καὶ ἀπὸ τὴ βαθιὰ δυσπιστία τους γιὰ τοὺς στόχους καὶ τὰ κίνητρα τῆς κυβέρνησης. Ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρά, ἡ «Συνταχτικὴ Συνέλευση εἶναι προϊὸν μιᾶς ἐπαναστατικῆς πράξης, πράξης ποὺ ἔμμεσα ἢ ἄμεσα εἶχε τὴν ὑποστήριξή μας.» Ἀπὸ τὴν ἄλλη, «δὲν ἐλπίζουμε ὅτι θὰ καταφέρει τίποτα ἡ Συνταχτικὴ Συνέλευση, ποὺ δημιουργήθηκε μέσα στὴ μήτρα τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας καὶ εἶναι ἕτοιμη νὰ ὑπερασπίσει τὴν ἡγεμονία της ἀπὸ τριπλὴ ἄποψη, πολιτική, νομικὴ καὶ οἰκονομική.» ([21])

Ἡ δημοκρατία πού γεννήθηκε μέσα στήν παγκόσμια οἰκονομική κρίση πολύ γρήγορα ἀποδείχτηκε ὅτι ἦταν ἀνίκανη νά χειριστεῖ τήν κατάσταση πού χειροτέρευε διαρκῶς. Ἡ αὐξανόμενη ἀνεργία καί δυσαρέσκεια δημιούργησε προβλήματα καί γιά τούς ἀναρχικούς τῆς CNT. Ὁ Πεστάνια καί ὁ Πεϊρό, παρόλο πού εἶχαν συγκρουστεῖ προηγουμένως στό ζήτημα τῆς ἐπαφῆς μέ τούς πολιτικούς καί τῆς ὑποστήριξης πρός τήν Συντακτική Συνέλευση, ἦταν τώρα ἑνωμένοι ἐνάντια στούς ἀναρχικούς τῆς FAI, καί τόν Αὔγουστο τοῦ 1931 κυκλοφόρησαν ἕνα μανιφέστο μέ τριάντα ὑπογραφές, μέ τό ὁποῖο ἀποκάλυπταν ὁλοκάθαρα τίς διαφορές πού ὑπῆρχαν κατά τή γνώμη τους ἀνάμεσα στόν ἐπαναστατικό συνδικαλισμό καί τόν ἀναρχισμό. Ἀφοῦ ἐπιτέθηκαν ἐνάντια στήν κυβέρνηση πού δέν κατάφερε νά χειριστεῖ τήν οἰκονομική κατάσταση, ἐπιτέθηκαν μέ τήν ἴδια μανία καί ἐνάντια στήν πεποίθηση ὅτι ἡ ἐπανάσταση μπορεῖ νά γίνει ἐδῶ καί τώρα ἀπό βιαστικά αὐτοσχεδιασμένη μειονοτική δράση: «Ἀπέναντι σ' αὐτή τήν ὑπεραπλουστευμένη ἀντίληψη τῆς ἐπανάστασης —πού εἶναι κλασική καί μᾶλλον ἐπικίνδυνη— πού πρός τό παρόν θά μᾶς ὁδηγήσει στόν ρεπουμπλικάνικο φασισμό... ἀντιπαραθέτουμε μιά ἄλλη ἄποψη, ἀληθινή, μοναδικά πρακτική καί συνεκτική, πού μπορεῖ νά μᾶς ὁδηγήσει χωρίς λάθη στήν ἐπίτευξη τοῦ τελικοῦ μας ἀντικειμενικοῦ στόχου... Πράγμα πού ἀπαιτεῖ ὅτι ἡ προετοιμασία δέν θά πρέπει νά εἶναι μόνο προετοιμασία τῶν ἐπιθετικῶν στοιχείων πάλης, ἀλλά ὅτι θά πρέπει ἐπίσης νά ἔχει ἠθικά στοιχεῖα πού σήμερα εἶναι τά ἰσχυρότερα, τά πιό καταστροφικά, καί ἐκεῖνα πού εἶναι πιό δύσκολο νά ἡττηθοῦν... Ἡ ἐπανάσταση δέν στηρίζεται ἀποκλειστικά στό θάρρος τῶν λίγο-πολύ θαρραλέων μειονοτήτων, ἀλλά θέλει νά εἶναι ἕνα κίνημα πού ἀναπτύσσεται ἀπό τό λαό σάν σύνολο, ἀπό τήν ἐργατική τάξη πού βαδίζει πρός τήν τελική της ἀπελευθέρωση, ἀπό τά συνδικάτα κι ἀπό τήν Συνομοσπονδία πού θά καθορίσουν τήν πρακτική, τή μέθοδο καί τήν ἀκριβῆ χρονική στιγμή τῆς ἐπανάστασης... Ναί, εἴμαστε ἐπαναστάτες· ἀλλά δέν καλλιεργοῦμε τό μύθο τῆς ἐπανάστασης.» ([22])

Ἡ καλλιέργεια τοῦ μύθου τῆς ἐπανάστασης ἦταν βέβαια αὐτό ἀκριβῶς πού πίστευε ἡ FAI, ἀλλά τώρα πιά ἡ ἐπιρροή της ἦταν ἀρκετά ἰσχυρή στήν CNT γιά νά μπορέσει νά ἐξασφαλίσει τή δι-

αγραφή τοῦ Πεστάνια, τοῦ Πεϊρὸ καὶ τῶν ἄλλων πού ὑπέγραψαν τὸ μανιφέστο τῶν τριάντα. Ὅλα τὰ μέλη τῆς FAI ἔπρεπε νὰ εἶναι καὶ μέλη τῆς CNT καὶ κατόρθωσαν νὰ ἐκλέγοῦν στὶς ἐπιτροπὲς ποὺ ἀποφάσιζαν γιὰ τὴν πολιτικὴ τῆς CNT σὲ ἐθνικὸ καὶ τοπικὸ ἐπίπεδο. Ἡ CNT, σύμφωνα μὲ τὶς καλύτερες ἀναρχικὲς παραδόσεις, δὲν εἶχε μόνιμους ὑπαλλήλους καὶ οἱ διοικητικές της λειτουργίες ἦταν αὐστηρὰ περιορισμένες, τὰ πιὸ μαχητικὰ καὶ ἀφοσιωμένα στελέχη μποροῦσαν νὰ ἐξασφαλίσουν σημαντικὸ κύρος ἁπλῶς καὶ μόνο μὲ τὴν προσωπικότητά τους καὶ δὲν ὑπῆρχε καμιὰ γραφειοκρατικὴ ἱεραρχία ἀπὸ συντηρητικοὺς μόνιμους ὑπαλλήλους ποὺ μποροῦσε νὰ ἐμποδίσει τὴν ὀργάνωση νὰ ἀκολουθήσει ἐξτρεμιστικὴ πορεία. Γενικά, στὴ διάρκεια τῶν βίαιων ἀγώνων τῶν προπολεμικῶν χρόνων καὶ στὴν περίοδο τῆς παράνομης δράσης κατὰ τὴ δικτατορία τοῦ Πρίμο ντὲ Ριβέρα, ὑπῆρχε ἡ τάση νὰ ἐμφανίζονται στὸ προσκήνιο τὰ πιὸ βίαια, σκληροτράχηλα καὶ καταστροφικὰ στελέχη. Ἡ νεότερη γενιά, τόσο ἀπὸ ἰδιοσυγκρασία ὅσο καὶ ἀπὸ πεποίθηση, ἦταν στρατευμένη στὴν ἀνυποχώρητη ἄμεση δράση περισσότερο ἀπὸ ἄλλοτε. Χαρακτηριστικὸ μέλος αὐτῆς τῆς γενιᾶς τῶν ἐξτρεμιστῶν ἦταν ὁ Μπουεναβεντούρα Ντουρρούτι, ποὺ θὰ γινόταν ἕνας ἀπὸ τοὺς μεγαλύτερους ἀναρχικοὺς ἥρωες καὶ μάρτυρες τοῦ ἐμφυλίου πολέμου. Ἦταν ἐργάτης σιδηροδρόμων ἀπὸ τὸ Λεόν, γεννήθηκε τὸ 1896, καὶ στὶς ταραχὲς τοῦ 1917 ὀργάνωσε σαμποτάζ στοὺς σιδηροδρόμους. Ἐξορίστηκε στὴ Γαλλία καὶ ἐκτὸς ἀπὸ μιὰ σύντομη ἐπιστροφή του στὴν Ἱσπανία, ὅπου πῆρε μέρος σὲ μιὰ ἀποτυχημένη ἀπόπειρα δολοφονίας τοῦ Ἀλφόνσου XIII καὶ σὲ μιὰ πετυχημένη δολοφονία τοῦ ἀρχιεπισκόπου τῆς Σαραγκόσα, ἔζησε στὴ Γαλλία μέχρι τὸ 1931. Ἦταν ἄνθρωπος ποὺ τίποτα δὲν μποροῦσε νὰ τὸν σταματήσει· εἶχε κάνει ληστεῖες καὶ φόνους γιὰ νὰ βοηθήσει τὴν ὑπόθεση τῆς ἀναρχίας, καὶ ἡ «ἀθώα ἔκφραση τοῦ προσώπου του», ποὺ παρατηρεῖ ὁ Τζέραλντ Μπρήναν (23) ἀντισταθμίζεται στὶς φωτογραφίες ἀπὸ ἕνα φοβερὰ σκληρὸ στόμα καὶ ὁπωσδήποτε διαψεύδεται ἀπὸ τὶς πράξεις του. Μὲ τὸν φίλο του Φρανσίσκο Ἀσκάσο ἔγινε τὸ σύμβολο τῆς ἀναρχικῆς σκληρότητας καὶ ἀσπλαχνίας γιὰ τοὺς ἀντιπάλους.

Στὰ χρόνια ποὺ μεσολαβοῦν ἀνάμεσα στὴν ἀνακήρυξη τῆς δημο-

κρατίας τὸ 1931 καὶ στὸ ξέσπασμα τοῦ ἐμφυλίου πολέμου τὸ 1936 ὑπάρχουν ἀρκετὲς περιπτώσεις ποὺ οἱ ἀναρχικοὶ προσπάθησαν νὰ δημιουργήσουν ἐπαναστατικὲς κομμοῦνες σὲ πολλὲς περιοχὲς τῆς Ἱσπανίας, μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι ἡ δράση τους θὰ ἔδινε τὸ σύνθημα γιὰ μιὰ γενικὴ ἐπανάσταση. Τὸ πρότυπο αὐτῶν τῶν ἐνεργειῶν ἦταν σχεδὸν τὸ ἴδιο παντοῦ καὶ θυμίζει τὶς παρόμοιες προσπάθειες ποὺ ἔκαναν οἱ Ἰταλοὶ ἀναρχικοὶ πρὶν πενήντα περίπου χρόνια. Ἡ CNT καταλάμβανε μιὰ πόλη· τὸ χρῆμα καταργόταν· τὰ δημόσια ἀρχεῖα καίγονταν· ἡ «Ἐθνοφυλακὴ» ἀφοπλιζόταν, διαλυόταν καὶ πολλὰ μέλη της δολοφονοῦνταν. Τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1932 ἔγινε μιὰ τέτοια προσπάθεια σὲ δύο περιοχὲς τῆς κοιλάδας τοῦ Λιομπρεγκάτ στὴν Καταλωνία. Ὕστερα ἀπὸ πέντε μέρες σκληρῶν μαχῶν καταστάλθηκε καὶ στὴ συνέχεια ὁ Ντουρρούτι καὶ ὁ Ἀσκάσο ἐκτοπίστηκαν σὲ μιὰ ἀφρικανικὴ ἀποικία. Ἀξίζει νὰ παραθέσουμε ἕνα γράμμα ποὺ ἔγραφε ὁ Ἀσκάσο φεύγοντας ἀπὸ τὴν Ἱσπανία, γιατὶ εἶναι χαρακτηριστικὸ τοῦ πάθους καὶ τῆς εὐγλωττίας ποὺ φαίνονται φυσικὰ ἀκόμα καὶ γιὰ τοὺς πιὸ σκληροτράχηλους καὶ ἄκαμπτους ἀναρχικούς: «Φεύγουμε... Νὰ φεύγεις —σύμφωνα μ' ἕναν ποιητὴ— σημαίνει κάτι σὰ νὰ πεθαίνεις. Κι ὅμως γιὰ μᾶς ποὺ δὲν εἴμαστε ποιητές, ἡ ἀναχώρηση ἦταν πάντοτε τὸ σύμβολο τῆς ζωῆς. Συνέχεια σὲ πορεία, διαρκῶς μέσα στὸ δρόμο σὰν αἰώνιοι Ἑβραῖοι χωρὶς πατρίδα· ἔξω ἀπὸ τὸ περιθώριο μιᾶς κοινωνίας ποὺ γιὰ μᾶς δέν ἔχει κανένα χῶρο καλὸ γιὰ νὰ τὸν ζήσουμε· ἀνήκουμε στὴν τάξη τῶν καταπιεσμένων, δὲν ἔχουμε θέση σ' αὐτὸ τὸν κόσμο, γιὰ μᾶς τὸ ταξίδι εἶναι πάντοτε ἔνδειξη ζωτικότητας.» (24)

Σ' αὐτὰ τὰ χρόνια ποὺ οἱ ἀναρχικοὶ ἑτοιμάζονταν κατὰ κάποιο τρόπο γιὰ τὶς μεγάλες μέρες τοῦ καλοκαιριοῦ τοῦ 1936, ποὺ ἡ ἐπανάσταση φαινόταν πάρα πολὺ κοντά, παρατηρήθηκαν ἀρκετὰ παρόμοια ἐπεισόδια. Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1932 ἔγινε προσπάθεια γιὰ τὴν πραγματοποίηση γενικῆς ἀπεργίας στὴ Σεβίλλη ἐνάντια στὴν ἀπόπειρα τοῦ στρατηγοῦ Σανχούρχο νὰ καταλάβει τὴν ἐξουσία μὲ πραξικόπημα. «Ἡ μοναδικὴ ἀπάντηση», ἔγραφαν οἱ ἀναρχικοί, «σὲ μιὰ τέτοια ἄτιμη πρόκληση εἶναι μιὰ ἐπαναστατικὴ γενικὴ ἀπεργία, γιὰ ν' ἀρχίσουμε ἀμέσως τὸν ἐμφύλιο πόλεμο, στοὺς δρόμους καὶ στὰ χωράφια. Ἄς γίνει φρούριο τὸ κά-

θε σπίτι, κάθε στέγη ἄς γίνει ὀχυρὸ ποὺ ὀρθώνεται ἡρωϊκὰ ἐνάντια στὸν ἐπιθετικὸ μιλιταρισμὸ καὶ ὑπερασπίζεται τὶς πολιτικὲς ἐλευθερίες.» (25) Σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση ἡ δράση τῆς CNT ἦταν ἀρκετὰ ἀποτελεσματικὴ καὶ τὸ πραξικόπημα τοῦ Σανχούρχο ἡττήθηκε ἀπὸ τὴν ἀπεργία σὲ συνδυασμὸ μὲ τὰ μέτρα ποὺ πῆρε ἡ κυβέρνηση. Οἱ ἄλλες ἀπόπειρες τῶν ἀναρχικῶν γιὰ ἐπανάσταση εἶχαν λιγότερη ἐπιτυχία. Τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1932, λογουχάρη, ἔγιναν ταραχὲς στὴ Βαρκελώνη καὶ ὁ νότος φλεγόταν ὁλόκληρος ἀπὸ αὐθόρμητες ἐξεγέρσεις· δημιουργήθηκαν ἐπαναστατικὲς κομμοῦνες στὴ Λεβάντε, καὶ στὴν Ἀνδαλουσία ἔγιναν μεγάλες ἀγροτικὲς ἐξεγέρσεις. Ἀπ' αὐτὲς τὶς ἐξεγέρσεις ἡ πιὸ γνωστὴ καὶ ἐκείνη ποὺ καταστάλθηκε ἀγριότερα ἦταν ἡ ἐξέγερση στὸ Κάσας Βιέχας.

Τὸ Κάσας Βιέχας ἦταν ἕνα μικρὸ χωριὸ κοντὰ στὸ Χερέζ, ποὺ εἶχε ὅλα τὰ χαρακτηριστικὰ ἑνὸς μέρους ὅπου ὁ ἀναρχισμὸς ἔδειχνε νὰ προσφέρει τὴ μοναδικὴ ἐλπίδα ἀλλαγῆς. Ἦταν ἀπελπιστικὰ φτωχὸ καὶ τὸ μάστιζε ἡ ἑλονοσία. Ὁ Γενάρης, ὅπως τονίζει ὁ Ε. Τζ. Χόμπσμπώουμ, (26) ἦταν ἡ χειρότερη ἐποχὴ τοῦ χρόνου γιὰ τοὺς ἀκτήμονες ἐργάτες, τὰ τρόφιμα ἦταν λιγοστὰ καὶ δουλειὰ δὲν ὑπῆρχε. Τὸ χωριὸ εἶχε ἤδη γνωρίσει τὶς ἰδέες καὶ τὰ ἐπιχειρήματα τῶν ἀναρχικῶν καὶ φαίνεται πὼς ὑπῆρχε ἕνα εἶδος ἀναρχικῆς δυναστείας, γιατὶ οἱ νεαροὶ ἐπαναστάτες παντρεύονταν τὶς κόρες τῶν παλιῶν ἀναρχικῶν ἡγετῶν. Ὅταν λοιπὸν ἄρχισαν νὰ φτάνουν πληροφορίες γιὰ ἐξεγέρσεις σὲ ἄλλες περιοχὲς τῆς Ἱσπανίας καὶ νὰ διαδίδονται φῆμες ὅτι θὰ μοιραζόταν ἡ γῆ στοὺς ἀγρότες (εἶχαν πράγματι γίνει ὁρισμένα σχέδια γιὰ ἀγροτικὲς μεταρυθμίσεις στὰ γειτονικὰ κτήματα) ὁ γηραιότερος ἀναρχικὸς στὸ χωριό, ὁ Κούρρο Κρούζ, γνωστὸς σὰν Σεϊσντέντος (Ἑξαδάχτυλος), ἀποφάσισε ὅτι εἶχε ἔρθει ἡ πρὸ πολλοῦ ἀναμενόμενη στιγμὴ γιὰ δράση. Δήλωσαν στὸ δήμαρχο ὅτι δημιουργήθηκε μιὰ ἀντιεξουσιαστικὴ κομμούνα· οἱ τέσσερεις ἐθνοφύλακες τοῦ χωριοῦ ἀφοπλίστηκαν καὶ ἐκτελέστηκαν· ξεδιπλώθηκε ἡ κοκκινόμαυρη σημαία τῶν Ἱσπανῶν ἀναρχικῶν καὶ ἔγιναν προετοιμασίες γιὰ τὴν ἄμυνα τοῦ χωριοῦ καὶ τὸ μοίρασμα τῆς γῆς. Μέχρι ἐκείνη τὴ στιγμὴ εἶχαν γίνει ὅλα χωρὶς βία· μὲ τὴν ἄφιξη τῶν κυβερνητικῶν στρατευμάτων ἄρχισαν οἱ μάχες καὶ πολὺ γρήγορα

έγινε φανερό ότι οἱ ἐπαναστάτες τοῦ Κάσας Βιέχας ἦταν ἀπομονωμένοι. Ὁ Σεϊσντέντος φαίνεται πὼς ἔκανε ὅ,τι μποροῦσε γιὰ ν' ἀποφύγει τὸ χωριὸ τὶς ταλαιπωρίες, κι αὐτὸς μὲ τὴν οἰκογένειά του καὶ τοὺς φίλους του ὀχυρώθηκαν στὸ σπίτι του στὸ πάνω μέρος τοῦ χωριοῦ. Ὕστερα ἀπὸ δώδεκα ὧρες σκληρῆς μάχης, ποὺ τέλειωσε μὲ τὸ κάψιμο τοῦ σπιτιοῦ, σκοτώθηκαν 25 περίπου ἀναρχικοί. Τὸ ἐπεισόδιο ἦταν χαρακτηριστικὸ αὐτῶν τῶν ἀναρχικῶν ἐξεγέρσεων γιὰ τὸ θάρρος, τὴν αἰσιοδοξία καὶ τὴν ἀπελπισία του· ταυτόχρονα ὅμως ἡ ἀγριότητα τῆς κυβερνητικῆς ἀπάντησης —λέγεται ὅτι οἱ στρατιῶτες εἶχαν πάρει διαταγὴ νὰ μὴν πιάσουν αἰχμαλώτους— ἀπέδειξε πόσο ἐπισφαλεῖς θεωροῦσαν τοὺς θεσμοὺς τῆς νέας δημοκρατίας οἱ ἡγέτες της καὶ πόσο δίκιο εἶχαν οἱ ἀναρχικοὶ ποὺ δὲν περίμεναν καμιὰ ἀλλαγὴ στὶς σχέσεις τους μὲ τὸ κράτος κάτω ἀπὸ τὸ νέο δημοκρατικὸ καθεστώς.

Ἀποτέλεσμα, ἡ FAI μπόρεσε νὰ αὐξήσει τὴν ἐπιρροή της σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς ἡγέτες τῆς CNT ποὺ ἐλπίζανε σὲ ἄμεσα ὀφέλη ἀπὸ τὴ δημοκρατία. Ἡ διάσπαση ἀνάμεσα στὴν πλειοψηφία τῆς CNT καὶ τὸν Πεϊρὸ ξεπεράστηκε μόνο μὲ τὴν ἔκρηξη τοῦ ἐμφυλίου πολέμου, ἐνῶ ὁ Πεστάνια διέκοψε τελείως τὶς σχέσεις του μὲ τὸ ἀναρχικὸ κίνημα κι ἔκανε δικό του πολιτικὸ κόμμα. Ἡ ἐπίσημη γραμμὴ τῆς CNT γιὰ τὰ ἑπόμενα τρία χρόνια ἦταν τὸ μποϋκοτάρισμα τῆς δημοκρατίας καὶ ἡ ἀποχὴ ἀπὸ τὶς ἐκλογές: «Κοινωνικὴ ἐπανάσταση καὶ ὄχι ἐκλογικὲς κάλπες» ἦταν τὸ σύνθημά της. Σ' αὐτὴ τὴν ἀτμόσφαιρα κοινωνικῆς ἔντασης καὶ ἀναταραχῆς κι ἀπέναντι στὴν κυβερνητικὴ ἀδυναμία ἢ ἐχθρότητα ἔγιναν ἀρκετὲς προσπάθειες γιὰ συνένωση τῶν κινημάτων τῆς ἀριστερᾶς. Τὸ Φεβρουάριο τοῦ 1934 —παρόλους τοὺς δισταγμοὺς πολλῶν δογματικῶν μελῶν τῆς FAI— ἡ CNT καὶ ἡ σοσιαλιστικὴ UGT κατόρθωσαν νὰ κάνουν μιὰ συμφωνία γιὰ κοινὴ δράση σὲ τοπικὴ βάση. Ἡ ἐχθρότητα τῶν ἀναρχικῶν ἀπέναντι στοὺς σοσιαλιστὲς εἶχε αὐξηθεῖ, γιατὶ οἱ σοσιαλιστὲς εἶχαν πάρει μέρος στὶς πρῶτες κυβερνήσεις τῆς δημοκρατίας. Ὅταν ὅμως τὸ Νοέμβριο τοῦ 1933 ἡ ἀριστερὰ ἡττήθηκε ὁλοκληρωτικὰ στὶς ἐκλογὲς καὶ ἡ νέα δεξιὰ κυβέρνηση ἄρχισε νὰ ἀποσύρει μεγάλο μέρος τῆς νομοθεσίας —ὅσο ἀνεπαρκὴς κι ἂν εἶχε φανεῖ στὴν ἐποχή της— μὲ τὴν ὁποία οἱ ρεπουμπλικάνοι εἶχαν προσπαθήσει νὰ περιορίσουν τὴ δύναμη

τῆς ἐκκλησίας καὶ τῶν γαιοκτημόνων καὶ νὰ προστατεύσουν τοὺς ἐργάτες, οἱ σοσιαλιστὲς καθὼς καὶ οἱ ἀναρχικοὶ ἄρχισαν πιὰ νὰ σκέφτονται τὴν ἐπανάσταση. Στὴν πραγματικότητα ἡ πιὸ σημαντικὴ ἐπαναστατικὴ ἔκρηξη στὰ δυὸ σκοτεινὰ χρόνια ποὺ προηγήθηκαν τῆς ἐλπιδοφόρας ἐποχῆς ὅταν ἀνέβηκε στὴν ἐξουσία τὸ Λαϊκὸ Μέτωπο τὸ 1936, ἦταν ἡ ἐξέγερση τῶς ἐργατῶν ὀρυχείων στὶς Ἀστούριες τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1934—ἐξέγερση ποὺ ἦταν ἔργο τῶν σοσιαλιστῶν, μολονότι τὴν ὑποστήριξε καὶ ἡ CNT. Οἱ τοπικοὶ ἡγέτες τῆς CNT ἦταν ὑποστηριχτὲς τῶν «τριάντα ποὺ εἶχαν ὑπογράψει τὸ μανιφέστο» καὶ ἔτσι μπόρεσαν νὰ γίνουν συμφωνίες σὲ τοπικὴ κλίμακα ποὺ δὲν θὰ εἶχαν γίνει στὴν Καταλωνία, ὅπου ἡ ἡγεσία τῆς CNT ἦταν περισσότερο ἐξτρεμιστική.

Ἡ ἐξέγερση στὶς Ἀστούριες, ὅπως καὶ τόσα ἄλλα ἐπαναστατικὰ ξεσηκώματα, ἀπέτυχε, γιατὶ ἡ κυβέρνηση μπόρεσε νὰ τὴν ἀπομονώσει. Στὴν Καταλωνία εἶχε γίνει μιὰ ἐξέγερση τῶν αὐτονομιστῶν στὶς ἀρχὲς τοῦ Ὀκτωβρίου, στὴν ὁποία εἶχε ἐναντιωθεῖ ἡ CNT, καὶ στὴν Μαδρίτη μιὰ ἀπόπειρα τῶν σοσιαλιστῶν γιὰ ἐπανάσταση εἶχε συντριβεῖ. Στὶς Ἀστούριες ἡ UGT, ἡ CNT καὶ οἱ ἐλάχιστοι κομμουνιστὲς ἦταν ἑπομένως ἐκτεθειμένοι στὴν μανία τῶν κυβερνητικῶν δυνάμεων. Τὰ στρατεύματα ἀπὸ τὸ Μαρόκο καὶ ἡ λεγεώνα τῶν ξένων προκάλεσαν 10.000 θύματα, νεκροὺς καὶ τραυματίες, ἀπὸ τοὺς 70.000 ἐργάτες ποὺ πῆραν μέρος στὴν ἐξέγερση. Τὰ γεγονότα στὶς Ἀστούριες ἔκαναν ἀκόμα πιὸ ἔντονη τὴν ἤδη ὑπάρχουσα ἔνταση καὶ τὰ σκληρὰ ἀντίποινα κι ἀπὸ τὶς δύο πλευρὲς συνέβαλαν ἀκόμα περισσότερο στὴν ἐπιδείνωση τῆς κατάστασης. Ἡ καταστολὴ τῆς ἐξέγερσης ἀκολουθήθηκε ἀπὸ ἀκόμα μεγαλύτερες διώξεις τῆς ἀριστερᾶς. Στὴ διάρκεια τοῦ 1935, ὅπως καὶ στὴ Γαλλία τὴν ἴδια ἐποχή, πολλὰ ἀπὸ τὰ μέλη τῆς ἐργατικῆς βάσης ἄρχισαν νὰ ἀσκοῦν πίεση στοὺς ἡγέτες γιὰ νὰ ξεχάσουν τὶς διαφορές τους καὶ νὰ συνενωθοῦν σ' ἕνα Λαϊκὸ Μέτωπο γιὰ τὴν ὑπεράσπιση τῶν βασικῶν ἐλευθεριῶν τοῦ λαοῦ. Ἀποτέλεσμα, οἱ σοσιαλιστές, οἱ κομμουνιστὲς (ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ἦταν συγκριτικὰ ἀσήμαντο κόμμα στὴν Ἱσπανία) καὶ ὁρισμένες ὁμάδες δημοκρατικῶν συμφώνησαν νὰ κατεβοῦν στὶς ἐκλογὲς τοῦ Φεβρουαρίου τοῦ 1936 σὲ κοινὸ μέτωπο· ἡ ἐκλογικὴ ἐπιτυχία τοῦ Λαϊκοῦ Μετώπου ἦταν σημαντική. Ἡ CNT καὶ οἱ ἀναρχικοὶ εἶχαν, ὅπως καὶ πρίν,

ρίξει τὸ σύνθημα τῆς ἀποχῆς ἀπὸ τὶς ἐκλογές· ἀλλὰ η προπαγάνδα τους φάνηκε σὲ πολλοὺς ὅτι γινόταν χωρὶς μεγάλο ἐνθουσιασμὸ καὶ ὁπωσδήποτε πάρα πολλοὶ ψηφοφόροι τῆς CNT ὑποστήριξαν τοὺς ὑποψήφιους τοῦ Λαϊκοῦ Μετώπου, ἰδιαίτερα στὸ νότο, ὅπου τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἐκλογῶν ἦταν πολὺ δύσκολο νὰ προβλεφθοῦν.

Οἱ ἀναρχικοὶ εἶχαν βοηθήσει πολὺ στὴ δημιουργία ἀτμόσφαιρας ἐμφυλίου πολέμου.(27) Ἡ ἀδιάκοπη κινητοποίηση καὶ ἡ προπαγάνδα τους γιὰ ὁλοκληρωτικὴ ἐπανάσταση, τὰ σποραδικὰ ξεσηκώματα, μὲ τὰ ὁποῖα προσπάθησαν νὰ θεμελιώσουν ἐλευθεριακὲς κομμοῦνες καὶ ἡ συνεπὴς ἄρνησή τους νὰ ἀποδεχτοῦν συμβιβασμούς, εἶχαν αὐξήσει τὶς ἐλπίδες τῆς ἐργατικῆς τάξης γιὰ ἐπανάσταση καὶ τὸν ἀντίστοιχο φόβο τοῦ στρατοῦ καὶ τῆς δεξιᾶς. Τὴν ἄνοιξη τοῦ 1936 οἱ δύο πλευρὲς ἑτοιμάζονταν γιὰ τὴ σύγκρουση. Ὅταν ἔγινε ἡ συγκέντρωση τῆς CNT στὴ Σαραγκόσα —ἕνα ἀπὸ τὰ μεγάλα ἀναρχικὰ προπύργια— γιὰ τὸ ἐθνικό της συνέδριο ποὺ ἀντιπροσώπευε πάνω ἀπὸ ἕνα ἑκατομμύριο ἐργάτες, ἐπικρατοῦσαν μαχητικὲς καὶ ἐπαναστατικὲς διαθέσεις. Αὐτὸ ποὺ ἦταν χαρακτηριστικὸ τοῦ ἀναρχικοῦ κινήματος, ὅμως, ἦταν ὅτι ἐκτὸς ἀπὸ τὴ συζήτηση πρακτικῶν μέτρων ποὺ θὰ λαμβάνονταν σὲ ζητήματα συνδικαλιστικῆς πολιτικῆς καὶ τὴν ψηφοφορία γιὰ ἕναν συνασπισμὸ μὲ τὴν UGT καθὼς καὶ τὴν ἐπανεγγραφὴ τοῦ Πεϊρὸ καὶ ὁρισμένων ἄλλων συνδικαλιστῶν ποὺ εἶχαν διαγραφεῖ παλαιότερα, ἔγινε πλατιὰ συζήτηση γιὰ τὸ τί θὰ συνέβαινε μετὰ τὴν ἐπερχόμενη ἐπανάσταση. Γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ ἐπανέλαβαν τὶς ἐλπίδες ποὺ θὰ μποροῦσαν πολὺ καλὰ νὰ εἶχαν ἐκφραστεῖ σὲ ὁποιαδήποτε ἀναρχικὴ συγκέντρωση τῶν προηγούμενων πενήντα χρόνων: «Ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ θὰ λήξει ἡ βίαιη περίοδος τῆς ἐπανάστασης, θὰ καταργηθοῦν τὰ ἑξῆς: ἡ ἰδιωτικὴ ἰδιοκτησία, τὸ κράτος, ἡ ἐξουσία καὶ κατὰ συνέπεια οἱ τάξεις ποὺ διχάζουν τοὺς ἀνθρώπους σὲ ἐκμεταλλευτὲς καὶ ἐκμεταλλευμένους, σὲ καταπιεσμένους καὶ καταπιεστές.» Στὴ συνέχεια περιέγραψαν τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο θὰ λειτουργοῦσαν οἱ κομμοῦνες, μὲ βάση τὴν ἐλεύθερη συνένωση τῶν ἐργατῶν στὰ συνδικάτα τους· θὰ παράγουν καὶ θὰ ἀνταλλάσσουν τὰ ἀγαθὰ τῆς ζωῆς καὶ θὰ συνδέονται σὲ «περιφερειακὲς καὶ ἐθνικὲς ὁμοσπονδίες γιὰ τὴν πραγματοποίηση τῶν γενικῶν ἀντικειμενικῶν στόχων τους»,

γιὰ νὰ σχηματίσουν μιὰ Ἰβηρικὴ Ὁμοσπονδία Ἀναρχικῶν Κοινοτήτων. Στὶς κομμοῦνες οἱ ἀποφάσεις θὰ λαμβάνονται ἀπὸ ἐκλεγμένες ἐπιτροπὲς ποὺ θὰ ἀσχολοῦνται μὲ τὴ γεωργία, τὴν ὑγιεινή, τὴν ἐκπαίδευση, τὴν πειθαρχία, τὴν παραγωγὴ καὶ τὴν στατιστική. «Ὅλες αὐτὲς οἱ λειτουργίες δὲν θὰ ἔχουν κανένα ἐκτελεστικὸ ἢ γραφειοκρατικὸ χαρακτήρα. Μερικοὶ ἀναλαμβάνουν τεχνικὲς ὑπηρεσίες... ἐνῶ οἱ ὑπόλοιποι θὰ κάνουν τὸ καθῆκον τους σὰν παραγωγοί, θὰ συγκεντρώνονται στὸ τέλος κάθε ἡμέρας γιὰ νὰ συζητήσουν λεπτομέρειες γιὰ τὶς ὁποῖες δὲν ἀπαιτεῖται ἡ ἐπιδοκιμασία ἀπὸ τὴ συνέλευση τῆς κομμούνας.» Τὰ ζητήματα ποὺ ἀφοροῦν περισσότερες κομμοῦνες τὰ χειρίζεται μιὰ περιφερειακὴ ὁμοσπονδία —παρόλο ποὺ ἀναφέρονται ἐλάχιστα πράγματα γι' αὐτὸ τὸ κρίσιμο πρόβλημα, καὶ ἡ ἀπόφαση ἐπιστρέφει σέ εὐκολότερα θέματα, βεβαιώνοντας ὅτι «ἡ ἐπανάσταση δὲν θὰ ἐπιτεθεῖ βίαια ἐνάντια στὴν οἰκογένεια», ἀκόμα κι ἂν «ὁ ἐλευθεριακὸς κομμουνισμὸς διακηρύχνει τὸν ἐλεύθερο ἔρωτα.» Κάθε δυσκολία ποὺ θὰ δημιουργηθεῖ, ἀντιμετωπίζεται κατὰ τὸ πρότυπο τοῦ Γκόντουϊν: «Γιὰ πολλὲς ἀσθένειες εἶναι κατάλληλη ἡ ἀλλαγὴ κλίματος. Γιὰ τὴν ἀσθένεια τοῦ ἔρωτα, ὅμως, ποὺ μπορεῖ νὰ τυφλώσει κάποιον καὶ νὰ τὸν κάνει πεισματάρη, συνιστοῦμε τὴν ἀλλαγὴ κομμούνας».

Ὁρισμένα ὅμως ἀπὸ τὰ μέτρα ποὺ προτάθηκαν ἦταν περισσότερο πρακτικά: προγραμματίστηκε μιὰ τεράστια ἐκστρατεία ἐνάντια στὸν ἀναλφαβητισμό, παρόμοια μὲ ἐκείνη ποὺ ἐφαρμόστηκε μετὰ τὸν Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο στὴ Γιουγκοσλαβία καὶ τὴν Κούβα, ἐνῶ καὶ τὰ σχολεῖα ἔπρεπε νὰ βασίζονται (σύμφωνα μὲ τὴ διδασκαλία τοῦ Φερρὲρ) στὴν ἀρχὴ ἐκείνη ποὺ ὑποστήριζε ὅτι πρέπει νὰ βοηθοῦνται οἱ ἄνθρωποι γιὰ νὰ διαμορφώνουν τὴ δική τους γνώμη. Δὲν θὰ πρέπει νὰ ὑπάρχει καμιὰ διάκριση ἀνάμεσα στοὺς διανοούμενους καὶ τοὺς ἐργάτες. Ὁρισμένες διακρίσεις ὅμως θὰ γίνονται σεβαστές. Δηλώνεται καθαρὰ ὅτι ἐκεῖνες οἱ κομμοῦνες ποὺ «ἀντιτίθενται στὴν ἐκβιομηχάνιση» ἢ ποὺ ἀποτελοῦνται ἀπὸ φυσιολάτρες ἢ γυμνιστὲς θὰ εἶναι ἐλεύθερες νὰ δημιουργοῦν ξεχωριστὲς κοινότητες.

Αὐτὴ ἡ μακροσκελὴς ἀπόφαση (28) εἶναι ἕνα συγκινητικὸ ντοκουμέντο, μὲ τὴ διακήρυξή της ὅτι ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι κακὸς

ἀπὸ τὴ φύση του, καὶ μὲ τὴν ἀρκετὰ μετριόφρονη κατάληξή της ὅτι δὲν καθορίζει συγκεκριμένους κανόνες γιὰ τὸ ἐπαναστατικὸ προλεταριάτο, ἀλλὰ «τὶς γενικὲς γραμμὲς τοῦ ἀρχικοῦ προγράμματος ποὺ πρέπει νὰ ὁλοκληρωθεῖ ἀπὸ τὸν κόσμο τῶν παραγωγῶν, τὴν ἀφετηρία τῆς ἀνθρωπότητας στὸ δρόμο γιὰ τὴν ἀπόλυτη ἀπελευθέρωσή της». Μὲ τὴν αἱματοχυσία καὶ τὴν τρομοκρατία τῶν ἑπόμενων μηνῶν εἶναι μερικὲς φορὲς δύσκολο νὰ θυμηθοῦμε ὅτι ἦταν αὐτὲς οἱ ἁθῶες καὶ ἁπλὲς πεποιθήσεις ποὺ ἐμπνεύσανε τοὺς Ἱσπανοὺς ἀναρχικούς· κι ὅμως οἱ πράξεις τους καὶ ὁ ρόλος τους στὸν ἐμφύλιο πόλεμο δὲν κατανοοῦνται εὔκολα, ἂν ξεχαστεῖ ἡ ἀφετηρία τους.

3

Τὸ στρατιωτικὸ κίνημα τοῦ στρατηγοῦ Φράνκο τὴν 18η Ἰουλίου 1936 δὲν ἄρχισε μόνο τὸν ἐμφύλιο πόλεμο, ἀλλὰ καὶ προκάλεσε ἀμέσως ἐπανάσταση. Πράγματι, τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Φράνκο δὲν κατάφερε νὰ ἐξασφαλίσει τὸν ἔλεγχο ὅλης τῆς Ἱσπανίας μὲ ταυτόχρονη στρατιωτικὴ δράση στὰ βασικὰ ἀστικὰ κέντρα, ὀφείλεται πρωταρχικὰ στὴν ἀντίσταση ποὺ πρόβαλε ἡ ἐργατικὴ τάξη ποὺ ἦταν ὀργανωμένη στὴν CNT καὶ τὴν UGT. Σύμφωνα μ' ἕναν σημαντικὸ ἀναρχικὸ διανοούμενο, τὸ κίνημα τοῦ Φράνκο «ἐπέσπευσε τὴν ἐπανάσταση, πράγμα ποὺ τὸ θέλαμε ὅλοι μας, ἀλλὰ κανεὶς δὲν τὸ περίμενε τόσο γρήγορα.» ([29]) Τὰ πιὸ ἐντυπωσιακὰ περιστατικὰ ἔγιναν στὴ Βαρκελώνη, ὅπου οἱ ἀναρχικοὶ πίστεψαν ὅτι εἶχε φτάσει ἡ κατάλληλη στιγμὴ γιὰ νὰ κάνουν τὴν ἐπανάστασή τους κι ὅπου γιὰ ἀρκετοὺς μῆνες φαινόταν ὅτι πράγματι τὴν ἔκαναν. Στὶς 20 Ἰουλίου τὸ βράδυ οἱ ἀναρχικὲς καὶ συνδικαλιστικὲς ὁμάδες τῆς CNT εἶχαν τὸν ἔλεγχο τῆς πόλης. Εἶχαν κάνει ἐπιδρομὴ στοὺς στρατῶνες στὴ διάρκεια τῆς νύχτας· ὁ Φρανσίσκο Ἀσκάσο, ποὺ σκοτώθηκε σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς ἄγριες ἐπιθέσεις, ἔγινε ὁ πρῶτος σημαντικὸς ἀναρχικὸς ἥρωας καὶ μάρτυρας τοῦ ἐμφυλίου πολέμου. Ἡ λαϊκὴ ἐξέγερση ἦταν βίαιη καὶ αἱματηρή· λέγεται ὅτι σκοτώθηκαν 500 ἄτομα καὶ τραυματίστηκαν 3.000 στὴ διάρκεια τῆς μάχης. Τὴν ἐπιτυχία της ἀκολούθησε μιὰ περίοδος γνή-

σιας ἐπαναστατικῆς ἀλλαγῆς. Οἱ πλούσιοι μπουρζουάδες τῆς Βαρκελώνης φαίνεται πὼς ἐξαφανίστηκαν μέσα σὲ μιὰ νύχτα· οἱ ἐκκλησίες κάηκαν· ἄνοιξαν οἱ πύλες τῶν φυλακῶν. Γιὰ λίγο διάστημα οἱ ἐργατικὲς ὀργανώσεις ξέχασαν τὶς διαφωνίες τους· ἀκόμα καὶ τὰ μέλη τῆς Ἐθνοφυλακῆς, ποὺ στὴ Βαρκελώνη παρέμεινε πιστὴ στὴν κυβέρνηση, ἦταν ἕτοιμα νὰ συναδελφωθοῦν μὲ τοὺς παλιούς τους ἐχθρούς, τοὺς ἀριστερούς. Ἐφόσον ἡ πλειονότητα τῆς ἐργατικῆς τάξης στὴ Βαρκελώνη ἦταν ὀργανωμένη στὴν CNT, ἡ ἐπανάσταση φαινόταν ἀναπόφευκτα σὰν θρίαμβος τῶν ἀναρχικῶν καὶ σὰν εὐκαιρία νὰ βάλουν σὲ ἐφαρμογὴ τὰ σχέδιά τους. Ἦταν οἱ ἐργάτες, πίστευαν οἱ ἀναρχικοὶ ἡγέτες, ποὺ κατέστειλαν τὸ κίνημα τῶν στρατιωτικῶν· καὶ ἦταν αὐτοὶ ποὺ θὰ ἀνελάμβαναν τὸν ἔλεγχο τῆς πόλης καὶ τῆς Καταλωνίας.

Πράγματι, τὸ γεγονὸς αὐτὸ ἀναγνωρίστηκε ἀπὸ τὶς καταλάνικες ἀρχές, καὶ ὁ Κόμπανυς, ὁ Καταλανὸς ἐθνικιστὴς ἐπικεφαλὴς τῆς τοπικῆς κυβέρνησης, τῆς «Γενικῆς Διοίκησης», δέχτηκε τοὺς ἡγέτες τῆς CNT ἀμέσως μετὰ τὴν λήξη τῶν ἐχθροπραξιῶν. Οἱ πιὸ ἐπιφανεῖς ἀνάμεσά τους ἦταν ὁ ἐκπληκτικὸς καὶ περιβόητος Ντουρρούτι καὶ ὁ Χοσὲ Γκαρθία Ὀλιβέρ, πού, μολονότι ἦταν κι αὐτὸς αὐτοδίδακτος ἐργάτης καὶ ἄνθρωπος ποὺ εἶχε μαθητεύσει ἀπὸ ἐπαναστατικὴ ἄποψη στὴ βιαιότητα τοῦ παράνομου ἀναρχικοῦ κινήματος τῆς δεκαετίας τοῦ 1920, εἶχε σημαντικὴ ὀξυδέρκεια καὶ ὀργανωτικὴ ἱκανότητα, καθὼς καὶ θάρρος καὶ ἀνεξαρτησία. «Πήγαμε ὁπλισμένοι μέχρι τὰ δόντια», ἔγραφε ἀργότερα ὁ Γκαρθία Ὀλιβέρ, «μὲ ντουφέκια, πολυβόλα καὶ πιστόλια, μὲ ἀνασηκωμένα μανίκια, βρώμικοι ἀπὸ τὴ μπαρούτη καὶ τοὺς καπνούς... ὁ Κόμπανυς μᾶς δέχτηκε ὄρθιος, μὲ ὁλοφάνερη συγκίνηση... Στὴν οὐσία αὐτὰ ποὺ εἶπε εἶναι τὰ ἑξῆς: «Ἀρχικὰ πρέπει νὰ δηλώσω ὅτι ἡ CNT καὶ ἡ FAI δὲν εἶχαν ποτὲ τὴ μεταχείριση ποὺ ἀξίζει στὴν ἀληθινή τους σπουδαιότητα. Σᾶς καταδιώκανε πάντοτε ἄγρια καὶ ἐγὼ προσωπικά, μὲ μεγάλη λύπη μου, ἀλλὰ ἀναγκασμένος ἀπὸ τὴν πολιτικὴ πραγματικότητα, παρόλο ποὺ κάποτε ἤμουν ἕνας ἀπὸ σᾶς*, ὑποχρεώθηκα συχνὰ νὰ σᾶς ἐναντιωθῶ καὶ νὰ σᾶς καταδιώξω. Τώρα εἶσαστε κύριοι τῆς πόλης καὶ τῆς Κα-

* Σὰν δικηγόρος ὁ Κόμπανυς εἶχε συχνὰ ὑπερασπισθεῖ κατηγορούμενους ἀναρχικούς.

ταλωνίας... Νικήσατε καὶ ὅλα βρίσκονται κάτω ἀπὸ τὴ δική σας ἐξουσία· ἂν δὲν μὲ χρειάζεστε ἢ δὲν μὲ θέλετε σὰν Πρόεδρο τῆς Καταλωνίας, σᾶς παρακαλῶ νὰ μοῦ τὸ πεῖτε ἀνοιχτὰ κι ἀμέσως παραιτοῦμαι γιὰ νὰ ἐνταχθῶ στὶς γραμμές, σὰν ἕνας στρατιώτης ἀκόμα στὸν ἀγώνα ἐνάντια στὸ φασισμό. Ἂν ἀντίθετα, πιστεύετε πὼς ἀπ' αὐτὴ τὴ θέση... ἐγώ, οἱ ἄνθρωποι τοῦ κόμματός μου, τὸ ὄνομά μου καὶ τὸ κύρος μου, μποροῦν νὰ εἶναι χρήσιμα σ' αὐτὸν τὸν ἀγώνα, ποὺ ἔληξε σήμερα μὲ τὴ νίκη στὴν πόλη μας, ἀλλὰ δὲν ξέρουμε πότε θὰ λήξει στὴν ὑπόλοιπη Ἱσπανία, μπορεῖτε νὰ ὑπολογίζετε σὲ μένα καὶ στὴν πίστη μου.» Ἡ CNT καὶ ἡ FAI προτίμησαν τὴ συνεργασία καὶ τὴ δημοκρατία κι ἀπαρνήθηκαν τὸν ἐπαναστατικὸ ὁλοκληρωτισμὸ ποὺ θὰ εἶχε καταλήξει στὸν στραγγαλισμὸ τῆς ἐπανάστασης ἀπὸ μιὰ συνδικαλιστικὴ καὶ ἀναρχικὴ δικτατορία.» (30)

Ὁ Γκαρθία Ὀλιβέρ, γράφοντας τὰ παραπάνω ὕστερα ἀπὸ καιρό, ἴσως προσπάθησε νὰ δικιολογήσει τὴ δική του στάση στὴ διάρκεια αὐτῶν τῶν μηνῶν, ἀλλὰ στὴν πραγματικότητα διατύπωσε πολὺ καθαρὰ τὸ δίλημμα ποὺ βασάνιζε τοὺς ἀναρχικοὺς τὸ καλοκαίρι τοῦ 1936. Ὁλόκληρη ἡ προηγούμενη ἀναρχικὴ θεωρία ὑποστήριζε ὅτι ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ θὰ ξεσπάσει ἡ ἐπανάσταση, τὸ κράτος θὰ καταρεύσει ἀμέσως, οἱ ἀναρχικοὶ θὰ ἐξολοθρεύσουν τοὺς ἐχθρούς τους μὲ τὴ βία ἢ μὲ τὴν πειθὼ κι ἔτσι θὰ ἀνοίξει ὁ δρόμος γιὰ τὴν οἰκοδομόμηση τῆς ἐλευθεριακῆς κοινωνίας. Στὴν πραγματικότητα, τὸν Ἰούλιο τοῦ 1936, παρόλο ποὺ οἱ ἀναρχικοὶ ἦταν κύριοι τῆς κατάστασης σὲ ὁρισμένα μέρη, ἰδιαίτερα στὴ Βαρκελώνη, σὲ ἄλλες περιοχὲς ἡ ἐπανάσταση δὲν εἶχε ἑδραιωθεῖ. Οἱ ἀντίπαλες ἐργατικὲς ὀργανώσεις, ἡ UGT καὶ οἱ σοσιαλιστές, παρόλο ποὺ ἀποτελοῦσαν μειοψηφία στὴ Βαρκελώνη, σ' ἄλλα μέρη εἶχαν σημαντικὴ δύναμη κι ἕνας ἀπὸ τοὺς στόχους τους, ἡ δημιουργία μιᾶς συγκεντρωτικῆς σοσιαλιστικῆς κοινωνίας μὲ βάση τὴν ἐθνικοποίηση τῆς βιομηχανίας καὶ τὸν ἔλεγχό της ἀπὸ τὸ κράτος, ἦταν θεμελιακὰ ἀντίθετος μὲ τοὺς στόχους τῶν ἀναρχικῶν. Ἀκόμα καὶ οἱ ἀστοί, παρόλο ποὺ εἶχαν μεταμφιεστεῖ σὲ ἐργάτες, δὲν εἶχαν ἐξαφανιστεῖ τελείως. Τόσο στὴν κυβέρνηση τῆς Καταλωνίας ὅσο καὶ στὴν κεντρικὴ κυβέρνηση τῆς Μαδρίτης ἐξακολουθοῦσαν νὰ κατέχουν τὶς θέσεις τους τὰ μεσοαστικὰ δη-

μοκρατικὰ κόμματα καὶ πολλὰ ἀπὸ τὰ ὄργανα τῆς κυβέρνησης ἐξακολουθοῦσαν νὰ ὑπακούουν σ' αὐτά.

Πάνω ἀπ' ὅλα ὅμως ἡ ἀναρχικὴ ἐπανάσταση, ὅπως καὶ τόσες ἄλλες παρόμοιες προσπάθειες, στὴν ἴδια τὴν Ἱσπανία, στὴν Ἰταλία ἢ Ρωσία, κινδύνευε ἐπειδὴ δὲν ἦταν παγκόσμια. Ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ἔγινε φανερὸ ὅτι τὸ πραξικόπημα τοῦ Φράνκο δὲν εἶχε ἄμεσα πετύχει οὔτε ἀποτύχει, ἀλλὰ ἁπλῶς εἶχε ξεκινήσει ἕναν μακρόχρονο ἐμφύλιο πόλεμο, ἔγιναν ἀξεπέραστα τὰ προβλήματα ποὺ ἀντιμετώπιζαν οἱ ἀναρχικοὶ ἡγέτες. Τὶς πρῶτες μέρες, μετὰ τὶς ἐπιτυχίες τῆς ἀριστερᾶς τὸν Ἰούλιο, οἱ ἀναρχικοὶ ἡγέτες μποροῦσαν ἀκόμα νὰ διακηρύχνουν, ὅπως ἔκανε ὁ Ντουρρούτι, ὅτι «θὰ κάνουμε ταυτόχρονα τὸν πόλεμο καὶ τὴν ἐπανάσταση.» Πολὺ γρήγορα ὅμως ἀποκαλύφθηκε ὄχι μόνο ὅτι κάτι τέτοιο δὲν ἦταν δυνατό, ἀλλὰ καί, ὅπως φαίνεται νὰ συνειδητοποίησε ὁ Γκαρθία Ὀλιβέρ ἀπὸ τὴ στιγμὴ τῆς συνάντησης μὲ τὸν Κόμπανυς, ὅτι ἡ διεξαγωγὴ τοῦ πολέμου ἀπέκλειε τὴν πραγματοποίηση τῆς ἐπανάστασης.

Ἀκόμα ὅμως κι ἂν ἡ CNT δὲν ἦταν σὲ θέση νὰ πραγματοποιήσει μιὰ γενικὴ ἐπανάσταση τὸ καλοκαίρι τοῦ 1936, μποροῦσε νὰ βάλει σὲ ἐφαρμογὴ πάρα πολλὰ μέτρα ποὺ οἱ ἀναρχικοὶ τὰ θεωροῦσαν οὐσιαστικὰ γιὰ τὴ νέα κοινωνία, καὶ ἡ δύναμή της σὲ πολλὲς περιοχὲς ποὺ δὲν ἐλέγχονταν ἀπὸ τὸν Φράνκο ἦταν τόσο μεγάλη, ὥστε ἡ κυβέρνηση χρειαζόταν ὁπωσδήποτε τὴ βοήθεια τῆς CNT ἂν ἤθελε νὰ φέρει σὲ πέρας τὸν πόλεμο. Κατὰ συνέπεια, γιὰ ἀρκετοὺς μῆνες οἱ ἀναρχικοὶ καὶ οἱ συνδικαλιστὲς ἀφέθηκαν ἐλεύθεροι νὰ διευθύνουν τὶς περιοχὲς καὶ τὶς ὀργανώσεις ποὺ ἔλεγχαν μὲ τὶς δικές τους μεθόδους. Στὴ Βαρκελώνη ὅλοι οἱ παρατηρητὲς εἶχαν μείνει κατάπληκτοι μὲ τὶς διαστάσεις ποὺ εἶχε πάρει ἡ ἐπανάσταση: καὶ ἡ ἀτμόσφαιρα δὲν εἶχε ἀλλάξει ἀκόμα τόσο πολὺ ὅταν ἔφτασε τὸ Δεκέμβριο ὁ Τζῶρτζ Ὄργουελ καὶ περιέγραψε τὴν πόλη μὲ τόσο ζωντανὰ χρώματα στὸ βιβλίο του «Προσκύνημα στὴν Καταλωνία». Τὰ συνδικάτα εἶχαν ἁπλῶς ἀναλάβει τὰ ἐργοστάσια, ὁρισμένες φορὲς διατήρησαν τοὺς παλιοὺς διευθυντὲς σὰν τεχνικοὺς συμβούλους· οἱ δημόσιες ὑπηρεσίες διευθύνονταν ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς ἐργαζόμενους· οἱ μικροὶ καταστηματάρχες, οἱ κουρεῖς καὶ οἱ ἀρτοποιοὶ ἦταν ὀργανωμένοι σὲ συνδι-

κάτα· κλείστηκαν τὰ πορνεῖα, κι ἔτσι ἐφαρμόστηκε ἡ ἄποψη ποὺ εἶχε διατυπώσει ἕνα ἀναρχικὸ περιοδικὸ πρὶν ἀπὸ λίγο καιρό: «Αὐτὸς ποὺ ἀγοράζει ἕνα φιλί, βρίσκεται στὸ ἴδιο ἐπίπεδο μὲ τὴ γυναίκα ποὺ τὸ πουλάει. Ἑπομένως ἕνας ἀναρχικὸς δὲν πρέπει νὰ ἀγοράζει φιλιά. Πρέπει νὰ τ' ἀξίζει γιὰ νὰ τὰ παίρνει.» (31) Ἡ βασικὴ ἰδέα πίσω ἀπ' αὐτὲς τὶς ἀλλαγὲς ἦταν ὅτι οἱ λειτουργίες ποὺ μέχρι τότε ἐκτελοῦνταν ἀπὸ τοὺς καπιταλιστὲς ἐπιχειρηματίες ἢ ἀπὸ τὸ κράτος θὰ ἔπρεπε νὰ ἐκτελοῦνται ἀπὸ τὶς ἐπιτροπὲς τῶν ἴδιων τῶν ἐργατῶν. Ἔτσι λοιπὸν ἡ τήρηση τῆς τάξης δὲν ἦταν δουλειὰ τῶν ἐπαγγελματιῶν ἀστυνομικῶν, ἀλλὰ διαφόρων περιπόλων ὀργανωμένων ἀπὸ μιὰ συνδικαλιστικὴ ἐπιτροπή.

Στὴ Βαρκελώνη καὶ σ' ἄλλες περιοχὲς τῆς Καταλωνίας τὰ μέτρα αὐτὰ ἐφαρμόστηκαν πιὸ ἐκτεταμένα, τόσο γιατὶ ἐκεῖ ἡ δύναμη τῶν ἀναρχικῶν ἦταν τεράστια, ὅσο καὶ γιατὶ τὸ 1932 εἶχε παραχωρηθεῖ διοικητικὴ αὐτονομία στὴν Καταλωνία. Οἱ δυσκολίες ἐπικοινωνίας μὲ τὴ σύγχυση τῶν πρώτων ἑβδομάδων τοῦ πολέμου βοήθησαν ἐπίσης γιὰ νὰ γίνει ἡ Καταλωνία σχεδὸν ἀνεξάρτητο κράτος. Στὴν ὕπαιθρο ἔγιναν προσπάθειες νὰ δημιουργηθοῦν συλλογικὰ κτήματα, ἂν καὶ εἶναι ἀρκετὰ εὐνόητο ὅτι σὲ μιὰ περιοχὴ μικροϊδιοκτητῶν καὶ ἐνοικιαστῶν γεωργῶν (32) οἱ προσπάθειες αὐτὲς εἶχαν περιορισμένη ἐπιτυχία. Πράγματι, οἱ ἀναρχικοὶ ἡγέτες ἦταν ἀναγκασμένοι νὰ προειδοποιοῦν συχνὰ τοὺς πιὸ βίαιους ἀγωνιστὲς γιὰ τοὺς κινδύνους τῆς ἀναγκαστικῆς κολλεκτιβοποίησης. «Πιστεύει κανεὶς ....ὅτι μὲ τὶς πράξεις βίας θὰ ξυπνήσει τὸ ἐνδιαφέρον ἢ τὴν ἐπιθυμία τῶν ἀγροτῶν γιὰ τὸν σοσιαλισμό;» ἀναρωτιόταν ὁ Χουὰν Πεϊρό, ποὺ ἦταν πάντοτε ἕνας ἀπὸ τοὺς πιὸ ρεαλιστὲς ἡγέτες τῆς CNT. «Ἢ μήπως μὲ τὴν τρομοκράτησή τους μποροῦν νὰ παρασυρθοῦν ἀπὸ τὸ ἐπαναστατικὸ πνεῦμα ποὺ ἐπικρατεῖ στὶς πόλεις;» (33) Ὁπωσδήποτε ὁρισμένοι ἀπὸ τοὺς συντρόφους τοῦ Πεϊρό, ἰδιαίτερα ὁ Ντουρρούτι, ἔδειχναν νὰ τὸ πιστεύουν. Ἀκόμα ὅμως κι ὅταν δὲν ἔγινε καμιὰ προσπάθεια γιὰ κολλεκτιβοποίηση, οἱ μεσάζοντες ποὺ διακινοῦσαν τὰ ἀγροτικὰ προϊόντα καταργήθηκαν καὶ οἱ ἐπιτροπὲς προμηθειῶν ἀνέλαβαν τὸ ἔργο τῆς διανομῆς.

Στὴν Ἀνδαλουσία, τὴν παραδοσιακὴ περιοχὴ τοῦ ἀγροτικοῦ ἀναρχισμοῦ, οἱ χωρικοὶ ἐπωφελήθηκαν τῆς εὐκαιρίας γιὰ τὴν πραγ-

ματοποίηση τῆς ἐπανάστασης μὲ μεγαλύτερο ἐνθουσιασμὸ ἀπὸ τοὺς ἀγρότες τῆς Καταλωνίας. Δυστυχῶς ὅμως οἱ ἀγροτικὲς κομμοῦνες δὲν διάρκεσαν πολύ, γιατὶ μεγάλο μέρος τῆς Ἀνδαλουσίας καταχτήθηκε ἀπὸ τὰ στρατεύματα τοῦ Φράνκο μέσα στοὺς πρώτους μῆνες τοῦ πολέμου. Πρὶν συμβεῖ αὐτό, ὅμως, ὑπῆρχαν πολλὰ χωριά, ὅπου ὅπως καὶ στὶς προηγούμενες ἐξεγέρσεις, οἱ Ἐθνοφύλακες ἀφοπλίστηκαν, φυλακίστηκαν ἢ ἐκτελέστηκαν, τὰ ἀρχεῖα κάηκαν καὶ πραγματοποιήθηκε τὸ μοίρασμα τῆς γῆς. Ὁ Φράντς Μπορκενάου, ὁ ἐξαιρετικὰ καλλιεργημένος Αὐστριακὸς πολιτικὸς συγγραφέας καὶ δημοσιογράφος, ἐπισκέφτηκε τὸ χωριὸ Κάστρο ντὲλ Ρίο, κοντὰ στὴν Κόρντομπα, τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1936. Διαπίστωσε ὅτι τὰ κτήματα τὰ δούλευαν πιὰ οἱ ἴδιοι οἱ ἐργάτες κάτω ἀπὸ τὴ διεύθυνση ἀναρχικῶν ἐπιτροπῶν· τὸ χρῆμα εἶχε καταργηθεῖ καὶ τὰ μέλη τῆς ἀγροτικῆς κομμούνας προμηθεύονταν τὰ ἀγαθὰ ποὺ ἦταν διαθέσιμα ἀπευθείας ἀπὸ τὸ κατάστημα τοῦ χωριοῦ. Ἐπικρατοῦσε κάποιο εἶδος ἔντονου πουριτανισμοῦ, ποὺ εἶναι τόσο χαρακτηριστικὸς γιὰ μιὰ πλευρὰ τοῦ ἀναρχισμοῦ. «Προσπάθησα μάταια», ἔγραψε ὁ Μπορκενάου στὸ ἡμερολόγιό του, «νὰ πιῶ κάτι, καφέ, κρασί ἢ λεμονάδα. Τὸ καφενεῖο τοῦ χωριοῦ εἶχε κλειστεῖ σὰν φαῦλο ἐμπόριο. Ἔριξα μιὰ ματιὰ στὰ μαγαζιά. Ἦταν τόσο ἄδεια λὲς καὶ μ' αὐτὸ τὸν τρόπο προφήτευαν τὴν ἐπερχόμενη λιμοκτονία. Ἀλλὰ οἱ κάτοικοι ἔδειχναν πολὺ περήφανοι γι' αὐτὴ τὴν κατάσταση. Ἦταν εὐχαριστημένοι, ὅπως μᾶς εἶπαν, ποὺ εἶχαν σταματήσει νὰ πίνουν καφέ· ἔδειχναν νὰ θεωροῦν τὴν κατάργηση ἄχρηστων πραγμάτων σὰν ἠθικὴ βελτίωση. Τὰ ἐλάχιστα προϊόντα ποὺ χρειάζονταν ἀπὸ ἄλλες περιοχές, κυρίως τὰ ροῦχα, ἐλπίζανε νὰ τὰ προμηθευτοῦν μὲ ἄμεση ἀνταλλαγὴ τοῦ πλεονάσματός τους σὲ ἐλιὲς (πλεόνασμα γιὰ τὸ ὁποῖο μέχρι ἐκείνη τὴ στιγμὴ δὲν εἶχαν κανονίσει τίποτα). Τὸ μίσος τους γιὰ τὴν κυρίαρχη τάξη ἦταν περισσότερο ἠθικὸ παρὰ οἰκονομικό. Δὲν ἤθελαν νὰ ἀποκτήσουν τὴν καλοπέραση ἐκείνων ποὺ εἶχαν ἀπαλλοτριώσει, ἀλλὰ νὰ ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ τὶς πολυτέλειές τους ποὺ τὶς θεωροῦσαν διαστροφές.» (34) Τὸ Κάστρο ντὲλ Ρίο ἦταν ἕνα ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ χωριὰ ὅπου εἶχαν δημιουργηθεῖ ἀντιεξουσιαστικὲς κομμοῦνες, μολονότι ἦταν ἀπὸ πολὺ καιρὸ γνωστὸ σὰν σημαντικὸ ἀναρχικὸ κέντρο. Οἱ περισσότερες δὲν διάρκε-

μαν πολύ. Τὸ ἴδιο τὸ Κάστρο ντὲλ Ρίο καταλήφθηκε ὕστερα ἀπὸ σκληρὴ μάχη λίγο μετὰ τὴν ἐπίσκεψη τοῦ Μπορκενάου. Ἄλλοῦ, ἂν κατάφερναν νὰ ἀποφύγουν τὴν κατάληψη ἀπὸ τὰ στρατεύματα τοῦ Φράνκο, σπάνια μποροῦσαν νὰ διατηρήσουν τὴν ἀρχικὴ ἁγνότητα τῶν προθέσεών τους. Ὅπως καὶ στὸ παρελθόν, ἡ μοναδικὴ ἐλπίδα τους γιὰ ἐπιβίωση ἦταν ὁ γενικὸς θρίαμβος τῆς ἀναρχικῆς ἐπανάστασης, πράγμα ποὺ ἡ ἱστορία τοὺς τὸ ἀρνήθηκε γιὰ ἄλλη μιὰ φορά.

Οἱ δυσκολίες παρουσιάζονταν ὅταν ἡ δραστηριότητα ποὺ κατευθυνόταν ἀπὸ τοὺς ἀναρχικοὺς εἶχε ἄμεση σχέση μὲ τὸν πόλεμο. Ὁ ἐλευθεριακὸς κομμουνισμὸς μποροῦσε νὰ λειτουργήσει προσωρινὰ σὲ μιὰ ἀπομακρυσμένη περιοχὴ ἐφόσον οἱ κάτοικοι ἦταν προετοιμασμένοι νὰ ἀποδεχτοῦν τὸν σχετικὸ ἀσκητισμό, ἀλλὰ ἦταν πιὸ δύσκολο νὰ λειτουργήσει ἕνα ἐργοστάσιο σύμφωνα μὲ τὶς ἀναρχικὲς ἀπόψεις ἐφόσον χρειαζόταν πρῶτες ὕλες ἀπὸ πηγὲς ποὺ δὲν ἐλέγχονταν ἄμεσα ἀπὸ τοὺς ἀναρχικούς, καὶ ἔπρεπε νὰ μεταφερθοῦν μὲ τὰ τραῖνα ἢ μὲ τὰ φορτηγὰ ποὺ βρίσκονταν στὰ χέρια μιᾶς ἀνταγωνιστικῆς ὀργάνωσης. Πολλὰ ἀπὸ τὰ ἐργοστάσια ποὺ εἶχαν καταληφθεῖ ἀπὸ τὴν CNT ἔδειχναν νὰ λειτουργοῦν ἀρκετὰ καλὰ γιὰ ἕνα διάστημα, μὲ ὁποιοδήποτε τίμημα. Ὁ Μπορκενάου εἶχε ἐντυπωσιαστεῖ, λογουχάρη, ἀπὸ ἕνα ἐργοστάσιο κατασκευῆς λεωφορείων στὴ Βαρκελώνη, παρόλο ποὺ σημειώνει ὅτι ἦταν ἀπασχολημένο περισσότερο μὲ τὴν ἐπισκευὴ παλιῶν ὀχημάτων παρὰ μὲ τὴν παραγωγὴ καινούργιων. Καθὼς τὰ ἀποθέματα ὅμως ἄρχισαν νὰ σπανίζουν ἐνῶ ὁ πόλεμος συνεχιζόταν καὶ οἱ κυβερνήσεις τῆς Ἀγγλίας καὶ τῆς Γαλλίας ἐμπόδισαν τὴν κυβέρνηση νὰ ἀποκτήσει πηγὲς προμηθειῶν στὸ ἐξωτερικό, οἱ δυσκολίες μιᾶς οἰκονομίας ποὺ διευθυνόταν ἀπὸ αὐτόνομες ἐπιτροπὲς ἔγιναν ὁλοφάνερες καὶ τὸ αἴτημα γιὰ συγκεντρωτισμὸ ἔγινε ἀποδεκτὸ ἀκόμα καὶ ἀπὸ ὁρισμένους ἡγέτες τῆς CNT.

Ἂν οἱ δυσκολίες νὰ μποῦν σὲ ἐφαρμογὴ οἱ ἀναρχικὲς ἀπόψεις σὲ μιὰ κοινωνία ποὺ ὄχι μόνο δὲν εἶχε ὁλοκληρώσει τὴν ἐπανάστασή της, ἀλλὰ ἔκανε κι ἕναν σκληρὸ πόλεμο, ἂν οἱ δυσκολίες αὐτὲς ἀποκαλύφθηκαν στὸν οἰκονομικὸ τομέα, ἦταν ἀκόμα πιὸ φανερὲς στὸ θέμα τοῦ στρατοῦ. Ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ἄρχισε ὁ πόλεμος, τὰ μέλη τῶν διαφόρων πολιτικῶν καὶ συνδικαλιστικῶν ὀρ-

γανώσεων σχημάτισαν άμέσως ομάδες πολιτοφυλακής, κάθε μιά ξεχωριστή άπό την άλλη, μέ τή δική της σημαία, μέ τόν δικό της όπλισμό, καί πάνω άπ' όλα μέ τή δική της διοίκηση. Ή θέση τών άναρχικών ήταν άρκετά ξεκάθαρη: «Δέν μπορούμε νά είμαστε στρατιώτες μέ στολή. Θέλουμε νά είμαστε πολιτοφύλακες τής έλευθερίας. Στό μέτωπο, ναί. 'Αλλά στά όδοφράγματα σάν στρατιώτες πού δέν ύπάγονται στίς Λαϊκές Δυνάμεις, σοφώς όχι.» (35) Μέ τόν πρώτο ένθουσιασμό ή έλλειψη πειθαρχίας καί όργάνωσης στούς λόχους τών άναρχικών άντισταθμίστηκε άπό τόν έπαναστατικό ζήλο· άλλά καθώς ό πόλεμος στό μέτωπο τής 'Αραγωνίας άρχισε νά τελματώνεται καί νά γίνεται μονότονος καί άθλιος πόλεμος χαρακωμάτων (πού περιγράφεται έκπληκτικά άπό τόν Τζώρτζ Όργουελ, πού άγωνίστηκέ μέ τούς άναρχικούς σάν μέλος τής πολιτοφυλακής τού κομμουνιστικού POUM), άρχισαν νά άποκαλύπτονται τά μειονεκτήματα αύτής τής στρατιωτικής αύτοναμίας. Όρισμένοι όμως άπό τούς άναρχικούς στρατιωτικούς ήγέτες μπόρεσαν νά άποκτήσουν σημαντική προσωπική φήμη. Ό Ντουρρούτι, λογουχάρη, δημιούργησε τόν πιό γνωστό λόχο άναρχικών καί ξεκίνησε άπό τή Βαρκελώνη κάνοντας μιά άποτυχημένη άπόπειρα νά άνακαταλάβει τή Σαραγκόσα. Στίς περιοχές πού κατέλαβαν οί δυνάμεις του προσπάθησε, όπως καί ό Μάχνο στή Ρωσία πρίν άπ' αύτόν, νά έφαρμόσει τήν άποψή του ότι ό πόλεμος καί ή έπανάσταση ήταν έννοιες άξεχώριστες (καί κατά συνέπεια ένισχύθηκε ή φήμη του όσον άφορά τή βία καί τήν τρομοκρατία). Άν ή προέλαση τών άναρχικών σήμαινε τήν έρείπωση καί τήν καταστροφή στά χωριά πού κατελάμβαναν, αύτό μπορούσε νά έπισπεύσει τήν κοινωνική έπανάσταση. «Δέν περιμένω βοήθεια άπό καμιά κυβέρνηση στόν κόσμο», δήλωσε στόν άνταποκριτή τής έφημερίδας Montreal Star. Κι όσο γιά τά έρείπια: «Ζούσαμε πάντοτε μέσα σέ παράγκες καί σέ τρύπες μέσα στούς τοίχους... Μπορούμε άκόμα καί νά οίκοδομήσουμε. Έμείς χτίσαμε τά παλάτια καί τίς πόλεις έδώ στήν Ίσπανία, στήν 'Αμερική καί σ' όλο τόν κόσμο. Έμείς, οί έργάτες, μπορούμε νά χτίσουμε πόλεις στή θέση τών έρειπίων. Καί καλύτερες μάλιστα —δέν φοβούμαστε καθόλου τά έρείπια. Θά κληρονομήσουμε τή γή. Ή μπουρζουαζία μπορεί νά καταστρέφει καί νά έρειπώνει τόν κό-

σμο της πρὶν ἐγκαταλείψει τὴ σκηνὴ τῆς ἱστορίας. Ἐμεῖς ὅμως φέρνουμε ἕναν καινούργιο κόσμο μέσα στὶς καρδιές μας.» (36)

Ὅταν ἔγινε κρίσιμη ἡ κατάσταση στὴ Μαδρίτη τὸ Νοέμβριο τοῦ 1936, ὁ Ντουρρούτι πείστηκε νὰ μετακινήσει τὸ λόχο του, ποὺ ἀριθμοῦσε 3.000 πολιτοφύλακες, ἀπὸ τὸ μέτωπο τῆς Ἀραγωνίας γιὰ νὰ βοηθήσει τὴν ἄμυνα τῆς πρωτεύουσας. Δυσπιστοῦσε στὴ συνεργασία μὲ τὶς ἄλλες δυνάμεις στὴ Μαδρίτη, ὅπου ἡ ἐπιρροὴ τῶν ἀναρχικῶν δὲν ἦταν τόσο ἰσχυρὴ ὅσο στὴ Βαρκελώνη, καὶ ἐπέμεινε νὰ τοῦ ἀνατεθεῖ ἕνας ἀνεξάρτητος ταμέας τοῦ μετώπου. Ἡ ματαιοδοξία του δέχτηκε σύντομα σκληρὰ χτυπήματα, γιατὶ τὴν πρώτη μέρα στὴ νέα τους θέση οἱ ἄντρες του ἀρνήθηκαν νὰ ἀναλάβουν δράση μπροστὰ στὰ ντουφέκια τοῦ Φράνκο· καὶ παρόλο ποὺ ὁ Ντουρρούτι ζητοῦσε θυμωμένα μιὰ νέα εὐκαιρία γιὰ νὰ διαλύσει αὐτὴ τὴ ντροπή, ἦταν οἱ κομμουνιστικὲς Διεθνεῖς Ταξιαρχίες— ποὺ τὶς ἀντιμετώπιζαν μὲ φοβερὴ δυσπιστία ὅλοι οἱ καλοὶ ἀναρχικοί—ποὺ δέχτηκαν τὸν ἔπαινο γιὰ τὴ σωτηρία τῆς Μαδρίτης. Ὁ Ντουρρούτι δὲν εἶχε στὴν οὐσία ἄλη εὐκαιρία γιὰ νὰ δείξει τὰ ἡγετικά του χαρίσματα στὸ πεδίο τῆς μάχης, γιατὶ στὶς 21 Νοεμβρίου σκοτώθηκε στὴ διάρκεια μιᾶς μικρῆς ἀνάπαυλας ἀπὸ μιὰ ἀδέσποτη σφαίρα ποὺ μπορεῖ νὰ ρίχτηκε ὄχι ἀπὸ τοὺς σκοπευτὲς τοῦ Φράνκο, ἀλλά, ὅπως πιστεύουν πολλοί, ἀπὸ κάποιον ἐχθρὸ τοῦ Ντουρρούτι —ἴσως κομμουνιστή, ἴσως ἀναρχικὸ ἐξτρεμιστή, δυσαρεστημένο μὲ τὴ νέα πολιτικὴ τῆς CNT/FAI, ποὺ εἶχε ἀποφασίσει τὴ συνεργασία μὲ τὴν κυβέρνηση. Ὁ θάνατος τοῦ Ντουρρούτι στέρησε τοὺς ἀναρχικοὺς ἀπὸ ἕναν θρυλικὸ ἥρωα, καὶ ἡ κηδεία του στὴ Βαρκελώνη ἦταν ἡ ἀφορμὴ γιὰ νὰ γίνει ἡ τελευταία ἐπίδειξη τῆς ἀναρχικῆς δύναμης, μὲ 200.000 ἀναρχικοὺς στοὺς δρόμους —ἡ περίπτωση αὐτὴ θυμίζει ἴσως μιὰ ἀνάλογη στὴ Μόσχα πρὶν ἀπὸ 24 χρόνια, ὅταν ἡ κηδεία τοῦ Κροπότκιν ἔδωσε μιὰ τελευταία εὐκαιρία στοὺς Ρώσους ἀναρχικοὺς νὰ παρουσιάσουν τὴ δύναμή τους πρὶν τελικὰ ἐξολοθρευτοῦν ἐντελῶς ἀπὸ τοὺς κομμουνιστές. Ἕνα μήνα μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Ντουρρούτι ἡ σοβιετικὴ ἐφημερίδα «Πράβδα» μποροῦσε νὰ ἰσχυριστεῖ ὅτι: «Ὅσον ἀφορᾶ τὴν Καταλωνία, ἔχει ἀρχίσει τὸ ξεκαθάρισμα τῶν τροτσκιστῶν καὶ τῶν ἀναρχικῶν, καὶ θὰ διεξαχθεῖ μὲ τὴν ἐνεργητικότητα ποὺ πραγματοποιήθηκε στὴν ΕΣΣΔ.» (37)

Ὁ ἰσχυρισμὸς αὐτὸς ἦταν πραγματικὰ πρόωρος. Οἱ ἀναρχικοὶ δὲν «ξεκαθαρίστηκαν» ποτὲ ἐντελῶς καὶ οἱ δυνάμεις τους συνέχισαν νὰ διαδραματίζουν ρόλο μέχρι τὸ τέλος τοῦ πολέμου. Ὕστερα ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Ντουρρούτι ἐξακολουθοῦσε νὰ ὑπάρχει τουλάχιστον ἕνας ἀναρχικὸς διοικητής, ὁ Σιπριάνο Μέρα, ποὺ συνέχισε μιὰ ἀποτελεσματικὴ στρατιωτικὴ σταδιοδρομία σὲ ἀνώτερη θέση, παρόλο ποὺ ἀναγκάστηκε νὰ ἀποδεχτεῖ ἕνα βαθμὸ ὀργάνωσης καὶ πειθαρχίας, πράγμα ποὺ γιὰ τὸν Ντουρρούτι θὰ ἦταν ἀδιανόητο. Ὅπως δήλωσε ὁ ἴδιος τὸ Δεκέμβριο τοῦ 1937: «Τὸ αἷμα τῶν συντρόφων μου ποὺ χύθηκε στὸν ἀγώνα μὲ ἔκανε ν' ἀλλάξω γνώμη. Κατάλαβα τότε ὅτι ἂν δὲν θέλαμε νὰ ἡττηθοῦμε ὁλοκληρωτικά, ἔπρεπε νὰ φτιάξουμε τὸν δικό μας στρατό... ἕναν πειθαρχημένο καὶ ἱκανὸ στρατό, ὀργανωμένο γιὰ τὴν ἄμυνα τῶν ἐργατῶν. Δὲν δίστασα λοιπὸν νὰ ὠθήσω ὅλους τοὺς ἀγωνιστὲς νὰ ἀποδεχτοῦν τὶς νέες στρατιωτικὲς ἀρχές.» (38)

Ὁ καθαρὰ ἀναρχικὸς χαρακτήρας τῶν λόχων ποὺ εἶχαν ὀργανωθεῖ ἀπὸ τὴν CNT καὶ τὴν FAI ἐξαφανιζόταν καθὼς οἱ ἀνάγκες τοῦ πολέμου ἀπαιτοῦσαν μεγαλύτερη πειθαρχία καὶ περισσότερο κεντρικὸ ἔλεγχο. Ὁ ἀποκαλούμενος «Σιδερένιος Λόχος», ποὺ εἶχε σχηματιστεῖ στὴ Βαλένθια κυρίως ἀπὸ ἀνθρώπους ποὺ ἀπελευθερώθηκαν ἀπὸ τὴ φυλακὴ μὲ τὴν ἐπανάσταση τοῦ Ἰουλίου καὶ ἑπομένως περιλάμβανε ὁρισμένους κοινοὺς ἐγκληματίες καθὼς καὶ ἰδεαλιστὲς ἀναρχικούς, στάλθηκε στὸ μέτωπο τῆς Τερουέλ, καὶ μετὰ τὸ Μάρτιο τοῦ 1937 ἀναγκάστηκε νὰ γίνει συμβατικὰ ὀργανωμένη ταξιαρχία, ἁπλῶς καὶ μόνο γιατὶ αὐτὸς ἦταν ὁ μόνος τρόπος γιὰ νὰ προμηθεύεται πυρομαχικά. Αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ πρόβλημα τοῦ ἐξοπλισμοῦ καὶ τῶν πρώτων ὑλῶν ὁδήγησε πάνω ἀπ' ὅλα στὴν παρακμὴ τῶν ἀναρχικῶν. Ἡ ἐπαναστατικὴ ἰδέα μιᾶς ἀναρχικῆς πολιτοφυλακῆς ποὺ παίρνει τὶς προμήθειές της ἀπὸ ἐλεγχόμενα ἀπὸ ἀναρχικοὺς ἐργοστάσια κατέρευσε ἀναπόφευκτα ὅταν παρουσιάστηκε γενικὴ ἔλλειψη βασικῶν ἀγαθῶν. Τὸ γεγονὸς βέβαια ὅτι στὴ διάρκεια τοῦ ἐμφυλίου πολέμου ἡ κυβέρνηση μποροῦσε νὰ ἐξασφαλίζει προμήθειες μόνο ἀπὸ τὴ Σοβιετικὴ Ἕνωση, βοήθησε κατὰ πολὺ ν' αὐξηθεῖ ἡ ἐπιρροὴ τῶν κομμουνιστῶν καὶ νὰ ἐξολοθρευθοῦν οἱ ἀντίπαλοί τους. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἡ ἀπαίτηση τῶν κομμουνιστῶν γιὰ κεντρικὸ ἔλεγχο

καὶ πειθαρχία ἦταν δικιολογημένη ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς στρατιωτικῆς ἀποτελεσματικότητας· καὶ μιὰ κατάσταση, ὅπου ἀνταγωνιζόμενες ἔνοπλες ὁμάδες προσπαθοῦσαν νὰ κλέψουν ἡ κάθε μιὰ τὸν ὁπλισμὸ τῆς ἄλλης —ὅπως ὅταν τὸ Μάρτιο τοῦ 1937 οἱ κομμουνιστὲς κατάφεραν νὰ κλέψουν 12 θωρακισμένα ὀχήματα ἀπὸ μιὰ ἀποθήκη τῶν ἀναρχικῶν στὴ Βαρκελώνη, παρουσιάζοντας μιὰ πλαστὴ διαταγὴ ἑνὸς ἀναρχικοῦ διοικητῆ (39) — ἦταν ἀπόλυτα ἀφόρητη.

Ἡ τραγωδία τῶν ἀναρχικῶν ἡγετῶν ἦταν ὅτι ὅσο περισσότερες παραχωρήσεις ἔκαναν γιὰ νὰ βοηθήσουν τὴν ἑνοποιημένη πολεμικὴ προσπάθεια τῆς δημοκρατίας, τόσο λιγότερη ἐπιρροὴ εἶχαν στὴν πορεία τῶν γεγονότων ποὺ εἶχαν ἐλπίσει ὅτι θὰ ἐλέγξουν. Ὅταν ὁ Ντουρρούτι καὶ ὁ Γκαρθία Ὀλιβὲρ εἶχαν συναντήσει τὸν Κόμπανυς τὸν Ἰούλιο τοῦ 1936, ὁ Κόμπανυς εἶχε ἀναγνωρίσει τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ συνεργασία τῆς CNT ἦταν ἀπαραίτητη γιὰ τὸ ξεπέρασμα τῆς δύσκολης κατάστασης, ποὺ σὲ ἐκείνη τὴ φάση δὲν περίμενε ὅτι θὰ ἐξελισσόταν σὲ κανονικὸ πόλεμο. Στὴν ἀρχὴ τοῦ πολέμου οἱ ἡγέτες τῆς CNT ἦταν ἀποφασισμένοι νὰ διατηρήσουν τὴν ἀνεξαρτησία τους καὶ νὰ τηρήσουν τὶς ἀρχές τους, ἀρνούμενοι νὰ πάρουν μέρος στὴν κυβέρνηση ἢ νὰ συμμετάσχουν στὴν πολιτική. «Ἴσως πολλοὶ νὰ ἀποροῦν», ἔγραφε ἡ ἐφημερίδα τους στὴ Μαδρίτη τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1936, «πῶς γίνεται καὶ ἡ CNT, μιὰ ἀπὸ τὶς σημαντικότερες δυνάμεις ποὺ προετοιμάζεται γιὰ τὴ νίκη τοῦ λαοῦ στὸ μέτωπο καὶ στὰ μετόπισθεν... δὲν συμμετέχει στὴν κυβέρνηση. Ἀναμφίβολα, ἂν ἡ CNT ἀκολουθοῦσε πολιτικὲς ἰδέες ἡ συμμετοχὴ της στὴν κυβέρνηση θὰ ἦταν τόσο πλατιὰ ὅσο καὶ τῆς UGT καὶ τῶν σοσιαλιστῶν. Ἡ CNT ὅμως γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ διακηρύχνει τὴν ἀμετάκλητη προσήλωσή της στὰ ἀντιεξουσιαστικὰ ἰδανικὰ καὶ πιστεύει ὅτι ἡ ἐλευθεριακὴ μεταμόρφωση τῆς κοινωνίας μπορεῖ νὰ πραγματοποιηθεῖ μόνο μὲ τὴν κατάργηση τοῦ κράτους καὶ μὲ τὴ διεύθυνση τῆς οἰκονομίας ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ἐργατικὴ τάξη.» (40) Ὅπως καὶ στὴ Γαλλία, ὅμως, ὅπου κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου οἱ συνδικαλιστὲς ἡγέτες διαπίστωσαν ὅτι ἦταν ἀναγκασμένοι νὰ ἀναγνωρίσουν τὴν ὕπαρξη τοῦ κράτους καὶ νὰ συνεργαστοῦν μὲ τὴν κυβέρνηση, ἔτσι καὶ οἱ Ἱσπανοὶ ἀναρχικοὶ τῆς CNT καὶ τῆς FAI βρέθηκαν στὴ

δυσάρεστη θέση νὰ παρακολουθήσουν τὴ μετατροπὴ τεσσάρων ἀπὸ τοὺς πιὸ γνωστοὺς ἡγέτες τους σὲ ὑπουργοὺς τῆς περιφρονημένης δημοκρατίας. Στὸ τέλος τοῦ Σεπτεμβρίου οἱ ἀναρχικοὶ εἶχαν ἤδη ἕναν ἀντιπρόσωπο στὴν κυβέρνηση τῆς Καταλωνίας σὰν ὑπεύθυνο τῶν οἰκονομικῶν ὑποθέσεων. Καθὼς μεγάλωνε ἡ κρίση τοῦ πολέμου, τὰ κόμματα τῆς ἀριστερᾶς προσπαθοῦσαν νὰ ξεχάσουν προσωρινὰ τὶς διαφορές τους καὶ νὰ συνενωθοῦν, ἐλπίζοντας νὰ νικήσουν τὸν Φράνκο. Πρὸς τὸ τέλος λοιπὸν τοῦ Ὀκτωβρίου, καθὼς γινόταν πιὸ ἐπικίνδυνη ἡ ἀπειλὴ ἐνάντια στὴ Μαδρίτη, ἡ CNT στὴ Βαρκελώνη θυσίασε ἕνα μέρος τῆς θεωρητικῆς της καθαρότητας γιὰ νὰ συμφωνήσει σ' ἕνα κοινὸ πρόγραμμα ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ ἐξασφαλίσει τὴν ὑποστήριξη τόσο τῆς CNT ὅσο καὶ τῆς UGT. Τοῦτο σήμαινε τὴν ἀποδοχὴ μιᾶς ἑνοποιημένης στρατιωτικῆς διοίκησης καὶ τῆς στρατιωτικῆς πειθαρχίας, καθὼς καὶ τὴν ἀποδοχὴ τῆς ὑποχρεωτικῆς κατάταξης στὸ στρατὸ σὰν ἀπαραίτητο μέτρο (ὅπως ἀνακάλυψε καὶ ὁ Μάχνο στὸν ρωσικὸ ἐμφύλιο πόλεμο), γιὰ νὰ διατηρηθεῖ ἡ ἀριθμητικὴ δύναμη τοῦ στρατοῦ. Ἐπίσης σταμάτησε ἡ ἀπαλλοτρίωση τῶν μικροϊδιοκτητῶν καὶ τῶν μικροεπιχειρηματιῶν, πράγμα ποὺ ἀποκαλύπτει μέχρι ποιὸ σημεῖο ἤθελαν νὰ προχωρήσουν οἱ ἡγέτες τῆς CNT ὅσον ἀφορᾶ τὴν ἐπανάστασή τους, ποὺ προσωρινὰ εἶχε ἀναβληθεῖ, ἀκόμα κι ἂν ὁρισμένοι ἀπὸ τοὺς ὑποστηριχτές τους —ἰδιαίτερα τὸ Κίνημα Ἀναρχικῆς Νεολαίας— ἐναντιώνονταν δυναμικὰ σὲ τέτοιους συμβιβασμούς.

Πρὸς τὸ τέλος τοῦ Ὀκτωβρίου 1936 ἡ κατάσταση ἦταν πολὺ ἄσχημη γιὰ τὴ δημοκρατία. Τὰ στρατεύματα τοῦ Φράνκο πολιορκοῦσαν τὴ Μαδρίτη καὶ φαινόταν νὰ πλησιάζει ἡ πτώση τῆς πρωτεύουσας. Σ' αὐτὴ τὴν ἀτμόσφαιρα κινδύνου οἱ ἀναρχικοὶ ξεπέρασαν τοὺς τελευταίους δισταγμοὺς τους καὶ συμφώνησαν νὰ συμμετάσχουν στὴν κεντρικὴ κυβέρνηση. Στὴν Καταλωνία οἱ ἀναρχικοὶ εἶχαν καθησυχάσει τὴν συνείδησή τους ὀνομάζοντας τὴ «Γενικὴ Διοίκηση» τοπικὸ συμβούλιο ἄμυνας, ἀλλὰ μὲ τὴ συμμετοχὴ στὴν κεντρικὴ κυβέρνηση ἐγκαταλείφθηκαν πιὰ ὅλα τὰ προσχήματα. Ἡ ἴδια ἐφημερίδα ποὺ πρὶν ἀπὸ ἕξι μῆνες εἶχε διακηρύξει τὴν ἀμετάκλητη προσήλωση τῆς CNT στὰ ἰδανικά της ἔγραφε: «Γιὰ νὰ κερδίσουμε τὸν πόλεμο καὶ νὰ σώσουμε τοὺς

λαοὺς τοῦ κόσμου, (ἡ CNT) εἶναι ἕτοιμη νὰ συνεργαστεῖ μὲ τὸν καθένα μέσα σ' ἕνα διευθυντικὸ ὄργανο, εἴτε αὐτὸ λέγεται συμβούλιο εἴτε κυβέρνηση.» (41) Οἱ λόγοι ποὺ ἔκαναν τοὺς ἀναρχικοὺς νὰ πάρουν μέρος στὴν κυβέρνηση ἦταν καθαρὰ πρακτικοί, καὶ οἱ τέσσερεις ἡγέτες τῆς CNT ποὺ ἀποδέχτηκαν τὴ θέση τοῦ ὑπουργοῦ ἔδειξαν θάρρος καὶ λογική, προσπαθώντας σ' αὐτὴ τὴν κρίσιμη στιγμὴ νὰ συνενώσουν τὸ δημοκρατικὸ στρατόπεδο καὶ νὰ συμμετάσχουν στὴν πραγματικὴ διεύθυνση τοῦ πολέμου. Ἦταν ἀπὸ τοὺς πιὸ σεβαστοὺς ἀνθρώπους τοῦ κινήματος. Ὁ Χουὰν Πεϊρό, ἐργάτης ὑαλοβιομηχανίας, μὲ τεράστια πείρα στὴ συνδικαλιστικὴ ὀργάνωση· ὑποστήριξε ἀρχικά, ὅπως εἴδαμε, τὴ σταθερὴ ἀπόριψη κάθε συνδικαλιστικῆς ἀνάμειξης μὲ τὴν πολιτικὴ καὶ εἶχε ἐναντιωθεῖ στὴν προθυμία τοῦ Πεστάνια νὰ συνεργαστεῖ μὲ τοὺς πολιτικοὺς τῆς ἀριστερᾶς. Οἱ ἐμπειρίες ὅμως τῆς δικτατορίας τοῦ Πρίμο ντὲ Ριβέρα καὶ τῶν πρώτων ἡμερῶν τῆς δημοκρατίας τὸν ἔκαναν νὰ ἐγκαταλείψει τὴν προηγούμενη ἀδιαλλαξία του καὶ σὰν ἕνας ἀπὸ τοὺς πιὸ σημαντικοὺς συντάκτες τοῦ Μανιφέστου τῶν Τριάντα, ὑποστήριξε ὅτι ἦταν ἀναγκαία ἡ πειθαρχία καὶ ἡ ὀργάνωση σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν ἀσυντόνιστο καὶ αὐθόρμητο ἐπαναστατικὸ ζῆλο τῶν γνήσιων ἀναρχικῶν. Παρόλο ποὺ ἡ ρήξη του μὲ τὴν CNT εἶχε ἀποκατασταθεῖ λίγο πρὶν ἀρχίσει ὁ ἐμφύλιος πόλεμος, ἐξακολουθοῦσε νὰ ἐκπροσωπεῖ τὰ πιὸ μετριοπαθῆ στοιχεῖα τῆς CNT καὶ σὰν Ὑπουργὸς Βιομηχανίας ἐναντιώθηκε στὴ βίαιη κολλεκτιβοποίηση καὶ πλησίαζε περισσότερο, ὅσον ἀφορᾶ τὶς ἀπόψεις του, τοὺς ἡγέτες τοῦ γαλλικοῦ συνδικαλιστικοῦ κινήματος παρὰ τοὺς ἀναρχικοὺς συντρόφους του τῆς FAI. Τὸ Ὑπουργεῖο Ἐμπορίου καὶ Βιομηχανίας εἶχε χωριστεῖ γιὰ νὰ δημιουργηθοῦν δύο ὑπουργικὲς θέσεις, καὶ συνεργάτης τοῦ Πεϊρὸ σὰν Ὑπουργὸς Ἐμπορίου ἦταν ἕνας ἄλλος μετριοπαθὴς συνδικαλιστής, ὁ Χουὰν Λόπεζ Σάντσεζ, ἡγέτης τῆς σημαντικῆς ὁμοσπονδίας τῆς CNT στὴ Βαλένθια. Οἱ ἄλλοι δύο ἀναρχικοὶ ὑπουργοὶ ἐκπροσωποῦσαν τὴν πιὸ μαχητικὴ πτέρυγα τοῦ κινήματος καὶ ἦταν ἡγετικὰ μέλη τῆς FAI. Ὁ ἕνας ἦταν ὁ Γκαρθία Ὀλιβέρ, τριανταπέντε χρονῶν καί, μετὰ τὸν Ντουρρούτι, ὁ ἀναγνωρισμένος ἡγέτης τῶν μαχητικῶν ἀναρχικῶν τῆς Καταλωνίας, ποὺ ἦταν ἐπικεφαλῆς τῆς ἔνοπλης ἐξέγερσης τοῦ Ἰανουαρίου 1933. Ἔγινε

Ὑπουργὸς Δικαιοσύνης καί, ἀφοῦ ἔκανε μιὰ πραγματικὴ ἀναρχικὴ χειρονομία καὶ κατέστρεψε τοὺς φακέλλους τῶν καταδίκων ποὺ βρίσκονταν στὶ ἱσπανικὲς φυλακές, ἐξέπληξε πολλοὺς ἀπὸ τοὺς συντρόφους του σὰν δυναμικὸς καὶ πρακτικὸς ὑπουργὸς πού προσπάθησε νὰ ἐπιβάλει μεταρυθμίσεις στὸ ὅλο νομικὸ καὶ ποινικὸ σύστημα· κατάργησε τὰ παράβολα ποὺ ἔκαναν πολὺ δύσκολο νὰ καταφεύγουν οἱ φτωχοὶ στὰ δικαστήρια, δημιούργησε εἰδικὰ Λαϊκὰ Δικαστήρια γιὰ νὰ ἀντιμετωπιστοῦν ἀδικήματα ἐνάντια στὴ δημοκρατία καὶ ἵδρυσε στρατόπεδα συγκέντρωσης, στὰ ὁποῖα οἱ καταδικασμένοι ἀπὸ αὐτὰ τὰ Λαϊκὰ Δικαστήρια μποροῦσαν, στὴ θεωρία, νὰ χρησιμοποιηθοῦν γιὰ κάποια ἐπωφελῆ ἐργασία.

Ὁ τέταρτος ὑπουργὸς τῶν ἀναρχικῶν ἦταν γυναίκα, ἐκπρόσωπος τοῦ καθαρὰ διανοουμενίστικου ἀναρχισμοῦ, ἡ Φεντερίκα Μοντσένυ. Καταγόταν ἀπὸ οἰκογένεια ἀναρχικῶν διανοουμένων τῆς Βαρκελώνης, καὶ ὁ πατέρας της ἦταν ὁ πασίγνωστος προπαγανδιστὴς καὶ συγγραφέας ποὺ χρησιμοποιοῦσε τὸ ψευδώνυμο Φεντερίκο Οὐράλες. Εἶχε εὐφράδεια καὶ πάθος, καὶ ἡ εἰλικρίνεια, ἡ ἀκεραιότητα καὶ ἡ πνευματική της σαφήνεια προκαλοῦσαν μεγάλο σεβασμό. Σὰν Ὑπουργὸς Ὑγιεινῆς σὲ μιὰ πολεμικὴ κυβέρνηση δὲν εἶχε καὶ πολλὲς εὐκαιρίες γιὰ νὰ ἐπιβάλει στὸν τομέα της καθαρὰ ἀναρχικὲς μεταρυθμίσεις, παρόλο ποὺ μ' ἕνα διάταγμά της νομιμοποίησε τὴν ἔκτρωση. Ὁ ρόλος της —πέρα ἀπὸ τὸ ὅτι ἔδινε τὸ παράδειγμα, ἀνήκουστο γιὰ τὴν Ἱσπανία, μιᾶς γυναίκας σὲ ὑπουργικὸ ἀξίωμα— φαίνεται πὼς ἦταν νὰ καθησυχάσει τοὺς ἀναρχικοὺς ἀγωνιστὲς γιὰ τὴ συμμετοχὴ τῶν ἡγετῶν τους στὴν κυβέρνηση, μιὰ καὶ ἡ γνωστὴ ἀφοσίωση τῆς Φεντερίκα Μοντσένυ στὶς ἀναρχικὲς πεποιθήσεις καὶ ἡ προσωπική της ἐντιμότητα φαίνεται πὼς σήμαιναν ὅτι κάθε πορεία ποὺ θὰ ἀκολουθοῦσε, θὰ πρέπει νὰ ἦταν τουλάχιστον ἔντιμη καὶ λογική.

Ὁπωσδήποτε ἡ ἀπόφαση νὰ ἀποδεχτοῦν τὴν ὑπουργοποίηση καὶ ἐπομένως νὰ καταπατήσουν τὶς ἀρχὲς πάνω στὶς ὁποῖες εἶχαν βασίσει τὴ ζωή τους, θὰ πρέπει νὰ ἦταν πολὺ σκληρὴ γιὰ ὅλους τοὺς ὑπουργοὺς τῆς CNT/FAI καὶ ἰδιαίτερα γιὰ τὴ Φεντερίκα Μοντσένυ, ποὺ ἦταν πραγματικὴ διανοούμενη. Τὸν Ἰούνιο τοῦ 1937, μετὰ τὴν πτώση τῆς κυβέρνησης, τῆς ὁποίας ἦταν μέλος, περιέγραψε ἀρκετὰ συγκινητικὰ τὴν προσωπική της δοκιμα-

σία: «Κόρη μιᾶς οἰκογένειας παλιῶν ἀναρχικῶν, ἀπόγονος μιᾶς δυναστείας, θὰ λέγαμε, ἀντιεξουσιαστῶν, μὲ τὴν ἀγωνιστικὴ δράση μου καὶ τὴ ζωή μου σὲ διαρκῆ ὑπεράσπιση τῶν ἰδανικῶν ποὺ κληρονόμησα ἀπὸ τοὺς γονεῖς μου, ἡ εἴσοδός μου στὴν κυβέρνηση... ἀναπόφευκτα δὲν σήμαινε ἁπλῶς τὸν διορισμό μου στὴ θέση τῆς Ὑπουργοῦ. Γιὰ μᾶς ποὺ ἀγωνιστήκαμε συνέχεια ἐνάντια στὸ κράτος, ποὺ διακηρύχναμε πάντοτε ὅτι τὸ κράτος δὲν μπορεῖ νὰ πετύχει τίποτα, ὅτι οἱ λέξεις Κυβέρνηση καὶ Ἐξουσία σήμαιναν τὴν ἄρνηση τῆς ἐλευθερίας τῶν ἀτόμων καὶ τῶν λαῶν, ἡ ἐνσωμάτωσή μας σὰν ὀργάνωση καὶ σὰν ἄτομα μέσα σ' ἕνα κυβερνητικὸ πρόγραμμα σήμαινε ἢ πράξη ἱστορικοῦ θάρρους μὲ θεμελιακὴ σημασία, ἢ θεωρητικὴ καὶ τακτικὴ διόρθωση ὁλόκληρης δομῆς καὶ ὁλόκληρου κεφαλαίου τῆς ἱστορίας... Συνηθισμένοι σὲ ἄλλες δραστηριότητες, συνηθισμένοι νὰ δουλεύουμε στὰ συνδικάτα, στὴ δράση, στὴν προπαγάνδα, στὴ συνεχῆ σιωπηλὴ ἐργασία ἑνὸς κινήματος, ποὺ δημιουργήθηκε καὶ διαμορφώθηκε μέσα στὴν ἀμφισβήτηση καὶ λειτούργησε μέσα στὴν ἀμφισβήτηση, μὲ πολὺ καλὴ θέληση, ἐνθουσιασμό, σεβασμὸ καὶ γενναιότητα, ποὺ δὲν εἶχαν ἄλλα κινήματα, γιὰ μᾶς ἡ εἴσοδος στὴν κυβέρνηση ἀποτέλεσε ἕνα ὀδυνηρὸ βῆμα πρὸς μιὰ ἀρκετὰ διδακτικὴ ἐμπειρία. Πόσες ἐπιφυλάξεις, πόσες ἀμφιβολίες, τί ἐσωτερικὴ ἀγωνία ἔπρεπε ἐγὼ προσωπικὰ νὰ ξεπεράσω πρὶν ἀναλάβω αὐτὸ τὸ καθῆκον! Γιὰ ἄλλους μπορεῖ αὐτὸς νὰ ἦταν ὁ στόχος τους, μπορεῖ ἔτσι νὰ ἱκανοποιοῦσαν ὅλες τὶς φιλοδοξίες τους. Γιὰ μένα ἦταν σύγκρουση μὲ ὅλο μου τὸ ἔργο, μὲ ὅλη μου τὴ ζωή, μὲ ὅλο μου τὸ παρελθὸν ποὺ μὲ συνέδεε μὲ τὴ ζωὴ τῶν γονιῶν μου. Ἀντιπροσώπευε γιὰ μένα μιὰ τρομακτικὴ προσπάθεια ποὺ μοῦ κόστισε πικρὰ δάκρυα. Καὶ δέχτηκα. Δέχτηκα, κυριαρχώντας στὸν ἑαυτό μου... Ἔτσι μπῆκα στὴν κυβέρνηση καὶ ἔτσι φύγαμε γιὰ τὴ Μαδρίτη.» (42) *

Ἡ ὀδυνητὴ ἀπόφαση ἦταν ἡ λογικὴ συνέπεια τῆς στάσης ποὺ εἶχαν υἱοθετήσει οἱ ἀναρχικοὶ μετὰ τὴν ἐξέγερση στὴ Βαρκελώνη στὶς 19 καὶ 20 Ἰουλίου, ὅταν συμφώνησαν νὰ συνεργαστοῦν μὲ τὸν Πρόεδρο Κόμπανυς καὶ τὴν καταλάνικη κυβέρνηση. Εἰ-

* Δὲν ἔμεινε πολὺ καιρὸ στὴ Μαδρίτη, γιατὶ λίγο μετὰ τὸ σχηματισμὸ τῆς νέας κυβέρνησης ἀποφασίστηκε παρὰ τὶς ἀντιρρήσεις τῶν ἀναρχικῶν νὰ μεταφερθεῖ ἡ κυβέρνηση στὴ Βαλένθια.

χαν συνειδητοποιήσει ὅτι στὴν ἴδια τὴ Βαρκελώνη τίποτα δὲν μποροῦσε νὰ τοὺς ἐμποδίσει νὰ ἀναλάβουν τὰ πάντα, πραγματοποιώντας τὴν ἐπανάστασή τους καὶ ἐπιβάλοντας τὴν ἀναρχικὴ κοινωνία. Ἀλλὰ οἱ ἀναρχικοὶ ἡγέτες ἦταν ἀρκετὰ λογικοὶ γιὰ νὰ καταλάβουν ὅτι αὐτὴ ἡ κατάσταση στὶς συνθῆκες τοῦ ἐμφυλίου πολέμου καὶ μὲ τὴν ἐπανάσταση νὰ ἔχει θριαμβεύσει μόνο σὲ περιορισμένες περιοχές, δὲν θὰ κρατοῦσε πολύ, καὶ ὅτι πρὸς τὸ παρὸν ἔπρεπε νὰ συνεργαστοῦν μὲ τὰ ἄλλα κινήματα —ἰδιαίτερα μὲ τοὺς σοσιαλιστὲς καὶ τὴν UGT— ἂν ἤθελαν νὰ ἐπιβιώσουν, πόσο μᾶλλον νὰ πραγματώσουν τοὺς ἐπαναστατικοὺς στόχους τους. Ταυτόχρονα ἤξεραν τί εἶχε συμβεῖ στοὺς ἀναρχικοὺς στὴ Ρωσικὴ Ἐπανάσταση καὶ φοβόντουσαν ὅτι, ἂν παρέμεναν μακριὰ ἀπὸ τὰ πολιτικὰ κόμματα ποὺ ἐξακολουθοῦσαν νὰ ἐλέγχουν τὴν κυβέρνηση, ἡ ἐπιρροή τους θὰ ὑπονομευόταν ἀπὸ τοὺς σοσιαλιστὲς καὶ τοὺς κομμουνιστὲς ἀνταγωνιστές τους. Ἐπιπλέον, στὴν κρίση ποὺ προκάλεσε ἡ πολιορκία τῆς Μαδρίτης, ἦταν ἀπαραίτητη κάποια συντονισμένη προσπάθεια, ἂν δὲν ἤθελαν νὰ καταφέρει ὁ Φράνκο ἄμεση νίκη ἀπὸ τὴν ὁποία οἱ ἀναρχικοὶ δὲν θὰ ἔχαναν μόνο ὅλα ὅσα εἶχαν κατακτήσει, ἀλλὰ θὰ δέχονταν καὶ κατηγορίες ποὺ μποροῦσαν νὰ διαλύσουν γιὰ πάντα τὸ κίνημα. Οἱ ἀναρχικοὶ ὑπουργοὶ ἐλπίζανε ὅτι ἡ παρουσία τους στὴν κυβέρνηση θὰ διευκόλυνε τὴ συνεργασία μὲ τὰ ἄλλα ἐπαναστατικὰ καὶ δημοκρατικὰ κινήματα· ἐλπίζανε ἐπίσης, πράγμα ἀρκετὰ φυσικό, ὅτι μὲ τὴν τεράστια δύναμη τῆς CNT, θὰ μποροῦσαν νὰ ἐπηρεάσουν τὴν πολιτικὴ καὶ τοὺς θεσμοὺς τῆς δημοκρατίας πρὸς τὴν κατεύθυνση ποὺ ἤθελαν οἱ ἀναρχικοί.

Καὶ οἱ δύο ἐλπίδες τους ἔμελλε νὰ διαψευσθοῦν. Στοὺς ἕξι μῆνες ποὺ οἱ ἀναρχικοὶ ἦταν στὴν κυβέρνηση, οἱ σχέσεις τους μὲ τοὺς σοσιαλιστὲς καὶ τοὺς κομμουνιστὲς ἐπιδεινώθηκαν σὲ σημεῖο ἐμφυλίου πολέμου, ἐνῶ ἡ ὅλη δομὴ τῶν ἐπιτροπῶν, ποὺ φαινόταν στοὺς ἀναρχικοὺς ὁ φυσικὸς τρόπος γιὰ τὴ διοργάνωση τοῦ πολέμου, ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ τὰ ὀρθόδοξα σοσιαλιστικὰ μέτρα, τὸν συγκεντρωτισμὸ καὶ τὸν κυβερνητικὸ ἢ δημοτικὸ ἔλεγχο. Ἡ βασικὴ αἰτία γι' αὐτὴ τὴν ἐνέργεια ἦταν ἡ αὐξανόμενη ἐπιρροὴ τῶν κομμουνιστῶν καὶ ἡ ἀπόφασή τους νὰ συντρίψουν ὅλους τοὺς ἀνταγωνιστές τους. Ἡ δύναμή τους αὐξήθηκε ἐν μέρει γιατὶ ἡ

Σοβιετική Ἕνωση ἦταν ἡ μοναδική χώρα πού πρόσφερε βοήθεια στούς δημοκρατικούς· καί κατά συνέπεια, οἱ κομμουνιστές, οἱ πράκτορες μέ τούς ὁποίους ἐξασφαλιζόταν αὐτή ἡ βοήθεια, ἀπέκτησαν σημασία ἐντελῶς δυσανάλογη μέ τήν ἀρχική λαϊκή τους βάση στήν Ἱσπανία. Οἱ σοσιαλιστές ἡγέτες ἐξακολουθοῦσαν νά ἐλπίζουν ὅτι παρουσιάζοντας μιά ἀξιοσέβαστη καί καθόλου ἐπαναστατική εἰκόνα στόν ἐξωτερικό κόσμο, θά μποροῦσαν νά πείσουν τήν Ἀγγλία καί τή Γαλλία νά ἐγκαταλείψουν τήν πολιτική τῆς μή ἐπέμβασης καί νά τούς προσφέρουν τά ὑλικά πού χρειάζονταν. Ὅπως ἐξήγησε ὁ Λάργκο Καμπαλιέρο, ὁ σοσιαλιστής ἡγέτης καί Πρωθυπουργός, στούς ἀναρχικούς συνεργάτες του, δέν ἔπρεπε νά γίνει τίποτα πού θά ἔθιγε τίς ἀγγλικές καί τίς γαλλικές ἐπενδύσεις στήν Ἱσπανία. Ἑπομένως τόσο ἡ πίεση πού ἀσκοῦσαν οἱ κομμουνιστές καί οἱ σοσιαλιστές γιά νά πραγματοποιήσουν τήν ἑνότητα (καί τήν ὁμοιομορφία) τοῦ Λαϊκοῦ Μετώπου, ὅσο καί ἡ ἐπιθυμία τοῦ Λάργκο Καμπαλιέρο καί τῶν ἄλλων ἡγετικῶν μελῶν τῆς κυβέρνησης νά καταστείλουν τήν ἐπαναστατική πλευρά τῆς πολιτικῆς τους, εἶχαν σά συνέπεια τό γεγονός ὅτι οἱ ἀναρχικοί ὑπουργοί —πού ἦταν μειοψηφία στήν κυβέρνηση— δέν εἶχαν ἄλλη δυνατότητα παρά νά ἀποδεχτοῦν συμβιβασμούς πού ἦταν ἐνάντια στίς ἀρχές τους ἤ νά παραιτηθοῦν καί νά καλέσουν τούς ὀπαδούς του σέ διαδήλωση ἐνάντια στήν κυβέρνηση σέ μιά ἐποχή πού τό νά κερδηθεῖ ὁ πόλεμος φαινόταν τό σημαντικότερο ἀπ' ὅλα. Ἀποδέχτηκαν τούς συμβιβασμούς κι ἔτσι ἀναγκάστηκαν νά δοῦν νά συντρίβονται τά ἐπιτεύγματά τους στίς πρῶτες βδομάδες τοῦ πολέμου. Οἱ λόχοι τῆς πολιτοφυλακῆς μετατράπηκαν σέ τακτικές ταξιαρχίες, μέ πειθαρχία, μόνιμους ἀξιωματικούς καί συγκεντρωτική διοίκηση. Ὁ ἀκραῖος ἀναρχισμός τῶν ἐλευθεριακῶν κοινοτήτων παραχώρησε τή θέση του στίς κρατικές ἐπιτάξεις. Ὅταν τά χωριά δέν καταλαμβάνονταν, ὅπως τό Κάστρο ντέλ Ρίο, ἀπό τά στρατεύματα τοῦ Φράνκο, ὁ ἁγνός ἀναρχισμός τῶν πρώτων ἐξεγέρσεων δέν μποροῦσε νά ἐπιβιώσει μέ τήν ἀντίσταση πού πρόβαλαν οἱ μικροϊδιοκτῆτες καί οἱ ἐνοικιαστές γεωργοί πού ἦταν πρόθυμοι νά αὐξήσουν τήν περιουσία τους σέ βάρος τῶν γαιοκτημόνων, ἀλλά δέν εἶχαν καμιά διάθεση νά προσφέρουν στήν κολλεκτίβα τό μικρό κομμάτι γῆς πού εἶχαν ἤδη στήν κατοχή τους.

Οἱ ἀναρχικοὶ τῆς FAI εἶχαν ἀνυποχώρητες ἀπόψεις σ' αὐτὸ τὸ θέμα: «Δὲν μποροῦμε νὰ συγκατατεθοῦμε στὴ μικρὴ ἰδιοκτησία», ἔγραφε μιὰ ἐφημερίδα τους, «γιατὶ ἡ ἰδιωτικὴ ἰδιοκτησία στὴ γῆ δημιουργεῖ πάντοτε ἀστικὴ νοοτροπία, ὑπολογιστικὴ καὶ ἐγωϊστική, ποὺ θέλουμε νὰ τὴν ξεριζώσουμε μιὰ γιὰ πάντα.» (43) Κι ὅταν ἀναγκάζονταν νὰ παραδεχτοῦν τὴν ἀποτυχία τους ἀναγνώριζαν τὴν αἰτία: «Ἀντιτεθήκαμε περισσότερο ἀπ' ὅλα ἐνάντια στὴν καθυστερημένη νοοτροπία τῆς πλειονότητας τῶν μικροϊδιοκτητῶν. Φανταστεῖτε τί σήμαινε γιὰ τὸν ἀγρότη ἰδιοκτήτη, συνηθισμένο νὰ ζεῖ μὲ τὸ μικρὸ κομμάτι γῆς του, μὲ τὸ γαϊδούρι του, μὲ τὴ μισογκρεμισμένη καλύβα του, τὴν ἐλάχιστη σοδειά του ...νὰ πρέπει νὰ ἐγκαταλείψει αὐτὸ τὸ φορτίο του ποὺ τὸ κουβαλάει ἀπὸ ἀμνημόνευτα χρόνια, καὶ νὰ πεῖ: Πάρτε τα σύντροφοι. Τὰ ταπεινά μου ὑπάρχοντα ἀνήκουν σὲ ὅλους. Εἴμαστε ὅλοι ἴσοι. Μιὰ νέα ζωὴ ἄρχισε γιὰ μᾶς.» (44) Δὲν ἦταν μόνο οἱ μικρογεωργοὶ καὶ οἱ καταστηματάρχες ποὺ δὲν ἤθελαν νὰ κάνουν αὐτὴ τὴ θυσία, ἀλλὰ καὶ ἡ κυβέρνηση, ποὺ τὰ σοσιαλιστικὰ ἢ δημοκρατικὰ μέλη της βασίζονταν συχνὰ σ' αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν τάξη, δίσταζε νὰ τοὺς τὸ ζητήσει.

Ὅπως τὸ στρατιωτικὸ καὶ οἰκονομικὸ πρόγραμμα τῶν ἀναρχικῶν εἶχε παραμεριστεῖ ἀπὸ τὶς βάρβαρες ἀνάγκες τοῦ πολέμου ἢ ἀπὸ τὸ πεῖσμα τῆς ἀνθρώπινης φύσης, ἔτσι καὶ ἡ ἐπιμονή τους στὸν ἀντισυγκεντρωτισμὸ καὶ τὴ λειτουργία τῶν ἐπιτροπῶν ξεπεράστηκε. Ἐκεῖνο ποὺ ἐλπίζανε πιὰ οἱ μετριοπαθεῖς συνδικαλιστὲς ὅπως ὁ Πεϊρὸ ἢ ὁ Λόπεζ Σάντσεζ, ἦταν μιὰ ὁμοσπονδιακὴ δημοκρατία μὲ κάποιο ποσοστὸ ἐργατικοῦ ἐλέγχου στὴ βιομηχανία· ἀλλὰ καθὼς συνεχιζόταν ὁ πόλεμος καὶ χειροτέρευε ἡ οἰκονομικὴ καὶ ἡ στρατιωτικὴ κατάσταση καὶ αὐξανόταν ἡ ἐπιρροὴ τῶν κομμουνιστῶν στὴν κυβέρνηση, ἀκόμα κι αὐτὸ ἔγινε ἀδύνατο. Φάνηκαν λοιπὸν νὰ δικαιώνονται οἱ προβλέψεις τῶν περισσότερο ἐξτρεμιστικῶν μελῶν τῆς FAI ποὺ εἶχαν ἐναντιωθεῖ στὴ συμμετοχὴ στὴν κυβέρνηση, καὶ οἱ προειδοποιήσεις τῶν ξένων ἀναρχικῶν ὅπως τοῦ βετεράνου Γάλλου ἀρθρογράφου Σεμπαστιὲν Φώρ, ποὺ εἶχε ἐπιζήσει τῆς ἡρωϊκῆς ἐποχῆς τοῦ γαλλικοῦ ἀναρχισμοῦ καὶ ἐπισκέφτηκε τὴν Ἱσπανία στὴν ἀρχὴ τοῦ πολέμου. Πολλοὶ ἄλλοι συνοδοιπόροι ἦταν ἐξίσου ἀδιάλλακτοι. Ὑπῆρχει μιὰ ἰταλικὴ

ὁμάδα, ποὺ ἀγωνιζόταν μαζὶ μὲ τὸ λόχο τοῦ Ντουρρούτι καὶ ἔχασε σχεδὸν ὅλα τὰ μέλη της σὰν Ἰταλικὸ Τάγμα τῶν Διεθνῶν Ταξιαρχιῶν· τὰ ἐναπομείναντα μέλη ἦταν ἰδιαίτερα ἀνυπότακτα, ἀρνήθηκαν ὁποιαδήποτε συνεργασία μὲ τὶς τακτικὲς στρατιωτικὲς δυνάμεις καὶ σὲ μιὰ περίπτωση ἀποχώρησαν ἀπὸ τὴ μάχη, παρόλο ποὺ ἀπαλλάχτηκαν ἀπὸ τὶς κατηγορίες δειλίας μὲ τὸ νὰ πολεμήσουν ἀργότερα σύμφωνα μὲ τὴ δική τους ἄποψη. [45] Ὑπῆρχε ἐπίσης μέσα στὸ ἰσπανικὸ κίνημα μιὰ μειονότητα ποὺ συμμεριζόταν αὐτὲς τὶς ἀπόψεις καὶ ἦταν ἕτοιμη νὰ τὶς ἐκφράσει καὶ μὲ τὴ βία ἂν ἦταν ἀνάγκη. Τὸ ἐπαναστατικὸ κῦρος τοῦ Γκαρθία Ὀλιβὲρ καὶ τῆς Φεντερίκα Μοντσένυ ἦταν ἀρκετὸ γιὰ νὰ ξεπεραστεῖ αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἡ ἀντιπολίτευση· ἀλλὰ ὁπωσδήποτε δὲν ἦταν ἀνεξάντλητο. Τοὺς πρώτους μῆνες τοῦ 1937 στὴν Καταλωνία οἱ σχέσεις ἀνάμεσα στοὺς ἀναρχικοὺς καὶ στὸ κομμουνιστικὸ PSUC («Ἑνοποιημένο Σοσιαλιστικὸ Κόμμα Καταλωνίας») χειροτέρευσαν: παρουσιάστηκαν διαφωνίες στὴ Βαρκελώνη σχετικὰ μὲ τὸ θέμα τοῦ ἐλέγχου τῶν τροφίμων, ὅταν οἱ σοσιαλιστὲς κατάργησαν τὸ σιτηρέσιο στὴν πόλη καὶ διέλυσαν τὶς ἐπιτροπὲς ποὺ εἶχαν ἀρχικὰ δημιουργήσει οἱ ἀναρχικοί. Ὑπῆρχαν κι ἄλλοῦ παρόμοιες διαμάχες· στὴ Βαλένθια οἱ διαφωνίες ἀφοροῦσαν τὸ ἐμπόριο τῆς σοδειᾶς πορτοκαλιοῦ: ἕνα χωριὸ ἐξεγέρθηκε ἐνάντια στὴν κυβέρνηση, γιατὶ ἰσχυρίστηκε πὼς ἡ τιμὴ ποὺ ἔπαιρνε ἀπὸ τὴ συνδικαλιστικὴ ἐπιτροπὴ ποὺ πουλοῦσε τὴ σοδειά του δὲν ἦταν ἀρκετὰ καλή. Τὸ Φεβρουάριο τοῦ 1937 οἱ ἀναρχικοὶ λόχοι στὸ μέτωπο τῆς Ἀραγωνίας εἶχαν ἔλλειψη ὁπλισμοῦ καὶ ἡ FAI ἀπείλησε ὅτι θὰ δώσει ὁδηγίες στοὺς ὑπουργοὺς της νὰ παραιτηθοῦν ἂν δὲν σταματοῦσε ἀμέσως αὐτὴ ἡ διάκριση. Ἕνα μήνα ἀργότερα τὰ ἀναρχικὰ μέλη τῆς Καταλάνικης «Γενικῆς Διοίκησης» παραιτήθηκαν, ἀφοῦ οἱ δημοκρατικοὶ καὶ οἱ σοσιαλιστὲς ἐπέμεναν νὰ δημιουργήσουν μιὰ ἑνοποιημένη ἀστυνομικὴ δύναμη καὶ νὰ διαλύσουν τὰ ἐπαναστατικὰ περίπολα. Οἱ ἀναρχικοὶ συμφώνησαν τελικὰ νὰ ξαναμποῦν στὴν κυβέρνηση, ἀφοῦ τὰ μέλη τῆς CNT ποὺ συμμετεῖχαν στὴν κεντρικὴ κυβέρνηση τοὺς ζήτησαν νὰ διαφυλάξουν τὴν ἀλληλεγγύη τοῦ Λαϊκοῦ Μετώπου, ἀλλὰ τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1937 ἡ κατάσταση στὴ Βαρκελώνη ἔγινε ἀκόμα πιὸ κρίσιμη καὶ οἱ ἐξτρεμιστὲς τῆς FAI ἄρχισαν νὰ κριτικά-

ρουν δλοένα καὶ περισσότερο τόσο τοὺς ἡγέτες τους ὅσο καὶ τοὺς σοσιαλιστὲς καὶ κομμουνιστὲς ἀντιπάλους τους. Στὴν Καταλωνία, πάλι, τὸ ἄλλο ἐπαναστατικὸ ἀντιπολιτευτικὸ κόμμα, τὸ POUM, βάδιζε πρὸς τὴν ἀνοιχτὴ σύγκρουση μὲ τοὺς κομμουνιστές, ποὺ εἶχαν ἀποφασίσει νὰ τὸν ἐξολοθρεύσουν. Καὶ στὸ τέλος τοῦ Ἀπριλίου ὅλη αὐτὴ ἡ ἔκδηλη ἐχθρότητα ξέσπασε σὲ ἀνοιχτὸ πόλεμο. Ἐνῶ ἡ ἀναρχικὴ ἐφημερίδα Solidaridad Obrera δημοσίευε μιὰ ἀνοιχτὴ ἐπίθεση ἐνάντια στοὺς κομμουνιστές, οἱ δολοφόνοι κι ἀπὸ τὶς δύο πλευρὲς ἄρχισαν τὸ ἔργο τους. Στὶς 25 Ἀπριλίου βρέθηκε δολοφονημένος ὁ ἡγέτης τῆς κομμουνιστικῆς νεολαίας: δυὸ μέρες ἀργότερα σκοτώθηκαν τρεῖς ἀναρχικοί, μαζὶ κι ὁ δήμαρχος τῆς μεθοριακῆς πόλης Πουϊχθέρντα, ποὺ προσπάθησε νὰ ἐπιβάλει ἀναρχικὸ ἔλεγχο στὴ μεθόριακὴ φρουρά. Ὁ σοσιαλιστικὸς τύπος ἀπάντησε μὲ μιὰ ἐπίθεση ἐνάντια στοὺς «ἀνεξέλεγκτους» τῆς FAI —ποὺ ἀντιπροσώπευαν πάντοτε μιὰ ἀπειλὴ ποὺ μποροῦσε νὰ ξεσηκώσει τοὺς κατοίκους τῆς Βαρκελώνης ποὺ δὲν θυμόντουσαν μόνο τὸν προηγούμενο Ἰούλιο, ἀλλὰ καὶ τὸν αἱματηρὸ συμμοριτοπόλεμο πρὶν ἀπὸ εἴκοσι περίπου χρόνια. Ὅταν ἔφτασε ἡ Πρωτομαγιὰ —ἡ παραδοσιακὴ στιγμὴ γιὰ νὰ ἐκδηλωθεῖ ἡ σύμπνοια τῆς ἐργατικῆς τάξης ἐνάντια στοὺς καταπιεστές της— ἀποφασίστηκε νὰ μὴ γίνουν διαδηλώσεις ἀπὸ φόβο μήπως ἐξελιχθοῦν σὲ βίαιη σύγκρουση μεταξὺ τῶν διαφορετικῶν παρατάξεων. Στὴ Βαλένθια οἱ ἡγέτες τῶν ἀναρχικῶν καὶ τῶν σοσιαλιστῶν ἔκαναν ἐκκλήσεις γιὰ ἑνότητα· ἀλλὰ στὴ Βαρκελώνη ἡ κατάσταση ἦταν ἐκρηκτική.

Στὶς 3 Μαΐου ἄρχισε ἡ μάχη. Τὸ πῶς ἢ γιατί ἄρχισε εἶναι κάτι ποὺ ἐξακολουθεῖ νὰ παραμένει σκοτεινό. Οἱ κομμουνιστὲς καὶ οἱ σοσιαλιστὲς ἰσχυρίστηκαν ὅτι ἄρχισε ἀπὸ τοὺς ἀμφισβητίες τῆς ἀριστερᾶς—ἀπὸ τὸ POUM καὶ τοὺς ἀναρχικούς. Ὑπάρχουν ἐπίσης κάποια στοιχεῖα ποὺ δείχνουν ὅτι πράκτορες τοῦ Φράνκο στὴ Βαρκελώνη προσπαθοῦσαν νὰ στρέψουν τὴ μιὰ ἐργατικὴ ὀργάνωση ἐνάντια στὴν ἄλλη. Ὁπωσδήποτε ὅμως τὰ πνεύματα ἦταν ἀρκετὰ ἐρεθισμένα, ὥστε τὸ παραμικρό, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ποιὸς τὸ προκάλεσε, μποροῦσε νὰ ὁδηγήσει σὲ ἐκτεταμένη σύγκρουση. Τελικὰ ἡ μάχη ἄρχισε στὴν Τηλεφωνικὴ —τὸ βασικὸ τηλεπικοινωνιακὸ κέντρο τῆς πόλης. Τὸ κτίριο τῆς Τηλεφωνικῆς ἐλεγ-

χόταν ἀπὸ μιὰ κοινὴ ἐπιτροπὴ τῆς CNT, τῆς UGT καὶ ἑνὸς κυβερνητικοῦ ἀντιπροσώπου, καὶ οἱ φασαρίες ἄρχισαν μὲ τὴν ἄφιξη τοῦ σοσιαλιστῆ ἀρχηγοῦ τῆς ἀστυνομία γιὰ νὰ ἐρευνήσει ἂν ἦταν ἀληθινὲς οἱ ὑποψίες ὅτι ἡ CNT χρησιμοποιοῦσε τηλεφωνικὲς γραμμὲς γιὰ λογαριασμό της. Οἱ πρῶτες μάχες ἔγιναν στὴν οὐσία ἀπὸ ὅροφο σὲ ὅροφο τοῦ κτιρίου. Πολὺ γρήγορα ὅμως ὁλόκληρη ἡ πόλη εἶχε διχαστεῖ, μὲ τὶς παραδοσιακὲς ἀναρχικὲς συνοικίες ἔξω ἀπὸ τὸ κέντρο τῆς πόλης νὰ συγκρούονται ἀνοιχτὰ μὲ τὶς περιοχὲς ποὺ ἐλέγχονταν ἀπὸ τὶς κυβερνητικὲς δυνάμεις καὶ τοὺς ὀπαδοὺς τῆς UGT. Ἡ καταλάνικη κυβέρνηση πείστηκε ἀπὸ τὴν CNT νὰ ἀποσύρει τὴν ἀστυνομία ἀπὸ τὸ κτίριο τῆς Τηλεφωνικῆς, ἀλλὰ ἀρνήθηκε νὰ ζητήσει τὴν παραίτηση τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς ἀστυνομίας καὶ τοῦ Ὑπουργοῦ Ἐσωτερικῶν, ποὺς ὁποίους θεωροῦσε ὑπεύθυνους ἡ CNT γιὰ τὴ δημιουργία τῆς ἀναταραχῆς.* Τὴν ἑπόμενη μέρα, ὁ Γκαρθία Ὀλιβὲρ καὶ ἡ Φεντερίκα Μοντσένυ, δυὸ ἀπὸ τοὺς πιὸ ἀξιοσέβαστους ἡγέτες τῶν ἀναρχικῶν, ἔφτασαν ἀπὸ τὴ Βαλένθια μὲ αὐτοκίνητο, καὶ μὲ μεγάλο θάρρος βγῆκαν στοὺς δρόμους τῆς Βαρκελώνης, χρησιμοποιώντας τὴν προσωπική τους ἐπιρροὴ καὶ τὸ κύρος τους γιὰ νὰ πείσουν τοὺς ὀπαδούς τους νὰ σταματήσουν τὴ μάχη. Παρόλο ποὺ στὶς 5 Μαΐου ἔγινε μιὰ προσωρινὴ ἀνακωχή, τὴν ἑπόμενη μέρα ξανάρχισαν οἱ μάχες καὶ γιὰ δύο μέρες ὁ ἀδελφοκτόνος πόλεμος μαινόταν στὴν πόλη. Μὲ τὸν λόχο Ντουρρούτι στὴ Λερίντα ἕτοιμο νὰ ξεκινήσει γιὰ τὴ Βαρκελώνη, ἡ σύγκρουση ἀπειλοῦσε νὰ γενικευθεῖ. Ἡ κυβέρνηση στὴ Βαλένθια, ὕστερα ἀπὸ τοὺς ἀρχικοὺς δισταγμούς της μήπως ἐπιδεινώσει τὴν κατάσταση, ἀποφάσισε νὰ ἀποκαταστήσει τὴν τάξη μὲ τὴ βία κι ἔστειλε 4.000 ἄντρες. Γι' ἄλλη μιὰ φορὰ οἱ ἀναρχικοὶ διαπίστωσαν ὅτι δὲν ἦταν ἀρκετὴ ἡ τοπική τους δύναμη, ἐφόσον ἐξακολουθοῦσε νὰ ὑπάρχει μιὰ κεντρικὴ κυβέρνηση, καὶ ἀναγκάστηκαν νὰ ὑποχωρήσουν. Στὶς 8 Μαΐου οἱ ἡγέτες τῆς CNT κάλεσαν τοὺς ὀπαδούς τους νὰ διαλύσουν τὰ ὁδοφράγματα καὶ νὰ ἐπαναφέρουν τὴν τάξη, καὶ τὰ μέλη τῆς βάσης δὲν εἶχαν ἄλλη ἐκλογὴ παρὰ νὰ ὑπακούσουν.

Στὶς μάχες σκοτώθηκαν περίπου 400 ἄτομα καὶ τραυματίστη-

* Καὶ οἱ δυὸ ἦταν πρώην ἀναρχικοί, ἑπομένως θὰ πρέπει νὰ ἐπικρατοῦσαν ἀρκετὰ σκληρὲς διαθέσεις καὶ στὶς δυὸ πλευρές.

καν 1.000. Ἕνα ἀπὸ τὰ θύματα ποὺ δολοφονήθηκε στὸ δρόμο ἦταν ὁ Καμίλλο Μπερνέρι, ἕνας ἀπὸ τοὺς σημαντικότερους Ἰταλοὺς ἀναρχικοὺς διανοούμενους. Οἱ συνέπειες ὅμως γιὰ τὸ ἀναρχικὸ κίνημα τῆς Ἱσπανίας ἦταν πολὺ σοβαρότερες ἀπὸ τὴν ἀπώλεια πολλῶν μεμονωμένων ἀγωνιστῶν. Μετὰ τὴ μάχη τῆς Βαρκελώνης ἐπακολούθησε ἄμεσα ἡ πτώση τῆς κυβέρνησης τοῦ Λάργκο Καμπαλιέρο καὶ ἡ ἀντικατάστασή της ἀπὸ μιὰ ἄλλη, στὴν ὁποία ἡ ἐπιρροὴ τῶν κομμουνιστῶν ἦταν πολὺ μεγαλύτερη. Οἱ ἀναρχικοὶ ὑπουργοὶ παρόλο ποὺ πολλὲς φορὲς εἶχαν ἀσκήσει ἔντονη κριτικὴ ἐνάντια στὸν Λάργκο Καμπαλιέρο, αὐτὴ τὴ φορὰ τὸν ὑποστήριξαν, ἐφόσον μάλιστα ἕνα ἀπὸ τὰ αἰτήματα τῶν κομμουνιστῶν καὶ ἐκείνων τῶν σοσιαλιστῶν ποὺ ἦταν ἀντίθετοι μὲ τὸν Λάργκο Καμπαλιέρο, ἦταν ἡ καθυπόταξη τῶν διαφωνούντων κομμάτων τῆς ἀριστερᾶς. Ἔτσι λοιπὸν οἱ ἀναρχικοὶ ὑπουργοὶ παραιτήθηκαν ὅταν ἔπεσε ὁ Λάργκο Καμπαλιέρο. Τὸ κακότυχο ἂν καὶ ἀναπόφευκτο πείραμα τῆς συμμετοχῆς τῶν ἀναρχικῶν στὴν κυβέρνηση εἶχε τελειώσει. Παρόλο ποὺ ἡ νέα κυβέρνηση κήρυξε παράνομο τὸ POUM καὶ συνέλαβε πολλὰ ἀπὸ τὰ μέλη του, ἡ CNT σὰν σύνολο ἐξακολουθοῦσε νὰ παραμένει ἰσχυρὴ καὶ δὲν ἦταν εὔκολο νὰ διαλυθεῖ, ἂν καὶ δὲν ἦταν τόσο ἰσχυρὴ πιὰ γιὰ νὰ ἐμποδίσει τὴ διάλυση τῆς ἐπιτροπῆς ποὺ εἶχε δημιουργήσει γιὰ τὸν ἔλεγχο τῆς ἐπαρχιακῆς κυβέρνησης τῆς Ἀραγωνίας. Ἡ γλώσσα τοῦ κυβερνητικοῦ διατάγματος μὲ τὸ ὁποῖο διορίστηκε ἕνας γενικὸς κυβερνήτης στὴ θέση τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἀραγωνίας δείχνει μὲ τί πληρότητα, ἔστω καὶ δικιολογημένα εἶχε πραγματοποιηθεῖ ἡ ἀνασκευὴ τῶν ἀναρχικῶν ἀπόψεων: «Οἱ ἠθικὲς καὶ ὑλικὲς ἀνάγκες τοῦ πολέμου ἀπαιτοῦν ὁπωσδήποτε τὴν συγκέντρωση τῆς ἐξουσίας τοῦ κράτους... Ὁ καταμερισμὸς τῆς ἰσχύος καὶ τῆς ἐξουσίας, σὲ περισσότερες ἀπὸ μιὰ περιπτώσεις, παρεμπόδισε τὴν ἀποτελεσματικότητα στὴ δράση...» ([48]) Ἦταν ἀλήθεια· γι' ἄλλη μιὰ φορά, στὴ διάρκεια τοῦ πολέμου ποὺ ἐξακολουθοῦσαν νὰ ὑποστηρίζουν, οἱ ἀναρχικοὶ δὲν μποροῦσαν νὰ κάνουν τίποτα ἄλλο ἀπὸ τὸ νὰ ὑπακούσουν στὴν ἀπόφαση.

Ἀπὸ τὸ Ἰούνιο τοῦ 1937 μέχρι τὸ τέλος τοῦ πολέμου ὁ ρόλος τῆς CNT καὶ τῆς FAI ἦταν λιγότερο σημαντικὸς ἀπ' ὅ,τι προηγουμένως· καί, παρόλο ποὺ ὁρισμένοι ἀπὸ τοὺς ἐξτρεμιστὲς ἀναρ-

χικούς διακήρυξαν πάλι τὴν ἐχθρότητά τους γιὰ κάθε ἐξουσία, τὰ περισσότερα μέλη τῆς FAI καὶ τῆς CNT ἄρχισαν νὰ φαίνονται σὰν μέλη ὁποιουδήποτε συνηθισμένου πολιτικοῦ κόμματος ἢ συνδικαλιστικοῦ κινήματος. Ἡ FAI βρισκόταν πράγματι σὲ πολὺ δύσκολη θέση. Ἔπρεπε ἢ νὰ ξαναγυρίσει στὸν ἀρχικό της ρόλο σὰν ἐξτρεμιστικὴ ὁμάδα ποὺ ἀποτελοῦσε ἕνα συνωμοτικὸ δίκτυο ὑπεύθυνο γιὰ τὴν διατήρηση τῆς CNT στὸ δρόμο τῆς ἐπανάστασης, ἢ νὰ συγχωνευτεῖ μὲ τὴν CNT καὶ νὰ υἱοθετήσει, στὶς εἰδικὲς συνθῆκες τοῦ ἐμφυλίου πολέμου, ἀνοιχτὰ πολιτικοὺς καὶ προπαγανδιστικοὺς στόχους. Στὴν ἀρχὴ τοῦ πολέμου ἡ FAI εἶχε τὴν ἐλπίδα νὰ ἐκπληρώσει τὸν ἀρχικό της ρόλο: «Καθῆκον μας εἶναι νὰ διατηρήσουμε μιὰ ὀργάνωση ποὺ ἐκπροσωπεῖ τὰ ἰδανικὰ μιᾶς ὑπέροχης θεωρίας, ποὺ τὴ διαφυλάξαμε μὲ τόση ἀποφασιστικότητα καὶ τὴν ἐμπλουτίσαμε μὲ τὰ διδάγματα τῆς πράξης». Καὶ ἐφόσον τὰ συνδικάτα, λόγω τῶν ἀναγκῶν τοῦ πολέμου, ἀναγκάστηκαν νὰ συνεργαστοῦν μὲ τὰ πολιτικὰ κόμματα, ἡ FAI ἦταν ἀπαραίτητο νὰ ἀποτελέσει «τὴν πηγὴ γιὰ τὴ θρυλικὴ ἐνεργητικότητα ποὺ ἦταν ἀπαραίτητη γιὰ νὰ κινηθοῦν τὰ συνδικάτα πρὸς τὴν κατεύθυνση ποὺ ἐξυπηρετεῖ τοὺς πόθους τῆς ἀνθρωπότητας γιὰ ἀναγέννηση καὶ χειραφέτηση.» ([47])

Πρόκειται γιὰ ἕνα ἰδανικὸ ποὺ οἱ ἀναρχικοὶ εἶχαν ἀναγκαστεῖ νὰ τὸ ἐγκαταλείψουν ἀπὸ τὸ 1938. Ἡ ἀποτυχία τῆς ἀναρχικῆς ἐπανάστασης, ἡ ἀδυναμία τῶν ἀναρχικῶν ὑπουργῶν καὶ ἡ ἀπειλὴ καταστολῆς μετὰ τὴ μάχη τῆς Βαρκελώνης, ὅλα αὐτὰ ἀποκάλυψαν ὅτι οἱ ἀναρχικοὶ ἀπεῖχαν ἀκόμα πολὺ ἀπὸ τὴν πραγμάτωση τῶν ὀνείρων τους. Ἡ CNT γινόταν ὁλοένα καὶ περισσότερο μιὰ συνδικαλιστικὴ ὀργάνωση ποὺ συμμετεῖχε στὴν διεξαγωγὴ τοῦ πολέμου σὲ συνεργασία μὲ τὴν κυβέρνηση καὶ τὴν UGT. Ὅταν ἕνας σοσιαλιστὴς ἡγέτης ἐπιδοκίμασε τὴ συμφωνία ἀνάμεσα στὴν CNT καὶ τὴν UGT μὲ τὴ φράση, «Ὁ Μπακούνιν καὶ ὁ Μὰρξ ἀγκαλιάστηκαν πάνω ἀπ' αὐτὸ τὸ ντοκουμέντο τῆς CNT» ([48]), ἦταν οἱ ἀπόψεις τοῦ Μπακούνιν ποὺ ἀναγκάστηκαν νὰ θυσιαστοῦν. Τὴν ἄνοιξη τοῦ 1938, ὅταν ἔδειχνε νὰ πλησιάζει ἡ νίκη τοῦ Φράνκο, ἕνας ἐκπρόσωπος τῆς CNT ξαναπῆρε μέρος στὴν κυβέρνηση· καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ CNT ἀναγκάστηκε νὰ δεχτεῖ ἕνα ὑπουργεῖο σὲ σύγκριση μὲ τὰ τέσσερα ποὺ

εἶχε προηγουμένως, ἀποτελεῖ ἔνδειξη τοῦ πόσο εἶχε ἐξασθενήσει ἡ ἐπιρροή της· δὲν ὑπάρχει κανένα στοιχεῖο ποὺ νὰ βεβαιώνει ὅτι ὁ ἐκπρόσωπός της, ὁ Σεγκούντο Μπλάνκο, εἶχε σημαντικὴ ἐπιρροὴ στὴ διεξαγωγὴ τοῦ πολέμου.

Τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1938, ἕνα ἐθνικὸ συνέδριο, στὸ ὁποῖο παραβρέθηκαν ἀντιπρόσωποι τῆς CNT, τῆς FAI καὶ τοῦ κινήματος ἀναρχικῆς νεολαίας (καθὼς καὶ ἡ Ἔμμα Γκόλντμαν) συζήτησε γι' ἄλλη μιὰ φορὰ τὶς βασικὲς ἀρχὲς τοῦ ἀναρχισμοῦ. Αὐτὸ ποὺ εἶναι σημαντικὸ εἶναι ὅτι οἱ ἀνυποχώρητοι ἀντιεξουσιαστὲς ἀποτελοῦσαν πιὰ μειοψηφία, ἐνῶ ἡ πλειοψηφία ἦταν ἕτοιμη νὰ ἀναθεωρήσει τὶς πεποιθήσεις της καὶ νὰ ἀποδεχτεῖ τὰ λυπηρὰ δεδομένα τῆς ζωῆς στὸν 20ὸ αἰώνα. Σύμφωνα μ' έναν ὁμιλητή: «Πρέπει ν' ἀπαλλαχτοῦμε ἀπὸ τὶς θεωρητικὲς καὶ φιλοσοφικὲς ἀποσκευές μας γιὰ νὰ μπορέσουμε ν' ἀποκτήσουμε τὴν αὐριανὴ ἡγεμονία. Ἡ ἄρνηση ἀπὸ μέρους τῶν συντρόφων μας νὰ ἀποδεχτοῦν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τὸν μιλιταρισμό, εἶναι ὑπεύθυνη γιὰ τὴν περιορισμένη θέση στὴν ὁποία βρισκόμαστε τώρα.» ([48]) * Ὁπωσδήποτε ὅμως, παρόλο ποὺ διαμορφώθηκαν καινούργια προγράμματα γιὰ τὴν ὀργάνωση τοῦ κινήματος καὶ ἐπαναλήφθηκε ἡ πίστη στοὺς παλιοὺς στόχους τοῦ ἀντισυγκεντρωτισμοῦ καὶ τοῦ ἐργατικοῦ ἐλέγχου, οἱ ἀναρχικοί, σὰν ὅλους τοὺς ἄλλους ἀπὸ τὸ δημοκρατικὸ στρατόπεδο, ἦταν ἀνίσχυροι καὶ δὲν μπόρεσαν νὰ ἀποφύγουν τὴν ἧττα. Τὴν τελευταία στιγμή, τὸ Μάρτιο τοῦ 1939, ὁ Σιπριάνο Μέρα, ἕνας ἀπὸ τοὺς ἐλάχιστους ἀναρχικοὺς διοικητὲς ποὺ διατήρησαν τὴ στρατιωτική τους θέση καὶ τὸ κύρος τους, ἔκανε μιὰ ἀπελπισμένη προσπάθεια γιὰ νὰ ἀποτρέψει τὴν ὁλοκληρωτικὴ ἧττα καὶ ἐκμηδένιση, χρησιμοποιώντας τὴν ἐπιρροή του γιὰ νὰ ὑποστηρίξει τὴν ἀπόπειρα τοῦ συνταγματάρχη Κασάντο γιὰ τὴν ἐξασφάλιση κάποιας εἰρήνης μὲ διαπραγματεύσεις, παρόλη τὴν ἤδη διατυπωμένη πρόθεση τῆς κυβέρνησης νὰ πολεμήσει μέχρι καὶ τὸν τελευταῖο ἄντρα. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἐνέργεια αὐτὴ ἦταν μάταιη· οἱ ἀναρχικοὶ ὑποστήκανε πολὺ βαριὲς ποινὲς μὲ τὰ σκληρὰ ἀντίποινα ποὺ ἐφάρμοσε ὁ Φράνκο γιὰ νὰ γιορτάσει τὴ

* Ὁ ὁμιλητής, Μαριάνο Ρ. Βάσκεζ, Γενικὸς Γραμματέας τῆς CNT, βρέθηκε δολοφονημένος στὸ Παρίσι τὸ 1939. Ἴσως νὰ ἔπεσε θύμα τῶν αναρχικῶν ἐξτρεμιστῶν ποὺ δυσαρεστήθηκαν μὲ τὸν ρεαλισμό του.

νίκη του. Ὁρισμένοι σκοτώθηκαν κάνοντας μιὰ τελευταία χειρονομία ἀντίστασης· ἄλλοι δραπέτευσαν κι ἔζησαν στὴν ἐξορία.* Πάρα πολλοὶ δὲν στάθηκαν τόσο τυχεροί καί, σὰν τὸν Χουὰν Πεϊρό, παραδόθηκαν ἀπὸ τὸν Πεταὶν στὸ Φράνκο τὸ 1940. Οἱ περισσότεροι ὅμως, ἂν γλύτωναν τὴν ἄμεση ἐκτέλεση, κλείνονταν στὶς φυλακὲς τῆς Ἱσπανίας· μερικοὶ ἀπ' αὐτοὺς παραμένουν ἀκόμα καὶ σήμερα στὴ φυλακή.

Ἡ ἀναρχικὴ παράδοση στὴν Ἱσπανία ὁπωσδήποτε δὲν εἶναι νεκρή· ἀλλὰ εἶναι ἀδύνατο νὰ ποῦμε πόσο σημαντικὸ ρόλο μπορεῖ νὰ παίξει σήμερα ἢ τί μορφὴ θὰ πάρει· κι ἐνδέχεται νὰ μὴ κατορθώσουν ποτὲ οἱ ἀναρχικοὶ νὰ κατακτήσουν τὸ ἔδαφος ποὺ ἔχασαν ἀπὸ τοὺς κομμουνιστὲς στὴ διάρκεια τοῦ ἐμφυλίου πολέμου. Ἴσως ὅμως ὁ ἱστορικός τους ρόλος νὰ ἔχει περιγραφεῖ καλύτερα ἀπὸ τὸν σημαντικότερο ἱστορικὸ τοῦ κινήματος, τὸν Χοσὲ Πεϊράτς: «Μπορεῖ νὰ ὑπάρχει κάποια δυσαναλογία ἀνάμεσα στὴ δύναμη ποὺ ἀνάλωσε τὸ ἱσπανικὸ ἐργατικὸ κίνημα καὶ στὰ ἀποτελέσματα ποὺ ἐπιτεύχθηκαν... Αὐτὸ ποὺ εἶναι πέρα ἀπὸ κάθε κριτικὴ καὶ πέρα ἀπὸ κάθε ἐπιφύλαξη εἶναι ἡ εὐρύτητα τοῦ γενναιόδωρου ἰδεαλισμοῦ, τῆς ἐντιμότητας καὶ τὸ πνεῦμα ἀγωνιστικότητας καὶ θυσίας τῶν Ἱσπανῶν ἀντιεξουσιαστῶν.» (50)

* Ἡ Φεντερίκα Μοντσένυ βρίσκεται στὴ Γαλλία καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ ὀργανώνει θαρραλέα καὶ ἀκαταπόνητα τοὺς ἐξόριστους Ἱσπανοὺς ἐργάτες· ὁ Γκαρθία Ὀλιβὲρ βρίσκεται στὸ Μεξικό.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ X

Συμπεράσματα

«Δῶσε λουλούδια στοὺς ἐπαναστάτες ποὺ ἀπέτυχαν». Αὐτὸς εἶναι ὁ πρῶτος στίχος ἑνὸς ἰταλικοῦ ἀναρχικοῦ ποιήματος ποὺ μετέφραζε ὁ Βαντζέτι μέσα στὸ κελλὶ τῆς φυλακῆς του. Δελεάζεται κανεὶς νὰ μιλήσει μὲ ἐλεγειακὸ ὕφος, ὅταν ἐξετάζει τὶς ἐπαναλαμβανόμενες ἀποτυχίες τοῦ ἀναρχισμοῦ σὲ δράση, ποὺ ἀποκορυφώνεται μὲ τὴν τραγωδία τοῦ ἱσπανικοῦ ἐμφυλίου πολέμου. Οἱ ἀντιφάσεις καὶ οἱ ἀσυνέπειες τῆς ἀναρχικῆς θεωρίας, ἡ δυσκολία, ἂν ὄχι ἡ ἀνυπαρξία δυνατοτήτων, νὰ ἐφαρμοστεῖ στὴν πράξη, ὅλα αὐτὰ φαίνονται νὰ ἐπεξηγοῦνται ἀπὸ τὶς ἐμπειρίες τῶν προηγούμενων 150 χρόνων. Παρόλα αὐτὰ ὁ ἀναρχισμὸς εἶναι μιὰ θεωρία ποὺ γοητεύει ἀρκετοὺς ἀνθρώπους σὲ κάθε γενιά, καὶ οἱ ἰδέες του ἐξακολουθοῦν νὰ ἔχουν ἀπήχηση, ἂν καὶ περισσότερο σὰν προσωπικὸ ἠθικὸ πιστεύω παρὰ σὰν κοινωνικὴ ἐπαναστατικὴ δύναμη. Οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους ποὺ ἔγιναν ἀναρχικοὶ δὲν ἦταν αὐτοβασανιζόμενοι νευρωτικοὶ —ἂν καὶ μερικοὶ ἀπὸ τοὺς τρομοκράτες θὰ πρέπει σίγουρα νὰ ἦταν— ἀλλὰ ἄνθρωποι ποὺ θεωροῦσαν τὸν ἀναρχισμὸ πρακτικὸ καὶ πραγματοποιήσιμο ἐπαναστατικὸ ἰδανικό. Οἱ ἀναρχικοὶ φιλόσοφοι —ὁ Γκόντουϊν, ἀκόμα καὶ ὁ Προυντὸν ἢ ὁ Κροπότκιν— ἴσως νὰ κατέληξαν στὴ σκέψη ὅτι ἡ κριτική τους ἐνάντια στὴν ὑπάρχουσα κοινωνία ἦταν περισσότερο θεωρητικὴ παρὰ πρακτικὴ καὶ ὅτι τὸ σύστημα κοινωνικῶν ἀξιῶν ποὺ ἐπιζήτησαν νὰ ἐπιβάλουν δὲν ἦταν ἄμεσα πραγματοποιήσιμο· ὁπωσδήποτε ὅμως πίστευαν ὅτι θὰ μποροῦσε κάποτε νὰ πραγματοποιηθεῖ. Οἱ μάζες τῶν φτωχῶν ἀνθρώπων πού, ἀπὸ τὴν δεκαετία τοῦ 1880 καὶ μετά, ἀποδέχτηκαν τὸν ἀναρχισμὸ σὰν βάση γιὰ τὴν ἀνάπτυξη δράσης, κινήθηκαν ἔτσι, γιατὶ ἡ ἀπόλυτη ἐπανάσταση, ποὺ ὑπόσχονταν οἱ ἀναρχικοί, φαινόταν νὰ προσφέρει μιὰ ἄμεση ἐλπίδα ἐπιτυχίας, καὶ πράγματι ἔδειχνε νὰ εἶναι ἡ μοναδικὴ δυνατότητα γιὰ νὰ βελτιώσουν τὴν ἀπελπισμένη τους κατάσταση.

Ὁ ἀναρχισμὸς εἶναι ἀναγκαστικὰ ἕνα δόγμα γιὰ ὅλους ἢ γιὰ κανέναν, καὶ κατὰ συνέπεια εἶχε λιγότερη ἐπιτυχία στὶς χῶρες

ἐκεῖνες ποὺ ὑπῆρχε κάποια ἐλπίδα νὰ πραγματωθοῦν ὁρισμένα πράγματα μὲ τὸ ὑπάρχον σύστημα. Ὅταν ἕνα συνδικάτο μπορεῖ νὰ διαπραγματευθεῖ μὲ ἐπιτυχία τὴν αὔξηση τῶν μισθῶν ἢ τὴ βελτίωση τῶν συνθηκῶν ἐργασίας, κι ὅταν τὰ πολιτικὰ κόμματα μποροῦν νὰ ἐπιβάλλουν μεταρυθμίσεις καὶ νὰ ἱκανοποιήσουν τὶς διαμαρτυρίες καὶ τὰ αἰτήματα, τότε ἡ ἐξτρεμιστικὴ λύση τῆς ἀπόλυτης ἐπανάστασης φαίνεται λιγότερο ἐπιθυμητή. Μέχρι κάποιο σημεῖο, λοιπόν, ἡ πεποίθηση τοῦ Μπακούνιν ὅτι οἱ ἀληθινοὶ ἐπαναστάτες εἶναι ἐκεῖνοι ποὺ δὲν ἔχουν νὰ χάσουν τίποτα, δικαιώθηκε. Ὁ ἀναρχισμὸς ὅμως στὴ δράση εἶχε πάντοτε νὰ ἀντιμετωπίσει τὸ γεγονὸς ὅτι ὅλες οἱ χῶρες τῆς δύσης —ἀκόμα καὶ ἡ Ρωσία ἢ ἡ Ἱσπανία, ὅπου ὁ ἀναρχισμὸς ἔδειχνε νὰ ἔχει τὶς καλύτερες προοπτικὲς ἐπιτυχίας— ἀποφάσισαν νὰ ἀκολουθήσουν τὴν ἄποψη τῆς πολιτικῆς δράσης καὶ τῆς συγκεντρωτικῆς κυβέρνησης σὰν τὸ μόνο μέσο γιὰ τὴν πραγματοποίηση τῆς ἐπιθυμούμενης κοινωνίας. «Ἡ κυβέρνηση τῶν ἀνθρώπων πρέπει νὰ παραχωρήσει τὴ θέση της στὴ διαχείριση τῶν πραγμάτων», αὐτὸ τὸ σύνθημα τῶν οὐτοπικῶν σοσιαλιστῶν ποὺ πρωτορίχτηκε στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 19ου αἰώνα ἀπεῖχε ἀκόμα πολὺ ἀπὸ τὴν πραγμάτωσή του. Τὸ πολιτικὸ κόμμα, τόσο μισητὸ ἀπ᾽ ὅλους τοὺς γνήσιους ἀναρχικούς, ἔχει γίνει τὸ χαρακτηριστικὸ ὄργανο τῆς κυβέρνησης τοῦ 20οῦ αἰώνα, ἔτσι ποὺ ἀκόμα καὶ οἱ δικτατορίες χρησιμοποιοῦν τὴν ὕπαρξη ἑνὸς καὶ μόνο κόμματος σὰν μέσο γιὰ νὰ ἐπιβάλουν τὴν τυραννία τους ἀντὶ νὰ ἀσκοῦν τὸν ἀπροκάλυπτο δεσποτισμό τους ὅπως παλιότερα. Στὴν πράξη οἱ ἀναρχικοὶ ἀπομακρύνθηκαν σκόπιμα ἀπ᾽ αὐτὸ ποὺ οἱ περισσότεροι ἄνθρωποι τοῦ 20οῦ αἰώνα θεώρησαν οὐσιαστικὸ γιὰ τὴν πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ πρόοδο. Ἐνῶ ἡ κριτική τους ἐνάντια στὶς παραδοσιακὲς ἰδέες τῆς κρατικῆς κυριαρχίας, τῆς ἀντιπροσωπευτικῆς κυβέρνησης καὶ τῆς πολιτικῆς μεταρύθμισης ὑπῆρξαν πολὺ συχνὰ καὶ ἔγκυρες καὶ ἀξιόλογες, καὶ οἱ συχνὲς προειδοποιήσεις τους γιὰ τὸν κίνδυνο ποὺ ὑπάρχει ὅταν θυσιάζεται ἡ ἐλευθερία ὑπὲρ τῶν ὑποτιθέμενων συμφερόντων τῆς ἐπανάστασης δικαιώθηκαν πολλὲς φορές, οἱ ἀναρχικοὶ δὲν κατάφεραν νὰ ἐξηγήσουν μὲ τί τρόπο θὰ λειτουργήσει τὸ ἐναλλακτικὸ σύστημα ποὺ προτείνουν. Ποτέ τους δὲν ὁραματίστηκαν τὴν ὕπαρξη κάποιας ἐνδιάμεσης φάσης ἀνάμεσα

στὴν ὑπάρχουσα κοινωνία καὶ στὴν ἀπόλυτη ἐπανάσταση τῶν ὀνείρων τους.

Ἀπὸ μιὰ ἄλλη ἄποψη, πάλι, οἱ ἀναρχικοὶ ἐμφανίστηκαν νὰ ἐναντιώνονται στὶς κυρίαρχες τάσεις τῆς σύγχρονης οἰκονομικῆς ὀργάνωσης. Ἡ μαζικὴ παραγωγὴ καὶ κατανάλωση καὶ ἡ μεγάλης κλίμακας βιομηχανία κάτω ἀπὸ συγκεντρωτικὴ διεύθυνση, καπιταλιστικὴ ἢ σοσιαλιστική, ἔχουν γίνει, ἄσχετα μὲ τὸ τί μπορεῖ νὰ σκέφτεται κανείς, οἱ χαρακτηριστικὲς μορφὲς τῆς δυτικῆς κοινωνίας καὶ τῶν νέων βιομηχανικῶν χωρῶν σὲ ἄλλες περιοχὲς τοῦ κόσμου. Εἶναι δύσκολο νὰ καταλάβουμε πῶς μποροῦν ὅλα αὐτὰ νὰ προσαρμοστοῦν μὲ τὶς ἀναρχικὲς ἀντιλήψεις γιὰ τὴν παραγωγὴ καὶ τὴν ἀνταλλαγή· γι' αὐτὸ οἱ ἀναρχικοὶ ποὺ ὁραματίστηκαν τὴν ὁλοκληρωτικὴ καταστροφὴ τῆς ὑπάρχουσας κοινωνίας σὰν ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ τὴν οἰκοδόμηση τῆς νέας τάξης πραγμάτων, ἔχουν ἀναμφίβολα δίκιο. Ἡ ἀμφίροπη ὅμως στάση τῶν ἀναρχικῶν ἀπέναντι στὴν τεχνονολογικὴ πρόοδο ἄφησε καὶ μιὰ ἀνάλογη ἀσάφεια ὅσον ἀφορᾶ τὶς ἀπόψεις τους γιὰ τὴ μελλοντικὴ κοινωνία. Παρόλο πού, ὅπως εἴδαμε, ὁ Γκόντουϊν καὶ ὁ Κροπότκιν δέχονταν μὲ χαρὰ τὶς νέες ἐφευρέσεις ποὺ θὰ ἀνακούφιζαν τοὺς ἀνθρώπους ἀπὸ δυσάρεστες καὶ σιχαμερὲς ἐργασίες —τὸ πέταμα τῶν σκουπιδιῶν ἀποτελοῦσε πάντοτε ἕνα ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα προβλήματα ποὺ ἀντιμετώπιζαν οἱ οὐτοπικοὶ στοχαστὲς —τὰ βασικὰ ἐπιχειρήματα τοῦ ἀναρχισμοῦ στρέφονται ἐνάντια στὴν ἀνάπτυξη μεγάλης κλίμακας βιομηχανίας καὶ τῆς μαζικῆς παραγωγῆς καὶ κατανάλωσης. Ὅταν ἀναφέρονται σ' αὐτὸ τὸ θέμα, ὅλοι οἱ ἀναρχικοὶ συμφωνοῦν ὅτι στὴ νέα κοινωνία ὁ ἄνθρωπος θὰ ζεῖ μὲ ἐξαιρετικὴ ἁπλότητα καὶ λιτότητα καὶ θὰ εἶναι εὐτυχισμένος ὅταν δὲν θὰ ἔχει καμιὰ σχέση μὲ τὰ τεχνολογικὰ ἐπιτεύγματα τῆς βιομηχανικῆς ἐποχῆς. Γι' αὐτὸν τὸ λόγο, μεγάλο μέρος τῆς ἀναρχικῆς σκέψης δείχνει νὰ βασίζεται σὲ ἕνα ρομαντικὸ ὅραμα γιὰ μιὰ ἐξιδανικευμένη κοινωνία τεχνιτῶν καὶ χωρικῶν, ποὺ ὑπῆρξε κάποτε στὸ παρελθόν, καὶ στὴν καθολικὴ ἀπόριψη τῶν συνθηκῶν τῆς κοινωνικῆς καὶ οἰκονομικῆς ὀργάνωσης τοῦ 20οῦ αἰώνα. Ἐνῶ ὁρισμένα συνδικαλιστικὰ ἰδανικὰ καὶ κάποιο ποσοστὸ ἐργατικοῦ ἐλέγχου στὴ βιομηχανία ἐνδέχεται νὰ μετριάσουν κάπως τὴν ἀπανθρωπιὰ τῶν μεγάλων ἐργοστασί-

ων, ἡ ὁλοκληρωτικὴ καταστροφὴ τῆς σύγχρονης βιομηχανικῆς δομῆς δὲν γίνεται νοητὴ χωρὶς τὴ βία. Σὲ συγκεκριμένες ὅμως καταστάσεις κινδύνου, ὅπως στὴ Ρωσία τὸ 1917 καὶ στὴν Καταλωνία τὸ 1936, ὅταν εἶχε ἀποδιοργανωθεῖ ἢ καταστραφεῖ ἀπὸ τὸν πόλεμο ὁ κυβερνητικὸς καὶ οἰκονομικὸς μηχανισμός, ἐνδέχεται πράγματι νὰ ὑπῆρχε κάποια εὐκαιρία νὰ τεθοῦν σὲ ἐφαρμογὴ οἱ ἀναρχικὲς ἀπόψεις καὶ νὰ ξεκινήσει ἀπὸ τὸ μηδὲν ἡ ἀνοικοδόμηση τῆς κοινωνίας σύμφωνα μὲ τὶς ἀναρχικὲς πεποιθήσεις. Ἴσως νὰ ἦταν δυνατὸν νὰ πραγματοποιηθεῖ ἡ ἀναρχικὴ ἐπανάσταση μόνο μετὰ τὴν ὁλοκληρωτικὴ ἀποδιοργάνωση τῶν μέσων διακυβέρνησης, ἐπικοινωνίας, παραγωγῆς καὶ ἀνταλλαγῆς ἀπὸ ἕναν πυρηνικὸ πόλεμο, ἂς ποῦμε· καὶ ἴσως τελικὰ νὰ εἶχαν δίκιο οἱ τρομοκράτες, καὶ μόνο μιὰ βόμβα τεραστίων διαστάσεων, μεγαλύτερη ἀπ' ὅλες ὅσες δραματίστηκαν, νὰ μπορεῖ νὰ ἀνοίξει τὸ δρόμο γιὰ τὴν γνήσια κοινωνικὴ ἐπανάσταση.

Στὶς χῶρες ὅμως ποὺ ἡ βιομηχανικὴ ἀνάπτυξη δὲν ἔχει ἀκόμα ἐπηρεάσει ἀπόλυτα ὁλόκληρη τὴν κοινωνικὴ δομὴ ὅπως ἔχει γίνει στὴν Εὐρώπη καὶ τὴ βόρειο Ἀμερική, τὰ ἰδανικὰ τῶν ἀναρχικῶν ἐξακολουθοῦν, ὅπως φαίνεται, νὰ θεωροῦνται πραγματοποιήσιμα. Στὴν Ἰνδία, ὁ ἴδιος ὁ Γκάντι καὶ οἱ μεταγενέστεροι κοινωνικοὶ μεταρυθμιστὲς ὅπως ὁ Τζαγιαπρακὰς Ναραγιὰν καὶ ὁ Βινόμπα Μπχάβε δραματίστηκαν νὰ βασιστεῖ ἡ ἰνδικὴ κοινωνία (σύμφωνα μὲ τὴ φράση τοῦ Γκάντι) «σὲ αὐτάρκεις, αὐτοδιοικούμενες ἀγροτικὲς δημοκρατίες.» (¹) Ἴσως ἀκόμα στὴν Ἰνδία ἡ ἀνάπτυξη μιᾶς συγκεντρωτικῆς βιομηχανικῆς κοινωνίας νὰ ἔχει προχωρήσει πολὺ γιὰ νὰ εἶναι δυνατὴ ἡ ἀνάσχεσή της, καὶ ὁ Τζαγιαπρακὰς Ναραγιὰν συνειδητοποίησε ὅτι οἱ μεταβολὲς ποὺ προτείνει συνεπάγονται καὶ τὴν ἐγκατάλειψη τοῦ δυτικοῦ τύπου κοινοβουλευτικῆς δημοκρατίας. Πράγματι, ἡ ἐπίθεσή του ἐνάντια στοὺς φιλελεύθερους κοινοβουλευτικοὺς θεσμοὺς καὶ τὸ αἴτημά του γιὰ «αὐτοδιοικούμενες, αὐτάρκεις, ἀγροβιομηχανικὲς κοινότητες» θυμίζει πάρα πολὺ τὰ λόγια τοῦ Προυντὸν καὶ ὁ Ναραγιὰν εἶναι ἴσως πολὺ αἰσιόδοξος ὅταν ἰσχυρίζεται ὅτι ἡ ἀπόριψη τῶν φιλελεύθερων θεσμῶν θὰ ὁδηγήσει σὲ μιὰ καλύτερη μορφὴ διακυβέρνησης. Γράφει ὅτι «Τὰ σχετικὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὸ Κάϊρο μέχρι τὴ Τζακάρτα δείχνουν ὅτι οἱ ἀσιατικοὶ λαοὶ ἔχουν καὶ κάποιον ἄλ-

λο στόχο· ψάχνουν νὰ βροῦν καλύτερες μορφὲς ἀπὸ τὴν κοινοβουλευτικὴ δημοκρατία γιὰ νὰ ἐκφράσουν καὶ νὰ ἐνσαρκώσουν τὶς δημοκρατικὲς βλέψεις τους.» (2) Τὸ λυπηρὸ εἶναι ὅτι τὰ σχετικὰ στοιχεῖα ἀποδείχνουν ὅτι αὐτὲς οἱ νέες μορφὲς ἔχουν ἐλάχιστη σχέση μὲ τὰ θαυμαστὰ Προυντονικὰ ἰδεώδη τοῦ Ναραγιάν. Πράγματι, ἐφόσον οἱ Ἰνδοί, μὲ τὴν μακρόχρονη παράδοσή τους ὅσον ἀφορᾶ τὶς ἀγροτικὲς κοινότητες καὶ μὲ τὸ παράδειγμα καὶ τὴ διδασκαλία τοῦ Γκάντι, τοῦ μοναδικοῦ πολιτικοῦ στὸν 20ὸ αἰώνα ποὺ εἶχε τὸ ἠθικὸ ἀνάστημα νὰ πραγματοποιήσει μιὰ ἐπανάσταση ποὺ ἦταν ταυτόχρονα ἠθική, κοινωνικὴ καὶ πολιτική, δὲν κατάφεραν νὰ ξεκινήσουν μιὰ κοινωνικὴ ἐπανάσταση σύμφωνα μὲ τὶς ἀπόψεις ποὺ ὑποστηρίζει ὁ Ναραγιάν, δὲν μποροῦμε νὰ καταλάβουμε ποιοὶ ἄλλοι θὰ τὸ καταφέρουν.

Ἂν οἱ ἀναρχικοὶ δὲν κατόρθωσαν νὰ πραγματοποιήσουν τὴν ἐπανάστασή τους καὶ σήμερα φαίνονται νὰ ἀπέχουν ἀπὸ αὐτὸν τὸ στόχο τους περισσότερο ἀπὸ ἄλλοτε, μπόρεσαν ὅμως νὰ ἀσκήσουν συνεχῆ κριτικὴ ἐνάντια στὶς ἀπόψεις ποὺ ἐπικρατοῦν καὶ ὁρισμένες φορὲς μᾶς ἔκαναν νὰ ξανασκεφτοῦμε τὸ ὅλο θέμα τῶν πολιτικῶν καὶ κοινωνικῶν μας προϋποθέσεων. Μὲ ἀφάνταστη συνέπεια ἀποκάλυψαν τοὺς κινδύνους ποὺ ὑπάρχουν ὅταν πραγματοποιεῖται μιὰ λαθεμένη ἐπανάσταση, καὶ οἱ προειδοποιήσεις τους, στὰ τελευταῖα ἑκατὸ χρόνια, ὅτι ὁ μαρξισμὸς θὰ καταλήξει στὴ δικτατορία καὶ στὴν ἀντικατάσταση τῶν παλιῶν τυραννιῶν μὲ μιὰ νέα, ἀποδείχτηκαν ἀπόλυτα σωστές. Ὁ,τιδήποτε κι ἂν πίστευαν ὅτι ἔκαναν, οἱ ἀναρχικοὶ δημιούργησαν στὴν οὐσία ἕνα ἐπαναστατικὸ ἰδανικὸ ποὺ ἀντιστοιχεῖ μὲ φοβερὴ ἀκρίβεια στὸ μύθο τοῦ Σορὲλ —«ὄχι μιὰ περιγραφὴ πραγμάτων, ἀλλὰ ἔκφραση θέλησης». Μὲ τὴν ἀνελέητη καὶ ἐξτρεμιστικὴ προβολὴ τῶν ἀνυποχώρητων πεποιθήσεών τους, οἱ ἀναρχικοὶ πρόσφεραν ἕνα παράδειγμα κι ἕνα πρότυπο ἀμφισβήτησης. Σὰν ὅλους τοὺς πουριτανούς, κατόρθωσαν νὰ μᾶς κάνουν νὰ νιώσουμε δυσάρεστα γιὰ τὴν ποιότητα τῆς ζωῆς μας.

Ὁ Κλεμανσὼ εἶπε κάποτε: «Λυπᾶμαι γιὰ ὅλους ὅσους δὲν ὑπῆρξαν ἀναρχικοὶ στὰ εἴκοσι χρόνια τους» καὶ εἶναι ὁλοφάνερο ὅτι ἡ φλογερὴ καὶ ἀπεριόριστη αἰσιοδοξία τῶν ἀναρχικῶν θεωριῶν θὰ ἔχει πάντοτε ἀπήχηση στοὺς νέους ποὺ ἐξεγείρονται ἐ-

νάντια στὶς κοινωνικὲς καὶ ἠθικὲς ἀντιλήψεις τῶν μεγαλυτέρων τους. Κι ὅμως δὲν εἶναι τόσο πολὺ ὁ ἐνθουσιασμὸς τῆς νεολαίας ποὺ ἔκανε τόσο ἐντυπωσιακοὺς τοὺς ἀναρχικοὺς ἡγέτες, ἀλλὰ μᾶλλον, στὴν περίπτωση ἀνθρώπων ὅπως τοῦ Κροπότκιν ἢ τοῦ Μαλατέστα, ἡ συνέπεια καὶ ἡ ἀφοσίωση μὲ τὴν ὁποία, παρόλες τὶς ἀπογοητεύσεις καὶ ἐνάντια σὲ συντριπτικὰ ἀντίθετα στοιχεῖα, διατήρησαν τὶς πεποιθήσεις τους ἀμετάβλητες καὶ τὶς ἐλπίδες τους ἀνθηρές. Ἡ δύναμη τοῦ ἀναρχισμοῦ ἔγκειται στὸ χαρακτήρα τῶν ἀνθρώπων ποὺ τὸν ἔκαναν πράξη· καὶ ἔτσι ἀκριβῶς, σὰν ἀσκητικός, προσωπικὸς ἠθικὸς καὶ κοινωνικὸς κώδικας θὰ ἐξακολουθήσει νὰ γοητεύει τοὺς ἀνθρώπους ποὺ ἀναζητοῦν μιὰ καθολικὴ ἐναλλακτικὴ λύση ἀπέναντι στὴ σύγχρονη κοινωνία καὶ πολιτική· ἀνθρώπους ποὺ ἡ ἰδιοσυγκρασία τους ἀνταποκρίνεται στὴν ἀπήχηση ἰδεῶν ποὺ ὠθοῦνται μέχρι τὴν ἔσχατη λογικὴ τους κατάληξη, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς πρακτικὲς δυσκολίες ποὺ συνεπάγεται κάτι τέτοιο.

Ὑπάρχει κι ἕνα ἄλλο χαρακτηριστικό, χάρη στὸ ὁποῖο ὁ ἀναρχισμός, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἐπιτυχία ἢ τὴν ἀποτυχία του σὰν κοινωνικὸ ἐπαναστατικὸ κίνημα, θὰ βρίσκει πάντοτε νέους ὀπαδούς. Ὁρισμένοι τύποι ἀναρχικῶν προσφέρουν ἀκραῖα παραδείγματα ἐξτρεμιστικῆς ἀτομικιστικῆς αὐτο-ἔκφρασης, ποὺ ἀπορίπτει ὅλες τὶς συμβάσεις κι ὅλους τοὺς περιορισμούς. Οἱ ἀναρχικοὶ αὐτοὶ ἐφαρμόζουν στὴν καθημερινή τους ζωὴ τὴ Νιτσεϊκὴ ἄποψη Umwertung aller Werte, τὴν ἀνατροπὴ ὅλων τῶν ἀποδεκτῶν ἀξιῶν. Οἱ μποέμ τῆς δεκαετίας τοῦ 1890 ἀπηχοῦνται ἀπὸ τὴ γενιὰ τῶν μπήτνικς τῆς δεκαετίας τοῦ 1950 ποὺ διαμαρτύρονται ἐνάντια στὴν πνιγηρότητα καὶ τὸν κομφορμισμὸ τῆς ἀστικῆς κοινωνίας στὴν ὁποία ἀνατράφηκαν. Κι ἐνῶ αὐτὸ τὸ εἶδος ἐξέγερσης καταλήγει συχνὰ στὴν ματαιότητα καὶ μερικὲς φορὲς στὴν προσωπικὴ καταστροφή, δημιουργεῖ μιὰ ἐπαναστατικὴ τέχνη ποὺ ἀμφισβητεῖ δυναμικὰ τὴ συμβατικότητα καὶ τὴν παράδοση καὶ εἶναι ἀληθινὰ ἀναρχικὴ ὅσον ἀφορᾶ τὰ ἀποδιοργανωτικά της ἀποτελέσματα. Οἱ νταντaϊστὲς ζωγράφοι καὶ συγγραφεῖς, λογουχάρη, δημιούργησαν μιὰ τέχνη ποὺ, ἐπιτιθέμενη ἐνάντια στὴν ἴδια τὴν ἰδέα τῆς τέχνης, τοὺς ἔδωσε τὴ δυνατότητα, ὅπως πίστευαν, νὰ γλυτώσουν ἀπὸ κάθε εἴδους ἀξίες. Οἱ διάδοχοί τους, οἱ σουρρε-

αλιστές, διεκδίκησαν γι' ἄλλη μιὰ φορὰ τὸ δικαίωμά τους στὴν ἀπόλυτη ἐλευθερία. Σύμφωνα μ' ἕναν ἀπὸ τοὺς ἱστορικούς τους: «Ὁ σουρρεαλισμὸς δὲν ἔχει τίποτα τὸ κοινὸ μ' ἕνα θρησκευτικὸ κίνημα. Κι ὅμως εἶναι ὁ μόνος ποὺ μπορεῖ νὰ δώσει στὸν ἄνθρωπο αὐτὸ ποὺ τοῦ ὑποσχέθηκαν ὅλες οἱ θρησκεῖες: τὴν ἀπόλυτη ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπινου ὄντος μέσα σ' ἕναν ἀπελευθερωμένο κόσμο.» (3) Αὐτὴ ἡ ἐπιθυμία γιὰ διεκδίκηση τῆς ἀπόλυτης ἀτομικῆς ἐλευθερίας ἐνάντια σ' ὅλους τοὺς περιορισμοὺς καὶ τὶς συμβάσεις ἔχει καὶ τοὺς κινδύνους της: μπορεῖ νὰ γίνει τόσο κοινότοπη ὅσο καὶ ἀνόητη. Ὅπως παρατήρησε ἕνας σημαντικὸς σουρρεαλιστής, ὁ Ἀντρὲ Μπρετόν: «Δὲν ὑπάρχει τίποτα πιὸ ἐπικίνδυνο ἀπὸ τὸ νὰ παίρνεις ἐλευθερίες μὲ τὴν ἐλευθερία.» (4) Μιὰ κατάσταση διαρκοῦς ἀπόρριψης ὅλων τῶν κανόνων εἶναι ὁ ἀπαιτητικότερος τρόπος γιὰ νὰ γίνει δυνατὴ ἡ ζωή, καὶ ὁ ἀτομικιστικὸς ἀναρχισμός, ὅπως καὶ ὁ κοινωνικὸς ἀναρχισμός, ἀπαιτεῖ ἀφοσίωση καὶ ἀσκητισμὸ ποὺ ἐλάχιστοι ὀπαδοί του κατορθώνουν νὰ τηρήσουν. (Δὲν εἶναι καθόλου παράξενο, γιὰ παράδειγμα, τὸ γεγονὸς ὅτι ὁρισμένοι ἀπὸ τοὺς σημαντικότερους σουρρεαλιστὲς προτίμησαν τὴν ἑτοιματζίδικη πειθαρχία τῶν κομμουνιστῶν ἀπὸ τὴν αὐτο-ἐπιβεβλημένη ἐλευθερία τῶν ἀρχικῶν τους πεποιθήσεων). Ὅπως ἀκριβῶς οἱ ἐπαναστάτες ἀναρχικοὶ στοχαστὲς πρόσφεραν ἕνα ὅραμα γιὰ μιὰ ἐναλλακτικὴ κοινωνικὴ τάξη πραγμάτων καὶ ἀμφισβήτησαν ὅλες τὶς ἀποδεκτὲς πολιτικὲς καὶ κοινωνικὲς συμβάσεις μας, ἔτσι καὶ οἱ ἀτομικιστὲς ἀναρχικοὶ καθὼς καὶ οἱ καλλιτέχνες ποὺ τὸ ἔργο τους ἀντανακλοῦσε τὶς πεποιθήσεις τους, κλόνισαν εὐεργετικὰ τὶς ἠθικὲς καὶ αἰσθητικὲς πεποιθήσεις μας. Ἡ ἰδέα μιᾶς «ἠθικῆς χωρὶς ὑποχρέωση ἢ ἐπικύρωση» εἶναι τόσο ἑλκυστικὴ ὅσο καὶ ἡ ἰδέα μιᾶς κοινωνίας χωρὶς κυβέρνηση ἢ κυβερνώμενους· καὶ μὲ τὴ μιὰ ἢ τὴν ἄλλη μορφή, κάθε μιὰ ἀπ' αὐτὲς τὶς ἰδέες θὰ ἔχει τοὺς ὀπαδούς της σὲ κάθε γενιά.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι

1 NORMAN COHN, «PURSUIT OF THE MILLENNIUM», LONDON 1957.
2 'Αναφέρεται ἀπὸ τὸν GEORG ADLER, «GESCHICHTE DES SOZIALISMUS UND KOMMUNISMUS VON PLATO BIS ZUR GEGENWART», Μέρος Ι, LEIPZIG 1899, σελ. 98.
3 COHN, στὸ ἴδιο, σελ. 36.
4 Στὸ ἴδιο.
5 COHN, στὸ ἴδιο, σελ. 89.
6 Στὸ ἴδιο.
7 EMMANUEL AEGERTER, «LE HERESIES DU MOYEN AGE», PARIS 1939, σελ. 42.
8 ARNO BEUST, «DIE KATHARER», STUTTGART 1953.
9 COHN, στὸ ἴδιο, σελ. 267.
11 'Αναφέρεται ἀπὸ τὸν MAXIME LEROY, HISTOIRE DES IDEES SOCIALES EN FRANCE, τόμ. Ι, DE MONTESQUIEU A ROBESPIERRE, PARIS 1946, σελ. 239.
12 'Αναφέρεται ἀπὸ τὸν ALAIN SERGENT καὶ CLAUDE HARMEL, HISTOIRE DE L' ANARCHIE, PARIS 1949, σελ. 35.
13 MORELLY, CODE DE LA NATURE OU LE VERITABLE ESPRIT DE SES LOIS, 1755, ED. E. DOLLEANS, PARIS 1910, σελ. 48.
14 J.J. ROUSSEAU, EMILE (νέα ἔκδοση) Παρίσι 1951.
15 H. N. BRAILSFORD, SHELLEY, GODWIN AND THEIR CIRCLE, LONDON 1913. Γιὰ τὴ ζωὴ τοῦ Γκόντουϊν βλ. GEORGE WOODCOCK, WILLIAM GODWIN, LONDON 1946.
16 Στὸ ἴδιο, σελ. 88.
17 WILLIAM GODWIN, AN ENQUIRY CONCERNING POLITICAL JUSTICE, πρώτη ἔκδοση, Λονδίνο 1793, τόμ. Ι, σελ. 233-234.
18 Στὸ ἴδιο, τόμ. Ι, σελ. 11.
19 Στὸ ἴδιο, τόμ. Ι, σελ. 31.
20 Στὸ ἴδιο, τόμ. ΙΙ, σελ. 866.
21 Στὸ ἴδιο, τόμ. Ι, σελ. 9.
22 Στὸ ἴδιο, τόμ. ΙΙ, σελ. 788.
23 Στὸ ἴδιο, τόμ. ΙΙ, σελ. 845.
24 Στὸ ἴδιο, τόμ. ΙΙ, σελ. 858.
25 Στὸ ἴδιο, τόμ. ΙΙ, σελ. 844.
26 Στὸ ἴδιο, τόμ. ΙΙ, σελ. 846-47.
27 Στὸ ἴδιο, τόμ. ΙΙ, σελ. 842.
28 Στὸ ἴδιο, τόμ. ΙΙ, σελ. 852.
29 Στὸ ἴδιο, τόμ. ΙΙ, σελ. 853.
30 Στὸ ἴδιο, τόμ. ΙΙ, σελ. 853-54.
31 Στὸ ἴδιο, τόμ. ΙΙ, σελ. 851.
32 Στὸ ἴδιο, τόμ. Ι, σελ. 269.
33 Στὸ ἴδιο, τόμ. ΙΙ, σελ. 558.
34 Στὸ ἴδιο, τόμ. ΙΙ, σελ. 564.
35 Στὸ ἴδιο, τόμ. ΙΙ, σελ. 564-65.
36 Στὸ ἴδιο, τόμ. Ι, σελ. 215.
37 Στὸ ἴδιο, τόμ. ΙΙ, σελ. 734.
38 H. S. SALT, Εἰσαγωγὴ στὸ GODWIN'S POLITICAL JUSTI-

CE (ἀνατύπωση τοῦ Μέρους VIII τῆς «Πραγματείας»), Λονδίνο 1890, σελ. 29.

39 H. N. BRAILSFORD, στὸ ἴδιο, σελ. 91-92.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙ

1 Βλ. Κεφάλαιο V καὶ VI.
2 P. A. KROPOTKIN, THE GREAT FRENCH REVOLUTION, NEW YORK 1909, σελ. 581-82.
3 Ροβεσπιέρος, 2 'Ιουνίου 1793, ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν ALBERT SOBOUL, LES SANS - CULOTTES PARISIENS EN L' AN II, PARIS 1958, σελ. 419.
4 Στὸ ἴδιο, σελ. 461.
5 Στὸ ἴδιο, σελ. 411.
6 Στὸ ἴδιο, σελ. 459.
7 'Αναφέρεται ἀπὸ τοὺς A. SERGENT καὶ C. HARMEL, στὸ ἴδιο, σελ. 59.
8 Στὸ ἴδιο, σελ. 82.
9 A. SOBOUL, στὸ ἴδιο, σελ. 211.
10 L' AMI DU PEUPLE, No. 647, ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν P. KROPOTKIN, THE GREAT FRENCH REVOLUTION, σελ. 265-66.
11 CHRONIQUE DE PARIS, 3 'Οκτωβρίου 1792, ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν A. SOBOUL, στὸ ἴδιο, σελ. 655.
12 'Αναφέρεται ἀπὸ τὸν MAXIME LEROY, HISTOIRE DES IDEES SOCIALES EN FRANCE, τόμ. I, PARIS 1946, σελ. 282.
13 ADVIELLE, HISTOIRE DE GRACCHUS BABEUF ET DU BABOUVISME I. 30, ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν MAXIME LEROY, στὸ ἴδιο, τόμ. II, σελ. 57. Ἡ καλύτερη ἔκθεση στὰ 'Αγγλικὰ εἶναι τοῦ DAVID THOMSON, THE BABEUF PLOT, LONDON 1947.
14 MAXIME LEROY, στὸ ἴδιο, σελ. 69-70.
15 Στὸ ἴδιο, σελ. 73.
16 Στὸ ἴδιο, σελ. 76.
17 ABBE DE BARMEL, MEMOIRES POUR SERVIR A L' HISTOIRE DU JACOBINISME, DE L' IMPIETE ET L' ANARCHIE, LONDON 1897, ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν M. LEROY, στὸ ἴδιο, τόμ. I, σελ. 346.
18 Γιὰ τὸν Μπουοναρρότι βλέπε κυρίως A. GALANTE GARRONI, BUONARROTI E BABEUF, TORINO 1948, καὶ FILIPPO BUONARROTI E I RIVOLUTIONARI DELL' OTTOCENTO, TORINO 1954. 'Επίσης στὰ 'Αγγλικὰ ELIZABETH L EISENSTEIN, FILIPPO MICHELE BUONARROTI, CAMBRIDGE, MASS. 1959.
19 E. L. EISENSTEIN, στὸ ἴδιο, σελ. 69.
20 ARMANDO SAITTA, FILIPPO BUONARROTI, ROMA 1951 ἀναφέρεται ἀπὸ τὴν E. L. EISENSTEIN, στὸ ἴδιο, σελ. 10.
21 'Αναφέρεται ἀπὸ τὴν E. L. EISENSTEIN, στὸ ἴδιο, σελ. 149.
22 'Αναφέρεται ἀπὸ τὸν M. LEROY, στὸ ἴδιο, τόμ. II, σελ. 47.
23 F. ENGELS, DIE ENTWICKLUNG DES SOZIALISMUS VOI DER UTOPIE ZUR WISSENSCHAFT, ἀναφέρεται ἀπὸ τὸ KARL MANNHEIM, IDEOLOGY AND UTOPIA, LONDOI 1960, σελ. 220.
24 CHARLES GIDE, SELECTIONS FROM THE WORKS O FOURIER, ἀγγλικὴ μετάφραση, LONDON 1901, σελ. 22.

25 GEORGE WOODCOCK, PIERRE - JOSEPH PROUDHON, LONDON 1956, σελ. 13.
26 J. A. LANGLOIS, NOTICE SUR PROUDHON, στὸ PROUDHON, CORRESPONDENCE, τόμ. I, PARIS 1874, σελ. XXII. Βλέπε ἐπίσης A. CUVILLIER INTRODUCTION TO P. J. PROUDHON, DE LA CREATION DE L' ORDRE DANS L' HUMANITE ("Απαντα, νέα ἔκδοση), PARIS 1927, σελ. 21 κ.ἑ.
27 H. DE SAINT - SIMON, ON SOCIAL ORGANIZATION, στὸ HENRI DE SAINT - SIMON: SELECTED WRITINGS, OXFORD 1952, σελ. 78. Βλ. ἐπίσης μιὰ ἐξαιρετικὴ περιγραφὴ τῆς ζωῆς καὶ τοῦ ἔργου τοῦ SAINT - SIMON ἀπὸ τὸν FRANK E. MANUEL, THE NEW WORLD OF HENRI SAINT - SIMON, CAMBRIDGE, MASS. 1956.
28 E. DOLLEANS, PROUDHON, PARIS 1948, σελ. 41.
29 E. H. CARR, MICHAEL BAKUNIN, LONDON 1937, σελ. 62.
30 WILHELM WEITLING, EVANGELIUM EINES ARMEN SUNDERS, BERN 1845, σελ. 17.
31 'Αναφέρεται ἀπὸ τὸν CARL WITTKE, THE UTOPIAN COMMUNIST, BATON ROUGE 1950, σελ. 39.
32 WILHELM WEITLING, GARANTIEN DER HARMONIE UND FREIHEIT, BERLIN 1908, σελ. 247.
33 Στὸ ἴδιο.
34 Γι' αὐτὸ τὸ ἀρκετὰ σκοτεινὸ ἐπεισόδιο βλ. DIE KOMMUNISTEN IN DER SCHWEIZ NACH DEN BEI WEITLING VORGEFUNDENEN PAPIEREN, ZURICH 1843. Πρόκειται γιὰ ἀναφορὰ γραμμένη μὲ ἐντολὴ τῶν ἀρχῶν τῆς Ζυρίχης ἀπὸ τὸν BLUNTCHLI, τὸν διάσημο καθηγητὴ τοῦ Δικαίου, τὴν ἐποχὴ τῆς σύλληψης τοῦ WEITLING. Βλ. ἐπίσης WITTKE, στὸ ἴδιο, σελ. 35 - 44.
35 WEITLING, GARANTIEN, σελ. 236.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ III

1 P. J. PROUDHON, LA REVOLUTION SOCIALE DEMONTREE PAR LE COUP D' ETAT DU DEUX DECEMBRE, "Απαντα, (νέα ἔκδοση), Παρίσι 1938, σελ. 126.
2 P. J. PROUDHON, MEMOIRES SUR MA VIE (γραμμένα τὸ 1841), σελ. 5, περιέχονται στὸ CARNETS DE P. J. PROUDHON, τόμ. I, Παρίσι 1960. Γιὰ τὴ ζωὴ τοῦ PROUDHON βλ. GEORGE WOODCOCK, PIERRE - JOSEPH PROUDHON, LONDON 1956. EDOUARD DOLLEANS, PROUDHON, PARIS 1948. DANIEL HALEVY, LA JEUNESSE DE PROUDHON, PARIS 1948. Μιὰ ἐξαιρετικὴ ἔκθεση μερικῶν ἀπόψεων τῆς σκέψης τοῦ Προυντὸν εἶναι τοῦ H. DE LUBAC, PROUDHON ET LE CHRISTIANISME, PARIS 1945, ἀγγλικὴ ἔκδοση ὡς THE UNMARXIAN SOCIALIST, LONDON 1948.
3 P. J. PROUDHON, CARNETS, τόμ. I, σελ. 3.
4 SYSTEM DE CONTRADICTIONS ECONOMIQUES, (νέα ἔκδοση, Παρίσι 1923), τόμ. II, σελ. 310.
5 Στὸ ἴδιο, II, σελ. 361.
6 P. J. PROUDHON, QU'EST - CE QUE LA PROPRIETE; (PARIS 1840), σελ. 87.
7 E. DOLLEANS, PROUDHON, σελ. 173.

8 PIERRE HAUBTMANN, MARX ET PROUDHON, PARIS 1947, σελ. 27.
9 P. HAUBTMANN, στὸ ἴδιο, σελ. 63-64. Βλ. ἐπίσης G. WOODCOCK, PROUDHON ,σελ. 92 - 93.
10 E. DOLLEANS, PROUDHON, σελ. 99.
11 P. J. PROUDHON, SYSTEME... τόμ. I, σελ. 356.
12 Στὸ ἴδιο, τόμ. I, σελ. 372.
13 Στὸ ἴδιο, τόμ. II, σελ. 252.
14 P. J. PROUDHON, CARNETS, τόμ. I, σελ. 169.
15 Ἐπιστολὴ τοῦ Προυντὸν στὸν Μάρξ, 17 Μαΐου 1840, περιέχεται στὰ "Απαντα τοῦ Προυντόν: PROGRAMME REVOLUTIONNAIRE, PARIS 1938, σελ. 292.
16 CARNETS, τόμ. II, σελ. 26, 173.
17 Ἐπιστολὴ τοῦ Προυντὸν στὸν Ρολλάν, 3 Ἰουνίου 1861, ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν E. DOLLEANS, στὸ ἴδιο, σελ. 384-85.
18 G. WOODCOCK, PROUDHON, σελ. 106-7.
19 CARNETS, 15 Ἰουνίου 1858, ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν E. DOLLEANS, στὸ ἴδιο, σελ. 318.
20 CORNETS, τόμ. I, σελ. 226.
21 QU' EST - CE QUE LA PROPRIETE; σελ. 169-70.
22 Στὸ ἴδιο, σελ. 242-43.
23 Ἐπιστολὴ τοῦ Προυντὸν στὸν Ἀλφρὲ Νταριμόν, 14 Φεβρουαρίου 1850, ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν E. DOLLEANS, PROUDHON, σελ. 207.
24 E. H. CARR, MICHAEL, BAKUNIN, LONDON 1937, σελ. 130.
25 LES CONFESSIONS D' UN REVOLUTIONNAIRE PUR SERVIR A L' HISTOIRE DE LA REVOLUTION DE FEVRIER (1849), (νέα ἔκδοση Παρίσι 1929), σελ. 65.
26 LA REVOLUTION SOCIALE DEMONTREE PAR LE COUP D' ETAT DU DEUX DECEMBRE (νέα ἔκδοση, Παρίση 1938), σελ. 288.
27 Στὸ ἴδιο, σελ. 290.
28 L' IDEE GENERALE DE LA REVOLUTION AU 19E SIECLE (νέα ἔκδοση, Παρίσι 1924), σελ. 302.
29 DE LA JUSTICE DANS LA REVOLUTION ET DANS L' EGLISE (πρώτη ἔκδοση, Παρίση 1858), 3 τόμοι.
30 Στὸ ἴδιο, τόμ. I, σελ. 151.
31 Στὸ ἴδιο, τόμ. I, σελ. 423.
32 Στὸ ἴδιο, τόμ. I, σελ. 486.
33 Ἐπιστολὴ τοῦ Προυντὸν στὸν Πιὲρ Λερού, 13 Δεκεμβρίου 1849, ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν E. DOLLEANS, PROUDHON, σελ. 221.
34 DE LA JUSTICE, τόμ. I, σελ. 575.
35 P. J. PROUDHON, CONTRADICTIONS... σελ. 235.
36 L' IDEE GENERALE DE LA REVOLUTION AU 19E SIECLE (νέα ἔκδοση, Παρίση 1929), σελ. 344.
37 ALAIN SERGENT καὶ CLAUDE HARMEL, HISTOIRE DE L' ANARCHIE, PARIS 1949, σελ. 301.
38 DE LA CAPACITE POLITIQUE DES CLASSES OUVRIERES (δεύτερη ἔκδοση, Παρίση 1865).
39 Στὸ ἴδιο, σελ. 80.
40 Βλ. GEORGES DUVEAU, LA VIE OUVRIERE EN FRANCE SOUS LE SECOND EMPIRE, PARIS 1946.
41 Στὸ ἴδιο, σελ. 230.

1 Γιὰ τὴ ζωὴ τοῦ Μπακούνιν βλ. E. H. CARR, MICHAEL BAKUNIN, LONDON 1937.
2 Στὸ ἴδιο, σελ. 38.
3 Στὸ ἴδιο, σελ. 8-9.
4 Στὸ ἴδιο, σελ. 12.
5 Στὸ ἴδιο, σελ. 130.
6 Στὸ ἴδιο, σελ. 173.
7 Στὸ ἴδιο.
8 Στὸ ἴδιο, σελ. 378.
9 Στὸ ἴδιο, σελ. 242.
10 Γιὰ τὶς σχέσεις τοῦ Μπακούνιν μὲ τὸν Ματσίνι βλ. N. ROSSELLI, MAZZINI E BAKUNIN, TORINO 1927. Βλ. ἐπίσης RICHARD HOSTETTER, THE ITALIAN SOCIALIST MOVEMENT I. ORIGINS (1860-1882), PRINCETON, N. J., 1958, καὶ ARTHUR LEHNIN, MICHAEL BAKUNIN ET L' ITALIE, LEIDEN 1961.
11 SERGENT καὶ HARMEL, HISTOIRE DE L' ANARCHIE, σελ. 413.
12 M. BAKUNIN, OEUVRES, τόμ. V, σελ. 180.
13 M. BAKUNIN, STATISM AND ANARCHY, ἀναφέφεται ἀπὸ τὸν F. VENTURI, IL POPULISMO RUSSO, 2 τόμοι, Τουρίνο 1952, τόμ. II, σελ. 710.
14 M. BAKUNIN, OEUVRES, τόμ. IV, σελ. 32.
15 M. BAKUNIN, OEUVRES, τόμ. VI, σελ. 399.
16 M. BAKUNIN, STATISM AND ANARCHY, ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν F. VENTURI, στὸ ἴδιο, τόμ. II, σελ. 708.
17 M. BAKUNIN, OEUVRES, τόμ. V, σελ. 107.
18 M. BAKUNIN, OEUVRES, τόμ. V, σελ. 252.
19 Ἐπιστολὴ τοῦ Μπακούνιν στὸν Τζέημς Γκυγιώμ, 13 Ἀπριλίου 1869, ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Βεντούρι, στὸ ἴδιο, σελ. 595.
20 F. VENTURI, στὸ ἴδιο, τόμ. I, σελ. 592.
21 Στὸ ἴδιο, τόμ. I, σελ. 601.
22 E. H. CARR, στὸ ἴδιο, σελ. 379 - 80.
23 F. VENTURI, στὸ ἴδιο, τόμ. I, σελ. 605 - 606.
24 E. H. CARR, στὸ ἴδιο, σελ. 393.
25 M. BAKUNIN, Διάλεξη στὸ Βὰλ ντὲ Σαὶν - Ἰμιέ, 1871, OEUVRES, τόμ. V, σελ. 325 - 26.
26 VYRUBOV, ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν E. H. CARR, στὸ ἴδιο, σελ. 329.
27 E. H. CARR, στὸ ἴδιο, σελ. 338.
28 E. H. CARR, στὸ ἴδιο, σελ. 344.
29 M. BAKUNIN, OEUVRES, τόμ. IV, σελ. VIII.
30 Ἐπιστολὴ τοῦ Μὰρξ στὸν Φ. Μπολτέ, 23 Νοεμβρίου 1871, KARL MARX AND FRIEDRICH ENGELS, SELECTED WORKS, LONDON 1950, τόμ. II, σελ. 422.
31 M. BAKUNIN, AUX FRERES DE L' ALLIANCE EN ESPANGE (1872), ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν MAX NETTLAU: BAKUNIN UND DIE INTERNATIONALE IN ITALIEN BIS ZUR HERBST 1872, ARCHIV FUR DIE GESCHICHTE DES SOZIALISMUS UND DER ARBEITERBEWEGUNG, τόμ. II (1911 - 12), σελ. 283 - 84.
32 Ἐπιστολὴ τοῦ Μὰρξ στὸν Κούγκελμαν, 23 Αὐγούστου 1866, ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν J. L. PUECH, LE PROUDHONISME DANS

L' ASSOCIATION INTERNATIONALE DES TRAVAILLEURS, PARIS 1907, σελ. 112.
33 Στὸ ἴδιο, σελ. 135-36.
34 Ἐπιστολὴ τοῦ Μπακούνιν στὸν Μάρξ, 22 Δεκεμβρίου 1868, NEUE ZEIT, 1900—1, σελ. 6—7.
35 E. H. CARR, στὸ ἴδιο, σελ. 352.
36 FRANZ MEHRING, KARL MARX, LEIPZIG 1918, σελ. 424.
37 M. BAKUNIN, ἄρθρο στὸ L' EGALITE 1869, OEUVRES, τόμ. V, σελ. 151.
38 E. H. CARR, στὸ ἴδιο, σελ. 366.
39 Ἐπιστολὴ τοῦ Μὰρξ στὴ Λάουρα Λαφάργκ, ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν MEHRING, στὸ ἴδιο, σελ. 427.
40 F. MEHRING, στὸ ἴδιο, σελ. 497.
41 M. BAKUNIN, OEUVRES, τόμ. II, σελ. XLX-L.
42 Ἐπιστολὴ τοῦ Μπακούνιν στὸν Χέρτσεν, 28 Ὀκτωβρίου 1869, OEUVRES, τόμ. V, σελ. 233 - 34.
43 Ἀπόφαση IX τῆς Συνδιάσκεψης τοῦ Λονδίνου. Γιὰ τὴ σημασία τῆς συνδιάσκεψης καὶ τὴν παρακμὴ τῆς Διεθνοῦς βλ. τὴν ἐξαιρετικὴ ἐργασία τοῦ MIKLOS MOLIIAR, LE DECLIN DE LA PREMIERE INTERNATIONALE: LA CONFERENCE DE LONDRES DE 1871, GENEVA 1963.
44 LES PRETENDUES SCISSIONS DANS L' INTERNATIONALE, CIRCULAIRE PRIVEE DU CONSEIL GENERAL DE L' ASSOCIATION INTERNATIONALE DE TRAVAILLEURS (GENEVA 1872), σελ. 37. Αὐτὸ καὶ ἄλλα ντουκουμέντα περιέχονται στὴν ἔκδοση τοῦ JACQUES FREYMOND, LA PREMIERE INTERNATIONALE, RECUEIL DE DOCUMENTS, GENEVA 1962, 2 τόμοι.
45 M. BAKUNIN, OEUVRES, τόμ. II, σελ. L.
46 J. GUILLAUME, L' INTERNATIONALE: DOCUMENTS SOUVENIRS 1864 - 1878 (4 τόμοι, Παρίσι 1905 - 10), τόμ. I, σελ. 74 - 75.
47 MAX NETTLAU, BAKUNIN UND DIE INTERNATIONALE IN ITALIEN, σελ. 283 - 84.
48 M. BAKUNIN, AI MIEI AMICI D' ITALIA.. ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν M. NETTLAU, BAKUNIN E L' INTERNATIONALE IN ITALIA, GENEVA 1928, σελ. 253.
49 Στὸ ἴδιο, σελ. 320.
50 J. GUILLAUME, στὸ ἴδιο, τόμ. II, 160 - 61.
51 M. BAKUNIN, L' EMPIRE KNOUTO - GEPMANIQUE ET LA REVOLUTION SOCIALE (1871), OEUVRES, τόμ. II, σελ. 297.
52 F. ENGELS (Ἰανουάριος - Φεβρουάριος 1873) στὸ ALMENACCO REPUBBLICANO 1874, περιέχεται στὸ KARL MARX AND FREDERICK ENGELS, SELECTED WORKS, τόμ. I, Λονδίνο 1950.
53 MAX NETTLAU, MIGUEL BAKUNIN, LA INTERNATIONAL Y LA ALIANZA EN ESPANA 1868 - 1873, BUENOS AIRES 1925, σελ. 20.
54 ANSELMO LORENZO, EL PROLETARIADO MILITANTE, MEXICO CITY, σελ. 19.
55 MAX NETTLAU, M. BAKUNIN, LA INTERNATIONAL Y LA ALIANZA EN ESPANA, σελ. 53.
56 M. BAKUNIN, OEUVRES, τόμ. II, σελ. 272.
57 Ἐπιστολὴ τοῦ Μπακούνιν στὸν Ἐλιζὲ Ρεκλύ, 15 Φεβρουαρίου

1875, ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν J. GUILLAUME, στὸ ἴδιο, τόμ. III, σελ. 284.

58 LE PERE DUCHEME, No 8 DU 30 VENTOSE AN 79, ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν CHARLES THOMANN, LE MOUVEMENT ANARCHISTE DANS LES MONTAGNES NEUCHATELOISES ET LE JURA BERNOIS, LA CHAUX-DE-FONDS 1947, σελ. 52.

59 F. VENTURI, στὸ ἴδιο, τόμ. II, σελ. 699.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ V

1 Γιὰ τὸν Λαζαρέττι βλ. E. J. HOBSBAWM, PRIMITIVE REBELS, MANCHESTER 1959.

2 CARLO MONTICELLI, A. COSTA E L' INTERNATIONALE, ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν ARMANDO BORGHI, ERRICO MALATESTA, MILANO 1947, σελ. 48.

3 GEORGE WOODCOCK, ANARHISM, NEW YORK 1961, σελ. 344.

4 A. COSTA, BAGLIORI DI SOCIALISMO (FIRENZE 1900) ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν HOSTETTER, στὸ ἴδιο, σελ. 146.

5 Βλ. HOSTETTER, στὸ ἴδιο, σελ. 252-53.

6 'Επιστολὴ τοῦ CESSARELLI στὸν CIPRIANI, 'Απρίλιος 1881, ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν HOSTETTER, στὸ ἴδιο, σελ. 377.

7 'Η περιγραφὴ αὐτὴ βασίζεται κυρίως στὶς ἔρευνες τοῦ HOSTETTER, στὸ ἴδιο, σελ. 381.

8 A. COSTA, OPEN LETTER FROM A GROUP OF INTERNATIONALISTS TO G. NICOTERA, 'Ιανουάριος 1877, ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν HOSTETTER, στὸ ἴδιο, σελ. 409.

9 A. BORGHI, MALATESTA, σελ. 63.

10 EMILIO COVELLI στὴ LA PLEBE, 27 'Ιουλίου 1879, ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν HOSTETTER, στὸ ἴδιο, σελ. 409.

11 SERGENT καὶ HARMEL, HISTOIRE DE L' ANARCHIE, σελ. 443.

12 Γιὰ τὴ ζωὴ τοῦ Κροπότκιν βλ. GEORGE WOODCOCK καὶ IVAN AVAKUMOVIC, THE AMARCHIST PRINCE, LONDON 1950, καθὼς καὶ τὰ 'Απομνημονεύματα τοῦ Κροπότκιν, MEMOIRS OF A REVOLUTIONIST.

13 F. VENTURI, στὸ ἴδιο, τόμ. II, σελ. 790.

14 'Ο Κροπότκιν δίνει μιὰ δραματικὴ περιγραφὴ στὰ 'Απομνημονεύματά του· ἐπίσης οἱ G. WOODCOCK καὶ I. AVAKUMOVIC, ποὺ συγκέντρωσαν πολλὲς πρόσθετες λεπτομέρειες, στὸ ἴδιο, σελ. 140-44.

15 LE REVOLTE, Δεκέμβριος 1880, ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν JEAN MAITRON, HISTOIRE DU MOUVEMENT ANARCHISTE EN FRANCE (1880-1914), PARIS 1951, σελ. 70.

16 G. WOODCOCK καὶ I. AVAKUMOVIC, στὸ ἴδιο, σελ. 343.

17 Οἱ σχετικὲς γνώσεις τοῦ Τζέημς βασίζονται σὲ δημοσιεύσεις τῶν ἐφημερίδων. Βλ. LIONEL TRILLING, THE LIBERAL IMAGINATION, NEW YORK 1953, σελ. 65-96.

18 GAETANO NATALE, GIOLITTI E GLI ITALIANI, MILANO 1949, σελ. 467-70.

19 LE DROIT SOCIAL, 12 Μαρτίου 1888, ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν MAITRON, στὸ ἴδιο σελ. 150.

20 MAITRON, στὸ ἴδιο, σελ. 194.

21 Στὸ ἴδιο.

22 MAITRON, στὸ ἴδιο, σελ. 213.
23 MAITRON, στὸ ἴδιο, σελ. 169.
24 ANDRE SALMON, LA TERREUR NOIRE, PARIS 1959, σελ. 141 - 256. Βλ. ἐπίσης MAITRON, στὸ ἴδιο, σελ. 195 - 212.
25 MAITRON, στὸ ἴδιο, σελ. 205, σημ. 4.
26 EUGENIA W. HERBERT, THE ARTIST AND SOCIAL REFORM: FRANCE AND BELGIUM 1885 - 1900, NEW HAVEN 1961, σελ. 119.
27 THE LETTERS OF OSCAR WILDE, ἔκδοση RUPERT HART—DAVIS, LONDON 1962, σελ. 768.
28 A. SALMON, στὸ ἴδιο, σελ. 343.
29 Ὁ MAITRON, στὸ ἴδιο, σελ. 529 - 34, παραθέτει ὁλόκληρη τὴν ἀπολογία τοῦ Ἐμὶλ Ἀνρύ.
30 Γιὰ τὴ ζωὴ τοῦ Μὸστ βλ. RUDOLF ROCKER, JOHANN MOST, BERLIN 1924.
31 R. POCKER, στὸ ἴδιο, σελ. 209.
32 HENRY DAVID, HISTORY OF THE HAYMARKET AFFAIR, NEW YORK 1936, σελ. 292.
33 H. DAVID, στὸ ἴδιο, σελ. 121 - 22. LOUIS ADAMIC, DYNAMITE, LONDON 1931, σελ. 47.
34 H. DAVID, στὸ ἴδιο, σελ. 194.
35 H. DAVID, στὸ ἴδιο, σελ. 208.
36 L. ADAMIC, στὸ ἴδιο, σελ. 79.
37 H. DAVID, στὸ ἴδιο, σελ. 339. L. ADAMIC, στὸ ἴδιο, σελ. 79.
38 H. DAVID, στὸ ἴδιο, σελ. 463.
39 Γιὰ τὴ ζωὴ τῆς Ἔμμα Γκόλντμαν βλ. τὸ δικό της LIVING MY LIFE, 2 τόμοι, NEW YORK 1932, καὶ RICHARD DRINNON, REBEL IN PARADISE, CHICAGO 1961.
40 LE JOURNAL, 19 Φεβρουαρίου 1894, ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν MAITRON, στὸ ἴδιο, σελ. 227.
41 R. ROCKER, στὸ ἴδιο, σελ. 301.
42 MAX NETTLAU, ELISEE RECLUS; ANARCHIST UND GELEHRTER, BERLIN 1928, σελ. 248.
43 MAX NETTLAU, στὸ ἴδιο, σελ. 241.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ VI

1 Ἀναφέρεται ἀπὸ L. LEYY, COMMENT ILS SONT DEVENUS SOCIALISTS, PARIS 1932, σελ. 21.
2 G. BRANDES, πρόλογος στοῦ P. KROPOTKIN, MEMOIRS OF A REVOLUTIONIST, LONDON 1889, τόμ. I, σελ. XIII XIV.
3 P. KROPOTKIN, MEMOIRS OF A REVOLUTIONIST, σελ. 139.
4 WOODCOCK καὶ AVARUMOVIC, στὸ ἴδιο, σελ. 381.
5 Στὸ ἴδιο, σελ. 380.
6 Στὸ ἴδιο, σελ. 360.
7 Εἰσαγωγὴ στοῦ L. TOLSTOY, LA GUERRE ET LE SERVICE OBLIGATOIRE, BRUSSELS 1896.
8 Ἐπιστολὴ τοῦ Κροπότκιν στὴν κυρία DRYHURST, 1893, ἀναφέρεται ἀπὸ τοὺς WOODCOCK καὶ AVAKUMOVIC, στὸ ἴδιο, σελ. 248.
9 P. KROPOTKIN, THE GREAT FRENCH REVOLUTION, NEW YORK 1909, σελ. 535.

10 WOODCOCK καὶ AVAKUMOVIC, στὸ ἴδιο, σελ. 351.
11 Στὸ ἴδιο, σελ. 353.
12 P. KROPOTKIN, LAW AND AUTHORITY, ἀνατυπωμένο στὸ KROPOTKIN'S REVOLUTIONARY PAMPHLETS, ἔκδοση G. ROGER N. BALDWIN, NEW YORK 1927, σελ. 205 - 6.
13 P. KROPOTKIN, MUTUAL AID: A FACTOR OF EVOLUTION, LONDON 1902, σελ. 34.
14 P. KROPOTKIN, ETHICS: ORIGIN AND DEVELOPMENT, NEW YORK 1924, σελ. 22.
15 P. KROPOTKIN, ANARCHIST COMMUNISM (1887) στὸ KROPOTKTIN'S REVOLUTIOARY PAMPHLETS, σελ. 47.
16 M. GUYAU, ESQUISSE D' UN MORALE ANS OBLIGATION, PARIS 1885, σελ. 29.
17 Στὸ ἴδιο, σελ. 252.
18 Στὸ ἴδιο, σελ. 246.
19 P. KROPOTKIN, LA CONQUETE DU PAIN, PARIS 1892, σελ. 60.
20 Στὸ ἴδιο, σελ. 20 - 21.
21 P. KROPOTKIN, ANARCHIST COMMUNISM, σελ. 60.
22 Στὸ ἴδιο, σελ. 59.
23 THE TIMES, 21 'Ιουλίου 1960.
24 P. KROPOTKIN, LA CONQUETE DU PAIN, σελ. 81.
25 P. KROPOTKIN, ANARCHIST COMMUNISM, σελ. 71.
26 P. KROPOTKIN, LA CONQUETE DU PAIN, σελ. 159.
27 P. KROPOTKIN, MODERN SCIENCE AND ANARCHISM στὸ KROPOTKIN'S REVOLUTIONARY PAMPHLETS, σελ. 157.
28 P. KROPOTKIN, FIELDS, FACTORIES AND WORKSHOPS LONDON 1899, σελ. 272.
29 WOODCOCK καὶ AVAKUMOVIC, στὸ ἴδιο, σελ. 302.
30 OSCAR WILDE, DE PROFUNDIS, LONDON 1950, σελ. 112.
31 SAVERIO MERLINO, NECESSITA E BASI DI UNA INTESA, BRUSSELS 1892, ἀνατυπωμένο στὸ SAVERIO MERLINO, CONCEZIONE CRITICA DEL SOCIALISMO LIBERTORIO, ἔκδοση ALDO VENTURINI καὶ PIER CARLO MASINI, FIRENZE 1957, σελ. 99.
32 P. J. PROUDHON, DU PRINCIPE DE L' ART ET DE SA DESTINATION SOCIALE, PARIS 1865, σελ. 43.
33 Στὸ ἴδιο, σελ. 46.
34 Στὸ ἴδιο, σελ. 367 - 68.
35 'Επιστολὴ τοῦ COURBET στὸν WEY, 26 Νοεμβρίου 1849, ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν GERSTLE MACK, GUSTAVE COURBET, LONDON 1951, σελ. 69 - 70.
36 P. J. PROUDHON, DU PRINCIPE DE L' ART, σελ. 236 - 67, ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν MACK, στὸ ἴδιο, σελ. 70.
37 MACK, στὸ ἴδιο, σελ. 71.
38 J. GUILLAUME, L' INTERNATIONALE, τόμ. III, σελ. 295.
39 L' AVANT - GARDE, 12 'Ιανουαρίου 1878, ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν CHARLES THOMANN, LE MOUVEMENT ANARCHIST DANS LE MONTAGNES NEUCHATELOISES ET LE JURA BERNOIS, LA CHAUX - DE - FONDS 1947, σελ. 123.
40 LE COURIER DU DIMANCHE, 29 Δεκεμβρίου 1861, ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν MACK, στὸ ἴδιο, σελ. 102.
41 1861, MACK, στὸ ἴδιο, σελ. 89.

42 BENEDICT NICOLSON, THE ANARCHISME OF CAMILLE PISSARRO, στὸ THE ARTS, τεῦχος 2, LONDON 1947, σελ. 43-51.
43 EUGENIA W. HERBERT, στὸ ἴδιο, 189.
44 JOHN REWALD, POST - IMPRESSIONISM FROM VAN GOGH TO GAUGUIN, NEW YORK 1956, σελ. 155.
45 ROBERT L. καὶ EUGENIA W. HERBERT, ARTIST AND ANARCHISM: UNPUBLISHED LETTERS OF PISSARRO, SIGNAC AND OTHERS. I. (THE BURLINGTON MAGAZINE, τόμ. CII, τεῦχος 692, Νοέμβριος 1960, σελ. 479).
46 JOHN REWALD, FELIX FENEON (GAZETTE DES BEAUX-ARTS, 6η σειρά, τόμοι XXXI - XXXII, 1947 - 48, τόμ. II, σελ. 110.
47 MAURICE BARRES, L' ENNEMI DES LOIS, νέα ἔκδοση, Παρίσι 1910, σελ. 302.
48 LES TEMPS NOUVEAUX, Μάρτιος 1896, ἀναφέρεται ἀπὸ τὴν EUGENIA W. HERBERT, στὸ ἴδιο, σελ. 83.
49 EMMA GOLDMAN, LIVING MY LIFE, LONDON 1932, 2 τόμοι, τόμ. I, σελ. 194.
50 MAX STIRNER, DER EINZIGE UND SEIN EIGENTUM, τρίτη ἔκδοση, Λειψία 1901, σελ. 8.
51 MAX STIRNER, στὸ ἴδιο, σελ. 379.
52 LAURA FERMI, MUSSOLINI, CHICAGO 1961, σελ. 70.
53 MAITRON, στὸ ἴδιο, σελ. 379.
54 VIKTOR SERGE, MEMOIRS D' UN REVOLUTIONNAIRE, PARIS 1951, σελ. 20 - 21.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ VII

1 LEONARD SCHAPIRO, THE ORIGIN OF THE COMMUNIST AUTOCRACY, LONDON 1955, σελ. 182.
2 ERRICO MALATESTA, στὸ STUDI SOCIALI, 15 'Απριλίου 1931, ἀνατυπωμένο στὸ E. MALATESTA, SCRITTI SCELTI, ἔκδοση C. ZACCARIA καὶ G. BERNERI, NAPOLI 1947, σελ. 326.
3 ARMANDO BORGHI, ERRICO MALATESTA, MILANO 1947, σελ. 95.
4 ENZO SANTARELLI, L' AZIONE DI ERRICO MALATESTA E I MOTI DI 1898 AD ANCONA, στὸ MOVIMENTO OPERAIO, 1954, σελ. 248 - 72.
5 QUESTIONE SOCIALE, 14 'Ιουνίου 1899, ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν BORGHI, MALATESTA, σελ. 26 - 27.
6 RUDOLF ROCKER, THE LONDON YEARS, LONDON 1956, σελ. 208.
7 GAUDENS MEGARO, MUSSOLINI DAL MITO AL REALTA, MILANO 1947, σελ. 245.
8 MAX NETTLAU, ERRICO MALATESTA: LA VIDA DE UN ANARQUISTA, BUENOS AIRES 1923, σελ. 193.
9 E. MALATESTA, SCRITTI SCELTI, σελ. 170.
10 WOODCOCK καὶ AVAKUMOVIC, στὸ ἴδιο, σελ. 391.
11 Στὸ ἴδιο, σελ. 425—26.
12 Στὸ ἴδιο, σελ. 430.
13 VOLINE (V. M. EICHENBAUM), NINETEEN — SEVENTE-

EN: THE RUSSIAN REVOLUTION BETRAYED, ἀγγλικὴ μετάφραση, Λονδίνο 1954, σελ. 76.
14 ALEXANDER BERKMAN, THE BOLSHEVIK MYTH, LONDON 1925, σελ. 90—91.
15 Γιὰ τὴ ζωὴ τοῦ Μάχνο βλ. τὴ βασιζόμενη σὲ ἀξιόπιστες ρωσικὲς πηγὲς ἐξαίρετη ἐργασία τοῦ DAVID FOOTMAN, CIVIL WAR IN RUSSIA, LONDON 1961, σελ. 245—303.
16 D. FOOTMAN, στὸ ἴδιο, σελ. 253—54.
17 Στὸ ἴδιο, σελ. 271.
18 Στὸ ἴδιο, σελ. 280.
19 Στὸ ἴδιο, σελ. 284.
20 Στὸ ἴδιο, σελ. 289.
21 Στὸ ἴδιο, σελ. 289.
22 EMMA GOLDMAN, MY DISILLUSIONMENT IN RUSSIA, LONDON, 1925, σελ. 69.
23 EMMA GOLDMAN, LIVING MY LIFE, LONDON 1932, τόμ. II, σελ. 577.
24 G. KATKOV, THE KRONSTADT RISING, στὸ ST ANTONY'S PAPERS, τεῦχος 6, LONDON 1959.
25 VOLINE, στὸ ἴδιο, σελ. 154.
26 ALEXANDER BERKMAN, στὸ ἴδιο, σελ. 319.
27 JAMES JOLL, THE SECOND INTERNATIONAL, LONDON 1955, κεφ. III.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ VIII

1 LA REVOLTE, Μάρτιος 1891, ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν MAITRON, στὸ ἴδιο, σελ. 240.
2 LES TEMPS NOUVEAUX, Αὔγουστος 1900, ἀναφέρεται στὸ ἴδιο, σελ. 385.
3 M. BAKUNIN, OEUVRES, τόμ. V, σελ. 182.
4 BULLETIN DE LA FEDERATION. JURASSIENNE, 1 Νοεμβρίου 1774, ἀναφέρεται στὸ ἴδιο, σελ. 261.
5 Στὸ ἴδιο, σελ. 261.
6 MAURICE PELLUTIER, FERNAND PELLUTIER: SA VIE SON OEUVRE (1867—1901), PARIS 1911, σελ. 5.
7 Στὸ ἴδιο, σελ. 62.
8 F. PELLUTIER, L' ANARCHISME ET LES SYNDICATS OUVRIES, στὸ LES TEMPS NOUVEAUX, Νοέμβριος 1895, ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν MAITRON, στὸ ἴδιο, σελ. 251.
9 J. MAITRON, LE SYNDICALISME REVOLUTIONNAIRE : PAUL DELESALLE, PARIS 1952, σελ. 24.
10 J. MAITRON, HISTOIRE DU MOUVEMENT ANARCHISTE, σελ. 252.
11 Τὰ στοιχεῖα προέρχονται ἀπὸ τὴν ἀπογραφὴ τοῦ 1906 καὶ τὰ παραθέτουν οἱ BERNARD GEORGES καὶ DENISE TINTANT, LEON JOUHAUX: CINGUANTE ANS DE SYNDICALISME, τόμ. I, PARIS 1952, σελ. 11.
12 J. MAITRON, DELESALLE, σελ. 81.
13 E. DOLLEANS, HISTOIRE DU MOUVEMENT OUVRIER, τόμ. II, δεύτερη ἔκδοση, Παρίσι 1964, σελ. 117.
14 J. MAITRON, DELESALLE, σελ. 111.
15 G. D. H. COLE, THE SECOND INTERNATIONAL, τόμ. III τῆς A HISTORY OF SOCIALIST THOUGHT, LONDON 1956, Μέρος I, σελ. 371.

16 AMEDEE DUNOIS στὸ CONGRES ANARCHISTE TENU A AMSTERDAM 24—31 AOUT 1907. COMPTE RENDU ANALYTIQUE... PARIS 1908, σελ. 14.
17 COMPTE RENDU, σελ. 36—38.
18 Στὸ ἴδιο, σελ. 62.
19 Στὸ ἴδιο, σελ. 70.
20 Στὸ ἴδιο, σελ. 46.
21 Στὸ ἴδιο, σελ. 85.
22 Στὸ ἴδιο, σελ. 83.
23 JEAN VARIOT, PROPOS DE GEORGES SOREL, PARIS 1935, σελ. 54—57.
24 J. VARIOT, στὸ ἴδιο, σελ. 65.
25 G. SOREL, MATERIAUX D' UNE THEORIE DU PROLETARIAT, PARIS 1918, σελ. 58.
26 G. SORER, REFLEXIONS SUR LA VIOLENCE, τρίτη ἔκδοση, Παρίσι 1912, σελ. 205.
27 G. SOREL, εἰσαγωγὴ στὸ F. PELLUTIER, HISTOIRE DE BOURSES DU TRAVAIL, PARIS 1902.
28 G. SOREL, LA DECOMPOSITION DU MARXISME, PARIS 1907, σελ. 53—54.
29 G. SOREL, MATERIAUX D' UNE THEORIE DU PROLETARIAT, σελ. 268. Βλ. ἐπίσης RICHARD HUMPHREY, GEORGES SOREL: PROPHET WITHOUT HONOR, CAMBRIDGE, MASS. 1951, σελ. 18.
30 G. SOREL, REFLEXIONS, σελ. 120.
31 G. SOREL, DE EGLISE ET DE L' ETAT, σελ. 31—32.
32 G. SOREL, REFLEXIONS, σελ. 46.
33 Στὸ ἴδιο, σελ. 180.
34 G. SOREL, MATERIAUX, σελ. 199.
35 Γιὰ γενικὴ παρουσίαση τῶν διαφόρων ἀπόψεων τῆς σκέψης τοῦ SOREL βλ. RICHARD HUMPHREY, GEORGES SOREL : PROPHET WITHOUT HONOR, H. STUART HUGHES, CONSCIOUSNESS AND SOCIETY, LONDON 1969.
36 WYNDHAM LEWIS, THE ART OF BEING RULED, LONDON 1926, σελ. 128.
37 DANIEL HALEVY, PEGUY ET LE CAHIERS DE LA QUINZAINE, PARIS 1941, σελ. 108.
38 E. DOLLEANS, HISTOIRE DU MOUVEMENT OUVRIER, τόμ. II, σελ. 127.
39 Ὁ L. JOUHAUX ἀνάφερε αὐτοὺς τοὺς ἀριθμοὺς σὲ μιὰ διάλεξή του στὶς Βρυξέλλες τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1911. Βλ. DOLLEANS, στὸ ἴδιο, σελ. 189, σημ. 1.
40 E. DOLLEANS, στὸ ἴδιο, σελ. 155.
41 BERNARD GEORGES καὶ DENISE TINTANT, στὸ ἴδιο, τόμ. I, σελ. 3.
42 Στὸ ἴδιο, τόμ. I, σελ. 320.
43 Στὸ ἴδιο, σελ. 388—89.
44 P. E. BRISSENDEN, THE IWW: A STUDY OF AMERICAN SYNDICALISM, δεύτερη ἔκδοση, Νέα Ὑόρκη 1920, σελ. 66.
45 Στὸ ἴδιο, σελ. 92.
46 THOMAS HAGERTY, στὸ IRA KIPNIS, THE AMERICAN SOCIALIST MOVEMENT 1897—1912. NEW YORK 1952, σελ. 192.
47 Στὸ ἴδιο.
48 BRISSENDEN, στὸ ἴδιο, σελ. 138—39.

49 THE INDUSTRIAL WORKER, 23 'Απριλίου 1910, ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν BRISSENDEN, στὸ ἴδιο, σελ. 271.
50 MOTHER EARTH, 'Οκτώβριος 1913, ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν BRISSENDEN, στὸ ἴδιο, σελ. 318.
51 MARJORIE RUTH CLARK, ORGANIZED LABOUR IN MEXICO, CHAPEL HILL, NC 1934.
52 BEATRICE WEBB'S DIARIES, 1912—1924, ἔκδοση MARGARET COLE, LONDON 1952, σελ. 7.
53 FANNY F. SIMON, ANARCHISME AND AMARCHO—SYNDICALISM IN SOUTH AMERICA, στὸ THE HISPANIC AMERICAN HISTORICAL REVIEW, τόμ. XXVI, 1946, σελ. 38—59.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ IX

1 JOAGUIN MAURIN, HACIA LA SEGUNDA REVOLUTION, BARCELONA 1935.
2 R. MELLA, στὸ J. DIAZ DEL MORAL, HISTORIA DE LAS AGITACIONES CAMPESINAS ANDAUZAS — CORDOBA, MADRID 1929, σελ. 90.
3 Γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὶς ἰδέες τοῦ PI Y MARGALL βλ. ALASTAIR HENNESSY, THE FEDERAL REPUDLIC IN SPAIN, LONDON 1962.
4 CASIMIRO MARTI, ORIGENES DEL ANARQUISMO EN BARCELONA, BARCELONA 1959, σελ. 37.
5 ANSELMO LORENZO, EL PROLETARIADO MILITANTE MEXICO, σελ. 164.
6 RAFAEL COLONA, LA REVOLUTION INTERNATIONALISTA ALCOYANA DE 1873, ALICANTE 1959.
7 GERALD BRENAN, THE SPANISH LABYRINTH, LONDON, 1960, σελ. 156.
8 RUDOLF ROCKER,FERMIN SALVOCHEA, EDICIONES TIERRA Y LIBERTAD, 1945.
9 SOL FERRER, LA VIE ET L' OEUVRE DE FRANCISCO FERRER, PARIS 1962.
10 YVONNE TURIN, L' EDUCATION ET L' ECOLE EN ESPAGNE DE 1874 A 1902, PARIS 1959, σελ. 315.
11 YVONN TURIN, στὸ ἴδιο, σελ. 37.
12 FEDERICA MONTSENY, ANSELMO LORENZO: EL HOMBRE Y LA OBRA, TOULOUSE, σελ. 36.
13 S. FERRER, στὸ ἴδιο, σελ. 231.
14 PALMIRO MARBO, ORIGEN, DESAROLLO, Y TRANCENDENCIA DEL SINDICALISMO, MEXICO 1919.
15 J. DIAZ DEL MORAL, στὸ ἴδιο, σελ. 61.
16 Στὸ ἴδιο, σελ. 305.
17 Στὸ ἴδιο, σελ. 264 κ.ἑ.
18 Στὸ ἴδιο.
19 MANUEL BUENACASA, EL MOVIMENTO OBRERO ESPANOL: 1886—1926, BARCELONA 1928, σελ. 133—37.
20 J. PEIRATS, LA CNT EN LA REVOLUTION ESPANOLA, 3 τόμοι Τουλούζη 1951, τόμ. I, σελ. 7.
21 J. PEIRATS, στὸ ἴδιο, τόμ. I, σελ. 42—43.
22 J. PEIRATS, στὸ ἴδιο, τόμ. I, σελ. 46—47.
23 G. BRENAN, THE SPANISH LABYRINTH, σελ. 250.
24 J. PEIRATS, στὸ ἴδιο, τόμ. I, σελ. 51.
25 Στὸ ἴδιο, σελ. 53.
26 E. J. HOBSBAWM, PRIMITIVE REBELS, σελ. 84 κ.ἑ. Βλ. ἐπίσης PEIRATS, στὸ ἴδιο, τόμ. I, σελ. 55 κ.ἑ.

27 EDWARD CONZE, SPAIN TODAY, LONDON 1936.
28 Οἱ σημαντικότερες ὁμιλίες καὶ ἀποφάσεις αὐτοῦ τοῦ συνεδρίου παρατίθενται ἀπὸ τὸν PEIRATS, στὸ ἴδιο, τόμ. I, σελ. 109 κ.ἑ.
29 FEDERICA MONTSENY, στὸ SOLIDARIDAD OBRERA, 22 Δεκεμβρίου 1936, ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν BURNETT BOLLOTEN, THE GRAND CAMOUFLAGE, LONDON 1961, σελ. 20.
30 J. PEIRATS ,στὸ ἴδιο, τόμ I, σελ. 162—63.
31 REVISTA BLANCA, 8 Ἰουνίου 1934, ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν BOLLOTEN, στὸ ἴδιο, σελ. 65, σημ. 21.
32 Γιὰ τὴν ἰδιαίτερη θέση τῶν RABASSAIRES, σὰν ἐκπρόσωπος τῶν ὁποίων διακρίθηκε ὁ Κόμπανυς, βλ. BRENNAN, στὸ ἴδιο, σελ. 276 κ.ἑ.
33 B. BOLLOTEN, στὸ ἴδιο ,σελ. 74.
34 FRANZ BORKENAU, THE SPANISH COCKPIT, Λονδίνο 1937, σελ. 167. Μιὰ παρόμοια περιγραφὴ γιὰ τὴν κομμούνα τῆς Ἀλκόρα στὴν ἐπαρχία Καστελιὸν βρίσκεται στὸ H.E. KAMINSKI, CEUX DE BARCELONA, PARIS 1947, σελ. 113 κ.ἑ.
35 HUGH THOMAS, THE SPANISH CIVIL WAR, LONDON 1961, σελ. 189.
36 MONTREAL STAR, 30 Ὀκτωβρίου 1936, ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν H. THOMAS, στὸ ἴδιο, σελ. 289.
37 Πράβδα, 17 Δεκεμβρίου 1936, ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν H. THOMAS, στὸ ἴδιο, σελ. 363.
38 CNT, 20 Σεπτεμβρίου 1937, ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν B. BOLLOTEN, στὸ ἴδιο, σελ. 251.
39 J. PEIRATS, στὸ ἴδιο, τόμ. II, σελ. 172 κ.ἑ.
40 CNT, 5 Σεπτεμβρίου 1936, ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν B. BOLLOTEN, στὸ ἴδιο, σελ. 155—56.
41 CNT, 23 Ὀκτωβρίου 1936, ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν B. BOLLOTEN, στὸ ἴδιο, σελ. 158.
42 J. PEIRATS, στὸ ἴδιο, τόμ. II, σελ. 270—72.
43 TIERRA Y LIBERTAD, 16 Ἰανουαρίου 1937, ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν B. BOLLOTEN, στὸ ἴδιο, σελ. 57.
44 Ὁ γενικὸς γραμματέας τῆς CNT πρὸς τὴν Ἕνωση τῶν Ἀγροτῶν τῆς Καστίλλης, στὸ JUVENTUD LIBRE, 10 Ἰουλίου 1937, ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν B. BOLLOTEN, στὸ ἴδιο, σελ. 70.
45 Γιὰ τοὺς Ἰταλοὺς ἀναρχικοὺς στὴν Ἱσπανία βλ. UN TRENTENNIO DI ATTIVITA ANARHICA, FORLI, σελ. 192—201.
46 J. PEIRATS, στὸ ἴδιο, τόμ. II, σελ. 360.
47 Ἐγκύκλιος τῆς FAI ἀριθ. 3, Ὀκτώβριος 1936, ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν J. PEIRATS ,στὸ ἴδιο, τόμ. II, σελ. 319.
48 J. PEIRATS, στὸ ἴδιο ,τόμ. III, σελ. 53.
49 J. PEIRATS, στὸ ἴδιο, τόμ. III, σελ. 304.
50 J. PEIRATS, στὸ ἴδιο, τόμ. I, σελ. X.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ X

1 JAYAPRAKASH NARAYAN, A PLEA FOR RECONSTRUCTION OF INDIAN POLITY, WARDHA 1959, σελ. 63.
2 Στὸ ἴδιο, σελ. 36.
3 MAURICE NADEAU, HISTOIRE DU SURREALISME, PARIS 1945, σελ. 268.
4 PETER HEINTZ, ANARCHISMUS UND GEGENWART, ZURICH 1951.

Ὁ Τζέημς Τζὸλ γεννήθηκε τὸ 1918 καὶ σπούδασε στὴν Ὀξφόρδη. Κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ δεύτερου παγκόσμιου πόλεμου ἦλθε σὲ ἐπαφὴ μὲ τὰ εὐρωπαϊκὰ ἀντιστασιακὰ κινήματα, γεγονὸς ποὺ κέντρισε τὸ ἐνδιαφέρον του γιὰ τὴν ἱστορία τῶν ἐπαναστατικῶν κινημάτων καὶ γιὰ τὴν νεότερη ἱστορία τῆς Εὐρώπης γενικά. Μετὰ τὸν πόλεμο γύρισε στὴν Ἀγγλία καὶ δίδαξε στὴν Ὀξφόρδη. Σὰν προσκεκλημένος καθηγητὴς δίδαξε ἐπίσης στὰ Πανεπιστήμια Στάνφορντ καὶ Χάρβαρντ. Ἀπὸ τὰ σημαντικότερα ἔργα του εἶναι: «Ἡ Δεύτερη Διεθνὴς» (1955) καὶ «Οἱ διανοούμενοι στὴν πολιτική» (1960).

Στὰ τελευταῖα ἑκατὸ χρόνια ὁ ἀναρχισμὸς ἀνακίνησε μὲ τὴ θεωρία καὶ τὴν πράξη του μιὰ σειρὰ ἀπὸ ἀποφασιστικὰ πολιτικά, κοινωνικὰ καὶ οἰκονομικὰ ζητήματα καὶ ἀναζήτησε λύσεις ποὺ ἀποτέλεσαν πρόκληση γιὰ τὴν κατεστημένη κοινωνικὴ τάξη, καὶ γι' αὐτὸ καταδιώχτηκαν καὶ καταπιέστηκαν ἀπ' αὐτὴ μὲ ὅλα τὰ μέσα. Ὁ Τζέημς Τζὸλ ἀσχολεῖται στὸ βιβλίο του αὐτὸ λεπτομερειακὰ μὲ τὸ ἀναρχικὸ κίνημα καὶ τὴν ἱστορία του, παρουσιάζει τοὺς θεωρητικούς του καὶ σκιαγραφεῖ τὰ πορτραῖτα τῶν σημαντικότερων ἐκπροσώπων του· κλείνει τὴν περιγραφή του μὲ ἕνα δραματικὸ κεφάλαιο γιὰ τὸν ἀναρχοσυνδικαλισμὸ στὴν Ἱσπανία, ὅπου τὸ 1936 ἡ «ὁλοκληρωτικὴ ἐπανάσταση» πλησίασε χειροπιαστὰ στὴν ἔμπρακτη ἑδραίωσή της. Αὐτὴ ἡ θεμελιακὴ καὶ περιεκτικὴ ἐργασία τοῦ Ἄγγλου ἱστορικοῦ συμβάλλει ὅσο λίγα ἄλλα ἔργα τοῦ τομέα αὐτοῦ στὴ δικαίωση ἑνὸς πολιτικοῦ κινήματος, ποὺ κατὰ τὴ γνώμη του ἔχει βλαφτεῖ ἰδιαίτερα ἀπὸ τὶς προκαταλήψεις τοῦ πλατιοῦ κοινοῦ καὶ τὴν παραμέληση ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν ἱστορικῶν.